

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/94542>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

Gerard Mostert

Marga Klompé

1912-1986

Een biografie

Boom

Marga Klompé
1912-1986

Marga Klompé (1912-1986)
Een biografie

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de
Letteren

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Radboud Universiteit Nijmegen
op gezag van de rector magnificus prof.mr. S.C.J.J. Kortmann,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen op vrijdag 28 oktober 2011
om 15.30 uur precies

door

Gerard Johan Mostert
geboren op 30 mei 1941
te Batavia (Ned.-Indië)

Promotor: prof.dr. C.C. van Baalen

Copromotor: dr. J.C.A.P. Ribberink, Vrije Universiteit Amsterdam

Manuscriptcommissie:

prof.dr. R.A.M. Aerts

prof.dr. W.D.E. Aerts, Universiteit van Amsterdam

dr. M.E.B. Derks

Dit proefschrift werd mede mogelijk gemaakt met financiële steun van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten, het Dr. Schaepman Fonds, het L.J. Rogierfonds, de Stichting Wilcordia (via bemiddeling van Stichting Porticus), het Sormani Fonds en de Stichting Zorgcombinatie Marga Klompé.

Stichting Zorgcombinatie Marga Klompé, omdat de relatie telt.

Inhoud

Voorwoord 9

Inleiding 13

Marga Klompé: katholieke juffrouw, prominent politica

1 Marga, veelbelovende uitverkorene – *Afkomst en jeugd* 21

Vaders familie 22

Moeders familie 24

Het gezin Klompé 27

De triomferende kerk 29

Schooltijd 35

Vaders ziekte 37

Geldzorgen 40

Studententijd 41

Marga, moeders hoop 46

2 Van Marga tot juffrouw Klompé – *Onderwijsjaren* 50

Voor de klas 50

‘En famille’ 51

Geliefde lerares 54

Maatschappijbewuste natuurwetenschappers 57

- 'Mères' en 'sœurs' 59
 Het schooluniform 61
 Meisjesclubs 63
 School in oorlogstijd 69
- 3 **Hulpverlen en puinruimen – *Tijdens en na de oorlog*** 74
 Vrouwelijke Vrijwilligers Hulp (vvh) 74
 Daadkrachtig in hulp en verzet 76
 Het oorlogsdagboek van Heleen Biegel 79
 Het Nederlandse Rode Kruis 82
 Evacuatie 84
 Grote schoonmaak 87
 Hilde, Elsbeth, Charlot en Frans 91
- 4 **Vrouw met de vrouwen – *Vrouwenorganisaties in herrijzend Nederland*** 95
 Het Nederlandse Vrouwen Comité (nvc) 98
 De Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers (uvv) 99
 Het Katholiek Vrouwendispuut (kvd), een club geleerde vrouwen 106
 Namens vrouwen afgevaardigd 114
- 5 **'Marga of Arnhem makes them all happy' – *Nederlands gedelegeerde in internationale organisaties*** 121
 Verenigde Naties 122
 Raad van Europa 136
 Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal 147
- 6 **Con amore – *Lid van de Tweede Kamer*** 153
 'De sfinx van Overveen' 155
 Briefwisseling 158
 Marga Klompé in de Tweede Kamer 166
 Het mannenbolwerk veroverd 205
- 7 **Huize Klompé – *Het gezin Klompé na de oorlog – Huisvriend Toon en Israël*** 209
 Marga's zusters en broer 210
 Brieven van vader Jan Klompé 215
 Liefdesrelaties 220
 Huisvriend en spirituele vader: Toon Ramselaar 226

- 8 1956-1963: Hare Excellentie mejuffrouw Klompé – *De minister, de vrouwen en het lichte departement* 239
 - De aanloop naar Drees IV 239
 - Maatschappelijk Werk 244
 - 23 oktober 1956: van harte geluk 250

- 9 1956-1963: Mensen in de maatschappelijke marge – *Ministerieel beleid voor benarde groepen* 267
 - Hongaarse vluchtelingen 268
 - De gezinsoorden 275
 - Ambonezen 282
 - Andere kwesties en een crisis 289
 - Minister ad interim 299
 - Tussenbalans 301
 - De Algemene Bijstandswet (ABW) 303

- 10 'Het gruwelijkste wapen dat zij had: de telefoon.' – *Het leiderschap van juffrouw Klompé* 317
 - Marga, de mens (een collectieve legpuzzel) 319
 - Een gezaghebbend personage in haar tijd 328
 - Leiderschap en sekse 333

- 11 Wederom 'geachte afgevaardigde' – *Parlementariër van 24 juli 1963 tot 22 november 1966 – De kwestie-Irene en de Nacht van Schmelzer* 337
 - Consternatie rond Irene 343
 - Andere kwesties en groot verdriet 357
 - De Nacht van ... 361

- 12 'Nederland is nog niet toe aan een vrouwelijke minister-president.' – *Minister van CRM (22 november 1966 tot 6 juli 1971)* 385
 - Omroep in beweging 389
 - Marga Klompé formeert mee 395
 - De M van CRM: Maatschappij in de maalstroom 400
 - Piet de Jong aan het roer 407
 - Culturele commotie 415
 - Emoties in de privésfeer 432
 - Minister van Staat 434

- 13 Een afgedwaalde en verstrooide kudde – *De moeizame relatie tussen vernieuwingsgezind katholiek Nederland en het Vaticaan* 440
 - Twee heilige vrouwen 441
 - Inzet voor de kerk tot 1971: werk in deeltijd 446
 - Marga Klompé schakelt over naar voltijdse actie 457
- 14 Het oorlogspad en de weg naar vrede – *Polarisatie, oecumene en mensenrechten* 473
 - Problemen met Gijsen duren voort 473
 - Charismatische vernieuwing 480
 - Mensenrechten en een nieuwe levensstijl 482
 - De kernwapenkwestie 498
 - Paus Johannes Paulus II in Nederland 504
- 15 Eeuwige rust – *Ziekte – het laatste jaar* 515
- 16 Kortom: Marga Klompé 525
- Noten 535
- Bijlage A Curriculum vitae van Margaretha Albertina Maria (Marga) Klompé 594
- Bijlage B Kabinetten waarin Marga Klompé zitting had 596
- Bijlage C Geïnterviewde personen en hun functies voor zover relevant voor hun contact met Marga Klompé 604
- Afkortingen 609
- Bronnen 613
- Literatuur 621
- Summary 633
- Personenregister 645
- Over de auteur 655

Voorwoord

Dit boek heeft een wonderlijke wordingsgeschiedenis.

Toen de historica Anneke Linders, wier echtgenoot ik was, in september 2003 was gepromoveerd op een boek over de politica Corry Tendeloo, leek het haar interessant een biografie van Marga Klompé te schrijven. Voortvarend stortte zij zich na haar promotie op het archiefonderzoek, terwijl zij daarnaast in betrekkelijk korte tijd zo'n zestig mensen interviewde. Ikzelf had de mogelijkheid en de interesse om nauw bij haar onderzoek betrokken te zijn: ik was haar vaste 'onderzoeksassistent' in de verschillende archieven, schreef delen van hoofdstukken en redigeerde teksten die zij schreef. Ze stelde mij een coauteurschap voor, maar dat wilde ik niet. Hoogstens wilde ik Anneke Linders als auteur, met medewerking van Gerard Mostert.

Toen in 2005 duidelijk werd dat Anneke nog maar korte tijd te leven had, vroeg ze mij of ik wilde proberen het project na haar dood voort te zetten en te voltooien. Op dat moment had zij samen met mij de eerste vier hoofdstukken en een deel van het vijfde geschreven. Ik sprak met haar af dat ik het project van haar zou overnemen. Anneke Ribberink, die aan de Vrije Universiteit te Amsterdam politieke en gendergeschiedenis doceert, copromotor van Anneke Linders was geweest en haar in het Klompéproject had bijgestaan, verklaarde zich bereid ook mij in mijn onderzoek te begeleiden.

Begin 2008 is het onderzoek omgezet in een promotieproject. Carla van Baalen, hoogleraar parlementaire geschiedenis te Nijmegen en directeur van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis aldaar, werd promotor, Anneke Ribberink copromotor. Zo was ik verzekerd van de professionele begeleiding door twee academische vrouwen die mij behoed hebben voor uitglijders en voorkwamen dat ik tijdens mijn onderzoekstocht door het leven van Marga Klompé kon verdwalen. Beiden hebben al mijn teksten zorgvuldig en gewetensvol gelezen en van gedetailleerd commentaar voorzien. In het contact met hen heb ik nooit enige twijfel bespeurd over de goede afloop. Voor dit alles dank ik hen uit de grond van mijn hart.

Er zijn nog anderen die ik wil bedanken, maar het zijn er te veel om op te noemen, onder wie alleen al het grote aantal mensen dat bereid was tot een of meer interviews met Anneke Linders en in een paar gevallen met mij. Hun namen zijn te vinden in Bijlage C. Toch wil ik een paar van hen met name noemen en bedanken vanwege hun belangrijke bijdrage aan dit boek. Om te beginnen is dat Charlot Klompé, de jongste zus van Marga, die niet alleen in verscheidene interviews veel informatie gaf, maar Anneke ook een plakboek met veel interessante documenten ter hand stelde en haar in contact bracht met een groot aantal mensen die in verschillende sferen bij Marga betrokken zijn geweest. Ook Carla de Wit-Lampe, die als Marga's secretaresse de laatste veertien jaar intensief met haar te maken had, bedank ik; zij heeft daarover in tal van gesprekken verteld en mailde mij steeds blijmoedig terug wanneer ik haar weer eens een of andere vraag stelde.

Mijn dank gaat ook naar Marga van Lennep-Kernkamp, petekind van Marga Klompé, die een liefdevolle relatie had met haar tante. Ook zij heeft in een paar gesprekken veel verteld over Klompé. Bovendien leende zij Anneke een belangrijk document, geschreven door haar moeder Heleen, die het gezin Klompé in de oorlog van zeer nabij meemaakte en intensief contact met Marga hield.

De kerkhistoricus Ton van Schaik bedank ik ook. Hem leerde ik kennen als een erudiete, geestige en inspirerende persoonlijkheid. Hij had een zeer informatief gesprek met Anneke en las de hoofdstukken waarin Klompés vele kerkelijke activiteiten aan de orde komen.

Mijn dank voorts voor Noor Schreuder, medewerker van het Nationaal Archief, die veel tijd en energie besteedde aan het opsporen, binnen en buiten het NA, van verschillende bronnen. En voor de historica Annemieke Adema, die zo vriendelijk was Anneke Linders haar digitale versie van de briefwisseling Romme-Klompé ter beschikking te stellen. Jan Ramakers van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis dank ik voor zijn

commentaar bij mijn behandeling van Klompé als parlementariër 1948-1956.

Twee van degenen die ik met name noem en dank, zijn overleden: de eerste is Hans van Munster, die als topman van de katholieke kerk in Nederland goed bevriend raakte met Klompé. Aan hem vertrouwde zij kort voor haar dood een stapel kerkelijke stukken toe, die hij na een gesprek met Anneke aan haar meegaf en waarvan ik na Annekes dood veelvuldig gebruik heb gemaakt. Dit kleine archief gaat te zijner tijd naar het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen. Van Munster overleed op 16 juni 2008.

De tweede is Gradus Hendriks, topambtenaar op Klompés departementen. Vanuit die functie was hij een belangrijke bron van informatie; hij had als 83-jarige zo'n levendige verteltrant dat het niet moeilijk voor te stellen was hoe energiek en inspirerend hij voor zijn afdeling en ook voor Marga Klompé persoonlijk geweest moet zijn. Hendriks overleed op 15 februari 2007.

Mijn allerpersoonlijkste gevoel van dankbaarheid geldt Addy Bloem. Zij maakte mijn leven weer werkelijk de moeite waard, werd mijn belangrijkste inspiratiebron en leefde – ook in praktische zin – jarenlang intensief met mij mee. Aan haar draag ik dit boek op.

Amsterdam, juni 2011

Gerard Mostert

Inleiding

Marga Klompé: katholieke juffrouw, prominent politica

Marga Klompé was de eerste vrouwelijke minister van Nederland. Het zou haar zelf niet behaagd hebben, maar dat simpele feit is de belangrijkste reden voor deze biografie. Zij zou liever gezien hebben dat haar sekse er niet toe deed en dat het uitsluitend zou gaan om haar politieke en kerkelijke werk, vanuit haar door God geschonken capaciteiten. Maar een vrouwelijke minister was in 1956 wel degelijk iets bijzonders. Hoewel de voorzitter van de Tweede Kamer, toen hij Marga Klompé als minister welkom heette, erop wees dat de Grondwet voor vrouwen geen belemmering opwierp voor welke landsbediening dan ook, vond hij toch dat er genoeg reden was om officieel bij haar ministerschap stil te staan. Het antwoord op de vraag wie Marga Klompé was, begint dus zo: zij was een vrouw en werd een succesvol politica.

Daarna moet al snel het woord 'katholiek' vallen: zij was als vrouw niet alleen actief in de politiek, maar verhieft ook haar stem in de katholieke kerk. Op beide terreinen is zij in totaal 39 jaar actief geweest, nadat zij haar leven als werkende vrouw was begonnen als docente aan het katholiek middelbaar onderwijs voor meisjes. Ook in dit beroep heeft zij achttien jaar lang buitengewoon goed gefunctioneerd. Waar kwam al dat succes in haar leven vandaan? Wat waren Marga Klompés afkomst en achtergrond en welke invloed hebben die gehad op haar karakter, haar persoonlijke

ontplooiing en de prominente plaats die zij zich in de samenleving verwierf? En welke mensen en omstandigheden speelden daarbij nog meer een belangrijke rol?

De beantwoording van deze vragen moet beginnen bij haar zeer aanwezige moeder en haar afwezige vader. De Amerikaanse politicologen Rita Mae Kelly en Mary Bouillier hebben wat de rol van de moeder betreft een interessante these geponeerd: vrouwelijke politici worden 'gemaakt' door hun moeder.¹ Deze stelling zal in dit boek nader worden onderzocht.

Aan welke voorwaarden moest een vrouw voldoen om in de jaren veertig en vijftig een succesvolle politieke carrière op te bouwen? Op deze vraag wordt een mogelijk antwoord gegeven door de cultureel antropoloog Anton Blok, die een 'portrettengalerij' aanlegde van prominente politieke leidsters. Zo'n vrouw is ongehuwd of weduwe – daadwerkelijk of symbolisch, met een echtgenoot op de achtergrond; zij staat in elk geval niet bloot aan mannelijke bevoogding. Ook Kelly en Bouillier kwamen tot een soortgelijke conclusie. Verder is het met betrekking tot Marga Klompé interessant dat volgens Blok succesvolle politieke vrouwen binnen patriarchale verhoudingen – die de samenleving in de politieke jaren van Klompé bepaalden – een tussenpositie innemen. Zij zouden zich aan een genderclassificatie onttrekken door in sociaal opzicht 'man' te worden.² Ook de Amerikaanse letterkundige Allison Heisch, die voor de prominente politica het begrip *honorary male* (erelid van de mannenwereld) introduceerde, de Britse historica Antonia Fraser en de Australische sociologe Denise Thompson komen, met verschillende accenten, tot dezelfde conclusie: de prominente politica is onder meer zo succesvol door haar distantie tot andere vrouwen, hun belangen en rechten.³ En ten slotte heeft, paradoxaal genoeg, de beginnende politica veel baat bij een politieke beschermheer onder wiens hoede zij zich het metier eigen kan maken.⁴ Marga Klompé vond haar ideale mentor en protector in de persoon van de machtige Carl Romme, die gedurende haar eerste periode als lid van de KVP-fractie in de Tweede Kamer fractievoorzitter was.

Een tweede vraag vanuit het genderperspectief luidt: welke rol speelde Klompés vrouw-zijn bij de uitoefening van haar politieke functies? De historica Mieke Aerts, de enige naam van betekenis in wetenschappelijk onderzoek naar Klompé, publiceerde in 1994 een proefschrift over de katholieke vrouwenemancipatie, waarin een belangrijke plaats wordt ingeruimd voor de rol van Marga Klompé. Getuige een paar artikelen in de jaren die volgden, bleef Aerts zich voor Klompé interesseren.⁵ In haar boek betoogt zij dat Klompé met haar succesvolle politieke carrière geen *ex machina* was, maar een exponent van de traditie van ontwikkelde

ongetrouwde katholieke vrouwen die vanaf de jaren dertig tot in de jaren vijftig een andere invulling aan hun leven wilden geven dan gezin of klooster. Daarbij was de vraag hoe zij in hun maatschappelijk functioneren met hun vrouwelijke identiteit zouden omgaan. Klompé was een van de oprichters van het Katholiek Vrouwendispuut, dat ijverde voor meer katholieke, hoogopgeleide, veelal ongetrouwde vrouwen op politieke posten. Aerts beschrijft hoe in dit dispuut het denken over vrouwelijkheid rond twee brandpunten cirkelde: de gelijkwaardigheid van vrouwen en mannen en tegelijk het complementaire karakter van de vrouwelijke en mannelijke identiteit. Maar een bevredigend antwoord op de vraag hoe de vrouwen in de politiek moesten omgaan met hun vrouwelijke identiteit was moeilijk te geven. Klompé, die liever niet meedeed aan abstracte discussies hierover, vond – ondanks haar eigen kennelijke behoefte een Klompépersonage te creëren – dat een politica ‘gewoon zichzelf’ moest zijn.⁶ Terwijl ze niet moe werd te verklaren dat vrouwen en mannen elkaars complement waren en dus moesten samenwerken in maatschappij en politiek, achtte zij dit niet op zichzelf van toepassing: zij wenste uitsluitend beoordeeld te worden op haar capaciteiten, waarbij gender geen rol moest spelen.⁷ Ze kon zich bij de vrouwelijke inbreng niets voorstellen en streefde een onpersoonlijk dienen van het landsbelang na.

Deze vraag naar de verhouding tussen het genderspect en Klompés politiek functioneren, met name in haar ministerschap, is een belangrijke leidraad in dit onderzoek. Daarbij komt onontkoombaar de spanning aan de orde tussen het onpersoonlijke beeld dat Marga Klompé van zichzelf uitdroeg en de persoon die zij was, met haar ambities en haar – al dan niet door haarzelf ervaren – innerlijke tegenstrijdigheden, hebbelijkheden en conflicten. Bijvoorbeeld het feit dat zij politieke ambitie – een persoonlijke emotie – zou hebben, ontkende zij altijd in alle toonaarden: haar hele politieke carrière zou zich zelfs tegen haar zin voltrokken hebben.

De beantwoording van de vraag naar de verhouding tussen het genderspect en haar politieke loopbaan valt evenmin los te zien van de kwestie van haar competentie in het algemeen. Was Klompé een goede politica? Welke wapenfeiten heeft zij op haar naam staan, als Tweede Kamerlid, als afgevaardigde naar de Verenigde Naties en de Raad van Europa en, vooral, als minister? Wat was haar betekenis als bewindsvrouw voor de Nederlandse samenleving? Had het ministerschap van Klompé consequenties voor potentiële volgende vrouwelijke ministers, met andere woorden: is door haar optreden het klimaat voor vrouwelijke ministers milder of juist killer geworden? Deze vragen zijn belangrijk omdat tot voor kort vrouwen in het Westen niet geschikt geacht werden voor een belangrijke

rol in de politiek. Zij zouden daarin de mindere zijn van de mannen. Dit idee veranderde in de tweede helft van de twintigste eeuw geleidelijk in de westerse samenleving, mede doordat vrouwen het politieke toneel betraden en bewezen succesvol te kunnen zijn. Voorbeelden van zulke vrouwen waren twee zeer competente premiers, de politieke pioniers Margaret Thatcher in Groot-Brittannië en Gro Harlem Brundtland in Noorwegen.⁸ Welnu, in hoeverre heeft Marga Klompé in Nederland aan deze ontwikkeling bijgedragen?

Haar katholieke geloof in relatie tot haar politieke functioneren verliep voor Klompé niet zonder problemen. Ze bracht haar geloof vaak in zeer persoonlijke bewoordingen naar voren, maar evenmin als haar vrouw-zijn paste dit geloof in haar onpersoonlijke opvatting van politiek bedrijven. Toen zij in 1971 haar politieke loopbaan beëindigde, liet zij haar persoonlijke katholiciteit beter uit de verf komen: zij ging zich inzetten voor de katholieke kerk en de oecumene, nationaal en internationaal. Hierover deed zij tien jaar later een hoogst opmerkelijke uitspraak: 'De eerste keer dat ik deed wat ik zelf wilde. [...] Ik wilde mij bezighouden met de problematiek van de vrede, met wat in de Derde Wereld loos is, met de nieuwe levensstijl die daarom nodig is.'⁹ Bij de eerste zin van dit citaat kunnen we vraagtekens zetten. Moeten we dit letterlijk opvatten? Of is het een gechargeerde formulering die past in het beeld dat Klompé van zichzelf wilde uitdragen? Ook aan deze vragen zal in dit boek aandacht besteed worden, terwijl uit het vervolg van het citaat de vraag rijst: hoe heeft zij, als de persoon die zij was, haar roeping, 'een instrument' van God te zijn, kunnen vormgeven?¹⁰

Deze thema's – gender, haar jeugd en de invloed daarvan op haar persoonlijkheid en op de invulling van haar leven, haar politiek functioneren en haar katholiciteit – zijn evenzovele hoofdlijnen die door dit boek lopen en worden onderzocht. Daarbij komt uiteraard de samenleving van haar tijd in beeld, waarbij de vraag gesteld kan worden in hoeverre de (naoorlogse) maatschappij een – positieve of negatieve – rol speelde in haar politieke carrière.

Voor dit onderzoek is gebruikgemaakt van schriftelijke, mondelinge en audiovisuele bronnen. Van de schriftelijke is het omvangrijke archief van Klompé zelf, dat zich in het Nationaal Archief (NA) bevindt, het belangrijkste. Het bevat onder meer haar 'politieke dagboeken' over de kabinetsformaties van 1952 tot 1967, correspondentie van 1948 tot 1971 en een groot aantal fotoalbums en losse foto's van 1948 tot 1986. Van de correspondentie is vooral die met Carl Romme van belang, in combinatie met het gedeelte dat zich in zijn archief (ook in het NA) bevindt. De verslagen

van de ministerraad in het NA vormen samen met de *Handelingen* van de Eerste en Tweede Kamer een belangrijke bron voor Klompés politieke functioneren.

Het archief-Klompé in het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen bevat, naast beeld en geluid, vooral stukken over Klompés kerkelijke activiteiten. Voor bronnen over dit kerkelijk werk noem ik verder het archief van de Beleidsadviescommissie van de Bisschoppenkonferentie (BBK), te vinden in het Secretariaat van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland. Ook de kerkelijke stukken die Hans van Munster voor dit onderzoek ter beschikking stelde, bevatten interessante informatie. Voor Klompés oecumenische werk heb ik met name het archief van de Raad van Kerken geraadpleegd.

Talrijke radio- en tv-programma's waarin Klompé aan het woord was, vormen waardevolle bronnen. In het bijzonder had ik veel aan *Marga Klompé*, een film van Hilde van Oostrum, gemaakt voor de KRO, en het bijbehorende schriftelijke verbatim van de ongemonteerde interviews met Klompé (NA).

De mondelinge bronnen over Klompé waarvan gebruik is gemaakt, dateren voor een groot deel van 2004. De herinneringen gaan dus achttien tot ongeveer zeventig jaar terug in de tijd, met alle risico's van dien. Het geheugen kan gevoelig zijn voor mythevorming. Herinneringen kunnen op de lange duur emotioneel 'verkleuren' en ook kunnen zij beïnvloed worden door maatschappelijke veranderingen, zoals in het denken over gender. De historica Selma Leydesdorff, die zich specialiseerde in *oral history*, bracht in haar proefschrift (1987) de implicaties van geheugen en herinnering duidelijk in kaart.¹¹ Gelukkig vertonen de vraaggesprekken over Marga Klompé een grote consistentie wat betreft haar persoonlijkheid en karakter. Verder maakte ik gebruik van de herinneringen aan Marga Klompé zoals die in 1989 onder redactie van Michel van der Plas geboekstaafd zijn.¹²

Er is niet veel literatuur over Marga Klompé; in 2004, toen Linders met het Klompéproject begon, was er nog maar weinig onderzoek naar Klompé gedaan en dat is nu nog nauwelijks veranderd. In 1990, vier jaar na de dood van Klompé, schreven Ineke Jungschleger en Claar Bierlaagh een beknopt boek, getiteld *Marga Klompé. Een gedreven politica haar tijd vooruit* (Utrecht 1990). Het berust op bronnenonderzoek en geeft veel informatie, maar vanwege het journalistieke karakter ontbreekt een notenapparaat. Daarbij beperken de auteurs zich bewust tot Klompés politieke loopbaan.

Dan is er de doctoraalscriptie van de historica Annemieke Adema (2006), waarin de zakelijke en vriendschappelijke relatie tussen Klompé en haar

fractievoorzitter Romme beschreven en geanalyseerd wordt.¹³ In het *Biografisch Woordenboek van Nederland* verscheen van de historicus J. Bosmans een lemma over Klompé (laatste digitale versie november 2008). Voorts figureert zij uitgebreid in: de door het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis (CPG) uitgegeven reeks *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*; J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* (2 delen); Marieke Hellevoort, *Werken als zuurdesem. Vijftig jaar Katholiek Vrouwenwendspuut 1946-1996* en Paul van der Steen, *Cals. Koopman in verwachtingen*.¹⁴

‘De biograaf moet aantonen’, schrijft Hans Renders, historicus en directeur van het Biografie Instituut in Groningen, ‘dat iemands persoonlijke achtergrond van invloed is geweest op zijn publieke wapenfeiten. Als dat niet gebeurt, kun je beter geen biografie schrijven.’¹⁵ Elders stelt hij in een artikel over de ‘biografische methode’ dat de overkoepelende vraag van iedere levensbeschrijving is: ‘Voegt onze kennis van het persoonlijk leven van een bepaald individu iets toe aan het begrip van zijn publieke wapenfeiten?’¹⁶

Werk en privéleven van Marga Klompé waren nauwelijks gescheiden. Thuis at, sprak en vergaderde zij met collega’s of anderen die met haar werk te maken hadden, telefoneerde zij veelvuldig om mensen te polsen, hun meningen te peilen en strategieën te bedenken en las zij om haar dossierkennis bij te houden en uit te breiden. Zelfs als zij een of soms twee keer per week ’s morgens om kwart over acht vanuit de kerk naar haar kapper ging, had zij documenten of een stapel kranten bij zich. Zelden bladerde ze er een glossy tijdschrift door.¹⁷ De tijd die zij nam voor activiteiten die niets met haar werk te maken hadden, zoals pianospelen, een roman lezen of naar ‘de Komedie’ gaan, was gering.

Klompé heeft geen memoires geschreven. ‘Meestal vind ik dit soort geschriften ook overvloeien van ijdelheid,’ schreef ze in 1983 aan de – op dat moment – vijfde uitgever die haar in verband met haar eventuele herinneringen had benaderd.¹⁸ In plaats van zelf memoires te schrijven waaraan ook maar de geringste schijn van zelfingenomenheid ontbrak, besloot zij ze helemaal niet te schrijven. Bovendien vermeed zij daardoor ripjes van privésluiers te moeten oplichten, waaraan nu eenmaal in memoires nauwelijks valt te ontkomen.

Er is nog een ander belangrijk aspect van de moeizame toegankelijkheid tot haar privéleven dat aandacht verdient. De historica Mineke Bosch, biograaf van Aletta Jacobs, stelt in een artikel over dilemma’s van gelijke behandeling van vrouwen en mannen in de biografie de vraag of vrouwen

op dezelfde manier als mannen hun 'persoonlijkheid' kunnen laten zien. Zij haalt hierbij de massacommunicatiedeskundige Liesbet van Zoonen aan, die naar die vraag onderzoek deed.¹⁹ Hieruit blijkt onder meer dat veel aandacht van de biograaf voor het gezinsleven bij vrouwelijke en mannelijke politici verschillend uitpakt: voor de mannen positief, voor de vrouwen negatief. Klompé stichtte geen eigen gezin, zij bleef ongehuwd.²⁰ Maar ook als ongehuwde vrouw moest zij vrezen dat aandacht voor haar privésfeer een negatief effect zou hebben op de manier waarop men haar in haar openbaar functioneren zou beoordelen. Daarvoor waren veel vrouwen in openbare functies beducht en dat was heel begrijpelijk. In de privésfeer leefden deze vrouwen hun leven als vrouw, met alles wat daar aan 'vrouwelijks' bij hoort. Als personage in de openbaarheid wilden zij echter zo weinig mogelijk met 'vrouwelijkheid' geassocieerd worden. 'Het was de tijd,' schrijft Bosch, 'waarin de prestaties van vrouwen werden geprezen als "mannelijk" (in durf, creativiteit of moed).'²¹

In mijn relatie, mijn 'omgang' met Marga Klompé ben ik te werk gegaan zoals Jan Fontijn dat beschrijft als biograaf van Frederik van Eeden: als in de dagelijkse omgang met mensen, uitgaande van een psychologie die gebaseerd is op common sense en levenservaring.²² Later zei Fontijn in een gesprek met Els Broeksma en Hella Haasse:

Je moet bij de feiten blijven. Toch speelt de verbeelding ook in wetenschappelijke biografieën wel degelijk een rol. Je kunt als biograaf niet oeverloos een reeks van duizenden feiten uit een leven etaleren. Je moet er een samenhangend verhaal van maken en op het moment dat je verband aanbrengt tussen de verschillende momenten in een leven, maak je onherroepelijk gebruik van je verbeelding.²³

Ook Bosmans beschrijft in de verantwoording, waarmee hij het eerste deel van zijn Rommebiografie opent, factoren waarop een biograaf is aangewezen wanneer deze vanuit de bronnen niet genoeg vat kan krijgen op het innerlijk van zijn hoofdpersoon. Alles hangt dan af 'van het inlevingsvermogen van de onderzoeker, van zijn bereidheid zich over te geven aan de verbeelding. Want als het er werkelijk op aankomt, is de biograaf toch in hoofdzaak aangewezen op zijn intuïtie en ervaring.'²⁴ De neerlandica Elsbeth Etty, biograaf van Henriette Roland Holst: 'Als schriftelijke bronnen geen uitsluitsel geven over bepaalde problemen, moet je bij jezelf te rade gaan [...].'²⁵

Als intuïtie, ervaring, inlevingsvermogen en verbeelding van de biograaf, gebaseerd op zoveel mogelijk circumstantial evidence, zo'n belangrijke rol

spelen, is speculatie onvermijdelijk. Mineke Bosch: 'Woorden als "waarschijnlijk", "wellicht", "vermoedelijk" en formules als "het is aannemelijk dat" behoren tot de standaarduitrusting van iedere biograaf.'²⁶

Hoewel dit verhaal van Klompé's leven en werk chronologisch is opgezet, wordt vaak van een onderwerp een lijntje door de tijd getrokken, omdat het anders te fragmentarisch aan de orde zou komen. Een enkele keer gebeurt dit ook in de grote structuur van het verhaal. In hoofdstuk 7 – over de gezinsleden en hun wederwaardigheden – worden thema's uitgewerkt die binnen het bestek van één hoofdstuk samenhangend aan de orde kunnen komen. En in hoofdstuk 10 is het thema het leiderschap van Klompé dat, naast de koppeling aan haar persoonlijkheid en geplaatst in de context van haar tijd, wordt beschouwd in relatie tot het begrip 'gender'.

Ten slotte staan we stil bij het begrip 'feminisme'. Marga Klompé was vanaf 1945 actief in een aantal katholieke en niet-katholieke vrouwenorganisaties. Hoewel het de vrouwen niet erg duidelijk was wat ze precies onder feminisme moesten verstaan, voelden de meesten, onder wie Klompé, zich geen feminist. Ik onderschrijf de door Nancy Cott in 1987 gegeven definitie van feminisme, waarin zij onder meer stelt dat er in ieder geval sprake moet zijn van 'verzet tegen seksenhiërarchie'.²⁷ Ook kan ik mij vinden in de uitspraak van Marlene LeGates (1996): 'Feminism begins with the recognition that all women, because of their gender, suffer injustice and with the refusal to accept that situation.'²⁸ We zullen zien dat het, met deze uitspraken als maatstaf, terecht was dat Klompé en veel andere leden van vrouwenorganisaties zich na de oorlog tot eind jaren zestig geen feminist noemden.

1 Marga, veelbelovende uitverkorene

Afkomst en jeugd

Het jaar 1912. De republiek China wordt uitgeroepen, Amundsen maakt de ontdekking van de Zuidpool bekend, New Mexico en Arizona worden als 47ste en 48ste staat van de Verenigde Staten van Amerika ingelijfd en in Nederland wordt de tweede elfstedentocht gereden, waaraan voor het eerst een vrouw, Jikke Gaastra, deelneemt. (Glorieuze winnaar is Coen de Koning.) Op 14 april voltrekt zich de ramp van de Titanic; vier maanden later, op 14 augustus, bevalt mevrouw Astor, echtgenote van de op de Titanic omgekomen John Jacob Astor IV, van een zoon. Twee dagen later doet Jan Klompé aangifte van de geboorte van zijn tweede kind.

De maand augustus van het jaar 1912 was extreem somber. De zon scheen ongeveer de helft van het gemiddelde aantal uren (105 in plaats van 197 uur) en het zou later de natste augustus blijken van de hele twintigste eeuw. Ook was het een betrekkelijk koude augustus: op de 16de om 12.00 uur 's middags was het in Arnhem slechts 16 graden, weinig reden voor de gegoede burgerij om in de tuin of op een terras te zitten. Maar des te meer belangstelling zal er geweest zijn voor het dinerconcert dat die maand iedere dag op Klarenbeek, een van de oudste landgoederen van Arnhem, werd gegeven, met een uitgebreid menu voor 2,50 gulden (in 2011 € 30) per persoon. En op 16 augustus zorgde in het café-restaurant van Musis Sacrum aan het Velperplein het Italiaans vocaal en instrumentaal gezelschap

schap Colombo voor het nodige divertissement. Signor Colombo himself bespeelde, naast een fluitist en een pianist, met zwier de viool, terwijl Adèle Colombo in het vocaal kwartet een van de beide sopraanpartijen zong.

Niet ver van Musis Sacrum ligt de Rijnstraat, waar in de vroege ochtend van die 16de augustus op nummer 22 Margaretha Albertina Maria Klompé werd geboren, het tweede kind van het echtpaar Klompé-Verdang. Het ruime bovenhuis bevond zich boven de winkel van vader, die in kantoorbenodigdheden en galanterieën deed. De Rijnstraat, nu een voetgangersgebied met nogal wat grote, gerenommeerde modezaken, was ook toen al een drukke winkelstraat in het hart van Arnhem. Klompés winkel lag tussen een apotheek en een sigarenwinkel; aan weerszijden daarvan hadden zich een juwelier en een slager gevestigd.

Arnhem was op dat moment met zo'n 64.000 inwoners de op zes na grootste gemeente van Nederland. In de tweede helft van de negentiende eeuw was de werkgelegenheid in de stad vooral toegenomen door de groeiende handel. Rond de eeuwwisseling waren er veel katholieke families neergestreken, waarvan de mannen zich als koopman in korte tijd omhoog werkten. Een van hen was vader Jan Klompé.

Vaders familie

Joannes Petrus Maria Klompé, roepnaam Jan, was 28 jaar toen Margaretha, die als Marga door het leven zou gaan, geboren werd. Vader Jan gaf zijn dochter aan bij de burgerlijke stand in het bijzijn van twee getuigen, zijn vriend en zakenpartner Toon Muller en Frans Donders, een niet-onbemiddelde steenfabrikant die getrouwd was met Charlotte Klompé, een volle nicht van Jan en dochter van Hermanus Henricus Klompé, die we iets verderop zullen tegenkomen.

Jan trad in de voetsporen van zijn vader, want ook die was, wat we nu zakenman of ondernemer zouden noemen. Deze Franciscus Ludovicus Klompé (roepnaam Frans), Marga's grootvader dus, had in de Haagse Venestraat, een belangrijke winkelstraat in de buurt van het Binnenhof, een 'magazijn' in schrijf-, teken- en kantoorbehoeften, luxe- en reisartikelen en fijne lederwaren. Hij bewoonde met vrouw en kinderen het bovenhuis van dat pand. Later woonde het gezin achtereenvolgens aan het Plein en op de Lange Poten.¹ Frans had ook een internationale exportzaak, waarschijnlijk in dezelfde artikelen die hij in zijn winkel in Den Haag verkocht. Hij was op 6 maart 1842 in Den Haag geboren en

op 21 april 1880 getrouwd met de 29 jaar oude Anna Vogels, ook uit Den Haag, een welgestelde, starige vrouw. Ze kregen samen vijf kinderen. Hun eerste kind liet vier jaar op zich wachten, tot hij, Jan, op 24 april 1884 werd geboren, waarna Anna ieder jaar een nieuwe nakomeling baarde. Zo'n vierenhalf jaar daarna, in 1892, werd het vijfde en laatste kind, Paul, geboren.

Frans Klompé was al eerder getrouwd geweest, maar dat huwelijk was kinderloos geëindigd met de dood van zijn vrouw, nog voor zij de leeftijd van 29 jaar had bereikt. Hijzelf overleed op 19 juni 1897 op 55-jarige leeftijd in Berlijn, tijdens een zakenreis, aan een hartstilstand. Anna, 46 jaar, bleef achter met vijf jonge kinderen. De oudste zoon Jan was toen dertien en Paul, de jongste, was net vijf geworden. Het leven van Jan Klompé werd ernstig verstoord door het overlijden van zijn vader: niet alleen moesten hij en zijn drie broers en zus zonder vader verder, maar ook stuurde hun moeder, voor wie de situatie kennelijk te zwaar was, Jan en later ook de andere broers naar een kostschool. Jan voelde zich er ongelukkig en had veel heimwee. Maar wanneer hij in de vakanties in zijn ouderlijk huis in Den Haag was, bleek de sfeer daar zo gespannen dat hij toch weer terugverlangde naar de school.²

Op 21-jarige leeftijd vestigde Jan Klompé zich in Arnhem, waar later ook zijn broer Herman zou komen wonen. Jan ging werken in de zaak van zijn oom Herman aan de Rijnstraat 21 en 22, een zaak in kantoor-artikelen en galanterieën, die in 1880 onder de naam Gebroeders Klompé was opgericht door Jans vader Frans en diens broer Herman. Frans trok zich vóór 1892 om onbekende redenen terug uit deze zaak; vermoedelijk had hij het te druk met zijn winkel in Den Haag, zijn exportzaak en zijn gezin, dat in 1892 vijf kinderen telde. Herman zette de zaak in Arnhem voort en in 1905 kwam de 21-jarige neef Jan in de zaak. Op 30 maart 1907 verkocht oom Herman de 'Gebr. Klompé', door de jaren heen een begrip geworden in Arnhem, aan neef Jan en diens vriend Toon (Anton Henri) Muller. Oom Herman verhuisde naar een villa in Oosterbeek, waar hij in november 1915 op 64-jarige leeftijd overleed. Jan Klompé en Toon Muller, respectievelijk 22 en 25 jaar oud, gingen in vennootschap verder onder de gevestigde naam Gebroeders Klompé. Bij notaris S. Roes werden de voorwaarden vastgelegd: beiden storten 15.000 gulden (in 2011 € 156.500) en kregen een schuld aan de firma van nog eens 15.000 gulden. Waarschijnlijk had vader Frans zijn zonen een klein kapitaal nagelaten, waardoor Jan die 15.000 gulden kon opbrengen.

De broers van Jan zetten eveneens zaken op. Theo, een jaar na Jan geboren, had een zaak in koffie en thee in Amsterdam en de daaropvolgende

broer, Herman, deed in Arnhem ook in koffie en thee. Daarbij was hij hier van 1939 tot 1946 bekend als wethouder. De jongste broer, ook al in koffie en thee, woonde in Den Haag en was het zwarte schaap van de familie, niet alleen omdat hij in de ogen van zijn familieleden beneden zijn stand trouwde, maar ook omdat hij in de Tweede Wereldoorlog 'fout' zou zijn geweest.¹ De enige dochter van Frans en Anna Klompé-Vogels, Maria Angelique, bleef thuis om voor haar moeder te zorgen. Toen deze in 1933 overleed, was Mietje, zoals ze genoemd werd, bijna 47 jaar. In 1945, kort na de oorlog, trouwde ze een weduwnaar met een heel stel kinderen.

Terug naar de Gebroeders Klompé.⁴ De nieuwbakken eigenaren handelden volgens de notariële akte niet alleen in kantoorbenodigdheden en galanterieën, maar ook in 'alles wat daarmede in den ruimsten zin genomen, verwant is'. En dat was ruim. Jan en Toon verkochten, blijkens hun advertenties in de *Gids voor Arnhem en Omstreken* en de *Arnhemse Courant*, naast kantoorbenodigdheden als kastpapier en de 'Klompé's Wereld Zakportefeuille' van moutonleder, ook – het is maar een greep – reisschaakspellen, veldflessen, hutkoffers, rieten serremeubels en witgelakt tuinmeubilair.⁵ Daarnaast exporteerden ze papier, papierwaren, kantoor- en schrijfbehoeften naar Nederlands-Indië. Hoogstwaarschijnlijk onderhielden de jonge zakenlui ook contacten met Duitsland. In ieder geval leerde Jan daar zijn aanstaande vrouw kennen, de jongste dochter van een zakenman in papier- en schrijfwarenartikelen.

Moeders familie

Ursula Maria Josepha Aloysia Verdang (uit te spreken als Vêrdang) werd op 13 augustus 1884 in Koblenz geboren. Zij was een van de negen kinderen van het echtpaar Verdang-Wirtz.⁶ Anna Maria Helené Wirtz, die op 18 juli 1840 geboren was, en Wilhelm Verdang, bijna vier jaar ouder dan zijn vrouw, beiden geboren in Keulen, trouwden op 31 december 1860 in de Sankt-Kastorkerk te Koblenz.⁷ Deze stad, waar vooral mensen op leeftijd inscheepten voor bootreisjes, was en is nog steeds, door de ligging aan Rijn en Moezel, een belangrijke aanlegplaats voor vracht- en andere boten.⁸ De Rheinstraße, waar het echtpaar Verdang zich op nummer 1 vestigde, loopt van de Rijn regelrecht de stad in. Aan het eind van de negentiende eeuw was de weg Rheinstraße-Paradeplatz-Wirtzstraße een belangrijke aan- en afvoerweg van de Rijn naar hartje Koblenz, de Altstadt.⁹ Nr. 1, nagenoeg aan de oever gelegen en dicht bij het Deutsches Eck, waar de Moezel

uitmondt in de Rijn, was een strategisch gunstig punt voor een zakenman als Wilhelm Verdang. Schepen legden vlakbij aan en de boulevard langs de Rijn wemelde van de logementen en hotels. Voor de winkel in papier en schrijfwaren die vader Verdang had, was nr. 1 een ideale plek. Alle scheepslui kwamen erlangs en wie van hen had geen briefpapier en schrijfgerei nodig?

Tien maanden na de inzegening van het huwelijk diende het eerste kind zich aan: Maria Margaretha. Zij werd, net als de twee broertjes en de zes zusjes die na haar geboren werden, gedoopt in de prachtige kerk waar hun ouders getrouwd waren, de ook nu nog beroemde en voor dat deel van Koblenz gezichtsbepalende Sankt-Kastorkerk, aan het eind van de twaalfde eeuw gebouwd en in de negentiende eeuw gerestaureerd.

Het ging het echtpaar zakelijk gezien voor de wind, maar hun tweede kind, Wilhelm Heinrich, geboren in januari 1863, stierf acht weken na zijn geboorte. Vanaf dat moment kregen alle kinderen die nog geboren werden de naam Maria toegevoegd. Het lijkt wel of de ouders, die overtuigd rooms-katholiek waren, vreesden dat de heilige Maria, moeder Gods, alleen zou waken over kinderen die haar naam droegen. Pas dertien jaar later baarde Anna Maria weer een zoon, die de enige jongen te midden van al zijn zusters zou blijven.

Van de zeven dochters die aan de Rheinstraße het levenslicht zagen, was Ursula Maria, roepnaam Maria, de jongste. Toen zij geboren werd, was haar moeder al 44 jaar oud en liep haar vader tegen de vijftig. Het is mogelijk dat Maria geen hechte band met haar moeder kreeg; zelf vertelde zij jaren later aan haar eigen kinderen dat zij haar moeder alleen mocht zien als zij een schoon schortje aanhad en haar handen gewassen waren.¹⁰ Haar oudste zus, Maria Margaretha, was 23 jaar ouder en nam het leeuwendeel van de opvoeding van haar jongste zusje op zich. Maria Margaretha bleef, net als vier van haar zusters, ongehuwd; slechts drie van de acht kinderen trouwden.

De ongetrouwde dochters zaten echter niet stilletjes thuis bij moeders pappot: aan het eind van de negentiende eeuw hadden drie van de vijf, evenals hun vader en broer, in het centrum van Koblenz een eigen zaak.¹¹ Misschien hadden zij de kunst van hun vader afgekeken en iets van zijn commerciële kwaliteiten geërfd. Zij hadden zich alle drie gevestigd in mooie straten van de Altstadt en ze verkochten niet alleen papier- en schrijfwaren, maar ook kunstvoorwerpen en religieuze artikelen zoals crucifixen, Mariabeelden en kerststallen. Dat zij de leiding van een eigen zaak hadden – en blijkbaar met succes – is op zijn minst opmerkelijk in een tijd waarin ongetrouwde vrouwen uit de zogenoemde betere milieus

meestal financieel volledig afhankelijk waren van hun vader en/of broers en het in brede kring als de roeping van getrouwde vrouwen werd beschouwd om zich thuis te wijden aan het huishouden en het grootbrengen van kinderen. In het gezin Verdang hadden ze hierover duidelijk andere ideeën en daarin stonden ze niet alleen. Ook Duitsland beleefde, net als andere West-Europese landen, in de laatste decennia van de negentiende eeuw zijn 'eerste feministische golf', een beweging van vrouwen die streefden naar verbetering van hun maatschappelijke positie. Zij stelden deze positie in economisch, juridisch en sociaal opzicht aan de kaak en eisten dat vrouwen meer mogelijkheden en rechten kregen. In deze strijd werd grote nadruk gelegd op betere scholing en grotere toegang voor vrouwen tot de arbeidsmarkt.¹²

Nog in 1899 staan twee van de zussen en hun broer in het adresboek van Koblenz vermeld als ondernemers in papier- en schrijfwaren en aanverwante artikelen, een van die zusters zelfs met een grote vetgedrukte advertentie. Het jaar daarop komt er in het adresboek geen enkele Verdang meer voor. Ze blijken allemaal te zijn verhuisd naar Keulen, zo'n tachtig kilometer noordwaarts. Vader Verdang is terug te vinden in het adresboek van Keulen van 1900, waar hij ingeschreven staat als man 'ohne Gewerbe', zonder beroep. Pas in 1908 duikt de enige zoon, Wilhelm, weer op: hij blijkt met zijn moeder en zusters te wonen aan de Moltkestraße 31, eerst op driehoog en later op de begane grond, en staat vermeld als 'Kaufmann'.¹³ In 1918 verhuisde deze 'Onkel Willy' terug naar Koblenz, waar hij een bloeiende zaak in religieuze artikelen opbouwde.¹⁴ (Maria's jongste dochter Charlot herinnerde zich van een bezoek aan haar oom in 1936 een 'prachtige expositie van kerststallen'.)¹⁵ Zijn zusters, in Koblenz zo succesvol, worden vanaf 1918 vermeld als de gezusters Verdang, 'ohne Gewerbe', met uitzondering van de oudste, Maria Margaretha, die in 1920 volgens de boeken als 'Kassiererin' werkte. Hierbij moeten we denken aan iemand die de financiën van een winkel beheerde.

Waarom het gezin, in Koblenz zo ingeburgerd en geslaagd in zaken, in 1900 in zijn geheel naar Keulen verhuisde, waar in de archieven, afgezien van oom Willy, niets meer terug te vinden is van succesvol zakendoen, zal waarschijnlijk altijd een raadsel blijven. Een plausibele verklaring zou kunnen zijn dat vader Verdang door een ernstige ziekte getroffen werd, niet meer kon werken en terugging naar zijn geboortestad, waar hij wellicht ook beter voor zijn ziekte behandeld kon worden. Op 12 februari 1904, nog geen vier jaar na de verhuizing, 67 jaar oud, overleed hij.

Behalve Maria, die in 1910 in het huwelijk trad, trouwde nog een oudere zus, Hubertina. Wanneer deze Tinchon trouwde is onbekend; wel weten

we dat zij met haar man en later, na diens overlijden, met haar zoon Helmut Laumann in Keulen een textielimperium opbouwde en na de Tweede Wereldoorlog puissant rijk werd. Zij zal dan in Maria's leven nog een belangrijke rol spelen.

Broer Willy trouwde in 1916 en ook hij zal een rol spelen in Maria's leven en dat van haar kinderen. Van de andere kinderen Verdang ontbreekt ieder spoor.

Het gezin Klompé

Op 19 mei 1910 trouwden Jan Klompé en Maria Verdang in Maria's woonplaats Keulen. Maria nam afscheid van haar familie en reisde met haar man naar Arnhem, waar het adres van Jan, Rijnstraat 22, boven zijn winkel, hun echtelijke woning werd. Maria, geboren in de Rheinstraße van Koblenz, woonde nu kilometers stroomafwaarts weer in een stad aan de Rijn, en weer in de Rijnstraat. Ze was getrouwd met een zakenman die in de branche werkte waarin ook haar vader, een aantal zusters en haar enige broer de kost verdienden, maar daarmee hielden de overeenkomsten tussen het leven in haar vaderland en dat in Nederland wel op. Het zal voor een vrouw van 26 jaar in het begin moeilijk zijn geweest: ze beheerste de taal niet, kwam in een vreemde omgeving te wonen en, vooral, ze kwam terecht in een familie waarin ze geen idee had van de onderlinge verhoudingen. Daarom kunnen we ons voorstellen dat ze in het begin 'Heimweh' zal hebben gehad, zal hebben terugverlangd naar Koblenz en Keulen en zeker ook naar Maria Margaretha, de zus die als een tweede moeder voor haar was geweest en naar wie ze later haar tweede dochter zou vernoemen. Hoe ze verder ontvangen en opgenomen werd door de familie Klompé, is niet bekend. Een nicht van Jan vertelde dat in elk geval Jans enige zuster Mietje bepaald niet gecharmeerd zou zijn geweest van haar nieuwe schoonzuster.¹⁶

Ruim tien maanden na de bruiloft, op 25 maart 1911, werd hun eerste dochter geboren, die naast haar eerste naam Hildegard naar haar beide grootmoeders werd vernoemd: Hildegard Anna Maria.¹⁷ Van haar is een babyboekje bewaard gebleven, waarin moeder in het Duits schreef. Zo noteerde zij, na Hildes eerste verjaardag: 'Wir dankten innig dem lieben Gott, der uns in seiner Gnade über das erste schwere Jahr so gut geholfen hatte.' Ook schreef zij later dat het leren praten van Hilde 'ziemlich schwierig' ging, 'denn Mutter sprach noch viel deutsch'.

Nog geen anderhalf jaar later, op 16 augustus 1912, kreeg Hilde een zusje, Margaretha Albertina Maria, vernoemd naar Maria Margaretha, Maria's oudste zus. Moeder noteerde in Hildes babyboekje:

Als Du 17 Monate warst, bekamst Du ein Schwesterchen, unsere kleine Marga. Anfangs standest Du diesem kleinen zappelnden, schreienden Erwas ziemlich mißtrauisch gegenüber, aber bald war es Deine liebste Beschäftigung bei Mutter zu stehen, wenn sie mit Marga beschäftigt war, bis sie dann soweit war, daß Du richtig mit ihr spielen konntest.¹⁸

Marga zou later haar naam door haar moeder altijd met een Duitse g (van *gehen*) horen uitspreken, een uitspraak die zichzelf ook wel eens bezigde.¹⁹

Het huwelijk van Jan en Maria bracht hun niet wat ze ervan verwacht hadden.²⁰ Van een bevredigend seksueel leven was, in ieder geval voor Maria, geen sprake; tegenover haar dochters zou zij zich later uitsluitend negatief uitlaten over seks.²¹ Dit paste overigens in het tijdsbeeld, waarin nette gehuwde vrouwen, zeker ook katholieke, als asexueel werden gezien.

De zaken van Jan Klompé en Toon Muller liepen kennelijk goed, want omstreeks 1916 verhuisde het gezin Klompé naar de Parkstraat 44. Het ging in die tijd om een mooie, statige straat met aan twee zijden grote herenhuizen, veelal met elegante balkons en zogenoemde Franse luiken en met voortuinen die begrensd werden door sierlijke hekjes.

Op dit adres werd in 1916, op 6 mei, de derde dochter, Elisabeth Theodora Maria (Elsbeth) geboren en drie jaar later, op 18 april 1919, de enige zoon van Jan en Maria, die naar Jans vader werd vernoemd: Franciscus Hermanus Maria. Toen deze Frans geboren werd, was Jan Klompé inmiddels geen vennoot meer in Gebroeders Klompé. Bij dezelfde notaris waar Toon Muller en hij in 1907 hun vennootschap hadden laten vastleggen, werd deze op 14 september 1918 op verzoek van Jan Klompé ontbonden. Muller zette de zaak alleen voort en kocht de naam Gebroeders Klompé voor 2500 gulden (in 2011 € 18.500). Jan Klompé kondigde in een brief van 15 september 1918 trots aan dat hij per die datum een fabriek had opgericht 'ter vervaardiging van luxepostpapier, cartes de correspondance en enveloppen in den ruimsten zin'.²² De export naar Nederlands-Indië, die Toon en hij eerder als 'Gebroeders Klompé' dreven, zette hij voort.

De fabriek van Klompé – met als vignet een klein klompje – draaide goed, want in 1921, zo'n drie jaar na de oprichting, verhuisde het gezin, met de nog maar net geboren baby Charlotte Maria Antonia (roepnaam

Charlot), naar een prachtig huis aan de Apeldoornscheweg, niet ver van de Parkstraat. Deze weg werd in Arnhem de Avenue Royale genoemd, een toepasselijke naam voor deze brede, naar het Velperplein afdalende avenue met allure, waar de lokale welgestelden woonden. De rijdende artillerie, de bekende Gele Ridders, die iets verderop aan de ook al deftige Apeldoornschestraat hun kazerne hadden, reden op 31 augustus – Koninginnedag, de verjaardag van koningin Wilhelmina – in vol ornaat op hun prachtig uitgedoste paarden over het middenpad van de Apeldoornscheweg. Grote, imposante herenhuizen stonden er, waarvan nummer 46, het nieuwe huis van Jan, Maria en hun vijf kinderen, ook nu nog tot de mooiste behoort. Het huis, dat overigens gehuurd werd, kan zonder overdrijving omschreven worden als een zeer royaal en statig herenhuis. In dit tegenwoordig gemeentelijke monument woonden ze echt 'op stand'.

Op 16 oktober 1924 werd de fabriek van Jan Klompé een naamloze vennootschap, de N.V. Luxe Postpapier- en Enveloppenfabriek v.h. Jan Klompé, gevestigd aan de Nieuwstraat 31 in Arnhem. Er werden commissarissen aangesteld; het maatschappelijk kapitaal bedroeg volgens de inschrijving in het handelsregister van de Kamer van Koophandel 50.000 gulden (in 2011 € 413.500).²³ Er leek geen wolkje aan de lucht voor Jan Klompé en zijn gezin. Thuis maakte een piano deel uit van het interieur. De twee oudste dochters, Hilde en Marga, kregen pianoles. De vijf kinderen waren gezond, hadden geen grote problemen thuis of op school en konden – zo herinnert Charlot, de jongste, zich – in de grote tuin achter het huis naar hartenlust spelen; er stonden drie grote bomen, waar ze graag in klommen (en soms uit vielen).²⁴ Kortom, de Klompés vormden een gezin dat model zou kunnen staan voor de bovenkant van de gegoede middenklasse.

Maar bovenal was het een katholiek gezin.

De triomferende kerk

Marga Klompé groeide op in een periode waarin de rooms-katholieke kerk in Nederland tot volle bloei kwam. In haar geboortjaar 1912 waren de rooms-katholieken nog sterk ondervertegenwoordigd op allerlei maatschappelijke terreinen. Officieel waren de Nederlandse katholieken, na twee eeuwen lang onder protestantse heerschappij een verscholen en gediscrimineerd bestaan te hebben geleid, al vanaf 1795 geëmancipeerd, toen de Nationale Vergadering (in die tijd het hoogste staatsrechtelijk orgaan) besloot dat er geen 'bevoorrechte of heerschende kerk' meer zou

zijn. Ondanks deze wettelijke gelijkstelling kwam er echter bij lange na nog geen feitelijk einde aan de achterstelling van de katholieke bevolking.²⁵

Een belangrijke mijlpaal werd bereikt in 1853, toen de kerkelijke hiërarchie en de parochiële organisatie werden hersteld. Nu had de koning geen invloed meer op de benoeming van bisschoppen en ook allerlei andere kwesties waarvoor 's konings goedkeuring nodig was geweest, konden nu binnen de eigen kerkelijke kring worden opgelost. Nederland was na eeuwen weer een officiële kerkprovincie, al zou het nog meer dan een halve eeuw duren tot deze kerkprovincie door Rome niet meer als missiegebied (zoals Afrika en Azië) werd beschouwd. In ware vervoering bezong in 1948 de katholieke historicus W.G. Versluis de betekenis hiervan voor de katholieken in Nederland: 'En zo kon de boom, door St. Willebrord geplant, door de hervorming van al zijn bladeren en takken beroofd en eeuwenlang in die berooide staat gebleven, door de koesterende zorgen van het herstelde episcopaat opnieuw uitbotten aan alle kant en weldra met zijn verse kruinen de wijde hemel weer tegenwuiwen'.²⁶ De gevestigde orde echter bleef de 'roomsen' uit hoge functies weren, zodat op politiek en maatschappelijk terrein de katholieken nog steeds achtergestelde, tweederangsburgers waren. Zij moesten vechten voor hun feitelijke gelijkstelling, een strijd die in de eerste plaats erkenning van hun eigen katholieke onderwijs als inzet had. In de nieuwe Grondwet van 1848 was weliswaar sprake van vrijheid van onderwijs, maar het bijzonder onderwijs werd niet gesubsidieerd. Dertig jaar later nog werd in een liberale schoolwet voorrang gegeven aan het openbaar onderwijs. Er volgde een lange periode waarin katholieken en protestanten zij aan zij streden voor gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs. Daarbij was de financiering van het bijzonder onderwijs het heetste hangijzer. Pas in 1917 werd de 'pacificatie' bereikt: de volledige financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs werd in de Grondwet opgenomen en drie jaar later concreet uitgewerkt in de Lager Onderwijs Wet.²⁷ Marga ging toen naar de derde klas van een rooms-katholieke lagere school in Arnhem, waar de religieuzen, zoals op alle katholieke scholen tot dan toe, voor zeer weinig geld maar met veel roeping voor de klas stonden.

De periode die volgde wordt in de katholieke geschiedschrijving – bijvoorbeeld door genoemde Versluis – veelal beschouwd als succesvolle voortzetting van het in 1795 ingezette emancipatieproces van de katholieken in Nederland. De voor de confessionelen gunstige afloop van de schoolstrijd vormde een belangrijke mijlpaal in de strijd voor katholieke emancipatie. Het (politieke) zelfbewustzijn van de katholieken werd erdoor versterkt, maar de strijd zorgde er ook voor dat het katholieke volks-

deel zich steeds meer isoleerde van de rest van de samenleving. En deze keer was het een zelfgekozen isolement, dat in de eerste helft van de eeuw leidde tot een gesloten katholicisme, een robuuste zuil die in de periode van ruwweg 1920 tot 1940, het interbellum, zo hecht in de samenleving was gefundeerd dat het leek of hij door geen enkele maatschappelijke kracht aan het wankelen kon worden gebracht. De katholieken waren misschien nog net niet roomser dan de paus, maar op zijn minst wel net zo rooms. Katholieke kranten en tijdschriften wezen er voortdurend op hoe voorbeeldig de Nederlandse kerkprovincie naar Rome luisterde. En inderdaad, als een kudde makke schapen lieten veel katholieken zich de wet, of liever, het dogma, voorschrijven door hun zielenherders, die alleen al door hun priesterwijding op eerbied en respect konden rekenen.

Het hele leven van de katholieke gelovige werd gestuurd door de roomse leer en alle daaruit voortvloeiende voorschriften. Van de wieg tot het graf, in het gezin, op school en in de vrijetijdsbesteding, altijd en overal was de kerk wel in het leven aanwezig. In de inrichting van de huiskamer nam het Heilig-Hartbeeld een centrale plaats in, gesecondeerd door een Maria- en Theresiabeeld. Boven elke deur hing een crucifix en in de slaapkamers hingen gevulde wijwaterbakjes. In de ochtend en de avond werd er gebeden, op vrijdag werd geen vlees gegeten, op zondag ging het hele gezin naar de heilige mis en de kerkelijke feestdagen werden uitgebreid gevierd. Godsdienstigheid, deugdzaamheid, harmonie, arbeidszin, braafheid en onderdanigheid werden kinderen al vanaf jonge leeftijd bijgebracht als de hoogste deugden. Maar de allerhoogste deugd waarnaar de gelovige als kind al moest streven was reinheid: een reine ziel en een rein hart, vrij van zondige gedachten en gevoelens, waarbij een loodzwaar accent werd gelegd op de (vermeende) schadelijkheid van erotiek en seksualiteit.²⁸

Dit statische en massieve beeld heeft enige nuancering nodig. Volgens de historicus Paul Luykx is dit beeld 'niet zozeer onjuist als wel onvolledig en eenzijdig'.²⁹ Er waren ook 'andere katholieken'. Binnen de katholieke zuil heerste een niet te verwaarlozen onbehagen en verzet tegen de consensus, die ervaren werd als van bovenaf opgelegd. Dit leefde onder meer in de jeugdbeweging, onder studenten en intellectuelen en de groep katholieken die, na de Tweede Wereldoorlog, de Katholieke Werkge-meenschap binnen de PVDA vormden.³⁰ De historica Marjet Derks wijst erop dat de zuilen, dus ook de katholieke, niet ondoordringbaar maar 'poreus' waren. Moderne invloeden drongen door; er was sprake van 'interne dynamiek en pluriformiteit. [...] ook in de hoogtijdagen van rijk rooms leven was de katholieke cultuur divers, gelaagd en contradictoir'.³¹

We zullen zien dat moeder Klompé en later haar kinderen tot de 'andere katholieken' gerekend kunnen worden.

Het gezin Klompé, waarvan zowel moeder Maria als vader Jan uit een goed katholiek nest kwam, maakte grote ernst met het katholieke geloof; de kinderen werd geleerd dat dit het enige ware geloof was. In mei, de maand die nieuw leven voortbrengt, werd er volgens een eeuwenoude traditie een huisaltaar voor Maria, de moeder van Jezus, ingericht met veel bloemen. Dan moesten de kinderen een rozenkrans bidden, wat volgens de jongste dochter Charlot vaak ontaardde in een giechelpartij. Maar het moest nu eenmaal in ieder katholiek gezin gebeuren. 's Avonds viel *De Maasbode* in de bus, eenmaal per week de *Katholieke Illustratie* en later, toen de kinderen wat ouder werden, *Het Weekblad voor de Roomsche Jeugd*. Op zondagochtend na de mis maakte vader regelmatig met de kinderen een wandeling, zodat moeder even de handen vrij had. Als er bezoek kwam, gebeurde het nogal eens dat er gediscussieerd werd, vooral over kerkelijke aangelegenheden. Charlot herinnert zich dat haar broer Frans in een hoekje van de kamer met z'n meccano zat te spelen en zichzelf met haar poppen, terwijl de discussiepunten over de tafel vlogen. Dit gebeurde vooral als kapelaan E.A.W. Welman op bezoek was, sinds 1921 kapelaan van de Sint-Martinuskerk³² (waaronder hun vorige adres in de Parkstraat viel), die een huisvriend van de familie Klompé geworden was.

Jan was in het geloof behoudender dan zijn vrouw, die in het algemeen feller en kritischer in het leven stond. Maria Klompé, zeer dominant en met een degelijke Duits-katholieke achtergrond, voedde haar kinderen zeker niet op tot makke schapen. Ze probeerde hen vooral op te voeden tot kritische katholieken die hun eigen verantwoordelijkheid zouden nemen. Katholieken die hun eigen geweten niet in alle omstandigheden kritiekloos het zwijgen zouden laten opleggen door de rooms-katholieke leer, zoals die door meneer pastoor of welk geestelijk gezag dan ook werd geïnterpreteerd. Moeder zelf lag regelmatig overhoop met de lokale clerus.³³ Toen haar dochters Hilde en Marga er oud genoeg voor waren, bezochten ze met hun moeder de maandelijkse discussieavonden voor katholieken over geloof en wetenschap. Hier spraken kerkelijke coryfeeën, zoals de Nijmeegse hoogleraar theologie en dominicaan J.A.A.M. Kors, de latere voorzitter van de KRO. Dat waren interessante avonden met felle discussies, iets waar moeder Klompé van hield.³⁴

De Arnhemmer Louis Frequin, oud-hoofredacteur van *De Gelderlander*, vertelde in 1989 over een oude herinnering die hij aan Marga als jong

meisje had.³⁵ Zij deed samen met andere leeftijdgenootjes haar Plechtige Heilige Communie in de kerk van de Onze-Lieve-Vrouweparochie in Arnhem. Deze communie was een herhaling van de Eerste Heilige Communie die zij als zevenjarigen hadden ontvangen, maar die zij nu op twaalfjarige leeftijd bewuster konden beleven. Marga werd uitgekozen om, sprekend namens alle kinderen, de geloofsbeloften te hernieuwen en het Credo hardop in de stampvolle kerk voor te lezen. Volgens Frequin was deze uitverkiezing niet alleen te danken aan haar heldere stem en voordracht, maar ook aan haar toen al opmerkelijke vrijmoedigheid.

Rooms-katholieke liefdadigheid

Jan Klompé nam, zoals het een goed katholiek uit gegoede kringen betaamde, actief deel aan het kerkelijk leven: hij was, in de voetsporen van zijn vader, bestuurslid van de Sint-Vincentiusvereniging en daarnaast van 1917 tot 1933 lid van het Rooms-Katholiek Armbestuur.³⁶ De Sint-Vincentiusvereniging was een parochieorganisatie voor de katholieke burgerij, die charitatief werk deed onder de armen en dezen daarbij, voor zover nodig, op het rechte pad probeerde te houden.³⁷ Om een indruk te geven van het werk van Sint-Vincentius en van de wijze waarop het charitatieve werk in die tijd verricht werd, volgt hier een passage over de Sint-Vincentiusvereniging in het Zwolle van 1925, zoals beschreven in het boek van Lambert Giebels over de katholieke politicus Louis Beel.

Voor het gezin van 'D.' werden vier paar kinderklompen bestemd en voor het gezin 'H.' een mud aardappelen. Eén van de confrères sprak zijn verontwaardiging uit over het feit dat een 'stille arme' aan wie de conferentie financiële steun had verleend een 'oplichter' bleek te zijn. De president suste de verontwaardigde jongeman en voerde de vergadering snel naar het volgende agendapunt: een aanvraag van de werkloze 'H.' die om aan het werk te komen vijftien gulden nodig had om zijn kunstbeen te laten repareren. De confrères waren het met de voorzitter eens dat de kas ad 23,22 gulden te bescheiden van omvang was om zulk een aanslag op de middelen te kunnen dragen. De president zei het stadsbestuur te zullen benaderen met het verzoek H.'s kunstbeen te financieren. Het was om deze en dergelijke beslommeringen van het katholieke proletariaat te bespreken waarvoor sociaal-voelende vertegenwoordigers van de katholieke gezeten burgerij wekelijks bijeen kwamen. Daarenboven ging het twintigtal confrères van de Onze Lieve Vrouwe parochie ook nog eens wekelijks op pad om

hun arme geloofsgenoten thuis te bezoeken. Bij dit huisbezoek gaven zij de bonnen af voor gevraagde artikelen en registreerden nieuwe aanvragen. Tevens werd cliënten gewezen op het belang van een regelmatige kerkgang, op de wenselijkheid van katholiek onderricht voor hun kinderen en op de noodzaak van goed zedelijk gedrag.³⁸

Steun van de Sint-Vincentiusvereniging of uit andere kerkelijke financiële bronnen werd door de armere katholieken vaak als vernederend ervaren en als iets waarvoor men zich schaamde.³⁹

Programmamaakster Marga Kerklaan stelde een boek samen van de brieven die zij ontving naar aanleiding van haar oproep in 1985 aan moeders van grote katholieke gezinnen om hun levensbeschrijvingen op papier te zetten en naar de KRO te sturen. Zij deed die oproep in verband met een serie televisieprogramma's, die zou worden uitgezonden ter gelegenheid van het zestigjarig jubileum van de KRO. Uit de driehonderd, vaak ontroerende brieven blijkt dat de steun van kerkelijke organisaties als de Sint-Vincentiusvereniging, mild uitgedrukt, niet altijd op prijs werd gesteld. Een vrouw schreef hoe haar kinderen haar op het hart drukten: 'Moeder, ga nooit naar de kerk voor hulp. Wij zullen alles wel afgeven, maar doe dat nooit, want ze wijzen je met de vinger na als je dat doet'.⁴⁰ Ook Herman Bode, oud-vicevoorzitter van de FNV en bekend stakingsleider ('Willen we naar de Dam, dan gáán we naar de Dam!'), had er slechte herinneringen aan. Hij werd in 1925 als vierde van zeven kinderen geboren in een goed katholiek gezin. Zijn vader probeerde in een textiel-fabriek een inkomen te verwerven, maar in de crisistijd waren er perioden van werkloosheid, zodat vader Bode naar de steun moest. 'De katholieke liefdadigheid was vernederend, neerbuigend,' zei Herman Bode. 'Ik wil niks zeggen over de intentie van de mensen die dat deden, maar het neerbuigende was vreselijk.' Hij herinnerde zich nog goed het moment dat er leden van de Sint-Vincentiusvereniging in 1938 langskwamen om een kersbrood en nog wat etenswaren te brengen:

M'n vader zei tegen hun: 'Dat hebben wij niet meer nodig. Breng dat maar naar mensen die het echt nodig hebben.' Met trots kon hij ze de deur wijzen. We konden dat krentenbrood zelf wel kopen. Dat gaf een gevoel van bevrijding.⁴¹

De schrijver Godfried Bomans stak in een boek over zijn katholieke jeugtherinneringen de draak met de Sint-Vincentiusvereniging, waarbij

hij zich op achttienjarige leeftijd – waarschijnlijk niet geheel vrijwillig – aansloot.

Deze mannen kwamen dinsdagavond bij elkaar in een zorgvuldig geschrobd vertrek en gingen om een lange tafel zitten. Men noemde elkaar 'confrères'. Er werden indrukken uitgewisseld. De voorzitter, een bekommerd man in een zwart pak, gaf ieder het woord. Mij werd de heer Schaap als confrère toegewezen, want men ging getweeën op stap. Er mocht geen 'binding' met de bedeeden ontstaan. Vooral bij weduwen, die wel arm maar tevens bekoorlijk waren, diende hiervoor gewaakt. Mijnheer Schaap kwam met mij overeen dat de zaterdagmiddag hem het beste uitkwam en wij togen op huisbezoek. Het stichtend woord deed hij zelf. Want hij was ruim tachtig en ik achttien, maar ik mocht wel na afloop de levensmiddelen uitdelen. Daartoe stelde ik mij achter hem op en luisterde eerbiedig. Mijnheer Schaap was een joyeus spreker. Wij moesten er allemaal niet zo zwaar aan tillen, zo meende hij, hoofdzaak was dat men in de hemel kwam. Intussen zwierven zijn ogen door het vertrek. Niets ontging zijn blik en men hoorde dat allemaal op dinsdagavond weer terug. Zo had hij opgemerkt, dat de weduwe Laurens een biefstukje bij het raam had staan, hoewel zij dit achter haar rug trachtte te verbergen. Kwam zo iemand nog 'in aanmerking'?⁴²

Aan goede bedoelingen ontbrak het niet, maar de neerbuigendheid en het gebrek aan, wat wij nu noemen, empathisch vermogen deden aan de uitwerking van die bedoelingen behoorlijk afbreuk. Overigens leden de protestantse kerken in die tijd aan hetzelfde manco.

Schooltijd

De Sint-Agnesschool in Arnhem, waar de kinderen Klompé lager onderwijs genoten, bevond zich aan de Eusebiusbinnensingel, in het centrum van de stad. De school bestaat niet meer: de plaats waar het gebouw stond is nu deel van een groot verkeersplein, vlak bij de huidige John Frostbrug.⁴³ Een archief van de school is onvindbaar; mogelijk is het tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.

Hilde en Marga (en later ook de jongere kinderen) gingen na de lagere school naar de RK HBS, de Rooms-Katholieke Hogere Burgerschool. Dit was de eerste katholieke middelbare school in Arnhem, op 1 september

1921 gestart in een statig, maar vervallen pand aan de Oude Velperweg 80 dat de naam Villa Nova droeg maar in de wandelgangen 'de keet' werd genoemd. Op de begane grond werden de lessen gegeven en de bovenverdiepingen werden bewoond door directeur J. Chr. Deuss en zijn gezin. Zeer bijzonder voor die tijd was dat de school voor jongens én meisjes toegankelijk was, hergeen in het gedenkboek bij het veertigjarig bestaan van de school een revolutionaire daad genoemd wordt, die nogal wat stof deed opwaaien.⁴⁴ Wel waren er jongens- en meisjesklassen, waren de speelplaatsen voor jongens en meisjes gescheiden, evenals de fietsenkelder, de garderobe en de trappen. Toch was de school voor die tijd een unicum.⁴⁵ Marga Klompé haalde er in 1961 een paar herinneringen aan op:

Wat bindt mij aan mijn vroegere H.B.S.? Het eerste woord dat dan bij mij opkomt is 'kruisbessen'. Ze stonden bij struiken vol in de tuin van de Villa op de Oude Velperweg en ze werden in de pauze naarstig door ons geconsumeerd. Ja dat was een goede tijd: een kleine overzichtelijke schoolgemeenschap waar in een ondoelmatig – maar, o zo gezellig – gebouw een ieder nog experimenteerde met het enthousiasme dat hoort bij een begin.⁴⁶

Marga zou – zo luidt het familieverhaal – op de middelbare school een uitmuntende leerlinge zijn geweest. Terugblikkend op haar schooltijd vertelde ze in 1970: 'Ik ben zelf op school een reuze lastpak geweest. Ik was beweeglijk en kende dus de trucs'.⁴⁷ Volgens haar jongste zus stelde ze – zowel op de lagere school als op de HBS – soms zulke moeilijke vragen dat de leerkrachten er geen antwoord op hadden.⁴⁸

Herman Strategier, later bekend geworden als componist, die gelijk met Marga eindexamen HBS-B deed, schrijft in het gedenkboek bij het veertigjarig jubileum van de school, dat zijn klas bij problemen met scheikunde steevast kon rekenen op 'de deskundige en welwillende hulp van Marga Klompé'.⁴⁹ In datzelfde gedenkboek schrijft zij zelf dat de wiskundeleraar haar wel eens vroeg een tijdje buiten te gaan wandelen.⁵⁰ Dit kan erop wijzen dat deze leraar de ervaring had dat Marga hem wel eens vragen stelde waarmee hij liever niet geconfronteerd wenste te worden. Misschien vergde het antwoord op zo'n vraag zoveel tijd dat de voortgang van de les erdoor geremd werd. Het archief van de RK HBS is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan toen de Duitsers de school in beslag namen, maar in het Nationaal Archief in Den Haag kan men de cijferlijst van Marga's eindexamen vinden.⁵¹ Het is een mooie lijst met een gemiddelde van ruim 7, waarbij lichamelijke oefening en rechtlijnig tekenen niet meegeteld zijn.

Voorwaar een prima gemiddelde, maar niet de cijferlijst die men zich voorstelt van iemand die later als 'briljant' en 'hyperintelligent' is omschreven.⁵² Nederlands was zeker niet haar sterkste vak. Alle geïnterviewden die daarmee ervaring hadden, lieten weten dat Klompé enige moeite had met het schrijven van de Nederlandse taal. Zelf vond ze ook dat ze geen 'scribent' was.⁵³ Als minister had ze daar haar ambtenaren voor.

In 1925 begon Villa Nova uit te puilen en na de paasvakantie kon het nieuwe schoolgebouw aan Velperweg 23 worden betrokken: een uiterst modern gebouw met een heus natuurkundelokaal, een scheikundelokaal, een teken- en een gymnastiekzaal en een flink sportterrein.⁵⁴ Maar 'de intimiteit ging wel een beetje verloren', schreef Klompé in 1946.⁵⁵

Marga was niet alleen actief als bijvoorbeeld het hulpje van de scheikundeleraar, zij deed ook mee aan de jaarlijkse toneeluitvoeringen op school. In ieder geval in 1928 – het jaar voor haar eindexamen – speelde ze onder regie van de leraar Frans in een middeleeuwse *farce* een boze schoonmoeder die haar tegenspeelster in een tot de rand met water gevulde waskuip liet tuimelen.⁵⁶

Zoals op alle katholieke scholen in die tijd werd er op Marga's school buitengewoon veel belang gehecht aan de religieuze vorming van de leerlingen: aan het begin en het einde van iedere schooldag werd gebeden, er werd iedere dag een schoolmis gehouden en natuurlijk werd er catechese (godsdiensles) gegeven.

In 1928 deed de eerstgeborene van het gezin Klompé, Hilde, eindexamen en een jaar later verliet ook Marga haar middelbare school met een diploma op zak.⁵⁷

Vaders ziekte

Het gezin van Jan en Maria Klompé-Verdang verkeerde in de jaren twintig nog in de gelukkige omstandigheid dat vader als eigenaar van een 'fabriekje', zoals zijn kinderen zeiden, en als zakenman een goed inkomen had. Daarbij was hij als bestuurslid van Sint-Vincentius en als lid van het Rooms-Katholiek Armbestuur een gerespecteerd personage binnen de katholieke gemeenschap in Arnhem. Aan deze periode van materieel en maatschappelijk aanzien en aan de relatief gelukkige jeugd van zijn vijf kinderen kwam echter snel een einde.

Vader Klompé werd ernstig ziek. De jongste dochter, Charlot, in 1921 geboren, herinnert zich hem als een zieke man toen zij nog maar net op de lagere school zat; dat moet dus rond 1927 zijn geweest. In dat jaar was

de N.V. Luxepostpapier- en Enveloppenfabriek v.h. Jan Klompé verhuisd van de Nieuwstraat naar de Boulevard Heuvelinck 160-162 in Arnhem. De reden van deze verhuizing is niet bekend. In het archief van de Kamer van Koophandel en Fabrieken wordt vermeld dat 'fabriek, kantoren en magazijnen' naar het nieuwe adres waren overgegaan.⁵⁸ Mocht deze omschrijving juist zijn, dan is het de vraag of Jan Klompé inderdaad de 'kleine' postpapierfabriek had waarover zijn dochter Marga later in interviews zou spreken. Fabriek, kantoren en magazijnen (meervoud) doen niet zo gauw denken aan een fabriekje, maar eerder aan een bedrijf van enige omvang.

De eventuele plannen die Klompé voor de toekomst van zijn bedrijf had, vielen in duigen zodra de eerste tekenen van een ernstige ziekte zich openbaarden. Hij raakte in de war, hoorde stemmen en kreeg in toenemende mate last van wanen. Hij werd enkele malen opgenomen in een psychiatrische inrichting; na thuiskomst volgde steeds een moeizame periode. Zijn werkzaamheden als fabrikant kon hij niet langer naar behoren vervullen en zijn bedrijf gleed meer en meer af naar een faillissement. Natuurlijk had ook de wereldwijde slechte economische situatie, met als dieptepunt de beurskrach in 1929, een ongunstig effect op het bedrijf, maar de ernstige ziekte waaraan Jan Klompé ten prooi was gevallen, lijkt de belangrijkste oorzaak van zijn ondernemersdebacle. Op 30 augustus 1930 trad hij af als directeur en werd hij opgevolgd door een zoon van een der commissarissen. In 1933 nam Bührmann de fabriek over en verhuisde het bedrijf naar Keizersgracht 28-34 in Amsterdam.⁵⁹ Vele jaren later, in september 1966, schreef Marga aan dit bedrijf, dat toen een jubileum vierde: 'Wij hebben goede herinneringen aan de wijze waarop uw firma destijds vader is tegemoet getreden.'⁶⁰

De oprichting van een nieuw bedrijf door Jan Klompé was een laatste wanhopige poging om als ondernemer verder te gaan. Ruim twee weken na zijn gedwongen aftreden als directeur, op 18 september 1930, liet hij zich bij de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Arnhem inschrijven als 'Jan Klompé, Fijne Briefpapieren Engros en Export'. Hij zette dit bedrijf op in zijn woonhuis, Apeldoornscheweg 46. Vijf jaar later, op 31 december 1935, werd dit bedrijf, dat waarschijnlijk voornamelijk op papier bestond, als een niet levensvatbare creatie officieel opgeheven.⁶¹

Jan Klompé als zelfstandig ondernemer bestond niet meer. Tot 1 november 1936 zou hij nog een toelage krijgen (hoogstwaarschijnlijk van de firma Bührmann te Amsterdam), daarna waren zijn financiële bronnen volledig opgedroogd.⁶² En terwijl ieder dubbelteje omgedraaid moest worden, ging het met vader Klompé steeds slechter. De perioden waarin hij thuis woonde, waren voor zijn vrouw en kinderen eigenlijk geen doen

meer. Deze ooit zeer zachtmoedige man, *every inch a gentleman*, was thuis niet meer te handhaven.

In 1936 kon de huur van de prachtige woning aan de Apeldoornscheweg niet langer opgebracht worden en het gezin verhuisde naar de Sweerts de Landasstraat 91, gelegen in de 'burgemeesterswijk' van Arnhem, waar de straten genoemd zijn naar vroegere burgervaders van de stad. Ook al was deze door geldgebrek gedwongen verhuizing een behoorlijke achteruitgang, de Klompés kwamen niet terecht in een arbeiderswoning in een volksbuurt. De wijk ligt vlak bij Sonsbeek, de straten zijn er ruim en de huizen statig en groot. Iemand die tijdens de oorlog bijna een jaar bij de Klompés woonde, herinnerde zich dat het huis was ingericht met zware meubels, meer 'gedegen' dan 'gezellig'.⁶³ Vader Klompé is nog meeverhuisd naar de nieuwe huurwoning, maar nog geen jaar later werd hij voorgoed opgenomen in de St. Joseph Stichting, een psychiatrische inrichting aan de Deventerweg in Apeldoorn. Deze inrichting, in 1925 gesticht, bood destijds plaats aan zo'n 270 patiënten. Vergeleken met andere psychiatrische instellingen in die tijd, die een capaciteit hadden van tussen de zes- en negenhonderd patiënten, was dat een kleine inrichting.⁶⁴ Vader zou daar blijven tot zijn dood in 1954, ruim zeventien jaar later. Hij zou zeventig jaar worden.

Met welke reacties kregen moeder en kinderen Klompé in die tijd, eind jaren dertig, te maken? Marijke Schoemaker-Klompé, dochter van Herman, de broer van Jan Klompé, herinnerde zich hoe haar ouders er toen over spraken. Zij waren van mening dat Jan gek geworden was door het zeer overheersende gedrag van zijn vrouw Maria. Zij beschuldigden moeder Klompé ervan dat zij haar man regelmatig opsloot in een klein kamertje.⁶⁵ Hoewel deze beschuldigingen niet openlijk geuit werden noch ooit bewezen zijn, sprak men er in de familiekring in deze trant over. Dit soort reacties op een psychiatrische ziekte van een gezins- en familielid zijn blijkens een onderzoek meer regel dan uitzondering.⁶⁶

Het gezin Klompé en de naaste familie probeerden de opname van Jan in een psychiatrische inrichting tegenover de buitenwereld te verbloemen, een behoefte die in het algemeen onder gezinsleden van gehospitaliseerde echtgenoten/vaders gevoeld werd.⁶⁷ Als er iemand naar hem vroeg, luidde het antwoord dat hij in een sanatorium zat.⁶⁸ Op tuberculose, een in die tijd nog veel voorkomende gevreesde ziekte, waarvoor mensen vaak maandenlang kuurden in een sanatorium, rustte immers niet het zware taboe van de psychiatrische patiënt.

Algauw werd niet alleen verzwegen dat vader opgenomen was, maar spraken moeder en kinderen ook niet meer over hem tegen buitenstaan-

ders. Hoogstwaarschijnlijk komt het hierdoor dat veel geïnterviewden wisten te vertellen dat vader Klompé op jonge leeftijd was overleden. Ook mensen die het gezin tijdens of vlak na de Tweede Wereldoorlog – niet heel lang na vaders definitieve opname – leerden kennen, dachten dat.⁶⁹ In het adresboek 1947 van de gemeente Arnhem staat Maria zelfs vermeld als de weduwe U.M.J.A. Klompé-Verdang, terwijl haar man nog zeven jaar zou leven.

Maar dit doodzwijgen maakte het verdriet niet minder schrijnend. Charlot, de jongste dochter, zegt hierover, vijftig jaar na haar vaders overlijden: 'Wij hielden veel van vader. Het was een drama in ons leven en een groot verdriet.'⁷⁰ Alsof dit alles niet genoeg was, ging dit drama gepaard met de zorg om de financieel zorgwekkende situatie waarin het gezin al jaren verkeerde, sinds vaders inkomsten door zijn ziekte steeds verder slonken. Dat moet pijnlijk voelbaar zijn geweest in het gezin met vijf kinderen, waarvan de jongste nog op de lagere school zat, twee oudere kinderen op de HBS in Arnhem zaten en Marga aan de Utrechtse universiteit studeerde. Alleen de oudste dochter, Hilde, had een baan.

Geldzorgen

Moeder en de oudere kinderen zochten naar oplossingen voor hun verre van rooskleurige financiële situatie. Maria kreeg hulp uit Duitsland van haar enige broer Willy. Hij was getrouwd, maar zijn huwelijk was kinderloos gebleven. Hij leefde in betrekkelijke welstand en was daardoor in staat en bereid zijn jongste zuster te ondersteunen. Ook de meer gefortuneerde Klompés hielpen Maria om zich financieel staande te houden. Twee dochters van Jan Klompés oom Herman waren getrouwd met vooraanstaande Arnhemse zakenlieden en in zeer goeden doen gekomen. Dit waren Charlotte Donders-Klompé en Jo Witte-Klompé, beiden dus volle nichten van Jan. Zowel de familie Donders als de familie Witte, de laatste een familie van textielhandelaren, worden in het proefschrift van sociaal wetenschapper Ton Duffhues genoemd als behorend tot de elite van Arnhem.⁷¹ Op een in 1922 gemaakte foto is een prachtig huis aan de Jansbuitensingel te zien met een uitzonderlijk grote auto voor de deur, beide eigendom van Charlotte en haar echtgenoot Frans Donders, de bemiddelde steenfabrikant die een van de getuigen was toen Jan Klompé zijn pasgeboren dochter Marga aangaf bij de burgerlijke stand. De foto geeft goed weer hoever nicht Charlotte – maar niet Jo niet minder – het in materieel opzicht geschopt had.

In hun financieel benarde situatie ontving het gezin Klompé geen steun van de katholieke kerk. Hoogstwaarschijnlijk heeft Maria Klompé er ook niet om gevraagd, want dat zou betekend hebben dat zij en haar kinderen op één lijn kwamen te staan met de arme katholieke gezinnen die afhankelijk waren van katholieke liefdadigheid als de Sint-Vincentiusvereniging en het Rooms-Katholiek Armbestuur, organisaties waarvan Jan nog maar luttele jaren geleden zelf bestuurslid was geweest. Daarvan afhankelijk te zijn zou de trots van moeder Klompé al te zeer gekrenkt hebben.

Behalve haar familie waren er ook vrienden die het gezin financieel bijsprongen. Er waren echter ook mensen die van mening waren dat moeder de meisjes, zodra ze niet meer leerplichtig waren, van school moest halen. Ze konden immers winkeljuffrouw of zoiets worden en op die manier een financiële bijdrage leveren. Tegen deze ideeën heeft moeder Klompé als een leeuw gevechten en van die mensen heeft ze zich gedistantieerd. Ze heeft er juist alles voor gedaan – en met succes – om al haar kinderen in staat te stellen de HBS af te maken.⁷² Met een koppige vastberadenheid liet moeder zich niet uit het veld slaan, hoewel de problemen haar soms zo overweldigden dat zij langere tijd depressief is geweest.

Met de kinderen werd de afspraak gemaakt dat als ze eenmaal hun hbs-diploma hadden, ze zouden gaan werken en een deel van hun verdiensten in de huishoudpot zouden storten. Alleen voor Marga maakte moeder een uitzondering: zij mocht gaan studeren.

Studententijd

Toen Marga in 1929 van de HBS kwam, was vader al ziek, maar Marga, die in de ogen van haar moeder zeer intelligent was en een analytische geest had, moest koste wat het kost gaan studeren. Hilde ging na haar eindexamen als administratief medewerkster aan de slag bij de AKU (Algemene Kunstzijde Unie NV).⁷³ De dochter die na Marga geboren werd, Elsbeth, ging in 1936 de verpleging in en sloot zich in de oorlog aan bij de religieuze orde Vrouwen van Bethanië. De enige zoon Frans ging, net als zijn oudste zus, werken bij de AKU, waar hij op de onderste tree van de ladder begon: als spinner in een overall.⁷⁴ Charlot ging na de HBS nog een jaar naar de vormingsklas van de huishoudschool en kreeg toen een baan als kinderverzorgster in een koloniehuis voor bleekneusjes. In 1941 begon ze aan een opleiding tot verpleegster in het St.-Canisius Ziekenhuis in Nijmegen.⁷⁵

In Nijmegen was in 1923, na een lange periode van voorbereiding, een katholieke universiteit van de grond gekomen. Het aantal vakken dat er werd gedoceerd, was nog beperkt. Een vak als scheikunde, Marga's studierichting, bestond er nog niet. Daarom koos moeder – en Marga met haar – voor Utrecht. Marga wilde wel eens zien hoe de wereld er buiten de beschermende omheining van het roomse milieu uitzag.⁷⁶ '[Ik] had mij voorgenomen om allerlei contacten te gaan leggen met mensen, die anders dachten.'⁷⁷ In Utrecht kwam zij – eigenlijk voor het eerst van haar leven – inderdaad in aanraking met mensen van een andere geloofs- en levensovertuiging. Ze trok er lange tijd intensief op met een jongen van vrijzinnig-protestantsen huize, voor wie ze volgens zuster Charlot een hechte vriendschap koesterde.⁷⁸

Het moet deze vrij plotselinge en ingrijpende verruiming van haar blik op de wereld zijn geweest, vooral de contacten met 'andersdenkenden', waardoor Marga ging twifelen aan de exclusiviteit van het katholieke geloof. Het zei haar steeds minder, ze kreeg steeds meer het gevoel dat het alleen nog maar bestond uit lege, nietszeggende rituelen. Zo kwam Marga – ook onder invloed van haar vaders ziekte – terecht in een geloofs-crisis, die minstens zeven jaar duurde en haar ertoe bracht om zich te verdiepen in het reformatisch denken en oosterse godsdiensten.⁷⁹ '[...] ik had 't gevoel dat ik 't niet meer geloofde en ik wilde niet oneerlijk zijn...' ⁸⁰ zei ze tijdens een interview in 1970. Haar vroegere vriendin en voormalig lid van de Eerste Kamer voor de PVDA, Martina Tjeenk Willink, vertelde hierover in 1977: 'Ze heeft zo rond haar twintigste een aantal jaren buiten de kerk geleefd. Het was een periode van grote innerlijke strijd, waarin ze haar "papepelgeloof" geleidelijk verwisselde voor een meer persoonlijk beleefde godsdienst.'⁸¹ Zelf bracht Klompé in datzelfde jaar haar geloofscrisis zo onder woorden:

Mijn natuurwetenschappelijke studie bracht me het besef bij dat het oude geloofsdelen te rationalistisch, te statisch-trionfalistisch was. We werden in onze godsdienstlessen opgevoed met de boekjes van Dekkers I, II en III. Dat was zuiver apologie, geloofsverdediging. Op vijf manieren bewijzen dat er een God bestaat en zo. In mijn persoonlijk geloofsleven ontstond echter geleidelijk een overgang van het rationalisme naar het mysterie [...].⁸²

Opmerkelijk is dat zij negen jaar later, in haar laatste interview vlak voor haar dood, bijna letterlijk hetzelfde zei en daaraan toevoegde: 'En een

mysterie betekent dat je het niet begrijpen kunt, dat je er alleen maar in kunt geloven.⁸³

Over het keerpunt in deze crisis vertelde zij meer dan eens dat toen bij haar het inzicht doorbrak dat zij in haar voortdurende zoektocht naar de manier waarop zij God het best kon dienen, antwoord zocht op een zinloze vraag. Het ging er slechts om wat God van háár wilde.⁸⁴ Dit lijkt op een uitspraak van Teresa van Ávila, een non die in 1622 heilig werd verklaard. Deze heilige, die door Marga Klompé ervaren werd als een *patrones*, een persoonlijke beschermheilige, leed soms aan hevige pijnen, maar 'in plaats van te haken naar goddelijke gunsten, begon zij zich af te vragen wat zij voor God kon doen'.⁸⁵

Klompé kwam naar eigen zeggen gelouterd uit deze geloofscrisis. Sindsdien zouden haar religieuze opvattingen zich nog verder ontwikkelen – zij zag deze ontwikkeling als een groeiproces dat doorging tot haar dood –, maar de grote twijfel die zij had ervaren over haar rooms-katholieke geloof zou niet meer bij haar opkomen.⁸⁶

Naast de omgang met zogenoemde andersdenkenden kwam Marga Klompé in Utrecht in contact met gelijkgestemde rooms-katholieke jonge vrouwen als Wally van Lanschot – in het begin van de jaren vijftig het enige vrouwelijke lid van het dagelijks bestuur van de KVP – en Netty de Vink, na de oorlog Tweede Kamerlid voor de KVP. Ze studeerden beiden rechten en met hen zou Marga na de oorlog het Katholiek Vrouwen Dispuut oprichten.⁸⁷ Wally van Lanschot was in de jaren dertig actief in de Utrechtse Vrouwelijke Studenten Vereeniging (uvsv), waarvoor zij eerst in de redactie van het blad *Vox Studiosorum* zat en waarvan zij later enige tijd preses was.⁸⁸ Ook Marga's grote studievriendin Ank Fehmers, later Ank Ruding-Fehmers, onder meer moeder van Onno Ruding (van 1982 tot 1989 minister van Financiën in de kabinetten-Lubbers I en II), was enige tijd preses van de uvsv.⁸⁹ Van Marga, in die jaren eveneens lid van de uvsv, is niets te vinden over enige bestuursfunctie, noch in het uvsv-bestuur zelf, noch in een van de subverenigingen. Toch stond zij niet helemaal buiten het studentenleven, zeker niet tussen 1929 en 1932, toen ze in Utrecht woonde:

De uvsv woonde toen nog Achter St. Pieter en in het eerste jaar heb ik ook een paar maanden op de club gewoond. Ik was daarnaast lid van Veritas, waar ook mannelijke studenten in meededen. Ik heb mij echter in de uvsv heel senang gevoeld, ik at ook later veel op de club,

die toen naar de Drift verhuisd was en heb ook hele goede herinneringen aan het samen toneelspelen.⁹⁰

Later woonde Marga enige tijd met een aantal medestudenten, onder wie Ank Fehmers, in de Van Lidt de Jeudestraat, die pal tegen het centrum van Utrecht lag. Marga sloot in die tijd gemakkelijk vriendschap:

In de uvsv heb ik mijn beste vriendinnen gevonden. Dat zijn zo van die vriendschappen voor het leven, die blijven door de jaren heen. Al heb je elkaar een hele tijd niet gezien, je zit vijf minuten samen en vertelt elkaar weer hartsgeheimen. Dat heeft geloof ik iets te maken met het feit dat wij samen onze Sturm und Drangperiode hebben doorgemaakt op weg naar volwassenheid.⁹¹

De bewering van historicus Jan Bank, dat Marga Klompé de eerste jaren in Utrecht 'volop de gelegenheid [kreeg] om onbekommerd feest te vieren' lijkt wat te sterk geformuleerd.⁹² Voor feestvieren had zij weinig tijd en het is ook zeer de vraag of haar hoofd daarnaar stond: vader was al ernstig ziek toen Marga in 1929 in Utrecht ging studeren. De ziekte van Jan Klompé en de kommervolle situatie van het gezin hebben ongetwijfeld zwaar op haar gedrukt. Zij moet grote verantwoordelijkheid gevoeld hebben voor het thuisfront, een conclusie die rijmt met het beeld dat wij later van haar zullen krijgen.

Dit werd in 2004 bevestigd door de op dat moment 93-jarige Judith Raupp, die tegelijkertijd met Marga in Utrecht studeerde en haar leerde kennen bij een andere studentenvereniging in Utrecht, het katholieke Veritas. Het zou haar niet verbazen als Marga er in het bestuur had gezeten.⁹³ Hierover is echter niets te vinden; opmerkelijk genoeg worden er in het gedenkboek ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Veritas in 1964 uit geen enkele periode bestuursleden vermeld en is er zelfs in dit boek helemaal niets te vinden over vrouwelijke studenten.⁹⁴ Judith Raupp herinnerde zich Marga nog heel goed en kenschetste haar als een zeer ernstige vrouw. Hoewel Marga nog erg jong was, een jaar of achttien, maakte ze op haar niet de indruk van een jong meisje. Bij de bezoekers van de Veritas-sociëteit viel haar grote ernst op: wanneer Marga de sociëteit binnenkwam, kregen vooral de jongens het gevoel dat zij hun meerdere was. Ze waren een beetje bang voor haar.⁹⁵

Op 29 februari 1932 haalde Klompé haar kandidaatsexamen.⁹⁶ Haar vakkenpakket bestond uit scheikunde met natuurkunde, plantkunde en mineralogie en in het examenboek van de Utrechtse universiteit werd

genoteerd dat zij 'na aarzeling' van de examencommissie was toegelaten tot de doctoraalstudie.⁹⁷ Ook dit werpt, naast de cijferlijst van haar eindexamen HBS, een iets minder rooskleurig licht op al genoemde uitspraken over Klompé, waarin zij als uitmuntend, briljant en hyperintelligent naar voren komt.

Toen zij haar kandidaatsexamen had gehaald, kwam er een eind aan de financiële ondersteuning van oom Willy, zodat er geen geld meer was om in Utrecht te blijven wonen. Marga ging terug naar het ouderlijk huis in Arnhem en het was zeer de vraag of zij haar studie kon voortzetten. Totdat zij, nog maar net twintig jaar oud, scheikundeles kon gaan geven op diverse scholen in en rond Nijmegen. Hiermee kon zij haar studie bekostigen en tevens een bijdrage leveren aan de gezinsfinanciën.⁹⁸ De eerste school waar zij les ging geven, was de gerenommeerde meisjesschool Mater Dei aan de Berg en Dalseweg in Nijmegen, waar ze in de hoogste klassen tien lesuren per week kreeg. (In het volgende hoofdstuk wordt hierover meer verteld.) De nonnen die deze school bestuurden, waren Klompé zeer ter wille: haar lessen waren ingeroosterd op maandag en zaterdagmorgen, zodat zij van dinsdag tot en met vrijdag in Utrecht aan haar doctoraalprogramma kon werken. Als 'spoorstudent' en 'werkstudent' kreeg ze onder anderen te maken met E.J. Cohen (1869-1944), hoogleraar fysische chemie, die een dergelijke manier van studeren niet als volwaardig beschouwde.⁹⁹ Er waren in die tijd meer docenten die van hun studenten eisten dat zij voor de volle tijd beschikbaar waren voor hun studie en werkstudenten uit den boze vonden. Klompé vertelde later dat Cohen haar op een bepaald moment bij zich liet komen en haar kort en bondig meedeelde dat ze met de studie moest stoppen. Toen Klompé vroeg of ze het practicum soms niet naar tevredenheid gemaakt had, antwoordde Cohen dat hij in zijn discipline geen werkstudenten opleidde.¹⁰⁰ In die tijd was de positie van een hoogleraar schier onaantastbaar en had een student weinig tot niets in te brengen. H.R. Kruyt, Marga's latere promotor, die zich bij het wel en wee van de studenten betrokken voelde, is toen voor Marga in het krijt getreden. Dit voorval heeft haar dichter bij Kruyt gebracht en daarmee bij de colloïdchemie. 'Professor Kruyt,' zei Klompé eens, 'was als een ware tweede vader voor mij [...].'¹⁰¹

Met Cohen had ze nog wel te maken, omdat ze bij hem nog een doctoraaltentamen moest afleggen. Toen ze dit tentamen bij hem kwam aanvragen, sprak Cohen de weinig opbeurende woorden: 'Je kent er natuurlijk niets van. Kom over drie maanden nog maar eens terug.' Waarop Marga zich niet uit het veld liet slaan en antwoordde: 'Nee professor, ik heb dit tentamen goed voorbereid. Nooit voldoende natuurlijk, maar ik

wil het tóch afleggen.' 'Nou, als u per se wilt,' zei Cohen toen, 'kom dan meteen vanmiddag maar om twee uur.' Het tentamen ging zeer goed en het moet tot Cohens eer gezegd worden: hij draaide om als een blad aan een boom en gaf haar, zo vertelde ze zelf, een 9.¹⁰²

Marga kreeg tijdens haar doctoraalstudie overigens ook te maken met de toen heersende ideeën over 'meisjesstudentjes', want Cohen, die toen al een eind in de zestig was, was niet alleen sterk gekant tegen werkstudenten, maar stond ook negatief tegenover vrouwelijke studenten.¹⁰³ Ook dit was geen unicum in die tijd. Hoogleraren vonden het vaak zonde van het geld en de energie wanneer vrouwelijke studenten na een paar jaar studie gingen trouwen en dan hun studie aan de wilgen hingen, een situatie die zeker niet ondenkbaar was.¹⁰⁴

Marga, moeders hoop

In dezelfde jaren waarin Marga door het wegvallen van vader zoveel mogelijk inkomen bijeen moest zien te sprokkelen, leverde ook moeder een belangrijke bijdrage. Zij nam tegen betaling meisjes in huis die op het internaat zaten van de school waar Marga les gaf en die daar om diverse redenen problemen hadden. Er waren bijvoorbeeld meisjes die geplaagd werden door heimwee – het internaat van Mater Dei stond onder een streng regime van de Zusters Ursulinen. Maar het konden ook meisjes zijn die in onze tijd het stempel 'moeilijk opvoedbaar' zouden krijgen. Zo hebben heel wat meisjes een groot deel van hun middelbareschooltijd en familie doorgebracht in het huis van de Klompés in de Sweerts de Landasstraat. Daarnaast verhuurde moeder Klompé nog kamers.

Maria Klompé heeft een onmisbare rol heeft gespeeld in het voortbestaan van het gezin nadat vader onzichtbaar was geworden en de financiële situatie in hoog tempo verslechterde. Zij bleef – ondanks haar soms opkomende buien van depressiviteit – de kordate, wilskrachtige en zelfstandige jongste zuster van de al even kordate, wilskrachtige en zelfstandige vrouwen Verdang: zij bestierde, regelde en organiseerde met vaste hand het huishouden en het gezinsleven.

Moeder en Marga waren uit hetzelfde hout gesneden: zij lieten niet met zich sullen, hadden uitgesproken meningen die je maar beter niet in twijfel kon trekken en vonden het voor iedereen het beste dat wat zij wilden ook gebeurde. Op Marga had moeder al haar hoop gevestigd; zo iemand het gezin op de been kon houden, dan was het wel Marga die, schouder aan

schouder met moeder, kon zorgen dat het gezin zijn gerespecteerde positie binnen de katholieke gemeenschap in Arnhem kon behouden.

Dat dit voor de andere kinderen – hoe trots ze ook op hun intelligente en hardwerkende zus waren – niet altijd gemakkelijk moet zijn geweest, kan geïllustreerd worden met een voorval dat een nicht van hen zich nog goed herinnerde. Toen Marga begin jaren vijftig als lid van de Tweede Kamer in Den Haag zat en in de weekeinden meestal naar haar moeder in Arnhem ging, vroeg het dienstmeisje op een zaterdagmiddag of er nog een cake gebakken moest worden. Moeder Klompés antwoord luidde: ‘Nee, want Marga komt niet thuis dit weekend.’¹⁰⁵ Charlot schreef eind september 2004 in een brief: ‘Alle moeders zeggen dat ze van al haar kinderen evenveel houden, maar dat is niet zo. Er springt er altijd wel één uit, bijvoorbeeld door ziekte, maar natuurlijk ook door haar buitengewone gaven.’¹⁰⁶ In de hoop en de verwachting die moeder op Marga gevestigd had zou zij niet teleurgesteld worden. De veelbelovende Marga zou daaraan ruimschoots voldoen.

Van Marga tot juffrouw Klompé

Onderwijsjaren

Voor veel, zo niet de meeste Nederlanders die de naam Marga Klompé nog kennen, was zij de eerste vrouwelijke minister van Nederland. Zo is zij destijds, na acht jaar Tweede Kamerlidmaatschap, pas goed onder het volk bekend geworden. Deze bekendheid had zij vooral te danken aan de manier waarop zij voor het voetlicht trad en inhoud gaf aan haar ministerschap.

Dat zij als docent scheikunde, een beroep dat zij achttien jaar heeft uitgeoefend, geen nationale (en internationale) bekendheid kreeg, terwijl ze gedurende twaalf jaar in het openbare ambt van minister wel grote vermaardheid verwierf, is niet verwonderlijk. Voor Klompé zelf is de periode waarin zij les gaf van groot belang geweest. In haar omgang als lerares met haar leerlingen ontdekte en ontwikkelde ze capaciteiten die ze later, in het openbare leven, uitstekend kon gebruiken.

Voor de klas

Al in 1932, nog maar net twintig jaar oud en nog niet zo lang in het bezit van de kandidaatsbul scheikunde, werd Marga Klompé lerares scheikunde aan Mater Dei, een elitaire meisjesschool in Nijmegen. De directeur van de RK HBS in Arnhem, J.Chr. Deuss, zou in deze aanstelling bemiddeld

hebben.¹ Volgens een van haar leerlingen kwam ze in de plaats van een leraar die zijn handen niet thuis kon houden of op zijn minst iets te fysiek uiting gaf aan zijn genegenheid voor sommige meisjes. Dit werd door Klompé in een interview, ruim vijftig jaar later, bevestigd.² In ieder geval kwam deze aanstelling als geroepen. Zelf zei ze hierover: 'Toen ik dan toch in het onderwijs terecht kwam, dacht ik: tanden op elkaar. Het was immers voor mij een opgelegde kans om mijn studie te kunnen bekostigen en toch genoeg tijd over te houden om alle colleges te lopen'.³ Klompé was van 1 september 1932 tot 1 september 1950 lerares aan Mater Dei. Zij begon in 1932 met een jaarinkomen van 1236,75 gulden bruto, dus zo'n 103 gulden bruto per maand (in 2011 € 1060). Voor dit bedrag werd zij geacht minimaal tien lesuren per week te geven.⁴

Op 8 juli 1937 behaalde Klompé haar doctoraalexamen, waardoor ze lesbevoegdheid kreeg. In de jaren daarvoor had de school moeite gedaan haar aanstelling als onbevoegde scheikundelerares te handhaven. In het personeelsdossier van Mater Dei over Klompé is hierover correspondentie te vinden tussen het schoolbestuur en het ministerie van Onderwijs. De minister wilde weten welke stappen het bestuur had ondernomen om Klompé te vervangen door een bevoegde docent. Het bestuur antwoordde dat het, ondanks het plaatsen van een oproep, er niet in geslaagd was een bevoegde leerkracht aan te trekken. Maar in de desbetreffende brief van 3 juli 1936 gebruikte het schoolbestuur nog een heel ander argument:

De omstandigheden, waarin Mej. Klompé op het oogenblik verkeert, zijn uiterst moeilijk: tengevolge van de ziekte van haar vader is zij om zoo te zeggen nu kostwinster geworden van het heele gezin. Er is heel weinig hoop op herstel van de Vader, en indien hij niet weer in functie kan treden op 1 November a.s. wordt de toelage, die hij nu nog geniet, ingetrokken en ontslag verleend. In deze omstandigheden vindt het Bestuur het noodeloos hard haar nu te ontslaan en hoopt, dat Uwe Excellentie goedkeuring zal hechten aan herbenoeming of verlenging tot Paschen aanstaande.⁵

Met het verdiende geld voorzag Klompé dus niet alleen in haar eigen levensonderhoud inclusief haar studiekosten, maar had zij als jonge vrouw ook grote financiële verantwoordelijkheid voor het gezin waarin zij was geboren en opgegroeid. Dit was ook de reden waarom zij les gaf aan verschillende scholen en daarnaast bijles scheikunde gaf. 's Avonds keek ze dan ook nog scheikunde-examens na voor het FBNA, het in 1912 opgerichte Polytechnisch Bureau Nederland te Arnhem, dat schriftelijke

cursussen voor de technische sector verzorgde. Haar jongste zus Charlot zou als tienjarig meisje de taak hebben gehad deze examens op alfabet te leggen, zodat Marga snel en efficiënt kon werken.⁶

‘En familie’

Moeder Klompé nam in de Sweerts de Landasstraat tegen betaling meisjes in huis die om een of andere reden niet bij hun ouders konden wonen (bijvoorbeeld omdat deze tijdelijk in verband met hun werk in het buitenland verbleven), op kostschool niet konden aarden of op school onder de maat presteerden. Maar zoals een buurmeisje van de Klompés uit die tijd zei: ‘Je moest wel een dochter van een dokter of een notaris of zoiets zijn’ om in het gezin Klompé opgenomen te worden.⁷ Het gebeurde dan ook niet uit liefdadigheid – het moest geld opbrengen –, maar het was wel zo dat alle partijen er wel bij voeren.

Moeder en Marga, in karakter elkaars evenbeeld, hadden de wind eronder. De taken waren verdeeld: Marga kwam op de verschillende scholen waar zij les gaf meisjes op het spoor voor wie, gezien hun situatie, een tijdelijk verblijf in huize Klompé goed zou zijn. Verder begeleidde zij de inwonende meisjes bij hun schoolwerk en praatte ze met hen als ze problemen hadden. Moeder stelde de regels van het huis vast, zorgde ervoor dat die nageleefd werden en zag erop toe dat er voldoende tijd werd besteed aan het huiswerk.

Een van de meisjes die in de tweede helft van de jaren dertig bij de Klompés in huis kwamen, was Heleen Biegel. Zij werd later, net als haar broer Paul, een bekend kinderboekenauteur. Hun zus Anne Biegel schreef ook kinderboeken en was het eerste vrouwelijke redactielid van het toenmalige katholieke dagblad *De Tijd*.

Heleen was een leerling van Mater Dei in Nijmegen, waar zij intern was. Ze was er erg ongelukkig en werd verteerd door heimwee naar haar ouderlijk huis in Bussum, waar ze was opgegroeid als een van negen kinderen in een groot katholiek gezin. Heleen, die al op vier kostscholen had gezeten, waar ze zich niet had kunnen voegen naar de strenge regels en voorschriften, legde op Mater Dei regelmatig briefjes onder de heiligenbeelden met hartverscheurende tekstjes als ‘Lieve Maria,’ of ‘Lieve Jozef, mag ik alstublieft naar huis?’ Het was haar lerares Marga Klompé die zich realiseerde hoe ongelukkig en verdrietig Heleen zich moest voelen; daarom stelde zij voor haar in huis te nemen. Later zou Klompé meer dan eens vertellen dat ze bang was geweest dat Heleen, als ze zo ongelukkig

was gebleven, 'een verloren mensenkind' was geworden. Achteraf denkt Heleens dochter Marga, een petekind van Klompé, dat zowel de schoolleiding van Mater Dei – waar Heleen geen gemakkelijke leerling was – als Heleens moeder in Bussum erg tevreden was met deze oplossing. Heleen zelf schrijft hierover:

Mijn schooltijd was tot aan dat laatste jaar niet vlot verlopen. Door (kost)schoolwisselingen en lange ziekteperiodes zaten er heel wat hiaten in mijn schoolse kennis. Het aanbod van Marga Klompé, lerares op mijn laatste kostschool, om mij tijdens de resterende periode van die schooltijd in haar familie op te nemen en de studie te begeleiden, was een uitkomst geweest.⁸

Zo kwam Heleen in huize Klompé, waar ze haar middelbare school afmaakte; in 1940 deed ze eindexamen. Het gezin Klompé was 'een hartelijk, warm gezin dat in letterlijke en figuurlijke zin een tweede thuis voor mij was en altijd is gebleven'.⁹ Toen op 10 mei 1940 de oorlog uitbrak woonde Heleen nog bij de Klompés in de Sweerts de Landasstraat. De eerste oorlogsdagen waren angstig en onzeker en contact met haar familie in Bussum was niet mogelijk. 'De vanzelfsprekendheid waarmee mevrouw Klompé stelde dat ik ongeacht de duur van de vijandelijkheden en de onbereikbaarheid van mijn familie bij hen zou kunnen blijven wonen, was hartverwarmend en tekenend voor de sfeer in dat gezin.' Na haar eindexamen wilde Heleen het klooster in, maar Marga Klompé vond dat dat altijd nog kon en dat ze eerst maar eens de 'grote boze wereld in moest'.¹⁰ Heleen sloeg dit advies niet in de wind en verhuisde kort daarna naar Amsterdam, waar ze in het toenmalige Wilhelmina Gasthuis een opleiding tot verpleegster ging volgen.¹¹

Zij werd 'opgevolgd' door de toen zeventienjarige barones Cunera van Voorst tot Voorst, die in de herfst van 1943 bij de Klompés in huis kwam. 'Cuny' had al een aantal middelbare scholen bezocht, stond bekend als een rebelse meid en was van haar laatste kostschool gestuurd omdat ze op de gang met een jongen had staan praten. In Cuny's herinnering was moeder Klompé erg dominant, maar niet op een nare manier. Het eerste weekend van haar verblijf ging ze met Marga's moeder, door de meisjes 'tante Ma' genoemd, een eind wandelen.

Toen heeft ze me eerst laten vertellen wat er op die school allemaal gebeurd was. Daar gaf ze weinig commentaar op. En toen vertelde ze

hoe ze het in haar huis wilde hebben. Allemaal heel duidelijk. Als ik me daaraan hield, zou alles goed gaan, zei ze. En dat was ook zo.¹²

Als Cuny iets wilde bespreken, deed ze dat met Marga, maar tante Ma had de leiding in huis. Hoewel de huisregels duidelijk en streng waren, was het voor Cuny niet moeilijk zich daaraan te houden. Op kostschool hingen de regels aan de muur en was er geen enkele discussie over mogelijk, maar tante Ma legde uit waarom ze bepaalde dingen wel of niet wilde en stond open voor overleg. Cuny vond tante Ma wel imponerend; ze was kleiner van stuk dan Marga, had een enigszins gezet postuur en een manier van lopen die deed denken aan marcheren. Het gezin Klompé was geen 'knuffelgezin'; er werd niet vaak openlijk affectie getoond en de gezinsleden gingen op een nogal rationele wijze met elkaar om. Een heel andere ervaring met het gezin Klompé dus dan Heleen Biegel beschreef. Wel was het er vaak een vrolijke boel; dan werden er volgens Cuny Schubertliederen gezongen en Russische volksliedjes, zoals over een roverhoofdman die op de Wolga voer, en het lied 'Eeuwig roept de steppe'. Frans zong met zijn bariton wel eens het arioso 'Am Abend da es kühle war' uit Bachs Matthäuspassion.¹³ Ook Clarita Wiessing, een ander meisje dat eind jaren dertig bij hen in huis was, zegt van het gezin Klompé dat het 'een vrolijk gezin was waarin veel gezongen werd'.¹⁴ Vooral Frans en Charlot, de twee jongsten, zouden mooi hebben kunnen zingen, terwijl Marga hen begeleidde op de piano. Maar dezelfde Clarita, later de echtgenote van Frans, vertelde ook dat moeder Klompé grote druk uitoefende op haar kinderen. Een van haar gevleugelde uitspraken was: 'Een Klompé zakt nooit.'¹⁵

Een andere herinnering van Cuny: hoewel Hilde de oudste was, stond ze in rangorde onder Marga. Destijds heeft Cuny hier nooit over nagedacht (ze had het veel te druk met haar eindexamen), maar achteraf vond ze dat opmerkelijk.

Toen ze in de Sweerts de Landasstraat kwam wonen, nam de jonge Cuny aan dat de vader van het gezin overleden was: er werd nooit over hem gepraat. Haar eigen moeder was overleden, de vader van Cuny's beste vriendin was overleden, zulke dingen gebeurden nu eenmaal. Daarom twijfelde ze er geen seconde aan dat ook Marga's vader gestorven was. Tot ze op een gegeven moment een gesprek opving waaruit bleek dat vader Klompé nog leefde. Omdat hij doodgezwegen werd, kreeg Cuny het gevoel dat er iets heel naars aan de hand moest zijn. Later kwam ze erachter dat Jan Klompé in een inrichting verbleef.¹⁶

In juli 1944 deed Cunera met succes eindexamen en keerde ze terug naar haar ouderlijk huis. Marga zou haar hele leven contact met haar houden.

Over tante Ma zijn de meningen zeer verdeeld. Opvallend is dat het oordeel van de meisjes die bij haar in huis zaten of regelmatig bij de Klompés thuiskwamen veel positiever uitvalt dan dat van degenen die moeder Klompé alleen maar van een afstand kenden. De een vond haar een 'ongelooflijk intelligente, bijdehante en welbespraakte vrouw', de volgende heeft het over 'een aardig en warm iemand' en een derde beschrijft haar als een 'erg kritische vrouw'.¹⁷ Ze zou 'een beetje een koningin zijn', maakte een 'potige indruk' of zou zelfs een 'tirannieke vrouw' zijn geweest.¹⁸

Marijke, een dochter van Herman Klompé, herinnerde zich dat ze met haar ouders, broers en zussen ieder jaar op tweede kerstdag naar tante Maria ging, ook toen oom Jan al in het 'gekkenhuis' zat. Heen liepen ze en terug namen ze de tram, want het gezin van Herman had het in die tijd ook niet erg breed. Het huis van tante Maria had een grote suite met serre, en hoe lager je in rang was, des te verder zat je van de kerstboom af. De plaats waar je moest zitten, werd je aangewezen. De nieuwste kennissen van tante Maria zaten het dichtst bij de boom. Tante Maria informeerde nooit naar het wel en wee van Marijke. Daar kwam pas interesse voor vanaf het moment dat ze een vriend kreeg die tandheelkunde studeerde. Zelf had Marijke Klompé een opleiding voor apothekersassistente gevolgd. Haar zeventien jaar oudere nicht Marga herinnert ze zich als iemand die overal goed in was, maar een aardige vrouw vond ze haar niet. Ze vond dat Marga alleen aardig was wanneer het haar uitkwam.¹⁹

Over één ding is iedereen het eens: moeder Klompé en Marga waren als appels van dezelfde boom. Ze deden niet voor elkaar onder in organisatie, kritische instelling en zelfverzekerd, kordaat en praktisch optreden.

Geliefde lerares²⁰

Het Mater Dei, de school waar Marga Klompé het langst lesgegeven heeft, was in 1930 als gymnasium opgericht door de orde van de Zusters Ursulinen. Het werd in september 1934 uitgebreid met een hbs-A-afdeling en in 1947 kwamen daar nog een hbs-B en een MMS (middelbare meisjes-school) bij. De hbs verschilde vooral hierin met het gymnasium, dat er geen les gegeven werd in de klassieke talen en culturen. Zo'n scholenge-

meenschap avant la lettre met de richtingen gymnasium, HBS en eventueel MMS heette toen een lyceum. Mater Dei, waartoe ook een klein internaat behoorde, was gelegen boven aan de Berg en Dalseweg in Nijmegen en achter het schoolgebouw verscholen lag het nonnenklooster van de ursulinen. Naast de lessen die Klompé op Mater Dei gaf, was ze van 1938 tot 1943 ook als docente verbonden aan het chique Notre Dame des Anges in Ubbergen en viel ze gedurende één schooljaar in bij nog een derde katholieke meisjesschool, Mariënbosch aan de Sophiaweg in Nijmegen, die gerund werd door de Zusters van de Sociëteit van Jezus, Maria en Jozef (JMJ). Daarnaast gaf zij ook enige jaren les aan de RK Nijverheidsschool voor Meisjes in Arnhem.²¹

Mater Dei telde zo'n honderd leerlingen, onder wie ongeveer twintig 'internen', en op Notre Dame des Anges zaten in het interbellum meer dan achthonderd leerlingen, van wie de meesten intern waren en heel deftig 'pensionnaires' genoemd werden. De meeste leerlingen, zowel van Notre Dame als van Mater Dei, kwamen uit de maatschappelijke bovenlaag van de katholieke plaatselijke bevolking. Vader was arts, notaris, bankier of fabrikant en de helft van de vaders van de Notre-Dameleerlingen had een eigen onderneming of bekleedde een hoge positie in grote ondernemingen als C&A of V&D: Brenninkmeijer en Dreesmann zijn namen die regelmatig op de leerlingenlijsten voorkomen.²² Ook op de adressenlijsten van Mater Dei komen namen als Brenninkmeijer en Dobbeltmann (van de wasmiddelenfabriek) voor en uit die lijsten blijkt tevens dat heel wat vaders de doctor- of meestertitel droegen.²³ Verder werden de scholen waar Klompé haar scheikundelessen gaf, bevolkt door dochters van hoogleraren, burgemeesters en rechters. Ook bekende KVP-politici, met wie Klompé in de jaren vijftig intensief contact zou hebben, zoals Beel en Romme, stuurden in die jaren hun dochters naar Notre Dame des Anges.²⁴

Het schoolleven was onderworpen aan een strenge discipline. 's Morgens stelden de meisjes zich in rijen op in de aula, waarna ze klas voor klas naar hun leslokaal marcheerden. Elk lesuur, wanneer een andere docent het lokaal binnenkwam, stonden ze op om deze te begroeten. Ook het katholieke geloof werd volgens regels vormgegeven. Kruis- en heiligenbeelden waren prominent aanwezig en overal liepen zusters, vaak in gebed verzonken. Zij waren niet de enigen die zich dagelijks een aantal malen in de kapel terugtrokken; ook van de meisjes werd verwacht dat ze op vaste tijdstippen in gebed gingen, in ieder geval 's ochtends vroeg in de kapel en verder voor en na de lessen en de maaltijden. Deze verplichtingen golden niet voor de zogenoemde lekendocenten. Dit waren geen zusters, maar docenten van buiten – zowel vrouwen als mannen – die aangenomen

werden als voor bepaalde vakken geen zusters waren die daarvoor lesbevoegdheid hadden.

Ook juffrouw Klompé was zo'n lekendocent en veel leerlingen waren verbaasd te merken dat hun scheikundelerares iedere morgen voor dag en dauw met de trein uit haar woonplaats Arnhem kwam om nog voor de aanvang van de lessen te kunnen bidden in de kapel. Bij het Nijmeegse station had zij een fiets staan, waarmee zij naar Mater Dei reed.²⁵ De meeste meisjes vonden het onbegrijpelijk dat iemand die geen kloosterling was, iedere ochtend weer die moeite nam. Maar dit deed niets af aan hun verering voor de jonge lerares, die door weer en wind met een donkerblauwe flaphoed op het hoofd de helling van de Berg en Dalseweg op fietste. De leerlingen die van Klompé les kregen, ook op de andere scholen, waren over het algemeen wildenthousiast over deze in hun ogen moderne lerares. Ze vonden haar erg open, met aandacht en betrokkenheid bij hun wel en wee. Voor de meesten was juffrouw Klompé een idool, 'echt een lerares om in je hart te sluiten'. Veel meisjes probeerden zelfs een beetje op haar te lijken door, net zoals Klompé het deed, hun haar op te rollen.²⁶

Klompé zag zich niet als 'leverancier van kennis', maar als iemand die eraan meewerkte jonge mensen tot persoonlijkheden te vormen.²⁷ Dit bleek bijvoorbeeld ook uit de tijd die zij buiten de lessen om besteedde aan het stimuleren en vormen van haar leerlingen op allerlei maatschappelijke terreinen, zodat ze als vrouw een volwaardige rol in de maatschappij konden spelen. Slechts één leerling had, naast haar bewondering, een kritische kanttekening bij haar oud-lerares: zij vond dat Klompé zich wel erg bewust was van haar kwaliteiten; het grensde aan zelfingenomenheid.²⁸

Het lesgeven ging Klompé goed af. Ze kon uitstekend orde houden, of liever: ze hoefde helemaal geen orde te houden, omdat er een vanzelfsprekend gezag van haar uitging en de klasjes bovendien bestonden uit niet meer dan vijf of zes meisjes. De klas van elf meisjes, waar Klompé ooit voor stond, was een uitzondering.

Niet alleen gaf Klompé les op een manier waardoor de leerlingen uitkeken naar de scheikundeles en stond ze bekend om haar duidelijke manier van uitleggen, maar ze bedacht ook aanschouwelijke en originele manieren om de materie over te brengen en de scheikunde-uren te vrijwaren van saaiheid. Zo wilde ze eens, in verband met het onderwerp van dat moment, gipsafdrukken maken van de gezichten van de leerlingen. Het was een heel gedoe: het meisje moest op de grond gaan liggen, haar kleren werden zorgvuldig afgedekt, waarna het gips op haar gezicht werd aangebracht en ze heel stil moest blijven liggen. Zo kreeg je een afgietsel. Maar verder dan de tweede gipsafdruk kwamen ze niet, want toen ging

het fout. Het gips liep in de mond van het meisje, dat begon te hoesten en te proesten en half stikte, wat het einde van de 'scheidkundeproef' betekende.²⁹

Enkele leerlingen herinnerden zich nog hoe Klompé, zomaar tijdens de scheikundeles, seksuele voorlichting gaf, met illustraties die ze maakte op het schoolbord. De voorlichting was volgens de leerlingen, nu allemaal eerbiedwaardige oude dames, uiterst summier: je moest ervoor zorgen nooit met een jongen in bed terecht te komen, maar wat het gevaar daarvan was, vertelde juffrouw Klompé niet. Dat ze deze voorlichting gaf, was in die tijd, de jaren veertig, volstrekt ongebruikelijk.³⁰ Op katholieke meisjesscholen werd het hachelijke onderwerp van de seksuele voorlichting tot eind jaren vijftig praktisch niet aangeroerd. Leraren namen soms met een rood hoofd hun toevlucht tot de kip en het ei of – zoals te lezen is in een herdenkingsboek van Notre Dame des Anges – de aardappel. Op de vragen die de leerlingen stelden, werd geen antwoord gegeven. Een van de leerlingen uit die tijd zei hierover: 'Wij waren hevig geïnteresseerd in de voortplanting, maar niet in die van de aardappel.'³¹ Een oud-leerlinge van Mater Dei kon zich nog herinneren dat Klompé van collega's nogal wat kritiek kreeg op haar seksuele voorlichting, 'maar daar trok juffrouw Klompé zich niets van aan'.³²

Klompé was sportief; voor gymnastiek had ze op haar eindexamenlijst van de hbs een 9.³³ Bij elke hockeywedstrijd tussen leerlingen en docenten was ze van de partij. Het docententeam bestond dan uit zowel vrouwelijke als mannelijke docenten, waarbij de vrouwen een rok droegen die tot ruim over de knieën viel. Alleen Klompé hulde zich tot hilariteit van de meisjes in een kort 'leerlingenhockeyrokje'.³⁴

In de periode dat Klompé les gaf, werkte ze aan haar promotieonderzoek over colloïden, en hoewel dit onderdeel van de scheikunde helemaal geen eindexamenstof was, zorgde ze ervoor dat haar leerlingen tijdens het eindexamen in staat waren vragen over dit onderwerp te beantwoorden.³⁵ Een van Klompés oud-leerlingen vertelde dat de hoogleraar die bij het eindexamen als gecommiteerde aanwezig was 'van verbazing zowat van z'n stoel viel' toen hij merkte wat Klompés leerlingen hierover wisten.³⁶

Maatschappijbewuste natuurwetenschappers

Toen Klompé op 21 april 1941 aan de Rijksuniversiteit Utrecht bij H.R. Kruyt (colloïdchemicus) promoveerde op haar proefschrift *Solconcentratie en uitvloeking bij het AgI-Sol*, had ze haar leerlingen uitgenodigd hierbij

aanwezig te zijn. Heel wat van hen hadden aan de uitnodiging gehoor gegeven en de promotie met de bijbehorende plechtigheden maakte op veel meisjes diepe indruk.³⁷

Het lab van professor Kruyt was gevestigd in het Van 't Hofflaboratorium aan de Catharijnesingel in Utrecht, tegenwoordig het Van Lokhorstgebouw, onderdeel van het gerechtsgebouw. In een chemisch lab werd in die jaren zes dagen per week en tien uur per dag gewerkt. De interactie in zo'n laboratorium was (noodgedwongen) vaak behoorlijk intensief, want men werkte dicht op elkaar. Klompé, die op maandag en zaterdag haar scheikundelessen gaf, bracht een groot deel van haar promotieonderzoek van dinsdag tot en met vrijdag in dit laboratorium door. Hier ontmoette ze Evert Verwey, de echtgenoot van de bekende sociologe, politica en feministe Hilda Verwey-Jonker, die evenals Klompé bij Kruyt promoveerde. Als het voor Verwey, die in Groningen woonde, in Utrecht te laat werd voor de terugreis, mocht hij bij Kruyt thuis overnachten.³⁸

Kruyt bouwde met zijn studenten een goede reputatie op en tot op de huidige dag is de Nederlandse colloïdchemie internationaal toonaangevend. Voor Nederland was zijn school een kweekvijver van onderzoekers – een groep waartoe Klompé overigens niet behoorde – die in de industrie en de universitaire wereld vooraanstaande posities innamen. Klompés promotieonderzoek kenmerkt zich door zorgvuldigheid en systematiek in het experimentele werk en heeft met zijn betrouwbare gegevens bijgedragen aan verdere theoretische ontwikkelingen. Deze mening van J.J. Steggerda, emeritus hoogleraar algemene en anorganische chemie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, wordt gedeeld door J. Lyklema, emeritus hoogleraar colloïdchemie te Wageningen.³⁹ Toen Steggerda in 1949 aan de Technische Hogeschool Delft tentamen colloïdchemie moest doen, werd de studenten de inleiding uit het proefschrift van Klompé aanbevolen. Het was in de chemiebibliotheek een van de weinige proefschriften met ezelsoeren.⁴⁰

Bij de faculteit wis- en natuurkunde in Utrecht liepen tijdens het interbellum enkele prominenten rond met uitgesproken linkse, soms ook pacifistische en communistische sympathieën. Het politiek bewustzijn onder deze bètawetenschappers was in die tijd opmerkelijk groot. Het is goed mogelijk dat Klompé bij de pedagogisch-didactische cursus, die zij als aankomend lerares moest volgen, met die opvattingen in aanraking is gekomen.⁴¹

Klompé was als studente en promovenda niet, zoals de overlevering luidt, uitsluitend serieus: de stellingen bij haar proefschrift zou zij voor de grap aan de deur van Kruyts werkkamer gehangen hebben.⁴²

Ruim een jaar na haar promotie, op 9 juli 1942, legde Klompé een aanvullend doctoraalexamen af in het bijvak natuurkunde. Hiermee was ze bevoegd om ook natuurkunde te geven, al was het geen eerstegraadsbevoegdheid. Ze gaf nu naast scheikunde- ook natuurkundeles en eind 1946 gaf het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen haar zelfs toestemming om wiskunde te doceren.⁴³

Na haar doctoraal natuurkunde begon Klompé aan een studie medicijnen, waarmee ze de langgekoesterde wens om huisarts te worden zou kunnen realiseren: 'Ik geloof dat ik een goede huisarts had kunnen worden.'⁴⁴ Al vanaf haar jeugd had Klompé belangstelling voor geneeskunde, maar de kosten van het opzetten of overnemen van een huisartsenpraktijk waren in die tijd zo hoog dat een scheikundestudie meer mogelijkheden leek te bieden.⁴⁵ Nu zij, jaren later, toch begon aan de studie medicijnen, maakte de oorlog daaraan een abrupt einde; verder dan een propedeuse kwam ze niet. In juni 1945 kreeg ze bericht dat ze toegelaten was tot het tweede deel van het kandidaatsexamen in de geneeskunde, maar daar begon ze, inmiddels bijna 33 jaar oud, niet meer aan.

'Mères' en 'sœurs'

Terug nu van de universitaire wereld in Utrecht naar de middelbare meisjesscholen in Nijmegen en Ubbergen: Mater Dei en Notre Dame des Anges.⁴⁶ Een belangrijk verschijnsel op beide scholen was het onderscheid tussen de 'mères' en de 'sœurs', de koorzusters en de lekenzusters. De mères, in het algemeen geboren en opgegroeid in de betere milieus, hadden bij hun intrede in de kloosterorde bij wijze van 'bruidsschat' een geldbedrag meegenomen, waarvan de hoogte bepaald werd door de draagkracht (rijkdom) van hun ouders. Soms nam de orde ook genoeg met een lesbevoegdheid als bruidsschat. Want het waren de mères, de intellectuelen van het klooster, die lesgaven.

Zowel mères als sœurs waren gehuld in een zwart habijt. Alleen aan de hoofdbedekking was het verschil in status te zien: de mères droegen een zwarte, de sœurs een witte kap. Maar er waren ook onzichtbare verschillen: de mères hadden een stem bij de aanstelling van een nieuwe overste, terwijl de sœurs in zo'n geval stemloos waren. En omdat de laatsten zonder bruidsschat waren toegetreten en geen opleiding hadden waarmee ze voor de klas konden staan, wijdden zij zich aan eenvoudige en praktische taken: zij stonden als werkzuster in de keuken, deden de was of maakten de gangen, de kapel en de refter schoon. Er waren ook sœurs die verantwoor-

delijk waren voor de organisatie van het huishoudelijk werk; zij hadden bijvoorbeeld de leiding over de keukensœurs, verzorgden de inkoop of beheerden het geld van de orde.

Mères en sœurs begaven zich zelden of nooit buiten de kloostermuren, uitgezonderd een paar sœurs, die inkopen deden, gasten van het station afhaalden of andere zusters begeleidden als die naar de dokter moesten. Bij het boodschappen doen werd heel behoedzaam met het geld omgegaan: een oud-leerlinge van Notre Dame des Anges herinnerde zich dat men vaste klant was van winkels waar korting werd gegeven aan religieuzen.

Op Notre Dame des Anges werd het op stand gebaseerde verschil tussen mères en sœurs één dag per jaar op zijn kop gezet. Op 29 juli, het feest van de Heilige Marta – de zorgzame en gastvrije, die het Jezus aan niets liet ontbreken –, hadden de sœurs een vrije dag waarop ze konden doen waar ze zin in hadden, of het nu lezen was of vissen in de vijver van het klooster, kletsen of luisteren naar de 'grammophone', terwijl de mères poetsten en kookten.⁴⁷

Voor de leerlingen van Mater Dei was het op stand gebaseerde onderscheid tussen mères en sœurs onverteerbaar. Een van de werkzusters, sœur Barbara, herinneren de leerlingen zich ook nu nog. Zij was zeer geliefd: moest er een meisje nablijven of had een leerling verdriet of honger, dan stond sœur Barbara klaar met een beker warme melk, iets extra's te eten of woorden van troost. Maar wee hun gebeente als de meisjes deze zuster aanspraken met 'Mère'! Dit was een vergrijp tegen de hiërarchie dat ook sœur Barbara niet kon goedkeuren. De meisjes stoorden zich zo aan het in hun ogen belachelijke onderscheid dat een groepje tijdens de oorlogsjaren hierover een gesprek aanvroeg met de rectrix van de school, mère Gregoria de Kort, docente klassieke talen.⁴⁸ Deze rectrix was in september 1940 de door de meisjes aanbeden mère Laurence de Roche opgevolgd, die 65 jaar was geworden en met pensioen gegaan. Mère Laurence, door de leerlingen 'Lorretje' genoemd, was een Ierse gravin. Deze non liet de meisjes het Ierse volkslied vanbuiten leren, waarvan een van de coupletten begon met 'High upon the gallows tree, swing the noble hearted three'. Dit lied (bleek de leerlingen later) was echter niet, zoals hun verteld was, het volkslied, maar een anti-Brits Iers rebellenlied.⁴⁹ Mère Laurence overleed in 1945.

Het gesprek met opvolgster mère Gregoria over de mères en de sœurs leidde tot nog heftiger verontwaardiging bij de leerlingen over zoveel onrechtvaardigheid. Want mère Gregoria snapte er niets van en maakte de zaak nog erger door op de vraag van de meisjes of de mères en de sœurs in de refect van het klooster door elkaar zaten ontkennend te antwoorden:

ze zou niet weten hoe ze een gesprek kon voeren met een sœur als bijvoorbeeld Barbara. Marga Klompé heeft zich tegenover haar leerlingen nooit uitgelaten over de commotie onder hen over deze steen des aanstoots, noch sprak zij haar mening uit, maar de leerlingen waren ervan overtuigd dat hun scheikundelerares hun gevoelens van heilige verontwaardiging deelde.⁵⁰

In 1955 werd het verschil tussen mères en sœurs opgeheven, waarna ook de laatsten de zwarte kap droegen en aan het koorgebed mochten deelnemen. Wel bleef het maatschappelijke verschil bestaan tussen zusters die wel of niet van goeden huize kwamen en wel of niet hoogopgeleid waren.

Het schooluniform

In katholieke kringen – en daar trouwens niet alleen – werden al sinds jaar en dag dwingende kledingvoorschriften opgelegd. Met name in het zuiden van het land waren de door de clerus uitgevaardigde regels streng. Vanaf 1920 herhaalde de bisschop van Den Bosch, A.F. Diepen, ieder jaar dat de communie zou worden geweigerd

aan alle personen, ook dus aan kinderen, die zich met tot boven de elleboog onbedekte armen, met opvallende ontbloting van borst, rug of schouders, aan biechtstoel of communiebank durven praesenteeën, alsmede aan hen, die daar zouden verschijnen met rokken, die niet tot de knieën afhangen, of tenzij uit armoede, zonder kousen of met niet tenminste tot aan de knieën bedekte bovenbenen.⁵¹

Ook op een katholieke meisjesschool als Mater Dei moest de kleding aan strenge zedelijkheidsnormen voldoen. Sommige leerlingen herinnerden zich het schooluniform nog tot in de kleinste details; het bestond uit een zwarte jurk met lange mouwen en een witte ronde kraag, witte manchetten en soutaches (randen ter versiering en versteviging) rond zoom en taille van de jurk. Kraag en manchetten werden in korte tijd grijs, maar waren afneembaar en konden dus apart gewassen worden. Dit leidde voor de leerlingen tot een nooit-aflatende en vaak verloren strijd tegen smoezeligheid. Maar vooral de onder de oksels in de jurk genaaide sousbras, zeemleren lapjes tegen transpiratie, wekten de weerzin van veel leerlingen op. Terwijl de uniformen zelf betrekkelijk schoon bleven, stonken de sousbras des te meer, vooral na de gymles. In de jaren dertig werd er in dit uniform zelfs gehockeyd. Geheel bezweet en warm en met opgerolde

mouwen wilden de leerlingen dan weer het klaslokaal in, maar de sympathieke doch strenge rectrix Lorretje stond in de deuropening en zag erop toe dat alle mouwen weer netjes naar beneden gingen. Verder droegen de meisjes zwarte kousen van glanzende katoen, fil d'écosse genoemd, die met jarretelles aan het 'lijfje' vastzaten.

Pas in de oorlogstijd kwam er enige verandering in het strenge kledingprotocol. Toen er geen stof meer te krijgen was, waren bij zo ongeveer alle leerlingen 'toevallig', als bij toverslag, de ellebogen van de mouwen versleten. Er zat voor de schoolleiding niets anders op dan korte mouwen toe te staan.⁵² In het laatste oorlogsjaar was het schooluniform niet langer verplicht, maar indien enigszins mogelijk werden korte mouwen geweerd. Trudy Onstenk, een destijds zestienjarige leerling van Mater Dei, herinnerde zich dat ze in 1945 of 1946 naar huis werd gestuurd omdat ze een jurk droeg met korte in plaats van lange mouwen.⁵³ Sokjes bleven uit den boze, kniekousen werden wel oogluikend toegestaan.

Juffrouw Klompé bemoeide zich ook met de kleding die de meisjes droegen. Een van de meisjes van de verschillende meisjesclubs die Klompé voor en tijdens de oorlogsjaren oprichtte en leidde, Tilly ten Berge, hield een dagboek bij en noteerde op 19 november 1944:

Juffrouw Klompé vertelde eerst hoe het in Duitsland is gegaan, hoe daar het hele land achteruit is gegaan, doordat de vrouwen lager begonnen te staan, want de man steunt op de vrouw, en aan de vrouw is 't dus op de eerste plaats het voorbeeld te geven. Als de vrouw redelijk hoogstaand is zal 't gezin dit ook zijn, maar is de vrouw dit niet, dan moeten de kinderen reuze hard worstelen om er onderuit te komen, en anders gaat de hele boel onder. Zo is 't in Duitsland gegaan: lange kousen, kniekousen, sokjes, blote benen, lange broek, korte broek, en in de moderne zwembaden maar helemaal zonder iets, natuur boven alles! [...] En toen ik aan juffrouw Klompé vroeg, of 't werkelijk waar was, dat Duitsland z'n warboel dankt aan de zedelijk zeer lage plaats, die de vrouw daar inneemt, verzekerde ze me wat ik hierboven al schreef; en ze zei ook: Een man wil altijd een vrouw waar hij tegenop kan kijken, hij wil z'n vrouw altijd op 'n voetstuk kunnen plaatsen, en als hij dat niet kan doen, vindt hij z'n heil niet in het huiselijk leven, en is 't dan te verwonderen, dat hij er russen uit wil, en gekke dingen gaat doen? [...] Ze had een man gesproken, die haar gezegd had: 'Och, je gaat naar 't gemengde zwembad, en je vindt 't leuk om daar met de vrouwen te flirten en zo meer, maar met zo'n vrouw trouwen? Dat nooit!'⁵⁴

Op het gebied van de kleding van de meisjes zullen de opvattingen van juffrouw Klompé, ondanks haar eigen korte hockeYROKJE, niet erg ruim zijn geweest.

Meisjesclubs

Juffrouw Klompé was als docente uitzonderlijk actief in het schoolclubleven. Op haar initiatief en onder haar leiding werden er regelmatig bijeenkomsten gehouden.⁵⁵ De schoolclub van Mater Dei telde een aantal secties, zoals de sectie sterrenkunde, die door Klompé zelf werd geleid. Verschillende leerlingen kunnen zich nog levendig herinneren dat zij 's avonds om een uur of tien, elf door de vrieskou met haar naar de Kopse Hof, de kale, hoge vlakke aan de oostkant van Nijmegen, liepen om de sterrenhemel te bestuderen. Verder had de schoolclub een sociale sectie; meisjes die bij deze sectie zaten, bezochten in hun vrije tijd arme gezinnen – zogenoemde 'asocialen' – om concrete hulp te bieden in de vorm van schoonmaken, boodschappen doen of de kinderen een middagje bezighouden. Maar er werden ook brailleboeken 'geprikt' voor het blindeninstituut in het naburige Grave. Er was een muzieksectie, waarvan kerkmuziek een onderdeel was, en een missiesectie, die zich inspande om bij de meisjes meer belangstelling te wekken voor de rooms-katholieke kerk in de hele wereld.⁵⁶

Ook op Notre Dame des Anges was Klompé actief in de schoolclub. In 1942 bijvoorbeeld hield zij voor de studieclub, een onderdeel van de schoolclub, een lezing over het dertiende hoofdstuk van Paulus' eerste brief aan de Korintiërs, een lofzang op de liefde. Ook in Arnhem op de RK HBS richtte zij een schoolclub op. Waarschijnlijk is haar dit gevraagd door de schoolleiding of door pater Picard, moderator van de school, en heeft ze dit verzoek van haar oude school graag ingewilligd. In eerste instantie ontving Klompé 'haar' meisjes van de HBS thuis in de Sweerts de Landasstraat, maar toen het groepje uitdijde tot een stuk of vijftien leden, werd er een onderkomen gevonden aan de Tivolilaan in Arnhem.⁵⁷

De schoolclubs speelden een belangrijke rol voor de leerlingen. Zij leefden onder de dreiging van de naderende oorlog of onder het bewind van de Duitse bezetter en hadden buiten schooltijd weinig vertier. Ook de elitaire meisjes aan wie Klompé les gaf, hadden behoefte aan stimulansen om de op de loer liggende verveling te verdrijven. De clubs hielden de meisjes bezig en zorgden voor afleiding, terwijl Klompé er een mogelijkheid in zag de meisjes op te voeden tot zelfstandige vrouwen die zich naast hun gezin ook op andere wijze nuttig zouden kunnen maken voor de maar-

schappij. Er lag hierbij zoveel nadruk op de religie, dat een van de toenmalige meisjes sprak over een Bijbelgroepje.⁵⁸

De doelstelling van de meisjesclub van de rooms-katholieke HBS zou omschreven kunnen worden als: ontwikkeling tot nuttige leden van de maatschappij en verdieping van het geloof. Het toen zestienjarige clublid Tilly ten Berge schreef op 25 januari 1944 in haar dagboek: 'Het doel van onze club is immers: door de club te komen tot een innerlijke verdieping van ons leven, vooral op geestelijk gebied, en die verdieping uit te dragen aan anderen'.⁵⁹

Gegeven opdrachten moesten serieus worden uitgevoerd en de culturele, religieuze of maatschappelijke vorming van de clubleden ten goede komen. Klompé liet de meisjes de bijeenkomsten, die eens in de veertien dagen plaatsvonden, zoveel mogelijk zelf organiseren en ze waren om de beurt voorzitter. Sommige avonden waren gewijd aan literatuur of muziek. De meisjes declameerden om beurten een gedicht of bereidden een causerie voor over een schrijver of componist. Wies Stael-Merkx, de latere voorzitter van de Acht Mei Beweging, herinnert zich dat zij een verhaal hield over de Noorse componist Edvard Grieg, waarbij ze delen uit zijn Peer Gynt-suite behandelde. Juffrouw Klompé had heel veel grammofoonplaten, zodat het verhaal verlevendigd kon worden met klinkende muziekvoorbeelden.

Dat ze niet te licht over de opdrachten konden denken, wordt duidelijk uit een dagboeknotitie uit oktober 1944:

Voordat ik mijn lezing hield, heeft mejuffr. Klompé een flinke preek gehouden: onze club verwaterde, het ging niet zoals het moest gaan, er waren lui, die helemaal haast geen interesse toonden, ze had 't gevoel, dat als 't zo door bleef gaan, ze er net zo goed mee uit kon scheiden. Ze zei: 'Ik zeg niet, dat het aan jullie ligt, het kan zijn dat ik in 't begin te hoog heb gegrepen met mijn onderwerpen (dat geloof ik ook). 't Was niet mijn plan, er een amusementsclub van te maken, en als dat jullie plan wel is, zul je een andere leidster moeten zoeken, want dan kan ik mijn tijd wel beter besteden, dus als je deze club zo wilt houden, moeten we veranderen'.⁶⁰

Maar er stond veel tegenover. Verlegen meisjes werden bij Klompé thuis uitgenodigd om hun presentatie of gedicht in de beslotenheid van Klompés kamer samen met haar voor te bereiden. Voor de problemen die sommige meisjes op deze moeilijke leeftijd hadden, had Klompé veel aandacht. Dit gold niet alleen voor de meisjes van de diverse clubs waarin zij actief was,

maar voor al haar leerlingen; geen van hen klopte tevergeefs bij haar aan. Toen Tilly ten Berge in navolging van Klompé lerares scheikunde wilde worden, voerde Klompé een wat wij nu zouden noemen beroepskeuze-gesprek met haar. In dit gesprek legde Klompé er de nadruk op dat Tilly – destijds een verlegen, klein meisje dat al voor haar zeventiende verjaardag haar eindexamen hbs-B deed – haar verlegenheid en geslotenheid moest overwinnen om in welk vak dan ook lerares te kunnen worden. In de periode waarin de studiekeuze gemaakt moest worden, legden de ouders van dit meisje nogal wat druk op hun dochter. Klompé is toen met haar ouders gaan praten, die hun dochter na dat gesprek meer de vrije teugel lieten. Uiteindelijk is dit clublid lerares Nederlands geworden.⁶¹

Voor een andere leerling, een Mater Dei-pupil, de beste van haar hbs-A-klas in wiskunde, die volgens Klompé beter op haar plaats zou zijn op de meer op exacte vakken gerichte B-afdeling, bezocht ze de vader van het meisje voor overleg. Maar de vader, eigenaar van een drankengroothandel en een man zonder veel opleiding, bleef erbij dat dochter Trudy het beste af was met een hbs-A.⁶² Toen Wies Merckx in 1944 voor haar eindexamen was geslaagd, kwam Klompé met bloemen speciaal naar het dicht bij Arnhem gelegen dorpje Elden, waar Wies woonde, om haar en haar ouders te feliciteren.

Klompé gaf ook bijles in scheikunde, bijvoorbeeld aan Tilly ten Berge, die dankzij die bijlessen en verdere bemiddeling van Klompé na haar hbs-examen in Arnhem toegelaten werd tot de gymnasiumafdeling van het Mater Dei in Nijmegen.⁶³

Verschillende geïnterviewden vertelden hoe zij tijdens en vlak na de oorlog hebben ervaren dat de clubbijekomsten voor hen in religieus opzicht belangrijk zijn geweest. Tilly ten Berge noteerde hierover in haar dagboek:

24 Oct. '43: Ik zou zo graag heel veel van mijn godsdienst afweten, zodat ik andersdenkenden en ongelovigen te woord zou kunnen staan, en zodoende hun vooroordelen laren wegvallen. Daar heeft juffr. Klompé het laatst over gehad in de club, bij het rozenkransgebed, en door een paar voorbeelden heb ik wel ingezien, dat ik feitelijk van de meest elementaire kwesties niet veel afweet.⁶⁴

Uit een andere dagboeknotitie blijkt dat Klompé een duidelijke mening over het protestantisme had.

8 April '46: Trouwens, ontelbare keren heeft juffr. Klompé er op [de] club op gehamerd: 'Belééf de godsdienst, laat 't een deel van je zijn; je moet weten wat je doet en waarom je het doet.' [...] Ze heeft toen alle bezwaren doorgepraat, en vooral heeft ze laten zien, dat 't protestantisme niet goed was, eigenlijk een surrogaat van het Katholicisme, omdat ik telkens, als ze wat zei, de protestanten er tegenover stelde. Verder zei ze nog eens, dat het heel natuurlijk was, dat een mens op zekere leeftijd over deze dingen na gaat denken, als overgang van z'n gevoels- naar z'n verstandsleven.⁶⁵

Klompé streefde er ook naar de meisjes meer sociale betrokkenheid bij te brengen door hun op te dragen te helpen in katholieke gezinnen die het moeilijk hadden. Maatschappelijk werk noemde ze dat. Wies Stael-Merkx:

Ik heb dus een tijdlang gewerkt bij een mevrouw in Arnhem-Zuid die ziek was, althans weinig zelf kon en twee kinderen had en daar ging ik iedere woensdagmiddag naartoe. Strijken, ramen lappen, boodschappen doen en weet ik veel wat. En een ander project dat ik had was in een tehuis van het Leger des Heils op Klarendal. Dat deden we met z'n tweeën en dan gingen we met de kinderen wandelen in Sonsbeek. Een van de kinderen viel in de vijver, in het water, dat zal ik nooit vergeten. Het is goed afgelopen, we hebben hem eruit gehaald, onze jassen om hem heen geslagen.⁶⁶

Zij noteerde nog een paar uitspraken van juffrouw Klompé:

Zwijg niet als je meent onrecht te signaleren.

Luister goed naar motieven van anderen, maar zet er wel frank en vrij je mening tegenover. Aan meepraters hebben we niets. Die zijn gemakzuchtig en bang voor een slechte naam.

Heb vertrouwen in jezelf. Wees dienstbaar, maar niet onderdanig.⁶⁷

Een van de opdrachten hield in dat de meisjes naar een kinderkuis gingen om te kijken hoe het daar toeling en daar dan een verslag en een presentatie van te maken. 'Wij gingen met dertig kinderen met vieze snotneuzen en poep in de broek naar Sonsbeek.'⁶⁸ De club vierde ook diverse malen kerstfeest met 'asociale' katholieke kinderen in Arnhem, die door Klompé uitgenodigd werden.

31 Oct. '43: Dan de Kerst-viering. We zullen weer een middag organiseren voor arme kinderen, nu van andere parochies dan verleden jaar. We nemen weer Katholieke kinderen van 6 tot 10 jaar.⁶⁹

De meisjes versierden dan de ruimte waar het feest plaatsvond en maakten kleine cadeautjes voor de kinderen. Een van hen herinnert zich een kerstfeest waarop alle kinderen een klompje kregen. Wellicht waren deze klompjes een overblijfsel van het promotiemateriaal van de postpapierfabriek van vader Jan Klompé.

De geïnterviewde meisjes van toen, thans vrouwen van rond of in de tachtig, kijken met dankbaarheid terug op hun clubtijd met juffrouw Klompé:

Als je het achteraf bekijkt, is het fantastisch geweest zoals zij met ons omgegaan is! En ik kan echt zeggen dat ik een stuk zelfbewustzijn als meisje en als vrouw van haar gekregen heb. Je realiseert je dat op het moment zelf niet, maar wat zij ons niet allemaal bijgebracht heeft. Ze heeft ons gestimuleerd om voor onszelf op te komen, om goed met je ogen open in de wereld te staan. En ook om maatschappelijk om je heen te kijken: wat is er nodig, waar kan ik helpen? Zelf was juffrouw Klompé eigenlijk helemaal op de achtergrond. Dat is de ideale manier – denk ik nu – om mensen op te voeden: dat je als volwassene een aanzet geeft en dan zelf op de achtergrond blijft.⁷⁰

De kampeervakanties die Klompé in oorlogstijd voor haar schoolleerlingen organiseerde, hebben de diepste indruk op hen gemaakt. Met de derde en later de vierde klas van Notre Dame des Anges gingen ze op tandems en fietsen naar de Veluwe.⁷¹ En met de meisjes van Mater Dei en de club van de Arnhemse HBS ging ze in de laatste week van juli 1943 naar Liempde, een dorp tussen Den Bosch en Eindhoven. Het enthousiasme van de meisjes kende in deze tijd van vrijheidsbeperking geen grenzen. Alleen al de voorbereiding op de kampeerweek was een bron van vreugde.

17 juli 1943: We gaan met de club in ieder geval kamperen, naar Liempde. Daar is juffr. Klompé Woensdag naar toe geweest, ze heeft met den kapelaan gepraat, en die heeft haar naar de fam. Wientjes gebracht. Daar komen we nu: Kasteren B37. In Liempde is pater Picard geboren, zo zijn we geloof ik aan 't adres gekomen. Juffr. Klompé heeft nu een lijst opgemaakt, waarop alles staat, wat we mee moeten nemen, en ieder streept door, wat ie missen en sjouwen kan. Deze lijst zijn

Elfriede en Dinie komen brengen, en ik heb nogal tamelijk wat doorgestreept, o.a. een 13-persoons aardappelpan, een emmer, en een afwasteil. Maandag om 3 uur bij juffr. Klompé komen voor verdere bespreking.⁷²

Na op zaterdagmorgen per trein van Arnhem naar Boxtel te zijn gereisd, ging het hele spul, dertien vrouw sterk met hun hele hebben en houden, op een kar van boer Dorus naar zijn boerderij in Liempde, waar bij aankomst de boerin eerst informeerde of het gezelschap wel van de goede richting en dus niet pro-Duits was. Het antwoord op deze vraag is een van de 57 coupletten van een door de meisjes zelf gemaakt gedicht:

‘Natuurlijk’, riepen we om het hardst
 ‘Wat had u dan gedacht,
 Dat Juffrouw Klompé hier
 een stelletje schobbejakken bracht?’⁷³

De twaalf meisjes en hun lerares namen voor een week hun intrek in de kippenshuur bij de boerderij. De taken werden verdeeld: een van hen kreeg de verantwoordelijkheid voor het beschikbare budget, anderen werden benoemd tot kookster en met z’n allen sleepten ze het stro aan voor de strozakken waarop ze de nachten doorbrachten. De volgende ochtend om zes uur liep de wekker af, om gezamenlijk op tijd de vroegmis in het dorp te kunnen bijwonen. Het werd volgens de meisjes een geweldige week: zelf boodschappen doen en zelf koken. En juffrouw Klompé werd ervaren als een tweede moeder, maar wel een moeder die ‘goed de wind eronder had’: haar wil was wet.⁷⁴ Een van de meisjes vond haar op een bepaald moment opeens een ‘dame’; toen er kool gekookt werd, riep Klompé plotseling uit dat ze koollucht verschrikkelijk ordinair vond.⁷⁵ Een andere deelneemster vond dat hun lerares zoveel kennis tentoonspredde dat ze het overrompelend vond, ‘een beetje té’, maar toch: ‘de boer had levenswijsheid, mejuffrouw Klompé had kennis’.⁷⁶

De meisjes hielpen de boer met het korenbinden, liepen drie uur in de hitte om te kunnen zwemmen, bakten pannenkoeken met volle melk (een bijzonderheid in 1943) en kregen na het eten allemaal een sigaret van juffrouw Klompé. ‘s Avonds werd er gediscussieerd over de plaats van de vrouw in de maatschappij. Ze zongen de hele week uit volle borst liederen, poetsten bij gebrek aan schoenpoets hun schoenen met Niveacrème en lieten zich door meneer kapelaan op de kiek zetten. Ook de al genoemde pater Picard, godsdienstleraar van de katholieke HBS in Arnhem, kwam

een dagje op bezoek. De enige wanklank die week was de acute blindedarmontsteking van een van de meisjes. Klompé ging met de ongelukkige in een taxi terug naar Arnhem, waar zij dezelfde middag nog geopereerd werd. De laatste avond van hun verblijf in Liempde werd in vrolijke stemming samen met de boer, de boerin en de boerenknecht doorgebracht.

Deze kampeerweek in juli 1943 werd overschaduwd door de oorlogsg gebeurtenissen, hoewel de geïnterviewde vrouwen de oorlog nauwelijks noemden als ze over hun schooltijd spraken. De in 2003 overleden dichter Willem Wilmink schreef een gedicht met de titel 'Oorlog', waarvan het eerste couplet aansluit bij de ervaringen van de schoolmeisjes uit de periode 1940-1945:

't Was oorlog. We zaten gewoon in de klas.
Je was bang... voor een vak waar je slecht in was,
je was bang... voor een beurt, zo ineens voor het bord.
Niet bang voor de oorlog, maar voor je rapport.⁷⁷

School in oorlogstijd

Toch werden de scholen van de meisjes op niet mis te verstane wijze geconfronteerd met de verschrikkingen van de oorlog. In januari 1944 vorderden de Duitsers de school en een deel van het klooster van Mater Dei. De meubels werden door de zusters elders opgeslagen en het onderwijs werd zo goed en zo kwaad als het ging op andere locaties in Nijmegen voortgezet.⁷⁸

Een briefwisseling tussen mère Magdalena, docente Duits, en de moeder-overste van het ursulinenklooster in Maastricht, mère Paula, geeft een beeld van de omstandigheden in de school en het achter de school gelegen klooster.⁷⁹ Toen mère Magdalena over 17 september 1944 schreef dat zij en de zusters een oorverdovend lawaai hoorden naderen, kon zij niet weten dat op die dag de Slag om Arnhem (Operation Market Garden) ingezet werd.⁸⁰ Ze herkenden het geluid niet, wisten niet of het vliegtuigen waren of dat er geschoten werd. Naderhand kwamen ze te weten dat er in het gebied Arnhem en Nijmegen twaalfduizend geallieerde parachutisten waren geland, terwijl er tegelijkertijd bombardementen werden uitgevoerd in een – overigens totaal mislukte – poging om nog voor het nieuwe jaar de Tweede Wereldoorlog in Europa tot een einde te brengen.

De Duitse soldaten die op Mater Dei bivakkeerden, vertrokken in allerijl en de nonnen installeerden zich in de kelders van de gebouwen, in de hoop daar veilig te zijn. Verschillende families in de buurt van Mater Dei kwamen onderdak vragen en niemand werd geweigerd. De kelders van zowel school als klooster zaten vol met evacués en met Canadese en Engelse soldaten, de cour stond vol vrachtwagens. Zo'n 170 mensen sliepen 's nachts in de kelders en overdag werden school en klooster bevolkt door circa 800 évacués, onder wie veel gewonden. Een naburige huisarts hield dagelijks spreekuur in het klooster. Naast het grote leed, zoals de dood van vele bekenden van de zusters – 'Rondom ons dood en verwoesting' – bespreekt de lange brief ook het kleine leed – 'Onlangs werd een van onze 3 leg-kippen door een granaatsplinter dodelijk getroffen.'⁸¹

Maar er kwam een einde aan de beproevingen. In het dagboek dat rectrix mère Gregoria bijhield, lezen we op vrijdag 4 mei 1945: 'Mensen uit de buurt komen ons het laatste radiobericht meedelen dat: DE VREDE IS GESLOTEN, DE DUITSERS HEBBEN ZICH OVERGEGEVEN.'⁸²

Op 7 mei vierden docenten en leerlingen bij een groot kampvuur de bevrijding. Sommige meisjes waren gekleed in rood-wit-blaauwe jurken, andere hadden oranje kleren aan en het *Wilhelmus* was niet van de lucht. Op zaterdag 12 mei arriveerde een grote stoet van voormalige kelderbewoners, die samen met de nonnen feestvierden in de gymzaal. Spontaan werd behalve het Nederlandse volkslied samen met de aanwezige tommies *God save the King* gezongen.⁸³

Vanaf 1948, toen Klompé lid werd van de Tweede Kamer, gaf ze alleen nog les aan de eindexamenklassen, en in het laatste jaar van haar officiële dienstverband met Mater Dei, het schooljaar 1949-1950, was Klompé in verband met haar Kamerwerk geheel vrijgesteld van lesgeven. Maar voor het zover was, kon ze de school nog goede diensten bewijzen. Dankzij haar intensieve bemoeienis met de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers (uvv) hadden de meisjes van de hoogste klassen al in 1945 de mogelijkheid gehad om naar de tentoonstelling 'Oude Meesters' in het Rijksmuseum in Amsterdam te gaan: de uvv leverde toen een vrachtwagen om de leerlingen te vervoeren. En in 1946 zorgde Klompé ervoor, in haar hoedanigheid van presidente van de uvv, dat het Rode Kruis levensmiddelen ter beschikking stelde aan die leerlingen van de hoogste klassen die vrijwillig in retraite waren gegaan.⁸⁴

Op zaterdag 16 juli 1949 nam Klompé voorgoed afscheid van haar leven als lerares schei- en natuurkunde. Dezelfde dag noteerde ze: 'Afscheid op school. Met hartelijke woorden en cadeaux en met verdriet in het hart.'⁸⁵

In de hier beschreven periode – juffrouw Klompé als geliefde lerares, als leidster en vormster van de meisjes in de clubs, als rolmodel en zelfs idool van haar leerlingen – had Marga Klompé alle reden om zich zeer bewust te worden van haar vaardigheden. Daarbij spraken veel oud-leerlingen erover hoe nauw Klompé bij hen persoonlijk betrokken was en hun, vanuit haar karakter en haar docentschap, gedecideerd advies gaf en houvast bood.

Ook wat betreft haar intellectuele capaciteiten had Klompé reden genoeg om hieraan een groot gevoel van eigenwaarde te ontleen. Bovendien was zij als jonge vrouw samen met moeder in staat gebleken, door hard te werken de strijd om het behoud van een respectabele status in de Arnhemse katholieke bovenlaag te winnen. Niet lang na de oorlog zou blijken dat ze zich ook heel goed staande kon houden in de mannenwereld, sterker nog, zij zou zich russen die mannen zelfs zeer thuis voelen. Eerst moet echter het verhaal van Marga Klompés rol tijdens de Duitse bezetting verteld worden.

Hulpverleners en puinruimen

Tijdens en na de oorlog

Toen op 10 mei 1940 de oorlog in Nederland uitbrak, bevond het gezin Klompé zich in een betrekkelijk rustige situatie. Vader was definitief opgenomen in de Apeldoornse St. Joseph Stichting en moeder zwaaide de scepter in huis. Dat was geen gemakkelijke taak; de vijf kinderen waren weliswaar inmiddels volwassen, maar ze had ook de zorg voor de meisjes die en familie bij hen in huis aan de Sweerts de Landasstraat woonden.

De oudste dochter, Hilde, werkte bij de AKU, waar ze zich in korte tijd had opgewerkt tot directiesecretaresse. Frans zat in militaire dienst. Elsbeth was eind jaren dertig intern de verpleging ingegaan en niet lang daarna, in 1941, koos ook Charlot voor dit beroep. Financieel konden de Klompés zich redden. Ze hadden het niet breed, maar daaraan waren ze inmiddels gewend geraakt. Kortom, het gezin was door hard werken en onderlinge steun in rustiger vaarwater terechtgekomen.

De Tweede Wereldoorlog zou hun leven echter opnieuw ruw verstoren, en weer was er voor Marga een belangrijke rol weggelegd. Zowel in het nationaal verzet als tijdens de Slag om Arnhem in september 1944 (Operation Market Garden) zou zij een belangrijk aandeel leveren, waarbij zij haar leven in de waagschaal stelde om anderen te helpen. Marga bleek toen over een aantal karaktereigenschappen te beschikken die in deze oorlogsjaren onontbeerlijk waren: moed, zelfverzekerdheid, een zekere koelbloedigheid en een grote betrokkenheid bij anderen.

Vrouwelijke Vrijwilligers Hulp (vvh)

Op 10 mei 1940 belde bij het huis aan de Sweerts de Landasstraat 91 in Arnhem een vrouw aan die lid was van de Vrouwelijke Vrijwilligers Hulp, waarbij ook Marga's moeder aangesloten was. De vrouw had een auto bij zich en zei tegen Marga die een rijbewijs had: 'Kom je helpen? Ik heb een chauffeur nodig.' Samen zijn ze toen dagenlang alle apotheken in Arnhem en omgeving langsgegaan om zoveel mogelijk morfine te verzamelen, waarmee ze naar de Grebbeberg reden om te helpen met de verzorging van zwaargewonde militairen.¹ Vanaf die 10de mei heeft Klompé in de vvh een belangrijke rol gespeeld. De activiteiten die zij ontplooiden en de contacten die ze daarbij legde zijn van invloed geweest op de weg die zij na de oorlog is in geslagen.

De vvh was een variant van het Amsterdamse Korps Vrouwelijke Vrijwilligers (kvv), dat in september 1938 werd opgericht door een kleine groep vrouwen, onder wie de destijds bekende en gerespecteerde historica Jane de Jongh.² In het kvv konden Amsterdamse vrouwen zich, gezien de mogelijkheid van een naderende oorlog op Nederlands grondgebied, voorbereiden op allerlei taken in dienst van de verdediging van het thuisfront. Het woord 'korps' doet denken aan het leger en inderdaad vertoonde deze organisatie militaire trekken. Gekleed in uniform leerden de vrouwen taken te verrichten bij de luchtbeschermingsdienst, de huishoudelijke en sociale dienst en de verbindings- en vervoerdienst, waarvoor ze ook een vrachtauto leerden besturen. Het was De Jongh's bedoeling dat de vrouwen, door de hulp die ze op die manier konden bieden, hun verantwoordelijkheid als burgers meer inhoud zouden geven. Dit Amsterdamse initiatief werd in twaalf andere steden nagevolgd, maar het kvv-model werd niet overal gekopieerd, omdat men hier en daar afwijzend stond tegenover het militaire begrip 'korps'. In Rotterdam kwam een minder op militaire leest geschoeide organisatie van de grond, een variant onder de naam Vrouwelijke Vrijwillige Hulp, die in andere plaatsen werd overgenomen. Dit was ook in Arnhem het geval.³

Toen het idee begon post te vatten de plaatselijke organisaties onder te brengen in één landelijke organisatie, vielen de Duitsers Nederland binnen.

Hoewel de Duitsers het kvv en zijn zusterorganisaties in de loop van 1941 verboden, was Jane de Jongh met een aantal anderen in het geheim bezig aan de oprichting van een nieuwe organisatie, die de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers (uvv) zou gaan heten. De Jongh reisde het land door om vrouwen te interesseren voor deze organisatie in oprichting en belandde op een van haar tochten in Arnhem, waar ze van een bestuurslid

te horen kreeg dat er reveregeefs geprobeerd was een 'intelligente jonge vrouw' als lid van het bestuur aan te trekken. Deze vrouw was Marga Klompé. De Iongh zou proberen haar op andere gedachten te brengen. Jaren later, in 1970, legde ze haar herinnering hieraan vast:

Zo gezegd, zo gedaan. Op de thee kwam een aardige beeldschone jonge vrouw met een wat verlegen glimlach. Het moeilijke onderwerp kwam ter sprake en ik vroeg haar op de vrouw af waarom ze zo pertinent weigerde zich te belasten met het secretariaat van de al bestaande afdeling Arnhem. 'O,' zei ze – in diepe ernst – 'dat durf ik eenvoudig niet aan, zo iets zou ik nooit kunnen!'⁴

Toch liet Klompé zich overhalen de bestuursfunctie te aanvaarden. Het zou later een gouden greep blijken van De Iongh, die in 1944 presidente was van de feitelijk opgerichte landelijke uvv. Ten tijde van de bevrijding bleek de provincie Gelderland de meeste afdelingen te hebben.⁵

Klompé, die in deze periode de schuilnaam Truus ter Aken gebruikte, fietste heel Gelderland en Overijssel door om voorbereidingen voor de naoorlogse uvv te treffen.⁶ Volgens Jane de Iongh verrichtte zij wonderen door onvermoeibaar en met enorme energie tientallen afdelingen in het leven te roepen.⁷ Daarbij fietste zij eens in de veertien dagen voor haar verzetswerk (waarover later meer) van de Veluwe naar het westen van het land.⁸ In 1960 zou Jane de Iongh schrijven: 'Dr. Klompé [...] liet zich door afstanden noch weersomstandigheden afschrikken, en dook geregeld in Amsterdam op met berichten over haar activiteit in het Oosten des lands.'⁹

Moeder Klompé had zich al in 1938 als vrijwilligster aangesloten bij de vvH Arnhem. Nadat haar man definitief in een psychiatrische inrichting was opgenomen en zijn gezin niet meer wilde zien, kreeg zij te kampen met gevoelens van diepe somberheid en leegte.¹⁰ Het werk dat ze bij de vvH kon doen, was voor haar een uitkomst: ze had het gevoel dat ze hard nodig was en tijd om te piekeren was er nauwelijks meer.¹¹ Dat Marga zich op de avond van 10 mei 1940 ook aansloot bij de vvH, was voor haar moeder niet alleen een plezierige verrassing maar ook een bevestiging van de verwachtingen die zij van haar dochter had.¹²

De Duitse inval betekende voor de vele vrouwen die zich als vrijwilligster hadden aangemeld de vuurdoop: er moesten gewonden verzorgd en vluchtelingen ondergebracht worden. Zo waren moeder en dochter Klompé samen actief betrokken bij de hulp aan vrijgelaten krijgsgevangenen die in de Arnhemse schouwburg Musis Sacrum opgevangen werden.¹³ Met

meer dan vijfhonderd andere leden van de vvH hielpen Marga en haar moeder mee bij de verzorging en het onder dak brengen van vluchtelingen, de verpleging van Nederlandse en Duitse gewonden en de distributie van gasmaskers en verbandartikelen. Ze richtten noodziekenhuizen in en bestuurden auto's waarmee gesneuvelden werden opgehaald.¹⁴

Een van de geïnterviewden herinnert zich moeder Klompé in het uniform van de vvH. Daarin bood zij volgens deze vrouw, destijds een meisje van zeventien, een imposante aanblik, temeer daar moeder zonder uniform al erg veel indruk maakte.¹⁵ Dit uniform – blauw met een champagnekleurige blouse, een stropdas en bruine kousen en schoenen – moest het streven naar eendrachtige samenwerking tot uitdrukking brengen, gebaseerd op vaderlandsliefde, naastenliefde en burgerzin. Bovendien was men in uniform herkenbaar als medewerkster van de vvH, wat een geruststellend effect zou hebben op de bevolking.¹⁶

Maar in een andere rol die Marga Klompé tijdens de oorlog in het verzet speelde, was het juist van levensbelang dat zij onopvallend en onherkenbaar kon opereren.

Daadkrachtig in hulp en verzet

Al vanaf 1941 deed Marga Klompé onder de schuilnaam dr. Meerbergen dienst als koerierster voor onder meer aartsbisschop (later ook kardinaal) Jan de Jong.¹⁷ Hij was een overtuigd tegenstander van het nationaal-socialisme, wat niet van alle katholieken gezegd kon worden. De relatie tussen joden en katholieken was vaak moeizaam.¹⁸ Zo werden voor de oorlog – om een enkel voorbeeld te noemen – in het blad van de Rooms-Katholieke Werkliedenvereniging jodendom en socialisme meerdere malen als vijanden van het christendom beschouwd.¹⁹ Er waren dus ook 'bruine katholieken'; sommige katholieke intellectuelen propageerden een nieuw 'wetenschappelijk' antisemitisme.²⁰ Daarentegen klonken er ook individuele stemmen die opkwamen voor de joden, zoals die van Anton van Duinkerken met zijn 'Ballade van den katholiek' (1937), die door velen met enthousiaste instemming werd gelezen.²¹

Van groot belang voor de katholieken was de stellingname van de Nederlandse bisschoppen. Zij hadden de katholieke geestelijken al in 1934 verboden lid te worden van de Nationaal-Socialistische Beweging. Toen deze partij het jaar daarop bij de Statenverkiezingen bijna acht procent van de stemmen binnenhaalde, goed voor 44 van de 535 Statenleden, kon het episcopaat deze voor de NSB gunstige uitslag niet zomaar over zijn

kant laten gaan.²² Daarom ging er in mei 1936 een herderlijk schrijven uit, waarin het ook de leken, de gewone gelovigen, verboden werd om actief lid te zijn van de NSB. Vijf jaar later verbood het episcopaat ook het 'eenvoudige' lidmaatschap. Eenieder die zich toch bij de NSB aansloot, werd uitgesloten van de heilige Sacramenten en kreeg geen kerkelijke begrafenis, werd kortom geëxcommuniceerd.²³ Maar deze sanctie hoefde bijna nooit toegepast te worden, want in het algemeen volgde het katholieke kerkvolk onvoorwaardelijk op wat de bisschoppen, de gewijde leiders, voorschreven. Het had dan ook de volledige instemming van de katholieke kerkgangers als ze tijdens de mis vanaf de kansel hoorden afkondigen dat de bisschoppen tegen bepaalde maatregelen van de Duitsers hadden geprotesteerd.²⁴ In juli 1942 klonk, tegen de zware druk in die de Duitse autoriteit uitoefende, van alle katholieke (en een aantal protestantse) kansels een protest tegen de deportatie van duizenden joden naar Westerbork. Een openbaar protest waar de bisschoppen in Duitsland, België en Frankrijk – en niet te vergeten paus Pius XII – in overgrote meerderheid van afzagen om erger te voorkomen.²⁵ De paus zag ervan af 'om redenen', zo schreven Marcel Poorthuis en Theo Salemink in 2006, 'waarnaar historici nog steeds gissen en waarover geen eensluidende mening bestaat'.²⁶

Over Klompés andere verzetswerkzaamheden is weinig bekend, maar de weg waarlangs zij in het verzet terechtkwam, is nog wel enigszins te traceren. Die weg begint bij Jane de Jongh, die naast haar activiteiten voor de oprichting van de UVV tegen het einde van de oorlog nog een ander belangrijk initiatief nam: in de loop van 1944 kwam mede door haar bemoeienis een kleine groep vrouwen een aantal malen bij elkaar om te praten over de toekomst en de rol van vrouwen in een bevrijd Nederland. Zij zagen voor hen een belangrijke maatschappelijke taak weggelegd bij de wederopbouw van het land. Vaak ontmoetten zij elkaar in het huis van Marie Anne Tellegen in Utrecht.²⁷ Ook Klompé is bij deze bijeenkomsten betrokken geweest.²⁸ Deze vergaderingen zouden leiden tot de oprichting van het Nederlandse Vrouwencomité (waarover meer in het volgende hoofdstuk).

Tellegen, die na de oorlog door koningin Wilhelmina benoemd zou worden tot directeur van het Kabinet der Koningin, was de enige vrouw in het Nationaal Comité van Verzet. Dit was in 1943 opgericht om het verzet te coördineren, en onder de verzetsnaam dr. Max (de eerste letters van Tellegens voornamen Marie Anne, gevolgd door x, de onbekende) werkte Tellegen in de illegaliteit.²⁹ Zij had in 1942, toen in Utrecht een

NSB-burgemeester benoemd werd, ontslag genomen als afdelingshoofd van de gemeentesecretarie aldaar en had contact gekregen met de groep die het ondergrondse blad *Vrij Nederland* maakte. Via hand- en spandienst voor deze groep kreeg zij een leidinggevende taak in de top van het Nederlands verzet. In een toespraak die Klompé in 1946 hield, toen zij op uitnodiging van de Engelse vrouwelijke vrijwilligersorganisatie in Londen was, vertelde zij over Tellegen: '[...] immediately she nominated a feminine depute for each province. All these women generally did dangerous work, but on the other hand it was interesting because of the contacts with all kinds of people and there was a tinge of the adventure!'³⁰

De wijze waarop Klompé hier praat over die vrouwelijke afgevaardigden geeft sterk de indruk dat zijzelf ook zo'n afgevaardigde was. Dat is ook langs een andere weg aannemelijk gemaakt. Klompé kwam als koerierster voor aartsbisschop De Jong regelmatig op de Maliebaan in Utrecht, waar het aartsbisschoppelijk paleis staat. Op diezelfde Maliebaan, op een steenworp afstand, woonde Tellegen. Ook staat vast dat Tellegen officieel contact legde tussen enerzijds het coördinerend en leidinggevend verzetcomité, waarvan ze lid was, en anderzijds een aantal vrouwenorganisaties; zij zocht met name contact met vrouwen die presidente waren van de provinciale afdelingen van de toen nog illegale uvv.³¹ Klompé was inmiddels presidente van de uvv-afdeling Arnhem en vicepresidente van de landelijke organisatie. Het ligt dus voor de hand te veronderstellen dat Klompé via de weg: koerierster voor aartsbisschop De Jong-presidente van de uvv afdeling Arnhem-De Jongh-Tellegen in het nationale verzet terecht is gekomen.

Marga Klompé heeft zelf weinig losgelaten over haar activiteiten in de oorlog. Slechts een enkele keer sprak zij hierover, bijvoorbeeld tijdens de al geciteerde lezing die zij in 1946 te Londen hield, waarin ze onder meer over haar verzetstaken sprak. 'Met een dankbaar hart' vertelde ze dat de Duitsers zeker geen psychologen waren:

In their mind a woman is only capable of having children and doing housework. Thus they were unable to imagine women doing responsible underground-work. [...] I myself experienced this several times, when I was being questioned. Often it was enough to act the helpless nitwit to fool them.

Verzet bestond naar Klompés mening niet uitsluitend uit spectaculaire zaken zoals mannen die uitvoerden: rondlopen met een pistool, vijanden

executeren, treinrails opblazen of kantoren overvallen om distributiebonnen te vergaren.³² Zij hield zich, evenals verreweg de meeste vrouwen in het verzet, bezig met zaken die wellicht minder tot de verbeelding spreken. Ook in het verzet immers waren de taken langs traditionele lijnen tussen vrouwen en mannen verdeeld, waarbij de vrouwen hielpen met het vervalsen van persoonsbewijzen, gestolen distributiebonnen rondbrachten, geld, kleren en voedsel verdeelden, koeriersdiensten verrichtten en – niet het minst risicovolle en belangrijke werk – geallieerde piloten op onderduikadressen in veiligheid brachten.³³ Eénmaal werd Klompé verraden, maar door een waarschuwing van burens wist zij op het nippertje te ontkomen.³⁴

Haar jongste zus vertelde hoe Marga verzetsmensen ervan weerhield om eigen rechter te spelen als er nsb'ers of verraders waren gepakt. Marga was daartegen; het leek haar veel beter om die collaborateurs op te sluiten in de kelders van de kastelen in de Achterhoek en ze na de oorlog voor de rechter te brengen.³⁵

Marga Klompé was in die jaren bezield door een sterke dadendrang, maar het was vooral tijdens en na de Slag om Arnhem dat zij volop de gelegenheid kreeg om hier daadwerkelijk gehoor aan te geven.

Het oorlogsdagboek van Heleen Biegel

Iets daarvan wordt zichtbaar in een dagboek dat Heleen Biegel eind 1944 bijhield. Toen zij eind augustus van dat jaar door het Wilhelmina Gasthuis te Amsterdam voor drie weken met ziekteverlof naar huis werd gestuurd, was haar vader in Bussum ernstig ziek, zodat het 'bijna vanzelfsprekend' was dat zij niet naar Bussum ging maar naar de Klompés in Arnhem. Zo kwam het dat zij de Slag om Arnhem meemaakte en tot ver in de herfst van 1944 bij het gezin Klompé moest blijven. In haar dagboek vertelt Heleen niet alleen haar eigen verhaal over de dagen van de hevige gevechten in Arnhem tijdens de dramatisch mislukte geallieerde landingsoperatie, maar geeft zij ook inzicht in het dagelijks leven van de Klompés in september 1944. De stad Arnhem veranderde toen in enkele dagen van een vriendelijke provinciehoofdstad in een 'lugubere dodenstad'.³⁶

Op zondag 17 september 1944, een 'stralend mooie herfstzondag met een wolkenloze diepblauwe hemel',³⁷ begon de Slag om Arnhem met een zwaar bombardement op delen van de stad en op plaatsen in de omgeving. De schrijver Max Dendermonde beschreef het in zijn 'Arnhemverhaal' in een paar zinnen: 'Iets voor twaalf uur ging opnieuw het luchtalarm. Even

daarna was de hemel boven Arnhem ineens een inferno vol duikende vliegtuigen. [...] Het lawaai van hemel en aarde duurde tien minuten, misschien iets meer.³⁸ Britse parachutisten waren in de buurt neergekomen en op weg naar Arnhem. In de omgeving van Wolfheze waren geallieerde parachutisten geland en in gevecht geraakt met Duitse soldaten. Op enkele plaatsen in de stad waren al Engelsen gezien. Later die dag werd in de stad verbitterd en steeds heviger van man tegen man gevochten. Er was mitrailleurvuur en er werden handgranaten tot ontploffing gebracht, brandbommen en benzineflessen in de strijd geworpen en overal woedde brand. Dit alles speelde zich af in de huizen en tuinen van burgers, op straat en voor hun deur en in een paar dagen tijd werden hele stukken stad onherkenbaar verminkt. Een deel van de binnenstad dreigde geheel aan de vlammen ten prooi te vallen.³⁹ Uit het dagboek dat Heleen Biegel kort na de gebeurtenissen schreef:

Die middag kwam familie van de Klompé's [het gezin van Herman Klompé, GM] uit de binnenstad aanzetten, een gezin van zes mensen die door de gevechten hun huis uitgedreven waren. De buren, een mevrouw met haar zoontje, namen we ook maar op omdat zij zo bang was zonder haar man die in Velp zat en niet meer terug kon komen. Wijzelf waren al met acht mensen, zodat we een enorm gezelschap kregen.

Die acht mensen waren moeder Maria Klompé, haar twee oudste dochters Hilde en Marga, zoon Frans (die inmiddels niet meer in militaire dienst zat), Heleen Biegel, Marijke met haar verloofde Toon en ten slotte een dienstmeisje.

Aan naar bed gaan dacht niemand. Het was veel te onrustig met het onophoudelijke vuren en onze spanning was te groot. We zaten bij elkaar in een grote kring om een kaars en bespraken de evenementen, tot opeens een luid gebons op het raam en op de deur (de bel functioneerde niet doordat er geen electriciteit was), ons ontzettend deed schrikken. [...] Het bleek loos alarm, maar dat merkten we pas later.

's Avonds hoorden Frans en Toon, die vanuit een open zolderraam konden volgen wat er op straat gaande was, dat het ging om een gewonde die ondergebracht moest worden.

De zestien mensen, De Klompés en hun 'gasten', bleven die zondag en de daaropvolgende dag allemaal binnenshuis. Het vuren ging zonder

ophouden door, naar buiten gaan was te gevaarlijk. De dag kroop voorbij en wat er precies gebeurde, was voor hen onduidelijk. Per telefoon, die nog werkte, hoorden ze berichten over zware tanks in de binnenstad en hevige gevechten op en rond de brug over de Rijn. Er kon niet naar de radio geluisterd worden omdat er geen elektriciteit was. Iedereen was rusteloos en geprikkeld. Twee dagen later noteerde Heleen: 'Dinsdagmorgen hield Marga het niet langer uit en ging op verkenning uit, tot grote angst van haar moeder. Het water hield op in de kranen en er was haast niets meer te eten in huis [...].'

Aan het eind van de ochtend kwam Marga ongedeerd terug. Ze vertelde dat haar verzocht was een medische hulppost in te richten in een voormalige school, de Heilig-Hartschool aan de Bakenbergseweg.⁴⁰ Ze vroeg Heleen, die immers een opleiding volgde tot verpleegster, haar te helpen. De toen 21-jarige deed in haar dagboek verslag van haar pogingen om een ziekenzaaltje in deze school in orde te maken en de vluchtelingen, zieken en gewonden, vaak ernstig in de war door de gebeurtenissen, zo goed mogelijk bij te staan.

Als inventaris scharrelde ik het volgende bij elkaar: twee emmers, drie ronde bakken, een dwell, een bezem, een aantal houten stoeltjes die als nachtkastje dienst deden, drie po's waarvan één lek bleek te zijn, een urinaal, een mes, een tafel en een volledige verband- en apotheek-kist van de Duitsers, die werkelijk prima in elkaar zat. Dat was 'mijn' ziekenzaaltje en ik was er de directrice, nacht- en dagzuster en schoonmaakster van.

[...] Wij lagen op het hoogste punt van Arnhem en juist daar stonden de mitrailleurs en tanks en het luchtdoelgeschut. Het was een oorverdovend lawaai. We haalden de mensen van de ramen weg, maar door de open deur en door de glazen deuren kwamen de kogels in de muren terecht, zonder iemand te raken. Er werd verordend dat we naar de schuilkelders moesten. [...] Mijn enige gedachte was: kalm blijven en zorgen dat er geen paniek komt. Al die half-gestoorde en volkomen wezenloze mensen, een bijna blind en een achterlijk, lichamelijk zwaar en dik meisje moesten we met z'n tweeën daar naartoe krijgen onder het heftigste geschut, maar het ging. [...] Haar zuster aan de ene arm, ik aan de andere, zeulden we haar door het zand en toen het heuveltje af. Het was een gemartel zonder eind, ze was niet te hanteren en haar benen klapten dubbel omdat ze te zwaar was om op te hijsen.

We waren net het heuveltje af toen er een enorme salvo kwam. Vlak naast mij sloeg een heel mooi rijtje kogels in. Toen 'floten de kogels'

me werkelijk om de oren, want ze fluiten inderdaad, met een doffe knal als ze inslaan. Ik was helemaal niet bang, ik had maar één gedachte: als we maar in de kelders komen, God, laat ons alsjeblieft in de kelder komen.

Die eerste nacht kwam Marga enige malen poolshoogte nemen, maar de volgende dag was ze niet te bereiken, terwijl Heleen meer hulp en materiaal nodig had om althans iets van haar taak te kunnen uitvoeren. Maar een dag later kwam moeder Klompé met een ander uvv-lid en samen met hen werd er van alles geregeld: 'In de loop van anderhalve dag kwam er voor een kapitaal aan balen rijst aan, suiker, haverhout, kazen, tonnen boter en verder de meest uiteenlopende artikelen, van wc-boenders tot poederdozen toe.'

Op de late avond van 21 september keerde Heleen terug naar de Sweerts de Landasstraat, waar ze, uitgeput als ze was, toch niet kon slapen door het aanhoudende schieten.

Toen hoorde ik roepen dat ik beneden moest komen. Het was een slaapkamer-reünie op de kamer van mevrouw Klompé. Marga, Bobbie [bijnaam van Frans Klompé, GM], Toon, Marijke en ik met z'n allen op haar bed waar zijzelf in lag. Bobbie en Toon gaven uitleg. Het lawaai was een granaatwerper die bovenaan de weg bij Sonsbeek stond, voor ons volkomen ongevaarlijk, want de projectielen gingen over ons heen. Alleen het lawaai was hels en bij iedere slag kropen we onwillekeurig tegen elkaar aan. Het werd een gezellige boel, we aten peertjes en rookten sigaretten en Toon was gekker dan ooit. Marga kwam ook los en even was het of er geen oorlog was, geen ellende, geen leed; alleen de slagen die langere tussenpozen kregen, herinnerden eraan. Het was intens goed, dit vertrouwde bij elkaar zijn zonder spanning, even dit gek doen. Om half drie gingen we slapen, maar het bleef onrustig.

Het Nederlandse Rode Kruis

Toen na de gevechten van 17 september en de volgende dagen in Arnhem een tekort aan drinkwater dreigde en door de aanhoudende gevechten en de vele branden in de stad ook de voedselvoorziening in gevaar leek te komen, dreigden tal van pakhuizen waarin nog levensmiddelen lagen opgeslagen verwoest te worden. Het was dus zaak deze tijdig leeg te halen,

waarbij de medewerking van het Rode Kruis niet gemist kon worden. (Ook de levensmiddelen en andere zaken die Heleen Biegel kreeg, kwamen uit de door het Rode Kruis leeggehaalde pakhuizen en magazijnen.) Het Rode Kruis was, bij gebrek aan ander burgerlijk gezag in de stad, naast de uvv de enige organisatie die nog functioneerde en die bovendien door beide strijdende partijen in het gevechtsgebied werd geduld. Het was echter niet berekend op de immense taken waarvoor het zich gesteld zag, terwijl er bovendien nauwelijks communicatiemiddelen waren en maar zeer beperkte vervoersmogelijkheden, want de Duitsers hadden veel van de schaarse auto's gevorderd.

De Rode Kruisleider was een Arnhemse chirurg, jonkheer dr. J.N. van der Does, die bekendstond onder de bijnaam 'Ras Doeza'. Deze naam had hij overgehouden uit de periode waarin hij als leider van een Nederlandse ambulancegroep gewerkt had in Abessinië (Ethiopië), waar in 1935 Italiaanse troepen waren binnengevallen. De historicus P.R.A. van Iddekinge, die een aantal boeken over de Slag om Arnhem schreef, beschrijft in één daarvan hoe Van der Does samen met anderen de patiënten van het Elisabeth Gasthuis wilde evacueren, omdat rondom dat ziekenhuis zwaar werd gevochten, zelfs tot in de gangen en de zalen. Van der Does en de zijnen trokken daarbij door de linies, gehuld in witte jassen, aan voor- en achterkant voorzien van een rood kruis, en op het hoofd een helm waaraan een Rode Kruisvlag bevestigd was. Ondanks de ernst van die ogenblikken kon vrijwel niemand zijn lachen inhouden bij het zien van deze, kennelijk uit Ras Doeza's Abessiniëtijd afkomstige, uitrusting.⁴¹

Toen de Duitsers op zaterdag 23 september bevel gaven tot evacuatie van de hele stad, lag het voor de hand, sterker nog, was het een uitgemaakte zaak dat het Rode Kruis deze operatie zou organiseren en leiden.⁴² Het gezag van Van der Does werd niet alleen algemeen erkend, maar duidelijk ook hoger aangeslagen dan welke andere autoriteit ook, een prestige dat hij mede te danken had aan zijn Abessijnse periode. De jonkheer kon echter slechts op één plaats tegelijk zijn en daarom besloot hij bepaalde zaken te delegeren aan Marga Klompé, die inmiddels presidente was van de illegaal opgerichte uvv in Arnhem en die hij kende uit contacten met de vrouwelijke vrijwilligers, waar ze zo'n voorname plaats innam. Daarnaast zat zij ook nog in het nationaal verzet en was ze een daadkrachtige, intelligente vrouw naar wie geluisterd werd.⁴³ Klompé kreeg van Van der Does belangrijke taken van het Rode Kruis toebedeeld, ook al was ze officieel geen Kruismedewerker. In een interview, jaren later, noemde zij zich Rode Kruisgemachtigde.⁴⁴ Klompés positie gaf daardoor na de oorlog aanleiding tot enige verwarring. Van Iddekinge noemt Marga Klompé

een 'belangrijk Rode-Kruisfunctionaris'.⁴⁵ Ook Heleen Biegel schrijft in haar oorlogsdagboek dat Klompé een hoge functie bij het plaatselijke en provinciale Rode Kruis bekleedde.

Deze verwarring is een gevolg van de vermenging die in de dramatische periode van de Slag om Arnhem plaatsvond tussen de Gelderse Rode Kruisfunctionarissen onder leiding van Van der Does en de provinciale uvv'sters onder leiding van Marga Klompé. Van der Does, die naast een groot tekort aan materieel ook over te weinig menskracht beschikte, maakte immers graag gebruik van de door Marga geselecteerde uvv'sters. Niet alleen zorgde hij ervoor dat Klompé een Rode Kruispas kreeg, ook veel andere uvv'sters werden van zo'n pas voorzien. Het garandeerde in het algemeen een snellere toegang tot gebieden waar dringend hulp nodig was en het was dus uitermate praktisch voor degenen die daadwerkelijk hulp verleenden. Van der Does ging bij de uitgifte van die passen, in overleg met Klompé, blijkbaar uit van wat er op dat moment hard nodig was, zonder zich erom te bekommeren dat alleen officiële Rode Kruismedewerkers recht hadden op dat document. De pas van Heleen Biegel is nog steeds in het bezit van haar dochter en Heleen staat daarop als Rode Kruisfunctionaris aangemerkt, terwijl zij dat beslist niet was.

Klompés werk werd dermate gewaardeerd dat zij na de oorlog de hoogste onderscheiding van het Nederlandse Rode Kruis ontving, het Kruis van Verdienste. In het archief van het Rode Kruis staat over haar: 'Tijdens evacuatie Arnhem voortreffelijk werk verricht, ongeacht persoonlijk gevaar; onder bombardementen zorggedragen voor achtergebleven ouden van dagen en gebrekkigen; leidster evacuatiepost; zich bijzonder onderscheiden.'⁴⁶ En Van der Does schreef in zijn rapport aan het hoofdbestuur van het Rode Kruis over het 'voortreffelijke werk dat door Mej. Dr. M. Klompé in Schaarsbergen is verricht'.⁴⁷

De samenwerking tussen uvv en Rode Kruis, hoe verwarrend die voor buitenstaanders ook mocht zijn, was in elk geval bijzonder vruchtbaar. Dat bleek al in de dagen waarop de gevechten in en rond Arnhem plaatsvonden en zou opnieuw duidelijk worden tijdens de evacuatie van Arnhem.

Evacuatie

Toen de hele Arnhemse bevolking geëvacueerd moest worden – waarbij de Klompés besloten naar Schaarsbergen te gaan – bleven Heleen en Marga in Arnhem achter. Heleen hielp met het onderbrengen van de zieken en

gewonden, want niet iedereen was in staat op eigen kracht de stad te verlaten. Marga was uren bezig uit te zoeken wie daar wel of niet toe bij machte waren en moest uiteindelijk vervangen worden, omdat zij ook de leiding van de posten langs de weg had. Heleen beschreef de situatie waarmee Marga geconfronteerd werd:

Langs de Velperweg trokken ze, en langs de Amsterdamseweg, een stoet van mannen, vrouwen en kinderen, lopend en met handkarren, waarop zoveel mogelijk wat ze konden meenemen, matrassen, dekens. Mensen met koffers en tassen, met uitpuilende zakken en zware dekenrollen. Moeders met een kind op de arm en twee, drie huilend ernaast. Jonge mensen, oude mensen, kinderen. Heel stil of hard huilend en jammerend, allemaal sjokkend in één richting.... waar naartoe?

Slechts één keer, op 26 september, maakte Heleen mee dat Marga plotseling in tranen uitbarstte, toen ze in een door de Duitsers geplunderd en vernield ziekenhuis geconfronteerd werden met een stroom van bewoners van een 'oude-mannen-en-vrouwengesticht'.

We waren radeloos en steeds maar kwamen er meer mensen. [...] In het ziekenlokaal beneden was het ook een jammerlijke ellende. Sommige mensen lagen al zesendertig uur zonder uit de kleren te zijn geweest, zonder gewassen te zijn, bijna zonder eten en drinken. Het was té veel. 's Middags, zo tegen twee uur, waren we allemaal in het verpleegsterskamertje om te vergaderen, Marga barstte opeens in tranen uit, 'dat je niets, niets kunt helpen...'

Eens waren ze samen erg bang toen er met granaten werd geschoten. De daaropvolgende explosies, die gepaard gingen met het geluid van vallende stenen en glaserinkel, vlak bij de medische hulppost in de Heilig-Hart-school vol hulpbehoevende mensen, waren angstaanjagend. Heleen deed verslag in haar dagboek:

Ik kreeg het koud, kroop dieper onder de dekens, maar het gaf niets, ik werd kouder en kouder. Toen werd ik als ijs en begon te bibberen, het leek wel of er een steen zat op de plaats waar mijn hart moest zitten. Ik kon het bibberen niet bedwingen en kreeg hevige rillingen. Opeens realiseerde ik me dat dit moest zijn wat de mensen 'doodsangst' noemen, de meest enge gewaarwording die ik ooit heb gehad, deze

beklemmende, niet te bedwingen angst. Ik dacht dat Marga sliep en wilde haar niet wakker maken, maar ik hield het niet meer uit en riep haar. Ze was klaarwakker en zei: 'Ik ga naar beneden, want ik bibber zo. Kom mee.' We hebben elkaar niet gezegd dat we bang waren – en meer – maar we wisten het. Beneden in het verpleegsterskamertje duwde ze een glas in mijn handen met iets bruins erin dat bijna over de rand klotste door het bibberen. 'Opdrinken', het klonk bijna als een bevel. Ik stikte haast in het smerige spul dat cognac bleek te zijn, maar het hielp wel.

Deze gemeenschappelijke ervaringen van Heleen en Marga hebben er zeker veel toe bijgedragen dat zij ook in de jaren na de oorlog een intensief persoonlijk contact onderhielden, waarin Marga Heleens steun en toeverlaat was, aan wie zij al haar zielenroerselen, inclusief haar huwelijksproblemen, kwijt kon. Op 7 oktober 1952 bracht Heleen een dochtertje ter wereld: Marguerite Anne Monique, M.A.M. Kernkamp, roepnaam Marga. Ook zij zou gaandeweg een grote liefde gaan voelen voor haar peettante Marga.

Moeder Klompé, Hilde en Frans bivakkeerden inmiddels in het atelier van het Jachthuis Warnsborn in Schaarsbergen. In dit jachthuis woonden vóór de evacuatie drie mensen, maar nu zaten er 78, die huis, schuur, atelier en kippenloods in gebruik hadden genomen.

Ook hier in Schaarsbergen had Marga van het Rode Kruis de leiding gekregen. Deze buurtschap, tegen Arnhem aan gelegen, hoefde om onnaspeurlijke redenen niet geëvacueerd te worden en was vanwege de korte afstand voor de Arnhemse evacués erg aantrekkelijk. Na een week zaten er al ongeveer vierduizend mensen. Onder Marga's leiding werd onder meer een centrale keuken opgezet, waarvoor het Rode Kruis levensmiddelen aandroeg; zo konden er aan de evacués gratis maaltijden worden verstrekt.⁴⁸

Marga was in die dagen overal en nergens. 's Nachts was ze zoveel mogelijk bij haar familie, waar ze arm in arm sliepen (om niet van de matrassen te rollen). Ze wisten zich bij een klein bakje in het bos met water dat uit de vijver van Warnsborn werd gehaald, een halfuur lopen daarvandaan.⁴⁹

Op 2 november vaardigde de Duitse bezetter plotseling het bevel uit dat in korte tijd ook Schaarsbergen geëvacueerd moest worden. De evacués werden door de Duitsers verdeeld in twee groepen, die te voet naar hun nieuwe bestemming moesten zien te komen. De ene groep moest naar

Apeldoorn, de andere naar Otterloo. Moeder, Hilde en Frans zaten niet in dezelfde groep, maar Marga wendde haar invloed aan en zorgde dat het gezin bij elkaar kon blijven en naar Otterloo kon vertrekken.

Deze evacuatie leverde hetzelfde trieste beeld op als twee maanden eerder: een lange rij mensen, met koffers en tassen aan de hand, volgeladen fietsen en een enkel krakkemikkig karretje. De weersomstandigheden waren ongunstiger dan in september en het was nu meer dan toen de vraag of men wel behoorlijk onderdak kon vinden.⁵⁰ Marga vertelde zelf 33 jaar later aan een journalist:

Heel moeilijk heb ik het gehad in Schaarsbergen. In tijd van drie uur werd de hele bevolking eruit gesmeten. Ik bleef achter als Rode Kruisgemachtigde en uit al die stoeten, die weggedreven werden, kreeg ik briefjes in mijn handen gestopt. In dát huis ligt een baby, dáár ligt nog een zieke. Toen heb ik een zware dag gehad [...].⁵¹

In Otterloo namen de Klompés met een stuk of tien, twaalf mensen hun intrek in de serre van het huis van A. Voûte, directeur van het biologisch laboratorium TNO.⁵² Later kwamen ze in een kippenschuur terecht, waar ze wat meer privacy hadden. Er stonden stoelen en een tafel en de ruimte werd in tweeën verdeeld met rode dekens (gevangenisdekens die alle evacués hadden gekregen). Er stond één bed, waarop Frans sliep, als enige man in het gezin; de vrouwen sliepen op de hooizolder van de boerderij waar het hok bij hoorde. Ze wasten zich bij de pomp en het hok werd met een kleine potkachel verwarmd.⁵³

Zo moesten zij de strenge winter zien door te komen, totdat in het voorjaar een eind kwam aan deze benarde situatie en hun hoop op een spoedige thuiskomst werkelijkheid werd.

Grote schoonmaak

Op 15 april 1945 werd Arnhem bevrijd. De dag erna kwam de bevrijding voor Schaarsbergen en Velp, weer een dag later voor Apeldoorn en op 20 april voor de hele Veluwe.⁵⁴ Weldra zouden talloze Arnhemmers kunnen terugkeren naar eigen huis en haard, waarbij ze echter groot gevaar liepen door achtergebleven boobytraps en landmijnen, zoals Klompé later in Londen vertelde.⁵⁵

Arnhem bood een aanblik van opperste troosteloosheid. In de binnenstad was zware, soms onherstelbare schade aangericht en van veel huizen

die nog overeind stonden, was geen raam meer heel. De interieurs waren onvoorstelbaar smerig, de vloeren bedekt met afval. Woonkamers waren als paardenstallen gebruikt, wc's totaal verstopt, meubilair gestolen of volledig vernield.⁵⁶ Klompé schreef hierover: 'Er was geen bed, geen kleed of gordijn, glaswerk en serviezen waren vertrapt, meubels stuk geslagen, de vloeren en plafonds open gebroken.'⁵⁷ Er moesten dus bergen werk verzet worden voordat de Arnhemmers terug konden komen. De eerste naoorlogse burgemeester, Chris Matser, heeft met veel steun van het nieuwe gemeentebestuur en anderen gezorgd voor een gefaseerde terugkomst.

Chris Matser en Klompé hadden al enige tijd contact, aangezien Matser nog voor het einde van de oorlog, in december 1944, via Klompé opdrachten had gekregen van de regering in Londen.⁵⁸ Het is aannemelijk dat Klompé deze opdrachten als presidente van de Arnhemse uvv kreeg, want in een brief van de commissaris van het Militair Gezag in Nijmegen van oktober 1944 staat dat de uvv zich tijdens oorlogstijd organiseerde op aanwijzingen van de regering in Londen.⁵⁹ Het was blijkbaar door haar positie in deze vrouwenorganisatie dat Klompé die grote verantwoordelijkheid – als schakel tussen Londen en Matser – op haar schouders kreeg, een verantwoordelijkheid die niet zonder gevaar voor haar moet zijn geweest. De verbinding tussen uvv en Londen blijkt ook uit de contacten die landelijk uvv-presidente Jane de Jongh onderhield met de regering in ballingschap.⁶⁰

Als Marga – zo vertelde haar nicht Marijke – na de oorlog wel eens sprak over 'Chris', als ze het over de burgemeester had, vonden ze dat in het gezin van Herman Klompé niet zo netjes, want het suggereerde dat Marga de burgemeester goed kende. Het is inderdaad mogelijk dat oom Herman en de zijnen niet op de hoogte waren van het intensieve contact tussen Klompé en Matser.⁶¹ Hoe dan ook, het contact tussen deze twee zal tijdens de bezetting strikt geheim zijn gehouden en na de bevrijding heeft Klompé niet te koop gelopen met haar activiteiten in het verzet.

Bij het 25-jarig jubileum van de uvv in 1970 zei Klompé over de periode vlak na de oorlog: 'Toen wij in 1945 vlak na de bevrijding in Arnhem bezig waren, was ik op dat moment in elk geval [uvv-]presidente van Arnhem en van de provincie en het hoofd van een internaat van 150 colonne-hulpkrachten in de leeftijd van twintig tot zeventig jaar.'⁶²

Deze hulpkrachten had Klompé uit het hele land gehaald. Ook elders in het land werden dergelijke uvv-teams gevormd, die bestonden uit vrijwilligers. Die teams, meestal rond de twintig meisjes en een leidster,

gingen de stad door met de weinige middelen die voorhanden waren en hielpen de mensen die vaak te verzwakt waren om zelf iets te kunnen uitrichten. De teams – 'vliegende colonnes' genoemd – stonden hen bij met puinruimen, schoonmaken en bewoonbaar maken van hun door oorlogsgeweld getroffen huizen. Zij werkten vooral in gebieden die het zwaarst getroffen waren, waartoe ook Arnhem behoorde.⁶³ Het Vrouwelijk Hulpkorps in Arnhem (een onderdeel van de strijdkrachten, niet te verwarren met de vvH, de latere uvv) had Klompé een kapitein en een auto ter beschikking gesteld om hulp uit het land te gaan halen. Op 4 of 5 mei 1945 reed Klompé met deze kapitein naar Leeuwarden.

Als je uit dat volkomen troosteloze, kapotte Arnhem kwam in een heel vredig en schoon land, met schone gordijntjes en mooie tuintjes, dan viel dat ineens boven op je. Ik was nergens meer. Ik was volledig van de kaart. Ik kon het, na alle spanningen, niet meer aan. En toen kwamen we op de markt van Leeuwarden. Daar was vreselijk veel te doen. Ik ging de auto uit en vroeg: wat is er aan de hand? We waren bevrijd. Dat heb ik toen gevierd door in een geweldige huilbui uit te barsten. Dat was dus het afreageren van de spanning en anderzijds de vreugde om de bevrijding.⁶⁴

Klompé zocht in Leeuwarden en in andere steden vrouwen en meisjes die in Arnhem de handen uit de mouwen wilden steken door mee te helpen de straten en huizen schoon te maken. Ze moesten wel aan bepaalde scherpomschreven eisen voldoen. De ideale uvv'er was een jonge vrouw die zich gedisciplineerd gedroeg, geduldig en opgewekt was en in haar vrije tijd niet dronk, rookte, flirtte of op 'ordinaire' muziek danste.⁶⁵

In Leeuwarden klopte Klompé aan bij de juriste Eveline van Diemen-Mekking, die met haar in het hoofdbestuur van de uvv in oprichting zat. Deze vertelde later dat Klompé en zij zichzelf bij deze ontmoeting niet meer meester waren; ze begroetten elkaar met tranen in de ogen. Maar na een kop surrogaatkoffie en een bevrijdingssigaret werden er spijkers met koppen geslagen en begin juni al trok de eerste Friese colonne naar Arnhem.⁶⁶

Een van de meisjes die in Leeuwarden aan Klompés oproep gehoor gaven, was de toen twintigjarige Meta Smit. In een oude vrachtwagen, samen met een groot aantal anderen, kwam zij aan in Arnhem, waar meisjes en vrouwen uit alle windstreken met vrachtauto's naartoe gebracht werden. De uvv had de beschikking over een groot huis aan de Sonsbeekweg 4, waar de vrouwen opgevangen werden. Ze bleven hier twee maanden,

waarna ze teruggingen naar hun eigen woonplaats. Zo niet Meta Smit: zij bleef tot 1950 in het uvv-huis als Marga's secretaresse, in ruil voor kost en inwoning. De op het moment van het interview (april 2004) bijna tachtigjarige mevrouw Boendermaker-Smit vond Marga Klompé een heel bijzondere vrouw met veel zelfvertrouwen en ze had heel veel respect voor haar. Ze konden het over het algemeen goed vinden samen en Meta heeft in haar latere leven nog vaak bij de Klompés gelogeed en tot aan Marga's dood contact met haar gehouden.⁶⁷

Maar Meta had ook wel kritiek op de autoritaire manier waarop Marga Klompé soms optrad. Zo móest zij iedere ochtend naar de kerk en maakte Klompé hoogstpersoonlijk voor haar een 'biechtafspraak' met de kapelaan, hoewel het meisje onomwonden had laten weten niet te willen biechten. Ook kreeg Meta in die tijd verkering, welke relatie zij van Klompé moest beëindigen omdat de bewuste jongen niet rooms-katholiek was. Meta vond het heel erg, maar maakte toch een eind aan de relatie.

Meta Boendermaker-Smit herinnerde zich ook Klompés moeder, Maria, nog heel goed; ze beschrijft haar als een kleine, gezette vrouw met een duidelijk Duits accent, die zonder twijfel de baas in huis was en een stevig stempel drukte op haar kinderen. Ze zou idolaat van Marga zijn geweest en verrukt van alle activiteiten die deze dochter ontplooidde.

Marga had, zoals Meta het zich herinnerde, in Arnhem en omstreken veel contacten en organiseerde de vrouwenhulpverlening met strakke hand. Toen de uvv-presidente bij Klompés afscheid als uvv'er in december 1953 over haar schreef: 'Zij nam de leiding van het schijnbaar onbegonnen opruimingswerk en ploeterde en sjouwde zelf het allerhardste,'⁶⁸ moest Meta wel lachen. Want Klompé zelf deed absoluut niet mee aan de schoonmaakwerkzaamheden; daar had zij anderen voor. Zij organiseerde de hulpverlening, gaf er leiding aan en onderhield alle contacten met andere organisaties en personen die bij het puinruimen betrokken waren.

De eerste groep die Arnhem weer in mocht, bestond uit mensen die onmisbaar waren bij de wederopbouw van de stad. Als zij hun werk gedaan hadden, kon de eigenlijke terugkeer van de bevolking beginnen. De groep bestond uit mensen met een technisch beroep, loodgieters en timmerlieden, maar ook apothekersassistentes, gemeenteambtenaren en bankemployés. Omdat de meeste huizen nog onbewoonbaar waren, moesten die 'opbouwers' tijdelijk gehuisvest worden. De uvv maakte woonhuizen geschikt voor inkwartiering van de vrouwen in deze groep.⁶⁹ Ook werden scholen ingericht als massakwartieren voor architecten en arbeiders.⁷⁰

Een vriendin van moeder Klompé kwam met haar vier dochters via Marga terecht in een uvv-huis, een villa vlak bij de Velperweg, waar achttien vrouwen, voornamelijk gemeenteambtenaren, tijdelijk onderdak hadden gekregen.⁷¹ De moeder kreeg de rol van hospita en de vier dochters poetsten het huis, deden boodschappen, wasten en streken. Een van de dochters van dit gezin, Elfriede Voss, vertelde in een interview dat zij in die dagen Marga beter had leren kennen. Volgens haar was Marga tijdens en vlak na de oorlog zo actief omdat ze een ideaal had van 'gerechtigheid op christelijke grondslag' en niet omdat ze zo'n lief karakter had. Elfriede Petit-Voss meende zich te herinneren dat Klompé in die tijd wel eens zei dat ze 'zin had om in de politiek te gaan'. Ze vond dat Klompé doortastend, kordaat en nuchter was en over grote organisatorische kwaliteiten beschikte.⁷²

Tijdens de re-evacuatie werkte Klompé intensief samen met Chris Matser, die alle hulp die hij kon krijgen nodig had en de hulp van de uvv zeker met beide handen aangegrepen zal hebben. Eind juni 1945 waren er al ongeveer 60.000 Arnhemmers terug en begin september telde Arnhem weer zo'n 90.000 inwoners. Voor het einde van dat jaar was de zogenoemde herbevolking van Arnhem voltooid en was de bevolking weer op het peil van voor de oorlog, rond de 97.500 mensen.⁷³

Hilde, Elsbeth, Charlot en Frans

Marga's zusters en broer legden weliswaar niet zo'n energie aan de dag als Marga, maar dat wil zeker niet zeggen dat zij passief gebleven zijn.

Hilde, die al in het begin van de oorlog als secretaresse bij de AKU werkte, had zich tijdens de bezetting niet onbetuigd gelaten: vanuit dat bedrijf had zij zich veel moeite getroost om joden uit Duitse handen te houden.⁷⁴ Heleen Biegel beschrijft in haar oorlogsdagboek een verrassende ontmoeting die zij met Hilde had. Toen zij in de hongerwinter van 1944-1945 weer in het Amsterdamse Wilhelmina Gasthuis als verpleegster aan het werk was, waar haar gedachten om slechts één ding – voedsel – cirkelden, werd zij op een gegeven moment bij de portier van het ziekenhuis geroepen. Hier zag zij tot haar verbijstering en vreugde Hilde staan, die met fiets-tassen, volgestouwd met etenswaren vanuit Otterloo naar Amsterdam was gefietst om daar vrienden van voedsel te voorzien. 'Ze gaf mij een worst en een roggebrood, en ik ging ter plekke op een bank in de hal zitten met in één hand de worst, het roggebrood in de andere, en nam ongegeneerd beurtelings van beide grote happen onder de verbaasde ogen van Hilde.'⁷⁵

De derde dochter, Elsbeth, zat tijdens de bezetting in Bloemendaal bij haar kloosterorde. Over haar ervaringen of activiteiten in de oorlog is niets bekend. Charlot, de jongste van de vijf kinderen, verbleef in het Nijmeegse Canisiusziekenhuis om verpleegster te worden. Tijdens het bombardement op Nijmegen op 22 februari 1944 had zij dienst. Niet alleen werden zwaargewonden, meer dood dan levend, het ziekenhuis binnengebracht, maar ook losse lichaamsdelen. Op Charlot, toen voor in de twintig, heeft dit een onuitwisbare indruk gemaakt.⁷⁶

Er is nog een andere herinnering, die Charlot nooit meer kwijt zal raken: een ontmoeting met haar vader. De Tweede Wereldoorlog betekende ook voor veel psychiatrische inrichtingen chaos en verwarring. In de kuststreek bijvoorbeeld ontkwam vrijwel geen instelling aan evacuatie, omdat de Duitse bezetter de gebouwen opeiste voor eigen gebruik. Tussen 1942 en 1944 zwierven duizenden psychiatrische patiënten van het ene gesticht naar het andere.⁷⁷ Ook de St. Joseph Stichting, waar vader Klompé verbleef, kon dit lot niet ontlopen. In een verslag van het Arnhemse Rode Kruis wordt gesproken over '700 meerendeels onrustige krankzinnigen van het St. Joseph gesticht op de Deventerweg te Apeldoorn', die in twee dagen zonder ongelukken werden afgevoerd naar het station Apeldoorn.⁷⁸ Vader Klompé kwam terecht in een inrichting in Brabant. Op een dag begeleidde Charlot, die inmiddels werkte op de afdeling psychiatrie van het Nijmeegse ziekenhuis, een patiënt van Nijmegen naar de inrichting waar haar vader heen was gebracht. Daar zag ze haar vader na zoveel jaren terug. Er was een moment van herkenning en contact, maar tot haar grote verdriet verdween dat even snel als het was opgekomen en bleef er alleen nog koele afstand over.⁷⁹

Van Frans is bekend dat hij aan het begin van de oorlog als dienstplichtig militair gelegerd was in een kazerne niet ver van Rotterdam, waar hij de verschrikkingen van het bombardement op die stad meemaakte.⁸⁰ Tijdens de Slag om Arnhem en de evacuatie maakte hij in ieder geval weer deel uit van het gezin.

Marga Klompé, die als onbekende scheikundelerares de Tweede Wereldoorlog inging, was na die oorlog een 32-jarige regionale bekendheid met veel contacten in de Gelderse bovenlaag. In het verzet was ze in aanraking gekomen met veel prominente Nederlanders, zoals in haar contacten met Londen, maar vooral had zij belangrijke en vooraanstaande Nederlandse vrouwen leren kennen zoals Marie Anne Tellegen en Jane de Iongh, die in de vooroorlogse vrouwenbeweging een voortrekkersrol vervuld hadden. Ook had de oorlog Klompé de gelegenheid gegeven haar praktische en

organisatorische talenten te tonen en had zij in die jaren blijk gegeven van een zekere koelbloedigheid en een grote betrokkenheid bij anderen.

Moeder Klompé kon met recht trots zijn op haar uitverkoren dochter. Ook dit zal zeker grote invloed gehad hebben op het zelfbeeld dat Marga ontwikkelde. Haar nicht Marijke nam in 2004 hierover geen blad voor de mond: 'Onder leiding van tante Maria had Marga het hoog in de bol. Er werd zeer hoog naar haar opgekeken in het gezin.'⁸¹ Ook sommige mensen die Klompé op een later tijdstip in haar leven leerden kennen, gebruikten naast lovende formuleringen uitdrukkingen als 'hoog in de bol' of 'een beetje over het paard getild'.⁸²

Hoe het ook zij, Klompé zette zich voor de volle honderd procent in, maar vroeg ook van anderen een onvoorwaardelijke inzet. Het was, naast haar kwaliteiten, aan die inzet te danken dat ze het in de oorlog allemaal aankon: haar promotieonderzoek (tot haar promotie in april 1941), het onderwijs, de meisjesclubs, het verzetswerk, haar hulpverlenende en leidinggevende activiteiten binnen de vvH/uvv en het Rode Kruis. Overigens kreeg ze in deze jaren, zoals ook tijdens haar studentenjaren, ruimschoots te maken met niet-katholieken en was ze meer buiten dan binnen de katholieke zuil actief.

De in deze tijd opgebouwde contacten vormden een hechte basis waarop zij in verschillende vrouwenorganisaties, die vlak na de oorlog welig bloeiden, voort kon bouwen en waardoor zij een rol van importantie kon vervullen.

Vrouw met de vrouwen

Vrouwenorganisaties in herrijzend Nederland

De Duitse bezetting was voorbij. Met tranen van vreugde en verdriet was de bevrijding gevierd, waarna de wederopbouw van het land krachtig werd aangepakt. Voor velen stond vast dat er een nieuw begin gemaakt moest worden en dit de ideale gelegenheid was om maatschappelijke hervorming en vernieuwing te realiseren. Al tijdens de oorlogsjaren waren hiervoor in een gijzelaarskamp te Sint-Michielsgestel, waar vooraanstaande intellectuelen en politieke leiders gevangen werden gehouden, ideeën ontwikkeld en initiatieven ontplooid. Deze kwamen erop neer dat de vooroorlogse scheidslijnen in ons verzuilde land na de oorlog doorbroken moesten worden, hetgeen moest leiden tot vernieuwing in economisch, sociaal, politiek en geestelijk opzicht. Christelijke én humanistische waarden, gelijkwaardig aan elkaar, zouden er de basis van moeten vormen.¹ Deze doorbraakgedachte vond haar neerslag in de Nederlandse Volksbeweging, die op 24 mei 1945, kort nadat heel Nederland was bevrijd, in hotel Krasnapolsky in Amsterdam werd opgericht. In diezelfde maand nog werd Marga Klompé lid van deze nvb.² Zij behoorde blijkbaar niet tot de vele christenen die de christelijke waarden superieur achtten, zoals de grote katholieke politicus Carl Romme het een paar maanden later heel duidelijk formuleerde: 'Met het Christendom als bron van bezieling is niets op één lijn te stellen.'³

Ook de leiding van de katholieke kerk stond afwijzend tegenover katholieken die wilden toetreden tot de NVB; zij vreesde dat de beleving van het katholieke geloof en de betrokkenheid van de gelovigen bij hun kerk in een gemengd milieu als de NVB zouden afnemen.⁴ Sommige priesters maanden de gelovigen om niet tot de NVB toe te treden en het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond ontraadde zijn leden het lidmaatschap van de NVB.⁵ Uit de paragraaf over de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers blijkt dat ook het lidmaatschap van andere niet-katholieke sociale en maatschappelijke organisaties een probleem was voor katholieken.⁶ Want ook tegen het functioneren in de neutrale UVV, waarin zowel Marga als haar moeder actief was, had de kerk bezwaren.

De NVB was geen politieke partij, maar wilde een inspiratiebron zijn en een kader leveren voor een op te richten brede progressieve volkspartij. Met dit doel ontkwam zij er niet aan zich in de praktische politiek te begeven, hergeen zij vanaf augustus 1945 met grote inzet deed.⁷ Maar ondanks de overweldigende belangstelling die de NVB in het begin ten deel viel, is het nooit een echte volksbeweging geworden. De kloof tussen de intellectuele elite en de arbeidende massa bleek tot verdriet van de initiatiefnemers niet te overbruggen. Daardoor kon de beweging geen wortel schieten in de maatschappij. Formeel bleef ze nog tot 1950 bestaan, maar ze speelde verder geen rol van betekenis meer.⁸

Toch was het niet zo dat de naoorlogse maatschappij een regelrechte voortzetting was van de vooroorlogse. Op het terrein van de arbeid bijvoorbeeld werden de verhoudingen op een nieuwe leest geschoeid: werkgevers en -nemers vonden elkaar in de Stichting van de Arbeid, reeds in mei 1945 opgericht, waarin zij tot intensieve samenwerking kwamen.⁹ Ook op het politieke vlak deden zich vernieuwingen voor, met name door de oprichting op 9 februari 1946 van de Partij van de Arbeid. Deze politieke partij, die ontstond op basis van het voorwerk van de NVB, wilde de fakkel van de doorbraakgedachte brandend houden. Godsdienst als grondslag van een politieke partij werd dan ook afgewezen; de partij was er voor allen die achter haar economisch, sociaal en politiek program stonden, 'bij welk diepgaand verschil in levensovertuiging ook'.¹⁰ De PvdA was samengesteld uit de vooroorlogse Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en de Christelijk-Democratische Unie (CDU). Bovendien kwamen er leden bij van buiten deze drie partijen, zoals een handvol katholieken, onder wie Geert Ruygers, die verderop in dit boek enige malen ter sprake zal komen. Algauw bleek echter dat de cultuur van de voormalige SDAP verreweg het zwaarste stempel

op de nieuwe partij drukte, compleet met het zingen van 'De Internationale', de gebalde vuist en het voeren van de rode vlag.

De grootste teleurstelling bij de oprichting van de PVDA was het ontbreken van de vele katholieken die voor de oorlog verenigd waren in de Rooms-Katholieke Staatspartij. Deze partij onderging op 22 december 1945, kort voor de oprichting van de PVDA, een facelift en ging vanaf die dag verder als de Katholieke Volkspartij (KVP). Dit was een christen-democratische partij voor alle katholieken, waartoe weliswaar ook 'andersdenkenden' als lid werden toegelaten maar die desondanks een aanhang had die vrijwel uitsluitend uit katholieken bestond. De katholieke leer vormde de grondslag van de partij, die daarmee in feite op de vooroorlogse confessionele voet verder ging en de doorbraak links liet liggen. Toch was er bij de KVP, vergeleken met voorganger RKSP, een verschuiving merkbaar, die ook bij andere partijen te constateren viel: de verschuiving van de levensbeschouwelijke beginselen als het centrum waar alles om draaide naar diezelfde beginselen als inspiratiebron voor een te realiseren politiek program, waarbij gestreefd werd naar een krachtige samenwerking. Daarbij hadden de oorlogservaringen het vertrouwen in de democratie in hoge mate versterkt.¹¹ Een belangrijke vernieuwing vormden ook de rooms-rode coalities na de oorlog, die aan de basis zouden staan van de verzorgingsstaat.

Het streven van de NVB om de bestaande zuilen neer te halen was ook elders terug te vinden: de Nederlandse vrouwenorganisaties waren vlak na de Tweede Wereldoorlog bezield van een sterk verlangen naar vernieuwing en eenheid, waarbij oude scheidslijnen doorbroken zouden worden.¹² De vrouwen, die tijdens de oorlog hadden ervaren dat ze in eigen verantwoordelijkheid een maatschappelijke bijdrage hadden kunnen leveren, wilden dat na de bevrijding niet zomaar weer loslaten, maar meebouwen aan een nieuwe maatschappij. Daarom ook gaven vrouwenorganisaties van uiteenlopende politieke en levensbeschouwelijke achtergronden uiting aan hun behoefte tot samenwerking: om samen sterker te staan en daarbij als vrouwen een aanzet te geven tot het realiseren en zichtbaar maken van de nieuwe ontzuilde maatschappij. Op kleine schaal was de ontzuiling al te zien bij de vrouwelijke vrijwilligers en in de door het Nederlandse Vrouwen Comité overkoepelde organisaties. Al vanaf de oprichting tijdens de oorlog werkten hierin vrouwen samen met zowel een kerkelijke als niet-kerkelijke achtergrond en van verschillende politieke signatuur. Na de oorlog paste de mentaliteit waarmee deze vrouwen samenwerkten geheel in de doorbraakgedachte. Zij wilden af van de eenzijdige nadruk op de verschillen tussen socialisten, liberalen, protestanten en katholieken, en

waren vast van plan vanuit het nieuwe gedachtegoed een bijdrage te leveren aan de (weder) op te bouwen maatschappij.¹³ Dit ideaal bleven zij zelfs langer – tot september 1948 – vasthouden dan de politieke partijen, waar de vlam van de doorbraak na de Kamerverkiezingen van mei 1946 geheel uitgedoofd was.¹⁴

Aan dit ideaal werkte Marga Klompé, naast haar werk als docente in Nijmegen, met schijnbaar onuitputtelijke energie mee. Zij deed dat vanuit de vrouwenorganisaties, waarvan zij in de bezettingsjaren de leidinggevende vrouwen heel goed had leren kennen. Vanwege de kwaliteiten die Klompé had laten zien, waren deze voortreksters blij haar in hun besturen te kunnen verwelkomen.

Het waren deze vrouwenorganisaties die het haar mogelijk maakten zich verder in bestuurlijke taken te bekwamen en verder te kijken dan Arnhem en Gelderland; ze kreeg de kans om als hun afgevaardigde Canada, de vs en Engeland te bezoeken.

Het Nederlandse Vrouwen Comité (nvc)

In het voorjaar van 1944, tijdens een van de verboden vergaderingen die de uvv in de oorlogsjaren belegde, werd besloten om alle Nederlandse vrouwenorganisaties – die officieel op last van de bezetter met hun activiteiten gestopt waren – van het bestaan van de uvv op de hoogte te brengen. Uit de ontmoetingen die Jane de Jongh in dat verband had met een aantal leidende vrouwen in het land, ontstond een ondergronds contactorgaan.¹⁵ Op initiatief van De Jongh kwam toen, zoals op blz. 7 al even werd genoemd, in dat laatste oorlogsjaar een groepje vrouwen regelmatig samen.¹⁶ Vaak troffen zij elkaar in het huis van Marie Anne Tellegen aan de Maliebaan in Utrecht om – net als de uvv'sters en de initiatiefneemsters van het Katholiek Vrouwendispuut – te praten over de rol die de vrouwen konden spelen zodra Nederland bevrijd zou zijn van de Duitsers. Ondanks het strenge verbod op dergelijke bijeenkomsten, zelfs met de gehate Sicherheitsdienst letterlijk naast de deur (in een pand naast Tellegens woonhuis), liet de groep zich er niet van weerhouden om ideeën te bespreken en plannen te smeden. 'Wie zal het vreemd vinden, dat wat dames een gezellig middagje willen hebben?' schreef Tellegen.¹⁷ De vrouwen werden uitgenodigd op grond van hun voorzitterschap van een van de landelijke organisaties van voor de oorlog.¹⁸ Deze vrouwen, zo'n twaalf in getal, wilden na de oorlog hun krachten bundelen vanuit het idee dat zij een maatschappelijke taak hadden in de wederopbouw van het land.¹⁹

Ieder van hen zou in een nieuw op te richten comité haar eigen organisatie vertegenwoordigen.

De beraadslagingen leidden in 1944 tot de oprichting van het Nederlandse Vrouwen Comité.²⁰ Eind 1944 stuurde dit NVC, via contacten van Tellegen in het verzet, een telegram naar de Nederlandse regering in ballingschap in Londen:

Er heeft zich in Nederland gevormd het Nederlandsch Vrouwencomité, waarin zitting hebben vooraanstaande figuren uit *alle* groote vrouwenorganisaties, die in Mei 1940 bestonden en dat de voor de vrouwen belangrijke problemen bespreekt. Te zijner tijd wil het zich tot de gezamenlijke Ned. vrouwen wenden en de regeering desgewenscht van advies dienen.²¹

Marie Anne Tellegen werd voorzitter. Haar ideaal was dat het comité waarlijk representatief zou zijn voor de Nederlandse vrouwen en zij probeerde dan ook alle maatschappelijke stromingen in het comité bijeen te brengen. Voor het NVC werd haar benoeming door koningin Wilhelmina tot directeur van het Kabinet der Koningin in oktober 1945 van grote betekenis, omdat zij hierdoor toegang had tot hoge politieke en ambtelijke kringen.

De Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers (uvv)

Her hoofdbestuur van de landelijke uvv kwam na de bevrijding voor het eerst bij elkaar op 13 juni 1945. Een belangrijke vraag tijdens deze vergadering luidde: waaruit moet de taak van de uvv in vreedstijd bestaan? Presidente Jane de Jongh stelde dat de hulpverlening niet meer was dan 'redderen van den rommel'. Maar de uvv streefde naar een 'veel grootscher, ideëeler' doel,²² op 11 juli 1945 in de ontwerpstatuten geformuleerd als 'bij de Nederlandse vrouw het bewustzijn te versterken van haar medeverantwoordelijkheid voor het welzijn van de gemeenschap'.²³

Dit doel moest bereikt worden door op verzoek van de overheid of op eigen initiatief daadwerkelijk hulp te verlenen, waarbij hulpvaardigheid en naastenliefde vooropstonden. Dit werk van de uvv'sters zou verricht worden vanuit hun versterkte gevoel van burgerschap.²⁴ Daarbij stond het vrouw-zijn, de eigen vrouwelijke aard, centraal. Dit begrip had een halve eeuw eerder ook een belangrijke plaats ingenomen in de ideeënwereld van de feministische beweging, maar was gaandeweg op de achtergrond geraakt.

Jane de Jongh was in 1938 een van de eerste vrouwen geweest die het specifiek vrouwelijke weer een belangrijke plaats gaf. Zij had toen tijdens de oprichtingsbijeenkomst van het Korps Vrouwelijke Vrijwilligers in het Amstelhotel in Amsterdam haar ideeën daarover ontvouwd. In haar boek *De vrouwen van morgen*, in 1940 gepubliceerd, had ze die denkbeelden nog eens uitgebreid uit de doeken gedaan. Hoewel het boek omstreden was, kreeg zij binnen verschillende vrouwenorganisaties veel steun.²⁵ Ten eerste vond De Jongh de plichten die vrouwen hadden tegenover de gemeenschap, veel belangrijker dan de strijd voor gelijke rechten, die zij betitelde als 'vrij inhoudsloze rechten'.²⁶ Vrouwen, zo betoogde zij, zouden op een andere manier dan mannen aankijken tegen maatschappelijke problemen als armoede, criminaliteit en zedeloosheid en ook een andere visie hebben op de oorzaken van die 'schrijnende maatschappelijke kwalen'. Daarom zouden vrouwen andere energieën aanspreken om de ellende in de maatschappij te bestrijden. Mannen zouden met hun intellect rationele oplossingen bedenken en die verkondigen, 'gedragen op de vleugelen der welsprekendheid'. Dit had alles te maken met het 'onbetwistbare anders-zijn van man en vrouw', vooral gelegen in de 'eigen vrouwelijke aard' en het beter ontwikkelde, moederlijke gevoelsleven van vrouwen.²⁷ De samenleving zou grote behoefte hebben aan vrouwelijk inzicht, zonder welk zij ten onder dreigde te gaan aan een overmaat van mannelijke kwaliteiten.²⁸ Alle vrouwenorganisaties waarin Klompé actief was, deelden deze ideeën.

Ook Klompé zelf had deze overtuiging. In haar eerder aangehaalde toespraak in Londen in 1946 zei ze: 'We, women must profoundly realise that the moral and spiritual life of the whole country is for a great deal in our hands! For, by the special feminine gift of intuition, we especially are able to gauge [onderkennen, GM] the social needs of the people as a whole.'²⁹ Deze opvatting over specifiek vrouwelijke en mannelijke kwaliteiten paste overigens in het katholieke denken, ingebed in het tijdsbeeld in het algemeen, gesteund door inzichten uit de sociale wetenschappen.³⁰

De maatschappelijke betekenis van de uvv tijdens de oorlogsjaren, maar zeker ook in de eerste jaren daarna, kan niet genoeg benadrukt worden. Het was destijds de enige landelijke organisatie die vrouwen van verschillende levensovertuigingen door alle zuilen heen had opgewekt en gemotiveerd om daadwerkelijk de hulp te bieden die zo bitter nodig was. Om hiervan enig idee te krijgen is het interessant wat Klompé zelf op 12 juni 1945 in een rapport over de werkzaamheden van de uvv in Gelderland schreef: 'De provincie telt momenteel 72 afdelingen en 8 contactpunten. Het totaal aantal leden is momenteel moeilijk te schatten, ik veronderstel

ong. 5 à 6000.³¹ Een greep uit het werk van de uvv na de bevrijding: veel uit de Duitse concentratiekampen terugkerende gevangenen, Nederlandse mannen die in Duitsland dwangarbeid hadden verricht en Nederlandse krijgsgevangenen werden door de uvv opgevangen, gekleed, gevoed en aan medische verzorging geholpen; er waren speciale teams gevormd ter bestrijding van scabies (schurft); er werd hulp verleend bij de uitzending van door honger en gebrek verzwakte kinderen uit de grote steden naar het Nederlandse platteland of naar het buitenland; kinderen van gearresteerde en gevangengezette NSB'ers kregen onderdak; kleding, huisraad en andere goederen werden verzameld en gedistribueerd; er werden 'naaikamers' georganiseerd, waar gedeeltelijk versleten kleding omgetoverd werd tot begerenswaardige artikelen; men verzamelde glas om de kapotte ramen in de noodgebieden te vervangen enzovoort. Een van de toenmalige hoofdbestuurleden schreef over die tijd:

Terwijl we nog midden in alle beslommeringen ten behoeve van eigen landgenoten zaten, begon reeds de stroom van gerepatrieerden uit Indië te vloeien. Zó uit de Jappenkampen, zwak, ondervoed, dikwijls ziek, zonder kleren, zonder onderkomen. Geen boot of vliegtuig met gerepatrieerden is aangekomen, of er stond een ploeg U.V.V.sters gereed om bij de ontvangst behulpzaam te zijn.³²

In Gelderland was Klompé zonder twijfel dé grote organisator van de provinciale uvv. Onophoudelijk en ogenschijnlijk onvermoeibaar werkte zij aan de opbouw van de lokale afdelingen. Een Arnhemse schreef in juli 1945 over haar presidente: 'Wat gaat er niet een bezieling van haar spechten uit! Hoe voortreffelijk weet zij niet in eenvoudige menselijke bewoordingen ons duidelijk te maken, wat onze taak als lid is en hoe die het beste volbracht kan worden.'³³ Klompé bemoeide zich met vrijwel alles in haar provincie. Zo schreef ze vlak na de bevrijding aan de afdelingsbesturen dat de uvv moest gaan meewerken aan de uitreiking van volgnnummers aan de mensen die in lange rijen voor de winkels stonden om voedsel, kleding of andere levensbehoeften te bemachtigen: 'Dit bespaart de mensen veel tijd en ergernis. Speciaal de huisvrouwen zullen wij hiermee een groote dienst bewijzen.'³⁴

Nauwlettend hield ze in de gaten of de meisjes van de zogenoemde colonnes er wel 'luisvrij' op uitgestuurd werden.³⁵ En toen er in de Betuwe een ratten- en muizenplaag heerste, zorgde Klompé ervoor dat in de andere delen van Gelderland meer dan vijfhonderd katten werden verzameld, die het ongedierte moesten verjagen dan wel verorberen.³⁶ Op 2 november

1945 gaf ze in een brief aan de Gelderse afdelingsbesturen richtlijnen over deze actie:

Op Vrijdag 9 November zou ik de toegezegde katten in de Noord-Veluwe willen ophalen. Willen de afdeelingen Nijkerk, Harderwijk en Barneveld, die zich o.a. opgaven, en anderen, die dit nog wenschen te doen, voor Woensdag 7 November, desnoods telegrafisch, opgeven op welke verzamelplaats de katten gehaald kunnen worden, daar het niet mogelijk is de geheele plaats door te rijden en de beestjes stuk voor stuk in ontvangst te nemen. U organiseert dus, dat de poesen ieder in een apart doosje verpakt worden en op één punt kunnen worden afgehaald. Hetzelfde geldt voor Zaterdag 10 November in de Achterhoek.³⁷

Een geheel ander, ernstiger probleem waar Klompé zich als uvv'ster mee bezighield, was de situatie van nsb'ers. In een streekvergadering hield zij in het najaar van 1945 een pleidooi voor deze mensen, die volgens haar een tweede kans moesten krijgen. Zij vond dat de nsb'ers die in verband met verwarmingsproblemen in de kampen vóór de winter van 1945-1946 vrijgelaten zouden worden, weer in de maatschappij moesten worden opgenomen. Bij deze mening liet zij zich, behalve door een humanitair motief, leiden door een strategische overweging: als dat niet gebeurde, zou er grote ontevredenheid ontstaan onder deze mensen, waardoor ze zich als een 'gevaar voor de staat' konden ontpoppen.³⁸

Via de uvv kwam Klompé al snel na de bevrijding in contact met het koningshuis. Koningin Wilhelmina had haar uitgenodigd om te vertellen over het Nederlands verzet en de ondergrondse oprichting van de uvv. De vorstin verbleef destijds tijdelijk op het landgoed Anneville bij Ulvenhout, even ten zuiden van Breda.³⁹ Ook prinses Juliana was bij het gesprek aanwezig. Het was Klompés eerste persoonlijke ontmoeting met koningin en prinses.⁴⁰ Kort daarna, in juni 1945, bracht koningin Wilhelmina een bezoek aan het zwaar getroffen Arnhem, waar Klompé, deel uitmakend van het ontvangstcomité, de koningin – die sedert de oprichting van het Amsterdamse Korps Vrouwelijke Vrijwilligers in 1938 beschermvrouwe was – uitgebreid informeerde over het werk van de uvv'sters.⁴¹ In de herfst van 1946, toen prinses Juliana al geruime tijd in verwachting was van prinses Marijke (sinds 1963 Christina), verzocht zij de uvv pakketjes te maken van alle babykleertjes die ze uit het hele land had ontvangen; de bedoeling was dat bij alle vrouwen die op (bijna) dezelfde dag als Juliana zouden bevallen, zo'n pakketje werd bezorgd. Zo kregen in deze periode

van textielschaarste meer dan 2450 moeders tot hun verrassing een door de uvv verzorgd, met oranje lint versierd pakketje, vergezeld van een kaart met een gelukwens van de prinses.⁴²

De uvv stond in hoog aanzien. Prinses Juliana aanvaardde op 29 maart 1946 het erepresidentschap en woonde regelmatig hoofdbestuursvergaderingen en -beraadslagingen bij.⁴³ Ook op 7 mei 1947, toen in Utrecht de eerste uvv-landdag werd gehouden, was zij erbij, samen met de minister van Sociale Zaken in het eerste kabinet-Beel, Willem Drees (PvDA), die de vergadering toesprak en namens de regering de uvv officieel dankte voor het werk dat door de uvv'ers verricht was. Met deze landdag werd de naoorlogse periode van de uvv afgesloten. Het (doorbraak)ideaal van de oprichtsters – een vrijwilligersorganisatie van vrouwen van verschillende religies, klassen en levensstijlen – week steeds verder naar de horizon terug. Weliswaar probeerden de vrouwen in een steeds meer versplinterend Nederland dit ideaal in stand te houden, maar het zou vechten tegen de bierkaai zijn.⁴⁴

Klompé, inmiddels presidente van de uvv Gelderland en vicepresidente van de landelijke uvv, onderschreef het ideaal van een zuilen overstijgende samenwerking van harte. Des te triester was het voor haar dat juist de katholieke vrouwen te maken kregen met de bezwaren van kerkelijke zijde tegen hun lidmaatschap. Klompé had dit kennelijk zien aankomen, want al in de zomer van 1944 had zij samen met haar geloofsgenote Netty de Vink, die na de oorlog voor de KVP in de Tweede Kamer zou plaatsnemen, richtlijnen opgesteld om de verhouding tussen de uvv en de traditionele katholieke gezinszorg in goede banen te leiden. Deze richtlijnen kwamen op het volgende neer: rooms-katholieke gezinnen die hulp nodig hadden, zouden alleen geholpen worden door rooms-katholieke uvv-leden, en bij kwesties die het geloof raakten, zou niet de uvv maar een van de katholieke vrouwenorganisaties de helpende hand bieden. De katholieke vrouwenorganisaties zouden op hun beurt het uvv-lidmaatschap onder hun leden stimuleren; op deze manier zou de samenwerking de meeste vruchten kunnen afwerpen. Als de relatie van uvv en katholieke vrouwenorganisaties volgens deze richtlijnen was geregeld, zou het kerkelijk gezag zijn bezwaar tegen het lidmaatschap van katholieke vrouwen wel opgeven.

Klompé verzocht de aartsbischop van Utrecht, Jan de Jong, zijn goedkeuring te verlenen. In september 1944 liet deze echter per brief weten dat hij de deelname van de katholieke vrouwen aan de uvv als slechts een tijdelijke zaak zag. De taken die de uvv in vrede-tijd op haar schouders wilde nemen, konden na de oorlog weer door verenigingen uit het

katholieke kamp uitgevoerd worden. De Jong kon weliswaar begrijpen dat katholieke vrouwen zich aangetrokken voelden tot het typische oorlogswerk zoals dat door de uvv was gedaan, maar de taken die de uvv zich voornam in vredetijd op zich te nemen, werden al door katholieke verenigingen verricht. In plaatsen waar geen bestaande verenigingen of kerkelijke organisaties opereerden, was het voor hem de vraag, zo schreef hij, of de uvv daar voor katholieke vrouwen de aangewezen organisatie was om hulp te verlenen. Zo gesteld zal De Jong deze (retorische) vraag ontkennend hebben beantwoord. Hij vond het bovendien voorbarig om richtlijnen voor samenwerking na de oorlog op te stellen, omdat nog niet goed was te overzien welke ontwikkelingen zich zouden voordoen bij de katholieke organisaties en de uvv. Ten slotte kon de aartsbischop zich niet vinden in de richtlijn dat omwille van een effectieve samenwerking de katholieke vrouwenorganisaties het uvv-lidmaatschap onder hun leden zouden stimuleren; zodra de maatschappelijke verhoudingen weer genormaliseerd zouden zijn, konden de vooroorlogse organisaties hun taken immers weer zelfstandig uitvoeren en kon, als het aan de bisschoppen lag, de verzuilde organisatiestructuur van het maatschappelijk leven na de bevrijding in ere worden hersteld.⁴⁵

De oprichters van de uvv betreurden de onderlinge verdeeldheid die binnen de vrouwenbeweging bestond op grond van geloof en levensopvatting.⁴⁶ Ook Klompé dacht er zo over: '[...] juist als wij ons volk terug willen brengen tot de Christelijke beginselen, moeten we niet direct beginnen bepaalde categorieën uit te sluiten. Wij hebben een taak onder alle vrouwen en moeten ons zelf die niet onmogelijk maken.'⁴⁷

In juli 1945 liet zij op een hoofdbestuursvergadering van de uvv met spijt weten dat in de overwegend katholieke provincie Limburg de kerk alles naar zich toe trok.⁴⁸ Nog geen twee jaar later, begin 1947, stelde Klompé somber vast dat zolang er geen regeling was waarin de verhouding tussen de uvv en de katholieke vrouwen was vastgelegd, er in Limburg weinig te beginnen was. In Noord-Brabant was de situatie niet veel hoopgevender: zowel federatieve katholieke opbouworganen als een deel van de geestelijken bleken de samenwerking in uvv-verband te willen saboteren.⁴⁹

Gelukkig voor Klompé waren Noord-Brabant en Limburg de enige provincies waar de toestand haar somber stemde. In de rest van het land verliep de samenwerking tussen katholieke vrouwen en de uvv voorspoediger. In april 1948 kon het dagelijks bestuur van de uvv zelfs met grote voldoening aankondigen dat er een federatieve vorm van samenwerking was overeengekomen met de R.K. Vrouwengemeenschap in het aartsbis-

dom Utrecht. Klompé had na uitvoerig overleg met de katholieke vrouwenbeweging en de geestelijkheid een conceptovereenkomst opgesteld, die niet alleen de goedkeuring van de uvv kreeg, maar ook die van aartsbisschop De Jong. Het is niet duidelijk waarom De Jong drie jaar na het einde van de oorlog er wél in toestemde dat katholieke vrouwen in de uvv actief waren. Zoals hieronder blijkt, bleef de vorming van katholieke vrouwen voorbehouden aan katholieke organisaties. Wellicht heeft dat element in de overeenkomst, eventueel in combinatie met Klompés overredingskracht, De Jong over de streep getrokken.

Met de katholieke vrouwenbeweging in het bisdom Haarlem werd een soortgelijke overeenkomst gesloten. Op bestuurlijk niveau werd aan de samenwerking met Haarlem vormgegeven in de persoon van Marga Klompé, die als vertegenwoordigster van de landelijke katholieke vrouwenbeweging deel uitmaakte van het hoofdbestuur van de uvv.

In de overeenkomst met Haarlem werd verschil gemaakt tussen werkzaamheden van algemene en van levensbeschouwelijke aard. Algemene activiteiten waren bijvoorbeeld hulpverlening bij een evacuatie of bij watersnood, een nationale collecte en de opvang van repatrianten. In zulke gevallen had de uvv de organisatorische leiding en de verantwoordelijkheid. Een enquête onder gezinnen, het onderbrengen van kinderen en het geven van morele steun aan 'asociale' gezinnen werden gerekend tot levensbeschouwelijk geïnspireerde werkzaamheden die de katholieke vrouwenbeweging voor haar rekening nam. Ten slotte bleef de vorming van katholieke vrouwen op sociaal en levensbeschouwelijk vlak exclusief het terrein van de katholieke organisaties.⁵⁰

Met deze overeenkomsten werd de samenwerking van alle vrouwen in de uvv, ongeacht geloof of levensbeschouwing, dichterbij gebracht, maar erg lang zou het allemaal niet duren. Dit lag niet alleen aan de toch altijd enigszins moeizame positie van de katholieke vrouwen tussen hun kerk en de uvv, maar ook aan de opkomst van de provinciale opbouworganen.⁵¹ Sommige opbouworganen wilden, geheel los van bestaande organisaties, de oprichting van nieuwe vrouwelijke hulpverleningscomités organiseren. De uvv werd hiermee buitenspel gezet, want de directeuren van deze provinciale opbouworganen beschouwden haar niet als een overkoepelende organisatie, maar als slechts een van de organisaties. Medio januari 1949 constateerde het hoofdbestuur van de uvv dat door deze ontwikkeling bijvoorbeeld het Utrechtse opbouworgaan iedere vorm van samenwerking onmogelijk had gemaakt.⁵²

De conflicten met de opbouworganen leidden uiteindelijk tot de oprichting van weer een nieuwe organisatie: in 1951 werd de Federatie voor

Vrijwillige Vrouwelijke Hulpverlening opgericht, die een samenwerkingsvorm beoogde te zijn van de Nederlandse vrouwenorganisaties die praktische sociale hulp verleenden. Voor de uvv had dit verregaande consequenties.⁵⁵ Zij werd nu definitief een van de hulpverlenende vrouwenorganisaties en hield op te bestaan als het officiële hulpverleningsorgaan van alle Nederlandse vrouwen, zoals de oprichters voor ogen had gestaan.⁵⁴

Al in 1946 had Klompé als vicepresidente van de uvv een nota opgesteld over de toekomstige status van de organisatie. Uit deze nota blijkt dat Klompé een uitstekend inschattingsvermogen en een vooruitziende blik had. Zij beschreef in haar nota vier ontwikkelingen die verontrustend zouden kunnen zijn voor de status van de uvv: de mogelijkheid dat de katholieke vrouwenorganisaties na de oorlog hun eigen zelfstandigheid weer opeisten, problemen met de toekomstige financiering van de uvv, verflauwende geestdrift van de vrouwen nu het acute oorlogswerk voorbij was, en als laatste – maar vooral niet het minste – probleem: de stichting van opbouworganen in elke provincie, die hun werkwijze zouden aanpassen aan de eisen van de betreffende regio.⁵⁵

Vijf jaar na deze nota waren de ambitieuze aspiraties van de uvv'ers van het eerste uur niet levensvatbaar gebleken. De uvv beraadde zich op de toekomst en zou zich uiteindelijk ontwikkelen tot een organisatie die een voortrekkersrol zou spelen op het gebied van de ouderenzorg.⁵⁶ In 1953 legde Klompé haar functie als vicepresidente van de uvv neer. Door haar drukke werkzaamheden in de politiek kon zij niet meer genoeg tijd aan het uvv-werk besteden.⁵⁷

Het Katholiek Vrouwendispuut (kvd), een club geleerde vrouwen

Op 28 september 1946 kwamen in het huis van Klompés oude studievriendin Wally van Lanschot in Utrecht negen vrouwen bij elkaar. Zij wilden gedachten en ideeën uitwisselen over de vorming van een vereniging waarin hoogopgeleide katholieke vrouwen enthousiast en geschikt gemaakt zouden worden voor een politieke loopbaan. Vóór de oorlog waren slechts twee katholieke vrouwen lid van de Tweede Kamer geweest: Sophie Bronsveld-Vitringa uit Hoorn kwam in 1922 in de Kamer, in mei 1924 gevolgd door het Rotterdamse gemeenteraadslid Annie Meijer. Van 1937 tot 1940 zat er geen enkele katholieke vrouw in het parlement. In 1937 was ook het aantal katholieke vrouwen in de Provinciale Staten tot twee gedaald en in 1939 telden de gemeenteraden op ruim duizend katholieke raadslieden slechts vier vrouwen.⁵⁸

Het zal geen verbazing wekken dat er vrouwen waren die hier verandering in wilden aanbrengen. Al in de winter van 1944-1945 hadden twee katholieke vrouwen plannen gemaakt om na de bevrijding geloofsgenotes bij elkaar te brengen die bereid waren politiek actief te worden.⁵⁹ Het was na een vergadering van de Utrechtse afdeling van de uvv dat Wally van Lanschot en Netty de Vink plannen smeedden over de rol van vrouwen in de politiek zodra de oorlog afgelopen zou zijn.⁶⁰ Kort daarna werd ook Marga Klompé bij deze plannen betrokken. De drie kenden elkaar al voor de oorlog, toen zij studeerden aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Wally van Lanschot, telg uit de bekende bankiersfamilie uit Den Bosch, was in het studiejaar 1934-1935 preses geweest van de Utrechtsche Vrouwelijke Studentenvereniging.⁶¹ In 1938 studeerde zij af als juriste. Netty de Vink, ook juriste, was in 1936 gepromoveerd. In de oorlog hadden ze alle drie gewerkt voor de uvv en Van Lanschot had voordien al meegewerkt aan de oprichting van het Korps Vrouwelijke Vrijwilligers in Den Bosch. Ze trok net als de eerste uvv-presidente Jane de Jongh het hele land door om ook in andere plaatsen vrouwelijke vrijwilligers te organiseren. De Vink had in 1944 samen met Klompé richtlijnen opgesteld om de verhouding tussen de uvv en de traditionele vooroorlogse katholieke hulpverleningsorganisaties zo goed mogelijk te regelen. En zij was, net als Klompé, betrokken geweest bij de oprichting van het Nederlandse Vrouwen Comité.⁶²

Netty de Vink nam op 20 november 1945 voor de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) als eerste katholieke vrouw zitting in het 'noodparlement', de voorlopige Staten-Generaal. Haar Kamerlidmaatschap eindigde al op 3 juni 1946, want voor de eerste naoorlogse Kamerverkiezingen, in mei 1946, had de kort daarvoor opgerichte Katholieke Volkspartij uitsluitend mannen op verkiesbare plaatsen gezet. Dit wekte wrevel op bij De Vinks studievriendin Wally van Lanschot, die op 24 mei 1946 een brief schreef aan het partijbestuur waarin ze de KVP beschuldigde van een lakse houding jegens de politieke integratie van vrouwen en eiste dat De Vink alsnog in de Tweede Kamer zou komen. Om deze eis kracht bij te zetten herinnerde Van Lanschot het partijbestuur aan een toespraak die paus Pius XII op 21 oktober 1945 had gehouden waarin deze ervoor pleitte dat vrouwen een grotere bijdrage zouden leveren aan de samenleving. Van Lanschot liet ook weten dat indien aan de eis geen gehoor zou worden gegeven, er altijd nog de mogelijkheid bestond om los van de KVP een katholieke vrouwenpartij op te richten.⁶³

Van Lanschot probeerde anderen voor deze actie achter zich te krijgen en zocht daartoe contact met Klompé, die van veel bestuurlijke contacten

gebruik kon maken en door haar koerierswerkzaamheden in oorlogstijd ook goede connecties had op het hoogste niveau van de katholieke kerk in Nederland. Zonder aarzelen verklaarde Klompé zich voorstander van de actie om De Vink in de Tweede Kamer te krijgen. Dat zij hiermee hun tijd vooruit waren, blijkt uit de in 1958 gepubliceerde studie naar de vrouw in de Nederlandse politiek van de politicologe Jacqueline Schokking. Deze kwam tot de conclusie dat in de jaren vijftig het adagium 'politiek is een terrein voor mannen' nog diepgeworteld was in het denken van mannen én vrouwen.⁶⁴ Daarom is het opmerkelijk dat (mannelijke) kvp-prominenten als Jan de Quay, Louis Beel, Siegfried Stokman en Maan Sassen met instemming op de actie reageerden.⁶⁵

Kort na dit initiatief van Van Lanschot en Klompé om De Vink alsnog in de Tweede Kamer te krijgen, in juli 1946, bracht Klompé namens de uvv een bezoek aan de Women's Voluntary Services in Londen. Voor deze organisatie, die model had gestaan voor de uvv, hield zij de toespraak waaruit in het vorige hoofdstuk werd geciteerd. Tijdens dat verblijf in Engeland kwam zij in contact met de St. Joan's Social and Political Alliance, een vereniging die, 23 jaar oud en de opvolger van de in 1911 opgerichte Catholic Women's Suffrage Society, ook buiten Engeland afdelingen had. De Alliance formuleerde als haar doelstelling: 'To band together Catholics of both sexes, in order to secure the political, social and economic equality between men and women, and to further the work and usefulness of Catholic women as citizens.'⁶⁶ Klompé onderschreef deze doelstelling van ganser harte en liet zich inschrijven als lid. Zij was er zo mee ingenomen dat ze van mening was dat er in Nederland een soortgelijke vereniging moest komen.⁶⁷

Toen Klompé weer voet op Nederlandse bodem had gezet, bleek dat de kvp inhoudelijk niet was ingegaan op de brief die Van Lanschot in mei had geschreven. Daarom besloten de dames tot een vervolg, en in augustus 1946 benaderde Van Lanschot een aantal vooraanstaande katholieken – onder wie De Quay, commissaris van de koningin in Noord-Brabant –, van wie verwacht werd dat zij een tweede brief aan het kvp-bestuur zouden steunen, hetgeen ze inderdaad deden. In deze brandbrief werd niet alleen de eis herhaald dat De Vink een zetel moest krijgen in de kvp-fractie, maar werd bovendien gesteld dat er in het partijbestuur plaats moest worden gemaakt voor twee vrouwen. Na ontvangst van deze brief verklaarde het kvp-bestuur per ommegaande dat het volledig akkoord ging met de eerste eis en ten dele met de tweede: er was in het partijbestuur plaats voor slechts één vrouw, waarvoor meteen Van Lanschot zelf gevraagd werd. Zij accepteerde het aanbod en werd daarmee de eerste katholieke

vrouw in het bestuur van een katholieke partij. Later, op 18 september 1947, zou de eerste eis – waar het allemaal om begonnen was – inderdaad ingewilligd worden: Netty de Vink kreeg toen een KVP-zetel in de Tweede Kamer.

Door deze gang van zaken en door Klompé's kennismaking met de St. Joan's Alliance in Londen raakten Van Lanschot en Klompé er des te meer van overtuigd dat het niet alleen mogelijk, maar ook nodig was om een organisatie in het leven te roepen die katholieke vrouwen zou voorbereiden op een politieke loopbaan.⁶⁸ Zij nodigden tien vrouwen uit voor de genoemde bijeenkomst op 28 september 1946 om te spreken over de wegen waarlangs de volgende doelstelling gerealiseerd kon worden: 'In de komende jaren zullen wij moeten kunnen beschikken over een groep van principiële R.K. vrouwen die zich in het openbare en politieke leven willen en kunnen bewegen.'⁶⁹ Op de lijst van genodigden stonden een aantal geestverwanten van de initiatiefnemers, onder wie de journaliste Anne Biegel, zuster van Heleen, en Klompé's studievriendin Ank Ruding-Fehmers. Ook werden vertegenwoordigers van katholieke vrouwenorganisaties uitgenodigd, zoals Maria van Nispen tot Sevenaer-Ruys de Beerenbrouck, presidente van het Centrum van de Nederlandse Katholieke Vrouwenbeweging – een landelijke koepelorganisatie, waarvan Klompé in die jaren secretaris was – en Maria Reijntjes, die de arbeidersvrouwen in dit Centrum vertegenwoordigde.⁷⁰

Klompé was voorzitter van deze bijeenkomst. Het moest, vertelde zij de aanwezigen, naar het voorbeeld van de St. Joan's Alliance een kleine organisatie, een 'zuurdesem' worden, waarin vrouwen de kennis en vaardigheden bijgebracht zouden worden die nodig waren om in de politiek te kunnen functioneren. Het zou bij voorkeur gaan om academica's, maatschappelijk werksters en vertegenwoordigers van de vrouwenorganisaties, waarbij aangetekend werd dat niet iedere studente of maatschappelijk werkster geschikt was voor een functie in de politiek. Slechts een relatief klein percentage zou er de capaciteiten voor hebben.⁷¹ Klompé stelde meteen maar voor om zich aan te sluiten bij de St. Joan's Alliance, maar omdat sommigen vonden dat deze vereniging te feministisch was, werd dit voorstel afgewezen.⁷² Waar men wel unaniem vóór was: het Rooms-Katholiek Vrouwendispuut (in 1954 werd het 'Rooms-' geschrapt) moest geen officieel verband aangaan met de KVP en diende zijn onpartijdigheid te handhaven.⁷³ En wat de band met de katholieke kerk betreft: in de zomer van 1947 al zorgde Klompé, na overleg met kardinaal De Jong, ervoor dat deze geen prijs stelde op een vaste geestelijke adviseur,

voor het Dispuut, een must voor iedere katholieke organisatie die prijs stelde op bisschoppelijke goedkeuring.⁷⁴

De dames waren het nog niet eens over vorm en inhoud van de politieke vorming en welke vrouwen daarvoor in aanmerking kwamen. Ze waren het er, wars van valse bescheidenheid, in ieder geval wel over eens dat hun dispuut als 'denktank' van de katholieke vrouwenbeweging zou fungeren.⁷⁵

De oprichtingsvergadering werd in het weekend van 22 en 23 februari 1947 gehouden in conferentieoord De Pietersberg te Oosterbeek, waar ook de uvv vaak bijeenkwam.⁷⁶ Omdat besloten was dat toetreding tot het KVD alleen mogelijk was op uitnodiging, had Klompé eigenhandig ongeveer honderd mensen geselecteerd, van wie er meer dan tachtig waren gekomen. Onder hen bevond zich ook mère Gregoria de Kort, rectrix van Mater Dei, die in hoofdstuk twee ter sprake kwam.⁷⁷

Ook het KVD onderschreef het katholieke denkbeeld van de specifieke waarde van vrouwen; Van Lanschot sprak over 'de persoonlijke waardigheid van de vrouw en haar dienende taak in gezin en maatschappij, overeenkomstig haar specifiek vrouwelijke aard'.⁷⁸ Zij verwierp de strijd voor gelijke rechten als een oud-feministisch streven en benadrukte de wens om met de man samen te werken.

Toen de doelstelling van het KVD ter sprake kwam, namen de aanwezigen geen blad voor de mond. Van Lanschot bijvoorbeeld betoogde dat volgens haar niet veel vrouwen van het KVD in aanmerking kwamen om voorbereid te worden op een functie in de politiek. Het zouden in ieder geval voornamelijk ongehuwde vrouwen moeten zijn en van de getrouwde vrouwen alleen diegenen die weinig tijd en energie aan hun gezin hoefden te besteden. Een aantal aanwezigen vond dit niet van veel idealisme getuigen. Het doel was immers dat er meer vrouwen in de Tweede Kamer kwamen. Andere vonden dat het KVD-bestuur – onder aanvoering van presidente Klompé – te radicaal was en 'onvrouwelijke' doelen nastreefde.⁷⁹ Sommige deelneemsters waren van mening dat de mannen het in de politiek moesten 'opknappen' en dat vrouwen in de politiek een 'lapmiddel' waren. Zij zouden voorbestemd zijn om kinderen op te voeden, en als echtgenotes konden zij voldoende invloed op hun mannen uitoefenen. Maar volgens Klompé moesten die vrouwen leren hóe ze die invloed moesten uitoefenen en dat kon hun nu juist door het KVD worden bijgebracht. Zij vond, uiteraard, dat vrouwen in de politiek onontbeerlijk waren; vrouwen hadden 'een heel andere kijk' op zaken en 'gevoel voor het praktische, wat de man soms mist'. Klompé noemde als voorbeeld twee vrouwen die zich in het openbare en politieke leven hadden begeven en later heilig waren verklaard: Jeanne d'Arc en Catharina van Siena.⁸⁰

Na dit weekend liet Klompé weten dat de discussies volgens haar zoveel stof hadden doen opwaaien omdat er bij het bestuur zelf nog onvoldoende duidelijkheid bestond over de doelstelling; dit had verwarring in de hand gewerkt. Zij probeerde orde op zaken te stellen en de gemoederen te sussen. Daarom gaf ze een middenweg aan tussen enerzijds de 'actieve politiek', die als enige doel had de KVP ertoe te brengen meer vrouwen kandidaat te stellen, en anderzijds de mening van het Centrum van de Nederlandse Katholieke Vrouwenbeweging, die inhield dat de politieke vorming die het KVD voorstond de hele katholieke vrouwenbeweging ten goede moest komen. De middenweg hield in dat het KVD voorlopig als 'vrije studiegroep' van het Centrum zou fungeren, en daardoor de handen vrij zou hebben voor het beleid van politieke participatie en toch niet los zou staan van het Centrum.⁸¹ Zo'n middenweg zou Klompé in haar latere politieke loopbaan vaker bewandelen. Zelf sprak ze liever niet van een compromis, maar van een synthese.⁸² Albert van den Heuvel, met wie Klompé vele jaren later in de internationale sectie van de Raad van Kerken zou samenwerken, zei in een interview: 'Politiek gezien hoorde ze in het midden met soms een heel klein stapje naar links. Voor de koningin was ze een goede adviseuse: ze zat op het midden, was open naar links en had respect voor rechts.'⁸³

In de eerste jaren van zijn bestaan koos het KVD-bestuur daadkrachtig voor meer vrouwen in het openbare en politieke leven. Als het bestuur ontdekte dat in belangrijke raden, commissies of besturen geen vrouwen zaten, reageerde het met grote verontwaardiging: dat moest veranderen! En zonder veel omhaal schoof men dan een vrouw naar voren. Kranten en tijdschriften die negatief of op hatelijke toon schreven over de vrouwenkwestie, kregen zonder mankeren een felle reactie van het KVD of een van zijn bestuursleden in hun brievenbus.

Het grootste deel van de aandacht, de tijd en de energie van het KVD ging naar de verkiezingen.⁸⁴ Daarbij kozen de vrouwen voor de volgende strategie. Voordat er verkiezingen zouden plaatsvinden, spraken enkele vrouwen van het KVD met een partijbestuurslid van de KVP om een idee te krijgen van de kans die de verschillende vrouwelijke kandidaten maakten. Vervolgens stelde het KVD-bestuur in overleg met het bestuur van het Centrum van de Nederlandse Katholieke Vrouwenbeweging een lijst van kandidaten op, waarna het partijbestuur – waar ook Wally van Lanschot in zat – probeerde deze kandidaten een zo hoog mogelijke plaats op de lijsten te geven, zodat hun verkiezing gegarandeerd zou zijn.⁸⁵ In de beginjaren van het KVD was deze strategie niet zonder succes: in 1948 trad

Maria Reijntjes toe tot het partijbestuur, als tweede vrouw naast Van Lanschot, die daarbij ook nog in het Dagelijks Bestuur gekozen werd.

In 1948 stonden op de KVD-kandidatenlijst voor de Tweede Kamer, die vooral het werk van Klompé was, van boven naar beneden de namen De Vink, Van Nispen, Nolte, Klompé zelf, Van Lanschot en een zekere Hommes (die niet van tevoren benaderd was en niet beschikbaar bleek). Deze namen maakten in het KVD discussie en kritiek los. Uit de kring Amsterdam bijvoorbeeld gingen stemmen op die het niet eens waren met de gegeven rangorde: hun Agnes Nolte moest op de eerste (en naar het zich liet aanzien enige verkiesbare) plaats komen. Klompé drukte echter met een beroep op eenheid en actie alle kritiek en afwijkende meningen de kop in. (Het beroep op eenheid als argument in discussies zullen we bij de latere politica Klompé weer tegenkomen.) Ondanks de ongunstige derde plaats die het bestuur haar had toebedeeld, kwam Nolte toch in de Kamer via de door de KVP voor deze verkiezingen opnieuw ingestelde 'kwaliteitszetel voor de vrouw', die in 1937 was afgeschaft.⁸⁶

Klompé zelf zou in later jaren bij herhaling verklaren dat zij een politieke loopbaan geenszins ambieerde, maar hiertoe overgehaald was. Omdat ze het als een roeping van God had ervaren, vond ze dat ze hieraan gehoor moest geven. Dit is zeer opmerkelijk. Klompé was van dit gezelschap vooraanstaande vrouwen degene met de meeste bestuurlijke contacten en onderhield een goede relatie met kardinaal De Jong. Zij was een van de oprichters van het KVD, dat vrouwen expliciet voorbereidde op een politieke loopbaan, zij zette zich actief in voor die doelstelling en werd zelfs presidente. Het lijkt toch onwaarschijnlijk dat haar overtuiging – meer hoogopgeleide katholieke vrouwen in de politiek – alleen voor anderen en niet voor haarzelf gold. Bovendien rijst uit de gang van zaken rond de kandidaatstelling van KVD-vrouwen de vraag waarom Klompé zichzelf überhaupt op de kandidatenlijst zette, al was dat op een onverkiesbare plaats.

Mieke Aerts beschrijft een conflict binnen het KVD-bestuur dat te denken geeft. Agnes Nolte, bijgevallen door Ko Luyckx en Maria van Nispen, bracht een indruk die zij had onder woorden, een gedachte die volgens de drie vrouwen ook bij andere leden leefde: dat Klompé samen met Van Lanschot, De Vink en de sociaal geografe Anna de Waal een 'club van vier' vormde die belangrijke functies in de politiek zou najagen. Zij zouden zich niets gelegen laten liggen aan de rest van het KVD of aan de andere vrouwenorganisaties en er alleen op uit zijn elkaar aan belangrijke functies te helpen.⁸⁷

Er is nog een andere reden om een groot vraagteken te plaatsen bij Klompés uitlatingen over zichzelf als vrouw zonder politieke ambitie. Op 8 februari 1948 schreef Klompé aan Florence Barry van de St. Joan's Alliance:

In the meantime I can tell you, that I will stand for the elections. This means that I will have to leave school at the end of this year, that nearly breaks my heart. The elections will be at the end of May. I fear from inside information that there is no possibility of escaping my fate, but you never can tell.⁸⁸

Aan medebestuurslid van het KVD Maria van Nispen stuurde ze ruim twee maanden later, op 12 april, een ander bericht:

Ikzelf kom op geen enkele lijst voor en vind dat erg rustig, daar ik dan eventueel voor jullie het vuurtje kan stoken, zonder dat men hoeft te denken dat ik voor eigen parochies praat. [...] Ik kreeg nog geen verzoek voor de plaatsvervangende kwaliteitszetel, maar mocht dit komen, dan ben ik toch van plan deze te weigeren [...].⁸⁹

Ook aan andere vrouwen stuurde Klompé in april 1948 brieven met de mededeling dat ze niet in de Tweede Kamer zou komen,⁹⁰ maar op 23 juni schreef Klompé aan Florence Barry:

Mr. Sassen is expert of foreign affairs and he will come into parl. However, when he gets a post somewhere else, maybe as a minister of for. affairs or as a secretary of State, then I will take his seat immediately when he leaves.⁹¹

En zo ging het inderdaad: op 12 augustus werd Marga Klompé beëdigd als lid van de Tweede Kamer.

In januari 1951 verliet Klompé het KVD-bestuur. In 1949 was Wally van Lanschot haar opgevolgd als presidente.⁹² Op de vergadering van het dagelijks bestuur van het KVD van 3 juni 1953 werd besloten Klompé tot adviserend lid van het bestuur te benoemen. Een vaste binding met de Tweede Kamer werd op deze manier gegarandeerd, want daar was Klompé toen al een gerespecteerd lid van de KVP-fractie.⁹³

Namens vrouwen afgevaardigd

Naast haar activiteiten voor de uvv werd Klompé na de oorlog lid van de Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding (vvaO). Deze belangenorganisatie ging ervan uit, net als de uvv en het kvd, dat vrouwen en mannen niet gelijk maar wel gelijkwaardig zijn. Van 1945 tot 1952 was zij lid van het landelijk hoofdbestuur. Vermoedelijk was zij in dit bestuur gevraagd door Marie Anne Tellegen. Deze was van 1932 tot 1946 presidente van de vvaO, uitgezonderd de jaren 1942 (toen de vvaO besloot tot ontbinding van de vereniging) tot 1945. Tellegen en Klompé hadden samen- gewerkt in het verzet en waren beiden betrokken bij de geheime voorbereidingen voor het Nederlandse Vrouwen Comité. Hun goede relatie blijkt onder meer uit een briefje uit 1947 waarin Klompé Tellegen bedankt voor de 'gezellige logeerpartij' kort daarvoor.⁹⁴ Ook Klompés hartsvriendin Ank Ruding-Fehmers zat van 1946 tot 1949 in het hoofdbestuur van de vvaO.

Op 4 november 1945 werd de eerste algemene ledenvergadering na de oorlog belegd. Tellegen riep toen de vrouwen op zich te verdiepen in de actuele vraagstukken van de samenleving:

Wij zijn te precies, te bescheiden en dikwijls ook geestelijk lui. Wij durven ons zelden te uiten over een onderwerp dat wij niet geheel beheersen. Wij zijn geneigd te denken, dat de mannen het allemaal zoveel beter weten. Toch zullen wij deze schroom moeten overwinnen. Wij zullen bereid moeten zijn de volle verantwoordelijkheid mede te dragen.⁹⁵

Een oproep als deze viel bij Klompé in goede aarde. Haar bescheiden opstelling, toen Jane de Jongh haar in 1943 had gevraagd bestuurslid te worden van de uvv in oprichting, had zij nu wel achter zich gelaten. De oorlogsjaren hadden haar zelfbewuster gemaakt en meer overtuigd van haar capaciteiten.⁹⁶ Zij was dan ook, zoals blijkt uit de correspondentie van de vvaO, bijzonder actief als bestuurslid. Zo zat ze, om een voorbeeld te geven, in 1946 met Tellegen en Maria Hartgerink-Koomans, Tellegens opvolgster als presidente, in de zogeheten Commissie van Actuele Onderwerpen. Deze commissie moest het hoofdbestuur vóór de vergaderingen op de hoogte stellen van actuele zaken die voor de vvaO van belang waren.⁹⁷

Een van de doelen van de vvaO vanaf de oprichting was een band te onderhouden met zusterverenigingen in het buitenland. Daartoe had de

vereniging zich in 1921 aangesloten bij de in 1919 opgerichte International Federation of University Women (IFUW), een wereldwijde organisatie van vrouwen met een universitaire opleiding.⁹⁸ Via de nationale organisaties voor academische vrouwen stond het lidmaatschap open voor alle afgestudeerde vrouwen, zonder onderscheid naar ras, geloof of politieke overtuiging. Het doel van de IFUW was en is nog steeds begrip, vriendschap en uitwisseling van kennis te bevorderen tussen academische vrouwen in de hele wereld en langs deze weg sympathie en samenwerking tussen de verschillende landen te bewerkstelligen. Eind 1947 telde de IFUW zo'n 108.000 leden.⁹⁹

Van 11 tot 16 augustus 1947 werd in Toronto de negende driejaarlijkse conferentie van de IFUW gehouden. Het was de eerste conferentie na de oorlog en ook de eerste keer dat de conferentie buiten Europa werd gehouden. De Tweede Wereldoorlog lag nog vers in het geheugen, zo blijkt uit de brochure over de bijeenkomst: 'It will be a memorable occasion, not only for renewing old contacts between National Associations, but as an opportunity for those members from outside Europe who have sent such generous help to their fellow members in Europe, to meet the women who have borne the main brunt of warsuffering under the stress of battle and enemy-occupation.'¹⁰⁰

De VVAO mocht vijf afgevaardigden sturen; het hoofdbestuur was al een jaar van tevoren druk in de weer met de voorbereidingen. Niet alleen moesten de te delegeren vrouwen geselecteerd worden, waarbij men niet over één nacht ijs ging, maar ook kreeg men te maken met allerlei formulieren en andere papieren.

Als voorbereiding op de conferentie in Canada werd een jaar eerder, van 29 tot 31 juli 1946, in Londen een vergadering in kleiner verband gehouden, een zogenoemde *meeting of the Council*. Zo'n meeting werd tussen twee conferenties gehouden en elk deelnemend land kon één vertegenwoordiger sturen. Voor Nederland wilde Klompé er graag heen.¹⁰¹ Aan de secretaresse van het hoofdbestuur van de VVAO stuurde zij op 5 juli van dat jaar het volgende briefje:

Ik beloofde om zelf voor onderdak in Londen te zorgen, maar zou graag van U weten of ik de reis heen en terug kan declareren. Het convenieert mij n.l. niet om de hele zaak zelf te dragen. Zoudt U dit in het dagelijks bestuur willen bespreken?¹⁰²

Klompé ging naar Londen en op 8 augustus liet ze presidente Maria Hartgerink-Koomans van de VVAO weten dat ze daar prettige contacten

had gehad met vrouwen uit verschillende landen.¹⁰³ Dit was de eerste keer dat zij als vertegenwoordiger van een vrouwenorganisatie in het buitenland was. In diezelfde brief aan de presidente schreef zij dat ze hoopte het volgend jaar naar Toronto te kunnen gaan.

Die wens zou vervuld worden. Een jaar later voeren Klompé en de andere Nederlandse vertegenwoordigers met een boot van de Holland Amerika Lijn naar New York. Op zondag 3 augustus 1947 – na 'een zalig-luie zeereis', zoals Klompé noteerde¹⁰⁴ – gingen ze voor anker bij het Vrijheidsbeeld, waar ze genoten van de skyline. Per trein ging het verder naar Canada, waar Klompé bij aankomst op het station van Toronto werd opgehaald door haar gastvrouw. Kennelijk logeerde ze tijdens de conferentie bij een van de IFUW-dames die hier woonden. Terwijl ze naar het huis van die gastvrouw reden, wees deze haar op het oudste gebouw van de stad. Toen Klompé vroeg hoeveel eeuwen oud dat gebouw dan wel was, kreeg ze tot haar verbazing te horen dat het vijftig jaar oud was.¹⁰⁵ Ook verbaasde ze zich over de vele nationaliteiten die Canada telde. Haar gastvrouw, die les gaf op een high school, had een klas gehad van zeventien kinderen die allemaal een andere nationaliteit hadden.

In een brochure over de conferentie werd vermeld dat het werk en de contacten van de IFUW met de UNESCO een belangrijk agendapunt zouden vormen.¹⁰⁶ Bij de oprichtingsvergadering van de Verenigde Naties, in het voorjaar van 1945 in Florida, was besloten onder de vlag van de VN een gespecialiseerde organisatie in het leven te roepen: de United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). Deze streefde naar wereldvrede door samenwerking op het gebied van educatie, wetenschap en cultuur in de breedste zin, en uitwisseling van kennis hierover.¹⁰⁷ Dit sloot voor een belangrijk deel aan bij het doel dat de IFUW zich stelde. In 1948 kreeg de IFUW dan ook een consultatieve status bij de UNESCO, hetgeen inhield dat ze als niet-gouvernementele organisatie (ngo) spreekrecht kreeg en het recht om agendapunten in te dienen. Opmerkelijk detail: Klompés promotor, H.R. Kruyt, was in 1947 lid van de Executive Board van de UNESCO.¹⁰⁸

Klompé – nog niet wetend dat zij jaren later, van 1974 tot 1982, voorzitter zou zijn van de Nationale UNESCO-commissie van Nederland – vond de conferentie 'zeer interessant'.¹⁰⁹ In *Raad en Daad*, het orgaan van de uvv ('De u.v.v. is wel uit mijn oog maar niet uit mijn hart'), schreef ze dat er vertegenwoordigers uit 32 landen in Toronto aan de conferentie deelnamen en dat er veel ideeën uitgewisseld waren.¹¹⁰ Ze vermeldde niet welke ideeën dat waren, maar uit de onderwerpen van toespraken die gehouden werden,

valt wel het een en ander te destilleren. Er werd gesproken over de uitwisseling van universitair docenten en studenten, over samenwerking in onderzoeksprojecten en over het delen van kennis vastgelegd in bijvoorbeeld literatuur en films. Maar er werd vooral gesproken over het verval van waarden en normen – 'Material comfort has become a substitute for spiritual life'¹¹¹ – en de taak die hier lag voor de IFUW-vrouwen, van wie velen doceerden aan middelbare scholen of universiteiten.

In de openingsrede, gehouden door de rector-magnificus van de Universiteit van Toronto, kwam het denken in die tijd over de bijzondere rol van vrouwen duidelijk naar voren: 'I believe that women who by their very nature and their traditional role in history are the normal conservators of cultural values can play a decisive part in [...] warring against those things that are false, spurious, and treacherous in our civilization.' Het is duidelijk hoe groot en zwaar de verantwoordelijkheid werd geacht van (academische) vrouwen voor een betere wereld.

Naast de vergaderingen, waar zulke grote en belangrijke onderwerpen aan de orde kwamen, was er ook tijd voor ontspanning. Klompé: 'De gastvrijheid was enorm. Invitaties voor lunches en dinners te over. Niets voor mij, maar dat hoorde nu eenmaal bij het werk.'¹¹² En er waren lezingen en excursies, waaronder een tocht naar de Niagarawatervallen op vrijdag 15 augustus 1947, de dag voor Klompés 35ste verjaardag.

Toen de conferentie was afgelopen, begon Klompé aan een rondreis van vier weken door Canada. Ze was eerst van plan om van Toronto naar Vancouver te reizen en dan via de Rocky Mountains naar de Pacific Westcoast, maar ze was erachter gekomen dat het een veel te lange en dure reis zou worden. '[...] alsof ik in Arnhem zou zitten en zeggen: "kom, ik ga volgende week eens even een kijkje nemen in Siberië"'.¹¹³ Klompé veranderde van plan en ging naar de provincie Quebec, waar zij onder meer de stad Montreal en de uitgestrekte natuurgebieden bezocht. In Ottawa was ze aanwezig bij een receptie die de Nederlandse ambassadeur hield ter ere van de verjaardag van koningin Wilhelmina. Hier sprak ze met een aantal van 'onze bruidjes', waarmee ze doelde op Nederlandse vrouwen die vlak na de oorlog getrouwd waren met een Canadese bevrijder en met hun echtgenoot in Canada woonden. Deze vrouwen waren, zo schreef Klompé, in veel gevallen erg eenzaam: ze woonden vaak op kilometers afstand van hun naaste burens, het land en de gewoonten waren vreemd en een praatje met een landgenote zat er niet in, 'een heel moeilijke zaak'.¹¹⁴

Na haar reis door Canada stak Klompé de grens over naar de Verenigde Staten; eerst naar Chicago en vervolgens naar New York, waar zij de

Algemene Vergadering van de Verenigde Naties zou bijwonen. Ook in de vs ontmoette zij grote gastvrijheid en hartelijkheid, maar ze constateerde er een 'gemis aan diepgang' en een 'zucht naar geld en carrière, die domineert boven alle andere levenswaarden, ook de religie'.¹¹⁵

Het viel haar niet mee om financieel rond te komen tijdens deze reis, want de dollar was te vergelijken met een tot anderhalve gulden en voor een hotelkamer en eten was ze algauw – en dan deed ze heel zuinig – zes dollar per dag kwijt. De verleiding om dingen te kopen die in Nederland zo kort na de oorlog niet te krijgen waren, was groot: 'Je zwemt hier in kousen en textiel, maar duur!' Zij signaleerde dat de mode weer lang werd, de meeste hoeden geen bollen meer hadden en de schoenen geen neus. In de grote steden droegen veel vrouwen zwarte kleren, volgens Klompé een kwestie van praktisch vrouwelijk inzicht, want 'als je 's avonds thuiskomt ben je zo zwart als de plaat, terwijl je bovendien nog druipt van de vochtige hitte. (Ik sliep in deze 5 weken pas twee maal onder een deken).' Ze liet haar schoenen poetsen op de hoek van de straat en kon haar ogen niet geloven toen ze de overvloed aan vruchten zag die te koop waren. Ze kocht de eerste de beste dag van haar verblijf in de Verenigde Staten een pond bananen, die ze achter elkaar opat. En gezeten op de daktuin van het YMCA-hotel in Chicago, omringd door duizenden steeds wisselende lichtreclames, dacht ze met weemoed terug aan 'ons magere electriciteits-rantsoentje'.

De kranten vond ze 'erg onbescheiden': 'Wanneer er over iemand iets verteld wordt, hoor je meteen zijn leeftijd, wat hij per jaar verdient, en wat zijn vrouw of moeder gisteren toevallig heeft gedaan. Alles ligt hier op straat en romantiek is een ongekend begrip.'

Het leven van een vrouw in de Verenigde Staten verschilde enorm met dat in West-Europa: men maakte veel minder schoon dan in 'ons heldere landje' en het gezins- en familieleven zoals wij dat kenden was zeldzaam, hetgeen ze niet gunstig achtte voor de opgroeiende jeugd. Klompé berichtte ook over de rassenscheiding: '[...] je wordt hier een hoop wijzer maar ook een hoop verdrietiger'. Ze noemde het een 'groot negerprobleem'. Ook schreef ze: 'Ik ontmoet hier overal veel antisemitisme. Zo zijn een aantal universiteiten volkomen ontoegankelijk voor Joden.'

Ze sloot haar 'groet van overzee' in *Raad en Daad* af met de mededeling dat zij met haar definitieve oordeel over de Amerikanen en hun samenleving nog wat wilde wachten, want Europeanen hebben, gezien hun oude cultuur, snel een meerderwaardigheidsgevoel. Ze groette alle lezers en speciaal haar Gelderse en Arnhemse vriendinnen.

Als we Klompés wederwaardigheden tijdens de oorlog en de paar jaar daarna overzien, komt onweerlegbaar naar voren hoe belangrijk de vrouwenbeweging in die jaren is geweest voor haar politieke loopbaan.¹¹⁶ Er is echter één vrouwenorganisatie niet genoemd, die een heel belangrijke plaats binnen de vrouwenbeweging innam: de Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap (vvvgs), kortweg: Vrouwenbelangen. Klompé was er lid van, maar zij was niet erg actief. Ze schreef tot begin jaren vijftig wel eens artikelen in het verenigingsblad *Vrouwenbelangen*, maar die gingen nooit over de belangen van vrouwen.¹¹⁷ Het overgrote deel van haar energie besteedde zij aan de UVV, het NVC, het KVD en de VVAO.

Haar bekendheid in de vrouwenbeweging en de uitstekende naam die zij had bij andere leidinggevende vrouwen, kwamen Klompé niet aangevaad. Zij werkte hard mee aan de wederopbouw van het land en aan de pogingen om de Nederlandse vrouwen ervan te doordringen dat zij een uitermate belangrijke taak hadden te vervullen. Klompé rijst uit het archiefonderzoek op als een energieke, zeer actieve en vooral praktische vrouw.¹¹⁸ Daarbij kwam in haar werk binnen de vrouwenorganisaties ook haar dominante gedrag naar voren en haar eigenschap over van alles en nog wat een mening te hebben en die niet onder stoelen of banken te steken. Dat ze zich bemoeide met alles wat zich voordeed, werd doorgaans positief gewaardeerd.

Ieder jaar droeg het NVC een vrouw voor om als afgevaardigde van de Nederlandse vrouwenorganisaties naar de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties te gaan. In 1946 was dat Hilda Verwey-Jonker en het jaar daarop viel de eer te beurt aan Marga Klompé. Zij was al in de VS omdat ze in augustus de conferentie van de IFUW had bijgewoond. Op 16 september 1947 begon in Lake Success een geheel nieuwe fase in haar leven.

'Marga of Arnhem makes them all happy'

Nederlands gedelegeerde in internationale organisaties

Marga Klompé trok tijdens de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in 1947 onder meer de aandacht van Didymus Beaufort en Maan Sassen, buitenlanddeskundige van de KVP-fractie in de Tweede Kamer. Zij maakte op deze vooraanstaande KVP'ers zo'n diepe indruk dat zij haar in contact brachten met Carl Romme, de fractievoorzitter van hun partij. Zo stapte Klompé van de vrouwenbeweging in Nederland via de Algemene Vergadering van de VN het mannenbolwerk van de KVP binnen. Een jaar later werd zij – op de zetel die Sassen verliet toen hij als minister van Overzeese Gebiedsdelen toetrad tot het kabinet-Drees I – lid van de KVP-fractie in de Tweede Kamer.

Klompé kreeg als fractielid Buitenlandse Zaken in haar portefeuille. Dit sloot goed aan bij de ervaring die zij in internationale zaken had opgedaan bij de academische dames in Toronto en de door mannen gedomineerde VN-assemblee in New York. Als buitenlandexpert werd Klompé afgevaardigd naar twee Europese instellingen: de in 1949 opgerichte Raad van Europa en drie jaar later de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, waar zij aanvankelijk de enige vrouw tussen 77 mannen was.

De idealistische lerares scheikunde, als academica door een Nederlandse vrouwenorganisatie de oceaan over gestuurd voor een uitwisseling van kennis tussen gestudeerde vrouwen uit 32 landen, veroverde in een paar jaar tijd een belangrijke politieke plaats in de mannenwereld. Zij vond

zich hier terug als deelneemster aan de Europese besluitvorming die het wel en wee van veel Europeanen zou raken. Klompé groeide in enkele jaren uit tot een politica van formaat.

Verenigde Naties

De VN waren in 1945 in San Francisco opgericht als opvolger van de mislukte Volkenbond en hadden als belangrijkste doel, kort en kernachtig geformuleerd, maar met een immense reikwijdte: de handhaving van vrede en veiligheid in de wereld.² De Algemene Vergadering in 1947 werd – net als het jaar daarvoor – gehouden in Flushing Meadows, een dorp op Long Island, met de auto ongeveer een halfuur rijden van New York. De verschillende commissies vergaderden in Lake Success, een ander dorp op Long Island, ongeveer twee keer zo ver van New York als Flushing Meadows. In Lake Success was voor dat doel een grote fabriek omgetoverd tot een secretariaatsgebouw met een aantal vergaderruimten.³

Het was aan Klompé's contacten met het NVC-bestuur en met name aan haar goede relatie met Marie Anne Tellegen te danken dat dit overkoepelend orgaan van de Nederlandse vrouwenorganisaties haar in 1947 als gedelegeerde voordroeg naar de Tweede Assemblee van de prille Verenigde Naties. Het zou niet de laatste keer zijn dat Klompé de jaarlijks gehouden Algemene Vergadering zou bijwonen: van 1948 tot 1954 was zij – behalve, om onduidelijke redenen, in 1951 – ieder jaar bij, niet meer als gedelegeerde van de vrouwenorganisaties, maar als parlementair afgevaardigde.⁴

Het is merkwaardig dat Klompé, uitgezonden op voordracht van het NVC, in een officieel verslag van deze vergadering van het ministerie van Buitenlandse Zaken vermeld wordt als 'Secretaresse van het Landelijk Centrum der RK Vrouwenbeweging'.⁵ Ze was weliswaar bestuurlijk secretaresse van dit Centrum van de Nederlandse Katholieke Vrouwenbeweging, zoals de officiële naam luidde, en dit was ook vertegenwoordigd in het NVC, maar het was niet de organisatie die Klompé had afgevaardigd. Hilda Verwey-Jonker, die een jaar eerder op voordracht van het NVC naar de Assemblee van de Verenigde Naties ging, vertelde in een interview in 1991 dat Tellegen haar in 1946 gezegd had dat zij zichzelf moest beschouwen als de vertegenwoordigster van de Nederlandse vrouwen.⁶ De 'opvolgsters' van Klompé, de vrouwen die vanaf 1948 ieder jaar door het NVC als vrouwelijke gedelegeerde werden voorgedragen aan de minister van Buitenlandse Zaken, worden in de officiële verslagen van dat ministerie

steevast vermeld als 'vertegenwoordigster van het Nederlandse Vrouwen Comité'.

De eerste Assemblee die Klompé bijwoonde, vond plaats van 16 september tot 29 november 1947. Omdat de agenda zeer lang en gevarieerd was, werden de agendapunten naar hun inhoud samengevoegd en daarna verdeeld over zes commissies. Klompé werd ingedeeld in de Sociale, Humanitaire en Culturele Commissie (in de wandelgangen de Derde Commissie genoemd), waarin ook de geleerde franciscaan Beaufort zat. Deze priester, die de kloosternaam Didymus droeg maar in de KVP-top 'de Père' werd genoemd, had veel belangstelling voor mensenrechten, een uitermate belangrijk onderwerp in de Derde Commissie.

De Vergadering van 1947 werd, evenals die in de daaropvolgende jaren, beheerst door de Koude Oorlog. Tijdens het Algemeen Debat, na de opening van de Vergadering, gaven vrijwel alle sprekers uiting aan hun bezorgdheid over de uiterst labiele situatie waarin de wereld, zo kort na beëindiging van de oorlog, verkeerde. Er werd alom gewag gemaakt van onzekerheid, zowel op politiek als op economisch terrein.⁷ De Oost-Europese staten zouden op de Assemblee een onverzoenlijke houding aangenomen hebben, die duidelijk naar voren kwam in de scherpe toon van de discussies.⁸ Volgens het verslag van de Vergadering dat het ministerie van Buitenlandse Zaken uitgaf, had de vertegenwoordiger van de Sovjet-Unie tijdens het Algemeen Debat een toespraak gehouden die een persoonlijke aanval op Amerika inhield. Het doel van de Verenigde Staten zou zijn 'to declare war on Russia and to destroy with atomic bombs all villages in Russia'.⁹ Ook verweet deze Rus de Amerikanen propaganda voor een nieuwe oorlog te maken en daartoe op te hitsen. Deze propaganda zou erop neerkomen dat de Amerikanen berichten verspreidden over de Sovjet-Unie, die een aanval op de Verenigde Staten zou voorbereiden. Daardoor waren de Amerikanen wel gedwongen hun bewapening steeds verder op te voeren, waarbij vooral een krachtiger atoomwapen van groot belang was.

In de familie Klompé deed in dit verband het volgende verhaal de ronde. Marga, voor wie de ervaringen als kersverse deelnemer aan de Assemblee nieuw en overweldigend waren, was erg nieuwsgierig en wilde daarom met zoveel mogelijk mensen praten, inclusief de Russen. Toen Eleanor Roosevelt, die in deze tijd een prominente rol speelde binnen de VN, dit merkte, nam zij Klompé terzijde en sprak haar vermanend toe. Roosevelt bezwoer haar geen woord meer met de Russen te wisselen; deed ze dat wel, dan zou dit ernstig afbreuk doen aan haar reputatie en geloofwaar-

digheid.¹⁰ In een tv-documentaire over haar leven en werk vertelde Klompé zelf jaren later over dit onderhoud: '[...] toen zei Mrs. Roosevelt, die ook in die commissie zat: u moet opletten, want de mensen zien u met die Rus praten, maar ze vertrouwen u straks niet meer in de lobby en durven u niet te vertellen wat ze vinden'.¹¹ Hoe eigenwijs Klompé ook was, ze koos er toch voor om dit advies van de zeer gezaghebbende weduwe van president Roosevelt niet in de wind te slaan.

Verder maakte zij de historische debatten mee over het Midden-Oosten, die in november uitmondten in de befaamde resolutie 181, waarin werd aanbevolen Palestina te verdelen in een joodse en een Arabische staat en een internationale zone waarin Jeruzalem en Bethlehem zouden liggen. Voor Klompé zou het probleem tussen Israël en de 'Arabieren' een belangrijke plaats in haar denken gaan innemen.

Een ander heet hangijzer was het optreden van Nederland in Indonesië. Niet lang voor het begin van de Tweede Algemene Vergadering, op 21 juli 1947, was Nederland in Indonesië onder het motto 'Indië verloren, rampspoed geboren' begonnen met de eerste 'polititionele actie', volgens velen een eufemisme voor 'oorlog'. Tijdens de kabinetsvergadering in de nacht van 27 op 28 juni 1947, waarin besloten moest worden of Nederland al dan niet met geweld zijn wil op moest leggen aan de oproerige kolonie, drukte minister zonder portefeuille Eelco van Kleffens zijn collega's op het hart in het openbaar nooit te spreken van militaire maatregelen, maar de naderende actie te kwalificeren als 'police measures of a strictly limited character'. Daarna spraken de ministers als het over de strijd in Indonesië ging nooit meer van oorlog of militaire actie.¹²

Het optreden van de Nederlanders bracht veel internationale beroering reweeg, hetgeen de regering in Den Haag niet voorzien had. Op last van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties werden in de nacht van 4 op 5 augustus 1947 de wapens neergelegd.

In een verslag dat Klompé in *Raad en Daad* over de Assemblee van 1947 schreef, repte ze nauwelijks over Indonesië. Wel schreef ze, nog geen drie maanden na de eerste polititionele actie, dat in Amerika de publieke sympathie overwegend uitging naar de 'poor Indonesians'. Maar, schreef ze, nogal naïef: 'Wanneer je in privé-gesprekken alles eens rustig uitlegt en duidelijk maakt, dat wij heus bereid zijn de *goede* elementen een kans te geven [...] dan draaien zij wel bij'.¹³ Onder de 'goede elementen' rekende Klompé in ieder geval niet Soekarno, de leider van de nationalistische al in augustus 1945 de Republiek Indonesië had uitgeroepen. Zij was fel tegen hem gekant en overtuigd van haar gelijk, dat ook het gelijk van de KVP was.¹⁴ Voor een andere mening, waarin ruimte was voor een meer

positieve benadering van Soekarno, zou volgens Jan van den Brink, van 1948 tot 1952 minister van Economische Zaken (KVP), overigens geen plaats geweest zijn binnen zijn partij.¹⁵

Over deze internationale commotie, die ruim vier jaar lang onze politiek beheerste, berichtte Klompé de lezers van het uuv-blad niets. Dat gold ook voor de grimmige Koude Oorlogsfeer die er op de Assemblee heerste. Dit lag zeer waarschijnlijk aan het verzoek dat ze van de redactie had gekregen, namelijk om een gezellig verhaal op te sturen, waarin niet te veel zware problemen aan de orde kwamen. Daarom schreef ze wel over het kleurrijke beeld dat zij aantrof in de wandelgangen: over Arabieren in hun witte boernoës (een lange capemantel van witte stof met capuchon) en vrouwen uit India en Pakistan met hun prachtige zijden gewaden. En over de tolken, die in de vergaderingen een belangrijke rol speelden. Zij had met name bewondering voor de gave die deze tolken hadden om zich geheel in de gevoelswereld van de spreker te verplaatsen. Wanneer bijvoorbeeld een Rus of een Zuid-Amerikaan geëmotioneerd aan het woord was, liep ook de tolk rood aan en sloeg met de vuist op tafel.¹⁶

Over Irak schreef Klompé: 'Irak bracht 3 vrouwen als plaatsvervangend gedelegeerden mee, wat heel merkwaardig is voor een Mohammedaans land, maar het bleek al ras, dat de vrouwen daar veel te vertellen hebben. Ze waren Europees gekleed en hadden hun interessante sluiers thuis gelaten.'¹⁷

Dat de deelnemers aan de Vergadering een goed fysiek uithoudingsvermogen moesten hebben, blijkt uit haar beschrijving van een gemiddelde dag. Iedere ochtend vergaderde de Nederlandse delegatie om negen uur in het hotel waar zij verbleven. Maar voor die tijd moesten ze de krant hebben gelezen om op de hoogte te zijn van de nieuwste ontwikkelingen. Vervolgens was er een delegatievergadering ('op de 30ste verdieping!'), waarin de voorzitters van de diverse commissies verslag uitbrachten van de vorige dag en besproken werd hoe er gestemd zou worden over de verschillende resoluties en amendementen. Om kwart over tien renden, zoals Klompé schrijft, de deelnemers naar de auto's om op tijd in Lake Success te kunnen zijn. Vóór kwart over elf, het tijdstip waarop hun commissievergadering begon, wilden ze nog even peilen hoe de stemmen in andere delegaties zouden worden uitgebracht en welke plannen die anderen eventueel hadden. Na de commissievergadering volgde een snelle lunch in een zelfbedieningscafetaria en daarna werd tot een uur of zes opnieuw vergaderd. Dan terug naar New York, eten met collega's en naar je hotelkamer om documenten te lezen die de volgende dag besproken zouden worden, of naar een cocktailparty om te lobbyen. Ten slotte, rond

middernacht, 'nog even een kous stoppen of een blouse wassen en dan om één uur onder de wol'.¹⁸ Geen dagen dus die in ledigheid werden doorgebracht.

De op scherp staande vijandige politieke verhoudingen en de sfeer die daardoor opgeroepen werd, bevielen haar allermint. Meermalen zou zij tijdens verschillende Assembles in brieven haar afschuw hierover uiten. Ze werd soms 'naar van al dat gekonkel', schreef ze in oktober 1950.¹⁹ Of, een paar weken later, in een brief aan fractiecollega Jos Serrarens, als wiens 'plaatsvervangend lid' zij in de Tweede Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken zat²⁰: '[...] een onsmakelijke vertoning van vuilsmijterij naar elkaar. Dat noemt men dan civilisatie.'²¹ Haar teleurstelling over het functioneren van de VN had zij al een jaar eerder, november 1949, in een brief aan Romme onder woorden gebracht, toen zij schreef over 'dit onvruchtbare praatcollege wat de UNO toch is (al blijft het ding noodzakelijk)',²²

Toch zag ze ook wel een positieve kant aan de sfeer tijdens de vergaderingen, waarin men volgens Klompé niet erg zachtzinnig en hoffelijk met elkaar omging. Men zei elkaar de waarheid midden in het gezicht, een waarheid die dikwijls kracht bij werd gezet met persoonlijke aanvallen en beschuldigingen. En hoewel zij dit niet altijd als aangenaam ervoer, vond ze het een goede zaak dat de verschillende vertegenwoordigers met botsende belangen en inzichten zich op deze manier konden uitspreken. Gesprekken die op een dergelijke open wijze gevoerd werden, legden de zenuwen van de internationale situatie bloot en dat op zichzelf was al winst. Het was tenslotte de bedoeling dat dit wereldforum de gelegenheid bood te komen tot overeenstemming om zo, stap voor stap, de wereldvrede dichterbij te brengen.

Klompé vond deze vrij agressieve manier van overleggen ook een verbetering vergeleken met de wijze van vergaderen die de voorloper van de Verenigde Naties had gekenmerkt. 'In de Volkenbond sprak men elkaar vele vriendelijke woorden toe, maar de politiek kwam heel ergens anders tot stand'.²³ De gang van zaken bij de VN zou volgens haar tot gevolg hebben dat heel wat delegaties teruggingen naar hun eigen land met een beeld van de internationale situatie dat zuiverder was dan de ideeën waarmee zij aangetreden waren.

In haar artikel van maart 1948, 'De Verenigde Naties. De internationale situatie en de taak van de vrouw ten aanzien daarvan', legde Klompé veel nadruk op de macht die vrouwen zouden hebben. Zij namen sleutelposities in als opvoeders van de jongere generaties en dienden een goede sfeer in het gezin te scheppen. De invloed die veel vrouwen daarmee hadden,

bleek misschien niet zozeer naar buiten, maar 'grote dingen komen vaak tot stand uit het kleine'.²⁴

Het waren denkbeelden die helemaal pasten binnen de naoorlogse gezinspolitiek, waarover alle politieke partijen, van links tot rechts, het eens waren en waarin het gezonde gezin als fundament van een gezonde samenleving werd gezien. 'Gezond gezin, gezond volk' was de leuze waarmee de KVP de eerste naoorlogse verkiezingen inging. En een commissie die aanbevelingen deed voor goed en aantrekkelijk nijverheidsonderwijs voor meisjes, schreef in 1948 over moeders 'nederige taak, die niettemin de hoogste opgaaf inhoudt' en over haar 'vriendelijkheid [...] welwillendheid en opofferingsgezindheid'.²⁵

'De vrouw heeft in haar aard en wezen dié eigenschap, die haar bereid maakt tot het offer en tot het in zichzelf keren, om de diepste geestelijke waarden die wij bezitten te behouden,'²⁶ schreef Klompé vanuit New York. Met zo'n uitspraak voegde zij zich helemaal in het traditionele katholieke denken, met dien verstande dat zij de taak van vrouwen in een wijder, mondiaal perspectief zag: vrouwen zouden 'gemakkelijker over grenzen heen' denken en daarom in de toekomst een waardevolle bijdrage kunnen leveren. Zo droegen zij een grote verantwoordelijkheid: het zou mede van de vrouwen afhangen of hun kinderen in vrede of in oorlog zouden leven. Het ging om de bereidheid elkaar te helpen en iets voor elkaar op te offeren, in plaats van elkaar te doden met de nieuwste middelen van de moderne techniek.

Hoewel Klompé's artikelen over de Verenigde Naties in *Raad en Daad* – door de bescheiden omvang is 'stukjes' wellicht een betere benaming – niet uitblinken in duidelijkheid, is er wel uit te halen wat haar streven was en op welke wijze zij dit probeerde te realiseren. In haar ogen moesten de VN uitgroeien tot een harmonieus wereldparlement en deze harmonie zou door moeten klinken in de mentaliteit van de vertegenwoordigde volkeren. Deze mentaliteitsverandering zou, zo dacht Klompé, de grootst mogelijke garantie op wereldvrede geven en vrouwen zouden daarin, onder meer door hun opofferingsgezindheid, de zojuist beschreven machtige rol vervullen als opvoeders van volgende generaties.

Het is opvallend hoe belangrijk Klompé de rol van vrouwen achtte in haar visioen van een wereld waar vrede heerst. Zij ging er in haar denken over vrouwen vanuit dat zij een specifiek vrouwelijke aard hadden waarmee zij zich van mannen onderscheidden. Hiermee plaatste Klompé zich binnen de naoorlogse mainstream van de vrouwenbeweging, die na de bevrijding aanvankelijk bezield werd door een enorme geestdrift om als vrouwen in eenheid en saamhorigheid een bijdrage te leveren aan een

nieuwe maatschappij. Om daartoe in staat te zijn moesten vrouwen maatschappelijke verantwoordelijkheid kunnen dragen. Het was een bezieling die in één lijn lag met de maatschappelijke doorbraakgedachte. Maar al gauw – in de tweede helft van 1946 – ebde het enthousiasme van de vrouwenbeweging weg, voornamelijk door de maatschappelijke consensus over de rol van de vrouw als verzorgende moeder en echtgenote. Volgens de alomtheersende opvatting was die rol haar op het lijf geschreven. Zo doofde de strijdlust nagenoeg uit. Een kleine groep vrouwen echter, onder wie voortrekster Corry Tendeloo, bleef strijden voor gelijke rechten en voor de mogelijkheid voor vrouwen om, net als voor mannen, in het openbare leven hun verantwoordelijkheid te kunnen nemen. Deze strijd werd midden jaren vijftig bekroond met twee successen: de opheffing van het arbeidsverbod voor gehuwde ambtenaressen en van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen.²⁷

De vrouwenbeweging in het algemeen legde zwaar het accent op datgene wat een vrouw tot vrouw maakt, met het moederschap als centraal concept. Na aanvankelijk de eerste naoorlogse geestdrift met de vrouwen gedeeld te hebben, dacht Klompé er ook zo over, waarbij het moederschap een 'machtige rol' zou spelen om te komen tot een wereld van harmonie en vrede. Zij vond de rol van vrouwen zelfs essentieel voor het behoud van 'de diepste geestelijke waarden die wij bezitten'. De vrouwelijke aard lijkt daarom voor Klompé van groter belang voor de mensheid dan de mannelijke, ja, lijkt daaraan zelfs superieur. Toch bracht dit haar er niet toe zich aan te sluiten bij de strijdsters voor gelijke rechten, al heeft ze voor die ideeën zeker grote sympathie gevoeld. 'Ik ben geenszins feministe,' verklaarde ze tegenover een journalist, eind november 1950, en zij herhaalde het een paar weken later in een notitie.²⁸ Als ze met 'feministe' bedoelde 'strijdster voor vrouwenrechten', moeten we dit beamen: Klompé was weliswaar enthousiast actief in het KVD, maar dat streefde specifiek naar meer participatie van hoogopgeleide, ongehuwde katholieke vrouwen in de politiek. Voor de juridische gelijkstelling van vrouwen – als consequentie van hun belangrijke maatschappelijke rol – heeft zij nooit gestreden.

Over kinderloze vrouwen, gehuwd of ongehuwd, heeft Klompé zich in het openbaar niet uitgelaten. Dit zou te verklaren zijn vanuit de brede gedachte dat ook die vrouwen door hun aard opvoeders van volgende generaties zijn, zoals Klompé zelf als docente, binnen én buiten haar lessen, letterlijk haar opvoedende bijdrage had geleverd.

Naast alle nieuwe ervaringen en indrukken die Klompé tijdens haar vier maanden durende deelname aan de Assemblee van de VN in 1947 opdeed,

leerde ze er ook heel wat prominente personen van verschillende nationaliteiten kennen, waardoor haar actieradius en daarmee ook haar mogelijkheden aanzienlijk werden verruimd.

Zo viel Klompé zeer in de smaak bij Dydimus Beaufort. Voor de oorlog zat deze priester voor de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) in de Tweede Kamer en in 1948 zou hij voor de KVP plaatsnemen in de Eerste Kamer. Daarnaast was 'de Père' de belangrijkste adviseur van KVP-fractievoorzitter Romme, die wel omschreven wordt als de personificatie van de macht in de naoorlogse periode.²⁹ Beaufort kan beschouwd worden als de inspirator van de politieke loopbaan van Marga Klompé. Een ander lid van de Nederlandse delegatie, dat voor Klompés toekomst van belang zou zijn, was Maan Sassen. Hij was sinds 1946 lid van de Tweede Kamer, waar hij zich als progressief KVP'er vooral bezighield met buitenlandse aangelegenheden.³⁰ Sassen stond bekend om zijn dominante karakter, zijn gebrek aan tact en zijn pompeuze optreden, maar Klompé, zelf gewend de lakens uit te delen en door vriend en vijand omschreven als dominant, had van deze eigenschappen kennelijk geen last. 'Maan is [...] een fijne vent,' zou ze in 1949 in haar dagboek noteren, en later nog eens: 'Maan is toch een gave vent. Ik moet echt van hem houden.'³¹

Beide heren, prominente KVP'ers dus, waren onder de indruk van Klompé en zorgden ervoor dat zij in 1948 op de KVP-lijst voor de Tweede Kamerverkiezingen kwam te staan. Vaststaat dat de ontmoetingen met Beaufort en Sassen in New York bepalend zijn geweest voor haar politieke carrière.

1948: mensenrechten

Een jaar later, in 1948, ging Klompé opnieuw naar de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, die gehouden werd van 21 september tot 12 december, deze keer niet in de VS maar in Parijs. Nu werd zij niet door het Nederlandse Vrouwen Comité afgevaardigd, maar vertegenwoordigde ze ons land als lid van de Tweede Kamer. Net als het jaar daarvoor zat Klompé weer in de Derde Commissie en wel, samen met de Père, in de subcommissie die zich boog over de Verklaring van de Rechten van de Mens. Eleanor Roosevelt was voorzitter van deze subcommissie.

Vanuit Parijs stuurde Klompé een rondschriven naar familie, vrienden en kennissen, waarin ze vooral berichtte over haar belevenissen en de dagelijkse gang van zaken in de stad: 'Stakingen zijn aan de orde van de dag. Iedere dag is er wel iets. Dan lopen de taxi's niet, dan valt er voor een paar uren gas en electriciteit uit, een dag of tien geleden was er zelfs

een algemene staking voor 4 uren.³² Er was genoeg voedsel in Frankrijk, maar dit moest op de zwarte markt gekocht worden tegen extreem hoge prijzen, die gewone mensen niet konden betalen. Haar kamermeisje verdiende 600 frank (in 2011 ongeveer € 8,50) per dag. 'Dat is veel en veel te weinig. Daar kan een mensch niet van leven. In de delegatie krijgen wij een vergoeding van frs. 3000,- per dag, moeten daar alles zelf voor doen en komen er niet van. Je hotelkamer met ontbijt kost al frs. 1500,-.'

Aan dat kamermeisje gaf Klompé haar halve pond boter, omdat ze zelf genoeg te eten kreeg in de restaurants of kroegjes waar ze at.³³ Ze dacht dat een geldsanering – zoals in Nederland in de zomer van 1945 met het zogenoemde tientje van Lieftrinck was gebeurd – noodzakelijk zou zijn. De Fransen zouden hun redding van generaal Charles de Gaulle verwachten, maar Klompé was van mening dat deze omringd werd door 'een heel slecht stelletje' waar niet veel goeds van te verwachten viel.³⁴ Voorts meldde zij dat de leden van de Nederlandse delegatie om de beurt aan de diarree waren en last hadden van maagstoornissen. Dat was vooral lastig omdat er in het grote gebouw waar vergaderd werd, het Palais de Chaillot, 'nooit ergens toiletten te vinden' waren. Het was een gebouw 'waar je kilometers aflegt en nooit de weg vindt' en er was geen centrale lounge waar de deelnemers nader met elkaar konden kennismaken en 'kletsjes houden'.³⁵ Verder was het secretariaat niet bijster behulpzaam en waren recente publicaties over onderwerpen die aan de orde zouden komen niet voorhanden. Maar Klompé vertelde ook over de dagelijkse lunches op de Place du Trocadéro, een *tea* bij Mrs. Roosevelt en een diner gegeven door de Nederlandse ambassadeur. Bij de laatste had zij het gevoel uitgenodigd te zijn omdat er een vrouw te weinig was, maar daar trok zij zich niets van aan. Ze woonde een pontificale mis bij in de Notre-Dame, die werd opgedragen door de Père, waarna ze een heerlijke wandeling maakte in het Bois de Boulogne, genietend van het mooie herfstweer. 's Morgens als wij naar de delegatievergadering rijden langs de Seine, is het gewoon een sprookje in de ochtendnevel.'³⁶

Er werd dagelijks van negen tot half zeven vergaderd en zelfs op zaterdagmiddag werd er doorgewerkt. 'De Père en ik werken hard in de derde commissie aan de Human Rights,' schreef Klompé aan Romme.³⁷

In deze commissie was nog een andere Nederlandse vrouw ingedeeld, die wél het nvc vertegenwoordigde: de bekende sociaaldemocrate Hilda Verwey-Jonker. Zij en Klompé kenden elkaar goed, want haar echtgenoot, Evert Verwey, was een vakgenoot van Klompé. Toen zij begin jaren dertig met haar doctoraal bezig was, werkten zij en Evert Verwey in hetzelfde

laboratorium. Vanaf die jaren bleef er een vriendschappelijk contact tussen hen bestaan.³⁸

Verwey-Jonker noteerde veertig jaar later over Klompé's werkdrijf: 'Toen ik destijds Marga Klompé aan het werk zag op de Derde Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in Parijs (1948) – ze las alle stukken en kende alle nuances van alle standpunten – had ik het gevoel dat ik er maar de kantjes van afliep.'³⁹

Verwey-Jonker en Klompé kregen vaak uitnodigingen voor feestelijke bijeenkomsten. In 1998 vertelde Verwey-Jonker: 'Je werd geacht iedere keer andere jurken te dragen, maar die hadden we helemaal niet. Marga en ik droegen daarom elkaars blouses, op een zwarte rok, want die hadden we wel. We hadden ook wel plezier hoor met elkaar.'⁴⁰ Ze beschreef ook nog een verbijsterend voorval uit een vergadering van de commissie over de Verklaring van de Rechten van de Mens. Deze werd op een ochtend voorgezeten door een oudere heer, waarschijnlijk uit Haïti. Hij begon met de mededeling dat hij vrouwen niet het woord zou geven, '*parce qu'une femme qui prend la parole en public ce n'est pour moi qu'une femme publique*' (omdat een vrouw die publiekelijk het woord voert voor mij niet meer is dan een publieke vrouw).⁴¹

Er waren die ochtend drie vrouwen aanwezig: een Nieuw-Zeelandse van wie de naam niet bekend is, Verwey-Jonker en Eleanor Roosevelt. De laatste vroeg onmiddellijk het woord, waarna het doodstil werd in de zaal. Men was onthutst: de weduwe van president Roosevelt die het woord niet zou mogen voeren en bovendien uitgemaakt werd voor een publieke vrouw! Allerlei 'mannetjes', zoals Verwey-Jonker ze noemde, renden naar de voorzitter en begonnen op hem in te praten. Roosevelt kreeg het woord en hield rustig haar voorbereide betoog. 's Middags werd de commissie geleid door een andere voorzitter.

Ook tijdens deze Assemblee was de houding van de Sovjetdelegatie in westerse ogen bedreigend, en de spanning was al vanaf het begin voelbaar.⁴² Tijdens de opening wezen vrijwel alle sprekers op de ernst van de situatie vanwege de vijandige betrekkingen tussen de 'Grote Mogendheden'. De angst voor een nieuwe oorlog bleek groot en wijdverbreid.⁴³ De Belgische politicus Paul-Henri Spaak, die later bij de oprichting van de Raad van Europa en de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) opnieuw voor het voetlicht treedt, hield op 28 september 1948 de beroemd gebleven rede '*Nous avons peur*',⁴⁴ Klompé wilde in haar rondschrijven niet spreken over 'acuut oorlogsgevaar', maar ze was wel van mening dat het lot van Europa aan een zijden draadje hing. Er zou zeer veel gebeden moeten worden...

Geen woord in Klompé's rondschrijven over de kritiek die er ook dit jaar weer van verschillende delegaties was op de houding van de Nederlandse regering tegenover Indonesië. Opmerkelijk, want de afkeuring voor de Nederlandse politiek in deze kwestie was in veel gevallen bepalend voor de manier waarop de voorstellen en opvattingen van de Nederlandse delegatieleden ontvangen werden, zoals in het officiële verslag van het ministerie van Buitenlandse Zaken te lezen is.⁴⁵

Het aannemen van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens op 10 december 1948 kan gezien worden als het belangrijkste resultaat van de gehele Assemblée.

Universele Verklaring van de Rechten van de Mens

Deze Verklaring bestaat uit een preambule en dertig artikelen, waaronder bijvoorbeeld die over politieke rechten, zoals het recht om te kiezen en gekozen te worden bij geheime verkiezingen, het recht op asiel en op speciale bescherming voor kinderen. En over sociaaleconomische rechten zoals het recht op werk, sociale zekerheid, onderwijs, huisvesting, rechtshulp en medische verzorging.

Ook in de subcommissie voor de Rechten van de Mens ging het niet allemaal van een leien dakje. Zo stonden bijvoorbeeld de Sovjetgedelegeerden volgens Klompé lijnrecht tegenover alle andere vertegenwoordigde naties en hadden zij vanuit Moskou de opdracht meegekregen om ieder resultaat zo lang mogelijk tegen te houden.

In het officiële verslag van het ministerie van Buitenlandse Zaken wordt een drietal onderwerpen genoemd waar de Père en Klompé zich met grote ijver en passie op stortten: een verwijzing naar de Schepper, die zij in de preambule opgenomen wilden zien, de rechten van de betrokkenen bij echtscheiding en het verschil in rechten tussen wettige en onwettige kinderen.

Naar aanleiding van het eerste onderwerp verwachtte Klompé felle discussies: 'Dan zal het er wel heet toegaan,' meldde ze in haar rondschrijven. Aan Romme schreef ze:

Wij zwoegen ijverig voort en schieten niets op. O.L. Heer komt zeker pas over twee weken aan de orde. [...] Uw opvatting over de kwestie van God in de preambule is ook de onze. Ik ben eens benieuwd hoe wij het halen, lobby er momenteel zwaar over, maar het ligt heel moeilijk.⁴⁶

Hoe moeilijk Klompé het er zelf mee had, mag blijken uit een brief die ze hem een maand eerder schreef.

Soms worden wij zelfs voor gewetensconflicten geplaatst als nu het geval is met het amendement van de Braziliaan. Die wil in het eerste artikel: 'created in the image and likeness of God...' en daar zullen wij dezer dagen over moeten stemmen. Persoonlijk kunnen wij dit natuurlijk volkomen aanvaarden, maar het is de vraag of wij dit mogen opleggen aan een Moslem, een hindie en een boedhist. Ik geloof van niet.⁴⁷

Toen het zover was, diende Didymus Beaufort een amendement in waarin een passage over de Schepper onder woorden was gebracht. Dit amendement was, meende hij, zodanig geformuleerd dat ongelovigen of atheïsten er geen aanstoot aan hoefden te nemen, terwijl het voor dat deel van de mensheid dat geloofde in een Almachtige iets wezenlijks toevoegde.⁴⁸ Hoewel het er, in tegenstelling tot wat Klompé verwacht had, niet echt heet aan toeging, leidde de indiening van dit amendement wel tot een discussie die een hele dag in beslag nam en volgens de Père op hoog peil stond.⁴⁹ Veel leden hadden ernstige bezwaren tegen de door hem voorgestelde toevoeging. Hun argumenten kwamen hierop neer: de Verklaring van de Rechten van de Mens moest gezien worden als een politiek document, waarin metafysische toevoegingen niet thuishoorden; een dergelijke toevoeging zou de mensheid terugvoeren naar de tijd van voor de Franse Revolutie en de Verlichting; in de huidige tijd paste een religieuze verwijzing niet. Slechts rechten die gebaseerd waren op wetenschappelijk inzicht hadden betekenis; ten slotte, men mocht degenen voor wie zo'n geestelijke achtergrond geen betekenis had, niet dwingen een dergelijke bepaling te aanvaarden.⁵⁰ Maar de Père was en bleef van mening, zoals hij later schreef, dat 'in deze Declaratie, waar wij optreden namens heel de wereld, in dit document van wereldwijde betekenis en dat bedoeld is voor eeuwen te gelden, – in dit plechtige document moeten wij openlijk en klaar getuigenis afleggen van ons geloof in de Schepper'.⁵¹ Toen bleek dat het amendement het niet zou halen, trok hij het met pijn in het hart weer in: 'I do so most reluctantly and with the deepest regret [...]'.⁵²

Klompés teleurstelling hierover uitte zij in een brief aan de leden van het Katholiek Vrouwendispuut:

Het werk bij de algemene vergadering van de Verenigde Naties is dit jaar moeilijker en verdrietiger dan ooit. Verdrietig vooral omdat hier

weer zo duidelijk gedemonstreerd wordt, hoe de moderne wereld zonder God is en de afgrond tegemoet gaat. [...] Ik geloof dan ook dat ik U niet nadrukkelijk genoeg kan vragen bidt veel en bidt meer, want menselijke kracht kan hier niet baten. We kunnen wel de werktuigen zijn, maar God moet hier uitkomst brengen.⁵³

Wat in dit verhaal niet rechtstreeks tot uiting komt, maar wel degelijk een rol speelde, was de tweespalt tussen het democratische Westen en het Oostblok. Beaufort maakte dit later expliciet toen hij schreef over 'de hoge waarde der menselijke persoonlijkheid' (lees vooral: de goddelijke oorsprong van de mens) en de belagers daarvan, de aanhangers van de staatsalmacht, 'die de Staat doel-in-zich maken, de mens verlagend tot louter middel. [...] daarom mocht de Declaratie terecht genoemd worden een machtig geestelijk wapen in de huidige ideologische strijd tegen het Communisme'.⁵⁴

Een ander punt waarmee zowel Beaufort als Klompé zich intensief bezighield, was het recht op echtscheiding. In artikel 16 van de Verklaring van de Rechten van de Mens kregen mannen en vrouwen dezelfde rechten, zowel bij huwelijk als bij echtscheiding: 'men and women shall enjoy equal rights both during marriage and when divorced'.⁵⁵ Het woord 'divorced' lag de katholieke gedelegeerden zwaar op de maag. Beaufort liet weten dat in geval van echtscheiding man en vrouw weliswaar op dezelfde manier behandeld dienden te worden, maar dat de uitdrukkelijke vermelding van 'echtscheiding' op deze mogelijkheid onnodig veel nadruk legde. Echtscheiding was, zo zei hij, een kwaad voor de samenleving als geheel en een groot kwaad voor de kinderen in het bijzonder. Wanneer er zo'n nadruk op echtscheiding werd gelegd, zou het 'gewone volk' de indruk kunnen krijgen dat de Verenigde Naties huwelijk en echtscheiding als begrippen van gelijke waarde zagen.⁵⁶

Klompé schreef aan haar dispuutgenoten dat de Père en zij uit alle macht probeerden om het woord 'echtscheiding' uit de Verklaring te houden, maar dat zij een minderheid vormden en dat het vechten tegen de bierkaai was. 'Ik hoop echter dat het ons lukt, want als wij het gezin als hoeksteen van de maatschappij gaan aantasten, wat zal er dan van de komende generaties terecht komen?'⁵⁷ De zinsnede 'during marriage and when divorced' werd na felle discussies vervangen door 'during marriage and at its dissolution' en door de plenaire zitting van de Algemene Vergadering unaniem aangenomen.⁵⁸

Eleanor Roosevelt, ook opgegroeid in een traditioneel kerkelijk milieu, legde andere accenten. In 1932 had zij haar credo als volgt omschreven:

'The fundamental, vital thing which must be alive in each human consciousness is the religious teaching that we cannot live for ourselves alone and that as long as we are here on this earth we are all of us brothers, regardless of race, creed, or color.'⁵⁹

Op deze Assemblée, zestien jaar later, nodigde zij als voorzitter van de commissie een Filippijn, een Iranier en vertegenwoordigers van onder meer Panama, Egypte en Libanon uit om hun bijdragen te leveren. De commissie nam onder haar leiding uitgebreid kennis van het Chinese, islamitische en hindoeïstische recht en verwerkte daarvan elementen in de Verklaring. Roosevelts bedoeling was dat de Universele Verklaring inderdaad universeel zou zijn, waarin universele (waaronder religieuze) grondwaarden centraal zouden staan.⁶⁰ Natuurlijk onderschreven Klompé en de Père bovengenoemde overtuiging van Roosevelt, waarmee zij indertijd vooruitgreep op artikel 2 van de Universele Verklaring, maar zij vonden het toch noodzakelijk dat de christelijke notie van de mens als schepping van God in de preambule expliciet een plaats kreeg.

Klompé hield in de commissie een rede over het verschil in rechten tussen wettige en onwettige kinderen, waarbij per definitie het huwelijk weer een centrale plaats innam. In veel landen werden buitenechtelijk geboren kinderen juridisch achtergesteld en dat vonden sommige delegaties een ernstige inbreuk op de mensenrechten. Klompé betoogde dat er geen reden was om onwettige kinderen te discrimineren. Deze kinderen zouden zelfs meer sociale bescherming moeten hebben omdat ze ook al de bescherming van een regulier gezin met een moeder en een vader misten. Maar wanneer wettige en onwettige kinderen in de Verklaring dezelfde rechten zouden krijgen, zou daarmee het huwelijk op losse schroeven komen te staan. Het zou een ondermijning betekenen van het gezin als hoeksteen van de maatschappij en daardoor uiteindelijk nadelig uitpakken voor kinderen: '[...] full equality of the illegitimate and the legitimate child is harmful for the children themselves, as it would encourage irresponsible people to get children outside the family unit'.⁶¹

Het voorstel om wettige en onwettige kinderen gelijke rechten te geven werd verworpen, maar de leden van de Noorse delegatie kwamen met een nieuw voorstel. Aan het tweede deel van het artikel (artikel 25) wilden zij de toevoeging: 'Motherhood and childhood are entitled to special care and assistance. All children, whether born in or out of wedlock, shall enjoy the same social protection.'⁶² Dit voorstel werd aangenomen, maar Nederland onthield zich van stemming. Klompé vond met name de tweede zin van de toevoeging overbodig, omdat in het voorafgaande woord 'childhood' al alle kinderen begrepen waren, dus ook de buitenechtelijke.

Maar in de plenaire zitting werd het artikel met de volledige door de Noren voorgestelde toevoeging unaniem aangenomen.

Het is duidelijk dat Klompé, zij aan zij met Beaufort, alert was op elementen die niet strookten met de christelijke waarden. In een van die waarden, het gezin als hoeksteen van de samenleving, geloofde zij heilig, maar tegelijkertijd vond zij vanuit haar gevoel van sociale rechtvaardigheid dat van alle kinderen die geboren werden de rechten gewaarborgd moesten worden. Zij zal hebben beseft dat volgens de katholieke leer buitenechtelijk geslachtsverkeer – en dus ook een kind dat hieruit geboren werd – letterlijk 'uit den boze' was. Hier lag een gewetensconflict op de loer, want wat zij de meisjes van Mater Dei op het hart had gedrukt – dat het geloof een persoonlijk beleefd geloof moest zijn –, zo heeft zij het ook zelf ervaren.⁶³ Dat zij daarin mogelijk in botsing kwam met het kerkelijk leergezag, dat zij van huis uit al op jonge leeftijd kritisch had leren benaderen, is duidelijk.

Raad van Europa

Al voor de Tweede Wereldoorlog gingen er stemmen op voor een verenigd Europa, en het was vooral door de verschrikkingen van die oorlog dat de roep om versterking van de Europese identiteit en weerbaarheid luider klonk. Men was ervan doordrongen dat een nieuwe oorlog voorkomen moest worden. Na de oorlog kwam in West-Europa een beweging op die streefde naar een federatief Europa. In mei 1948 kwamen meer dan duizend afgevaardigden van organisaties uit zo'n twintig landen onder auspiciën van de nog jonge Europese Beweging bij elkaar op het Europees Congres in Den Haag.⁶⁴

Een jaar later, op 5 mei 1949, richtten België, Denemarken, Frankrijk, Groot-Brittannië, Ierland, Italië, Nederland, Luxemburg, Noorwegen en Zweden in Londen de Raad van Europa op. (Het aantal leden is geleidelijk gegroeid tot 47.)⁶⁵ Om duurzame vrede zoveel mogelijk kans van slagen te geven, moest er om te beginnen samengewerkt worden aan de oplossing van de naoorlogse problemen.⁶⁶ 'Bevordering van eenheid van de leden, democratie en respect voor de rechten van de mens in heel Europa', zo luidde de officiële doelstelling.

De Raad van Europa kreeg zijn zetel in Straatsburg en was een zogeheten intergouvernementele organisatie, hetgeen inhoudt dat de betrokken regeringen geen bevoegdheden hadden afgestaan aan de Raad.⁶⁷ De twee belangrijkste organen van de Raad van Europa waren en zijn nog steeds het Comité van Ministers en de Raadgevende Vergadering (RV), thans

Parlementaire Assemblee genoemd. De verhouding tussen deze twee kan enigszins vergeleken worden met de verhouding tussen onze nationale regering en het parlement; de rv werd destijds in kranten wel het 'Europese parlement' genoemd. In het Comité van Ministers had elke lidstaat een vertegenwoordiger, meestal de minister van Buitenlandse Zaken. Het Comité kwam vóór elke zitting van de rv in geheim beraad bijeen, maar kon zelf besluiten vaker te vergaderen. De rv bestond uit vertegenwoordigers van de lidstaten, waarbij hun aantal afhankelijk was van de bevolkingsgrootte van het betreffende land. Om een indruk te geven van het aantal leden van de rv: in 1952 waren er 132 vertegenwoordigers uit vijftien landen. Onder hen bevonden zich dertien vrouwen.⁶⁸ Nederland had in dat jaar zeven vertegenwoordigers, van wie Klompé de enige vrouw was.⁶⁹ Zij was daar niet tevreden over:

Ik zou het wenselijk vinden, dat meer vrouwen zich hier mede bezig hielden, met de arbeid ten bate van Europa. Ik ben geenszins feministe en de plaats van de vrouwen met gezinnen is vóór alles in het gezin, maar er zijn wel vrouwen, die stellig zouden kunnen medewerken.⁷⁰

Haar eigen benoeming tot plaatsvervangend gedelegeerde had zij – net als bij haar afvaardiging in 1947 naar de Assemblee van de vn – te danken aan het Nederlandse Vrouwen Comité, dat zich onder aanvoering van Marie Anne Tellegen inzette voor meer vrouwen in politieke commissies en adviesorganen. Zo zond het nvc in 1949 een rekest aan de Tweede Kamer met het dringende verzoek een vrouw te benoemen in de afvaardiging naar de rv van de Raad van Europa.⁷¹ Dat werd Klompé, buitenspecialist van de kvp-fractie.

Klompé begreep niet waarom bijvoorbeeld relatief grote landen als Frankrijk en Duitsland, die elk achttien afgevaardigden in de rv hadden, geen enkele vrouwelijke afgevaardigde hadden. Ze noemde het een schande, maar legde de schuld ervan vooral bij de vrouwen zelf: 'In de Verenigde Staten zouden de vrouwen zich aaneen hebben gesloten om een dergelijke vertegenwoordiging te verkrijgen.'⁷²

De Raadgevende Vergadering kwam eenmaal per jaar bijeen in een zitting die niet langer dan een maand mocht duren. Die maand werd vaak gesplitst, zodat de Vergadering twee keer per jaar bijeenkwam. Over dringende zaken konden dan sneller besluiten genomen worden. Een van de belangrijkste aandachtspunten was de bescherming van de mensenrechten; deze werd vastgelegd in het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden (EVRM), dat

al op 4 november 1950 door de lidstaten werd gesloten. Dit verdrag is tot de dag van vandaag een belangrijke hoeksteen van de Nederlandse rechtsstaat.

Uit de rv werden commissies samengesteld, waarvan de leden werden aangewezen op grond van nationaliteit en politieke gezindheid. Een van de belangrijkste commissies was de Commissie Algemene Zaken, in de wandelgangen meestal de 'politieke commissie' genoemd. Deze commissie was zo belangrijk omdat hier alle zaken aan de orde kwamen die geen uitstel konden lijden en daarom tussen de rv-vergaderingen door geregeld moesten worden.⁷³

Klompé werd benoemd tot lid van de politieke commissie, waar zij de enige vrouw was. Haar naam komt voor het eerst voor op de presentielijst van een vergadering op 19 december 1949.⁷⁴ De ervaringen die zij in de Derde Commissie van de vn had opgedaan, zullen zeker in haar voordeel hebben gewerkt bij de rol die zij in deze commissie speelde. Al op 7 maart 1950 legde zij de commissie een uitgebreide nota voor met haar ideeën over de noodzakelijke bevoegdheden van de Raad van Europa.⁷⁵ In dit stuk, slechts tien maanden na de oprichting van de Raad van Europa geschreven, maakte Klompé zich al zorgen over de zo hoopvol begonnen Europese samenwerking. Zij achtte onder meer het Comité van Ministers een belemmering: de leden daarvan namen een afwachtende houding aan en benadrukten bij hun nationale parlementen onvoldoende de noodzaak van Europese samenwerking. Het is het eerste document waarin Klompé haar zorgen onder woorden bracht en als voorwaarde voor echte, nauwe samenwerking stelde dat de lidstaten bepaalde aspecten van hun soevereiniteit moesten overdragen aan een supranationaal orgaan, de 'Autorité politique'.⁷⁶ Deze overtuiging van de noodzaak van een supranationaal orgaan zou zij later herhaaldelijk in rapporten en interventies naar voren brengen. Op 28 augustus 1950, in een lange toespraak in de rv, sprak zij over 'the creation within the Council of supra-national authorities which will be the nuclei of our future European Ministries and legislative organs'.⁷⁷

Alleen met een werkelijke Europese politieke autoriteit zou de Raad van Europa genoeg daadkracht kunnen ontplooiën. Klompé was ook van mening dat de nationale parlementen hun uiterste best moesten doen om het instellen van supranationale organen op verschillende terreinen binnen de Raad te bevorderen. Dit hele proces, zowel binnen de Raad als bij de verschillende lidstaten, moest niet traag, niet stapje voor stapje aangepakt worden. Het was een zaak van grote urgentie, die een sprong vereiste. Hier, maar ook in andere rv-vergaderingen, kwamen Klompés gedreven-

heid en ongeduld duidelijk naar voren. Wel had ze zoveel realiteitszin dat ze beseftte dat er tussen kleine stapjes en een sprong een middenweg gevonden moest worden.⁷⁸

Klompé werd al snel, in november 1950, unaniem tot rapporteur gekozen. De taak van een rapporteur bestond uit het schrijven van het ontwerpverslag, waarop de commissie amendementen kon indienen. Daarna ging het naar de Raadgevende Vergadering. De term ‘verslag’ is overigens misleidend: het waren beslist geen notulen, maar het behelsde de politieke uitgangspunten van de betreffende commissie over een bepaald onderwerp.⁷⁹ Bovendien was het de rapporteur die deze uitgangspunten presenteerde en verdedigde.

Naast andere belangrijke onderwerpen waarbij Klompé als rapporteur en later weer als gewoon lid van de politieke commissie een belangrijke rol speelde – zoals de rechten van de mens, de relatie en samenwerking met andere Europese instellingen en kernenergie –, bleef zij regelmatig terugkomen op de noodzaak van supranationaliteit. Een goed voorbeeld hiervan is de vergadering van de RV op 9 december 1954, waarin Klompé er overigens niet in slaagde gehoor te geven aan het verzoek van de voorzitter om geen lange toespraken te houden. In een uitvoerig betoog hield zij een pleidooi voor een supranationale organisatie, waarbinnen autonome instituties een plaats zouden hebben en een supranationaal parlement daadwerkelijk controle zou kunnen uitoefenen.

I should like to make my position clear in this respect. Some Representatives in the Council of Europe are still convinced that all motives, political and economic, to build up Europe on a supranational basis still stand, and I belong to them.⁸⁰

Het belang van Klompés rol in de politieke commissie wordt ook duidelijk uit krantenberichten. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 23 november 1950 berichtte: ‘De rapportrice heeft in haar prijzenswaardig beknopte, mondelinge toelichting tot haar verslag met grote nadruk gepleit voor de totstandkoming van bijzondere gezagsorganen, de enig mogelijke weg tot een verenigd Europa.’ Een dag later schreef de *Nieuwe Courant* (Den Haag) dat ‘zij zo plotseling gekomen is in het volle politieke daglicht als één der belangrijkste politieke figuren in de Raad van Europa’.

Klompé stond de parlementair redacteur van deze krant te woord in het restaurant van het gebouw van de Raad van Europa in Straatsburg. Ze vertelde hem dat ze door haar drukke werkzaamheden dagenlang geen warme maaltijd had genoten; ze had met sandwiches genoegen moeten

nemen. Op de vraag of ze in dit werk iets had aan haar studie scheikunde, was het antwoord: 'Stellig.' Waarna ze uitlegde dat ze door wetenschappelijk te denken in staat was te analyseren en synthetiseren, een werkhypothese op te stellen en hoofd- en bijzaken te onderscheiden.⁸¹ Uit dit antwoord zou kunnen blijken dat Klompé niet twijfelde aan haar eigen capaciteiten. In een brief die ze kort daarna schreef aan Herman van Roijen, de Nederlandse ambassadeur in Washington, die vaak de Nederlandse delegatie bij de Verenigde Naties leidde en met wie ze een vriendschappelijk contact had opgebouwd, staat echter deze ontboezeming:

Je zult uit de pers gelezen hebben, dat ik het twijfelachtige voorrecht had rapporteur te worden van de commissie Algemene Zaken overigens onder het motto: 'in het land van de blinden is een oog [sic] koning'. (...) zodat ik onder zware druk werd gezet en toen wel moest aanvaarden. Ik ben hier niet gelukkig over, daar deze post – die eigenlijk de politieke motor moet zijn voor de Raad van Europa – naar mijn gevoele moet worden bezet door een politieke figuur van brede ervaring, hetgeen ik nu eenmaal niet ben. Maar goed, ik zal proberen er het beste van te maken.⁸²

Hier lijkt sprake van oprechte onzekerheid, niet over haar capaciteiten, maar over de verantwoordelijkheid die zij op haar schouders gekregen en genomen had, terwijl het haar aan de nodige politieke ervaring ontbrak.

Ook andere kranten, zoals *De Telegraaf*, berichtten over Klompés opgang. Deze krant had op 29 november 1950 echter een totaal andere invalshoek: 'Beredderen – in de zin van bemoederen – dat is de grondtrek van Magda's [sic] optreden te Straatsburg.'

Klompé, die de doelen van de Raad van Europa van harte onderschreef, had daarnaast nog een ander streven voor de Raad voor ogen, te weten: 'Gods plan met mens en schepping aanvaarden'.⁸³ In een vergadering van de RV in augustus 1950 sprak zij: '[...] it is neither Russia nor America nor any other country that rules the world, but [...] it is God alone, who is the Father of all.'⁸⁴ Ook hier wilde zij, net als in de Assemblee van de VN, dat God expliciet in de doelstelling zou worden opgenomen.

Hoe belangrijk Klompé het christelijk geloof in dit verband vond, bleek in 1954, vier jaar later, roen zij een boekje uitgaf met de titel *Europa bouwt*. In het laatste hoofdstuk, 'De Christen van Europa heeft een grote taak', betoogde zij dat de samenleving bepaald werd door 'technificatie, mechanisatie en massificatie' en dat de mens, in de waan zelf schepper te zijn, zichzelf op een voetstuk had geplaatst en was losgeraakt van de bodem,

namelijk 'zijn geworteld zijn in God en zijn opgeroepen zijn door de Allerhoogste'. Christenen hadden 'als instrument in Gods hand' de grote verantwoordelijkheid 'nieuwe vorm [te] geven aan de geschiedenis van vandaag in harmonie met Gods plan met de wereld'.⁸⁵

Dit manifesteren van haar christelijke geloof zou in de RV tot een botsing leiden. In 1951 kreeg Straatsburg bezoek van kardinaal Eugène Tisserant, die kort daarvoor was benoemd tot deken van het college van kardinalen, daarmee de top van de kerkelijke hiërarchie had bereikt en dus direct onder de paus stond. Hij verklaarde bij deze gelegenheid als vertegenwoordiger van het Vaticaan hoezeer Pius XII het belang van een Europese eenheid onderschreef. Daarop reageerde de Belgische liberaal Roger Motz op een eveneens in Straatsburg gehouden congres van de Liberale Internationale; hij sprak de vrees uit dat het toekomstige Europa vanuit het Vaticaan geregeerd zou worden. Volgens het *Dagblad van Arnhem* rekende Klompé 'op waardige maar effectieve wijze' af met deze Belgische collega. Zij vroeg zich af hoe het kwam dat alle pleidooien voor Europese eenheid enthousiast werden toegejuicht, ongeacht uit welke hoek ze kwamen, maar dat, zodra zo'n betoog kwam van het hoofd van de katholieke kerk, het met argwaan, wantrouwen en achterdocht werd ontvangen. De krant was van mening dat Motz hier tegen geen argumenten had: 'Hij heeft slechts met insinuaties volstaan.' En Klompé zou het volste recht hebben zich tegen 'liberale waanideeën' te verzetten en respect te vragen voor de woorden van de Heilige Vader.⁸⁶

Zoals men in Parijs of in Lake Success al van haar gewend was, viel Klompé in de RV op door haar grote werkdrijf. En over gebrek aan aandacht in de pers had ze zeker niet te klagen. In de *NRC* van 7 juni 1952 werd de vraag gesteld hoe actief de vrouwelijke leden van de Parlementaire Vergadering (of Assemblee) waren, waarop het antwoord luidde dat er geen verschil in activiteit was te bespeuren tussen de mannelijke en de vrouwelijke leden. Maar, vervolgde de krant, Marga Klompé was een uitzondering op deze regel. Niet alleen was zij binnen de kortste keren lid van de politieke commissie, waarin over het algemeen geen parlementariërs van middelmatig allooi werden benoemd, ook was zij al enige malen als rapportrice van deze commissie opgetreden, een functie 'waarin men op de voorgrond komt':

Het zegt wel iets omtrent toewijding en bekwaamheid, wanneer een vrouw, die uit een wel heel andere sfeer komt, zich in korte tijd zo in de buitenlandse politiek weet in te werken, dat zij in haar partij en in het parlement als autoriteit geldt en ook in een internationaal college

als de Assemblée van de Raad van Europa een plaats van betekenis heeft verworven.⁸⁷

Een andere Nederlandse krant, zeer waarschijnlijk *De Gelderlander*, schreef dat Klompé een heldere visie had en over een groot deducerend en combinerend vermogen beschikte. Haar oordeel zou steeds weldoordacht zijn. Volgens de verslaggever wist zij politieke en maatschappelijke vraagstukken zuiver te analyseren én de synthese van deze vraagstukken weer te geven.⁸⁸ Het zijn dezelfde woorden – analyse, synthese – die Klompé in bovenvermeld interview in het gebouw van de Raad van Europa gebruikte om haar capaciteiten uit te drukken.

Verder lezen we in de *Haagse Post*:

Daar staat een vrouw te spreken. Strak, knap, kort. Frans voorlezend, zich soms vergissend. Het is onze Margaretha Klompé. Wie zou geen zwak voor haar hebben? Zij heeft, naast haar charme, die eigenschap, waarom velen haar benijden: zij is ook enthousiast. Zij hoort tot die mensen, die zichzelf verwaarlozen uit liefde voor hun zaak. Niet wat uiterlijk betreft, want Margaretha Klompé ziet er allerminst uit als een blauwkous. En wij zijn ervan overtuigd, dat de blikken, die de oude zondaars Boothby en Paul Reynaud op haar werpen, en de aandacht waarmee zij haar aanhoren, niet geheel en al van platonische aard zijn. De lok van Margaretha Klompé en haar blauwe mantelpak maken haar tot een aantrekkelijke vrouw.⁸⁹

Ook de buitenlandse pers liet zich niet onbetuigd en prees Klompé de hemel in. De *Daily Express* kopte op 23 november 1950:

WOMAN WHO BLUFFED THE GERMANS TAKES ON A MAN'S JOB AT EUROPE'S ASSEMBLEE

MARGA OF ARNHEM MAKES THEM ALL HAPPY

De Engelse krant berichtte over twee Britten die in de rv in een verhit debat waren verwikkeld, totdat

the cool voice of a schoolmistress brought them to order. Gently Miss Marga Klompé said: 'You are not in the House of Commons now.' And the two M.P.'s subsided. [...] this tall, 38-year-old homely heroine of Arnhem, in a plain mauve frock, has shot into the front rank of international politics.⁹⁰

Het Laatste Nieuws liet op 30 augustus 1953 weten dat de ware 'Miss Europe' uit Arnhem kwam en dat deze 'gewezen onderwijzeres' nu aan de Europese eenheid werkte. Volgens de Belgische krant was haar leven bewogen genoeg om er een dramatische film van te kunnen maken. Zij zou dan zelf de hoofdrol kunnen spelen, 'want ze is niet alleen een politiek gesproken belangrijke figuur, maar bovendien zeer aantrekkelijk'.⁹¹

Een van de agendapunten waarbij Klompé onomwonden en gedecideerd haar mening gaf was een onderwerp waarbij haar natuurwetenschappelijke kennis een rol kon spelen: de kernenergie.

Het atoom, belofte voor de toekomst

Niet lang nadat de wereld was opgeschrikt door de immense verwoesting die de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki hadden aangericht, kwam het vreedzame gebruik van diezelfde kernenergie snel in de belangstelling. Voor Nederland, waar de vurige wens om het land na de bezetting weer op te bouwen, gepaard ging met een optimistische toekomstvisie, waren de Verenigde Staten het lichtend voorbeeld. Al snel werd duidelijk dat de energie die nodig was om de technologische en daarmee de maatschappelijke en economische vooruitgang te kunnen realiseren, door schaarste in de toekomst een probleem zou worden. Het antwoord op de toenemende vraag naar energie was het vreedzaam gebruik van kernenergie. Daarover waren in de jaren vijftig de verwachtingen hooggespannen.

Al in 1951 was Nederland samen met Noorwegen in staat een kernreactor te bouwen en ruim twee jaar later, op 8 december 1953, werd met 'Atoms for peace', een toespraak voor de Algemene Vergadering van de VN door de Amerikaanse president Dwight Eisenhower, het startschot gegeven voor de wereldwijde vreedzame ontwikkeling van kernenergie. In 1955 werd in Genève een internationale atoomtentoonstelling georganiseerd en in de zomer van 1957 blies Nederland zijn partij op dit gebied mee met Het Atoom, een tentoonstelling op Schiphol die, onder grote internationale belangstelling door prins Bernhard geopend, als doel had 'af te rekenen zowel met onberedeneerde vrees als met ongerechtvaardigde paradijsachtige verwachtingen omtrent het atoomtijdperk dat de mensheid is ingegaan'.⁹² Het streven was om tot lering en vermaak van de bezoekers de kernsplijting voor hen begrijpelijk te maken. De lering was: zonder kernenergie zou de welvaart ernstig in het gedrang komen. Ook werd de aandacht gevestigd op de stand van wetenschap en techniek in Nederland.

Misschien waren de verwachtingen van atoomenergie niet 'paradijsachtig', maar het optimisme was groot. Atoomkernsplijting was de energie-

bron van de toekomst en zou al na vijftig jaar (rond 2007) tot volle ontplooiing komen. Op de tentoonstelling stond als pièce de résistance een werkende kleine 'bassinreactor', waarbij de bezoekers zich onbevreesd, hangend over een balustrade, aan het geheimzinnige blauwe licht vergaapten. Een foto van de 'keuken van de toekomst' in het weekblad *Panorama* van 10 augustus 1957 had als ondertekening: 'Welke huisvrouw wil niet eens een kijkje nemen in een droomkeuken, waar huishoudelijke arbeid beperkt blijft tot het drukken op enkele knopjes? Elektronen doen de rest.' Volgens de *Volkskrant* ademde Het Atoom de sfeer van de nieuwe tijd, terwijl *Vrij Nederland* de tentoonstelling als 'op de drempel van een nieuwe wereld' betitelde.⁹³ Ook in het buitenland was er veel belangstelling en overal klonk dezelfde toon. Heel ver ging daarin de *Kölnische Rundschau* van 2 juni 1957 met de kop 'Weltfriede durch Friedensatom'.⁹⁴

Een jaar later opende de Wereldtentoonstelling in Brussel, de Expo '58, haar poorten, gedomineerd door het symbool en monument van de vooruitgang: het Atomium, een 165 miljard maal vergroot ijzerkristal.⁹⁵

Ook in de Raad van Europa was het zoeken naar nieuwe energiebronnen halverwege de jaren vijftig een belangrijk onderwerp van discussie. Op 15 oktober 1955 presenteerde Klompé namens de politieke commissie een rapport aan de RV over kernenergie. Bij de toenemende vraag naar energie, volgens haar een voorwaarde voor een hogere levensstandaard, en de vrees dat de beschikbare conventionele energiebronnen niet toereikend zouden zijn, zou kernenergie niet alleen goed van pas komen, maar zelfs essentieel zijn voor de economische vooruitgang. In Europa, zo betoogde zij, stond de ontwikkeling van kernenergie nog in de kinderschoenen; zij waarschuwde ervoor dat Europa in die ontwikkeling niet volledig afhankelijk moest worden van de Verenigde Staten.⁹⁶ Klompé herinnerde haar gehoor aan de uitvinding van de stoommachine in de negentiende eeuw en aan de proletarische onderklasse die daardoor ontstond. Dit was volgens haar een zwarte bladzijde in de geschiedenis en ze vond dat de Raad van Europa nu voorbereid moest zijn op het voorkómen van dergelijke ongewenste gevolgen. Ook had zij oog voor de gevaren die het vreedzame gebruik van kernenergie met zich meebracht. Daarom moest er goed over nagedacht worden, niet alleen door politici, maar ook door de verschillende kerken en door alle individuele burgers in de betrokken landen. Dit denken moest gebaseerd zijn op de sterke overtuiging dat atoomenergie uitsluitend gebruikt moest worden 'for the benefit of mankind'. We zouden het tijdperk van de atoomenergie moeten binnentreden met slechts één doel:

het bouwen van een toekomst voor alle kinderen in harmonie, vrede en vrijheid.

Zes dagen later, op 21 oktober 1955, hield Klompé als Nederlands afgevaardigde een pleidooi voor een zo spoedig mogelijke oprichting van een Europese gemeenschap voor atoomenergie. Hierbij greep zij terug op het argument dat Europa niet het gevaar moest lopen op dit gebied afhankelijk te worden van Amerika of Rusland. Het idee van deze door haar voorgestelde Europese integratie op het gebied van kernenergie werd door verschillende afgevaardigden positief ontvangen, meldde de *Leeuwarder Courant* van 22 oktober 1955. Op 25 maart 1957 maakte het Verdrag van Rome de oprichting mogelijk van de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie, kortweg Euratom, samen met de Europese Economische Gemeenschap (EEG).

In april 1956 verklaarde Klompé in de Raad dat zij de komst van kernenergie als een complete revolutie zag, waarmee ze niet uitsluitend de gevolgen voor de economie bedoelde, maar alle aspecten van het leven. Ze sprak over 'a revolution, which today is beyond our imagination and comprehension'.⁹⁷

Klompé was een van degenen die doordrongen waren van de reikwijdte en de gevaren van kernenergie, maar dat kon niet van iedereen in de Raadgevende Vergadering gezegd worden. Zo merkte zij op dat vooral Per Federspiel, de Deense voorzitter van de economische commissie met wie zij vaak van mening verschilde, een heel ander uitgangspunt had. Volgens Klompé ging de liberale Federspiel ervan uit dat de kwestie van de kernenergie in wezen een economische kwestie was. Daarna had hij de volgende vermanende woorden gesproken (geciteerd door Klompé): 'Please, Members of the Political Committee and Rapporteur of the Political Committee,' hiermee Klompé rechtstreeks aansprekend, 'don't confuse political affairs with economic affairs.'⁹⁸ Klompé was het hiermee fundamenteel oneens. Zij was van mening dat economische en politieke problemen niet te scheiden waren 'and I think I have history on my side. We have known in our history many wars which were caused by controversies in the economic field, and I do not understand how a member of a European Parliament representing his people here can make this distinction and separate economic and political questions.'⁹⁹ Ook had Federspiel gesuggereerd dat atoomenergie een alledaags verschijnsel zou worden en dat burgers binnen de kortste keren naar de winkel konden gaan om voor een halve dollar voldoende kernenergie te kopen om hun bad te kunnen vullen met heet water. Hij vergeleek de ontdekking van kernenergie met de ontdekking van de elektriciteit, een gedachte waar

Klompé het absoluut niet mee eens was. Zij herinnerde de commissie aan twee kleine atoombommen die in 1945 dood en verderf hadden gezaaid in de Japanse steden Hiroshima en Nagasaki. Eén zo'n bom doodde 200.000 mensen. De atoombommen die in 1956 gemaakt konden worden, waren al duizend keer sterker. De vergelijking met elektriciteit vond Klompé daarom pertinent onjuist.¹⁰⁰

Met haar natuurwetenschappelijke vakkennis had zij een veel realistischer idee van de gevaren van kernenergie dan een jurist als Per Federspiel. Ook werd in het debat over dit onderwerp eens te meer duidelijk dat Klompé als rapporteur van de politieke commissie veel in de melk te brokkelen had. Daarbij heeft ze in haar enthousiasme zeker wel eens meer à titre personnel gesproken dan als rapporteur van de commissie.¹⁰¹

De beraadslagingen over kernenergie hebben overigens niet tot concrete resultaten geleid. Euratom, de organisatie die de ontwikkeling en het gebruik van kernenergie binnen Europa controleert, werd in het leven geroepen als onderdeel van het Verdrag van Rome, op 25 maart 1957 ondertekend door de lidstaten van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal: België, Frankrijk, West-Duitsland, Nederland, Luxemburg en Italië. Klompé maakte dit echter niet meer van dichtbij mee: een maand of vijf eerder had zij zich uit de Raad van Europa en de EGKS teruggetrokken.

Intussen, begin 1950, zoals hierboven al verteld, had Klompé binnen de Raad van Europa uiting gegeven aan haar bezorgdheid over de Raad. Toen al zag zij tot haar leedwezen dat de door velen gewenste Europese samenwerking in het slop raakte. Het werd steeds duidelijker dat de Raad van Europa allesbehalve goed functioneerde, hoe gemotiveerd de (meeste) leden ook waren en hoezeer ze zich ook inzetten voor de goede zaak. De intergouvernementele formule, waarbij geen enkele overdracht van de soevereiniteit van de lidstaten aan de orde was, waardoor alles met eenstemmigheid beslist moest worden, werkte niet. Zo konden resoluties van de RV, die met een tweederde meerderheid moesten worden aangenomen, door een veto van het Comité van Ministers worden geblokkeerd. Hoewel er een hele reeks conventies van de grond kwam – bijvoorbeeld over het familierecht en de gehandicaptenzorg – was de oogst te gering. De voorzitter van de RV, Paul-Henri Spaak, enthousiast voorstander van de Europese eenwording, stapte daarom in december 1951, na slechts enkele jaren voorzitterschap, uit protest op.¹⁰² Zijn onbehagen was hem te groot geworden. 'Ladies and gentlemen,' sprak de Belg tot de RV, 'it is frightful,

your moderation is nothing short of suicidal [...]. We want a few mad people now, look where the sane have landed us [...].'¹⁰³

Zo'n anderhalf jaar voordat hij deze woorden sprak, was uit datzelfde ongenoegen op 9 mei 1950, één jaar en vier dagen na de oprichting van de Raad van Europa, het Plan Monnet/Schuman gelanceerd.¹⁰⁴

Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal

In de lente van 1950 kreeg Robert Schuman, de Franse minister van Buitenlandse Zaken, van zijn Amerikaanse en Britse collega's de dringende opdracht om een plan te bedenken voor de herintegratie van de Bondsrepubliek Duitsland in de westerse wereld. Voor een oplossing van de problemen waarvoor hij zich toen geplaagd zag, klopte Schuman aan bij de vindingrijke Jean Monnet, 'één van de meest invloedrijke Europeanen in de westerse wereld'.¹⁰⁵ Deze was er door de gebrekkige gang van zaken in de Raad van Europa van overtuigd geraakt dat het niet haalbaar was om in één klap een volledige structuur op te zetten zonder grote weerstand bij de betrokken landen te wekken. Zij waren, zo kort na de oorlog, nog niet toe aan een grootscheepse overdracht van soevereiniteit. De politico-loog Pascal Fontaine, de laatste assistent van Jean Monnet, schrijft: 'Om de onderneming te doen slagen, moesten de doelstellingen worden beperkt tot specifieke gebieden van groot psychologisch belang, en moest een gemeenschappelijke beslissingsstructuur worden opgericht die geleidelijk nieuwe bevoegdheden zou krijgen.'¹⁰⁶

En zo kwam Schuman op 9 mei 1950 om vier uur 's middags tijdens een persconferentie met het verrassende, door Monnet en zijn team uitgebroede plan om de Franse en Duitse kolen- en staalindustrie onder een gemeenschappelijk gezagsorgaan te plaatsen binnen een organisatie waaraan ook andere Europese landen zouden kunnen deelnemen. Het zou de eerste stap zijn op weg naar een Europese federatie.¹⁰⁷

Hoewel het plan de suggestie wekte dat het in de eerste plaats economische doelen nastreefde, lag de grond ervan, net als bij de Raad van Europa, evenzeer op politiek terrein. Het was een ontwerp 'designed to end an ancient rivalry [Frankrijk versus Duitsland, GM], prevent war, and build a better world'.¹⁰⁸ En aangezien voor het voeren van oorlog wapens nodig zijn, die geproduceerd worden met behulp van kolen en staal, was het van groot belang de productie daarvan onder een gemeenschappelijke noemer te brengen.¹⁰⁹ In het plan waren concrete ideeën van Monnet uitgewerkt, waarin de efficiency van de kolen- en staalindustrie in West-

Europa vergroot werd door het wegnemen van economische belemmeringen als tolmuren, prijsafspraken en subsidies.¹¹⁰ Kolen en staal zouden vrij moeten worden verhandeld tussen de 'Schuman-landen'. Hiertoe zouden de Franse en Duitse kolen- en staalproductie – en dit was een cruciaal verschil met de Raad van Europa – onder een gemeenschappelijk, van de regeringen onafhankelijk supranationaal gezag komen. Voor de lidstaten zou deze constructie moeten leiden tot een grotere werkgelegenheid en derhalve tot een verhoging van de welvaart in brede lagen van de arbeidende bevolking.¹¹¹

Voor dit plan nam Robert Schuman – Monsieur Europe – de politieke verantwoordelijkheid. Vervolgens ontwierp Monnet een organisatie, waarna op 18 april 1951 België, Frankrijk, Italië, Nederland, Luxemburg en West-Duitsland besloten tot de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. In 1952 werd het EGKS-verdrag ondertekend en de officiële opening van de gemeenschappelijke markt voor kolen en staal vond plaats in 1953. Op 10 februari van dat jaar reed een trein, versierd met vlaggen en geladen met kolen, de grens tussen Frankrijk en Luxemburg over. Uit het succes van de EGKS ontstond de wens de economische samenwerking niet te beperken tot kolen en staal, maar uit te breiden naar alle sectoren van de economie. Hiermee werd de kiem gelegd voor de latere Europese Economische Gemeenschap (EEG), een ontwikkeling die uitmondde in de huidige Europese Unie.¹¹²

Monnet werd de eerste voorzitter van het belangrijkste orgaan van de EGKS, de Hoge Autoriteit, dat bestond uit negen leden. Deze HA, te vergelijken met een nationale regering, kreeg te maken met de Gemeenschappelijke Vergadering (GV) als controlerend orgaan. Klompé legt uit: 'Voor een goede controle op het beleid van de Hoge Autoriteit moet deze Vergadering alle problemen bestuderen, doorspreken en erover tot een conclusie komen. Zij heeft hiervoor uit haar midden een aantal commissies ingesteld [...].'¹¹³

De GV kwam één keer per jaar bijeen in het gebouw van de Raad van Europa in Straatsburg. De zittingen, waarvan de eerste op 10 september 1952 plaatsvond, konden duren van de tweede dinsdag in mei tot uiterlijk 30 juni, maar in die tijd duurden ze in werkelijkheid slechts een week tot tien dagen. De commissies kwamen vaker bijeen. Klompé was lid van de commissie voor politieke zaken en externe betrekkingen en presenteerde op 1 juni 1953 een verslag, een van de acht die in het archief van de EGKS te vinden zijn en waarvoor zij als rapporteur verantwoordelijk was.¹¹⁴ Hierin werd gemeld dat in januari van dat jaar was besloten tot jaarlijkse gezamenlijke vergaderingen van de Raadgevende Vergadering en de Gemeen-

schappelijke Vergadering, de 'parlementen' van de Raad van Europa en van de EGKS, waarbij meningen konden worden uitgewisseld – zonder te stemmen – over het algemene jaarverslag van de HA. Deze zou de vergadering bijwonen en vragen beantwoorden. De HA was ook bereid voor de afzonderlijke commissies van de Raad van Europa te verschijnen om het jaarverslag toe te lichten. Deze vorm van samenwerking bleek in de praktijk voor beide organisaties bevredigend te zijn.¹¹⁵ De RV van de Raad van Europa ging nog verder: zij stelde gezamenlijke vergaderingen voor van de commissies van beide parlementen die zich met gelijksoortige onderwerpen bezighielden. De RV nam dit voorstel in de vergadering van 23 juni 1953 als resolutie nr. 31 aan en legde deze voor aan de GV.¹¹⁶ In antwoord daarop kwam er een verslag van de commissie voor politieke zaken, gedateerd 5 januari 1954, door Klompé verzorgd en gepresenteerd. Hierin was opgenomen een ontwerpresolutie van de GV, die instemde met de commissie voor politieke zaken. Deze was van mening dat gezamenlijke vergaderingen van gelijksoortige commissies een probleem opleverden, omdat de commissies van de RV een andere functie hadden dan die van de GV. Daarom kon er 'moeilijk sprake [...] zijn van een uitwisseling van gegevens op basis van wederkerigheid'.¹¹⁷

In 1952 telde de GV van de EGKS 78 leden, dat wil zeggen 77 mannen (onder wie negen Nederlandse) en één vrouw: Marga Klompé.¹¹⁸ Zij kon goed met de mannen opschieten, maar Spaak, die in 1952 en 1953 voorzitter was, had volgens Klompé een hekel aan vrouwen. 'Hij heeft me eens zo onheus behandeld,' vertelde zij in 1975, 'dat het presidium van de Assemblée hem gedwongen heeft in het openbaar z'n excuus aan te bieden.'¹¹⁹

Alle Nederlanders die in de RV van de Raad van Europa zaten, namen plaats in de GV van de EGKS. Dit was het gevolg van een aanbeveling, horend bij het Verdrag tot de oprichting van de EGKS, om de parlementsleden van de RV van de Raad ook af te vaardigen naar de GV van de EGKS.¹²⁰ De Nederlanders die in de GV kwamen, waren dus niet geselecteerd op een bepaalde deskundigheid of capaciteit. Er zaten zelfs te weinig Nederlandse vertegenwoordigers in de Raad van Europa – dat waren er zeven – om te kunnen voldoen aan de wens in genoemde aanbeveling, waarin voor Nederland tien zetels beschikbaar waren in de EGKS.

Zonder verder uit te weiden over de communicatie tussen de Raad en de EGKS is het duidelijk dat door deze gemeenschappelijke afgevaardigden een goede communicatie tussen beide instituties bevorderd werd. Klompé zelf was er een groot voorstander van dat in de Assemblée (de Parlementaire Vergadering) van de Raad de verschillende andere Assembles, dus ook die van de EGKS, zouden zijn 'ingebed'.¹²¹ Zij was zeer ingenomen met het

supranationale karakter van de EGKS, maar wel met dien verstande dat zij als overtuigd aanhanger van het katholieke subsidiariteitsbeginsel vond: 'Op bovennationaal vlak zullen wij zodanig moeten te werk gaan, dat wij altijd aan de lagere gemeenschappen die verantwoordelijkheid laten, die zij zelf waar kunnen maken.'¹²²

Toch waren de leden van de gv, ook wel het 'kolen- en staalparlement' genoemd, inclusief Klompé, niet tevreden over hun mogelijkheden. De gv had geen wetgevende bevoegdheid en geen budgetrecht, bevoegdheden die in de verschillende nationale staatsinrichtingen als essentiële parlementaire rechten werden beschouwd. Het parlementaire karakter van de gv liet dus veel te wensen over. Meermalen constateerden de leden met spijt dat zij in Straatsburg belangrijke bevoegdheden misten die zij in eigen land als parlementariër wel hadden.¹²³

Marga Klompé, een van die parlementariërs, zegde in oktober 1956 de internationale organisaties vaarwel toen zij haar Tweede Kamerzetel verruilde voor een ministerszetel. Op 15 oktober schreef ze ontslagbrieven aan de Raad van Europa en de EGKS. De voorzitter van de rv van de Raad van Europa, waarin haar ontslagbrief aan de orde kwam, maakte van de gelegenheid gebruik om Nederland te feliciteren met zijn 'feminist tendencies', zijn bereidheid ambten toe te vertrouwen aan gekwalificeerde personen, 'even when they belong to the so-called weaker sex'. Hij vond de benoeming van Klompé tot minister een voorbeeld voor andere landen. Ten slotte vermeldde hij als haar belangrijke bijdrage vooral de talrijke rapporten die zij geschreven had voor de politieke commissie van de Raad, 'all of them penetrating studies, she presented here with such unflagging zeal'. Waarop applaus volgde.¹²⁴ De politieke commissie stuurde Klompé gelukwensen en de woordvoerder van de commissie verklaarde voor de pers dat het vertrek van Klompé de commissie in problemen bracht, omdat zij als rapporteur de zwaarste last van het werk had gedragen.¹²⁵

Als we op dit punt recapituleren, blijkt zich in het leven van Marga Klompé een cesuur te hebben voltrokken in het jaar 1947, zelfs tot op de dag nauwkeurig te dateren: 16 september. Tot die dag draaide haar leven voornamelijk om vrouwen. Het gezin waarin ze opgroeide bestond, behalve haar broer Frans en een grotendeels afwezige vader, uit vrouwen. Ze gaf vol overgave les en vorming aan meisjes en was actief in de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers. Vanuit de vereniging van academische vrouwen, de VVAO, waarin ze ook weer een belangrijke rol speelde, werd ze afgevaardigd naar een conferentie van de IFUW, de International Federation of University Women, die in augustus 1947 in Canada werd gehouden.

Vandaar ging ze, na een rondreis van enkele weken door Canada, als afgevaardigde van het Nederlandse Vrouwen Comité naar New York, waar ze op 16 september acte de présence gaf bij de Assemblee van de Verenigde Naties.

Klompé betrad hiermee een wereld die door mannen werd gedomineerd. Een jaar later nam zij plaats in de honderd leden tellende Tweede Kamer, waar op dat moment slechts drie vrouwen deel van uitmaakten. Ook in de Raad van Europa en de EGKS behoorde zij tot de kleine minderheid van vrouwen of was zij er zelfs de enige vrouw. Maar niets wijst erop dat deze omslag een probleem voor haar is geweest. Integendeel, het heeft er alle schijn van dat zij met die totaal andere wereld geen enkele moeite had.

Vanuit het buitenland, waar Marga Klompé nogal wat tijd doorbracht, schreef zij vanaf de tweede helft van 1948, of zij nu in New York, Parijs of Straatsburg bivakkeerde, opmerkelijk veel en vaak lange brieven aan haar fractievoorzitter Romme. Welke rol speelde Romme voor haar in die jaren en hoe verging het haar als beginnend politica in de Tweede Kamer?

Con amore

Lid van de Tweede Kamer

In interviews vertelde Klompé wel eens dat zij voor de oorlog geen belangstelling had voor politiek; ze stemde, omdat het voor de hand lag, zoals de meeste katholieken op de Rooms-Katholieke Staatspartij. Maar door haar ervaringen tijdens de oorlogsjaren was haar maatschappelijke belangstelling groter en breder geworden.¹ Elfriede Petit-Voss, die als meisje vlak na de oorlog Klompé van nabij heeft meegemaakt, vertelde over Klompés ideaal van 'gerechtigheid op christelijke grondslag' waarvoor volgens Klompé in de politiek te weinig aandacht was. In die tijd, kort na de bevrijding, zou ze wel eens verzucht hebben dat ze 'zin had om in de politiek te gaan'.²

Nadat zij zich voor korte tijd had aangesloten bij de Nederlandse Volksbeweging, die politieke, maatschappelijke en geestelijke vernieuwing voorstond maar al spoedig geen levensvatbaarheid bleek te hebben, speelde Klompé serieus met de gedachte lid te worden van de in februari 1946 opgerichte pvda, die dezelfde doorbraakgedachte huldigde. Blijkbaar voelde Klompé zich door dat ideaal zeer aangesproken; ook haar actieve rol binnen de eveneens naar vernieuwing strevende vrouwenbeweging wijst in die richting. Martina Tjeenk Willink – vanaf het eerste uur lid van de pvda – en Marga Klompé, die elkaar tijdens de oorlog hadden leren kennen en samen in het verzet hadden gezeten, waren goede vriendinnen gewor-

den. Tjeenk Willink had een tijdlang over Klompé het gevoel: 'die hoort bij óns thuis'.³ Een van de meisjes met wie Klompé in haar onderwijsjaren veel contact had, Tilly ten Berge, schreef op 2 januari 1951 in haar dagboek over een gesprek dat zij met haar oud-lerares had:

Zij is [...] een v.d. meest PVDA-minded mensen in de Kamer [ze bedoelt waarschijnlijk binnen de KVP-fractie, GM]. [...] H^áár ideaal is: 'n christelijk-socialistische partij; waarin dus mensen kunnen zitten uit de huidige christelijke groepen, zowel als uit 't huidige christelijk deel v.d. PVDA en die partij zal dan waarschijnlijk de grootste zijn. [...] De beginselen zoals die in 't partijprogram van de PVDA staan, kan iedere katholiek onderschrijven, volgens haar. [...] Er zitten ook uitmuntende katholieke mensen in de Kamer namens de PVDA, die veel invloed hebben en veel goed doen, o.a. Geert Ruygers [...].⁴

Klompé werd evenwel afgeschrikt door het sterke stempel dat de SDAP op de PVDA drukte, een wereld waar zij zich vanuit haar achtergrond helemaal niet thuisvoelde.⁵

Toen was er voor haar nog slechts één mogelijkheid: de partij waarvoor zij twee jaar later plaats zou nemen in de Tweede Kamer en weer later als eerste vrouwelijke minister achter de regeringstafel. Marga Klompé werd lid van de in december 1945 opgerichte Katholieke Volkspartij. Zelf vertelde zij 33 jaar later, terugblikkend op de jaren van haar politieke bewustwording: 'Over bleef de KVP, een weliswaar restauratieve partij, die echter in ieder geval van duidelijke (christelijke) beginselen uitging. Ik hoopte op basis daarvan mijn, toen nog betrekkelijk vage, progressief-politieke ideeën te kunnen realiseren'.⁶ Een restauratieve partij? Dat was nu niet bepaald een kwalificatie van hun nieuwe partij die de oprichters gewaardeerd zouden hebben!⁷ De KVP was een vernieuwde RKSP, met een koerswijziging in progressieve richting. Piet Witteman, tijdens de oprichting waarnemend voorzitter en later minister van Binnenlandse Zaken, sprak zelfs van 'een zeer radicaal sociaal en economisch programma'. Volgens Maan Sassen betekende het 'Volks' in de naam hetzelfde als bij de NVB: de partij zou een rijkgeschakeerde en eendrachtige Nederlandse volksgemeenschap opbouwen.⁸ Vergeleken met de vooroorlogse partij wilde de KVP vooruitstrevend en radicaal zijn, met haar eigen 'urgentie-program', waarbij de RKSP-beginselen niet verloochend werden maar vertaald naar de naoorlogse maatschappij. 'Het was [...] een en al vernieuwing, vooruitstrevendheid en radicaliteit wat de klok van de prille KVP sloeg,' schrijft de historicus J.A. Bornewasser in zijn gedegen geschiedenis

van de KVP.⁹ Voor de Kamerverkiezingen van 1946 probeerde de KVP met de PVDA tot een gezamenlijk urgentieprogram te komen. Dit kwam er niet, onder meer door ontevredenheid in de linkervleugel van de voormalige SDAP over de 'verburgerlijking' van de PVDA, een ontevredenheid die door samenwerking met de KVP alleen maar groter zou worden. Het PVDA-bestuur was wel bereid tot overeenstemming te komen over enkele hoofdpunten, die een gezamenlijke studiec commissie zou vastleggen. Hoe dan ook, bij de verkiezingen op 16 mei 1946 behaalden KVP (32) en PVDA (29) samen 61 van de honderd zetels en was het, mede door de afwijzende houding van de andere partijen, duidelijk dat een rooms-rode coalitie voor de hand lag.

Gezien Klompés achtergrond en ideaal van gerechtigheid op christelijke grondslag zal zij zeker tevreden geweest zijn met de verkiezingsuitslag en met het hieruit resulterende kabinet-Beel (1946-1948). Uitgangspunt van Louis Beel was een door Romme opgestelde nota waarin op verschillende punten de hand van de PVDA-fractievoorzitter Marinus van der Goes van Naters te herkennen was. In deze nota was de door Klompé bedoelde restauratieve sfeer duidelijk terug te vinden: restauratie en bescherming van de vertrouwde waarden en normen. Maar Romme omschreef het kabinet als 'vooruitstrevend in christelijke richting'.¹⁰

Op 12 augustus 1948 werd Marga Klompé, als een van de vrouwen die het Katholiek Vrouwendispuut kandidaat had gesteld, voor de KVP geïnstalleerd als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zonder enige ervaring in de politieke arena werd ze de opvolger van Sassen op de kwaliteitszetel buitenland. Zij mocht dan onervaren zijn in het parlementaire werk, door haar ervaring in het buitenland en met het vooruitzicht die werkzaamheden te kunnen voortzetten als vertegenwoordiger van het parlement, was zij juist op deze zetel op haar plaats.

Dit hoofdstuk gaat behalve over Klompés Kamerlidmaatschap ook over de relatie die zij als lid van de KVP-fractie had met fractievoorzitter Romme. Een relatie die van eminent belang is geweest voor Klompés carrière.

'De sfinx van Overveen'

Romme stamde uit een milieu dat nogal afweek van dat van Klompé. Terwijl van de laatste gezegd kan worden dat zij uit een milieu van gegoede, hardwerkende middenstanders voortkwam, was Romme een telg uit een chiquer en intellectueel geslacht van Brabantse notabelen. Dat intellectuele gold echter alleen voor de mannen uit deze familie. Rommes over-

grootvader van vaders kant was in de eerste helft van de negentiende eeuw vijftien jaar lang lid van de Tweede Kamer, zijn grootvader was kantonrechter in Oosterhout, lid van de gemeenteraad en van Provinciale Staten. Ook Rommes vader studeerde rechten, promoveerde en werd advocaat in Den Bosch, later kantonrechter in Oirschot en ten slotte lid van de Raad van State. Veel Romme-mannen trouwden met vrouwen wier familie tot het Nederlandse patriciaat behoorde, dan wel met vrouwen uit families waar geen gebrek aan vermogen was. Zo behoorden de Rommes al in de negentiende eeuw tot de meest vooraanstaanden en welgestelden in Noord-Brabant.

Carl Romme trouwde op 23-jarige leeftijd met de bankiersdochter Ton Wiegman. Zij had haar middelbareschoolopleiding genoten op Notre Dames des Anges in Ubbergen bij Nijmegen, de deftige school waar Klompé in de jaren dertig als schei- en natuurkundelerares les gaf. De historicus en Romme-biograaf J. Bosmans beschrijft deze school als 'een gerenommeerde Franstalige kostschool voor kinderen uit de rijkste milieus'.¹¹ In 1921, een jaar nadat hij getrouwd was, werd Romme lid van de Amsterdamse gemeenteraad voor de RKSP. Als minister van Sociale Zaken in het vierde kabinet-Colijn (1937-1939) kreeg hij te maken met het aanzienlijke werkloosheidsprobleem van die jaren, dat hij met grote voortvarendheid te lijf ging, en bereidde hij een wettelijke kinderbijslag voor.

Met een ander plan haalde Romme zich de woede van veel Nederlandse vrouwen (én mannen) op de hals. In 1937 kwam hij met een voorontwerp van wet waarmee de arbeid van gehuwde vrouwen verboden zou worden.¹² Een argument was de bestrijding van de werkloosheid onder mannen, maar dat sneed niet veel hout, aangezien het percentage gehuwde vrouwen slechts iets meer dan twee procent van de totale beroepsbevolking bedroeg.¹³ Daarvan zouden bovendien de meeste vrouwen niet door mannen vervangen kunnen worden, omdat zij in typische vrouwenberoepen werkten, of in familiebedrijven. In de toelichting bij het wetsontwerp echter schreef Romme: 'Naar natuurlijk bestel dient de man de kostwinner van het gezin te zijn en heeft de vrouw tot taak de verzorging van het gezin.'¹⁴ Daar ging het vooral om.

De strijd die tegen Rommes voorontwerp werd gevoerd, was een van de best georganiseerde feministische acties uit het interbellum: het hele netwerk van vrouwenorganisaties was gemobiliseerd en in het hele land werden protestvergaderingen gehouden. Niet alleen feministes, liberalen en socialisten verzetten zich tegen Rommes plan gehuwde vrouwen van de arbeidsmarkt te weren, ook protestantse en een kleine groep katholieke vrouwen lieten de minister in een open brief weten dat zij ernstige bezwaren

hadden tegen een wettelijk verbod op arbeid voor alle gehuwde vrouwen. Dag- en weekbladen als *Het Volk*, *Arnhemsche Courant*, *Het Volksdagblad*, *De Telegraaf*, *Algemeen Handelsblad*, *De Groene Amsterdammer*, *Haagsche Post*, *Haagsche Courant*, *Avondpost*, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Utrechtsch Dagblad*, *De Vrijheid*, *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, *De Vrijzinnig-Democraat*, *Volksblad voor Friesland*, *Het Liberale Weekblad*, *Het Vaderland*, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, *Tubantia* en *Nieuwe Apeldoornsche Courant* stonden bol van de artikelen en de ingezonden brieven van voor- en tegenstanders van het wetsontwerp.¹⁵ De Hoge Raad van Arbeid bracht een negatief advies uit, waarna Romme zijn wetsontwerp in de ijskast zette. Zijn opvolger, Jan van den Tempel, een van de twee eerste sociaal-democratische ministers, voelde er een jaar later niets voor om de beroepsarbeid van de gehuwde vrouw te verbieden, waarmee het plan van de baan was. Maar in kringen van vrouwenorganisaties was alleen het noemen van de naam Romme al voldoende om uiterst alert te worden.

In de annalen van deze strijd komt de naam Marga Klompé niet voor. In die jaren was zij een jongvolwassene, 25 tot 27 jaar oud, weliswaar een vrouw met belangstelling voor sociale onderwerpen die de maatschappij in beroering brachten, maar met nog weinig politiek bewustzijn. In die tijd besteedde zij al haar energie en aandacht aan haar studie, haar werk en de beslommeringen van het gezin Klompé. Toch is de hele kwestie niet aan haar voorbijgegaan; in 1961 schreef zij samen met haar vriendin Wally van Lanschot, doelend op dat massale protest tegen Rommes wetsontwerp, over 'de terecht zeer felle acties, die wij ons nog levendig herinneren'.¹⁶

In 1945 speelde Romme zo'n belangrijke rol bij de oprichting van de Katholieke Volkspartij dat hij na het verkiezingssucces van 1946 voorzitter van de KVP-fractie in de Tweede Kamer werd. Zijn verhullend taalgebruik als politicus leverde hem al snel de bijnaam 'de sfinx van Overveen' op.¹⁷ Insiders vonden hem een meester in het geven van ontwijkende antwoorden.¹⁸ Er zijn historici die Romme – en niet Willem Drees – beschouwen als de politicus met de meeste macht in de naoorlogse periode.¹⁹ Hij was immers leider van de KVP, de partij die onmisbaar was in ieder kabinet. Ook werd hij alom als een van de beste sprekers beschouwd; hij had een enorme dossierkennis en etaleerde die in zijn toespraken met theatrale allure en brede gebaren. Zijn formuleringen waren vaak voor meer dan één uitleg vatbaar of gewoonweg onbegrijpelijk, wat niet ongunstig was voor de 'eenheid' van zijn partij: zowel de linker- als de rechtvleugel meende in zijn standpunten die van hen te herkennen.²⁰

In februari 1961 verliet Carl Romme definitief de Tweede Kamer. Dit voor politiek Nederland onverwachte vertrek had volgens Bosmans te maken met een 'toenemend gebrek aan instemming met zijn leiderschap'. Toen zijn dominante positie en zijn regenteske stijl van leidinggeven – hij sprak op een toon die geen tegenspraak duldde – in eigen katholieke kring niet langer geapprecieerd werden en hij de ontplooiing van andere katholieke politici in de weg stond, ruimde Romme het politieke veld.²⁰

Naast de verschillen tussen Klompé en Romme in denkbeelden over vrouwen, in sociale afkomst en leeftijd (Romme was zestien jaar ouder), vertoonden zij ook overeenkomsten. Beiden waren dominante persoonlijkheden, traden uitermate zelfverzekerd op en hadden – zoals ook bij Klompé later zou blijken – een regenteske stijl van leidinggeven. Ook stonden zij allebei pal voor het bewaren van de katholieke eenheid. Maar terwijl Romme – onder meer door zijn gebrekkige beheersing van het Frans, Duits en Engels – weinig oog en belangstelling had voor internationale aangelegenheden en met hart en ziel de binnenlandse politiek toegedaan was, vond Klompé de stem van Nederland in internationaal verband juist uitermate belangrijk.

Het is intrigerend om na te gaan hoe de relatie tussen de grote Romme en de aankomende politica Marga Klompé zich in de loop der jaren ontwikkelde en welke factoren daarbij – vooral van Klompés kant – een rol hebben gespeeld.

Briefwisseling

Over zijn eerste indrukken en ervaringen aangaande Klompé vertelde Romme in augustus 1977 in de katholieke krant *De Tijd* het volgende:

Toen pater Beaufort mij Marga Klompé aanbeval, had ik nog nooit van haar gehoord. Ik kreeg echter al gauw in de gaten dat ze grote kwaliteiten bezat. Haar komst bracht een verfrissend element in de KVP-fractie. Ze maakte van haar hart geen moordkuil maar kwam altijd duidelijk voor haar mening uit. Daarbij was ze integer en trouw.²¹

In juli 1948 verliet Netty de Vink de Kamer en nam Agnes Nolte haar plaats in. Op 12 augustus, vijf dagen nadat Sassen achter de regeringstafel had plaatsgenomen, kwam Marga Klompé als zijn opvolger in de Kamer. Nolte en Klompé waren in de jaren na 1948 de enige vrouwen met wie

Romme in zijn fractie te maken had. Nolte had geen academische titel, maar had toen al jaren in het middelbaar onderwijs gewerkt als docent geschiedenis en staatsinrichting. Klompé nam qua opleiding onder de vrouwelijke Tweede Kamerleden een uitzonderlijke positie in. Toen zij in 1948 aantrad, had zij behalve Agnes Nolte slechts drie vrouwelijke collega's: de juristen Bob Wittevaal van Stoetwegen (CHU) en Corry Tendeloo (PvdA), die naast haar Kamerlidmaatschap een advocatenpraktijk had, en Jeanne Fortanier-de Wit (VVD), die een onderwijsbevoegdheid had voor Frans in het middelbaar onderwijs.

Het was Rommes gewoonte de nieuwelingen in de fractie erop te wijzen dat zij ongeveer twee jaar nodig hadden om met het werk vertrouwd te raken en zich daarom in die periode terughoudend moesten opstellen. Bornewasser beschrijft in dit verband een voorval dat illustratief is voor de wijze waarop Romme greep wilde hebben (en had) op zijn fractie, inclusief de nieuwkomers. Begin 1949 stuurde hij aan de beginnende fractieleden Jo Cals, Frans-Joseph van Thiel en Theo de Graaf een briefje waarin hij schreef dat hij gehoord had (waarschijnlijk via hun medebeginnening Marga Klompé) dat zij buiten de Kameragenda om bepaalde zaken wilden bespreken. 'Om zich te kunnen voorbereiden (!)', schrijft Bornewasser, 'wilde hij graag weten waarover zij het wilden hebben.'²³ Waarop Van Thiel terugkrabbelde en De Graaf antwoordde dat hij het idee had geopperd een weekend voor de nieuwelingen te organiseren, waarop zij zich onder leiding van een 'ouder, degelijk ingewerkt lid' op hun werk konden oriënteren. Cals liet weten dat het groepje nieuwelingen – onder wie Klompé – Romme had willen uitnodigen. Hoewel deze zijn bedenkingen had tegen zo'n weekend wilde hij wel meewerken. Maar de animo was al niet zo groot meer en van het weekend is niets gekomen.²⁴

Het is duidelijk dat Romme dergelijke initiatieven van nieuwkomers, waarbij hij niet betrokken werd, niet op prijs stelde. Maar toen dit kleine incident plaatsvond, begin 1949, had Romme al een paar maanden een behoorlijk intensief contact met Klompé. Dat hij haar al heel gauw niet meer als 'nieuwkomer' beschouwde, blijkt uit inhoud en toonzetting van de lange brief (zie hieronder), die zij hem op 10 oktober 1948 – slechts twee maanden na haar intrede in de Tweede Kamer – vanuit Parijs schreef en uit zijn antwoord daarop. In het NA zijn dit de eerste brieven die zij elkaar schreven.

Klompé zelf gaf later in allerlei interviews en krantenartikelen een verklaring voor de goede verstandhouding die zich in de loop van enkele jaren ontwikkelde tussen haar en Romme. Al die uitspraken komen op hetzelfde neer: Romme, voor wie veel leden van de Tweede Kamer groot

ontzag hadden en voor wie sommigen in de kvp-fractie zelfs een beetje bang waren, zou tegenspraak nodig hebben. Klompé was nooit bang geweest om hem tegenspel te bieden, zo liet zij keer op keer weten. 'Sommigen in de fractie waren bang voor hem. Ik niet. Romme hield van tegenspraak, dat had-ie nodig. Tegenstanders noemden hem een dictator, een manipulator. In feite was hij een zeer menselijke en trouwe persoonlijkheid. Ik heb altijd ontzettend fijn met Romme samengewerkt.'²⁵ Later, tegenover Ischa Meijer in *Vrij Nederland*: 'Hij hield van tegenspel, en had een hekel aan mensen die bang voor hem waren. Hierin lijk ik wel enigszins op hem.'²⁶

Dit was haar verhaal in de landelijke en regionale pers. Klompé was zich terdege bewust van het belang en de reikwijdte die haar uitspraken over zichzelf in de pers hadden voor het beeld dat de lezers van haar kregen. Daarom deed zij haar uitspraken weloverwogen en was ze daarin bijzonder consistent. Dat er in haar relatie met Romme ook andere factoren een rol speelden, kwam in dergelijke interviews niet ter sprake. Bijvoorbeeld de neiging die zij in het algemeen had tot lichtelijk provocerend-kritisch gedrag. Zo schreef zij op 3 oktober 1948 vanuit de vn-assemblee in Parijs in een rondschrijven aan onder meer de betrekkelijk kleine kring van het Katholiek Vrouwendispuut, vrouwen die haar van nabij kenden, over de goede sfeer in de Nederlandse delegatie. Over zichzelf maakte ze de volgende opmerking: 'Ikzelf gedraag mij meestal weer als het enfant terrible, maar die moeten er tenslotte ook zijn.'²⁷

Het zijn vooral haar brieven aan Romme die een genuanceerder beeld te zien geven. Zeker in de beginjaren van haar politieke carrière is er in de briefwisseling weinig te merken van tegenspraak van de kant van Klompé. Zij en Romme komen in de eerste jaren uit de correspondentie meer naar voren als een voorbeeldige leerling en een alwetende leraar (misschien ook wel: een veelbelovende dochter en haar geliefde vader), waarbij de leerling zich soms kleine grapjes kon veroorloven tegenover, en een enkele keer 'ten koste van' de leraar. Midden in de brief aan Romme van 10 oktober 1948 – een van de brieven die zij hem 's nachts, na een hele dag werken schreef – lezen we: 'Foei wat een lange zin, bijna zo lang als een zekere fractievoorzitter wel eens pleegt te bezigen in zijn speechen.'²⁸ Het begin van haar brief luidt overigens als volgt:

Mon cher Président,

Nu zit ik al bijna drie weken in dit verrukkelijke Parijs, mooier dan ooit in deze zonnige herfst, en nog heb ik U niet geschreven. Daarom,

al is het minuit allang voorbij, als ik nu niet schrijf duurt het misschien wel een hele week en U hebt recht op een berichtje [...].

Ze besluit de zeer lange brief (ruim 1550 woorden) als volgt:

En nu ben ik werkelijk zeer moe en sluit beslist. Ik hoop niet dat het erge wartaal is geworden, volgende keer beter. Mijn hartelijke groeten voor Mevrouw en Uzelf.

De lengte van haar brieven is trouwens meer dan eens het onderwerp van al dan niet gekscherende opmerkingen. Zo schrijft Romme haar aan het eind van een brief: 'Heb ik U overigens ooit gezegd, dat ik gek ben op korte brieven?', waarna hij er meteen aan toevoegt: 'Te kort moet U ze overigens niet maken – dat zou een man maar verwennen.'²⁹

Het is duidelijk dat Klompé, die geen grote taalgevoeligheid bezat, niet elk woord in haar brieven op een goudschaaltje woog, maar min of meer direct opschreef wat er in haar opkwam. Zo gaf zij in haar woordkeus en de sfeer die haar formuleringen ademen uiting aan haar gevoel, bijvoorbeeld in de passages waarin zij zich als (begaafde) leerling tegenover haar leermeester opstelt. De vaak licht badinerende toon maakt duidelijk dat zij het gevoel van ondergeschiktheid dat uit haar woorden naar voren komt, relativeert. Zij mag af en toe even schalks uit de hoek komen en zo de distantie tussen leerling en leermeester verkleinen, zonder bang te hoeven zijn voor een negatieve reactie: 'U zult als wijze fractievoorzitter ook wel zo nu en dan uw hoofd schudden bij mijn verhaal, maar ik hoop toch dat U zich met de grondgedachte kunt verenigen.'³⁰ En: 'U had natuurlijk gedacht, dat U een paar weken van de lastpost af was en nu ben ik toch weer lastig. Vergeeft U het maar. Met hartelijken groeten, Marga Klompé.'³¹

Soms ontbreekt de grappige toon: 'Ik ben mij [...] zeer bewust van mijn onkunde in deze en kan mij met Uw motivering geheel vereenigen.'³² In een wederom uitgebreid schrijven vanuit Straatsburg, waarin zij haar mening geeft met name over de geschiktheid van collega's, schrijft zij, in niet erg serieuze overbescheidenheid: 'Kom ik schei eens uit met het gebabbél, want meer is het niet. Kan mij best begrijpen als U bij de eerste bladzij bent opgehouden.'³³

In een zeer lange, diep in de nacht geschreven brief vanuit New York – met het opschrift 'Strict vertrouwelijk en geheim', waarover verderop in dit hoofdstuk meer – brengt Klompé weer duidelijk haar ondergeschikte plaats naar voren: 'Tenslotte moet ik u nog even opbiechten dat U

misschien reden hebt om ontevreden over mij te zijn, al hoop ik dat U het anders ziet en instemt met mijn zienswijze.³⁴ En aan het eind van dezelfde brief: 'Sorry voor dit lange verhaal. Als U het vervelend vindt mag U het heel hardop zeggen.'

Op 17 november 1949 schrijft Klompé dat zij door haar fractiegenoten nog te veel gezien wordt als een jonge aap, die pas komt kijken. Tussen haakjes voegt zij eraan toe: 'dit is geen fishing for compliments.'³⁵ Nog medio 1950 neemt zij in een brief aan Romme weer even plaats in het leerlingenbankje: 'Tenslotte ben ik nog maar een kleine apekop en mag niet zoveel praatjes hebben.'³⁶ Het zijn opmerkingen die we slechts met de grootste moeite serieus kunnen nemen. Hier is een vrouw van tegen de veertig aan het woord, die zich al hoog en breed bewust is van haar capaciteiten. Omdat zij zich tevens bewust is van het grote belang van de machtige politicus Romme als haar leermeester en beschermheer, poseert zij voor hem in deze periode als de leergierige en begaafde leerling die nog maar net komt kijken. Natuurlijk begon zij als parlementariër inderdaad zonder ervaring, temeer omdat zij vaak in het buitenland was, maar in haar brieven aan Romme zette zij deze rol veel te dik aan. Vaak blijkt juist dat Klompé heel zeker was van zichzelf en over alles en iedereen snel een kritische mening en een oordeel had. Dat was zij zich wel bewust. In haar dagboek schrijft zij op 1 maart 1949: '[...] ik ben te vlug met mijn oordeel' en aan Romme, ruim een jaar later: '[...] misschien zegt U wel: "Kind, waar bemoei je je mee" en daar hebt U misschien ook wel gelijk in [...].'³⁷ Weer een paar maanden later: 'Foei, wat een hard oordeel weer.'³⁷

Een enkele keer geeft Klompé uiting aan een echt gevoel van onzekerheid door onervarenheid: 'Ik voel mij nog echt een buitenstaander in de functie na al mijn afwezigheid [in het buitenland, GM], maar ik hoop mij in de komende maanden toch te kunnen inwerken en er eens echt helemaal in te duiken.'³⁸ Ook vergeleek ze in een brief van 29 mei 1949 een uitvoerig en doorwrocht stuk van pater Siegfried Stokman, collega in de KVP-fractie en partij-ideoloog, met een korte notitie van zichzelf over het Atlantisch Pact. Ze vreesde dat ze veel te summier was geweest. 'Het was ook de eerste keer dat ik iets dergelijks moest presteren, volgende keer beter.'³⁹

De behoedzaamheid waarmee Klompé de relatie met Romme koesterde, nam af naarmate het persoonlijk element groeide. Klompé zat nog maar een paar maanden in de KVP-fractie toen ze Romme voor zijn 52ste verjaardag, op 21 december 1948, een 'vriendelijke attentie' deed toekomen.⁴⁰ Hij kwam bij haar thuis aan de Laan Copes van Cattenburch 81 als zij gastvrouw was van vergaderingen in kleine bezetting, zoals het fractiebestuur. Weliswaar om politieke zaken te bespreken, maar dan toch

in haar persoonlijke omgeving. Ook kwam zij wel eens bij Carl en Ton over de vloer: 'Beste Marga, Ik zie dat je volgende week donderdag in Haarlem komt praten. Kom je dan hier middagmalen? Het zal mijn vrouw en mij een bijzonder genoegen zijn, je weer eens bij ons te zien.'⁴¹ In 1977 vertelde Romme dat Marga en hij goede vrienden waren. 'We hadden nogal veel persoonlijk contact, gingen vaak samen eten.'⁴²

Allengs nemen in Klompé's brieven de passages af waaruit ondergeschiedheid spreekt, om in 1951 zo goed als geheel te verdwijnen. De brieven getuigen dan alleen nog van een intensieve samenwerking en zo nu en dan van een hartelijk persoonlijk contact. Ook in de aanhef van hun brieven is een duidelijke ontwikkeling te zien. Klompé begon haar brieven in 1948 met 'Mon cher président' of 'Hooggeachte professor Romme'. Later werd dat wel eens afgewisseld met 'Beste professor' of 'Waarde professor'. De professor zelf begon zijn brieven aanvankelijk met 'Hooggeachte' of 'Waarde juffrouw Klompé', maar dat werd rond april 1949 meestal 'Waarde collega', later 'Beste collega'. Klompé maakte er later wel eens 'Beste Professor' van, waarop Romme meestal reageerde met 'Waarde juffrouw Klompé' of 'Waarde collega', maar vanaf medio 1950 is en blijft het 'Beste Marga' en 'Beste Carl'. In augustus 1952 schreef zij Romme een brief vanuit het ziekenhuis waarin zij tamelijk uitgebreid op haar ziekte inging; ze had een flinke infectie met een 'vervelende darmcomplicatie'. Ze ondertekende de brief met 'Je Marga' en schreef in een rs: 'O.L. Heer zal er wel een goede bedoeling mee hebben en ik lig dan ook heel rustig en zedig in bed. Een goede manier om geduld te oefenen. Dag!'⁴³

Een brief van 16 november 1952 uit New York begint Klompé zo: 'Mon cher Carl, om een of andere reden ben ik gisteren in gedachten zeer met je bezig geweest. Ik hoop niet dat dit betekent dat je ziek bent of nattigheid hebt, mijn intuïtie werkt dikwijls nog beter op lange afstand. Hoe het ook zij, ik heb er maar een extra gebedje voor je aan gewaagd, dat kan nooit kwaad.'⁴⁴ Heel opmerkelijk is het dat zij deze brief eindigt met 'Sterkte en veel liefs', maar nergens blijkt uit de bronnen dat de relatie van Klompé en Romme een hartelijke vriendschap oversteeg.

Tutoyeren werd in de fractiehiërarchie als een zaak van groot gewicht beschouwd. Er waren maar een paar fractieleden die Romme tutoyeerden. In een (weer ellenlange) brief van 31 juli 1950 sneed Klompé dit onderwerp aan: 'Als je eens in een heel goede moesson bent, strijk dan eens je hand over je hart, en bied aan Theo de Graaf aan dat hij je mag tutoyeren. Ik heb al een paar maal gemerkt, dat hij daar erg prijs op zou stellen, zonder dat hij dat openlijk heeft gezegd. Tenslotte word je er zelf niet minder van en doe je er een ander een plezier mee. Het zou een beste beurt zijn.'⁴⁵

Th.M.J. de Graaf, een van eerder genoemd groepje nieuwelingen, was niet de eerste de beste in de KVP-fractie: hij was als indoloog en jurist in het Indisch recht een groot Ind(ones)iëkenner en Rommes secondant in de Indonesiëkwesie.

Tien dagen later reageerde Romme op Klompés verzoek. Hij vond het best als iedereen hem tutoyeerde 'tegenover wien ik mijnerzijds, wanneer dat pas geeft, daarmee begin'. Hij vond dat tutoyeren met tutoyeren moest worden beantwoord, maar hij was het die het initiatief zou nemen.⁴⁶

Dat Marga Klompé met haar mening die van Romme soms trotseerde, was bijvoorbeeld duidelijk toen het ging om de vraag of Jo Cals staatssecretaris – een functie die in 1948 werd ingevoerd – van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen zou worden. Minister Theo Rutten vatte in 1949 weer een oud plan op: hij wilde op zijn departement een staatssecretaris. Cals, die deze functie al een keer geweigerd had, werd opnieuw benaderd, waarop hij zeer aarzelend reageerde. Als hij het staatssecretariaat accepteerde, zou hij het werk in het parlement en de discussies over het nieuwe Burgerlijke Wetboek erg missen. Bovendien moest hij dan het voorzitterschap van de Mijnindustrieraad (MIR) opgeven.⁴⁷ Romme was van mening dat hij ja moest zeggen. Maar Cals' collega-parlementariër en goede vriendin Marga Klompé gaf duidelijk te kennen dat zij er faliekant tegen was en schreef op 10 februari 1950 aan Romme:

Ik heb niets begrepen van Uw advies aan Jo Cals, die hier gisteren bij mij kwam lunchen om in zijn nood een klankbord te hebben. Waarom moeten wij nu onze jonge capabele mensen allemaal direct opgebruiken en te snel naar boven pushen, hij zou toch veel beter consolideren door eens veel te leren van de M.I.R. en het juridische werk in de Kamer. [...] Ik hoop in mijn hart dat hij het niet doet.⁴⁸

Maar Romme bleef bij zijn standpunt en acht maanden later beschouwde Klompé Cals als een van de weinige goede staatssecretarissen.⁴⁹

De vertrouwelijkheid tussen Carl en Marga betrof ook vaak politieke zaken, waarover zij haar fractievoorzitter informatie doorspeelde die hij anders niet te weten was gekomen. Daarom noemde Jan van Tilburg (PvDA), een van de kandidaten voor een ministerschap tijdens de kabinetsformatie van 1956, haar een 'spionne van de heer Romme'.⁵⁰ Talrijk zijn de voorbeelden van dit meedelen van vertrouwelijke informatie in haar brieven, waaronder de al genoemde met het onderstreepte opschrift 'Strict vertrouwelijk en geheim'. Deze brief schreef zij vanuit de Assemblée van de VN in New York op 9 oktober 1949, een week of twaalf voor de

soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië. Zij meldde Romme een door haar afgeluisterd vraaggesprek van een correspondent van *Het Parool* met Nico Palar. Als vurig voorstander van een onafhankelijke Republiek Indonesië, het land waar zijn wortels lagen, was Tweede Kamerlid Palar in juli 1947 vanwege de eerste politionele actie opgestapt. Hij had als enige van de PVDA-fractie tegen gestemd. Kort daarna kwam hij als opvolger van Soetan Sharir aan het hoofd te staan van de delegatie (zonder stemrecht) van de Republiek Indonesië in de Veiligheidsraad van de VN.⁵¹ Het door Klompé afgeluisterde vraaggesprek vond plaats op 9 oktober 1949, tijdens de periode waarin de Rondetafelconferentie (RTC) in Den Haag plaatsvond tussen een afvaardiging van de Nederlandse regering en vertegenwoordigers van de Republiek Indonesië. De aanleiding van het interview was een vermeende uitspraak van Palar dat de RTC een complete mislukking zou worden. Zodra dat inderdaad zou gebeuren, zou Palar de zaak weer ter sprake brengen in de Veiligheidsraad. Palar ontkende dit tegenover de journalist. 'Ik geef U het relaas,' schreef Klompé, 'waarnaar ik geluisterd heb als een vinkje voor wat het is.'⁵²

Het doorspelen van informatie over personen – ze gaf graag haar oordeel over andere politici – kreeg soms de trekken van regelrecht geroddel. Een enkele keer noemde ze het zelf ook zo: 'Om even te gossipen: ijdelheid is hier weer troef. [...] Kerstens, vd Goes en Serrarens zijn hier Matador in.'⁵³ En in dezelfde brief uit Straatsburg over Dirk Stikker, minister van Buitenlandse Zaken: 'Volgens betrouwbare inlichtingen is Stikker een van de zwakste figuren uit het comité [van ministers van de Raad van Europa, GM]. Waait mee met de sterkste wind en heeft geen eigen oordeel.'

Heel ver ging zij na een bezoek aan fractiecollega J.J. Fens in zijn woning te Breda. 'Zijn vrouw is jong en klein, naar het mij voorkomt uit een eenvoudig milieu.' Het interieur omschreef ze als 'een beetje burgerlijk, wel hier en daar een paar mooie oude stukken, maar teveel en te druk en te weinig goede allure. Het klinkt allemaal erg onaardig, maar zo bedoel ik het toch niet, want je weet dat ik de man graag mag, maar ik vind het toch nodig dat je deze indruk even hoort.'⁵⁴

Soms werd zij door het contact met Romme behoed voor een faux pas. In april 1949 schreef Klompé dat haar van verschillende kanten was gebleken dat minister van Overzeese Gebiedsdelen J.H. van Maarseveen zich krampachtig aan zijn zetel vastklampte, terwijl zij sterk in twijfel trok of hij wel de juiste figuur was om met de Indonesiërs te praten. Als zij naar haar hart te werk was gegaan, was ze zelf rechtstreeks met dit probleem naar minister-president Drees gestapt. 'Ik ken Drees uit het verzet en zou

dit balletje dus wel eens op kunnen gooien als privépersoon.’⁵⁵ Romme antwoordde:

Ik moet U wel met klem ontraden, over deze zaak met Minister Drees te gaan spreken, al is het nog zo privé. Gij kunt als ongeveer zeker erop rekenen, dat Minister Drees zijn collega Van Maarseveen niet onkundig zou laten, en dat de laatstgenoemde vastelijk overtuigd zou zijn, dat ik achter uw *démarche* sta – zoo is het nu eenmaal in de politiek in bepaalde verhoudingen. [...] Het enige zeer vermoedelijke gevolg zou wezen: een opnieuw bederven van de verhoudingen, en daarmee gepaard gaande vermindering van invloed.⁵⁶

Romme steunde Klompé, maar Klompé was op haar beurt voor hem ook waardevol, met name in de informatie die zij hem gaf over zaken en personen. Een aardig voorbeeld van dit quid pro quo is te lezen in een brief die hij haar schreef toen zij in Straatsburg de tweede Assemblee van de Raad van Europa bijwoonde: ‘Bij de behandeling van de begroting van Oorlog en Marine zal ik graag bevorderen, dat je zienswijze niet onder tafel geraakt. Voor je advies betreffende mijn beantwoording van dr. Adenauer mijn besten dank.’⁵⁷

Het was voor Romme erg handig dat Klompé zo goed ingevoerd was in buitenlandse betrekkingen. Die interesseerden hem maar matig en hij voelde zich er niet in thuis; hij gaf prioriteit aan de binnenlandse politiek, waarin de fractie volgens hem meer kon betekenen dan in zaken die over de landsgrenzen heen reikten. Ook op een belangrijke bijeenkomst als het partijcongres, dat in 1951 bijzonder veel aandacht besteedde aan de toekomst van Europa, wist Romme daar, volgens de katholieke krant *De Tijd*, ten overstaan van de aanwezige leden bitter weinig enthousiasme voor op te brengen.⁵⁸ In het contact met Klompé werd hij op een voor hem gemakkelijke manier op de hoogte gehouden van de belangrijkste zaken die op de verschillende platforms van de Europese samenwerking speelden. Romme achtte haar capabel genoeg om op de laatste partijraadsvergadering voor de verkiezingen van 1952 een toelichting te geven op het standpunt dat de fractie in buitenlandse zaken innam.⁵⁹

Marga Klompé in de Tweede Kamer

Op 12 augustus 1948, vier dagen voor haar 36ste verjaardag, werd Marga Klompé beëdigd als lid van de Tweede Kamer (waar de gemiddelde leeftijd

vijftig was). Aan Eveline van Diemen-Mekking meldde ze: 'Het is allemaal erg vlug in zijn werk gegaan en ik werd Donderdagmiddag, direct na de regeringsverklaring, beëdigd. Ik zit nu al met een berg wetsontwerpen voor mij en weet mij geen raad, maar dat zal wel wennen.'⁶⁰

Drie dagen eerder had zij een brief gekregen van Wally van Lanschot, haar vriendin en medebestuurslid van het Katholiek Vrouwendispuut. Deze feliciteerde haar en schreef verder:

Jou wens ik Gods rijkste steun en zegen. Bedenk dit. In goed vertrouwen en met het sterke bewustzijn, dat meer vrouwen in de K.V.P. fractie moesten komen, hebben wij onze noodkreten laten horen. Wat wij wilden is bereikt. Daarom moet het. Het is wellicht ellendig voor je. Maar het heeft zo moeten zijn.⁶¹

De laatste twee zinnen van deze goede vriendin bevestigen het verhaal dat Klompé later vaak vertelde over de tegenzin waarmee zij haar Kamerzetel wel móést accepteren. Toen Sassen en Beaufort er bij haar op aandrongen zich kandidaat te stellen voor de Tweede Kamer zou ze, zo vertelde zij, twee keer geweigerd hebben.⁶² Hilda Verwey-Jonker vertelde in dit verband in 1990 een aardige anekdote. Toen aan Klompé in 1948 gevraagd werd zich voor een eventuele zetel in de Tweede Kamer beschikbaar te stellen, zou ze naar Evert Verwey gestapt zijn en hem gevraagd hebben of hij op het Natuurkundig Laboratorium van Philips werk voor haar zou hebben 'als ze zou mislukken in de politiek'. Verwey-Jonker vond dit een voorbeeld van Klompés zorgvuldige manier van beslissingen nemen.⁶³ Voor alle duidelijkheid: het betekende niet – ervan uitgaande dat het geen apocrief verhaal is – dat zij een functie in de politiek niet ambieerde, zoals we in hoofdstuk 4 al zagen. Het kan een uiting van onzekerheid zijn geweest.

Het was overigens maar zeer zelden – behalve regenover Romme – dat zij van enige onzekerheid over eigen kunnen blijk gaf. Op 10 september 1948, kort voor de opening van de Staten-Generaal, die Klompé als prille parlementariër zou bijwonen, verbleef zij in Rome, waar zij in haar dagboek noteerde: 'Vanmorgen in de kerk is mij iets heel duidelijk geworden. Wil ik iets goeds doen op politiek gebied, dan zal ik volkomen instrument moeten zijn, d.w.z. de geestelijke verdieping moet voor alles gaan.'⁶⁴

Jaren later, in de zomer van 1970, zei Klompé in een interview: '[...] ik ben ondanks mijzelf in de politiek gekomen.' Daarop vroeg haar interviewer: 'Misschien wilt u dat duidelijk uitleggen, want iemand die deze uitspraak leest, zal misschien denken: geen sterveling die 't gelooft.' Toen kwam ze met een uitgebreide verklaring. Aan het eind daarvan vertelde

zij dat Romme tegen haar had gezegd, toen ze haar eerste jaar als Tweede Kamerlid er bijna op had zitten, dat ze het werk volgens hem niet met volle inzet deed. Dat ze vanbinnen tegenstribbelde. Ze moest er nog maar eens goed over nadenken, had hij gezegd, en: 'U hebt 't niet gewild, maar Onze Lieve Heer heeft u hier nu eenmaal neergezet. Probeer het te aanvaarden en gaat u con amore verder werken.'⁶⁵ 'Misschien heeft Romme gelijk,' had ze gedacht, en toen pas, zo vertelde Klompé, accepteerde ze dat ze dit werk moest doen.

Toen Marga Klompé in de Tweede Kamer aantrad, werd deze functie zodanig financieel beloond dat er met de nodige soberheid van te leven viel. Meer dan 85 van de honderd leden hadden betaalde nevenwerkzaamheden. Zo ook Klompé tot de zomer van 1949, toen zij officieel afscheid nam van Mater Dei, waar zij als lerares schei- en natuurkunde 7368 gulden bruto per jaar verdiende. In september 1948 wees PVDA-Kamerlid Henk Hofstra erop dat de uitoefening van het ambt van volksvertegenwoordiger geen sinecure was: in de praktijk ging het om een volledige baan. Omstreeks 1948 bestond de beloning voor Kamerleden uit een schadeloosstelling van 6000 gulden bruto per jaar (in 2011 € 26.000 waard) plus een eersteklas-treinabonnement.⁶⁶ (Ter vergelijking: in 2008 ontving een Tweede Kamerlid een schadeloosstelling van € 92.900 bruto exclusief eindejaarsuitkering.⁶⁷) In de zomer van 1950 stemde de Tweede Kamer in met een regeringsvoorstel om de schadeloosstelling met 20 procent te verhogen 'op grond van het algemeen belang'. Klompé verdiende in dat jaar 8148 gulden; een royale beloning werd het nog niet.⁶⁸ PVDA-Kamerlid Corry Tendeloo had de werkzaamheden van een Kamerlid op een rijtje gezet: het Kamerwerk kostte drieënhalve dag per week en daarbij kwamen 'fractiebesprekingen, fractiecommissievergaderingen, partijbijeenkomsten op zaterdag, conferenties, congressen, voorbereidende werkzaamheden en het contact met de kiezers'.⁶⁹

Klompé had daarnaast haar tijd- en energieverblindende activiteiten in het buitenland (waarbij ze Romme als *trait-d'union* met het Kamerwerk heel goed kon gebruiken). In januari 1951 reageerde ze als volgt op iemand die haar had geschreven dat hij het belachelijk vond dat zij met haar 'torenhoge salaris' sprak over een sobere levenswijze: 'Mijn enige inkomen bestaat uit de schadevergoeding die ik geniet als Kamerlid, welk bedrag U bekend zal zijn en waarvan ik de helft moet besteden voor mijn werk in de vorm van buitenlandse couranten en tijdschriften, secretariaat, etc. terwijl ik van de andere helft nog verplichtingen tegenover mijn ouderlijk huis heb.'⁷⁰ Uit deze laatste uitlating blijkt dat zij op 38-jarige leeftijd nog

steeds, waarschijnlijk samen met haar zusters en broer, een deel van de financiële verantwoordelijkheid voor hun moeder droeg.

In haar eerste jaren in de Kamer voelde Klompé zich soms geroepen om haar woorden nadrukkelijk een religieuze dimensie te geven door de relevantie van haar christelijk geloof voor de politiek onder woorden te brengen. De eerste keer dat zij dit deed, was aan het slot van haar maidenspeech op 5 juli 1949, tijdens het debat over goedkeuring van het Statuut van de Raad van Europa:

Als uitgangspunt van onze politieke houding zullen wij steeds de vraag moeten overwegen: wat is Gods plan geweest met de mens en met de Schepping? [...] In de tweede plaats: zal in een nieuwe samenleving een ieder het zijne moeten krijgen? Dat noemt men in de wandel sociale rechtvaardigheid. Toch geloof ik dat men met de sociale rechtvaardigheid alleen er nog niet is; wij leven in onze moderne maatschappij nog te zeer in een sfeer van recht en onrecht. Dat is goed en noodzakelijk, echter niet het hoogste wat wij kunnen bereiken. Wij zullen boven het recht de liefde moeten stellen en dat houdt vanuit Christelijke beginselen de opgave in, wel eens meer te geven dan het strikt noodzakelijke en rechtvaardige. Wij zullen bovendien in de mens allereerst moeten erkennen die eigenschappen, die hem tot een geestelijke persoonlijkheid maken, ongeacht zijn maatschappelijke stand en ongeacht of hij rijk of arm is aan gaven en goederen. In de derde plaats zullen wij bereid moeten zijn offers te brengen, zowel als individu als als gemeenschap; wij zullen niet allereerst moeten vragen: wat krijgen wij? maar: wat kunnen wij geven?⁷¹

Met dergelijke uitspraken gaf ze ook enige betekenis aan de *K* van haar *KVP*-fractie, namens welke zij op die momenten het woord voerde. Van haar als woordvoerder van een confessionele fractie werd dat geaccepteerd. Maar toen ook de liberale Pieter Oud (*VVD*), van vrijzinnig Nederlands-hervormden huize, stelde dat de West-Europese beschaving doordrenkt was van christelijke waarden en normen, wilde *PVDA*-fractievoorzitter Van der Goes van Naters daarbij toch even aantekenen dat West-Europa ook rustte op de pijler van het humanisme.⁷² Hetgeen Oud zeker niet ontkend zal hebben.

Voor al aan het eind van haar toespraken verwees Klompé nogal eens naar haar christelijke inspiratie. Dan sprak ze bijvoorbeeld over 'de Allerhoogste, die ons door deze duistere tijd zal leiden naar een betere en

lichtere toekomst'. Of, zoals tijdens het debat op 30 oktober 1951 over de goedkeuring van het verdrag tot oprichting van de EGKS: 'In deze geest smee ik over deze Gemeenschap [de EGKS, GM] en al degenen, die hieraan medewerken, Gods zegen af, omdat ik meen, dat deze onmisbare hulp zeker tot goede resultaten zal leiden.'⁷³

Zij schreef Romme eens dat zij veel meer dan hij de neiging had een geestelijke boodschap te brengen. 'Dat komt omdat ik, wanneer ik als jongetje geboren ware, waarschijnlijk pastoor was geworden.'⁷⁴ In deze passages, die door haar duidelijk geïmproviseerd werden, gebruikte ze vaak enigszins obligate formuleringen, zoals tijdens de behandeling van de begroting 1953 van Buitenlandse Zaken, toen ze sprak over de ontkerstening:

[...] Wij hebben de mens op een voetstuk geplaatst en wij hebben hem losgemaakt van de grond, waarop hij stond. Wij hebben hem losgemaakt van de wortels, waarmee hij geworteld was, dat was het feit, dat hij verankerd was in God. [...] de waarde van de mens wordt ontleend aan het feit, dat hij een kind van God is en dat wij als zodanig Hem liefhebben. [...]⁷⁵

De kern van deze 'preekjes', gehouden in de tijd van wederopbouw, was steeds dezelfde: de mens is meer dan een verzameling materiële behoeften, maar is pas werkelijk mens in zijn immateriële, geestelijke waarde. Soms stelde zij die waarde van de mens tegenover de communistische ideologie van de Sovjet-Unie, die ook zij als een bedreiging beschouwde voor het op christelijke waarden gebaseerde West-Europa.

De jaren 1948-1951 (kabinet-Drees I)

Toen Marga Klompé als lid van de KVP-fractie in de Tweede Kamer kwam, werd zij voor haar collega Jos Serrarens 'plaatsvervangend lid' van de vaste Tweede Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken. Zo werd zij meteen al een 'belangrijk woordvoerder' van de KVP-fractie.⁷⁶ Klompé kwam als buitenlandspecialist in een voor haar gunstige situatie in de Kamer. Door de snelle manier waarop de Europese-integratiegedachte vanaf 1948 wortel had geschoten in het parlement, leek ook voor de grote politieke partijen in Nederland de verwerkelijking van een 'federatief Europa' dichtbij.⁷⁷ Op 18 en 19 maart 1948, vijf maanden voor Klompés intrede, had de Tweede Kamer voor het eerst serieus gediscussieerd over de Europese samenwerking, waarvan vooral KVP en PVDA vurige pleitbezorgers waren.⁷⁸

Woordvoerders van deze partijen waren enthousiaste 'federalisten': zij waren van mening dat de enige vorm voor een echte Europese samenwerking een politieke eenheid onder supranationale instellingen was. Tegenover dit federalistisch vuur van KVP en PvdA nam het kabinet een gereserveerde houding aan. Met name minister-president Drees (PvdA!) zag niet veel heil in het streven naar Europese integratie.

Ook in andere West-Europese landen was er een beweging ontstaan vanuit het enthousiasme voor een daadwerkelijke politieke en economische integratie, waardoor nieuwe geweldsconflicten voorkomen konden worden. In de Nederlandse afdeling van deze Europese Beweging waren bijna alle politieke partijen vertegenwoordigd. Lid waren onder meer Van der Goes van Naters en Ruygers (PvdA); Serrarens, Klompé en E.G.M. Roolvink (KVP); Fortanier-de Wit (VVD); Jan Schmal (CHU) en Jan Fokkema (ARP).⁷⁹

Zo maakte Klompé, enthousiast als zij was voor de Europese integratie, in de Kamer al snel deel uit van een al even enthousiaste groep 'Straatsburgers'. A.W. Abspoel, destijds parlementair journalist van het *Algemeen Handelsblad*, schetste Marga Klompé als lid van de Tweede Kamer met de volgende woorden:

Zij is 'Straatsburgse' in hart en nieren en zij verdedigt de Europese samenwerking met het vuur van de jeugd, die zij de beginselen van de scheikunde trachtte bij te brengen en met de intelligentie en de eruditie van de gestudeerde vrouw. In de Kamer vormt zij het middelpunt van de kring van Straatsburgers, met wie zij voortdurend contact heeft en die men herhaaldelijk in een groepje bijeen ziet staan [...]. In de Kamer is een debat tussen de wel eens wat gereserveerder bewindslieden van Buitenlandse Zaken en deze vurige Straatsburgse een edel steekspel en een intellectueel genot.⁸⁰

Klompé had uitgesproken ideeën over wat er mis was met de organisatie van het departement van Buitenlandse Zaken. Ze bracht dit onderwerp al ter sprake in een brief aan Romme, gedateerd 10 oktober 1948, een paar maanden na haar intree in de Tweede Kamer. Ze benadrukte hierin dat een goed geleide 'centrale' dringend noodzakelijk was. Ze vertelde Romme dat de Père vond dat zij hierover zelf in de Kamer het woord moest voeren, maar ze liet de beslissing daarover geheel aan haar fractievoorzitter over. 'Ik geloof wel dat ik er een hartig woordje over zou kunnen zeggen, en daar waarschijnlijk bij de minister ook nog een goed gehoor zou vinden. U ziet maar eens. Ik wil niet op de tenen van S[errarens] gaan staan.

Bespreekt U het maar eens met hem.⁸¹ Romme schreef terug dat hij er met Serrarens over gesproken had; die vond het niet erg voor de hand liggend dat zij nu al in de Kamer het woord zou voeren.⁸²

Marga Klompé hield haar maidenspeech op 5 juli 1949. Haar eindexamenleerlingen, het laatste groepje dat zij had lesgegeven, zaten op de publieke tribune.⁸³ Klompé sprak improviserenderwijs aan de hand van trefwoorden, een gewoonte die zij als parlementariër bijna altijd zou praktiseren.⁸⁴ Dat werd de volgende dag ook in sommige kranten vermeld. De *NRC* schreef over 'mejuffrouw Klompé, katholiek afgevaardigde, die zich gelukkig kon prijzen met deze gelegenheid voor haar maidenspeech. Een jaar lang heeft zij zitten aanhoren hoe het wel en helaas al te vaak hoe het niet moet: ervaringen die zij blijkbaar ter harte heeft genomen, want haar spreken was inderdaad spreken en geen voorlezen.' En *De Volkskrant* meldde: 'Mej. dr. M. Klompé (k.v.p.) hield haar maidenspeech, waarbij opviel dat zij zich los wilde worstelen van haar papieren, hetgeen haar naar wens gelukte.'

In haar toespraken kwam Klompé vaak tijd tekort, zodat ze niet toekwam aan alle onderwerpen die ze zich voorgenomen had te behandelen. Eén keer, toen er geen rantsoenering van de spreektijd was ingesteld, ontdekte ze tot haar schrik dat ze zeventig minuten achtereen aan het woord was geweest.⁸⁵

Het belangrijkste onderwerp van haar rede was de goedkeuring van het Statuut van de Raad van Europa. Klompés enthousiasme over de Raad – door de overgrote meerderheid van de Kamer gedeeld – werd getemperd door haar kritiek op de beperkte bevoegdheden van de Raadgevende Vergadering en op de regel van unanimitéit in het Comité van Ministers. (Eind 1953 zou zij teleurgesteld constateren dat de Raad van Europa als centrum van waaruit de integratie zou groeien, mislukt was.⁸⁶) Daarnaast bracht zij de eventuele toetreding van West-Duitsland, Spanje, Griekenland en Turkije ter sprake. Over toetreding van Spanje – onder het Franco-regime – was zij in deze eerste toespraak aanvankelijk bijzonder vaag, maar op aandringen van Van der Goes van Naters verklaarde zij dat ze het in de toenmalige situatie niet aanvaardbaar zou vinden dat Spanje in de Raad van Europa zou worden opgenomen.⁸⁷ Dit was overigens in overeenstemming met de opvatting van de Nederlandse regering, die met instemming van het parlement in 1946 gehoor had gegeven aan een VN-resolutie die inhield dat de lidstaten hun diplomatieke betrekkingen met Spanje verbraken.

Tien dagen later, op 15 juli 1949, vond in de Kamer het debat plaats over de goedkeuring van het Noord-Atlantisch verdrag (of Atlantisch

Pact). Dit militaire verdrag, waarmee de westerse landen een vuist konden maken tegen de Oostbloklanden, regelde de samenwerking van de strijdkrachten van de betrokken landen, waarbij gold dat een aanval op een van de lidstaten gold als een aanval op alle lidstaten. De minister van Buitenlandse Zaken, Stikker (vvd), kreeg voor de goedkeuring van het Noord-Atlantisch verdrag in het Kamerdebat op 15 en 19 juli 1949 – behalve van de CPN – alle steun.⁸⁸ Het was ook Marga Klompé als Nederlandse vertegenwoordiger bij de Algemene Vergadering van de VN duidelijk geworden dat de Sovjet-Unie vrijwel altijd dwarslag bij de besluitvorming. Klompé was van mening dat de Sovjet-Unie in de Veiligheidsraad van de VN haar vetorecht misbruikte en dat voorstellen om tot internationale ontwapening te komen op de onwil van Moskou schipbreuk leden. In het debat verklaarde zij:

Wat de ontwapening betreft – ik heb de voorstellen en besprekingen in de Assemblée te Parijs zelf meegemaakt –, deze zijn tenslotte altijd mislukt door de omstandigheid, dat een dergelijk plan tot ontwapening natuurlijk alleen kan gelukken, wanneer er een internationale contrôle kan plaats vinden en juist op die internationale contrôle zijn de ontwapeningsplannen altijd gestrand, omdat de Sovjet-Unie die contrôle niet toeliet in haar gebied.⁸⁹

Zij benadrukte, net als Stikker later in het debat zou doen, het defensieve karakter van het Pact.

In Oost-Europa heerst een ideologie, die niet de onze is en waartegen wij grote bezwaren hebben. [...] Men zou deze ideologie willen bestrijden, maar wij beseffen in onze gedachtenwereld, dat men de geest nooit kan vernietigen met bruto geweld, door daartegen met een leger ten strijde te trekken. Dat men in Oost-Europa bang is, dat dit wel zal gebeuren, bewijst het verschil in gedachtenwereld, omdat men daar wel meent, dat de geest met bruto geweld kan worden vernietigd.⁹⁰

Een halfjaar eerder was Klompé een van de medeondertekenaars van de motie-Serrarens die op 1 februari 1949 was ingediend. Deze motie – waar alleen de CPN tegen stemde – protesteerde fel tegen de gevangenneming van de Hongaarse kardinaal József Mindszenty, die zich verzette tegen de onteigening en secularisatie van de katholieke scholen door het communistisch regime.⁹¹ Dertien dagen later had Klompé in Amsterdam een 'protestmeeting' voor de kardinaal bijgewoond.⁹²

In het debat over het NAVO-verdrag was de Amerikaanse inmenging in de Indonesiëkwestie een van de belangrijkste punten van discussie. Klompé juichte het verdrag weliswaar toe, maar constateerde ook dat er een 'zware schaduw' over lag: '[...] wij gaan dit verdrag aan met partners, waarvan sommigen [de vs en Groot-Brittannië, gm] ons verhinderen, o.a. door hun embargo's, precies dezelfde waarden te verdedigen in de Aziatische sfeer, in een gebied, waar de bedreiging van deze waarden beslist veel acuter is dan in onze landen'.⁹³

Ofschoon Klompé geen woordvoerder was in de Indonesiëproblematiek, is het toch interessant om te zien hoe zij als fractielid in deze kwestie stelling nam. kvp-minister Sassen van Overzeese Gebiedsdelen en Beel, Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon in Indonesië, beiden voorstanders van de harde lijn die ook door Romme gevolgd werd, zagen hun invloed afnemen. Sassen probeerde zijn collega's nog op 11 februari 1949 tevergeefs van zijn gelijk te overtuigen, waarna hij zijn ontslag indiende, dat hem drie dagen later werd verleend.⁹⁴ Een halfjaar later vroeg ook Beel zijn ontslag aan.

Op 8 februari 1949 schreef Klompé in haar dagboek: 'Ik sta achter hem [Sassen], nu ik alle voor en tegenargumenten heb gehoord. Hij staat voor een eerlijke zaak. Maar wij mogen ons als fractie niet achter zijn rug verschuilen, dus moet ik probeeren een mening in de fractie te forceren. Wij moeten achter zijn principiële lijn gaan staan.'⁹⁵

Nadat onder invloed van de Veiligheidsraad en de dreiging van beëindiging van de Marshallhulp door Amerika op 31 december 1948 een einde was gemaakt aan de nog maar twee weken oude tweede politionele actie, kwam het in mei 1949 tot een akkoord tussen Nederland en Indonesië. Tijdens een Rondetafelconferentie werd de soevereiniteitsoverdracht geregeld, die op 27 december 1949 plaatsvond. Romme was het met deze hele ontwikkeling pertinent oneens en had voor zijn kritiek op het Indonesiëbeleid van het kabinet zelfs een kabinetscrisis over. Op 6 juli 1949 gaf hij deze mening te kennen in een fractievergadering waarvoor hij ook Van Maarseveen, de nieuwe kvp-minister van Overzeese Gebiedsdelen had ontboden. Op dit voor Romme zeer belangrijke punt was Klompé het niet met hem eens en steunde zij hem niet: zij was een van de fractieleden die zich tegen een kabinetscrisis uitspraken.⁹⁶ Op 10 juli noteerde zij in haar dagboek: 'Tot iedere prijs Romme houden. Dat gaat mij te ver. [...] Komt hier het moment, dat ik zelf moet heengaan?'⁹⁷ In de fractievergadering van twee dagen later moest Romme het onderspit delfen.⁹⁸

Ooit heeft Klompé, zoals zij later aan Til Gardeniers vertelde, in de garderobe een bosje viooltjes in Rommes jaszak gestopt, met de bloemetjes duidelijk zichtbaar boven de rand uit. Gardeniers wist niet meer wanneer Klompé dat deed, maar wel dat het was op een moment waarop Romme in grote politieke eenzaamheid verkeerde. Het zou bij deze gelegenheid geweest kunnen zijn, want korte tijd later zei Romme tegen Klompé: 'Je houdt van viooltjes, hè?'⁹⁹

Op 29 maart 1950, twee dagen nadat Nederland de communistische Volksrepubliek China officieel erkend had, stelde Klompé daarover schriftelijk vragen aan Stikker. Zij vroeg onder meer op welke gronden dat gebeurd was. Stikker antwoordde dat Mao Zedong de feitelijke macht over bijna het gehele Chinese gebied uitoefende. Hij benadrukte het internationale belang en het Nederlandse economische en geestelijke belang. Verder verklaarde hij dat de erkenning niet betekende dat Nederland het eens was met de politieke ideologie van Mao's regime.¹⁰⁰ Tijdens deze kabinetsperiode heeft Klompé later nog één keer Kamervragen gesteld; op 11 januari 1951 vroeg zij Stikker om opheldering over 'de training van Nederlandse marinevliegers op een der vliegvelden in Noord-Ierland'.¹⁰¹

Op 3 mei 1950 begon de behandeling van de nota over 'het Duitse vraagstuk'. Met name Ruygers (PVDa) en Klompé schonken veel aandacht aan het Duitse vluchtelingenprobleem, dat in alle hevigheid duidelijk was geworden na de conferentie van Potsdam in juli 1945, toen Duitslands grenzen opnieuw waren vastgesteld. Duitsers die ten oosten van de nieuwe oostgrens woonden, werden massaal verdreven. Maar ook vóór die conferentie waren de verdrijvingen al in volle gang. Het naar het westen optrekkende Rode Leger joeg een grote massa Duitse vluchtelingen voor zich uit. Het tragische saldo bedroeg tien tot vijftien miljoen vluchtelingen en twee miljoen doden, een tragedie waarvoor in die tijd weinig Nederlanders oog hadden. Het immense door het naziregime veroorzaakte leed en de wederopbouw eisten alle aandacht en energie op, terwijl de kwestie Indonesië al snel voor genoeg sores zorgde. Maar Klompé – alleen al door haar van origine Duitse moeder bij deze ramp betrokken – noemde dit in de Tweede Kamer het 'allerbelangrijkste, het overheersende probleem' van het Duitslandvraagstuk. Ze zei dat Duitslands problematiek niet alleen vanuit economisch en militair perspectief benaderd moest worden, maar dat ook humanitaire en morele overwegingen daar zeker bij betrokken zouden moeten worden.

Aan onze oostgrens leeft een volk van 47 miljoen zielen, dat vecht om zijn naakte bestaan, en dat dit gevecht niet alleen kan winnen.

Tegenover deze mensen hebben wij, al zijn zij onze vijanden geweest en al hebben zij ons onnoemelijk veel leed berokkend, een plicht als mens. Wanneer West-Europa, dat zich nog voor het overgrote deel Christelijk noemt, deze betiteling waardig wil blijven, dan zal het niet in holle phrasen, maar in daden moeten tonen, dat één van de belangrijkste wetten van het Christendom nog altijd is: 'hebt uw vijanden lief'.¹⁰²

Zo streed Klompé naast de katholieke sociaal-democraat Ruymers voor de in hun ogen noodzakelijke aandacht voor het lot van de *Heimatvertriebenen*.

Op 30 juni 1950, iets meer dan een halfjaar na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië, nam Klompé nog eens het begrip 'politieele actie' in de mond. Dat was in verband met Noord-Korea, dat vijf dagen eerder Zuid-Korea was binnengevallen. Nog voordat op 27 juni een VN-resolutie werd aangenomen, waardoor gewapend ingrijpen onder de VN-vlag mogelijk werd, had president Harry Truman al troepen naar Korea gestuurd. In een regeringsverklaring sprak het kabinet op 29 juni 1950 zijn bezorgdheid uit over 'de aanranding van de vrede' door Noord-Korea en overwoog het om met 'zeestrijdkrachten' een bijdrage te leveren.¹⁰³ De volgende dag bleek tijdens het debat in de Tweede Kamer dat de overgrote meerderheid achter het kabinet stond. KVP, PVDA, CHU en ARP vatten de militaire actie van Noord-Korea op als een communistische uitdaging aan het vrije Westen.¹⁰⁴ Klompé, die het debat opende, verwoordde dit standpunt voor de KVP zo:

Het communisme [...] heeft zich hier aan een steekproef gewaagd. Het zoekt een antwoord op de vraag: Hoe ver kunnen wij gaan? Daarom mag deze steekproef onder geen voorwaarde slagen. Dit zou immers niet alleen noodlottig zijn voor Korea, op dit moment, maar ook voor de gehele gemeenschap van vrijheidlievende volken.¹⁰⁵

Dat Truman op 29 juni over de inzet van Amerikaanse troepen in Korea sprak als over een politieele actie, had haar volledige instemming.¹⁰⁶ Deze term had voor haar en veel anderen niet dezelfde betekenis als het begrip 'oorlog'. Wel betreunde ze het in datzelfde debat 'dat wij tot geweld van wapenen moeten overgaan' en dat er offers van het volk gevraagd werden. De regering aarzde echter met haar aandeel aan de strijd, stelde eerst een ambulance ter beschikking en daarna een torpedobootjager, die in juli koers zette naar Korea. Toen de Verenigde Staten druk op de Nederlandse

regering uitoefenden om een grotere bijdrage te leveren, besloot deze op 17 juli tot het sturen van vrijwilligers; op 26 oktober 1950 vertrokken de eerste manschappen per boot naar Korea. De oorlog zou drie jaar duren en eindigen in een wapenstilstand, die tot op heden voortduurt.¹⁰⁷

Op de valreep van het kabinet-Drees I, in januari 1951, werd de kwestie Spanje, die in Klompé's maidenspeech ter sprake was gekomen, weer actueel. Begin november 1950 had Nederland in de vijfde Algemene Vergadering van de VN vóór herstel van de diplomatieke betrekkingen met Spanje gestemd. Klompé had bij die gelegenheid als gedelegeerde daarover het woord gevoerd.¹⁰⁸ Tijdens de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken was Jaap Burger (PvDA) zeer verontwaardigd omdat het kabinet dit besluit genomen had zonder de Kamer erin te kennen. Burger diende een motie in waarin hij stelde 'dat het aldus prijsgeven van een tot tweemaal toe door het parlement bekrachtigd standpunt, in het onderhavige geval niet dan na overleg met het parlement had behoren te geschieden'.¹⁰⁹

Klompé, die op 1 oktober 1950 in een brief aan Romme het herstellen van de diplomatieke betrekkingen met Spanje al van harte had gesteund,¹¹⁰ stemde met haar fractie tegen de motie, hoewel zij een groot voorstander was van overleg tussen regering en parlement in buitenlandse kwesties. Haar argument om toch tegen te stemmen was dat zij in de motie – die weliswaar over een procedurekwestie ging – las dat die was ingegeven door de afwijzing van het regeringsbesluit zelf. En met dat besluit was de hele KVP-fractie het juist helemaal eens. In het debat over deze kwestie liepen procedurele en inhoudelijke zaken vaak door elkaar; ook Klompé gaf een inhoudelijk argument om tegen de motie te stemmen. Zij stond achter het regeringsbesluit omdat zij van mening was dat niet zozeer de Spaanse regering als wel de bevolking er de dupe van was dat Spanje niet kon deelnemen aan het internationale verkeer en niet tot de VN werd toegelaten.¹¹¹ De uitslag van de stemming was: 47 tegen (ARP, CHU, Katholieke Nationale Partij en KVP) en 31 vóór (PvDA, VVD, CPN en SGP). Een verdeelde Kamer dus, niet alleen over de motie – de regering had overleg moeten plegen met het parlement – maar ook over de zaak zelf, het herstellen van de diplomatieke betrekkingen met het Spanje van Franco.¹¹²

De volksvertegenwoordiging probeerde meer betrokken te worden bij de buitenlandse politiek en er meer invloed op te kunnen uitoefenen. De meningsverschillen over internationale zaken tussen het parlement en minister van Buitenlandse Zaken Stikker, vooral over de toekomst van Europa, maakten die behoefte nog groter. Stikker gaf prioriteit aan de

Atlantische samenwerking en verwachtte weinig heil van de Europese integratie onder supranationale vlag, zoals een groot deel van de Tweede Kamer voorstond.¹⁰ In november 1949 kwam Stikker met een aantal maatregelen aan de wens van de Kamer tegemoet. Een daarvan was de instelling in mei 1950 van de 'Commissie nopens de samenwerking tussen Regering en Staten-Generaal inzake het buitenlands beleid', de commissie-Van Eysinga, waarvan Klompé deel uitmaakte.

Met een politieke agenda waarop de buitenlandse politiek zo'n zwaar accent kreeg – Koude Oorlog, Indonesië, Europese integratie – was er ook meer behoefte aan een departement Buitenlandse Zaken dat efficiënter toegerust was om aan de wensen van het parlement tegemoet te kunnen komen. Een van de ambtenaren op dat departement was Han Boon, in juni 1949 door Stikker benoemd tot secretaris-generaal, de hoogste ambtelijke functionaris op het departement. Boon had wel begrip voor de wensen van de Tweede Kamer en had in 1949 en 1950 vaak 'uitvoerig en vertrouwelijk' contact met Kamerleden als Van der Goes van Naters en Klompé.¹¹

Door de reorganisatie van het departement, die inmiddels door Boon gerealiseerd was, moest het aantal ambtenaren uitgebreid worden. Boon was daarom op zoek naar jonge mensen en was van plan, daartoe gestimuleerd door onder meer Klompé, meer katholieken aan te trekken. Zo kreeg hij de 28-jarige jurist Charles Rutten (kvp) in het vizier en bracht deze bij Klompé ter sprake. In de zomer van 1949 vroeg zij Rutten of hij op het ministerie van Buitenlandse Zaken wilde komen werken. Rutten had, zo schreef hij in 2005, veel vertrouwen in Marga Klompé: 'Zij was jong, intelligent, energiek en – evenzeer als ik – diep overtuigd van het belang in Europa tot nieuwe vormen van samenwerking te komen die de oude tegenstellingen zouden overbruggen.'¹² Begin 1950 werd hij benoemd tot referendaris op Buitenlandse Zaken. Het was het begin, zo zou later blijken, van een gloedvolle diplomatieke carrière, waarin hij het Europese eenwordingsproces vol overtuiging steunde.

Bij zijn afscheid als secretaris-generaal in 1952 schreef Boon aan Klompé: '[...] maar reeds thans wil ik je zeggen, dat het zonder jouw stimulerende belangstelling voor het werk van BZ niet mogelijk zou zijn geweest om het initiatief te nemen uitvoering te geven aan zulke nuttige dingen als samenstelling van een rapport over de organisatie en reorganisatie, een gids en een Jaarboek [...]',¹³

Toen Nederland de soevereiniteit aan Indonesië overdroeg, was Nieuw-Guinea daar buiten gehouden. Hierover zouden Nederland en Indonesië

binnen een jaar tot een overeenkomst moeten komen. Nadat de Nieuw-Guineaconferentie in december 1950 was mislukt, begonnen op 18 januari 1951 de debatten in de Tweede Kamer. Er werd een aantal moties ingediend, onder meer door Oud (vvd), gericht tegen het feit dat de regering niet onverkort had vastgehouden aan de Nederlandse soevereiniteit over Nieuw-Guinea, maar die wilde overdragen aan de Nederlands-Indonesische Unie, een cultureel en economisch samenwerkingsverband. Deze motie werd verworpen, maar zij werd wel gesteund door de hele vvd-fractie, wat voor minister Stikker reden was om af te treden. Drees vroeg om schorsing voor kabinetsberaad, hetgeen uitliep op het aanbieden van de portefeuilles door alle ministers. Het kabinet was gevallen.¹¹⁷

De jaren 1951-1952 (kabinet-Drees II)

Het daarop geformeerde kabinet-Drees II, op dezelfde basis als het vorige, zou vijftien maanden regeren, van 15 maart 1951 tot 25 juni 1952, toen er reguliere verkiezingen werden gehouden. Marga Klompé ging, gesteund door de federalistisch-gezinde kvp, voort op de in geslagen weg van de Europese integratie. Uit het 'Werkprogram 1952' van de kvp: 'Krachtige bevordering van de integratie van het vrije Europa [...] met erkenning en toerusting van Straatsburg als het middelpunt van ons tot federale eenheid te brengen werelddeel [...].'¹¹⁸

De invloed van het parlement op de buitenlandse politiek bleef een belangrijke kwestie. Ook bij de voorbereiding van het verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal wenste het parlement een belangrijke inbreng te hebben.¹¹⁹ De Tweede Kamer had over het EGKS-verdrag contact met de verantwoordelijke minister, de 'Europeaan' Jan van den Brink (Economische Zaken, kvp). Zij troffen elkaar in acht gecombineerde vergaderingen van de commissies voor de Handelspolitiek en voor Buitenlandse Zaken; de eerste van deze vergaderingen werd gehouden op 7 juli 1950.

De commissieleden maakten het Van den Brink niet moeilijk; in het algemeen steunden ze het regeringsbeleid. Er was veel aandacht voor de Gemeenschappelijke Vergadering (gv), het in te stellen 'parlement' van de EGKS. Volgens Klompé – die ook aan deze commissievergaderingen deelnam, als zij niet in Straatsburg verbleef – zou, als het plan-Schuman in werking trad, de invloed van de nationale parlementen op economisch gebied kleiner worden. Daarom achtte zij het nodig 'dat het controlerend Parlement behoorlijke bevoegdheden verkrijgt'.¹²⁰ Daarop antwoordde Van den Brink dat de Europese samenwerking zoals die geïmplementeerd

werd, het niet mogelijk maakte dat de GV volledige parlementaire bevoegdheden kreeg. Verder kwam de vraag aan de orde of er kolen- en staaldeskundigen afgevaardigd moesten worden naar de GV, of dat de afgevaardigden van de Raadgevende Vergadering (RV) van de Raad van Europa ook in de GV zitting zouden nemen. In het laatste geval zou de – vooral door Van der Goes van Naters en Klompé – verlangde band tussen de EGKS en de Raad van Europa verwezenlijkt worden.¹²¹ In het vorige hoofdstuk zagen we al dat dit inderdaad zo gegaan is.

Uit studies over de inbreng van de Nederlandse regering in het EGKS-verdrag blijkt volgens de historicus J.W.L. Brouwer dat de regering wilde dat de Hoge Autoriteit (HA) zo weinig mogelijk supranationale bevoegdheid kreeg en dat deze wens in het verdrag gehonoreerd werd.¹²² De commissieleden van PVDA en KVP, de meest federalistische partijen, legden zich met de collega's van ARP, CHU en VVD neer bij deze inperking van het supranationale karakter van het verdrag door een – door Nederland voorgestelde – intergouvernementele Raad van Ministers. Van den Brink vertelde de commissieleden dat Frankrijk aanvankelijk tegen dit voorstel was, maar het toch aanvaard had omdat er sociaal-economische terreinen waren waarop nog geen integratie had plaatsgevonden. Zonder zo'n Raad van Ministers zou de HA zich in een politiek vacuüm bevinden, waarin functioneren onmogelijk zou zijn.¹²³

Op 30 en 31 oktober 1951 vond het Kamerdebat over het EGKS-verdrag plaats. Veel nieuws kon er na de acht gecombineerde commissievergaderingen niet meer aan de orde komen. Klompé verklaarde nog eens duidelijk: 'Mijn politieke vrienden en ik zien inderdaad de federatieve vorm van Europese samenwerking als de enig juiste.'¹²⁴ In het debat kwam de hoogst belangrijke vraag aan de orde welke taken en bevoegdheden de HA zou moeten krijgen. De regering was van mening dat deze geen politieke taak diende te vervullen. Klompé was het er niet mee eens en zette haarscherp uiteen waarom niet. Volgens haar zou de politieke taak van de HA en van de EGKS in het algemeen moeten zijn 'door haar actie en uitgroei, zij het op indirecte wijze, mede te werken aan de totstandkoming ener Europese samenwerking, zoals dit ook is vastgelegd in de preambule. Beschreven is haar taak in die zin, dat zij de politieke supervisie uitoefent op een bepaald economisch terrein en daarbij ook een ordenende bevoegdheid heeft.'¹²⁵

Vervolgens wees zij de regering erop dat die zelf van mening was dat het accent in de GV moest liggen op de politieke controle. Daarna toonde zij de tegenstrijdigheid aan: hoe kon de GV politieke controle uitoefenen als de HA – die gecontroleerd werd – geen politieke taak had? De conclusie

moest, ook voor de regering, luiden dat de HA een dubbele taak had, een politieke en een technisch-economische.

Van den Brink antwoordde dat de regering het met deze conclusie eens was. Met de uitspraak dat de HA geen politieke taak had, was slechts bedoeld dat de HA zich niet moest inlaten met de 'realisering van de Europese politieke eenheid in het algemeen'. Maar als bestuurlijk college dat te maken had met de kolenmijnbouw en de ijzer- en staalindustrie in een omvangrijk gebied met een bevolking van 160 miljoen mensen, 'kan [het] niet anders dan mede een economisch-politiek beleid voeren'.¹²⁶ En inderdaad zouden Klompé en de negen andere Nederlandse afgevaardigden vanaf 10 september 1952 niet in de GV zitten omdat ze verstand hadden van kolen en staal, maar om het politieke beleid van de HA te beoordelen. Voor de kennis over alles wat met de (kolen- en staal)industrie te maken had, zou er een Raadgevend Comité in het leven worden geroepen, waarin producenten, specialisten en andere belanghebbenden uit deze industrieën zaten.

Op 31 oktober 1951 hechtte de Tweede Kamer haar goedkeuring aan het verdrag met 66 stemmen vóór en slechts 6 (communistische) tegenstemmen en op 19 februari 1952 deed de Eerste Kamer hetzelfde met 36 tegen 2 (communistische) stemmen. Een half ei was voor de Tweede Kamer beter dan een lege dop, waarbij in dit geval de op te richten EGKS het halve ei en de lege dop de Raad van Europa was, waarin de Europese samenwerking slecht functioneerde. Vanuit die gedachte stemde Klompé voor het verdrag, ondanks haar bezwaren tegen de intergouvernementele Raad van Ministers en de geringe bevoegdheden van de GV. Door het verdrag was in elk geval de mogelijkheid van een Europese federatie dichterbij gekomen. Ten slotte: het aanvankelijk idealisme van de federalisten in de Tweede Kamer had in de loop der jaren, onder invloed van wat vooralsnog onmogelijk bleek, aan gloed ingeboet en aan realiteitszin gewonnen. Klompé bleef optimistisch. Enkele jaren later verklaarde ze in de Raad van Europa dat zij en anderen in de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS én in de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa vonden dat de EGKS de kiem moest zijn waaruit de Europese integratie kon opbloeien.¹²⁷ Een uitspraak die in de loop der jaren, ook in federalistische zin, steeds meer gerealiseerd zou worden.

Minder positief en hoopvol was Marga Klompé over het functioneren van de Verenigde Naties. Al in november 1949 schreef zij aan Romme – het kwam al eerder aan de orde – dat ze het een 'onvruchtbaar praatcollege' vond (waaraan ze tussen haakjes toevoegde: 'al blijft het ding noodzake-

lijk').¹²⁸ Maar in november 1951, tijdens de behandeling van de begroting van Buitenlandse Zaken, gaf zij argumenten voor het bestaansrecht van de VN. Een daarvan was dat het internationale gesprek gaande gehouden moest worden. Ook wees zij op het vele goede dat door de VN gedaan werd op sociaal en economisch terrein. Ten slotte hadden de VN volgens Klompé een taak voor de jonge soevereine staten in Oost-Azië: zonder de VN zouden die moeten kiezen tussen Oost en West, terwijl ze in contacten via de VN niet voor die keuze gesteld werden.¹²⁹

De jaren 1952-1956 (kabinet-Drees III)

Op 2 september 1952 trad het kabinet-Drees III aan. Het was wederom een kabinet op brede basis: PVDa, KVP, ARP en CHU. Ook in deze vier jaar speelde Marga Klompé in verschillende zaken binnen en buiten de Kamer een opmerkelijke rol. Al voor de verkiezingen in juni 1952 had zij bemoeienis met de eventuele opvolging van Romme als fractievoorzitter, als deze in het kabinet zitting zou nemen. Voorts kreeg de parlementaire controle op de buitenlandse politiek van het kabinet in juli 1953 weer extra aandacht bij de behandeling van het verdrag tot oprichting van de Europese Defensiegemeenschap. Een klein jaar later zorgde een herderlijk schrijven (mandement) van de Nederlandse bisschoppen, geschreven vanuit hun zorg om de eenheid van de katholieken, voor veel maatschappelijk en politiek tumult, vooral tussen de katholieke en de socialistische zuilen. Ook Klompé maakte zich behoorlijk druk over het mandement en de polarisatie tussen KVP en PVDa die deze bisschoppelijke inmenging in de politiek teweegbracht. Bij de begrotingsbehandeling van Maatschappelijk Werk in november 1953 was Klompé voor de eerste maal KVP-woordvoerder voor dat onderdeel en in 1955 en 1956 kreeg zij te maken met een drietal onderwerpen op het gebied van vrouwenrechten.

In de Assemblee van de VN trad Marga Klompé eind 1952 nog éénmaal op als plaatsvervangend vertegenwoordiger tijdens de afwezigheid van de ministers J.M.H.A. Luns en W.J.A. Kernkamp. Zij hield er op 2 december 1952 een rede over Israël en de Arabische (lees: Palestijnse) vluchtelingen.¹³⁰ Hierin gaf zij uiting aan het begrip van de Nederlandse afvaardiging voor de grote problemen aan beide kanten en verdedigde zij het standpunt van de schone lei: onderhandelen zonder gebonden te zijn aan voorafgaande resoluties, iets waar de Arabische landen tegen waren. Met die schone lei zouden Israël en de Palestijnen rechtstreekse onderhandelingen moeten beginnen.

De politieke carrière van Klompé had al in 1952 in een stroomversnelling kunnen raken toen Jo Cals, de nieuwe minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, haar vroeg zijn staatssecretaris te worden. Romme heeft het haar toen afgeraden. In 1977 herinnerde hij zich: 'Ze was er absoluut de figuur niet naar in de schaduw van een minister te staan. [...] Daar was ze te eigenwijs voor.'¹³¹ In plaats van Klompé werd op 2 februari 1953 Anna de Waal (de eerste vrouwelijke) staatssecretaris. Klompé zelf vertelde dat ze voor zichzelf niet veel zag in het staatssecretariaat en liever haar Europese werk wilde voortzetten. 'Daar had ik juist een beetje gezag opgebouwd. En... ik bezat een grote mate van zelfstandigheid.'¹³² Dit laatste was blijkbaar belangrijk voor haar. Als succesvol buitenspecialist ambieerde zij wel het ministerschap van Buitenlandse Zaken. Bij de personele bezetting van het kabinet-Drees III in augustus 1952 was BZ het grootste probleem. Klompés naam is daarbij ook gevallen, maar koningin Juliana vond haar te licht.¹³³ Ook Drees had bezwaar tegen haar: hij vond haar te agressief en haar belangstelling voor een Europese federatie geen aanbeveling.¹³⁴ Romme vermaande haar: 'Marga, wees niet ongeduldig, want jouw tijd komt nog wel. Bij de volgende formatie heb je acht jaar parlementaire ervaring en dan kun je je als minister in de Kamer geen buil meer vallen.'¹³⁵ Bijna dertig jaar later ontkende Klompé desgevraagd dat zij wel voelde voor de ministerzetel van Buitenlandse Zaken; zij achtte zich, zoals ze zei, niet capabel.¹³⁶

Omdat de KVP van mening was dat Romme in het nieuw te vormen kabinet in 1952 de aangewezen man was voor het premierschap, moest er begin maart 1952, in de weken voor de Tweede Kamerverkiezingen op 25 juni, een opvolger komen voor het fractievoorzitterschap. Deze bleek overigens na de verkiezingsuitslag, een paar maanden later, niet nodig: tot ieders verrassing won de PVDA drie zetels en verloor de KVP er twee, zodat zij elk dertig zetels kregen. De PVDA had echter meer stemmen gekregen. Hierdoor kregen de sociaal-democraten voor het eerst in de politieke geschiedenis de leiding in de kabinetsformatie, die resulteerde in een derde kabinet-Drees.¹³⁷

In de keuze van zijn opvolger verschilde Klompé pertinent van mening met Romme. Diens sterke voorkeur ging uit naar zijn persoonlijke raadgever Didymus Beaufort. Als Romme zijn zin zou krijgen, zou dat betekenen dat er naast vicefractievoorzitter pater Stokman nog een tweede franciscaner pater op een leidinggevende plaats in de fractie zou komen, zodat het verwijt dat de kerk te veel in de politieke melk te brokkelen had, verre van denkbeeldig zou zijn. Klompé zag dit gevaar duidelijk. Op 8 maart 1952 liet zij partijvoorzitter en Kamercollega Jan Andriessen, die

zij wel als mogelijke nieuwe fractievoorzitter zag, weten dat 'de vervulling van het fractievoorzitterschap door een priester ernstige repercussies zal hebben in den lande'.¹³⁸ Door de verwevenheid van kerk en kvr zou de laatste de verdenking op zich laden de oren naar de kerk te laten hangen. Bovendien – en dit liet ze ook Romme weten – had ze grote twijfels of Beaufort zo'n veeleisende functie fysiek en psychisch wel aankon. Ook in de jaren daarvoor had ze, bijvoorbeeld vanuit Straatsburg, Romme al deelgenoot gemaakt van haar zorgen over de Père: zijn prikkelbaarheid, slapeloosheid en dwangvoorstellingen.¹³⁹ Daar kwam bij dat zij hem door zijn secundaire manier van reageren en zijn kritische instelling niet constructief genoeg achtte voor het fractievoorzitterschap.¹⁴⁰

Zij vond de zaak dermate belangrijk dat zij buiten medeweten van Andriessen monseigneur Bernard Alfrink benaderde, die als aartsbisschop-coadjutor van de door fysieke kwalen geplaagde aartsbisschop De Jong praktisch de leiding van het aartsbisdom had.¹⁴¹ Klompé wilde nagaan of er langs die weg een oplossing gevonden kon worden voor de financiën, die voor Andriessen blijkbaar een probleem zouden vormen als hij fractievoorzitter zou worden. Kennelijk had zij er geen bezwaar tegen dat deze oplossing betekende dat de kerk zich, zij het op kleine schaal en achter de schermen, met de kvr bemoeide.

Dit eigenmachtige optreden schoot Andriessen – begrijpelijkerwijs – in het verkeerde keelgat. Het leek hem bovendien slecht voor de verhoudingen als de kerk de fractievoorzitter financieel te hulp zou schieten om zijn functie te kunnen vervullen: 'Ik zou het dan ook zeer waarderen, indien u aan Mgr. Alfrink ter kennis zoudt willen brengen, dat ik een stap, als door u gedaan, u sterk zou hebben ontraden, wanneer ik daarvan tevoren op de hoogte was gesteld.'¹⁴²

In haar antwoord bood Klompé niet met zoveel woorden haar excuses aan voor haar stap, maar ze schreef wel dat het niet haar bedoeling was geweest iets te doen wat voor hem onaangenaam zou zijn. 'Slechts mijn verontrusting over de gang van zaken was drijfveer.' Iets verder in haar brief schreef ze: 'Het zal u bekend zijn, dat ik mijn verzet tot op heden met open vizier heb gevoerd uitsluitend tegenover de Père, Romme en U. U kunt er dan ook van verzekerd zijn, dat ik de strijd in dit stadium staak.'¹⁴³

In dezelfde brief zette Klompé haar argumenten tegen een fractievoorzitterschap van de Père nog eens op een rij, maar liet zij ook weten dat zij hem wel zou accepteren als leider van het buitenlands beleid van de fractie: 'Wel wil ik eerlijkheidshalve toegeven, dat ik met mijn bazige natuur dit even moet verwerken. Het zal u niet onbekend zijn, dat niets

menselijks mij vreemd is. Wel houd ik hier het bezwaar, dat er twee franciscaner paters in de fractie zullen zijn.¹⁴³

Aan Romme schreef zij dat ze het zich kon voorstellen dat hij over haar handelwijze met betrekking tot Andriessen geïrriteerd was.

[...] het zou mij spijten, wanneer deze controversale aanleiding zou zijn tot vermindering van het wederzijdse vertrouwen, dat ik altijd op hoge prijs heb gesteld. Ik mag daarbij misschien herinneren aan je verzoek in je nieuwjaarsbrief van dit jaar om mijn critiek niet te verminderen, terwijl ik daarnaast gaarne wil toegeven, dat er argumenten te geven zijn tegen mijn gedragslijn inzake de stap bij mgr. Alfrink.¹⁴⁴

Romme antwoordde dat hij bij zijn mening bleef dat Beaufort de functie van fractievoorzitter goed aan zou kunnen. Haar initiatief om over Andriessen met Alfrink te praten noemde hij onverstandig; of hij zich eraan had geërgerd – 'ik geloof niet dat 't het geval was,' schreef hij. 'Wel heb ik dien stap onvoorzichtig gevonden.' En zijn vertrouwen in haar was niet afgenomen.¹⁴⁵

Veel nadruk bleef Klompé, namens zichzelf en de KVP, leggen op het belang van de nationale parlementaire invloed op het buitenlandbeleid van de regering. De parlementaire democratie was haar 'nogal dierbaar', zo verklaarde ze in december 1953 bij de begrotingsbehandeling van Buitenlandse Zaken.¹⁴⁶ In dit verband pleitte ze ook voor grotere openheid van de Kamercommissie van Buitenlandse Zaken, waarvan ze zelf deel uitmaakte. 'Alles, wat naar buiten kan worden gebracht, moet naar buiten worden gebracht.'¹⁴⁷ Twee jaar later, in december 1955, weer bij de begroting van Buitenlandse Zaken, constateerde ze dat bij de opmerkingen in de Memorie van Antwoord over de gemeenschappelijke markt 'de parlementaire controle er weer niet aan te pas is gekomen. [...] De bewindslieden weten dat dit vraagstuk ons sterk ter harte gaat [...] omdat wij menen, dat het in het belang van de zaak is, als er goede democratische controle plaatsheeft.'¹⁴⁸

Op een bijzondere manier vestigde Klompé in juli 1953 hierop nog eens de aandacht.¹⁴⁹ Het betrof een amendement dat zij indiende voor de goedkeuringswet voor het verdrag voor de Europese Defensiegemeenschap (EDG). Dit amendement, waarbij een Kamermeerderheid het tegen het kabinet opnam, was volgens Brouwer 'een opmerkelijke rimpeling in de vijver van consensus'. De tekst luidde: 'Voor zover ter uitvoering van dit Verdrag nadere overeenkomsten mochten worden gesloten, zullen deze

aan de goedkeuring van de Staten-Generaal worden onderworpen.' Klompé probeerde tijdens het Kamerdebat duidelijk te maken dat het amendement eigenlijk een symboolfunctie had. PVDA en CHU waren tegen; ook Drees had grote bezwaren en riep Klompé op haar voorstel in te trekken. Het mocht niet baten: het amendement werd aangenomen met 54 tegen 31 stemmen en zo werd Klompés initiatief een opmerkelijke mijlpaal op de weg naar meer parlementaire zeggenschap in buitenlandse kwesties. In augustus 1954, ruim een jaar later, hield de EDG trouwens op te bestaan omdat er niet genoeg Franse parlementariërs voor het EDG-verdrag stemden. Klompé betreurde dat, omdat het belemmerend werkte op het streven naar eenwording van West-Europa.¹⁵⁰

Dat Klompé er pertinent tegen was dat het episcopaat zich inliet met de partijpolitiek, werd heel duidelijk toen de bisschoppen met hun mandement kwamen. Dit herderlijk schrijven, op zondag 30 mei 1954 voor 25 cent door de gelovigen na de mis te verkrijgen, was een poging van de bisschoppen de (politieke) eenheid der gelovigen terug te winnen en te versterken. Vooral na het verlies van twee KVP-zetels bij de verkiezingen van 1952 werd die eenheid een bron van zorg. Ook de kerk bemoeide zich er weer mee, nadat zij voor de verkiezingen van 1948 al eens een stemadvies van de kansel had doen afkondigen. Tijdens het Kromstaffeest, de viering van honderd jaar herstel van de bisschoppelijke hiërarchie, wees kardinaal De Jong er op 16 mei 1953 met klem op 'dat het bewaren van de eenheid op elk terrein van het openbare leven [...] noodzakelijk en onmisbaar' was.¹⁵¹ Klompé schreef aan Romme dat ze 'zeer ongelukkig' was met dit soort uitspraken, waarop Romme antwoordde dat zo'n verklaring nodig was als de eenheid wezenlijk gevaar liep.¹⁵² Daarom verdedigde hij het mandement in 'zijn' krant (hij was staatkundig hoofdredacteur), *de Volkskrant* van 19 juni 1954.

Klompé zou het mandement dertig jaar later 'een vreselijk stuk' noemen.¹⁵³ Aan Ischa Meijer zou ze in diezelfde tijd vertellen dat het een 'laatste stuiptrekking' was van de bisschoppelijke strategie van isolatie en protectie ter bevordering van de emancipatie van de katholieken.¹⁵⁴ Wat Romme betreft deed zij in dat vraaggeloesprek misschien aan wishful thinking: hij was, zo vertelde zij, net als zichzelf sterk tegen het mandement, maar hij wilde de bisschoppen onder geen beding afvallen.

In het mandement gaf het episcopaat in het acht pagina's tellende derde deel richtlijnen voor de houding van de katholieken tegenover stromingen die de katholieke kerk vijandig zouden zijn. Hierin stond een lijstje van deze stromingen en organisaties: liberalisme, humanisme, de Bond voor

Sexuele Hervorming, het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), de socialistische omroep VARA, de communistische Eenheidsvakcentrale (EVC) en de CPN. Het lidmaatschap van het NVV en de VARA werd de gelovigen verboden; wie lid was van (een van) beide organisaties werden de sacramenten onthouden.¹⁵⁵ Het lidmaatschap van de PVDA werd niet verboden maar ernstig ontraden, hoogstwaarschijnlijk omdat KVP en PVDA samen in het kabinet zaten. Wel schreven de bisschoppen dat 'een doorbraak naar de Partij van de Arbeid een even grote afbraak is van de eigen katholieke partij'.¹⁵⁶

Het was vooral dit derde gedeelte van het mandement dat veel stof deed opwaaien. Klompé had het bange maar sterke vermoeden, schreef zij Romme, dat er, officieel of niet, contact was geweest tussen het episcopaat en de KVP-top. Zo ja, 'dan ben ik geneigd mij ernstig af te vragen of ik nog wel van zo'n partij lid kan blijven'.¹⁵⁷ In zijn antwoord ontkende Romme ten stelligste dat hij vooraf op de hoogte was geweest. Volgens Bornewasser blijkt inderdaad nergens uit dat Romme bij de voorbereiding van het mandement betrokken was.¹⁵⁸ De historicus Johan van Merriënboer zet die opmerking echter op losse schroeven: sinds de verkiezingen van 1952 had Romme al een agressieve toon aangeslagen en zelfs opgeroepen tot een offensief tegen de PVDA. Er moge dan geen rechtstreeks contact geweest zijn tussen Romme en de bisschoppen, 'de KVP-leider schiep aanvankelijk mede het klimaat'.¹⁵⁹ Klompé heeft zich wellicht door Romme laten overtuigen, gezien een uitspraak in een vertrouwelijke brief van 28 juli 1954: 'De K.V.P. en met name Romme, heeft met dit stuk niet [oorspronkelijk stond er 'niets', daarna tikte zij een x door de s, GM] te maken gehad'.¹⁶⁰ In diezelfde brief schreef zij dat er door het mandement 'een scheiding van de geesten in de katholieke wereld van Nederland' zou komen, 'die wel eens grote gevolgen zou kunnen hebben'. Vervolgens schetste zij een somber stemmend scenario: 'Voor zover ik ben ingelicht, heeft het Partijbestuur van de P.V.D.A. een formeel besluit genomen, dat, mocht de katholieke groep eruit [uit de PVDA-fractie, GM] trekken, de socialistische ministers uit het kabinet moeten terugtreden, hetgeen mijns inziens tot kamerontbinding en nieuwe verkiezingen zou leiden. Deze opvatting wordt in brede kringen gedeeld.' Maar zij dacht niet, schreef zij, dat de katholieken de PVDA-fractie zouden verlaten, hetgeen inderdaad niet is gebeurd.

Klompé zal zich in 1954, als KVP-fractielid in Rommes nabijheid, wel niet zo scherp hebben uitgelaten als dertig jaar later. Zij schreef lovende woorden over Rommes houding in de Kamer tegenover PVDA-fractievoorzitter Burger. 'Rommes rede was zeer genuanceerd en hield in ruime mate

rekening met stromingen in zijn fractie, die geen gejuich over het mandement wilden horen. [Alles is] zonder ongelukken verlopen,' meldde zij haar in New York verblijvende fractiegenote Netty de Vink opgelucht.¹⁶¹

Het mandement deed de samenwerking tussen KVP en PVDA geen goed. Veel sociaaldemocraten, met name de katholieken in de PVDA (verenigd in de Katholieke Werkgemeenschap, de KWG), voelden zich gekwetst omdat zij door de bisschoppen op één hoop gegooid werden met 'on-christelijke' groeperingen. Klompé maakte zich zorgen over de rol die het mandement in de verkiezingscampagne van 1956 zou gaan spelen. In april 1955 maakte zij in een lange brief Romme en Beaufort hiervan deelgenoot.¹⁶² In 1955 waren de gemoederen nog zo weinig tot bedaren gekomen dat het mandement in de algemene beschouwingen een hoofdrol speelde.¹⁶³ In de verkiezingscampagne van 1956 speelde het nog een rol als sfeerbepalend element; het veroorzaakte geen breuk in de rooms-rode samenwerking.¹⁶⁴ Daaraan kwam twee jaar later een einde. 'Niet alleen door het mandement,' gaf Klompé in 1981 als haar mening, 'maar het had er wel mee te maken.' Zij dacht dat het tot in de jaren zestig een negatieve invloed had op de verstandhouding tussen KVP en PVDA.¹⁶⁵

Al een jaar voor de verkiezingen in juni 1956 ontbrandde de strijd met een actie van de KVP, die door Bornewasser 'een blunder' genoemd wordt.¹⁶⁶ De partij verscherpte de polarisatie toen zij in juni 1955 het pamflet *O'56* (Overwinning '56) bij katholieke kerkgebouwen uitreikte. Hierin werd gesuggereerd dat als de socialisten meer invloed zouden krijgen, zij de ene na de andere katholieke instelling, zoals de KRO en katholieke scholen, in brand zouden steken. 'Als de rode haan victorie kraait', luidde het opschrift. Toen Klompé, net teruggekeerd uit Straatsburg, het pamflet in handen kreeg, was zij diep gekwetst. 'Ik heb me er zo over opgewonden,' schreef ze aan Beaufort, 'dat ik een uitgebreid schrijven naar het Bestuur heb gestuurd.'¹⁶⁷ Hierin stelde zij dat de KVP in plaats van anderen te bestrijden propaganda moest maken op basis van het eigen verkiezingsprogram. Verder vond zij het een slechte zaak dat de uitreiking van het pamflet, volgens haar opgesteld door de propaganda-dienst van de KRO, gecombineerd werd met een collectebus voor de verkiezingskas, waardoor de suggestie van een stevige band tussen kerk en partij werd gewekt, een suggestie die juist zorgvuldig moest worden vermeden. Ook schreef ze zich diep te schamen voor haar eigen partij, 'die zo weinig begrip blijkt te tonen voor een christelijke levensstijl'.¹⁶⁸ Daarmee bedoelde zij blijkbaar een levensstijl waarin geen plaats was voor een dergelijk, door verdachtmakingen in diskrediet brengen van een andere politieke partij. 'Ik heb het niet in de brief geschreven,' liet zij Beaufort

weten, 'maar wel in mijn eigen achterhoofd, dat mochten de propagandalijnen van de partij zo blijven, ik mij het volgend jaar beslist geen kandidaat meer zal stellen.' Hoewel de partijleiding niet in het openbaar afstand nam van de actie, is er sindsdien door de KVP niet meer met zo'n felheid campagne gevoerd.

Behalve voor buitenlandse zaken was Klompé vanaf de begrotingsdebatten voor 1954 ook KVP-woordvoerder voor maatschappelijk werk. Hiervoor was bij de kabinetsformatie van 1952 een KVP-ministerszetel gecreëerd, omdat die partij anders in het kabinet onderbezet zou zijn. Meer nog dan bij buitenlandse zaken het geval was, verleidde dit onderwerp haar tot religieuze bespiegelingen. Als docente had zij het al belangrijk gevonden de meisjes meer sociale betrokkenheid bij te brengen door ze 'maatschappelijk werk' te laten doen. Klompé's eigen sociale betrokkenheid sproot voort uit haar geloofsovertuiging dat mensen verantwoordelijk zijn voor elkaar. Het bleef in haar redes over maatschappelijk werk dan ook niet bij religieuze bespiegelingen; deze werden in concrete wensen of doelstellingen vertaald. Heel algemeen bijvoorbeeld noemde zij tijdens het debat in november 1953 als taak van het maatschappelijk werk het bevorderen van 'de ontplooiing der menselijke persoonlijkheid'.¹⁶⁹ In concreto betekende dit voor haar (en haar fractie) dat vooral in het maatschappelijk werk voor individuele mensen en gezinnen – daarnaast was er het opbouwwerk – de levensbeschouwelijke organisaties in het maatschappelijk middenveld een belangrijke taak hadden. Die taak moest dus beslist niet door de overheid zelf uitgevoerd worden. Ze wees, met andere woorden, op het belang van een juiste relatie tussen overheid en particulier initiatief, waarbij de overheid door middel van subsidie moest stimuleren en de organisaties vanuit hun eigen levensbeschouwing moesten uitvoeren. Dit lag geheel in de lijn van KVP-minister van Maatschappelijk Werk Van Thiel, die van mening was dat het beleid van zijn departement erop gericht moest zijn 'het kerkelijk en particulier initiatief volledige kans te geven en het op positieve wijze te bevorderen en te steunen'.¹⁷⁰ Een uitspraak die was gebaseerd op het katholieke subsidiariteitsbeginsel.

Om misverstanden te voorkomen: Klompé pleitte niet voor 'hokjes en vakjes', niet voor geïsoleerde zuilen, maar voor een gezamenlijke aanpak die verder ging dan het verdelen van de subsidie. Zo vond ze bijvoorbeeld in datzelfde begrotingsdebat in november 1953 dat zowel de kerken als het Humanistisch Verbond in de Gezinsraad vertegenwoordigd moesten zijn, maar zij verklaarde wel dat zij zich zou verzetten 'indien de Rooms-Katholieke en Protestants-Christelijke Kerken werden gelijkgesteld met het

Humanistisch Verbond'.¹⁷¹ Waarop Ans Ploeg-Ploeg (pvda) meende dat Klompé probeerde het humanistisch volksdeel te discrimineren. Klompé: 'Ik meen, dat ik mij in dezen niet te buiten ga aan onverdraagzaamheid. Ik accepteer volledig de samenwerking met de verschillende maatschappelijke stromingen in ons land. Ik heb alleen gesteld, dat de Kerken een zending van God hebben.'¹⁷² Zij maakte echter niet duidelijk of dit onderscheid – de kerken die wel en het Humanistisch Verbond dat niet een zending van God zou hebben – gevolgen moest hebben voor hun samenwerking in de Gezinsraad en voor hun 'gelijkwaardigheid [...] voor wergevend bestuur en de maatschappij' (Ploeg-Ploeg).¹⁷³ Toen Klompé zich ruim acht jaar eerder, in mei 1945, had aangesloten bij de Nederlandse Volksbeweging, die zich baseerde op gelijkwaardige christelijke en humanistische waarden, had zij dit onderscheid blijkbaar niet gemaakt.

In het begrotingsdebat sprak Klompé over 'het jasje' van buitenlandse zaken dat ze droeg en dat van maatschappelijk werk. 'Dikwijls wordt mij gezegd: Wat een vreemde combinatie is het, dat u deze twee vraagstukken in de Kamer behandelt. Dan antwoord ik altijd: dat is de meest logische combinatie, die men zich kan voorstellen.'¹⁷⁴ Waarna ze uitlegde dat het in de internationale samenwerking aankwam op de mentaliteit van de burgers, die moesten leren samenleven en over de grenzen heen voor elkaar verantwoordelijk moesten leren zijn. Welnu, hoe steviger het maatschappelijk werk in de verschillende landen in de bevolking wortelde en hoe beter de burgers werden opgevoed tot verantwoordelijkheid voor elkaar, des te meer 'zullen wij in staat zijn de volkeren op te voeden tot samenwerking over de grenzen heen'.¹⁷⁵

In de jaren 1955 en 1956 stonden er enkele punten op de agenda van de Tweede Kamer die te maken hadden met vrouwenrechten. In maart 1955 diende Corry Tendeloo een motie in, waarin de Kamer de regering uitnodigde zo spoedig mogelijk over te gaan tot ratificatie van het verdrag dat de International Labour Organization in 1951 in Genève had gesloten. In dat verdrag werd het principe 'gelijke beloning van mannen en vrouwen voor arbeid van gelijke waarde' (*equal pay*) onderschreven.¹⁷⁶ Ook Rie Lips-Odinot (cpn) en Stokman (kvp) kwamen elk met een motie van ongeveer gelijke strekking. Tendeloos motie was medeondertekend, behalve door de dames Fortanier-de Wit (vvd), Nancy Zeelenberg (pvda) en Took Heroma-Meilink (pvda), door de heren Henk Korthals (vvd), Theo van Lier en Dirk Roemers (beiden pvda). De motie-Stokman was medeondertekend door De Vink, Klompé, Andriessen (Jan, niet zijn zoon Frans) en Romme (allen kvp). In de motie-Tendeloo nodigde de Kamer

de regering uit 'alsnog ten spoedigste tot het Verdrag toe te treden', terwijl in de motie-Stokman geen sprake was van toetreding tot het Verdrag, maar wel als wens uitgesproken werd 'dit beginsel volledig door te voeren in Overheidsdienst en vervolgens [...] bij de Stichting van de Arbeid aan te dringen op de zo spoedig mogelijke toepassing van hetzelfde beginsel in het gehele bedrijfsleven'.¹⁷⁷

Tendeloos motie kwam het eerst in stemming en werd aangenomen met 47 tegen 39 stemmen. Bij de tegenstemmers waren De Vink en Klompé, die immers de motie-Stokman hadden ondertekend, in het gezelschap van uitsluitend andere confessionelen en één eenzame vvd'er. De overige vijf vrouwen stemden voor. Daarna trokken Lips-Odinot en Stokman hun moties in. De redactie van *Vrouwenbelangen*, het orgaan van de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap, waarvan ook De Vink en Klompé lid waren, noemde het teleurstellend dat deze beiden geen eigen geluid hadden laten horen.¹⁷⁸ Dat haar goede vriendin Marga niet voor de motie-Tendeloo had gestemd, vervulde Wally van Lanschor met verbazing en zorg. Zij schreef Marga dat zij sinds 1946 gestreden had voor meer vrouwen in de politiek onder meer 'om de vrouwen te laten opkomen voor de vrouw'. Zij vervolgde:

Ik ben zo geschokt geweest door de houding van jullie beiden dat ik ernstig heb overwogen voor de K.V.P. te bedanken op grond van jullie afwijzende houding t.a.v. die motie. [...] Het gaat om de bereidheid tot het doorvoeren van gelijke rechten voor de vrouwen. En daarover hebben wij ons uit te spreken punt. En dan zijn wij er zelf bij om te zorgen dat het wordt uitgevoerd punt.¹⁷⁹

De hele brief was in emotionele bewoordingen gesteld. Drie maanden later kwam Wally er nog eens in een brief op terug. Zij vertelde Marga dat zij van Corry Tendeloo had gehoord dat het voor haar een bittere teleurstelling was dat de beide KVP-vrouwen haar motie niet samen met de andere vrouwen medeondertekend hadden. Verder betreunde Corry het dat Marga en Netty hun stem niet hadden gemotiveerd.¹⁸⁰ In haar antwoord ging Marga, wat de equal pay betreft, alleen op dat laatste in – met het argument dat zij de motie-Stokman medeondertekend had en dat dus duidelijk was hoe zij erover dacht –, maar over de teleurstelling van Corry Tendeloo zweeg zij.¹⁸¹

Een andere kwestie was die van het gedwongen ontslag van de huwende ambtenares, een punt dat al vanaf 1904 regelmatig terugkeerde op de

politieke agenda. Op 13 september 1955 nam de regering het besluit de ontslagbepaling te handhaven. Op die dag stond het ontwerp-Kleuterwet op de Kameragenda, waarbij tijdens de behandeling in de Kamer de huwende kleuterleidster zeker aan de orde zou komen. Twee dagen later, toen de behandeling van de Kleuterwet nog niet afgerond was, hield Tendeloo een interpellatie over het nog steeds van kracht zijnde ontslaggebod. Na een teleurstellende reactie van Beel, de minister van Binnenlandse Zaken, kwam zij met een motie waarin de regering uitgenodigd werd het arbeidsverbod voor gehuwde ambtenaressen op te heffen. Op voorstel van De Vink – ingegeven door de gezinsontwrichting die gevreesd werd door tegenstanders van de werkende gehuwde vrouw – was de motie geamendeerd met de toevoeging ‘behoudens bij het blijken van misstanden’.¹⁸²

Pikant detail: op 19 september 1955 stuurde het Comité tot Verdediging van de Vrijheid van Arbeid voor de Vrouw (CVVAV), waarbij met zes andere vrouwenorganisaties ook het Katholiek Vrouwendispuut was aangesloten, een adres naar de ministerraad, waarin het zich ‘met volle overtuiging’ achter de oorspronkelijke, ongeamendeerde motie stelde, daarmee het amendement van De Vink negerend.¹⁸³ Marga Klompé was het daar niet mee eens en las een paar dagen later het KVD-bestuur persoonlijk de les hierover. Zij eiste dat het bestuur zich achteraf als ondertekenaar van dit adres zou terugtrekken.¹⁸⁴ Hieraan gaf de dispuutspresidente, gehoorzaam en voortvarend, gevolg met een brief aan het CVVAV. Maar Van Lanschot floor de presidente terug door te stellen dat het om een detail ging dat te onbelangrijk was om de eenheid van het CVVAV in de waagschaal te stellen.¹⁸⁵

Toen de motie op 22 september 1955 in de Tweede Kamer in stemming gebracht werd, stemden alle vrouwen voor.¹⁸⁶ Met 46 tegen 44 stemmen werd de motie aangenomen, waarbij niet alleen het voorstemmen van alle vrouwen opmerkelijk was, maar ook – nog opmerkelijker – het voorstemmen van vier confessionele mannen: Pieter Blaisse, Eddy Visch en Theo Koersen (KVP) en Tjeerd Krol (CHU). De Vink vertelde veertig jaar later dat Romme ‘woedend’ was over de voorstemmers in zijn fractie, onder wie Marga Klompé. Hij had bedreigd ervoor te zorgen – nog steeds volgens De Vink in 1995 – dat deze dissidenten bij de naderende verkiezingen in 1956 op onverkiesbare plaatsen op de kandidatenlijst zouden staan.¹⁸⁷ Hierbij rijst de vraag of De Vink zich dit wel correct herinnerde. Of realiseerde Romme zich in zijn toorn even niet dat Klompé een van de dissidenten was? Er is – helaas – over de motie-Tendeloo geen briefwisseling tussen Klompé en Romme bewaard gebleven, maar voor zover is na te gaan, heeft dit voorval geen verwijdering tussen hen teweeggebracht.

KVP-fractieleader Romme liet het echter niet op zich zitten. Diezelfde dag nog, toen de behandeling van de ontwerp-Kleuterwet werd voortgezet, liet hij onderwijsspecialist Stokman twee amendementen op het wetsontwerp indienen die expliciet duidelijk maakten dat de motie-Tendeloo voor het kleuteronderwijs niet van toepassing hoefde te zijn. Met andere woorden: de gemeenteraden zouden zich bij de aanstelling van kleuterleidsters de bevoegdheid kunnen voorbehouden de betrokkene, zodra zij in het huwelijk trad, te ontslaan. Burger (PVDA) was hierdoor 'bijzonder onaangenaam getroffen'. Hij had het gevoel dat deze amendementen kwamen van *bad losers*.¹⁸⁸ Hoewel Stokman zware druk uitoefende op Klompé en De Vink, stemden deze toch, samen met één KVP-man, tegen de amendementen. Toen de stemmen staakten en er op 4 oktober een herstemming werd gehouden, bleven de drie KVP'ers bij hun tegenstem. De amendementen werden met 46-45 verworpen.¹⁸⁹ Stokman had geen respect voor de motieven van de drie dissidente stemmers. Een gekwetste Marga Klompé klaagde over zijn houding bij Romme, die haar duidelijk maakte dat hijzelf de individuele verantwoordelijkheid van zijn fractieleden respecteerde.¹⁹⁰ Een heel andere toon dan die van de woede die De Vink zich later meende te herinneren.

In de briefwisseling tussen Beaufort en Klompé uit deze tijd staan een paar opmerkelijke passages over de motie-Tendeloo en de amendementen-Stokman. Beaufort stond heel dicht bij Romme; hij was 'een van de weinigen die toegang kregen tot zijn diepste gevoelens'.¹⁹¹ Aan Klompé schreef Beaufort dat de stemming over de motie-Tendeloo hem had verheugd en dat de amendementen-Stokman hem 'een beetje ongelukkig' hadden gemaakt. 'Enfin, zeg aan Carl, dat wij daarover nog eens een robbertje moeten vechten'.¹⁹² Zij schreef terug – uit loyaliteit jegens Romme? – dat ze Beauforts reactie 'wel erg ongenueanceerd' vond. 'Mijn hoofd staat er niet naar om er een uitgebreid verhaal over te houden; dat doen wij wel eens als je terugkomt'.¹⁹³ Hij schreef haar toen dat het hem vooral ging om de eerbied voor de menselijke vrijheid, in dit geval het vrije beslissingsrecht van de echtelieden.¹⁹⁴ En nogmaals: hij zou er met zijn vriend Carl nog wel een stevig robbertje over vechten.

Eind april en begin mei 1956 werd het wetsontwerp tot opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw in de Tweede Kamer behandeld.¹⁹⁵ Handelingsonbekwaamheid hield in dat gehuwde vrouwen, net als minderjarigen en onder curatele gestelden, niet in staat geacht werden deel te nemen aan het rechtsverkeer. Hun echtgenoot was hun wettelijke vertegenwoordiger. Minister van Justitie Julius van Oven (PVDA) had weinig moeite de opheffing van deze miserabele rechtspositie er met

een grote meerderheid door te krijgen, maar er zat nog een flinke adder onder het gras. Dat was een amendement, door de Kamercommissie voor Justitie ingediend, waarin de zinsnede 'De man is het hoofd der echtvereniging' in de wet zou blijven staan. Toen dit amendement na een heftig debat in stemming werd gebracht, overheersten de voorstemmers met 41 tegen 35. Het moet vooral voor de vrouwelijke tegenstemmers onbegrijpelijk en teleurstellend zijn geweest dat de confessionele vrouwen die aanwezig waren, Wttewaall van Stoetwegen (CHU) en De Vink (KVP), beiden vóórstemden. In een stemverklaring had Wttewaall van Stoetwegen laten weten dat zij voor het amendement zou stemmen, omdat het geen juridische consequenties had en omdat het strookte 'met de opvattingen die over het huwelijk bestaan in de kring van mijn geestverwanten'. De Vink, die ook zei te spreken namens Klompé, die in het buitenland verbleef, verklaarde van mening te zijn dat het zinnetje niet in de wet thuishoorde. Toch zou zij voorstemmen omdat het geen juridische bestaansgrond had en omdat er in de Kamer veel bezwaar was tegen het schrappen van die zin.¹⁹⁶

Kortom: Klompé volgde de ene keer de fractielijn, de andere keer niet. Wat 'de man als hoofd van de echtvereniging' betreft is haar stem uit te leggen vanuit fractiedisciplinaire overwegingen en vanuit een traditioneel-kerkelijke interpretatie van een uitspraak van de apostel Paulus (1 Korintiërs 11:3). Hier komen de eerdergenoemde thema's met elkaar in botsing: Klompé als vrouw, die de man niet op grond van een uitspraak in de Bijbel als de baas kon beschouwen, en Klompé als katholieke gelovige, voor wie de woorden van Paulus heilig waren. Duidelijk is dat zij zich in de eerste plaats zag als een loyaal lid van de KVP-fractie in de Tweede Kamer.

Hier, in de Tweede Kamer, zal zij zich inmiddels helemaal thuisgevoeld hebben. In 1956 beschreef een parlementair redacteur haar als een 'nogal rijzige en slanke 43-jarige afgevaardigde [...] met scherp gelaat en donkere ogen' die in de Kamer een beweeglijk gedrag vertoonde. Nu eens stond zij dicht bij de kathedraal, dan weer bij de ministerstafel; vaak was zij in een levendig gesprek gewikkeld met andere afgevaardigden of verdween ze achter het groene gordijn. Plotseling verscheen zij dan weer, ordende wat papieren, zocht daar iets tussen en verdween weer. Of zij stond achter in de zaal een sigaret te roken, terwijl ze naar de sprekers luisterde.

Bij voorkeur voert zij het woord à l'improviste van haar aantekeningen. Zij betoogt zeer nadrukkelijk, kijkt daarbij enigszins hautain de zaal in, alsof zij zeggen wil: mijn opvattingen zijn niet voor bestrijding

vatbaar en o wee, wie me durft tegenspreken... Zelfs in het parlement heeft zij veel behouden van een strenge lerares; van een lerares althans zoals men zich deze zo gaarne voorstelt.¹⁹⁷

Behalve met de belangrijke buitenlandse kwesties en die welke het maatschappelijk werk betroffen, hield Marga Klompé zich als volksvertegenwoordiger bezig met alles wat haar pad kruiste en waarvan zij vond dat het haar aandacht verdiende. Volgens Romme bemoeide ze zich in de fractie letterlijk met alles. Kwam er van iemand een brief binnen over iets wat bijvoorbeeld met Verkeer en Waterstaat te maken had, dan bleef ze de gang van zaken helemaal volgen. Sommige collega's vonden dat wel eens hinderlijk.¹⁹⁸ Zij had de behoefte om, in haar eigen woorden, met haar 'bazige natuur' overal bovenop te zitten, zodat ze er zeker van was dat het naar haar mening op de juiste manier afgehandeld werd. Romme formuleerde het vriendelijker: 'Maar tja, ze deed alles ook zo intens en grondig!'¹⁹⁹ Heel serieus ging ze dan ook om met problemen waarmee individuele burgers haar benaderden.

Problemen van burgers

Van de correspondentie tussen Marga Klompé en de mensen die bij haar hun nood klaagden, liet zij door haar secretaresse dossiers aanleggen. Het ging in alle gevallen om mensen die niet van eenvoudige afkomst waren. Vaak waren het hoogopgeleide vrouwen of echtgenotes van hoogopgeleide mannen en sommige kenden Klompé persoonlijk. Hun problemen hadden heel vaak te maken met de gevolgen van de oorlog voor hun privéleven. Zij kwamen, soms met hartstocht, voor hun zaak op en waren in staat die goed onder woorden te brengen. Het kwam voor dat Klompé zo'n probleem doorgaf aan een collega of een minister. Ook stelde op Klompés initiatief de kvp-fractie zo'n zaak aan de orde in de Tweede Kamer, omdat het geen op zichzelf staand probleem was; de betrokkene behoorde tot een groep die met dezelfde kwestie te maken had. Hieronder volgen twee voorbeelden van de problemen waarvoor Klompés hulp werd ingeroepen.

Mevrouw P. was de weduwe van een lid van de NSB. Haar man had als leraar aan een middelbare school gedurende dertig jaar pensioen opgebouwd. Na de oorlog werd hij gedetineerd in een NSB-kamp en daar overleed hij, volgens de advocate van mevrouw P. mede door deze detentie. Mevrouw P. had geen recht op pensioen. Klompé legde het probleem van mevrouw P. voor aan Kamercollega Fortanier-de Wit (vvd). Het ging hier om herstel van pensioenrechten voor deze mensen en daarvan had

Fortanier-de Wit meer verstand. In het geval van mevrouw P. reageerde Klompé in een brief van 22 december 1951 zo:

Zeër geachte Mevrouw P., Na uit Straatsburg teruggekeerd te zijn, heb ik naar Uw zaak navraag gedaan, maar zoals U begrijpen zult heeft de ministerwisseling bij Binnenlandse Zaken stagnerend gewerkt. Begin Januari zal ik het geheel nog eens met minister Beel doorpraten en U dan zo spoedig mogelijk berichten. Het spijt me zeer dat ik U nog geen beter bericht kan geven.

Met vriendelijke groeten en de beste wensen voor de komende feestdagen, M. Klompé.²⁰⁰

Overigens vond de advocate van mevrouw P. het nuttig alle zes vrouwelijke Kamerleden ook van het probleem op de hoogte te brengen.

Een ander voorbeeld had eveneens met iemands NSB-verleden te maken. Eind januari 1952 ontving Klompé een brief van de 59-jarige mevrouw S., met wie ze in de UVV vriendschappelijk contact had gehad. In de brieven die zij en Klompé elkaar schreven, tutoyeerden ze elkaar. Haar man was als NSB'er in het 'leger' van Mussert geweest en had daardoor zijn nationaliteit verloren.²⁰¹ De vrouw zelf – hoewel ze fel anti-NSB was en bijvoorbeeld haar zoon, student in Groningen, ook anti-NSB, had geholpen onder te duiken – werd 'gemeden als de pest' en verloor ook het Nederlanderschap. Zij kreeg toen steun van de kant van onder meer de officier-fiscaal van het Bijzonder Gerechtshof te Arnhem, die haar zei dat aan haar probleem zeker iets gedaan zou worden. Maar ze hoorde er niets meer over. Op het departement van Justitie vertelde men haar zwager dat er een 'aanhangwetje' gemaakt zou moeten worden en dat zij maar moest afwachten. Ook een verzoekschrift aan de koningin haalde niets uit.²⁰²

Voorjaar 1951 las deze vrouw in de krant dat er een wetsvoorstel ingediend zou worden om de staatlozen het Nederlanderschap terug te geven. Maar ook hiervan heeft ze niets meer vernomen. Ze schreef aan Klompé:

Het geeft een mens een bitter gevoel dat er zulke onrechtvaardigheden blijven bestaan. Ik kan niet eens een Holl. paspoort krijgen! Die wet van 1892 is ook nooit met deze bedoeling gemaakt en ieder weldenkend mens is het er over eens dat er verandering moet komen.

En nu mijn vragen. 1. Weet jij er iets vanaf wanneer die nieuwe wet in behandeling genomen wordt – en 2. Zou jij – als Kamerlid – bij de behandeling dan misschien de roepstem in de woestijn kunnen zijn?

Ik hoop dat je het me niet kwalijk neemt, dat ik je hiermee lastig val in je drukke werkzaamheden en ik eindig met de oude u.v.v. vriendschapgevoelens en hartelijk groeten,²⁰³

Een week later stuurde Klompé S. het wetsontwerp 'Voorziening ter wegneming van staatloosheid'. In de begeleidende brief schreef ze: '[...] ik zal trachten de volgende week op het Departement er achter te komen hoever de zaak is. Ik vind, dat er inderdaad voor diegenen, die in jouw situatie verkeren iets moet worden gedaan en snel. Graag hoor ik je reactie op dit schrijven. Met hartelijke groeten'²⁰⁴ In haar antwoord gaf mevrouw S. haar feministisch gekleurde visie:

Overigens spreekt uit dit wetsontwerp [dat Klompé haar had toegestuurd, GM] ook nog wel heel duidelijk dat nog altijd de mannenmaatschappij de wetten maakt. [...] Waarom wordt er nooit rekening gehouden met de Nederlandse vrouwen, die, ondanks de houding en politieke instelling van hun mannen, aan de goede Nederlandse kant zijn blijven staan. Onder hele grote huiselijke en andere moeilijkheden en die na 1945 volkomen alleen hebben moeten doorvechten voor een plaatsje in de maatschappij.

Verderop in de brief stelde zij – en dat betrof niet meer direct haar eigen probleem – dat de gestrafte NSB-idealisten geboet hadden: hun ideaal was ingeschrompeld, ze waren veroordeeld tot jaren gevangenisstraf en bleven daarna de paria's van de samenleving. Zij vroeg zich af:

Bestaat er niet een kans dat zulke gedesillusioneerde mensen een kankergezweel in de maatschappij worden en zou Nederland niet meer geholpen zijn als naar die mensen werkelijk weer een hand uitgestoken werd die ze kunnen grijpen en die een ruggesteun voor hen kan worden?²⁰⁵

Enkele dagen later antwoordde Klompé haar dat zij met de minister over deze 'onrechtvaardigheid, mensen zoals jij aangedaan' had gesproken en vroeg zij de vrouw om informatie te sturen over de veroordeling van haar man, zijn straf en de consequenties voor haarzelf.²⁰⁶ Als antwoord kreeg Klompé een lange brief waarin alle ellende beschreven werd die deze vrouw had moeten doorstaan tijdens en na de oorlog, toen de echtgenoot tot zes jaar gevangenisstraf werd veroordeeld (door verzachtende omstandigheden niet langer). Sinds 1 januari 1944 had zij geen inkomen, maar wel een

nichtje in huis en een 'dame-evacuee'. Bij het bombardement op Nijmegen was het huis van haar ouders onbewoonbaar geworden, zodat ze bij haar introkken.

Na de oorlog werd onderzoek gedaan naar haar politieke betrouwbaarheid,

maar daar ben ik dan ook zonder enige vlek uit tevoorschijn gekomen. Zelfs kreeg ik later bij een onderhoud met [...] de P.O.D. [Politieke Opsporingsdienst, GM] [...] een complimentje over mijn houding en die van mijn kinderen en nichtje over onze standvastige houding tijdens de bezettingstijd. Tengevolge van de politieke betrouwbaarheid werd ik dan ook benoemd als medewerkster van de U.V.V. in de Luchtbescherming en later als secretaresse der U.V.V. op een salaris van f. 100,- per maand.

[...] In April 1946 werd ik [...] op het bevolkingsbureau geroepen. 'Pas en persoonsbewijs meebrengen' stond er op de oproep. Voor 't loketje zei de ambtenaar terwijl hij bovengenoemde dingen mij afnam 'U bent vervallen verklaard van het Nederlandschap' en 't deurtje ging weer dicht. Toen de tranen me in de ogen schoten en ik hulpeloos vroeg hoe dat ineens zo kwam, gaf de ambtenaar me alleen ten antwoord dat, als ik het er niet mee eens was, ik maar naar 't politiebureau moest gaan en dat 't enige dat er misschien aan te doen was, zou zijn: te gaan scheiden!

Zij was de dagen daarna, zoals ze zelf schreef, 'geheel kapot'.

Het schrijnt als ik bedenk dat alle N.S.B.ers, als ze maar geen dienst genomen hebben, weer vol Nederlander zijn, in staat zijn een pas te krijgen, en dat ik die trouw was, en ben, buitengesloten ben.²⁰⁷

Op 2 mei 1952 schreef Klompé haar dat haar Nederlandschap in orde zou komen zodra de wet op de opheffing van de staatloosheid in de Kamer zou zijn aangenomen, waarschijnlijk voor het eind van het jaar.²⁰⁸ Het duurde langer dan zij gedacht had: in de Tweede Kamervergadering van 21 april 1953 werd het wetsontwerp door de Kamer aangenomen met 69 tegen 10 stemmen. Klompé was, opvallend genoeg, een van de tegenstemmers en wel de enige van haar fractie. De wet ging haar niet ver genoeg, zoals bleek uit haar belangrijkste argument, gegeven in een korte stemverklaring: op grond van het wetsontwerp konden extreem-rechtsen,

extreem-links en zwaargestraften de Nederlandse nationaliteit niet terugkrijgen.

Ik meen dat de gemeenschap ook een taak blijft behouden tegenover de naar haar mening gevaarlijke elementen in die gemeenschap [...] Wij moeten deze mensen de weg naar reclassering niet afsluiten. Bovendien, vele vrouwen en kinderen zullen hiervan het slachtoffer worden, terwijl zij zelf volkomen onschuldig zijn.²⁰⁹

In 1981 terugkijkend, zei ze: '[...] je mag niemand aandoen dat hij bij geen enkele gemeenschap meer hoort. Dat is zo onchristelijk als het maar kan. Ik heb daarvoor in de fractie gevochten, maar ik kreeg ze niet mee. Toen zei Romme: luister eens, ik heb geen bezwaar dat je tegen stemt als je maar een goede stemverklaring geeft. En dat deed ik'.²¹⁰

Het wetsontwerp kwam in ieder geval met een ruime meerderheid door het parlement en daarmee kon mevrouw S. haar Nederlands staatsburgerschap terugkrijgen.

In de uitgebreide correspondentie van Marga Klompé vinden we verzoeken in de sfeer van bovenstaande voorbeelden en van vrouwen die in politieke kringen werk wilden vinden, of verzoeken om referenties te geven en op geëigende plaatsen een cv van de betrokkene achter te laten. Ook brak zij vaak een lans voor verhoging van het aantal vrouwen dat actief bij de politiek betrokken was. Zo schreef zij Chris Matser (KVP), de burgemeester van Arnhem, dat zij niet op een kringvergadering van de KVP was geweest, omdat zij geen convocatie had gekregen. Een van de redenen waarom zij er graag bij had willen zijn, was dat zij tot haar verdriet had gezien dat er in de Kring Adviescommissie geen vrouw was opgenomen. Zij schreef: 'Is hier nog iets aan te doen? Dan zou je daarmee veel vrouwen in Gelderland waarschijnlijk een groot plezier doen.'²¹¹ Ook hield zij in december 1955 een pleidooi in de Tweede Kamer voor betere salariëring van de secretaresses op het departement van Buitenlandse Zaken.²¹²

Niet alle brieven uit het land kwamen van vrouwen of gingen over de gevolgen van de oorlog. In maart 1954 kreeg zij een verzoek van een priester die doceerde aan een kleinseminarie in Schimmert (Limburg). Ieder jaar maakte een groep leerlingen een fietstocht; dit jaar, 'nu ieder spreekt en velen denken over één Europa', was het einddoel Straatsburg. Ze zouden langs de Rijn fietsen. Aangezien de jongens niet veel geld hadden, waren zij voor overnachtingen aangewezen op kloosters en boerderijen. Zijn

vraag was of de 'zeer geachte en zeer geleerde Mejuffrouw' in of nabij Straatsburg het adres van een klooster of boer wist waar de groep twee nachten kon doorbrengen. Een week later antwoordde Klompé dat zij, als zij twee maanden later weer in Straatsburg zou zijn, bij deze en gene zou informeren. In de zomer zou de groep waarschijnlijk in het kleinseminarie van Straatsburg kunnen bivakkeren. Op de doorslag van deze getikte brief schreef ze met de hand dat de priester eind mei bericht van haar had gekregen dat het geregeld zou worden.²¹³

De Greet Hofmans-affaire

Aan het eind van deze periode als lid van de Tweede Kamer speelde Marga Klompé een rol bij een kwestie rond het koninklijk paar die internationale aandacht kreeg. Op 13 juni 1956, de dag van de Kamerverkiezingen, kwam Greet Hofmans, die tot dan toe zorgvuldig buiten de publiciteit was gehouden, in één klap in de openbaarheid toen in het Duitse weekblad *Der Spiegel* een artikel verscheen met de titel 'Zwischen Königin und Rasputin. Geheimnisse im Haus Oranien'. Het stuk ging over het contact dat koningin Juliana sinds 1948 had met de gebedsgenezeres Greet Hofmans, die de eenjarige prinses Marijke (sinds 1963 Christina) zou genezen van haar oogafwijking. Dat lukte niet, maar het contact tussen Hofmans en Juliana bleef bestaan. Hofmans' aanwezigheid zou geleid hebben tot een breuk tussen Juliana en prins Bernhard. Geruchten deden de ronde over echtscheiding van het paar en zelfs over troonsafstand van de koningin. Prinses Beatrix, die in januari 1956 achttien jaar was geworden, zou dan haar moeder opvolgen. Over de rol van de verschillende spelers in het drama – Juliana en Bernhard, minister-president Drees, Hofmans en haar invloed op Juliana, nog een paar ministers en een kamerheer in buitengewone dienst – is veel geschreven.²¹⁴

Medio 1951 stelde prinses Wilhelmina haar jachtslot Het Oude Loo, een kasteeltje op het Apeldoornse landgoed, beschikbaar voor de kring rond Greet Hofmans om er met genodigden religieuze bezinningsbijeenkomsten te houden, gericht op de wereldvrede. Juliana miste geen van de bijeenkomsten. De denkbeelden die hier aan de orde kwamen, sloten goed aan bij haar christelijk-pacifistische idealen en later, sinds eind 1951, bij haar sympathie voor de Derde Weg, een vredesbeweging die geen partij koos voor een van de beide grootmachten, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Deze opvattingen, die regelrecht indruisten tegen die van Bernhard, die heilig geloofde in Atlantische samenwerking tegen het

Oostblok, hebben zeker geen gunstig effect gehad op de huwelijksproblemen die zij beiden hadden.²¹⁵

Tot de deelnemers aan de eerste conferentiedag op 24 juli 1951 behoorden Marga Klompé, Martina Tjeenk Willink en de directeur van het Kabinet der Koningin, Marie Anne Tellegen, die later fel tegen de kring rond Hofmans was.²¹⁶ De conferentie duurde een week, waarvan Klompé de eerste twee dagen meemaakte. Volgens de politicoloog en jurist Lambert Giebels hield ze het daarna waarschijnlijk voor gezien. In ieder geval zijn van de daaropvolgende dagen geen stukken in haar archief (in het Nationaal Archief) te vinden.

Een klein jaar later kreeg Marga Klompé als lid van de vaste Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken weer met de pacifistische ideeën van koningin Juliana te maken. Deze had tijdens haar bezoek aan de Verenigde Staten in april 1952 zelfgeschreven toespraken gehouden, onder meer voor het Congres. Daarin had zij haar pacifistische ideeën over de wereldvrede geventileerd, in een tijd waarin het anticommunisme hoogtij vierde en Nederland een trouwe bondgenoot van de vs was. Dit was zeer tegen de zin van de atlanticus Stikker, de minister van Buitenlandse Zaken. Bovendien meenden ingewijden de invloed van Hofmans te herkennen in de uitspraken van Juliana. Op 8 mei hoorde de Kamercommissie hierover van Stikker een uitgebreid en openhartig relaas. Wat de inhoud van de toespraken betreft, vond Klompé niet, blijkens de notulen van de Kamercommissie, dat er een voorkeur voor de Derde Weg uit sprak – zoals de mening van sommige andere commissieleden was – maar dat een aantal zinswendingen ook door de Derde Weg werden gebruikt. Meer was het niet.²¹⁷

Na dit bezoek van koningin en prins aan Amerika werd het rustig aan het Hofmansfront, tot de roemruchte publicatie in *Der Spiegel* op 13 juni 1956. Klompé maakte op 25 juni 1956 na een gesprek met haar vriend Jo Cals, de minister van Onderwijs, dagboeknotities over onder meer de ministerraadsvergadering van een week eerder. Het is dankzij deze aantekeningen dat er een en ander bekend is van wat er in die vergadering van 18 juni 1956 over de Hofmansaffaire is besproken. In de notulen is daarvan niets terug te vinden.²¹⁸

Op 30 juni schreef Klompé in haar dagboek over de Commissie van Drie. De instelling van deze commissie (bestaande uit Beel, voormalig minister-president Pieter Sjoerds Gerbrandy en minister van Staat Alidius Warmoldus Lambertus Tjarda van Starkenborgh Stachouwer) was een dag eerder, op de verjaardag van de prins, namens Juliana en Bernhard bekendgemaakt. De drie heren hadden de opdracht te onderzoeken welke

omstandigheden hadden kunnen leiden tot de buitenlandse publicaties (inmiddels ook in de Britse *Daily Express* en *The Daily Telegraph*). Het instellen van deze commissie was geen kabinetsbesluit, getuige Klompés dagboek, waarin zij noteerde wat zij van Cals had gehoord:

In het kabinet zijn de meningen verdeeld over de vraag of over deze stap het advies van het Kabinet had moeten worden gevraagd. Een deel acht de politieke implicaties zo groot dat het meent van wèl, een ander deel meent dat het gaat om een verzoek van de Koningin aan drie Staatsburgers en dat het van belang is dat de Regering in deze zaak in het geheel niet is betrokken ten einde het vraagstuk niet in de politieke en constitutionele sfeer te brengen.²¹⁹

Premier Drees heeft lang volgehouden dat het contact tussen Juliana en Hofmans louter een privézaak was en er dus geen optreden van regeringszijde nodig was. Klompés oordeel over hem luidde op 28 juni, een dag voor de Commissie van Drie bekendgemaakt werd:

Drees staat angstig tegenover de affaire-Hofmans, hij is bovendien vermoed en uitgestuurd, zodat velen twijfelen of hij wel een goede minister-president zal zijn, maar hij moest wel worden aangewezen in eerste instantie omdat hij als persoon de verkiezingen heeft gewonnen.²²⁰

Omdat er geen schot in de zaak zat, organiseerden Eerste Kamerlid Martina Tjeenk Willink en Tweede Kamerlid freule Wittewaall van Stoetwegen, beiden bevriend met koningin Juliana, in oktober 1956 een bijeenkomst van alle vrouwen uit de Eerste en Tweede Kamer (behalve de vrouwen van de PVDA-fractie in de Tweede Kamer, omdat fractievoorzitter Burger er geen heil in zag). De vrouwen hoopten dat ze de vorstin zover konden krijgen dat zij het contact met Hofmans zou verbreken. Tjeenk Willink werd afgevaardigd, maar zou met haar argumenten geen gehoor hebben gevonden bij Juliana. Deze had haar aangeraden met Hofmans te praten, wat Tjeenk Willink inderdaad heeft gedaan. Zij hield er echter alleen maar 'barstende koppijn' aan over.²²¹

Niets wijst erop dat Klompé het oneens was met de boodschap waarmee Tjeenk Willink naar Juliana ging. Zij zou dan in het anti-Hofmanskamp geplaatst kunnen worden, hetgeen natuurlijk, evenals bij Tjeenk Willink, niet hoeft te betekenen dat zij anti-Juliana was. Maar een notitie die Cees Fock, destijds secretaris-generaal van Algemene Zaken, in 1978 toevoegde

aan de stukken die hij op het Algemeen Rijksarchief (nu Nationaal Archief) deponeerde, wekt verwondering. Hij schreef hierin over een eventuele troonsafstand van de koningin ten gunste van de kroonprinses, een onderwerp dat ook in andere archiefdossiers over deze kwestie terug te vinden is. Fock noteerde:

De Minister-president Dr. W. Drees [...] wenste elke gedachte aan abdicatie te verwerpen. Dit in tegenstelling met een aantal leden van de Ministerraad waarvan Mr. J.W. Beyen, Minister van Buitenl. Zaken (vriend van de Prins en van de Directeur van het Kabinet der Koningin Mej. Mr. M. Tellegen) de aanvoerder was. Anderen [...] die (zij het ongetwijfeld in nuances) overeenkomstig dachten, waren Ir. C. Staf, Minister van Oorlog en Marine, Dr. S.L. Mansholt, Minister van Landbouw en [...] Mr. Dr. M.A.M. Klompé.²²²

Ook binnen het kabinet was dus sprake van twee vleugels; voor en tegen Hofmans en haar vermeende invloed op Juliana. Klompé – geen ‘Mr.’ – werd door Fock in één adem genoemd met degenen die voor troonsafstand van Juliana waren. ‘De naam die het meest verrast in het anti-Juliana-kamp van Fock is die van Marga Klompé,’ schrijft Giebels in zijn boek over de Hofmans-affaire.²²³ Toch was Klompés kritiek op Juliana niet uitzonderlijk. Ook Juliana’s goede vriendin freule Wttewaall van Stoetwegen stond erg kritisch tegenover haar blinde geloof in de pretenties van Hofmans. ‘Zij is geestelijk van de kook, zij moet dus geestelijk weer in haar evenwicht komen.’²²⁴

Verrassend is Klompés kritiek op Juliana wel, gezien de hartelijke contacten die zij met elkaar onderhielden. De koningin had Klompé bij Koninklijk Besluit van 9 december 1950 benoemd tot lid van de Raad van Voogdij, die de voogd van Beatrix, prins Bernhard, terzijde moest staan. (Beatrix moest een voogd hebben voor het geval dat Juliana zou overlijden voordat de kroonprinses achttien jaar oud was.)²²⁵ Klompé stuurde de koningin in 1952 een felicitatiebrief, waarvoor Juliana bedankte met een briefje dat zo begon: ‘Lieve juffrouw Klompé, voor uw gelukwensen met mijn verjaardag kom ik u hierbij hartelijk bedanken.’²²⁶ Beatrix kreeg voor haar achttiende verjaardag, in januari 1956, een ‘prachtige Venetiaanse asbak’ cadeau van Klompé, waarvoor ze de geefster met een briefje bedankte. ‘Met vriendelijke groeten, Beatrix’.²²⁷

Als het waar is wat Fock noteerde – dat Klompé van mening was dat de koningin gedwongen moest worden afstand te doen van de troon – dan rijst de vraag welke overwegingen hierbij een rol hebben gespeeld.

Mogelijk wilde Klompé uit sympathieke betrokkenheid bij Juliana deze tegen zichzelf beschermen en vond zij dat abdicatie voor Juliana de enige mogelijkheid was om zich vrijuit in te kunnen zetten voor haar religieuze pacifisme.²²⁸ Het kan ook zijn dat Klompé de zorg van anderen deelde dat Juliana als staatshoofd in het buitenland de naam van het koninkrijk geen goed deed. Een verontrusting die bijvoorbeeld oud-minister en minister van Staat Eelco van Kleffens in een brief van 9 oktober 1956 aan Tellegen onder woorden bracht, toen hij schreef over de slechte naam die Nederland zou krijgen door 'een staatshoofd te hebben dat gewone mensen niet meer au sérieux kunnen nemen'.²²⁹

Ten slotte waren er de verhalen over prins Bernhard, die van mening zou zijn dat zijn vrouw afstand van de troon moest doen ten gunste van Beatrix; Juliana zou opgenomen moeten worden in de St.-Ursulakliniek te Wassenaar. (Men vraagt zich af: in de jaren vijftig zou de Nederlands-hervormde vorstin opgenomen worden in een katholieke psychiatrische kliniek?) Als een van de bronnen noemt Giebels Hilda Verwey-Jonker, die hij in 1991 interviewde. Verwey-Jonker was in 1956 aanwezig bij de samenkomst van de vrouwelijke parlementariërs op initiatief van Tjeenk Willink en Wttewaall van Stoetwegen. Zij vertelde dat bij die gelegenheid Bernhards voornemen ter sprake was gekomen om zijn vrouw in een psychiatrische kliniek te laten opnemen 'om een tijdje af te koelen'.²³⁰

Is de Hofmans-affaire van invloed geweest op het verloop van de kabinetsformatie? Op 26 juli 1956 opperde Marga Klompé in een brief aan Romme: 'Het zou wel eens kunnen zijn dat de kwestie het centrale punt [van de formatie] moet worden.'²³¹ Waarschijnlijk heeft Klompés intuïtie haar op dat moment in de steek gelaten, want het is niet aannemelijk dat de kwestie van invloed is geweest op de vorming van het kabinet. Toenmalig informateur 'Gaius' De Gaay Fortman (ARP) verklaarde in 1996, veertig jaar later, dat de kwestie-Hofmans niets met de formatie te maken had. Hij herinnerde zich van de periode waarin hijzelf informateur was (van 22 augustus tot 14 september 1956) dat Drees hem over de affaire veelvuldig opbelde om hem op de hoogte te houden, maar dat hij deze feiten geheel gescheiden hield van zijn opdracht.²³² En in de zeer uitvoerige notulen van het KVP-fractieberaad kwam de Hofmans-affaire slechts één keer aan de orde: in het verslag dat Romme deed van de inlichtingen die Drees een dag eerder aan de fractievoorzitters had gegeven. Hiervan kwam in de notulen slechts de mening van de vijf fractievoorzitters terecht dat de kabinetsformatie geheel los stond van de kwestie-Hofmans.²³³ Jan Willem Brouwer, die uitgebreid ingaat op de eventuele invloed van de Hofmans-affaire op de kabinetsformatie, stelt aan het eind daarvan: 'Al

met al is de stelling dat de duur en de uitkomst van de formatie veel van doen had met de kwestie-Soestdijk, niet hard te maken.²³⁴

Het mannenbolwerk veroverd

In de inleiding van dit boek werd de prominente vrouwelijke politicus als *honorary male* geïntroduceerd, een begrip dat duidelijk maakt waaraan zij als vrouw moet voldoen om in de mannenwereld van de politiek te kunnen slagen. Welnu, Marga Klompé blijkt geheel te voldoen aan de belangrijkste kenmerken van de *honorary male*: zij was ongehuwd, zorgde ervoor dat zij niet gezien werd als actief strijdster voor gelijke vrouwenrechten en benadrukte dat zij in de politiek niet specifiek als vrouw beschouwd wilde worden. Dit komt heel dicht bij hetgeen de cultureel antropoloog Anton Blok schrijft over succesvolle politieke vrouwen. Zij bekleden posities die normaliter door mannen worden bezet. Hij noemt deze vrouwen daarom 'zowel manlijk als vrouwelijk, maar eigenlijk geen van beide'.²³⁵ Zij zouden zich aan een genderclassificatie onttrekken door in sociaal opzicht 'man' te worden. Wat Marga Klompé daarbij ook hielp was de schier onontkoombare wijze waarop zij zichzelf presenteerde. Dat was geen voorgewend gedrag, maar kwam voort uit haar persoonlijkheid. Het kostte haar daarom bijzonder weinig moeite haar plaats als erelid onder de mannen in te nemen. Toen in Duitsland Elisabeth Schwarzhaupt, de eerste vrouwelijke minister, in 1961 aantrad, opende bondskanselier Konrad Adenauer de ministerraadsvergaderingen met de begroeting 'Goede morgen, mijne heren!' Toen zij hiertegen protesteerde, zei hij tegen haar: 'In onze kring bent u ook een heer.'²³⁶ Indira Gandhi, gedurende bijna zestien jaar minister-president van India, zei eens: 'As Prime Minister, I am not a woman, I am a human being.'²³⁷

Er is echter nog een aspect van de prominente politica waarop de Britse historica Antonia Fraser in een onderzoek wees en dat paradoxaal aandoet. Terwijl de succesvolle politica enerzijds vrij moet zijn van mannelijke bevoogding – bij voorkeur door ongehuwd te zijn –, heeft zij anderzijds veel baat bij een beschermheer onder wiens hoede de weg naar de top kan worden geplaveid. Het is duidelijk dat Klompé de ideale beschermheer vond in de machtige politicus Carl Romme; zij legde het erop toe hem voor zich te winnen en met overtuiging 'Rommes Mädchen' te worden, zoals Angela Merkel – vanaf november 2005 Duitslands bondskanselier – het 'Mädchen' was van Helmut Kohl, toen hij nog bondskanselier was.

Een opzet waarin Klompé wonderwel slaagde door haar kant van het contact met Romme tweeledig te definiëren: aan de ene kant profileerde zij zich als het aapje (nota bene: een hoogopgeleide vrouw met veel levenservaring) dat politiek van toeten noch blazen wist, terwijl zij tegelijkertijd het veelbelovende enfant terrible was dat er niet tegen opzag de degens met de grote Romme te kruisen. Opmerkelijk is daarbij dat Klompé – zeer wel op de hoogte van Rommes bijzonder traditionele denken over plaats en taak van de vrouw – zich in de correspondentie met hem nergens identificeerde met vrouwen of het vrouwelijke. Blijkbaar wilde zij hem met haar ideeën daarover niet mishagen. Zo vroeg zij zich in een brief aan Romme af of hij een bepaalde mening van haar (over de bewapening van West-Europa tegen de Sovjet-Unie) zou zien 'als een typische slappe vrouwelijke reactie'.³³⁸ In dezelfde brief nam zij heel duidelijk afstand van haar seksegenoten en benadrukte zij daarmee op een handige manier haar bijzondere relatie met Romme. Zij beschreef hoe ze, blijkbaar op Rommes verzoek, namens hem bloemen bij de jarige Agnes Nolte kwam brengen.

Je bloemengroet aan de jarige Agnes was een hele beste. Ik kwam er temidden van een visite van 7 à 8 hoog geboezemde ongetrouwde jonge juffrouwen, zo van twijfelachtige leeftijd tussen de 45 en de 55, met peper- en zoutkleurig haar (je kent dat type wel) die allemaal in adoratie lagen van zo'n charmante fractievoorzitter. Als ik dat had geweten, dan had ik het niet kunnen laten om vanwege de pikantegheid een grote bos rode rozen mee te brengen. Nu waren het slechts solide roze anjers, die naar mijn gevoel beter bij de intentie van de gever pasten. Maar zoals gezegd, de beurt was best.

Haar glorierijke verovering van een plaats naast Romme in zijn inner circle werd niet door iedereen in de fractie met gejuich begroet. In april 1952 schreef Klompé aan haar fractiegenoot Jan Peters over 'de collega's in de fractie, die zich in het afgelopen jaar achter mijn rug aan onvriendelikheden over mij te buiten zijn gegaan. Men wordt er wijzer van en in meer wijsheid zit meer verdriet, volgens Prediker'.³³⁹

Zij was er waarschijnlijk in het algemeen erg gevoelig voor kritisch bejegend te worden (zie ook hoofdstuk 8). Op zaterdag 4 september 1948 bijvoorbeeld, toen zij nog maar een paar weken in de Tweede Kamer zat, had zij 's middags een vergadering van het KVD in Utrecht voorgezeten. Zij noteerde: 'Een moeilijke dag verder met veel vernederingen'.³⁴⁰ En in 1963 zou zij reden hebben te denken dat, na haar jaren als minister, 'een groot deel van de fractie mij met grote tegenzin in hun midden ziet

naar de VN en daarmee, indirect, bij haar intrede in de politiek noemde zij wel, maar de rol van grote KVP-mannen – Romme voorop – kreeg meer nadruk.²⁴⁶ Het beeld dat Klompé wilde overbrengen is duidelijk: hoewel zij wel degelijk betrokken was bij een aantal vrouwenorganisaties, had dat met haar politieke carrière niets te maken. Daarbij benadrukte zij ook dat haar sekse niet relevant was, waarmee zij haar erelidmaatschap als ‘man’ onder de mannen ondubbelzinnig onderstreepte.

De eerste, succesvolle periode als lid van de Tweede Kamer sloot Marga Klompé na acht jaar af, toen zij in 1956 het ambt van minister aanvaardde. Hoewel er in het KVP-archief teleurstellend weinig te vinden is over de fractievergaderingen van 1948 tot 1956²⁴⁷ en al haar fractiecollega's van toen overleden zijn, lijdt het, hoe dan ook, geen enkele twijfel dat Klompé door haar optreden en haar comfortabele plaats naast Romme grote formele en informele macht had verworven, zowel in de fractie als in de Tweede Kamer. Deze macht werd nog versterkt door haar degelijke dossierkennis, die zich niet beperkte tot Buitenlandse Zaken en Maatschappelijk Werk, maar zich ook uitstreckte over zaken die niets met haar portefeuilles te maken hadden. Haar rijzig postuur (zij was 1 meter 80 lang) en de toon van haar stem, die klonk alsof zij geen tegenspraak duldde – hetgeen eigenlijk ook zo was – completeerden dit beeld.

Op 14 oktober 1956, een dag na haar beëdiging als minister, schreef Klompé aan Romme:

Lieve Carl

[...] Als ik er in mijn nieuwe ambt iets van zal maken, dan zal dat voor een zeer groot deel te danken zijn aan alles wat ik in deze 8 jaren met jou werkend, van je heb geleerd. Hiervoor en voor de vaderlijke vriendschap, die je mij hebt betoond, ben ik je ontzettend dankbaar. [...] Met nogmaals heel, heel veel dank aan jou en Ton [...] en heel lieve gedachten je Marga²⁴⁸

Huize Klompé

Het gezin Klompé na de oorlog – Huisvriend Toon en Israël

Hoewel de grens tussen werk en privéleven bij Marga Klompé niet scherp te trekken was – beter: nauwelijks bestond – had zij toch ook een leven buiten het Binnenhof en de verschillende arena's van internationale samenwerking.¹ Er was het thuisfront aan de Sweerts de Landasstraat 91 in Arnhem, waar zij nog steeds een eigen kamer had. En het was buiten de politieke sfeer dat zij kennismaakte met een rooms-katholieke geestelijke die, naast professor Kruyt en Carl Romme, de betekenis van een vaderfiguur voor haar kreeg, een man bij wie zij tot rust en geestelijk op adem kon komen en die voor haar een bron van inspiratie werd: monseigneur Toon Ramselaar.

Toen de Duitse bezetting voorbij was en de leden van het gezin Klompé, zoals de meeste mensen in Nederland, hun leven weer in vrijheid konden hernemen, waren alle kinderen volwassen; in 1945 werd Hilde 34 en was de jongste, Charlot, met haar 23 jaar een jongvolwassen vrouw. Drie van hen – Elsbeth, Frans en Charlot – hadden het nest verlaten en leidden hun eigen leven, zodat te verwachten was dat zij lossere contacten met elkaar kregen. De immer actieve Marga ging zo in haar vele werk op dat het niet verwonderlijk zou zijn als ook haar contact met de anderen minder intensief zou worden.

Toen Marga al jaren in Den Haag woonde en ver over de vijftig was, stond echter behalve haar Haagse adres Smidswater 5 ook dat van haar

moeder Maria en later dat van zuster Hilde op haar briefpapier gedrukt. Als reden wordt wel genoemd dat zij als politica beschikbaar wilde blijven voor 'haar' mensen in Gelderland; Den Haag zou voor velen in die provincie te ver weg zijn. Zelfs toen moeder in 1961 naar Wassenaar verhuisde, was Marga vrijwel ieder weekend in Arnhem, de plaats die zij altijd bleef beschouwen als haar thuis. Hier had zij een pied-à-terre in de flat die Hilde huurde op enkele tientallen meters van het huis in de Sweerts de Landasstraat, waar ze zo lang gewoond hadden. In deze flat had Marga een eigen slaapkamer en een groot bureau in de zit/eetkamer, waaraan zij in de weekends werkte. Zo kon zij vaak bij haar moeder zijn.

Elsbeth als 'bruid' van Jezus Christus, Frans als de enige gehuwde en Charlot, die vanaf 1941 in Nijmegen een interne opleiding in de verpleging volgde en daarna in Wageningen en Tilburg werkte, leefden op enige 'afstand' van het ouderlijk huis. Het gezin vierde alle feestdagen zoveel mogelijk samen en bracht vrijwel alle vakanties met elkaar door. Het lijkt erop dat in elk geval moeder Klompé en haar twee oudste dochters hun relatie intensief voortgezet hebben.

Voor zo'n bekende en succesvolle zuster voelden zussen en broer niet alleen bewondering en trots, maar koesterden ze ook ambivalente gevoelens. Het hele gezin was hoe dan ook betrokken bij de ontwikkeling van een van hen. Daarom spelen zij op deze plaats een belangrijke rol in het verhaal over Marga's leven.

Marga's zusters en broer

Toen Hilde Klompé van de HBS was gekomen, was zij bij de AKU gaan werken, waar ze was opgeklommen tot directiesecretaresse. Haar baas, Steef van Schaik, werd in 1945 minister van Verkeer en Energie (RKSP/KVP) en hij stond erop dat Hilde als zijn secretaresse met hem meeging naar Den Haag. Van Schaik was slechts één jaar minister, waarna hij en Hilde teruggingen naar Arnhem en de AKU.²

Op 15 oktober 1953 schreef Marga in een brief aan Beaufort: 'Thuis gaat alles goed. Moeder is heel opgewekt en Hilde vierde twee weken geleden met een daverend festijn haar 25-jarig jubileum bij de AKU. Ze werd erg in het zonnetje gezet en iedereen vond het enig.'³

Toen Van Schaik in 1954 afscheid nam als president-directeur van de AKU, stond er in het personeelstijdschrift een interview met zijn secretaresse. Er stond een plaatje bij van een vlaggenstok met een vlag eraan en Hilde Klompé had in het bewuste interview gezegd dat haar baas weliswaar de

vlag, maar dat zij in ieder geval de vlaggenstok was.⁴ Elfriede Petit-Voss, die om de hoek bij de Klompés woonde en het gezin goed gekend heeft, zei over Hilde: 'Zij was een topsecretaresse bij de AKU en dat wilde ze weten ook. Ze stond natuurlijk in de schaduw van Marga. Ze vond zichzelf een belangrijke figuur; dat was ze en dat zei ze ook. Ze zei: ik ben een belangrijk iemand. Je moest niet denken dat ze zomaar een kantoorbaantje had.'⁵

Hilde wordt in de interviews een 'potentaat', maar ook een 'pietere tante' genoemd.⁶ Altijd tot in de puntjes verzorgd en goed gekleed. Een zeer charmante vrouw, naast haar werk actief in kerk en samenleving en volgens haar nicht Marijke Schoemaker-Klompé 'aan de lopende band verliefd'.⁷ Overvleugeld door haar jongere zuster en – tot ze bijna vijftig jaar was – gecommandeerd door haar dominante moeder: het leven van Hilde ging niet over rozen. De voorkeur van Maria Klompé voor haar tweede dochter had ook tot gevolg dat Hilde en Marga een moeizame relatie hadden.⁸ (Voor Hilde, die op 19 oktober 2006 op 95-jarige leeftijd stierf, was het een belangrijke reden om in 2004 een interview voor dit boek af te wijzen.) Het zou ook de kleine kinderen van Frans niet zijn ontgaan wanneer zij met vakantie op Vlieland waren in het prachtig gelegen vakantiehuis 'de Keet'. Zij zouden dan regelmatig gevraagd hebben: 'Waarom is tante Marga altijd zo onaardig tegen tante Hilde?'⁹ Een van hen, Maria Klompé, meende zich in 2007 te herinneren dat Hilde en Marga elkaar wel eens heel erg uitscholden.¹⁰

Hilde bleef haar hele leven in Arnhem wonen en tot het eind van de jaren vijftig zelfs in het huis van haar moeder. Deze was toen erg depressief en werd geplaagd door irrationele angsten, maar ze wilde niet dat Hilde hier iets over vertelde aan Marga als die in het weekend thuiskwam. Omdat de situatie een enorme druk op Hilde legde, bracht zij Marga toch op de hoogte. Om Hilde te ontlasten zocht Marga toen voor hun moeder een verzorgingshuis in Den Haag, bij haar in de buurt,¹¹ maar door moeders psychische problemen bleek zij beter op haar plaats in de psychiatrische St.-Ursulakliniek te Wassenaar.¹²

Elsbeth had in het gezin wellicht de moeilijkste positie: zij hoorde als middelste van de vijf niet bij de groten, maar voelde zich ook niet helemaal een van de kleintjes. Al vanaf de jaren twintig waren de kinderen verdeeld in de twee groten en de drie kleintjes. Charlot beschrijft de groten als 'knap, ijverig, maar bedillerig'. Maar toen de 'kleintjes' volwassen waren, bleken alle vier de dochters een dominant karakter te hebben: 'Mijn moeder was een heel dominante figuur, daar hebben we allemaal een tik

van meegekregen. Hilde en Marga, Elsbeth ook. We konden er allemaal wat van.¹³

Toen Elsbeth twintig was, ging zij de verpleging in. Dit betekende dat ze haar intrek nam in het zusterhuis van het ziekenhuis waar ze leerde en werkte. Ze zou eigenlijk een opleiding tot accountant volgen, maar door geldgebrek zat zo'n studie er voor haar niet in. Toen ze 25 was, in 1941, kondigde ze aan dat ze het klooster in wilde. Deze beslissing wekte verbazing bij haar broer en zusters: zij hadden verwacht dat deze vrolijke meid als eerste van de kinderen thuis zou komen met een aanstaande verloofde.¹⁴ Op 6 augustus belde ze aan bij de Vrouwen van Bethanië in Bloemendaal.¹⁵ Deze congregatie was in 1919 gesticht als een lekenbeweging van religieus bewogen vrouwen; in 1932 was deze beweging een religieuze congregatie geworden.¹⁶ Het noviciaat van Elsbeth duurde zeven jaar – twee jaar korter dan de gangbare negen –, waarna zij op 4 september 1948, een paar weken na Marga's installatie in de Tweede Kamer, haar eeuwige gelofte aflegde. De volgende dag noteerde Marga in haar dagboek: 'Hele dag bij Elsbeth. Goede dag. Ik zou niet zo normaal kunnen zijn als Els was onder zulke omstandigheden. Wat heerlijk dat zij zoo gelukkig is'.¹⁷

Volgens een andere Vrouwe van Bethanië, Judith Raupp, die Elsbeth zeer goed gekend heeft en ook heel wat keren met haar op vakantie ging, leefde Elsbeth, toen ze nog thuis was, erg in de schaduw van Marga en leed ze daaronder. Deze oude dame achtte het heel waarschijnlijk dat Elsbeth, door zich aan te sluiten bij de congregatie, niet alleen van deze last, maar ook van haar dominante moeder bevrijd werd.¹⁸ Dit was ook de mening van een nicht van de kinderen Klompé, die eraan toevoegde dat Elsbeth in de chique orde van de Vrouwen van Bethanië meteen de kans had vriendinnen van niveau te krijgen.¹⁹

Op 8 december 1948 vertrok Elsbeth naar Wenen om bij 'Die offene Tür' onder fabrieksmeisjes te gaan werken.²⁰ De bewaard gebleven brieven die zij en Marga elkaar schreven, zijn hartelijk van toon; Marga schreef haar in oktober 1953 dat zij voornemens was om op 2 januari naar Wenen te komen en daar tot 10 januari te blijven.²¹ Een paar jaar later, in augustus 1956, schreef Elsbeth in een brief aan Marga, die haar 44ste verjaardag vierde, vooral over haar werk en over de mensen met wie ze in Oostenrijk te maken had. Ze meldde naar Nederland te komen voor overleg met medevrouwen van Bethanië, maar voegde aan deze mededeling onmiddellijk toe: 'Ik vermoed echter niet, dat ik dan ook weer thuis kom. [...] Ik moet aansluitend nog naar Vorarlberg en wil mijn kuddeke toch niet zo lang alleen laten.'²² Sedert haar eeuwige gelofte op 4 september 1948 bezocht Elsbeth het ouderlijk huis niet vaak meer. Van een Vrouwe van

Bethanië werd verwacht dat zij slechts zeer sporadisch contact met haar familie had.²³

Over moeder Klompé rept Elsbeth in haar brief met geen woord en zij eindigt met een opmerkelijke waarschuwing: 'Dag Marga, zul je niet te hard werken, zodat je in een soort uitputting steeds sterkere prikkels aan nicotine en alcohol nodig hebt om op de been te blijven. Zelfs een ijzersterke gezondheid verdraagt dat niet en het gevaar van de Manager Krankheit is bij jou niet denkbeeldig.²⁴ Dit lijkt geen uit de lucht gegrepen vermaning. Al in 1950 liet Klompé fractievoorzitter Rommie vanuit New York weten dat ze in een sentimentele bui was, 'hoewel ik de hele dag geen drup alcohol heb gedronken'.²⁵ In latere jaren zou zij bekendstaan om de hoeveelheid jenever die zij dronk ('ze dronk als een tempelier'). Tot haar 65ste rookte ze zware sigarettenmerken. 'Ze zat eindeloos sigaretten te roken, als het gekund had drie sigaretten tegelijk.'²⁵

Halverwege de jaren zestig kwam Elsbeth voor een aantal jaren terug naar Nederland, waar zij enige jaren overste was van een gemeenschap van Vrouwen van Bethanië aan de Plantage in Leiden. 'Keurig gekapt' en met een 'smaakvol mantelpakje' legde ze een journalist uit wat haar congregatie zich in Leiden tot doel had gesteld: cursussen geven aan mensen die plannen hadden een 'gemengd huwelijk' aan te gaan.²⁶ In de jaren zeventig ging ze naar Rome. Hier werkte ze in een gastenhuis voor niet-katholieken die de stad bezochten. Katholieken werden in dit huis niet toegelaten. Er werd een uitzondering gemaakt toen Elsbeth zestig jaar werd: haar drie zusters en haar broer gingen erheen. Ze leidde hen rond door de Vaticaanse tuinen.

Begin jaren tachtig kwam Elsbeth terug naar Nederland om in Nijmegen te werken aan de opleiding van novices: meisjes of vrouwen die een proeftijd doorliepen voordat zij tot een kloosterorde werden toegelaten. In 1983 bleek Elsbeth kanker te hebben. Ze overleed aan de chemokuur in augustus 1983, 67 jaar oud. Ruim twintig jaar later stond de franciscaan Hans van Munster, een goede vriend van Marga, het beeld voor ogen van Elsbeth als het geestelijk brandpunt van haar drie zussen.²⁷

Frans Klompé, de enige jongen in het gezin Klompé-Verdang, was net zo goedmoedig als zijn vader en andere mannelijke Klompés. Hij miste het sterk dominante gedrag dat zijn moeder en zijn zussen kenmerkte. Na zijn eindexamen ging hij bij de AKU werken, waar hij in korte tijd van spinner in overall opklom tot laborant. Een paar jaar na de oorlog trouwde hij met Clarita Wiessing, in de jaren dertig een van de meisjes die bij hen in huis gewoond hadden. Volgens nicht Marijke Schoemaker zou moeder Klompé haar zoon met succes aan Clarita gekoppeld hebben.²⁸ Zij was de

dochter van een Arnhemse ingenieur, die ook bij de AKU werkte. Frans Klompé en Clarita Wiessing, die de weduwe was van Jan Marijnen – de broer van premier Victor Marijnen – en een dochter had, stichtten een gezin en kregen samen twee dochters. In 1969 had Frans zich bij de AKU zo'n goede positie verworven dat hij bij de fusie met het Duitse Glanzstoff een belangrijke rol kon spelen. In december 2002 brak Frans zijn heup; toen hij in het ziekenhuis lag, kreeg hij kort na de operatie een zwaar herseninfarct en daarbij een longontsteking. Diezelfde maand nog, op 27 december, is hij op 83-jarige leeftijd gestorven.²⁹ Als enige zoon én als enige van de kinderen die trouwde en een eigen gezin kreeg, had hij een aparte positie ingenomen: hij kwam in de contacten met moeder en zusters min of meer langs de zijlijn te staan.

Charlot, ten slotte, maakte carrière in de verpleegkunde. Zij zwaaide aan het eind van haar arbeidsleven de scepter als hoofd van de verpleegdienst van een groot ziekenhuis in Tilburg. Haar hele leven heeft zij gedacht lang niet zo intelligent te zijn als haar zus Marga. De door haar moeder op stellige toon uitgesproken woorden 'een Klompé zakt nooit' zal ze nooit vergeten.³⁰ Die uitspraak legde op haar – net als op haar broer Frans – een enorme druk.³¹

Volgens Janny Gorter, de vrouw die vijftien jaar de huishoudelijke hulp bij Marga Klompé is geweest, was Charlot van de vier zusters de zorgzaamste.³² Na haar pensionering heeft ze eerst Elsbeth in haar ziekte bijgestaan en later Marga, die tussen 1982 en 1984 vier heupoperaties moest ondergaan.³³ Eind 1984 kon Charlot vlak bij het adres van haar zuster in Den Haag een woning krijgen en van daaruit de zorg voor Marga op zich nemen, zodat die niet naar een verpleeghuis hoefde. Bij die gelegenheid zou Marga volgens Charlot voor één keer gebruik hebben gemaakt van haar bekendheid en invloed om Charlot een woonvergunning te bezorgen. Zij had daartoe contact met Frans Schols (KVP), de burgemeester van Den Haag. Bij de bezichtiging van Charlots appartement, Smidswater 1A (Marga woonde op nummer 5), vroeg Marga toen ze in de keuken stonden verbaasd: 'Moet je hier je hobby uitoefenen?' Charlots hobby was koken, en de keuken was erg klein.³⁴

Ook aan Hilde heeft Charlot de laatste jaren veel zorg gegeven, maar die behandelde haar jongste zuster, zoals deze zelf vertelde, erg onvriendelijk.³⁵ In 2005 is Charlot op 84-jarige leeftijd teruggegaan naar Tilburg.

Brieven van vader Jan Klompé

Nadat haar vader in 1937 permanent was opgenomen in de St. Joseph Stichting te Apeldoorn, zag Marga hem nog maar een enkele keer, en ditzelfde gold voor haar moeder en haar drie zusters. Frans heeft zijn vader nooit teruggezien: vader weigerde hem te ontvangen of zelfs maar zijn naam te noemen. In 2004 herinnerde Charlot zich dat vader hem 'een figuur van onbesproken gedrag' vond, over wie niet gesproken mocht worden.³⁶

Alexander Wesel, een van de broeders die in de St. Joseph Stichting als verpleger werkten, herinnerde zich Jan Klompé nog uit de jaren 1949 tot eind 1953 als 'een zwijgzame maar vriendelijke man die voor eenieder zijn hoed afnam en een diepe buiging maakte'. Hij zou er jarenlang op de boekbinderij gewerkt hebben.³⁷ Na de oorlog was er weer enig contact tussen vader en zijn gezin, wat blijkt uit twee brieven die Jan begin 1951 vanuit de St. Joseph Stichting aan zijn inmiddels bekende dochter Marga stuurde. Hij schreef dat zowel zijn vrouw als zijn dochters Hilde en Lottie (Charlot) hem een enkele keer bezochten. Ook verheugde hij zich op een bezoek van Marga.

In een van deze brieven, gedateerd 23 februari 1951, gaf vader uiting aan zijn verbazing over de overstap van zijn dochter van de scheikunde naar de politiek – 'want scheikunde en staatskunde zijn zeer uiteenlopende wetenschappen' –, waarna hij schreef over de offers die mensen (blijkbaar ook buiten de familie) zich getroost hadden om het Marga mogelijk te maken scheikunde te studeren:

Ik moet hier nog een voor mij persoonlijke gewetensvraag doen. Je herinnert je wel, dat ik destijds toestemde in je studie, onder voorwaarde, dat je, eenmaal in verdiensten, de financiële voorschotten, waardoor Heer Remmerts je studie mogelijk maakte, zoudt restitueren. Je hebt daarin toegestemd en ik heb je later nog eenmaal daaraan herinnerd. Nu je als kamerlid een hoog salaris geniet, zul je zeker deze voorwaarde wel vervullen?³⁸

Deze laatste zin moet zijn dochter pijn hebben gedaan. Kamerleden genoten geen hoog salaris en bovendien besteedde Marga, omdat haar vader geen inkomen had, ook nog een deel van haar schadeloosstelling van 7200 gulden per jaar (in 2011 € 24.400) aan het levensonderhoud van haar moeder.

Vader gaf zijn dochter in zijn brief ook een advies waaruit blijkt dat hij op de hoogte was van de Europese kwestie. Reeds voor de oprichting van de Raad van Europa in 1949 werd duidelijk dat Groot-Brittannië en de Scandinavische landen geen voorstanders van een Europese federatie waren.

Wanneer je nog eens in Straatsburg rapporteert over de Federale Staten van Europa, streef er dan naar het machtige en voor de zaak van het Volkenrecht zo verdienstelijke Britse Empire, zo ook de Scandinavische landen, die resamen belangrijk genoeg zijn, ook als strategische positie, binnen het federaal Europees verband te houden. Dat was het plan Churchill en hierin ligt de kracht van democratisch West Europa. Bovendien zou dit standpunt je eigen populariteit en daarmee je politieke carrière ten goede komen.

En op het gebied van gezondheid:

Zorg toch goed voor je gezondheid en wacht je voor overspanning. Het centrale zenuwstelsel is een orgaan, waarop wij erg zuinig moeten zijn, opdat wij zelf, zoals de psychologie leert, meester blijven over onze zenuwen, en deze niet ons de baas worden, zoals het heden ten dage bij zovelen gaat.

Dit was een onderwerp dat hem blijkbaar zeer interesseerde. Hij had het over een strenge rustkuur die hij kort voordat hij de brief schreef, had moeten ondergaan omdat hij 'overspannen' was. Hij was daardoor genoodzaakt tijdelijk van zijn kamer naar de ziekenafdeling te verhuizen. De dokter had hem het roken verboden en pas na een maand had hij zijn werk, voornamelijk bestaande uit schrijfarbeid, 'ten dele van vertrouwelijke aard', kunnen hervatten. Hij hoopte door de goede zorgen van zijn dokter en van de 'Eerwaarde broeders' snel weer op volle kracht dit werk te kunnen doen. Hoe Jan Klompé aan dat werk kwam – als het waar is wat hij schrijft – is onbekend. Vervolgens vertelde hij dat hij een maand eerder van Hilde en Charlot een exemplaar van Marga's proefschrift had gekregen. Hij feliciteerde haar hiermee, tien jaar na Marga's promotie. Hoewel in de algemene scheikunde niet thuis, zo schreef hij, maakte de dissertatie op hem de indruk 'goed doorwrocht en gedocumenteerd' te zijn.

Op 12 april 1951, ruim zes weken na de vorige brief, schreef Jan Klompé zijn dochter opnieuw. Hij dankte haar voor de Engelse tijdschriften die ze hem had gestuurd, waaronder de *Saturday Evening Post*, welk blad hij

zowel inhoudelijk als in vormgeving sterk verbeterd vond in de jaren na de oorlog: 'Het papier is mooier, en de druk is uitstekend; vooral de lithografieën zijn bewonderenswaardig, hetgeen mijn oude vakmanshart goeddeed.'³⁹ Hij zegde Marga hartelijk dank 'voor zoveel goedheid'. In zijn schaarse vrije uren zou hij van de tijdschriften gaan genieten. Hij voelde zich sterker en gezonder dan in de jaren daarvoor en eindigde zijn brief met vrome raad:

Vertrouw op God, in de zekerheid, dat Hij het laatste woord spreekt en niet de mensen, en dat Hij uiteindelijk alles ten beste zal keren. Bidt met vertrouwen en met volharding voor al je belangen en voor allen, die je dierbaar zijn, of waarvoor je belangstelling hebt. Bidt van tijd tot tijd ook een kraaltje voor mij. Ik kan het best gebruiken. Wees overtuigd, Marga, dat ik ook voor jou veel bid, evenals voor je zusters.

Zoon Frans werd niet genoemd.

In de nacht van 26 op 27 oktober 1954 werden moeder en Hilde, beiden in Arnhem, gebeld door een medewerker van een ziekenhuis in Apeldoorn waar vader was opgenomen. Hij zou in de laatste fase van zijn leven zijn. Marga was op dat moment in Luxemburg, Elsbeth zat in Wenen en Frans vertoefde voor zijn werk in Engeland.

Ook Charlot werd gebeld. Zij was toen werkzaam in een ziekenhuis in Wageningen en nam vandaar onmiddellijk een taxi naar Apeldoorn. Toen zij daar aankwam, waren haar moeder en Hilde er al: een buurman had ze gebracht. Vader kon nog communiceren, maar hij maakte ook in zijn laatste uren niet de indruk hun komst erg op prijs te stellen. Met hun drieën zaten ze aan vaders sterfbed. Hij stierf op 27 oktober 1954, zeventig jaar oud. In kleine kring is hij in Arnhem begraven.⁴⁰ Enkele dagen later schreef Marga aan haar vriendin en partijgenote Netty de Vink, die op dat moment voor de Verenigde Naties in New York zat:

Het geheel is nog erg plotseling gegaan: door een acute infectie was hij binnen een dag weg. Moeder, Hilde en Charlot zijn bij het sterven geweest, want op het laatste moment vond hij dit goed. Frans was in Engeland en ik in de nachttrein terugkomend uit Luxemburg en wij waren dus te laat. Natuurlijk is dit een oplossing voor Vader en zijn wij in de grond dankbaar. Wrok of scherpste is er in het geheel niet, daar men toch een zieke niets verwijten kan. Wel is er natuurlijk toch

verdriet, omdat er weer veel omhoog komt uit het verleden en je je ook bewust wordt van bindingen die dieper zijn dan je verwachtte.⁴¹

De laatste twee zinnen geven stof tot nadenken, vooral in combinatie met enkele passages uit vaders brief van 23 februari 1951:

Zo is het volgende week vijftien Jaar geleden, dat ik voor het eerst in de St. Joseph-Stichting kwam. Ik heb den laatsten tijd veel over het verleden en over het heden nagedacht, en ik vertrouw te mogen aannemen, dat zulk een lange tijd van vijftien Jaar afscheiding van alles wat waarde gaf aan het leven, een tijd van vernedering en veel leed, door God en de mensen als een uitboeting zal worden beschouwd voor de schuld van onrechtmatigheden en verzuim uit het verleden, waar ik toch dezen langen en harden tijd met geduld en overgave aan Gods wil heb verdragen.

Lieve Marga, wil je deze opvatting van mijn levensverhoudingen eens overwegen en zou je de mogelijkheid kunnen zien, deze opvatting te delen. Zo ja, zou je dan met de relaties en de invloed, die je wellicht hebt bij hoge gezagspersonen willen beproeven deze opvatting ingang te doen vinden, ook waar je van mijzelf hebt vernomen, hoezeer ik berouw, wat ik in het verleden door nalatigheid en door gebrek aan juist inzicht aan een aantal personen heb tekortgedaan, en het leed daarover indirect ook aan mijne familie in uitgebreiden zin werd veroorzaakt. Wanneer je hiertoe een poging zoudt willen doen, zou je mij een grote weldaad bewijzen, een daad, die zeker door God zal worden gezegend.⁴²

Netty de Vink schreef in haar condoleancebrief:

Jarenlang heeft deze narigheid en ellende geduurd, wat als een zware druk op jullie gezin heeft gehangen en ervaren moet zijn en vooral voor je Moeder moet het uitermate zwaar geweest zijn. Aan dit alles is nu een einde gekomen, ofschoon zoals je eens zei, het voor je Moeder erg zal zijn als hij vóór zijn overlijden niet meer tot een juist inzicht van de situatie tegenover haar en jullie kinderen zal zijn gekomen, waardoor voor haar de rust toch nog verstoord zal blijven. Maar je kunt een dergelijk inzicht toch niet verwachten van iemand, die geestelijk zover van jullie verwijderd raakte.⁴³

Blijkbaar wisten De Vink en Klompé waarop de eerste met 'een juist inzicht van de situatie' doelde. Deze passages in hun brieven maken ons duidelijk dat de woorden in vaders brief niet de vruchten zijn van een ontspoord brein, maar werkelijk verwijzen naar dingen die in het verleden voorgevallen zijn.

De psychiatrische stoornis van vader en zijn afwezigheid legden inderdaad een zware druk op het gezin. Moeder raakte hierdoor in een jarenlange depressieve toestand, het hele gezin moest met hard werken, zeer zuinig leven en hulp van buiten het hoofd boven water houden en ze deelden een groot geheim. Deze gevolgen en het verdriet om vader maakten dat de lotsverbondenheid tussen moeder en kinderen groot was.

Na vaders dood in 1954 was Maria Klompé écht weduwe, nadat zij al sedert 1947 in het adresboek van Arnhem als zodanig te boek had gestaan. Zij klampte zich zo mogelijk nog meer dan voorheen vast aan de kinderen en aan hun vrienden.⁴⁴ Over de succesvolle opmars van haar tweede dochter legde zij een groot aantal plakboeken aan en na moeders dood in 1966 ging Marga hier zelf mee door, zodat er zo'n kleine vijftig plakboeken met krantenknipsels, reisverslagen en foto's in het Nationaal Archief te vinden zijn.

Marga op haar beurt bracht haar vrije tijd vaak met haar moeder door. Ze hadden lange gesprekken over bijvoorbeeld het thema 'boete'.⁴⁵ Marga noemde haar moeder in brieven een 'reuze-lieverd'.⁴⁶ Ze gingen samen regelmatig op vakantie, vooral naar Duitsland. Soms combineerden zij dit met een spreekbeurt van Marga, zoals in oktober 1957, toen Marga een toespraak hield op het katholieke congres voor lekenapostolaat in Rome.⁴⁷ Ook in Klompés brieven komt moeder vaak voor. Het is niet overdreven om te stellen dat Marga en haar moeder onafscheidelijk waren. Van welke inkomsten moeder vanaf de tweede helft van de jaren veertig leefde, is ook weer zo'n punt waarover geen volledige duidelijkheid te krijgen valt. Wel staat vast dat haar zuster Tinnen, die buitengewoon rijk was geworden en in het hart van Keulen samen met haar enige zoon in de jaren vijftig een prachtig huis (Am Römerturm 27) bewoonde, haar zuster in Arnhem financiële steun gaf.⁴⁸ Ook alle kinderen bleven naar vermogen bijdragen.

Toen het na moeders opname in de St.-Ursulakliniek wat beter met haar ging, kon zij opgenomen worden in het verzorgingshuis Huize Willibrord, ook in Wassenaar. Met haar moeder zo dicht in de buurt had Marga er weer een verantwoordelijkheid bij. Als minister had ze soms geen tijd om haar moeder te bezoeken en daarom schakelde ze regelmatig haar secretaresse Marijke Cornelissen-Vlek in. Die ging dan bijvoorbeeld

bij de 'oude mevrouw Klompé' op zaterdagmiddag theedrinken en ze ging ook eens met haar naar de Bijenkorf om sinterklaasinkopen te doen.⁴⁹

Moeder zat met grote regelmaat als toehoorder in een loge van de Tweede Kamer, vooral wanneer Marga het woord voerde.⁵⁰ Klompé: 'Als ik in de Kamer zaken moest verdedigen, dan kwam ze altijd, mocht van de voorzitter in de loge zitten en maakte alles heel intensief mee.'⁵¹ Haar partijgenoot Norbert Schmelzer merkte in een gesprek op dat Marga's moeder wel érg aanwezig was in haar leven en werk. Sommige mensen in het politieke circuit vonden dat moeder wel iets meer op de achtergrond kon blijven. Maar daar had haar dochter geen boodschap aan.⁵²

Liefdesrelaties

Hoewel geen van de vier dochters van het echtpaar Klompé-Verdang trouwde, hadden ze allemaal wel liefdesrelaties. 'Anders heb je geen vol leven,' zei Charlot Klompé, en meer wilde ze hierover niet kwijt.⁵³

Er zijn verschillende verhalen in omloop over de relaties met mannen die Marga in haar leven zou hebben gehad. In een van haar plakboeken⁵⁴ in het Nationaal Archief ligt tussen de foto's een met de hand geschreven gedicht in het Duits, getiteld 'Ich an Sie!', waarin de schrijver, Dr. W., in verheven bewoordingen uiting geeft aan zijn liefde. Het gedicht bestaat uit zes strofen van elk zes regels, een consequent volgehouden rijmschema ababcc en een goedlopend metrum. Verder blijkt uit het gedicht dat hij een christen was ('Sag' o Christus, naht sie bald?') en een goed gevoel had voor het Duits, dat zijn moedertaal zal zijn geweest.

Meine Sehnsucht geht dahin
daß ich eine Seele finde,
die mir folgt mit frohem Sinn
Willig wie ein Kind dem Kinde
Wenn ich sag, zu ihr gewandt
Komm, wir gehen Hand in Hand!

Eine Seele muß es sein
Wie ein Frühling hold in Blüte,
Wie ein Sonnenstrahl so rein,
Wie ein Himmel reich an Güte
Und, in sel'ger Glut entbrannt,
Leuchtend wie ein Diamant.

Aber auch in schwerer Zeit
Muß sie sein mein treu Geleite,
Muß sie stehn zum Kampf bereit
Als ein Freund an meiner Seite,
der da teilt zur Zeit der Not
Meine Tränen und mein Brot

Mehr als mir mein Traum verspricht,
Muß mir diese Seele geben!
O, ihr Auge sei mein Licht,
Ihre Liebe sei mein Leben,
Und Ihr Höchstes muß es sein,
Mir zu sagen: Ich bin Dein!

O, wie will ich mich erfreuen,
Wenn ich diese Seele finde!
Rote Rosen will ich streuen
Auf den Pfad dem lieben Kinde.
Ihre zärtliche Gestalt
Sag' o Christus, naht sie bald?

Naht sie denn, so breit' ich aus
Meine Arme sie zu tragen
In die Hütte, die mein Haus,
Und ins Ohr will ich Ihr sagen
Himmelsworde, wie da sind:
Engel, Gattin, Freundin, Kind!

Het gedicht is gedateerd 16 juni 1953 te Straatsburg, waar de Raad van Europa en de EGKS zetelden. De kans is groot dat de dichter hier een collega van Marga was en haar van nabij meemaakte.

Een van de bekendste geruchten over een relatie van Marga met een man gaat over een aanstaande verloving met Heinrich von Brentano, van 1955 tot 1961 minister van Buitenlandse Zaken van de Duitse Bondsrepubliek.⁵⁵ In de kranten verscheen een foto waarop zij samen een hotelkamer uit komen. Zij hadden daar zitten praten, zoals Klompé wel vaker in een hotelkamer met mensen sprak, omdat je als politicus met een bekend gezicht nu eenmaal geen rustig gesprek kunt voeren in de lounge. Klompé vond het absurd dat zij niet met een man zou kunnen overleggen in een hotelkamer. In juli 1963 schreef zij: '[...] het nieuwste zeer hardnekkige

gerucht is dat ik met Von Brentano ga trouwen. Ik heb hier hard om gelachen, want ik heb de man in geen 2 jaar gezien en dan te bedenken dat hij ook nog van de "verkeerde richting" is!"⁵⁶ Het gerucht haalde op 18 juli de ochtendkranten, maar een dag eerder meldde een Duitse krant al: 'v. Brentano heiratet nicht'. Volgens dit bericht had hij gezegd: 'Das ist eine Lüge. Dieses Gerücht wurde völlig frei erfunden.' De krant schreef dat een prominent Nederlands politicus het gerucht in de wereld had gebracht. Von Brentano vatte het op als 'ein bössartiger Versuch, dieser von mir hochgeschätzten Frau etwas anzutun'.⁵⁷

Marga's vermeende relatie met Von Brentano was niet het enige gerucht over haar liefdesleven. Zo werden ook de namen genoemd van de priester Toon Ramselaar, de in hoofdstuk 6 vermelde Geert Ruygers, haar katholieke collega-buitenlandspecialist van de PVDA-fractie, en de achttien jaar oudere katholieke historicus L.J. Rogier. Marijke Cornelissen-Vlek, van 1959 tot 1963 en van 1967 tot 1969 Klompé's secretaresse op het departement, vertelde dat Marga mannen heel leuk vond en ook wel eens flirtte. Marga zou volgens haar – maar dat is niet zeker – in Utrecht een vriend hebben gehad die heel lang op haar zou hebben gewacht. Maar het werd niets.⁵⁸ Gradus Hendriks, in de tweede helft van de jaren zestig directeur-generaal bij het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM), had als naaste medewerker van Klompé wel eens vertrouwelijke gesprekken met haar. In februari 1963 bijvoorbeeld bracht hij met haar een werkbezoek van twee weken aan Suriname. Volgens zijn verhaal zaten zij een keer 's avonds op een bankje bij de Surinamerivier wat te praten. Klompé zei op een bepaald moment, 'toen ik heel vertrouwelijk met haar was [...]: "Ik ben wel eens verliefd geweest en ik heb wel eens een vriend gehad [...]"'⁵⁹

Albert van den Heuvel, die als secretaris-generaal van de Nederlands-hervormde kerk Klompé kende als voorzitter van de sectie Internationale Zaken van de Raad van Kerken in Nederland en haar in die functie opvolgde, noemde de naam van, zoals hij zei, 'de grote architect van Europa' Robert Schuman als geliefde van Klompé.⁶⁰ En Gerard Kaandorp, die als secretaris van de Beleidsadviescommissie van de Bisschoppenkonferentie Klompé van nabij meemaakte, zei: 'Ik meen te weten dat Marga vroeger verkering heeft gehad, maar we hebben er nooit over gepraat, dat was te privé.'⁶¹ Judith Raupp, die Marga leerde kennen toen zij in Utrecht rechten studeerde, vertelde dat Marga 'verkikkerd' was op haar broer.⁶²

We kunnen putten uit een keur van huwelijkskandidaten, maar slechts één ding staat vast: het is nooit tot een huwelijk gekomen. Marga Klompé groeide op en werd volwassen in een tijd waarin ongehuwde vrouwen

beschouwd werden als vrouwen die geen zinvol leven leidden; daarvoor was het moederschap een noodzakelijke voorwaarde. Vrouwen die een academische opleiding hadden gevolgd en carrière maakten, gingen dwars tegen de heersende normen in. Zij waren, zo was het maatschappelijk oordeel, niet vrouwelijk genoeg en zouden daardoor ongehuwd en kinderloos blijven.⁶³ Esther Mary Harding echter, psycholoog in de jaren dertig en leerling van Carl Jung, had andere denkbeelden over deze laatste categorie vrouwen. Zij beschreef ze in haar boek *The way of all women* uit 1933, dat eind 1938 in Nederland werd uitgebracht onder de titel *Der vrouwen levensweg*. Het waren volgens Harding vrouwen die aanvankelijk een huwelijk niet uitsloten, maar eerst de mogelijkheid van een opleiding en een beroep wilden benutten. Later bleek het vaak onmogelijk om als ontwikkelde vrouw een levenspartner te vinden, waarna zij hun leven geheel afstemden op hun professie. 'These women', schreef Hardy,

far from being the weaklings, the stupid or unattractive members of their generation, may be the most vital and enterprising, the ones with greatest intelligence and initiative.⁶⁴

[...]

If we question the vigorous unmarried women characteristic of today, we shall find that a large proportion of them could have married. They refused because they wanted something different from the usual conventional marriage or they wanted first to try their own wings in college or work.⁶⁵

Toen aan Klompé in augustus 1977 werd gevraagd of de ongehuwde staat een bewuste keuze was geweest, antwoordde zij:

Dat was het niet. Ik wilde echter alleen trouwen met iemand waarmee ik dat echt de moeite waard vond. Die iemand heb ik nooit gevonden. Ik heb over dit verschijnsel lang en goed nagedacht en ten slotte mijn leven daarop afgesteld. Je kunt als alleenstaande een zeer volwaardig bestaan leiden, hoor. [...]

Natuurlijk mis je als ongehuwde bepaalde dingen. Daar ben ik heel reëel in. Zo heb ik het vaak gemist dat als je thuiskwam er niemand was om tegen aan te praten. En zo zijn er andere dingen: het niet hebben van kinderen bijvoorbeeld. Anderzijds brengt het ook voordelen met zich mee: vrijheid, de mogelijkheid tot optimale maatschappelijke inzet.⁶⁶

Soms groeide uit werkcontacten met mannen wel een persoonlijk, vriendschappelijk contact. Meestal waren dat getrouwde mannen en werden ook hun vrouwen in de vriendschap betrokken. Dit was bijvoorbeeld het geval met Erwin Baumgarten, directeur van het United Nations Information Center, en zijn vrouw Jeanette. Met hen werd in de zomer van 1954 het eerste contact gelegd, dat uitgroeide tot een jarenlange vriendschap.⁶⁷ Uit begin jaren vijftig dateerde ook haar vriendschap met Vic en Peggy Beermann; een paar jaar later, in 1956, raakte zowel Vic in Wenen als beginnend minister Marga in Den Haag ambtshalve direct betrokken bij de opvang van Hongaarse vluchtelingen. En natuurlijk moet hier ook haar vriendschap met Jo en Truus Cals genoemd worden, waarover later in hoofdstuk 11 uitgebreid bericht wordt. Opmerkelijk ten slotte was haar vriendschappelijk contact met Edward Brongersma, een katholieke doorbraaksocialist die al vanaf de jaren veertig zeer kritisch stond tegenover de katholieke kerk, waarmee hij in 1968 officieel brak. In 1950 werd hij veroordeeld vanwege pedofiele contacten; hij pleitte voor acceptatie van pedofilie en in het algemeen voor liberalisering van de zedelijkheidswetgeving. Brongersma was voorstander van euthanasie en stierf in 1998, 86 jaar oud, een zelfgekozen dood. Zijn homoseksualiteit, zijn veroordeling noch zijn felle kritiek op de katholieke kerk waren voor Klompé reden om het contact te verbreken. In 1956 reageerde zij hartelijk op zijn aanstelling als directeur van het Maatschappelijk Buurtwerk in Haarlem. In september van dat jaar schreef hij haar, omdat hij naar Italië ging zonder reisgenoot: 'Heb je geen zin? [...] Het zou mooi zijn als we nog eens samen door de Via della Conciliazione konden wandelen zoals in 1948! Veel hartelijke groeten.'⁶⁸ Marga, op de drempel van het ministerschap, moest bedanken.

Soms werd Klompé omschreven als een zeer aantrekkelijke vrouw met charme,⁶⁹ maar een aantal geïnterviewden vond dat zij een mannelijke uitstraling had, zowel in postuur als gedrag, of dat zij zich masculien ontwikkeld had.⁷⁰ Het kan zijn dat haar gedecideerde, dominante optreden en kennis van zaken al genoeg waren om bij anderen de indruk te wekken van mannelijk gedrag. Daarbij kwam haar voorkeur voor het gezelschap van mannen als *one of the boys*, met het daarbij passende jeneverkje. Deze factoren zullen er ook wel debet aan zijn dat Klompé soms als een lesbische vrouw (met een vraagteken) ter sprake komt, al is deze mogelijkheid zeer klein, zo niet te verwaarlozen.⁷¹

Er is ooit een vrouw op Marga verliefd geweest. Er zijn persoonlijke brieven, geschreven aan Marga door Bep J. in Londen, waarin deze blijk gaf van zeer warme gevoelens voor de geadresseerde, Brieven van Marga

aan Bep zijn – op één uitzondering na, waarover later – in het archief niet te vinden. Daardoor wordt Marga's positie in deze vriendschap niet helemaal duidelijk. In een brief uit Arnhem van 11 december 1951 schreef Bep:

Lieve Juffrouw Klompé,
 [...] Om er definitief een streep onder te zetten, zoals U schrijft, kan en wil ik niet. Onze vriendschap is goed en mooi – heus geloof me toch, ik kan het niet. [...] Vraag me dikwijls af, waarom verspilt U Uw tijd toch met mij – ik doe toch mijn eigenwijze zin, waar ik niet de baas over ben. Doch, alles wat ik doe of zal gaan doen in de toekomst, U blijft voor mij 'de engel en mijn heiligdom' (beschouw dit niet als hoogdravende taal), ik meen het uit het diepst van mijn hart.

Nu U dit alles weet, hoop ik dat U het zult begrijpen. [...] Wees niet boos. Liefs van Uw Bep.⁷²

Achter de naam Bep heeft Klompé de achternaam geschreven.

Op 4 mei 1952, toen Bep net een paar weken op kamers woonde met haar vriendin Barbara, schreef ze: 'Lieve Juffrouw Klompé, Uw brief op de 2e Paasdag ontvangen en was er, zoals gewoonlijk, blij mee.' Klompé had dus meer dan één brief aan haar geschreven. Bep was zeer waarschijnlijk heel wat jaren jonger dan Marga, die toen 39 jaar oud was. Zou Bep in Nijmegen misschien een leerling van juffrouw Klompé geweest zijn? Wat hun vriendschap betreft, zo schreef Bep, moest zij uit de antwoorden die zij kreeg, raden wat die voor Marga betekende. Zij eindigde met 'hartelijke groeten en veel liefs, Uw Bep'.⁷³ Er zijn ook twee brieven van Bep bewaard gebleven die zij drieënhalve jaar later vanuit Vancouver schreef. Daarin vertelde ze 'Lieve Marga', die ze nu tutoyeerde, over haar liefdesproblemen die ze met andere vrouwen had. Ze vervolgde:

Oh Marga waarom laat je me niet schieten – toen ik thuis was [in Nederland, GM] was ik van plan je het te vragen, voor verscheidene redenen, maar ik zag je niet veel en kreeg geen kans. Een gedachte die al jaren door mijn hoofd jaagt – en die ik telkens weer opberg (omdat het te idioot is). Je weet dat ik verliefd op jou was, niet dat alleen, ik hield met geheel mijn hart en ziel van je. Jij beschreef het als een van je [= mijn, GM] vlammen. Deze vlam echter doofde niet, maar woekerde voort en werd niet geaccepteerd.⁷⁴

Beps liefde was, 'van welk gezichtspunt ook', een onmogelijke liefde, maar dat Marga die niet beantwoordde, verweet Bep haar niet. Ze was erg gelukkig met de brief die zij daarop van Marga kreeg. In haar antwoord stelde zij Marga nog eens gerust:

Enfin maak je geen zorgen over mijn liefde voor jou – zal hier nooit meer over spreken en ik zal er heus niet van sterven. Je zegt het goed – er is absoluut geen verwijt – je hebt alles gegeven wat je kon geven – vriendschap en ik waardeer die vriendschap, al lijkt het er soms niet veel op.⁷⁵

Verder zond Marga Bep in Montreal jaren later een telegram, gedateerd 22 mei 1963, met als tekst: 'happy birthday letter follows marga klompé' en schreef zij haar, weer naar het adres in Montreal, op 10 februari 1966 een brief.⁷⁶ Hieruit blijkt dat Bep haar nieuwjaarswensen had gestuurd. Marga vertelde in haar brief over het auto-ongeluk waarin zij betrokken was en de dood van haar moeder. Zij besloot de brief met de woorden: 'Wanneer kom je weer eens naar Nederland, wil je mij dan tijdig waarschuwen. Gaat het goed?'

Marga Klompé zond ondubbelzinnig het signaal uit dat zij uitstekend haar eigen boontjes kon doppen, terwijl mannen in die tijd, zeker in de jaren dertig tot en met vijftig, er in het algemeen niet aan moesten denken een dominante vrouw met een hogere opleiding en maatschappelijke positie naast zich te hebben. Zij had dan ook bijzonder weinig keuzemogelijkheid, en geen enkele man bleek voor haar de proef als levenspartner te kunnen doorstaan. Een gegeven waarmee zij heel goed heeft leren leven.

Huisvriend en spirituele vader: Toon Ramselaar

Het gemis van een gesprekspartner met wie zij ook over andere zaken dan het werk kon praten, heeft Marga Klompé voor een deel gecompenseerd in het vriendschappelijk contact met de priester Antonius Cornelis Ramselaar.

Toon Ramselaar werd op 4 september 1899 geboren in een welgesteld Amersfoorts middenstandsmilieu.⁷⁷ Op 15 augustus 1922 werd hij tot priester gewijd. In 1924 vertrok hij naar Rome om er muziekwetenschap te studeren.⁷⁸ Hij werd dermate Italiaan met de Italianen dat Romeinse intimi hem 'don Antonio Ramselieri' noemden.⁷⁹ Toen hij terugkwam

uit Rome werkte hij enige jaren als kapelaan en in de jaren dertig werd hij hoofdaalmoezenier van de katholieke verkenneren in Nederland.⁸⁰ Hij leverde in die functie een belangrijke bijdrage aan de ontwikkeling van de padvinderij in katholieke kring.⁸¹ In 1946 werd hij preses van het aartsbisschoppelijk kleinseminarie in Apeldoorn. De priester Jan van Renswoude, die daar als zijn rechterhand fungeerde, schrijft over zijn eerste ontmoeting met de nieuwe preses: 'Voor het eerst zag ik zijn kalend hoofd, zijn open, altijd lachend gezicht, hoorde ik dat krakend, gorgelend stemgeluid, bespeurde ik de geur van de wijde wereld, die om hem heen hing als een onafscheidelijk fluïdum.'⁸²

Iedereen die hem kende beschrijft Toon Ramselaar als een charmante man, die bijzonder goed met vrouwen kon omgaan; hij was hoffelijk en voorkomend, een vrij zeldzame gave in de wereld van Nederlandse katholieke geestelijken.⁸³ Hij was tevens een 'man van de wereld', een zogenoemd 'lekenbeest', hetgeen inhield dat hij zich niet bij voorkeur in klerikale kringen begaf. Ramselaar hield van goed en lekker eten en drinken en kan met recht een bourgondiër genoemd worden. Daarbij was hij niet onbemiddeld. Op een treffende manier beschrijft Van Renswoude in een bundel ter nagedachtenis aan Toon Ramselaar de periode waarin deze de leiding had van het kleinseminarie in Apeldoorn. Tijdens de oorlog was het seminariegebouw door de Duitsers in bezit genomen en na hun aftocht werd het door Canadezen bezet. Nadat ook die het gebouw verlaten hadden, nam Ramselaar zijn intrek in de ruime kamers – zitkamer annex kantoor en slaapkamer – waar hij de daaropvolgende achttien jaar als preses zou zetelen. Hij richtte de vertrekken stijlvol en modern in en al gauw werd het kantoor bestierd door een secretaresse. Met de intree van Ramselaar begon er een nieuwe wind te waaien en spoedig trok de preses met zijn frisse aanpak bezoekers van velerlei pluimage: hoge katholieke, joodse en protestantse geestelijken, politici, kunstenaars, wetenschappers en andere mannelijke en vrouwelijke prominenten uit de hele wereld. Tijdens het diner hielden de gasten toespraken die zo nodig door Ramselaar zelf vertaald werden en hij verzekerde hun dat hij ze te zijner tijd gaarne met een tegenbezoek zou vereren.

Toon Ramselaar had een goed geheugen en een groot empathisch vermogen. Wie snel te weten wilde komen wat er allemaal in kerk en maatschappij speelde, kon dat in een halfuur van hem te horen krijgen. Dit gebeurde dan onder het genot van een glas wijn of tijdens een van de bijzondere maaltijden die hij het bezoek aanbood. Toen hij in 1952 aalmoezenier werd van de *Fédération Mondiale de la Jeunesse Féminine* en in 1963 van de *Union Mondiale des Organisations Féminines Catho-*

liques, voerden deze functies hem vaak de hele wereld over.⁸⁴ Van die reizen viel na zijn terugkomst altijd wel iets te genieten; was hij in Rio de Janeiro geweest, dan werd er al snel een Braziliaanse delicatessen opgediend; kwam hij van Cuba, dan bood hij je een zware havana aan.⁸⁵ Het was overigens vooral in dit internationale werk met vrouwen dat hij niet alleen opkwam voor de rol van de vrouw in de kerk, maar ook openstond voor andere culturen, waarin nieuwe filosofische en theologische ideeën ontwikkeld werden. Hij kreeg met name belangstelling voor Latijns-Amerika en de daar opgekomen bevrijdingstheologie.⁸⁶

Een zekere ijdelheid was Ramselaar niet vreemd. Toen hij in 1950 benoemd werd tot Geheim Kamerheer van paus Pius XII, hetgeen hem de eretitel monseigneur plus een paarse toog opleverde, liet hij een van de nonnen zijn bonnet voorzien van een paarse voering, zodat hij bij het op- en afzetten te onderscheiden zou zijn van de andere geestelijken. Hij leunde sterk op traditionele gezagsverhoudingen. De leraren op het seminarie noemden hem niet 'Toon', maar hij tutoyeerde hen wel. Hoewel hij geen erg goede relatie met kardinaal Alfrink had, eerbiedigde hij het gezag van deze aartsbisschop, en het gezag van de paus stond voor hem buiten kijf.⁸⁷

Hij was een originele en muzikale man – hij speelde piano en orgel – die een boeiend leven leidde en geen last had van de dagelijkse financiële zorgen waar veel mensen (zeker in de sobere jaren vijftig) onder leden. Maar, schrijft Van Renswoude, zolang hij Ramselaar kende, had hij het gevoel dat hij onder zijn hartelijke en joviale voorkomen iets verborg. 'Iets van een stil verdriet'.⁸⁸ Had dit misschien te maken met de titel 'doctor', die Ramselaar ten onrechte gebruikte? Ook Klompé, die haar vriendschap met Ramselaar in haar dagboek 'een grote rijkdom' noemde, sprak over hem als dr. Ramselaar.⁸⁹ Kerkhistoricus Ton van Schaik, die – jaren na Ramselaars dood – in Rome ontdekte dat Ramselaar niet gepromoveerd was, denkt dat een promotie wel zijn bedoeling is geweest. Een gedegen artikel van zijn hand ondertekende hij overmoedig – daarbij wellicht geholpen door zijn ijdelheid – met 'Dr. A.C. Ramselaar'. Daarna kon hij niet meer terug en moest hij de doctorstitel wel blijven voeren.⁹⁰

In de tweede helft van 1945 of de eerste helft van 1946 ontmoette Klompé Ramselaar bij toeval in de trein. Er ontstond een hechte vriendschap. Enkele geïnterviewden zien Ramselaar als dé grote liefde van Marga, maar insiders aan de kant van Ramselaar denken niet dat deze liefde van twee kanten kwam.⁹¹ Een enkeling is van mening dat Ramselaar voor Klompé de rol van goeroe vervulde. In de katholieke wereld was het in die tijd

heel gebruikelijk dat priesters vrouwen – in veel gevallen ongetrouwd – om zich heen hadden die zich tot hen aangetrokken voelden.⁹² Dit was bij Marga ook het geval en zij zocht haar contacten algaauw in de hogere kringen, zowel kerkelijke als niet-kerkelijke: bisschoppen en ministers. Zo bleef zij ook met kardinaal Jan de Jong, met wie zij in de oorlog als koerierster had samengewerkt, contact houden.⁹³ Nu was Ramselaar weliswaar geen bisschop, maar hij had wel belangrijke kerkelijke functies, was vanaf 1950 ‘monseigneur’ en een vooraanstaand personage. Ook liet Klompé zich wel eens ontvallen dat zij priester had willen worden.⁹⁴

Menig oud-seminarieleerling herinnert zich de viering van het paasfeest, het feest van de opstanding en het licht van Christus. In de paasnacht werd op de cour, voor de grote ingang – een lange gang naar de kapel toe – het paasvuur en daarmee de paaskaars ontstoken. Ramselaar was natuurlijk de hoofdccelebrant, die deze liturgische handelingen verrichtte. Achter de seminariejongens, op enige afstand, stonden een paar mensen, en de jongens wisten dat een van hen, de dame met een zwarte kanten voile voor het gezicht, de minister van Maatschappelijk Werk was. Marga Klompé logeerde regelmatig als gast van Ramselaar op het kleinseminarie, haar ‘onderduikadres in Apeldoorn’.⁹⁵ Vaak kon men er Marga en Toon heftig discussiërend in de tuin zien wandelen.⁹⁶ Dat haar logies niet altijd even goed geregeld was, blijkt uit een herinnering van Wim Grondhuis, een docent die in het gebouw een klein appartement bewoonde. Eens kwam hij eerder van vakantie terug dan de bedoeling was. Het was zeer laat in de avond. Toen hij binnenkwam en het licht aandeed, zag hij tot zijn stomme verbazing dat Marga Klompé in zijn bed lag. ‘Ik schrok wel, maar héél even,’ vertelde hij aan zijn oud-leerling Ton van Schaik.⁹⁷

Ramselaar op zijn beurt bracht de katholieke feestdagen vaak door bij de Klompés in de Sweerts de Landasstraat in Arnhem. Op eerste kerstdag was hij altijd van de partij. Charlot vertelde dat haar moeder Toon Ramselaar als haar oudste zoon zag en zo ook over hem sprak. Wat dit betekende voor Frans vertelt het verhaal niet. Wel kan Charlot zich goed herinneren dat zijzelf nogal kritisch keek naar haar ‘nieuwe broer’. Maar hoe haar kritiek luidde, staat haar niet meer bij.⁹⁸

Toon Ramselaar werd Marga Klompés geestelijk leidsman, haar biechtvader en haar beste vriend. Op 24 mei 1949 noteerde zij in haar dagboek: ‘Een grote rijkdom deze vriendschap.’⁹⁹ Toon was op de hoogte van vaders verblijf in de psychiatrische inrichting. Tegenover hem hebben moeder en Marga niet gedaan alsof vader van de aardbodem verdwenen was. Op verjaardagen van Jan Klompé droeg hij een mis voor hem op. In haar

dagboek schreef Klompé op 24 april 1949: 'Zondag 24 April. Vader jarig. Toon zal een mis lezen.'¹⁰⁰ Haar vader werd toen 65 jaar.

De zaak-Anneke Beekman

Ramselaar had grote belangstelling voor de rol van de vrouw in de katholieke kerk en voor de katholieke vrouwen in de samenleving. Hij onderhield contacten met het Katholiek Vrouwendispuut, waar hij in 1950 een bijeenkomst voorbereidde met als thema 'het probleem van Israël'.¹⁰¹ Hij deed dit samen met Anna de Waal, die op volwassen leeftijd rooms-katholiek was geworden, vanaf 1951 voorzitter was van het KVD en twee jaar later de eerste vrouwelijke staatssecretaris werd.

Ramselaars belangstelling voor Israël en het jodendom dateerde van 1948. In die tijd zou Miriam Rookmaaker-van Leer, een joodse vrouw die katholiek wilde worden, onder de geestelijke begeleiding van Ramselaar tot de katholieke kerk toetreden. In de gesprekken die zij met hem voerde over kerk en jodendom, gaf zij uiting aan haar pijn over het antisemitisme in de katholieke kerk. De kerkhistorici Marcel Poorthuis en Theo Salemink beschrijven wat zij hun in 2005 tijdens een interview vertelde:

Op een keer was Ramselaar bij haar thuis en in een heel persoonlijk gesprek stroomden de tranen hem over het gezicht. Met een schok drong het tot hem door – zo vertelt ze voorzichtig, vanwege de persoonlijke en kwetsbare herinnering – dat ook hij die anti-joodse opvattingen bij zichzelf onderkende. 'Ik ben een antisemiet,' sprak hij emotioneel. En: 'Ik beloof God plechtig dat ik mijn leven in dienst zal stellen van een vernieuwing van de katholieke visie op en houding tegenover het jodendom.'¹⁰²

Een jaar later, in juni 1949, was Toon Ramselaar de eerste die na de Tweede Wereldoorlog aandacht van zijn medekatholieken vroeg voor de positie van Israël en de joden.¹⁰³ Hij signaleerde onder katholieken 'een sterk antisemitisme', hetgeen hij 'onkatholiek' noemde.¹⁰⁴ Op initiatief van Ramselaar werd op 27 juni 1951 in het kleinseminarie te Apeldoorn de Katholieke Raad voor Israël (KRI) opgericht. Miriam Rookmaaker-van Leer was hier ook bij betrokken.¹⁰⁵ De werkzaamheden zouden bestaan uit actie – gericht op contact tussen de joden en de kerk, maar geen missiewerk – en studie. Zes jaar later zou het bestuur uitgebreid worden en zou Klompé erbij komen als een van de zes leken (drie mannen en drie vrouwen).¹⁰⁶

De KRI begon zijn werk in een periode waarin de relatie tussen joden en christenen (met name katholieken) onder zware druk stond door 'de strijd om het joodse kind'. We staan hier uitgebreid bij stil omdat Klompé via Toon Ramselaar bij deze strijd betrokken raakte.

Anna Henriëtte (Anneke) Beekman werd op 21 november 1940 geboren in Amsterdam. Ze was het enige kind van het echtpaar Beekman-Fontein, orthodoxe joden die een zogenoemde rituele huishouding voerden. De ouders werden op 20 juni 1943 bij een razzia in Amsterdam opgepakt en naar Westerbork overgebracht, vanwaar zij op transport naar Sobibor werden gesteld. Hier werden zij op 9 juli 1943 vermoord. Kort voor die razzia was het hun gelukt een onderduikadres te vinden voor hun dochtertje Anneke, dat op dat moment tweeënhalf jaar oud was.¹⁰⁷ De gezusters Van Moorst in Hilversum hadden haar liefdevol opgenomen. Na de oorlog wilden familieleden van Anneke dat zij werd opgevoed bij een joodse familie, en niet bij de dames Van Moorst, die rooms-katholiek waren. Annekes ouders zouden niet gewild hebben dat hun dochtertje een katholieke opvoeding kreeg. Maar de dames Van Moorst weigerden het kind af te staan en lieten haar onderduiken in een Belgisch klooster. In 1955 vluchtte Anneke met haar pleegmoeder Bets van Moorst naar Frankrijk. Pas in 1961, toen Anneke Beekman meerderjarig was, kwam zij terug naar Nederland.¹⁰⁸

Deze dramatische zaak deed in binnen- en buitenland veel stof opwaaien. Rechtszaken tot aan de Hoge Raad, huiszoekingen bij de dames Van Moorst, een grootscheepse klopjacht in de Ardennen, waar het bewuste klooster gelegen was, en de arrestatie van de zusters Van Moorst waren de gevolgen van deze onverkwikkelijke kwestie.¹⁰⁹ De wanhoop van de direct betrokkenen wordt ook duidelijk bij een andere zaak waar in dezelfde tijd veel belangstelling voor was. Hier ging het om het joodse meisje Rebecca Meljado. Haar onderduikmoeder dreigde in 1947, nadat zij en het haar toevertrouwde kind waren opgespoord, uit een raam van het politiebureau te springen.¹¹⁰

Elma Verhey, auteur van een boek over de strijd om de joodse onderduikkinderen, schrijft dat in alle Europese landen problemen over hen waren.¹¹¹ Ook schrijft ze dat er zelden een zaak is geweest die Nederland zó in zijn ban hield als de kwestie-Anneke Beekman. Na korte tijd echter ging het niet meer alleen om Anneke, maar ook om de vraag naar de rol van de katholieken in het dramatische en tragische dilemma omtrent Anneke Beekman.¹¹²

In Frankrijk had een vergelijkbare geruchtmakende zaak gespeeld, de Finaly-affaire, waarbij de rechter de joodse broertjes Finaly na de oorlog aan een tante in Israël had toegewezen. Maar de directrice van het weeshuis waar ze ondergedoken waren geweest, stond de kinderen niet af, waarna zij van het ene klooster naar het andere gingen. De directrice en een moeder-overste van een van de kloosters werden gearresteerd, maar zij gaven de verblijfplaats van de jongetjes niet prijs. Het was vooral de betrokkenheid van de katholieke geestelijkheid waardoor deze zaak in Frankrijk hoog werd opgenomen. Ten slotte beloofde de bisschop de betrokkenen te manen de kinderen terug te geven. Kort daarna kwamen de jongetjes tevoorschijn en werden ze bij hun tante in Israël ondergebracht.¹¹³

Was bij de ontvoering van Anneke Beekman ook de Nederlandse katholieke geestelijkheid betrokken? Zou de als conservatief en autoritair bekendstaande bisschop Bernard Alfrink bereid zijn de dames Van Moorst op te roepen hun oorlogspleegkind af te staan, zoals de rechtbank had bevolen?¹¹⁴ In maart 1953 – Anneke was inmiddels twaalf jaar oud – deden de joodse organisaties een beroep op Alfrink om te bemiddelen in de kwestie. De bisschop liet weten dat de weigerachtige houding van de dames Van Moorst niets te maken had met hun geloof, maar met de ‘diep menselijke gevoelens van wederzijdse afhankelijkheid en genegenheid, die tussen de dames en het meisje zijn gegroeid. Wij menen, dat het niet op Onze weg ligt om in deze situatie pressie uit te oefenen op de vrije keuze hetzij van de dames hetzij van het meisje.’¹¹⁵

Alfrink was niet van plan het voorbeeld van zijn Franse collega te volgen. De Nederlandse clerus achtte het niet zijn taak om de uitvoering van burgerlijke vonnissen te bevorderen. Er barstte een stortvloed van kritiek los op Alfrink, leider van de Nederlandse kerkprovincie, en op de katholieke gemeenschap in haar geheel. De integriteit van katholiek Nederland werd in de pers ernstig in twijfel getrokken. *De Groene Amsterdammer* berichtte dat de actieve medewerking van de rooms-katholieke geestelijkheid in Frankrijk de smet had opgeheven die op dat land en het Franseatholicisme was geworpen door de zaak van de broertjes Finaly – door het blad een ‘godsdiensstige kinderroof’ genoemd. Hoe anders was dat in ons land, waar die medewerking geweigerd werd: ‘Sinds wanneer is het aan christenen opgedragen voorzienigheid te spelen en daartoe zelfs de smet van geestelijke en letterlijke kinderroof te dragen?’¹¹⁶ Het *Nieuw Israelietisch Weekblad* deed een beroep op Alfrink de gelovigen te bevelen de kinderen (Anneke Beekman en Rebecca Meljado) terug te geven: ‘In de oorlog hebt gij, katholieke geestelijkheid in Nederland, de Duitsers toegeroepen: Gij

zult niet moorden, roept thans uw eigen mensen toe: gij zult niet stelen.¹¹⁷ Ditzelfde blad had enkele maanden eerder de verklaring van de Maliebaan in Utrecht (waar het bisschoppelijk paleis staat) 'verbijsterend' genoemd.¹¹⁸ De *Nieuwe Rotterdamse Courant* ten slotte was ervan overtuigd dat ook rooms-katholieke kerkelijke instellingen meewerkten aan het verborgen houden van de joodse meisjes.¹¹⁹ Het was duidelijk: de goede naam en eer van katholiek Nederland stonden op het spel. En of dat al niet erg genoeg was: katholieken zouden door deze nare zaak beschuldigd kunnen worden van antisemitisme, iets waar katholiek Nederland vóór de oorlog niet vrij van was geweest.

Dit alles moet voor Toon Ramselaar, die zo enthousiast streefde naar betere verhoudingen tussen katholieken en joden, een hard gelag zijn geweest. Zijn persoonlijke relatie met kardinaal Alfrink was niet bepaald goed te noemen. Nog op hoge leeftijd, zo schrijft Van Schaik, sprak Alfrink over de Katholieke Raad voor Israël als over 'de winkel van Ramselaar', waarmee hij niets van doen had.¹²⁰ Ramselaar had andere vooraanstaande katholieken nodig om de stugge Alfrink tot andere gedachten te brengen.

Van Schaik acht het heel goed mogelijk dat de zaak-Anneke Beekman voor Ramselaar de aanleiding was om zijn goede vriendin Marga Klompé als lid van de KRI te werven. In de vergadering van 26 oktober 1953 werd zij als lid geïnstalleerd. Meteen verklaarde zij zich bereid op persoonlijke titel met Alfrink contact op te nemen. Niet alleen zou ze hem wijzen op de politieke en internationale gevolgen van deze kwestie, ook zou ze proberen ontbrekende informatie te krijgen. Daarna kon bekeken worden of de KRI als geheel stappen zou kunnen ondernemen.¹²¹ Op 22 februari 1954 kwam Klompé onverrichter zake terug om verslag te doen van haar bevindingen; zij had Alfrink nog niet kunnen spreken. Daarop besloot men de pogingen te staken: blijkbaar wilde hij niet van mening veranderen. Sterker nog, zijn aanvankelijk zakelijke uitspraak over de kwestie werd nog eens bevestigd, maar nu in formuleringen die duidelijk door irritatie waren ingegeven. Deze opstelling zal zeker niet Klompés sympathie gehad hebben. En de moeite die Toon met Alfrink had, maakte het er niet beter op. Ook zal haar mening over de kerkelijke leider er niet op vooruitgegaan zijn toen enige maanden later bij het bisschoppelijk mandement zou blijken dat Alfrink met hart en ziel de hierin uitgevaardigde sancties steunde.¹²²

Op 14 april 1954 deelde Alfrink, iets milder gestemd door een zeer tactisch opgestelde brief van de KRI, de Raad mee geen bezwaar te hebben als deze stappen zou ondernemen die konden leiden tot een uitweg uit de bestaande moeilijkheden. Klompé kon haar bemiddelingspogingen nu

op discrete wijze voortzetten, maar ook deze pogingen liepen op niets uit.¹²³

Toen Anneke Beekman bijna vijftig was, meldde een journaliste van het eerder geciteerde *nieuw israelietisch weekblad* (nu zonder hoofdletters) met nadruk 'dat Anneke Beekman niet heeft geleden, zoals vaak wordt gesuggereerd, en dat ze met haar pleegmoeder erg gelukkig was'.¹²⁴ Vanaf 1961 had ze twee families, haar joodse en die van haar pleegmoeder Bets van Moorst, tussen welke geen spoor van rancune meer bestond. Maar de vrouw met wie ze het meeste had, was haar pleegmoeder. 'Voor mij was dat mijn moeder.' Woorden die, geboekstaafd in genoemd weekblad, een extra dimensie krijgen en een bijzonder historisch licht werpen op de bemoeienis van de KRI in die jaren.

Door het contact met Ramselaar kreeg Klompé bijzondere belangstelling voor Israël; haar ideeën over de moeilijke verhouding tussen Israël en de Palestijnen kregen vooral vorm in gesprekken die zij met hem voerde. Haar hele leven bleef ze erg geïnteresseerd en begaan met het Joodse volk.

In 1956 maakte Klompé deel uit van een Tweede Kamerdelegatie naar Israël. Ze vertrokken op 2 januari waarna zij, in Israël aangekomen, de volgende dag in haar reisdagboek schreef dat ze een belangrijke rabbijn een hand had gegeven en dat dit niet de bedoeling was geweest: 'dit mag een vrouw niet doen'.¹²⁵ Premier Ben-Goerion en het Israëlische parlement ontvingen de delegatie. Een paar dagen later plakte Klompé een artikel uit de *Jerusalem Post* in haar dagboek met de kop 'Holland's Sympathy for Israel Unshaken Through the Years'.¹²⁶ Dit gold ook voor Klompé, maar kritiekloos was ze zeker niet. Toen het officiële gedeelte van de reis achter de rug was en de andere parlementariërs op 12 januari de terugreis naar Nederland aanvaardden, knoopte Klompé er zonder reisgenoten nog een rondreis aan vast. Ze is door de Mandelbaumpoort gegaan, de toegangspoort tot Jordaan's Palestina, om ook 'aan de andere kant te gaan kijken. Naar de vluchtelingen,' zoals ze in 1984 zei.¹²⁷ Zij logeerde bij een niet met name genoemde joodse familie met een aantal zonen in de adolescentie leeftijd. Die jongens noemde ze overdreven zelfverzekerd en vrij agressief in hun uitingen over de omringende Arabische landen, en ze constateerde bij hen een minachting voor Arabieren. Voor haar was Israël 'het heilige land waar de Heer heeft geleefd, gesproken en geleden. Het land van de fluitende herdersjongens met hun kudden, waar de hinden over de bergen huppelen en de vele ezeltjes geduldig hun last dragen, waar overal stenen te vinden zijn, maar ook grazige weiden, door ijzeren wil van de joden vruchtbaar gemaakt.'¹²⁸ In haar reisdagboek beschreef ze het

ook als 'het land waar grof materialisme en groot idealisme naast elkaar leven'.

In haar gesprekken met leiders in Arabische landen – ze reisde naar Libanon en Jordanië en sprak hier met officiële personen – ontmoette ze ook haat jegens Israël, en hoewel haat nooit goed te praten is, gebod de redelijkheid haar, zo schreef ze, zich te verplaatsen in het Arabische standpunt: het overgrote deel van de Arabieren leefde onder erbarmelijke omstandigheden in kampen zonder bewegingsvrijheid. Klompé kon begrip opbrengen voor zowel de Israëli's als de Palestijnen en ze vond het een gevaarlijke situatie, deze twee partijen die zo'n wantrouwen en vrees voor elkaar koesterden: 'Eén schot, achteloos gelost, kan dan de strijd doen ontbranden.'¹²⁹ Dat zij niet kritiekloos achter Israël stond, zou later dat jaar weer blijken tijdens de Suezcrisis eind oktober 1956, toen zij nog maar net minister was geworden. In het kabinet was zij een felle tegenstander van Luns, die achter Israël stond. Zij beschouwde de Israëlische inval op 29 oktober als een daad van agressie en de Brits-Franse medewerking daaraan noemde zij een 'bedreiging van de vrede'. Toen zij hierin geen steun kreeg van haar collega-ministers, zwichtte zij ten slotte voor de argumenten van Luns.¹³⁰

Ruim zeventien jaar later, in mei 1973, zou ze in gezelschap van haar zus Hilde op uitnodiging van de Israëlische regering nog een keer naar Israël vertrekken.¹³¹ Ze bezochten een kibboets en toerden in een gehuurde auto door Galilea. In Tel Aviv werden juwelen van haar gestolen, '2 broches, one gold with a diamond, one a golden ring with some pearls',¹³² Zeer waarschijnlijk waren dit juwelen die Klompé in 1966 van haar moeder had geërfd. Dat zij deze juwelen op reis had meegenomen, kan erop duiden dat er ook een of meer officiële bezoeken op het programma stonden. Behalve een mapje met kiekjes, waarop met enige moeite te zien is wat ze voorstellen, is er een interview van elf jaar later waarin zij over deze reis vertelde. Zij vond toen dat de pioniersgeest sterk verflauwd was. 'Ik vond het een materialistische consumptiemaatschappij geworden. [...] In 1973 heb ik gezegd: jongens, jullie moeten in de gaten houden dat de tijd niet meer aan jullie kant staat. In Europa bestaat toenemende kritiek.'¹³³

Hoewel Marga Klompé begrip had voor zowel Israël als de Palestijnen, was zij toch vooral pro-Israël. In de katholieke discussie over de Midden-Oostenkwestie schaarde zij zich aan de kant van de KRI, die een theologische verbinding zag tussen het joodse geloof, het volk en het land. Daarom was zij – getuige een door haar geschreven artikel in 1975 – van mening, ook na de bezetting door Israël van nieuw gebied in oktober 1973, dat de katholieke kerk de staat Israël moest erkennen.¹³⁴ Kardinaal Alfrink, op

dat moment voorzitter van Pax Christi en niet meer zo conservatief als in het verleden, steunde de 'Stellingen' van deze katholieke vredesbeweging. Die hielden in dat Israël de nationale identiteit van de Palestijnen moest erkennen, direct gevolgd door de Palestijnse erkenning van de nationale identiteit van de joodse bevolking. Alfrink was sterk gekant tegen de sacralisering van land, volk en staat Israël.¹³⁵

Van 1974 tot 1982 was Klompé voorzitter van de Nationale Unesco Commissie en ook in deze functie had zij veel met het probleem te maken. Zij nam elke twee jaar vijf à zes weken deel aan de algemene UNESCO-vergadering in Parijs, waar de Midden-Oostenkwestie steeds uitgebreid aan de orde kwam. In november 1978 schreef Klompé vanuit Parijs: 'Dit agendapunt komt steeds terug op iedere conferentie. De Arabieren veroordelen alles wat Israël doet, zelfs voordat de feiten zijn onderzocht. En dat doen zij omdat zij weigeren Israël te erkennen in het Midden-Oosten, *hun* gebied.'¹³⁶

Dat Klompé, zoals velen, moeite had met het probleem moge blijken uit een brief die zij in 1980 schreef aan Carl Romme en zijn vrouw Ton, die toen in een bejaardenhuis in Tilburg woonden:

Ik ben zoals jullie weten, nogal pro-Israël geweest. Ik zeg niet, dat ik het niet meer ben, maar ik heb vanaf het begin de ontwikkeling in de UNO meegemaakt van de staat Israël, maar heb wel een duidelijker beeld gekregen, ook van het onrecht dat aangedaan wordt aan de Palestijnen. Daar is niet Israël speciaal de schuld van, dat zijn met name ook de Arabische landen [...]¹³⁷

Getuige de laatste zin is zij dan toch weer bang de indruk te wekken dat zij vooral Israël de schuld geeft van het onrecht de Palestijnen aangedaan. Jan ter Laak, oud-secretaris van Pax Christi en een goede bekende van Klompé, was ervan overtuigd dat haar ideeën over de Palestijnse kwestie anders zouden zijn geweest als ze ooit een Palestijns vluchtelingenkamp had bezocht. Uit Klompés reisdagboek uit 1956 blijkt echter dat ze wel degelijk zo'n kamp gezien heeft en onder de indruk was van de erbarmelijke situatie daar. Maar de pro-Israëlstemming in Nederland was – onder meer door het collectieve schuldgevoel tegenover de joden – zo sterk, vooral nog in Klompés generatie, dat het haar moeite kostte zich daar enigszins vrij van te maken.¹³⁸

Toch had ze soms veel moeite met de Israëlische buitenlandse politiek. In juni 1982, na de inval van Israël in Libanon, schreef ze aan de scheidende ambassadeur van Israël dat ze verhinderd was naar zijn afscheidsreceptie

te komen. Maar ook als ze niet verhinderd was, zo schreef ze, 'I would not have come to your party, because I am too shocked by the way how your government behaved in the Lebanon. [...] your government embarrasses its own friends abroad.'¹³⁹ Twee jaar later zei ze: 'Je hart blijft bij Israël liggen, maar je krijgt twijfels.'¹⁴⁰

1956-1963: Hare Excellentie mejuffrouw Klompé

De minister, de vrouwen en het lichte departement

De aanloop naar Drees IV

Marga Klompé zetelde als minister van 1956 tot 1963 in drie opeenvolgende kabinetten: het kabinet-Drees IV, een rooms-rood kabinet 'op brede basis' (PVDA, KVP, ARP en CHU) van oktober 1956 tot december 1958, het interimkabinet-Beel (de bewindslieden van Drees IV minus die van de PVDA) van december 1958 tot mei 1959 en het centrum-rechtse kabinet-De Quay (KVP, VVD, ARP en CHU) van mei 1959 tot juli 1963. Klompé gaf de voorkeur aan een rooms-rood kabinet, maar als het erop aankwam, maakte de kleur van het kabinet haar niet veel uit. In 1984, toen zij al jaren niet meer politiek actief was, verklaarde zij dat ze het belangrijker had gevonden met welke collega's zij als minister moest samenwerken dan van welke partij die waren. Klompé heeft zelf de voortzetting van haar ministerschap in het kabinet-De Quay regelmatig op losse schroeven gezet, maar dat had niets met de samenstelling van het kabinet te maken.

Het duurde na de verkiezingen op 13 juni 1956 vier lange maanden voordat het nieuwe kabinet-Drees IV beëdigd werd. Door de winst van de PVDA was deze partij nu niet alleen in stemmen, maar ook in zetelaantal de KVP de baas geworden. In de Tweede Kamer, die op 6 november 1956, na een grondwetswijziging, uitgebreid werd van 100 naar 150 leden, bezette de PVDA nu 50 en de KVP 49 zetels.

Na het KVP-fractieberaad over de kabinetsformatie op 13 juli had Marga Klompé 's avonds een gesprek met fractievoorzitter Romme, waarin zij zich bereid verklaarde, zoals Romme noteerde, 'eventueel den zetel van Maatschappelijk Werk te bezetten'.¹ 25 jaar later memoreerden verslaggevers van de *Haagse Post* in een interview met haar: 'U werd in '56 minister van Maatschappelijk Werk', waarop Klompé met deze reactie kwam: 'Tegen mijn zin, ja. Al die dingen zijn altijd tegen mijn zin in gebeurd. Ik kwam tegen mijn zin in de Kamer, tegen mijn zin werd ik minister.'² Vier keer 'tegen mijn zin' in drie zinnen. Nog later, in 1984 of 1985, vertelde zij in een interview:

Het was overigens zeer nadrukkelijk de wens van Romme dat ik tot een kabinet zou toetreden ... dat was me wel duidelijk. We hadden het er eigenlijk nooit zo concreet over gehad. Dat wil zeggen, het is een moment ter sprake geweest, mei van dat jaar, toen Van Thiel te kennen had gegeven dat hij Maatschappelijk Werk [...] niet langer wilde continueren.³

Het is na zoveel jaren helaas niet duidelijk of Klompé bewust wegliet of gewoon vergeten was dat zij op 13 juli 1956 aan Romme had laten weten wel voor Maatschappelijk Werk te voelen.

Met de door haar meer dan eens uitgedragen tegenzin tegen een politieke functie plaatste zij zich in de rij van notabelen die lieten weten dat zij tegen hun zin gehoor gaven aan het verzoek zich beschikbaar te stellen voor de politiek. 'In ieder geval in eigen ogen waren zij niet ambitieus,' schrijft historicus Henk te Velde, 'alleen al doordat ze niet solliciteerden maar voor iedere functie gevraagd werden.'⁴ Klompé zal geen uitzondering zijn geweest.

Er was nog een andere vrouw die hoge ogen gooide voor het ministerschap van Maatschappelijk Werk en dat was Martina Tjeenk Willink (PvdA). Zij was door haar ervaring bij het Nederlands Volksherstel, de belangrijkste organisatie van het maatschappelijk werk in de eerste jaren na de oorlog, en later bij de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk zeer deskundig op dit gebied. Zij liet daarin de andere Eerste Kamerleden plus minister Van Thiel (KVP) ver achter zich en werd wel de 'tegenminister' van Maatschappelijk Werk genoemd.⁵ Romme noteerde op 27 augustus 1956 in zijn formatiedagboek dat 'Juffr. Klompé' hem had gebeld met het bericht dat Beaufort de informateur de naam Tjeenk Willink voor Maatschappelijk Werk had genoemd, waarop Romme Beaufort belde en hem zei dat dit onmogelijk was.⁶ De kans dat Tjeenk Willink

op de zetel voor Maatschappelijk Werk zou plaatsnemen was trouwens erg klein, omdat ze er zelf niet voor voelde: ze voelde zich niet echt een politiek dier en bovendien had zij haar werk als algemeen secretaris en hoofd van het bureau der Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk. Eind 1988 of begin 1989 vertelde zij aan de historica R.E. van Ditshuyzen: 'Burger [PVDA-fractievoorzitter Tweede Kamer, GM] trachtte me te overreden me toch beschikbaar te stellen. Maar toen werd het opeens toch weer een KVP-post en zo werd Marga Klompé minister.'⁷

Ook had op 24 augustus 1956 informateur W.F. de Gaay Fortman (ARP) de naam van Netty de Vink tegenover Romme geopperd, maar Romme had geantwoord 'verre de voorkeur te geven aan Juffr. Klompé'.⁸ De Vink had op 1 augustus vanuit Genève, waar zij als afgevaardigde bij de VN zat, aan Klompé geschreven dat zij hoopte dat er voor haar vriendin een zetel in het kabinet zou vrijkomen.⁹

Klompé moet ook genoemd zijn in verband met het vicepremiërschap, want Romme noteerde op 1 september dat informateur De Gaay Fortman bezwaar had tegen Klompé als vicepremier: hij vond het 'overtrokken'.¹⁰ Dat zij minister van Maatschappelijk Werk zou worden, was tot eind september trouwens ook nog geen uitgemaakte zaak: er was altijd nog een kleine kans dat de post naar een andere partij – in casu de ARP – zou gaan.¹¹

Erg verrassend was het niet dat Klompé de minister van Maatschappelijk Werk werd. Vanaf de zitting 1952-1953 had zij behalve Buitenlandse Zaken ook Maatschappelijk Werk in haar portefeuille. Bovendien was Klompé zich al jaren bewust van haar leidinggevende capaciteiten en was Romme van mening dat zij zelfs voor een functie als staatssecretaris niet in de wieg gelegd was. Ze was 'te eigenwijs' om in de schaduw van een minister te staan.¹² Voor Buitenlandse Zaken had zij, zoals ze herhaaldelijk verklaarde, ondanks haar deskundigheid op dat gebied geen ambitie.¹³ En dat zij als vrouw wel voelde voor Maatschappelijk Werk, daarmee paste zij helemaal in het denken over gender in de jaren vijftig: vrouwen waren door hun specifiek vrouwelijke aard beter dan mannen toegerust om de mensen in hun noden te begrijpen. Zij werden eenvoudigweg niet geacht zich in de politiek bezig te houden met de harde, 'mannelijke' sector, zoals Defensie, Buitenlandse Zaken, Economie en Financiën.¹⁴ In 1952 echter, vier jaar eerder, had Klompé in een krant verklaard het ongewenst te vinden dat vrouwen in het openbare leven taken toebedeeld kregen op het 'traditionele terrein van de sociale en humanitaire aangelegenheden'.¹⁵

Nol Westendorp, die in die tijd bij de Haagse redactie van *Het Parool* werkte, was er in oktober 1956 bij toen Klompé na haar beëdiging als minister vragen van de verzamelde pers beantwoordde. Hij herinnerde

zich in 1989 dat hij aan het eind van de persconferentie aan Klompé vroeg: 'Excellentie, als u zelf een ministerie had mogen uitzoeken [...] had u dan niet liever [...] op het ministerie van Buitenlandse Zaken gezeten?' Haar reactie schreef hij als volgt op:

In die dagen kon mejuffrouw Klompé met zulke vragen nog niet zo goed overweg. Met een beetje bitse klank in haar stem zei zij: 'Ik ben tot deze taak geroepen en wil de gaven die mij gegeven zijn zo goed mogelijk gebruiken om het volk te dienen', en vervolgens ging zij aan het werk. En daar kon de heer Westendorp het mee doen.¹⁶

Met haar antwoord omzeilde Klompé een bevestiging of ontkenning, maar met de toon en de formulering van haar antwoord suggereerde zij dat haar persoonlijke voorkeur volstrekt irrelevant was. Dat mag waar zijn voor Klompé als dienend 'instrument', maar voor de persoon Marga Klompé zou het antwoord op de gestelde vraag vrijwel zeker 'ja' zijn geweest. Het is duidelijk dat zij in deze kwestie een ambivalent gevoel had.

Dat zij Buitenlandse Zaken niet helemaal uit haar hoofd kon zetten, bleek toen de nieuwe KVP-ministers op 11 oktober 1956 een voorbespreking hadden. Klompé – gesteund door Romme – opperde de mogelijkheid dat zij bij afwezigheid van Luns, de minister van Buitenlandse Zaken, voor hem zou waarnemen. Luns voelde er niets voor, zodat deze suggestie van Klompé niet gehonoreerd werd.¹⁷ Maar het zegt wel iets over de aantrekkelijkheid die het ministerie van Buitenlandse Zaken voor haar had.

Eind juni al had Klompé een artikel – verschenen in drie afleveringen in de *NRC* – over de organisatie van het maatschappelijk werk in haar map 'kabinetsformatie' gelegd. In het artikel pleitte de auteur M.J.A. Moltzer – jurist, religieus-socialist en sociaaldemocraat, Remonstrants predikant en directeur van de School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam – voor een breed departement waarin Volksgezondheid, Maatschappelijk Werk en 'sociale politiek' verenigd zouden zijn.¹⁸ Wellicht had zij dit artikel bewaard omdat, zoals zij op 25 juni noteerde, Beel er bij haar op had aangedrongen om, indien haar dit werd aangeboden, in elk geval de portefeuille van Maatschappelijk Werk te nemen.¹⁹

Natuurlijk stond ook Romme als de meest prominente KVP'er op de nominatie voor een ministerschap; op 23 juni al kwamen hij en zijn persoonlijke raadsman Beaufort overeen dat Romme een hem aangeboden plaats in het kabinet als vicepremier in principe niet moest weigeren.²⁰ Ook andere KVP-prominenten vonden dat het nu wel eens tijd werd dat 'hun' Romme een belangrijke ministerspost zou bekleden. En inderdaad,

op 17 juli bood formateur Drees, eigenlijk omdat hij niet om Romme heen kon, hem het vicepremierschap aan. Ondanks zijn eerdere gesprek met Beaufort weigerde Romme; het grote struikelblok voor hem was, zo zei hij, de passage in het program van formateur Drees over de uitvoering van de motie-Tendeloo, dat wil zeggen de daadwerkelijke opheffing van het verbod op arbeid van de gehuwde ambtenares.²¹

Er wordt in de literatuur op dit punt hier en daar getwijfeld aan de oprechtheid van Rommes bezwaar. Het wordt eigenaardig genoemd dat hij er zoveel gewicht aan toekende. In werkelijkheid zou Romme er weinig in gezien hebben minister te zijn onder Drees als premier; zijn 'oorlogs-verleden' zou hem, ondanks een voor hem bevredigende justitiële afwikkeling in 1947, parten hebben gespeeld;²² of hij zou meer hechten aan zijn positie als KVP-fractievoorzitter dan aan een ministerschap.²³ Nu kunnen natuurlijk een of meer van deze overwegingen bij Romme een rol gespeeld hebben. Maar toch was, het door hem genoemde bezwaar reël genoeg om serieus genomen te worden. De smadelijke afgang van zijn voorgenoemen wetsontwerp in de tweede helft van de jaren dertig heeft hij hoogstwaarschijnlijk als een even smadelijke nederlaag voor zichzelf ervaren. Dat hij er in een kabinet nog eens aan zou moeten meewerken de door hem hartstochtelijk beleden natuurlijke staat van de vrouw als zorgende moeder en echtgenote verder te helpen ondergraven, dat was – mogen we aannemen – te veel gevraagd. Romme ging niet zover dat hij vanwege dit punt zijn fractie zou adviseren de medewerking aan het regeerprogram te weigeren. 'Maar voor mij persoonlijk ligt het anders,' schreef hij in zijn formatiedagboek. 'Ik ben niet bereid in eenig opzicht de verantwoordelijkheid voor uitbreiding van het vervallen van het arbeidsverbod voor de gehuwde ambtenares op mij te nemen.'²⁴

Eind juli 1956 drong Beaufort er bij Romme, die toen formateur was, weer op aan een ministerszetel te accepteren. Hij achtte het noodzakelijk dat er een KVP'er in het kabinet kwam met veel politieke ervaring en gezag. In een brief aan Romme schreef hij: 'Niemand is er, die in dit opzicht je zou kunnen vervangen, hoe waardevol Joseph [Luns] en Cals en ev. Marga ook overigens zijn. (Ik moet trouwens nog zien of een andere Formateur laatstgenoemde zou uitnodigen!)'²⁵ Het 'ev.' is veelzeggend: wat Klompé betreft, hield Beaufort een slag om de arm en gezien de laatste zin had hij er, om welke reden dan ook, niet veel fiducie in dat zij als minister erg welkom zou zijn.

Toen Romme op 24 juli formateur werd, wist hij niet wat verstandiger was: een nieuw program te schrijven of dat van Drees, de vorige formateur, aan te vullen. Hij liet Klompé weten wel te voelen voor het laatste, maar

daar was zij het niet mee eens; zij vond dat hij met een eigen program moest komen, dat veel moeilijker te negeren zou zijn dan aanvullingen bij het program-Drees.²⁶ Klompé overtuigde hem. Het wekt geen verbazing dat het uitvoeren van de motie-Tendeloo over het opheffen van het arbeidsverbod voor de gehuwde ambtenares – voor de pvdA een belangrijk punt – in Rommes program niet voorkwam. Het is niet bekend of Klompé hem hierop aangesproken heeft. Onder meer door het ontbreken van dat punt vond de pvdA Rommes conceptprogram onacceptabel.²⁷

Tijdens zijn formatiepoging – die overigens, zonder resultaat, slechts een week heeft geduurd – laadde Romme in vvd-kringen de verdenking op zich de liberalen niet bij het te formeren kabinet te willen betrekken. Dat was niet uit de lucht gegrepen, zo blijkt uit een brief van Klompé aan Romme waarin zij schrijft over zijn tendens de vvd in de gedachtewisseling met de fractievoorzitters meteen al buitenspel te zetten. Dat leek haar niet verstandig; het was beter de vvd 'wel mee te nemen in het begin, maar later, wanneer zij vervelend zijn, uit te schakelen'.²⁸ De *NRC* schreef dat het 'elegant' geweest zou zijn als de 'discriminerende formateur' duidelijk had gezegd niet met de vvd verder te willen.²⁹ De door Klompé voorgestelde tactiek echter was ook niet erg elegant, in haar koele, zo niet kille, zakelijke formulering.

Wat Marga Klompé betreft kan er uit deze kabinetsformatie nog één opmerkelijk detail gemeld worden. Begin september 1956 noteerde Romme in zijn formatiedagboek dat hij gehoord had van de bezwaren die de pvdA had tegen bepaalde personen. Een van die personen was Marga Klompé, 'zulks omdat zij te zeer aan de kvp gebonden is (!)'.³⁰ Het uitroepteken drukt een zekere verontwaardigde verbazing uit, maar het is heel goed mogelijk dat de pvdA ervoor beducht was dat Klompé als kvp-minister te veel geneigd zou zijn als pleitbezorgster op te treden van Rommes stokpaardjes. Zij vormde immers in het nieuwe kabinet met minister Teun Struycken en staatssecretaris Norbert Schmelzer – evenals Klompé een beschermeling van Romme – een drietal bewindslieden dat zeer nauwe banden met Romme onderhield.³¹

Maatschappelijk Werk

Bijna een eeuw na de inwerkingtreding van de Armenwet in 1854 zette koningin Juliana op 1 september 1952 haar handtekening onder de oprichtingsakte van het ministerie van Maatschappelijk Werk. Wat werd in de jaren vijftig eigenlijk onder 'maatschappelijk werk' verstaan en hoe kan

de ontwikkeling van het maatschappelijk werk tot die periode beschreven worden?

Die ontwikkeling begon bij de armenzorg in de negentiende eeuw. In 1854 was deze zo geregeld dat de rijksoverheid er geen bemoeienis mee had. De uitvoering kwam voor rekening van de gemeenten, met dien verstande dat de financiële steun allereerst – als de familie daartoe niet in staat was – door het kerkelijk en particulier initiatief verstrekt diende te worden, als liefdadigheid, en pas als deze steun tekortschoot, door het gemeentelijk armenbestuur geleverd werd. Bij de herziening van de Armenwet in 1912 veranderde dit niet. Naast de materiële kant van de armenzorg – het geld werd twee keer per week bij de armen thuis gebracht – was er een immaterieel aspect, dat bestond uit vermaningen en adviezen tijdens dit huisbezoek aan gezinnen die door ziekte of werkloosheid getroffen waren. In de jaren twintig en dertig werd dit immateriële aspect steeds meer beschouwd als het belangrijkste van het maatschappelijk werk. Hierdoor kreeg de professionalisering van de ‘opheffende armenzorg’ steeds meer aandacht.

In de crisisjaren, waarin de werkloosheid steeg van 7 procent in 1930 naar 33 procent in 1936, besloot de rijksoverheid – die het in deze situatie steeds moeilijker vond zich afzijdig te houden van de armenzorg – in 1931 een rijkssteunregeling voor werklozen in het leven te roepen. Het ministerie van Sociale Zaken (met van 1937 tot 1939 minister Carl Romme) verstreekte subsidie – zij het bepaald niet op royale wijze – aan de gemeenten, waar de armbesturen erover konden beschikken. Vlak na de Tweede Wereldoorlog, in 1945, kwam in plaats van deze constructie de zogenoemde Overbruggingsregeling, die de werkloze recht op een werkloosheidsuitkering gaf van tachtig procent van het laatstverdiende loon. Deze regeling werd in 1949 vervangen door de Werkloosheidswet.¹²

Ook in de praktijk van de armenzorg was in de loop van de crisisjaren veel veranderd. Het kerkelijk en particulier initiatief konden het geld steeds moeilijker opbrengen, zodat geleidelijk de gemeenten steeds meer bijdroegen. De kerken en het particulier initiatief echter bleven de steun uitdelen en hielden op die manier hun greep op de immateriële kant van de hulp: de zedelijke verheffing c.q. de binding aan de kerk.

Aan deze immateriële hulpverlening werd zoveel belang gehecht dat er behoefte ontstond aan meer deskundigheid. Rond 1900 werden op lokaal niveau al initiatieven ontplooid, die het begin inluiden van het beroep van maatschappelijk werker. Een van die initiatieven werd bijvoorbeeld genomen door Marie Muller-Lulofs (1854-1953), zoals veel andere vrouwen van goede komaf. Zij hield zich met liefdadigheid bezig en had hiermee

veel ervaring. In Utrecht gaf zij leiding aan een groep vrijwilligers die arme gezinnen bezochten, maar dat veelal deden op een ondoordachte en stuntelige manier. Zij schreef in 1898 een plan voor een onderwijsinstelling voor maatschappelijk werk, die binnen een jaar, in 1899, van de grond kwam: in Amsterdam ging de eerste (tweejarige) opleiding voor 'sociale arbeid' van start met veertien jonge vrouwelijke leerlingen. Zo kan in dat jaar het begin gedateerd worden van een ontwikkeling van filantropisch dilettantistisch werk door vrijwilligers tot maatschappelijk werk als een professie, met kennisoverdracht en beroepsethiek.³³

Vrouwen speelden in deze ontwikkeling een belangrijke, zo niet cruciale rol. Naarmate de betrokken vrouwen professioneler werden, waren zij minder in staat het vrouwelijke, zoals in de consensus van die tijd gedefinieerd, een plaats te geven binnen de theorie en de praktijk van hun beroep. Het was dezelfde opvatting die Romme in de jaren dertig nog geproclameerd had voor gehuwde vrouwen. Ook ongehuwde vrouwen zouden, als potentiële moeders, hun leven zin kunnen geven in liefdevolle zorgzaamheid voor hulpbehoevenden.

In 1912 of 1913, tijdens de beginperiode van de professionalisering, schreef de feministe Annette Versluys-Poelman over 'alles wat vroeger liefdadigheid was en er nu nog de sporen van draagt' en over 'den thans bijna geheel vrijwilligen en onbetaalden arbeid der vrouw op het gebied van Maatschappelijk werk, werk, dat welhaast geen liefdewerk meer zal zijn, maar beroepsarbeid'.³⁴ De maatschappelijke hulpverlening als liefdadigheid en liefdewerk behoorde tot het amateuristische verleden, toen de armenbezoeksters hun werk nog deden vanuit hun vrouwelijke zorgzaamheid en dienstbaarheid, zonder deskundigheid en reflectie. Met die vrouwelijkheid wensten de professionele vrouwen niet geassocieerd te worden. 'Zij waren vrouw ondanks hun professionalisme en zij waren professioneel ondanks hun vrouwelijkheid,' schrijft de historica Berteke Waaldijk.³⁵ Dit was echter een tegenstelling waarmee deze vrouwen niet konden leven. Zij konden niet accepteren, met andere woorden, dat hun vrouwelijkheid een belemmering zou vormen voor hun professionaliteit. Zo kregen zij grote betekenis voor de theorievorming in het maatschappelijk werk door hun zoeken naar het samengaan en communiceren van gevoel en verstand, theorie en praktijk, ervaring en wetenschap. Zo ook waren de eerste opleidingen ondenkbaar zonder het denken over de positie van vrouwen en het vrouwelijke. De opleiding tot maatschappelijk werk werd een opleiding voor vrouwen waarin kennis van hun sekse, de vrouwenbeweging en het feminisme een structureel onderdeel vormde.³⁶

In de jaren vijftig werd het maatschappelijk werk steeds meer beschreven als onderdeel van de verzorgingsstaat en daarmee als onderdeel van de groeiende sociale voorzieningen. Ook in deze benadering – evenals vanuit het professionaliseringsperspectief – verdwenen vrouwen als categorie buiten beeld, omdat sekse in de sociale voorzieningen geen specifieke rol speelde. Dit werd bovendien in de hand gewerkt doordat de rijksoverheid behalve onderwijs en gezondheidszorg ook andere vormen van sociale zorg ging subsidiëren. Zo werd het voor verenigingen van verschillende zuilen die zich met maatschappelijk werk bezighielden, des te belangrijker hun professionaliteit aan te tonen. De feministische beweging – in deze periode, op een kleine groep gelijke-rechtenfeministes na, toch al niet erg daadkrachtig – kwam er voor de legitimatie van maatschappelijk werk niet meer aan te pas. Maatschappelijk werk had niets (meer) met vrouwelijkheid te maken; in de theorievorming werd de relatie van het maatschappelijk werk tot de sociale wetenschappen onderzocht en men diende zich als maatschappelijk werk(st)er bezig te houden met het formuleren van antwoorden op sociale problemen.³⁷

Het was in deze situatie dat Marga Klompé als bewindspersoon de hoogstverantwoordelijke werd voor een groot deel van de maatschappelijke zorg. De gedachte dat de rijksoverheid verantwoordelijkheid had te dragen voor het welzijn van de burgers – hetgeen een sleutelbegrip zou worden – had aan het eind van de jaren dertig steeds meer terrein gewonnen. Daarmee was de kiem gelegd voor de verzorgingsstaat. Dit gold voor zowel de sociale zekerheid als de maatschappelijke zorg, maar bij welk departement de laatste thuishoorde, was niet duidelijk. De Armenwet viel onder Binnenlandse Zaken en volksgezondheid onder Sociale Zaken.³⁸ Minister Klompé maakte zich sterk voor een zo breed mogelijk competentiegebied van haar departement, met name door volksgezondheid bij haar ministerie van mw te willen trekken. Bij de oprichting van het ministerie, in 1952, had de KVP haar oog al op dit onderdeel laten vallen, maar het was toen niet gelukt het binnen te halen.³⁹

Naast de werklozensteun gaf Sociale Zaken in de jaren dertig ook al subsidie aan het buurthuiswerk, dat als doel had de sociaalhygiënische toestand in achtergebleven streken in het noorden van het land en Limburg te verbeteren. De subsidie voor het buurthuiswerk was een post op de begroting van de afdeling Volksgezondheid. Deze (groeps)vorm van maatschappelijk werk zou na de bevrijding, tijdens de wederopbouw van het land, onder de naam opbouwwerk des te belangrijker blijken.⁴⁰

In 1952, zeven jaar na de bevrijding, toen er om formatietechnische redenen een ministerie van Maatschappelijk Werk werd opgericht, bestond de portefeuille van minister Van Thiel uit afdelingen van Binnenlandse Zaken, van Sociale Zaken en van Uniezaken en Overzeese Rijksdelen. Van dit laatste departement werd de hulpverlening aan mensen die uit Indonesië naar Nederland waren gekomen overgenomen. Van Binnenlandse Zaken werden overgenomen de beide afdelingen Maatschappelijke Zorg (onder meer de uitvoering van de armenwet, de zorg voor slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en die van de onafhankelijkheidsstrijd in Indonesië – de gerepatrieerden en Ambonezen –, de asocialenzorg, het woonwagenvraagstuk). Van Sociale Zaken werd de afdeling Sociale Bijstand en Maatschappelijk Opbouwwerk onderdeel van het nieuwe departement. In de zomer van 1952, kort voordat het nieuwe ministerie er kwam, had deze afdeling onder leiding van Jo van Doorn de taak gekregen om regio's die in ontwikkeling waren achtergebleven, te helpen zich sociaal te ontplooiën. Vanwege deze uitbreiding van taken was de naam van de afdeling – Sociale Bijstand – uitgebreid met 'en Maatschappelijk Opbouwwerk'.⁴¹ Dit opbouwwerk ging samen met tien andere taken over naar het nieuwe ministerie van MW.⁴²

De onderhandelingen die aan deze verdeling voorafgingen, verliepen niet altijd even soepel, vooral wat het departement van Sociale Zaken betrof. Dit was niet zo verwonderlijk, aangezien de taken van Sociale Zaken en die van MW elkaar inhoudelijk vaak raakten en zelfs overlapten. Na de oprichting van MW ging minister Ko Suurhoff (PVDa) van Sociale Zaken en Volksgezondheid, gecoacht door Van Doorn, dan ook een discussie over de taakafbakening van beide ministeries aan, in een verstandhouding die verre van prettig te noemen was. Nog toen Klompé in 1956 op Van Thiels zetel achter de regeringstafel plaatsnam, heerste deze sfeer van wederzijdse irritatie, hoewel er een jaar eerder een officiële taakafbakening tussen de twee departementen was vastgesteld. Toen de eerste begroting onder Klompés ministerschap in de Tweede Kamer werd behandeld, zou Suurhoff, haar buurman achter de regeringstafel, op onvriendelijke toon tegen haar hebben gezegd: 'Je blijft van mijn departement af.'⁴³ Nol Westendorp, op dat moment parlementair journalist bij *Het Parool*, herinnerde zich dat Klompé een zeer heftige woordenwisseling had met Suurhoff, die hij enigszins pijnlijk vond.⁴⁴ Het is overigens opmerkelijk dat de sociaal-democratische aversie tegen het departement van MW in 1965 plotseling over was, toen het op voorstel van Anne Vondeling (PVDa) werd uitgebreid tot Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) met Maarten Vrolijk (PVDa) als minister.

Van Thiel voelde zich in 1952 bij zijn aantreden als minister 'een beetje als een burgemeester van een afgebrand dorp, want het departement van mw had nog niks, niet eens een gebouw', vertelde hij 37 jaar later.⁴⁵ Maar op 24 december 1952 kon hij dan toch een organisatiestructuur presenteren, waarbij het departement was verdeeld in dertien afdelingen, die allemaal rechtstreeks onder secretaris-generaal Philip Werner stonden. Deze centralisatie vond men nodig om het verband tussen de bij elkaar geraapte taken te bevorderen. Wat het door Van Thiel genoemde niet-bestaande gebouw betreft: in januari 1953 werd Binnenhof 7 als hoofdgebouw door een groot deel van het ambtenarenapparaat betrokken; de rest werd elders gehuisvest.

Op 24 september 1954 werd het departement zodanig gereorganiseerd dat er twee hoofdafdelingen werden gecreëerd: het maatschappelijk werk (voornamelijk immateriële hulp) en de maatschappelijke zorg (voor materiële hulp).⁴⁶ Het was nog steeds een departement in staat van wording, maar door de dramatische ontwikkeling tussen Nederland en Indonesië, waardoor duizenden moesten repatriëren, kon er op concrete probleemsituaties ingesprongen worden. Ook de positie van de Ambonezen (later als Molukkers aangeduid) verslechterde door deze ontwikkeling, waardoor hun repatriëring naar de Molukken geheel op losse schroeven kwam te staan. Omdat niet duidelijk was wanneer en zelfs óf zij wel naar de Molukken konden terugkeren, moest het beleid ten aanzien van deze groep veranderen. De bedoeling was dat het door de overheid betaalde levensonderhoud van de Ambonezen hun eigen verantwoordelijkheid werd. Van overheidszorg naar zelfzorg, zoals dat genoemd werd. Toch kon het departement door de opvang van de repatrianten, gevoegd bij de acute nood door de watersnoodramp in februari 1953, het welkome gevoel hebben concreet en daadwerkelijk te functioneren in de maatschappelijke hulpverlening.

In het parlement werd het nieuwe ministerie niet erg enthousiast ontvangen. Alleen de KVP reageerde positief, al vond men het jammer dat het ministerie zo'n beperkt takenpakket had zonder Volksgezondheid. Door gebrek aan kennis kwam er echter niet veel inhoudelijk commentaar vanuit de beide Kamers. De enige die wist waarover het ging of behoorde te gaan bij dit ministerie, was Martina Tjeenk Willink in de Eerste Kamer. Zij maakte er vanaf het begin geen geheim van dat zij geen heil zag in het nieuwe departement: 'Het is een onmiskenbaar en veelzeggend feit, dat in de kringen van het maatschappelijk werk nooit het verlangen heeft geleefd naar een zelfstandig vakministerie, dat de geheel onverwachte vrucht was van een in het slop geraakte kabinetsformatie.'⁴⁷

De confessionelen waren beducht voor te veel overheidsbemoeienis, hetgeen tot gevolg zou hebben dat het particulier initiatief minder actief zou worden. Terwijl door de grotere rol die de immateriële hulpverlening ging spelen de levensbeschouwelijke basis juist des te belangrijker werd.⁴⁸ Van Thiel stelde de confessionelen gerust: hij was het geheel met hen eens.⁴⁹

‘Met de oprichting van het ministerie van Maatschappelijk Werk werd het verschil tussen de rode en de roomse visie op de organisatie van de verzorgingsstaat geïnstitutionaliseerd,’ constateert de sociologe Loes Verplanke.⁵⁰ Het ging daarbij om de ideologische tegenstelling die ook bij de beduchte confessionelen een rol speelde: op Sociale Zaken was vanaf de bevrijding gewerkt aan het sociaal-democratische ideaal van de sociale zekerheid, waarin de rijksoverheid centraal stond. Op Binnenlandse Zaken daarentegen, een ministerie dat sinds de bevrijding uitsluitend door katholieke ministers geleid was, stonden het kerkelijk en particulier initiatief centraal. In die visie diende de overheid dit initiatief slechts met subsidies te stimuleren, zonder zich er actief in te mengen. Met het ‘katholieke ministerie’ van MW, waarin de maatschappelijke taken van zowel Binnenlandse als Sociale Zaken waren ondergebracht, kon het kerkelijk en particulier initiatief de aandacht krijgen die het in katholieke – of algemener: confessionele – ogen verdiende.

23 oktober 1956: van harte geluk

Tijdens een interview in of rond 1984 vertelde Marga Klompé dat ze in Rome verbleef toen Jo Cals haar in de nacht van 9 op 10 oktober 1956 compleet onverwacht belde met de boodschap: ‘Drees vraagt of je acuut terugkomt naar Nederland!’ De reden ervan was duidelijk: het ging om het ministerschap van Maatschappelijk Werk. Toen ze bij Drees kwam, vond ze dat hij een nogal gereserveerde houding tegenover haar aannam. (We hebben in hoofdstuk 6 al gezien dat Drees haar in 1952 te agressief vond voor een ministerschap op Buitenlandse Zaken.) Ze dacht:

Er bestaat bij hem een zekere argwaan. En kom ik daar straks in een club, waarvan de president me niet helemaal vertrouwt. Ik heb hem het volgende gezegd: ‘Hoor eens, mijnheer Drees... ik weet niet of ik ja moet zeggen, want ik heb duidelijk het gevoel dat er te weinig vertrouwen is. Ik geloof dat het beter is dat ik een retourticket Rome krijg, dan ga ik weer terug.’ Hij schrok heftig van mijn reactie: neen,

dat was helemaal de bedoeling niet! Ik heb daarop het volgende met hem afgesproken: 'Ik treed toe tot uw kabinet. Na twee maanden heb ik met u een gesprek. Als mijn twijfels dan niet verdwenen zijn, dan heb ik nú geclaimd om uit te treden.' Zó heb ik dat met hem afgesproken. Maar er waren niet eens twee maanden voor nodig... binnen een maand waren we al de beste vrienden [...].⁵¹

In de Tweede Kamervergadering van 23 oktober 1956 heette voorzitter L.G. Kortenhorst Marga Klompé welkom en feliciteerde hij haar met haar benoeming tot minister. Hij wees op artikel 5 van de Grondwet waarin staat dat iedere Nederlander tot elke landsbediening benoembaar is; formeel was het dus 'niets ongewoons, laat staan iets abnormaals' dat een vrouw minister werd. Maar als spectaculaire demonstratie van de gelijke rechten voor mannen en vrouwen, 'zij het wellicht ten overvloede', en als 'completering en een verrijking van de staatkunde', vond hij het toch terecht dat op Klompés benoeming officieel de aandacht werd gevestigd.

De maatstaf der beschaving is nog steeds de plaats, die de vrouw in de maatschappij bekleedt. En zo gezien bestaat er alle reden om het nationale politieke leven geluk te wensen met de omstandigheid, dat het eindelijk en te langen leste een bewindsvrouwe heeft voortgebracht. Als de verpersoonlijking van deze gedachte wens ik namens de Kamer Hare Excellentie dr. Klompé van harte geluk met haar eervolle benoeming. (*Tekenen van instemming*)⁵²

Met het woord 'bewindsvrouwe' bedoelde Kortenhorst de functie van minister, want op 2 februari 1953 was Anna de Waal als eerste vrouwelijke staatssecretaris tot het kabinet toegetreden.

Eerder in dezelfde vergadering had Kortenhorst woorden gewijd ter nagedachtenis van Corry Tendeloo, strijdster voor vrouwenrechten en gedurende tien jaar Tweede Kamerlid voor de PvdA, die vijf dagen eerder was overleden.⁵³ Acht jaar lang waren Tendeloo en Klompé Kamercollega's geweest. Het is interessant om later de ideeën te vergelijken die zij hadden over de maatschappelijke positie van vrouwen en de manier waarop zij daarmee zijn omgegaan.

Minister Klompé over 'de vrouw'

In haar dankwoord aan de Kamervoorzitter ging Klompé niet in op de door hem genoemde 'plaats, die de vrouw in de maatschappij bekleedt'

en was zij het met hem eens dat haar benoeming 'niets ongewoons, laat staan iets abnormaals' was. Mieke Aerts noemt dit een 'vertoon van achteloosheid', waarachter bij alle betrokkenen het besef schuilging dat hier wel degelijk iets bijzonders aan de hand was.⁵⁴

Vier maanden later, in februari 1957, toen Klompé in de Eerste Kamer de begroting van mw verdedigde, ging het evenwel anders. Tjeenk Willink, vanaf de Tweede Wereldoorlog haar vriendin, begroette haar onder meer met een bijna ostentatief discours over de verworven vrouwenrechten en de specifieke rol van vrouwen in maatschappij en politiek. Zij wilde daarmee Klompés intrede in de Raad der Ministers 'duidelijk [...] stellen tegen de wijde achtergrond van de vrouwenemancipatie', wat tot haar verbazing in de Tweede Kamer niet was gebeurd. Tjeenk Willink sprak over het anders-zijn van de vrouw, dat zij in gelijkwaardigheid met de man moest kunnen realiseren: 'Tegenover het rationalisme van de man staat de vrouw niet met minder verstand, maar met meer gevoel. [...] Het denken van de vrouw [staat] veel meer dan dat van de man in voortdurende wisselwerking [...] met haar gevoel.' Bij de vrouw moest de overtuiging groeien 'dat zij [...] een zeer eigen positieve bijdrage heeft te leveren door juist als vrouw invloed te oefenen en verantwoordelijkheid te dragen, niet alleen in haar eigen kleine gezin, maar ook in het gezin der mensheid [...]'.⁵⁵

In haar antwoord ging Klompé, zij het vrij summier, hier wel op in. Daaraan hebben wij een kort credo van haar te danken waarin zij in de door Tjeenk Willink aangegeven lijn denkt, maar met dit verschil, dat bij laatstgenoemde 'de Schepper' geen rol speelde:

De Schepper heeft èn man èn vrouw geschapen met verstand en hart en wij hebben de opdracht bij alle taken, die wij verrichten, beide volledig te gebruiken. Daarbij zal ongetwijfeld de vrouw dikwijls in de combinatie van het gebruik van die twee gaven op andere wijze reageren, maar ik meen, dat de Schepper man en vrouw samen heeft geschapen om elkaar aan te vullen op alle terreinen van het leven. En daarom meen ik ook, dat in die geest gezien vrouw en man moeten samenwerken op alle terreinen van het openbare leven [...].⁵⁶

Met deze invulling van het complementaire denken verwoordde Klompé nog eens het idee dat het denken over gender na de oorlog ging overheersen. Voor de oorlog waren mannen door hun mannelijkheid op hun plaats in de sfeer van de maatschappelijke en politieke openbaarheid, terwijl vrouwen door hun vrouwelijkheid thuishoorden in het gezin.⁵⁷ In de jaren

vijftig verschoof het accent steeds meer in de richting van gelijkwaardigheid, gebaseerd op de complementaire persoonlijkheidsstructuren van mannen en vrouwen.⁵⁸ Dit idee werd ook met overtuiging aangehangen in het progressieve katholieke denken over gender, zoals dat reeds vanaf de oprichting begin 1947 in het Katholiek Vrouwendispuut het geval was. Het ging om de vrouw als vrouw, weliswaar gelijkwaardig aan de man, maar met een geheel eigen bijdrage, waardoor zij, zoals Klompé het in 1948 formuleerde, 'een probleem dikwijls op een geheel andere wijze benadert dan de man'.⁵⁹ Het doel van het KVD was dat vrouwen deze bijdrage leverden in hun actieve deelname aan de openbaarheid, met name aan de politiek, dat bolwerk van mannen.

In haar denken over vrouwelijkheid – Mieke Aerts noemt het Klompés 'geworstel met vrouwelijkheid'⁶⁰ – hinkte Klompé op twee gedachten. Soms verwoordde zij de overtuiging dat vrouwen en mannen in gelijke verantwoordelijkheid elkaar aanvullen met hun eigen specifieke benadering. Dat deed ze bijvoorbeeld in de toespraak waarmee zij op 5 augustus 1959 een conferentie van de International Federation of University Women in Helsinki opende. Na twaalf jaar politieke ervaring, zo betoogde Klompé, was ze ervan overtuigd dat 'man and woman supplement one another' en dat 'both approaches, that of the man as well as that of the woman, are complementary to each other'.⁶¹ In maart 1960 zei Klompé in haar toespraak tot de verzamelde KVP-vrouwen van Venlo: 'Voor elke functie kan zowel de vrouw als de man geschikt zijn en in hun verschillende geaardheid kunnen zij elkaar aanvullen.' Ook zei ze: 'De vrouw vertegenwoordigt vijftig procent van de gemeenschap en kan dus een enorme invloed uitoefenen', waarmee zij de vrouw dus opvoerde als belangenbehartigster van haar seksegenoten, en niet van mannen en vrouwen.⁶² Een paar jaar later, op 26 oktober 1963, hield ze bij een lustrumviering van katholieke academische vrouwen in Brussel een rede die bijna identiek was met die van Helsinki.⁶³ En in maart 1967 verklaarde zij in een radioprogramma van de KRO: 'Ik ben van mening, dat overall man en vrouw samen de dingen moeten doen, omdat ze elkaar aanvullen.'⁶⁴ Op vrijdag 12 oktober 1956, na de eerste vergadering van het nieuwe kabinet, deed Klompé in het tv-journaal al een soortgelijke uittaling. Zij maakte daarbij overigens een ietwat onzekere indruk, toen ze met een lichte glimlach zei: 'De man en de vrouw hebben ieder hun eigen benadering en hun eigen wijze om de dingen te zien. De een doet het niet beter dan de ander, maar het is dikwijls op een andere manier bekeken.'⁶⁵

Bij andere gelegenheden daarentegen koos zij radicaal voor de gelijkheid zonder meer, voor de vrouw als mens, en tegen het 'uitdragen van het

vrouw-zijn' als politieke opdracht.⁶⁶ Zij deed dit voor het eerst echt duidelijk op 15 oktober, nog maar drie dagen na bovenstaand tv-interview, tijdens de persconferentie die zij ter gelegenheid van haar intree in het kabinet als minister belegd had. Toen deed ze voor het front van de toegestroomde journalisten de legendarisch geworden uitspraak dat een eventuele poederdoos in de bureaula van de vrouwelijke minister het enige verschil was tussen haar en een mannelijke collega.⁶⁷ Veel later, voorjaar 1984, noemde zij de door journalisten gestelde vraag over het verschil tussen een mannelijke en een vrouwelijke minister 'gejengel'.⁶⁸ Op 29 augustus van dat jaar, bij de inwijding van de Klompé-zaal in het gebouw van de Tweede Kamer, drukte zij zich meer parlementair uit. Over de vrouw in de politiek zei ze toen: 'Het omturnen van een eenzijdige masculiene samenleving in een tweezijdige menselijke, duurt wel een generatie.'⁶⁹

Bij haar aantreden als minister had Klompé blijkbaar genoeg van journalistieke schrijfsels waarin steevast de nadruk op haar 'vrouwelijkheid' lag en wenste zij niet primair als vrouw, maar als mens gezien en beoordeeld te worden. Ze beseftte dat journalisten haar met argusogen zouden volgen en alles wat naar vrouwelijkheid zweemde zouden kunnen signaleren. Op 19 oktober 1956 echter zei ze in een radio-interview:

Als de vrouw in de politiek komt dan heeft zij dikwijls andere opvattingen, een andere benadering van een zaak [...]. En waar de regels die wij maken in de wetgeving bedoeld zijn voor de samenleving in zijn geheel, voor de man en voor de vrouw [...], acht ik het volkómen vanzelfsprekend dat ook mannen en vrouwen sámen, elkaar completerend, die wetten maken.⁷⁰

Een maand daarna verklaarde zij bij het tweede lustrum van het Kvd dat zij geen enkel heil zag in een specifiek vrouwelijke aanpak en ook niet wist wat dat was.⁷¹ Zij verkondigde dus met evenveel nadruk enerzijds de mening dat vrouwen en mannen problemen verschillend benaderden en anderzijds de mening dat er geen verschil bestond in benadering en aanpak tussen vrouwen en mannen. Dat laatste bracht met zich mee dat speciale betrokkenheid bij vrouwen en hun belangen irrelevant was.

Dit namen niet alle vrouwen haar in dank af. Waarschijnlijk ook Martina Tjeenk Willink niet, toen zij zo nadrukkelijk Klompés ministerschap beschouwde in de context van de vrouwenemancipatie. Over het verschil in betrokkenheid bij seksegenoten tussen beide vriendinnen gaat ook het volgende incident. Eind 1959 kwam er in het parlement een specifiek vrouwenonderwerp aan de orde: de behoefte aan woningen voor alleen-

staande vrouwen. Deze flats werden door leden van de elitaire heren-sociëteit De Witte in Den Haag 'hunkerbunkers' genoemd. Tjeenk Willink vond dat niet stijlvol en toen ook Klompé tijdens een debat in de Tweede Kamer dit woord herhaaldelijk in de mond had genomen,⁷² kwam Tjeenk Willink hierop terug in de eerstvolgende vergadering van de Eerste Kamer waarin Klompé aanwezig was. Tjeenk-Willink zei toen dat ze het onbegrijpelijk vond dat Klompé het respectloze, zelfs kwetsende woord 'hunkerbunker' meer dan eens in haar betoog had gebruikt. Klompé had onder meer gezegd: '[...] ik behoor [...] niet tot de bewonderaars van de hunkerbunkers, als ik het zo mag zeggen.'⁷³ Zij antwoordde Tjeenk Willink: 'Toen ik dat woord gebruikte in de Tweede Kamer, zag ik ineens een rood lichtje opgaan.'⁷⁴ Hierop begonnen sommige mannen in de senaat te grinniken en Klompé, die dit niet begreep, voelde zich voor schut gezet. Van het incident werd in een aantal kranten melding gemaakt.⁷⁵ In een daarvan, de *NRC* van 7 april 1960, werd erop gewezen dat de minister 'het schampere woord "hunkerbunker"' meer dan eens had gebruikt en de verslaggever vroeg zich af of het rode lichtje dan telkens weer was gaan branden'.

Blijkbaar werd de zaak niet op de spits gedreven – ook niet door Tjeenk Willink – want Klompés antwoord werd als afdoende verontschuldiging beschouwd. Het is duidelijk dat de minister geen kwaad zag in het gebruik van het woord 'hunkerbunker', maar ze schiep – bewust of onbewust – distantie tussen zichzelf en (andere) alleenstaande vrouwen. Zoals zij dat ook had gedaan in 1950 met haar opmerkingen tegenover Romme over de ongehuwde vrouwen die op verjaarsbezoek waren bij Agnes Nolte.

Hoe dan ook, na afloop van die Eerste Kamervergadering liep Tjeenk Willink, zoals gewoonlijk, naar Klompé toe om haar een hand te geven, maar deze keerde zich om en liep weg. Daarna is het nooit meer echt goed gekomen met hun vriendschap. Volgens Tjeenk Willink kon Klompé niet tegen haar verlies en was ze weinig toegankelijk voor argumenten die uit de Kamers kwamen. 'Een paar keer,' zei Tjeenk Willink, 'is zij daar dan ook in tranen uitgebarsten.'⁷⁶

Een andere vrouw die Klompé haar distantie tot seksegenoten en hun belangen kwalijk nam, was Welmoet Wijnaendts Francken-Dyscrinck, evenals Klompé lid van Vrouwenbelangen. Eind 1950, toen Klompé nog maar ruim twee jaar in de Tweede Kamer zat, schreef deze dame al: 'Dr. Marga Klompé is niet de eerste vrouw die op de bijna bovenste tree van de maatschappelijke ladder het feminisme heeft verlochend.' Waarop Klompés commentaar was: 'Ik ben geenszins feminist.'⁷⁷ Overigens paste zij hiermee, zoals we zagen, ook in de opvattingen die in de jaren vijftig

in het maatschappelijk werk postvatten, waarin vrouwelijkheid geen object van reflectie was.⁷⁸

In een korte dialoog in de Tweede Kamer tussen Klompé en Frederik Hendrik van de Wetering (CHU) in november 1958, viel de minister even uit haar rol van 'mens, geen vrouw'. Van de Wetering had bezwaar tegen 'al die mevrouwencomités' die zich met de gerepatrieerden bezighielden: volgens hem ontstond er na een ontzaglijk hartelijk begin ruzie in de comités. Waarop Klompé zich liet verleiden tot de opmerking: 'De geachte afgevaardigde mag niet vergeten, dat hij tegen een vrouwelijke Minister spreekt.' Van de Wetering: 'Ik weet ook helemaal niet hoe de vrouwelijke Minister tegen mij zal spreken.' Voorzitter Kortenhorst: 'Spreekt U maar tegen de mannelijke voorzitter.' Van de Wetering: 'Dat zal ik wel moeten doen, Mijnheer de Voorzitter. Ik zeg niets ten kwade van mevrouwen, maar men moet eens bedenken, dat er dikwijls sprake is van goedbedoelde bemoeizucht. [...]'. Klompé: 'Zou de geachte afgevaardigde mij kunnen uitleggen waarom de bemoeizucht juist werd gebonden aan de vrouw en niet aan de man?' De voorzitter gaf Van de Wetering voor de beantwoording van deze vraag een paar minuten extra spreektijd, maar deze maakte hier geen gebruik van.⁷⁹

Marga Klompé hechte niet erg aan theoretische bespiegelingen over het vrouw-zijn. Ze deed er wel uitspraken over, vaak als zij op haar denkbeelden over vrouw-zijn werd aangesproken, en kon zich er als KVD-prominent zeker niet altijd aan onttrekken. Maar als zich in de eerste jaren van het KVD een inhoudelijke discussie leek te ontspannen, bijvoorbeeld over het KVD in relatie tot het feminisme, kapte voorzitter Klompé de gedachtewisseling meteen af en stelde zij deze uit naar een later tijdstip. Liever hield zij zich bezig met de praktijk van het besturen, organiseren, leidinggeven.⁸⁰

Beginnend minister

Marga Klompé had in Den Haag vanaf 1948 aan de Laan Copes van Cattenburch 81 gewoond, een kleine woning waar zij als enige bewoonster genoeg aan had, vond zij, zeker in een maatschappij waar de woningnood groot was. Maar er was wel een nadeel aan verbonden; Klompé nodigde collega-politici – als het er niet veel waren – vaak uit in haar huis te vergaderen. Dit bracht wel met zich mee dat er, ook na het vertrek van de mannen, een blauwe mist van sigarenrook in de zit/slaapkamer hing, hetgeen – ook voor de fervente rookster – niet erg aangenaam was. Toen zij aantrad als minister had zij, vooral op aandringen van collega's en

familie, al enige tijd gespeeld met de gedachte om naar een grotere woning te verhuizen. Maar toen er kort na haar aantreden een vierkamerappartement op Smidswater 5 in Den Haag vrijkwam, aarzelde zij aanvankelijk: zoveel ruimte voor één persoon, terwijl er een heel gezin kon wonen. Toen haar verzekerd werd dat de woning voor een gezin te duur was en zij het met haar salaris kon betalen, besloot zij er haar intrek te nemen. Zij heeft er bijna dertig jaar gewoond.⁸¹

Met de komst van minister Klompé begon er een andere wind door het nog jonge departement van Maatschappelijk Werk te waaien. In een jubileumuitgave van het personeelsblad *Treffpunt* werd het zo geformuleerd: 'Minister Van Thiel [...] was vooral de minister van het eerste uur, van het organiseren en van het op gang brengen van het apparaat. Minister Klompé is vooral de minister van het inhoud geven aan de taak.'⁸² Van Thiel was er zich altijd bewust van geweest dat het maatschappelijk werk hem niet op het lijf geschreven was en moest bovendien de negatieve sentimenten vanuit de Kamer over het nieuwe departement pareren, die zich bewogen van scepsis tot aversie. Het was geen verrassing dat Van Thiel in 1956 te kennen had gegeven dat hij weer in de Tweede Kamer wilde plaatsnemen; hij had geen zin in 'een nieuwe gevechtsronde'.⁸³ Gradus Hendriks, hoofd van de afdeling Onderzoek en Maatschappelijk Opbouwwerk van het departement, vond hem 'een goeie roomse jongen', maar voor het werk had hij niets aan hem. De nieuwe baas Marga Klompé noemde hij 'een schat van een vrouw met een warme belangstelling en zeer betrokken bij alle aspecten van het werk'.⁸⁴ Haar eerste optreden in de Tweede Kamer werd met grote instemming en bewondering ontvangen. Wel was er kritiek, maar die was nu tenminste mogelijk omdat de Kamer meer dan voorheen informatie kreeg over het departement en zijn begroting. Kritiek kwam er bijvoorbeeld op het jargon waarvan gebruikgemaakt werd, met name de Amerikaanse terminologie. (Hendriks had zich in 1954 tijdens een studiereis in Amerika verdiept in de sociale opbouw van een dorp of wijk, waarbij de betrokkenheid van de bevolking van het grootste belang was.) Bij de behandeling van haar begroting voor 1957 ging Klompé op deze kritiek in: 'De geachte afgevaardigde zal wel van mij willen aannemen, dat ik zelf in de leer ben gegaan om het te begrijpen. Ik hoop, dat ik thans mijn lesje braaf opzeg. Ik heb echter het gevoel, dat ik het wel begrepen heb.' Waarop Took Heroma-Meilink, in de PVDA-fractie woordvoerder voor maatschappelijk werk, interrumpeerde: 'U zult het jargon wel leren, Excellentie.'⁸⁵

Klompé las alle stukken, zodat zij in de ministerraad over alles kon meepraten. Vaak was er niet eens tijd voor vakantie. Cornelissen-Vlek, haar secretaresse, vertelde in 1986 dat Klompé, als ze dan toch met vakantie was, vaak eerder terugkwam. Ze was eens met een collega, diens vrouw en een paar bekenden op wintersportvakantie in Gstaad (Zwitserland). De vakantie zou twee weken duren, maar binnen een week stond Klompé plotseling weer in haar kamer.

Ik was zó verbaasd en zei: 'Was het niet leuk?' Toen zei ze: 'Kind, het was zó glad, wij konden daar helemaal de deur niet uit. Ik heb vier dagen binnen gezeten en toen dacht ik: thuis kan ik ook binnen zitten, dus ik ga maar weer terug.' Het was jammer, want ik had een uitgeruste minister verwacht die een beetje bruin was, maar ze zag nog net zo wit en moe als toen ze wegging.⁸⁶

Een ander voorbeeld. Toen Klompé een keer kiespijn had, waarvan haar secretaresse overigens niet veel merkte, belde ze zelf de tandarts en maakte een afspraak. Tien minuten nadat ze vertrokken was, kwam ze alweer terug. 'Was hij er niet?' vroeg Cornelissen-Vlek, waarop Klompé antwoordde: 'Natuurlijk was hij er. De kies is eruit.' 'Ja, maar de verdoving dan?' 'Nee,' zei ze, 'ik heb het niet laten verdoven, daar heb ik geen tijd voor.'⁸⁷

Taakafbakening

In de Memorie van Antwoord bij de begroting van 1957 bracht de nieuwe minister van Maatschappelijk Werk in november 1956 meteen maar het punt van de taakafbakening (en -uitbreiding) ter sprake. Om de wetgeving op de maatschappelijke zorg en het maatschappelijk werk – die de armenwet moest vervangen – te kunnen realiseren vond zij 'dat op korte termijn met enkele ambtgenoten beraad zal dienen plaats te vinden omtrent het overdragen aan haar departement van enige taken, die thans onder andere departementen ressorteren'.⁸⁸ Dit was Klompés interpretatie van de toezegging die minister-president Drees gedaan had, 'dat op haar verzoek de komende maanden overleg zal plaatsvinden over de taakverdeling tussen het departement van Maatschappelijk Werk (mw) en enige andere departementen'.⁸⁹

'Overleg over de taakverdeling' werd dus bij haar: 'beraad omtrent het overdragen van enige taken aan Maatschappelijk Werk'. In de Kamer

constateerde Heroma-Meilink in Klompés formulering een eenrichtings-verkeer, 'maar dat kan natuurlijk een vergissing zijn geweest'. Waarop Klompé antwoordde 'dat het gesprek naar twee kanten openheid moet hebben'.⁹⁰

Het lukte Klompé in de twee jaar van het kabinet-Drees IV (1956-1958) niet Volksgezondheid bij mw te krijgen. Over haar pogingen daartoe schreef Gerard Veldkamp (kvp), de toenmalige staatssecretaris van Economische Zaken en de latere minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid (1961-1967), in zijn *Herinneringen*.⁹¹ 'Marga Klompé', zo meldde hij, 'was [...] een politiek dier en liet zich gelden waar dat maar kon'.⁹² Hij was van mening dat zij de portefeuille van Volksgezondheid bij mw wilde hebben omdat zij de taken van haar ministerie te mager vond. Volgens hem was zij van mening dat afdelingen als de Werkloosheidsvoorziening, de Sociale Werkvoorziening, de Beeldende Kunstenregeling en ook Volksgezondheid bij haar departement thuishoorden. Zij wilde daarbij Veldkamp als staatssecretaris, maar Beel, minister-president van het op 22 december 1958 aangetreden interimkabinet, voelde er niets voor (en Veldkamp waarschijnlijk evenmin, omdat hij ondertussen min of meer rekende op de ministerszetel van Sociale Zaken).⁹³

De zaak werd weer actueel toen na de verkiezingen van 12 maart 1959 een nieuw kabinet geformeerd moest worden. Klompé kwam zonder problemen in aanmerking voor prolongatie op Maatschappelijk Werk, maar had op 8 april in een bespreking met formateur Jan de Quay bedenkingen tegen 'de mentaliteit van de nieuwe club'. Zij vreesde dat die wat de sociaalculturele sector betrof zo conservatief zou zijn, dat zij zich 'in de club niet zou thuisvoelen. Ik zou daarover eerst zekerheden moeten hebben'.⁹⁴ Over de door haar verlangde uitbreiding van Maatschappelijk Werk met Volksgezondheid noteerde Klompé op 8 mei in haar formatiedagboek: 'Beel [op dat moment informateur, GM] wil in het midden laten en laten afhangen van de aan te zoeken minister van Soza of de volksgezondheid bij Mawe komt.' Hierteen had zij twee bezwaren: ten eerste vond zij dit staatsrechtelijk onjuist en ten tweede leek het haar niet juist 'om een nog aan te trekken mijnheer eerder tevreden te stellen dan een zittende minister, die al 11 jaar in de politiek heeft meegelopen'. Drie dagen later schreef Klompé in haar formatiedagboek dat niet alleen Beel tegen de door haar verlangde uitbreiding van mw was, maar dat ook Romme en De Quay er weinig belang aan hechtten. Maar zij liet zich niet uit het veld slaan: nog op 14 mei, de dag voor het constituerend beraad – de 'oprichtingsvergadering' van het kabinet-De Quay – dreigde

Klompé niet meer beschikbaar te zijn als Volksgezondheid niet bij haar departement kwam.

De volgende dag werd tijdens de vergadering van de aangezochte ministers bij de formateur vastgesteld dat de afdeling Sociale Bijstand van Sociale Zaken naar mw zou gaan en dat Volksgezondheid bij mw zou komen 'in principe tijdens deze regeringsperiode'. Vooralsnog een duidelijke afspraak. (Cals was, onder anderen, een uitgesproken voorstander. Ruim twee jaar later echter, waarover later meer, liet hij een heel ander geluid horen.) De nieuwe minister van Sociale Zaken zou eerst de gelegenheid krijgen zich in te werken en er zou overleg plaatsvinden tussen Klompé en die nieuwe minister 'over tijdstip en modaliteiten van de overdracht'. Toen Jelle Zijlstra (ARP), minister van Financiën, vroeg wat er gebeurde als de overdracht niet tijdens de rit rond zou komen, antwoordde Klompé dat zij van de formateur had vernomen dat 'hij prefereert, dat zij zich dan tijdens de rit terugtrekt, liever dan dat zij dit nu doet'.⁹⁵

Op 28 mei 1959 kwam het kabinet 's morgens bijeen in verband met het Kamerdebat van die middag over de regeringsverklaring; Klompé maakte hiervan aantekeningen.⁹⁶ Zij noteerde dat de vergadering de gemaakte afspraken over Volksgezondheid binnenskamers wilde houden, omdat het nieuws in de Tweede Kamer als een bom zou inslaan. Zij stelde daartegenover dat er waarschijnlijk een meerderheid van de Kamer vóór was en dat er ook in volksgezondheidskringen op was aangedrongen. Zij zag dus geen bom inslaan en was er tegen dat de Tweede Kamer niet op de hoogte werd gebracht. Alleen minister van Binnenlandse Zaken Edzo Toxopeus (VVD) steunde haar, de rest verzette zich uit alle macht. Ondanks haar protest werd een tekst overeengekomen waarin de regering enige slagen om de arm hield:

Naar aanleiding van vragen ter zake van de departementale indeling van Volksgezondheid meent de Regering, dat er goede argumenten zijn aan te voeren om Volksgezondheid en Maatschappelijk Werk in één departement samen te brengen. Waar het voor de nieuwe Minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid echter niet mogelijk was zich binnen zo korte tijd omtrent dit probleem een gefundeerd oordeel te vormen, is afgesproken, dat hij de gelegenheid zal hebben, zich eerst nader te oriënteren. De Regering zal de Kamer binnen afzienbare tijd inlichten over het resultaat van haar nader beraad ter zake.⁹⁷

Tussen de middag- en avondvergadering van de Tweede Kamer vergaderden de ministers verder tijdens het diner. 's Middags had Jaap Burger,

fractievoorzitter van de grootste oppositiepartij PVDA, verbijsterd gereageerd toen premier De Quay aankondigde dat bepaalde regelingen, onder meer voor langdurig werklozen, van Sociale Zaken naar Maatschappelijk Werk zouden gaan. Hij had een motie ingediend waarin de regering werd verzocht hierover met een nota te komen, zodat de Kamer zich een gefundeerd oordeel kon vormen.⁹⁸ De ministers bespraken deze motie, waarbij collega's van CHU en ARP vertelden dat hun fracties grote bezwaren hadden tegen deze overgang en hierover nader beraad van de regering wensten.

Klompé legde nu een tekst voor waarin een motivering voor de overgang van Sociale Bijstand naar haar ministerie werd gegeven. Zij stelde dat ze met name niet kon accepteren dat werkloze arbeiders (die een uitkering kregen via de groepsregeling van de afdeling Sociale Bijstand) als een beter soort burgers werden beschouwd dan gerepatrieerden en verzetsslachtoffers. Deze groepen waren op Maatschappelijk Werk aangewezen, een departement dat in het algemeen nog in de sfeer van liefdadigheid werd gezien. CHU-fractievoorzitter H.W. Tilanus noemde mw het 'departement van de bedeling'.⁹⁹ Aan deze discriminerende situatie zou een einde komen als zowel de uitkeringen op grond van de groepsregelingen als de individuele bijstand onder haar departement zouden vallen. Ten slotte gaf de vergadering toe en besloot ze dat de hele tekst – de overgang en de motivatie ervan – ter beslissing aan de Kamer zou worden voorgelegd. De collega van Justitie, A.Ch.W. Beerman (CHU), kon dit niet aanvaarden en stelde zijn portefeuille beschikbaar, maar 'na een menselijk woord van De Quay' legde hij zich er toch bij neer.

Nadat tijdens het daaropvolgende Kamerdebat bleek dat de voorzitters van de drie kleine regeringsfracties (VVD, ARP en CHU) zich verzetten tegen de overgang, was de ministersvergadering niet meer bereid Klompé te steunen. Deze zei dat ze niet zou toegeven – zij wist dat Romme vond dat ze moest volhouden – en dat het voor haar een gewetenspunt was.

De visie waar vanuit dit departement is gecreëerd en waarvanuit het beleid is gevoerd kan en mag ik niet verloochenen. Waar het hier op neer komt is dat ik door te wijken al degenen, die onder mijn departement worden geholpen, tot tweederangs burgers verklaar. Ik doe een dringend beroep dat men mij dit niet mag aandoen en verklaar dat, wanneer men vasthoudt aan de gedachte hier te wijken, dit voor mij moet betekenen dat ik heenga.¹⁰⁰

Na een verwarde en opgewonden discussie stelde de minister van Verkeer en Waterstaat en vicepremier Korthals (vvd) een compromis voor. Klompé voerde onder meer nog aan 'dat het politiek een grote fout is om de eerste de beste keer, dat kamer en vakverenigingen bezwaren maken, meteen te wijken. Een regering moet regeren.' Maar niets mocht baten, 'en terwijl ik mededeelde mij alle vrijheid voor te behouden, werd het voorstel Korthals in de tekst verwerkt, en verdween men zonder op mijn verder protest te letten naar de kamer'.¹⁰¹

Daar gaf minister-president De Quay een uitgebreide, maar zo vage motivering van de overgang, dat Hofstra (pvda) hem interrompeerde: 'Maar wat betekent dit, Excellentie? Gaat het nu toch door of gaat het niet door?' De Quay: 'Ik vraag dus het te overwegen. De Regering zal het ook overwegen en binnen enige tijd zal de Regering dan met een definitieve beslissing in dezen komen.'¹⁰² Toen Burger weer het woord kreeg, concludeerde hij dat de overgang nog geen uitgemaakte zaak was en dat hij zijn morie handhaafde. (Deze werd later door een meerderheid van 82 tegen 46 verworpen.) Toen Klompé fractievoorzitter Romme over de gang van zaken in de ministerraad vertelde, was deze even ontsteld als zij, maar op de vraag of zij de volgende dag moest aftreden, besloten zij dat dit niet verstandig was: eerst moest alles maar eens bezinken.¹⁰³

Een paar weken later, in de ministerraadsvergadering van 19 juni 1959, hield Klompé weer een uitgebreide uiteenzetting over de kwestie. Zij sprak nu van touwtrekkerij die funest was voor het beleid en ten nadele kwam van de mensen die men wilde helpen. Zij ontkende dat haar standpunt werd ingegeven door 'expansiedriften, waarover sommige kranten schrijven'. En zij kon de uitspraak niet accepteren dat zaken die door mw werden behandeld, in de sfeer van 'de bedeling' zaten. Dit zou tegenover de verzetsslachtoffers, de vluchtelingen en de gerepatrieerden, maar ook het moderne maatschappelijk werk onaanvaardbaar zijn.¹⁰⁴

Op 31 juli schreef De Quay een brief aan de Tweede Kamer waarin hij meedeelde dat alle groepsregelingen naar mw zouden gaan. Dit zou gebeuren wanneer de nieuwe wet bijstand levensonderhoud – later onder de naam Algemene Bijstandswet (ABW) – in werking zou treden.¹⁰⁵ Dit was een tactisch besluit, aangezien bijna de hele Tweede Kamer de vervanging van de oude Armenwet zo dringend achtte dat debatten over de taakafbakening van beide departementen daardoor overschaduwden worden. Zo was het einde van de touwtrekkerij een klinkende overwinning voor minister Klompé geworden.

Maar in de zomer van 1961 nam dit verhaal een voor Klompé ongunstige wending. Als minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid had in het

kabinet-De Quay, nadat eerst anderen voor die zetel benaderd waren, Charles van Rooy (KVP) zitting genomen.¹⁰⁶ In augustus 1959 schreef De Quay al in zijn dagboek: 'ben bang dat hij een mislukking wordt'.¹⁰⁷ Ook de meerderheid van de KVP-fractie vond dat Van Rooy moest verdwijnen. Zijn optreden werd inderdaad voor een groot deel gekenmerkt door ondeskundigheid en gestuntel. Hoewel het hem al snel duidelijk werd gemaakt dat hij als minister maar beter kon vertrekken, bleef hij toch zitten. Zo kon hij het met vallen en opstaan twee jaar uithouden; in de zomer van 1961 viel hij over de afhandeling van de Algemene Kinderbijslagwet. Klompé, die tijdens de korte, doch heftige woningbouwcrisis rond de jaarwisseling 1960-1961 gezusterlijk met Cals was opgetrokken, speelde samen met hem ook nu een hoofdrol. Anders dan Van Rooy vonden zij beiden dat het wetsontwerp nog niet rijp was voor behandeling door de Kamer, omdat CHU en VVD er nog grote problemen mee hadden. Klompé en Cals dreigden met aftreden wanneer de Kamer het ontwerp zou verwerpen. Toen koningin Juliana hun telefonisch verzocht het niet zover te laten komen, vonden beiden het nodig haar in een gesprek tekst en uitleg te geven over de affaire-Van Rooy. Ze gaven de koningin wel de verzekering dat ze niet zouden opstappen als de Kinderbijslagwet door de Kamer zou worden aangenomen. Aan De Quay gaven zij de opdracht – zo kan het gevoeglijk worden geformuleerd – om Van Rooy te verzekeren dat de KVP-ministers allen hun ontslag zouden aanbieden als hij dat zelf niet deed. De Quay gaf aan die opdracht gehoor, waarop het eindelijk tot de minister doordrong dat hij werkelijk moest opstappen.¹⁰⁸

Op 4 juli 1961 vroeg minister-president De Quay aan Klompé of zij naast het departement van Maatschappelijk Werk de vrijgekomen portefeuille van Sociale Zaken en Volksgezondheid wilde nemen.¹⁰⁹ Zij weigerde dit op grond van de volgende argumenten: voor Sociale Zaken achtte zij zich niet capabel genoeg en bovendien dacht ze dat een vrouw bij het overleg tussen de sociale partners voor de mannen nog moeilijk te accepteren zou zijn. Dit laatste was weliswaar een reëel argument (ofschoon Klompé werkelijk niet terugschrok voor overleg met mannen), maar de oprechtheid van het eerste argument – dat zij niet capabel genoeg zou zijn – is twijfelachtig. Daarom lijkt haar derde argument het belangrijkste: het voorstel druiste in tegen haar visie, waarin Volksgezondheid en Maatschappelijk Werk zouden worden 'geconcentreerd teneinde een duidelijk en sterk departement te hebben voor de maatschappelijke ontwikkeling gezien tegenover economische en technische ontwikkeling en ruimtelijke ordening'.¹¹⁰ Zoals Klompé dit argument formuleerde, zou het nog wel enige uitleg kunnen gebruiken, maar duidelijk is in ieder geval, eens te

meer, dat zij Maatschappelijk Werk uitgebreid wenste te zien met Volksgezondheid.

Na deze weigering vroeg minister-president De Quay namens de ministerraad aan Veldkamp om Van Rooy opvolger te worden. Naar aanleiding daarvan voerde Veldkamp besprekingen met Van Rooy, diens voorganger Suurhoff en Roemers, PVDA-woordvoerder voor sociale zaken. Hierover lichtte hij De Quay per brief in, waarbij hij ook ter sprake bracht de eventuele overheveling van Volksgezondheid naar Maatschappelijk Werk, waarmee hij het principieel oneens was. Bovendien was hij niet bereid minister te worden van een (geamputeerd) departement van Arbeid en Sociale Zekerheid. 'Herhaald contact,' schreef hij in zijn memoires, 'had ik met Cals, die zich een goed vriend en een wijs raadsman toonde.'¹⁰ Hij accepteerde een overgang van Volksgezondheid naar Maatschappelijk Werk niet, 'omdat Cals mij verteld had dat Marga Klompé op het oorlogspad was, om haar bloedarme departement van Maatschappelijk Werk een rijke bloedtransfusie te geven door overheveling van Volksgezondheid naar Maatschappelijk Werk'.¹¹

Klompé noteerde:

Woensdag 12 juli kwam Veldkamp met mij spreken over Volksgezondheid, waarbij bleek dat hij niet bereid was dit over te dragen en zich niet gebonden voelde door de afspraken die er in het Kabinet waren gemaakt. [...] Ik had de keuze tussen aftreden of toegeven. Mijn menselijke voorkeur ging uit naar het eerste. De reden waarom ik het laatste heb gedaan is: dat de oorzaak van mijn aftreden bekend wordend, alle politieke hyena's zich op het vraagstuk als zodanig zouden hebben geworpen om het stuk te schrijven. Daarmee zou de zaak op zichzelf en ook het departement van Maatschappelijk Werk niet gediend zijn.¹²

Veldkamps standpunt werd besproken en gehonoreerd aan het begin van de ministerraadsvergadering op 14 juli 1961, waarbij hijzelf niet aanwezig was. Later woonde hij de rest van de vergadering bij als staatssecretaris van Economische Zaken voor de bespreking van de kinderbijslagregeling. Klompé wilde toen graag nog genotuleerd zien dat zij bij haar claim op Volksgezondheid bleef en dat de verhuizing ervan naar haar ministerie op termijn zou moeten plaatsvinden. Ten slotte werd besloten dat er voor de volgende kabinetsformatie, regulier twee jaar later, in 1963, een dossier zou worden aangelegd over de vraag of Volksgezondheid naar Maatschap-

pelijk Werk zou moeten overgaan en zo ja, hoe dat dan gerealiseerd zou moeten worden.¹¹⁴ Drie dagen later, op 17 juli 1961, werd Veldkamp beëdigd als minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid.¹¹⁵ Vakkundig wist hij binnen een jaar het ontwerp Kinderbijslagwet door het parlement te loodsen; op 26 april 1962 ondertekende koningin Juliana de wet.

Een volgend moment in de kwestie Volksgezondheid/Maatschappelijk Werk deed zich voor in het voorjaar van 1962, vóór de indiening van het ontwerp Algemene Bijstandswet. Marga Klompé greep de gelegenheid aan om weer te proberen bepaalde afdelingen van Sociale Zaken en Volksgezondheid bij Maatschappelijk Werk te krijgen. Veldkamp was het er nog steeds niet mee eens en zo kwam de zaak in de ministerraad ter sprake bij de behandeling van het wetsontwerp. De meerderheid van de raad was voor Veldkamp; eigenlijk waren alleen De Quay en Luns op Klompés hand. Toen zij op een bepaald moment in huilen uitbarstte, vermaande De Quay Veldkamp dat hij aardiger voor haar moest zijn.¹¹⁶ Interessant te vermelden is dat bij de kabinetsformatie in het voorjaar van 1965, die resulteerde in het kabinet-Cals, het plan bestond de Bijstandszaken naar Sociale Zaken (Veldkamp) over te hevelen, maar dat het Tweede Kamerlid Marga Klompé volgens Veldkamp dit wist te verhinderen. Hij maakte hier, zij het op neutrale toon, tweemaal kort na elkaar gewag van.¹¹⁷

Klompé werd blijkbaar niet moe om in een periode van zes jaar als een terriër vast te houden aan haar overtuiging – misschien wel haar idee-fixe – dat het departement van Maatschappelijk Werk uitgebreid diende te worden met bepaalde afdelingen van Sociale Zaken en Volksgezondheid. Het is er nooit van gekomen. In 1963 keerde zij terug naar de Tweede Kamer, en toen zij in 1966 weer achter de regeringstafel plaatsnam, was Maatschappelijk Werk uitgebreid met Cultuur en Recreatie. Een combinatie waar zij vijf jaar lang goed mee heeft kunnen leven.¹¹⁸

1956-1963: Mensen in de maatschappelijke marge

Ministerieel beleid voor benarde groepen

Marga Klompé heeft zich in deze eerste periode van haar ministerschap, van 1956 tot 1963, met een groot aantal zaken bezig moeten houden. Sommige daarvan vormden een structureel onderdeel van het beleid, dat op iedere begroting zijn vaste plaats had, zoals de verschillende sectoren van maatschappelijke zorg (waaronder bejaarden-, gezins- en jeugdzorg), opbouwwerk en de verdeling van subsidiegelden. Deze komen hier niet aan de orde omdat ze geen nieuw licht werpen op de persoon en de minister Marga Klompé. Wel staan we even stil bij de bejaarden, een categorie waarvan het welzijn een groot maatschappelijk probleem vormde.

Over de jaren 1956-1962 valt op het gebied van wetgeving door Klompé niets te melden. Weliswaar waren er commissies aan het studeren op de vervanging van de Armenwet en de subsidiëring van maatschappelijk werk, maar door het vele onderzoek kwamen zij in die jaren nog niet met concrete resultaten. In het debat over de begroting van Maatschappelijk Werk in november 1961 beklagde Tweede Kamerlid Henk Kikkert (CHU) zich erover dat er elk jaar opnieuw uitvoerig over wetgeving werd gesproken, maar dat er alleen nog maar wetsontwerpen tegemoet konden worden gezien.¹ Klompés argument tegenover hem en andere ongeduldige Kamerleden in hetzelfde begrotingsdebat luidde dat het onderzoek veel tijd kostte, omdat het maatschappelijk werk midden in een groeiproces zat dat niet door vroegtijdige codificering gefrustreerd moest worden.²

De Wet op de bejaardenoorden – in februari 1962 Klompés eerste grote wetsontwerp – was bedoeld om toestanden aldaar, waarvan men zo langzamerhand het gevoel had gekregen dat ze in strijd waren met de menselijke waardigheid, effectief te kunnen bestrijden. In bepaalde gevallen was er volgens de minister sprake van misstanden, zoals het gebrek aan privacy, waarover in de pers in die jaren herhaaldelijk verontrustende berichten gepubliceerd werden. In de Memorie van Toelichting schreef Klompé: 'Volgens gegevens van het C.B.S. was op 1 oktober 1950 48,8 pct. van het totaal aantal bejaardenbedden geplaatst op zalen. Aangenomen moet worden dat ook thans een groot deel van de in inrichtingen verblijvende bejaarden de intimiteit van een eigen kamer niet kent.'³

Het klemde allemaal des te meer omdat verwacht werd dat het percentage bejaarden van de bevolking snel zou stijgen. Het wetsontwerp op de bejaardenoorden werd zonder parlementaire behandeling aangenomen, op 23 oktober 1962 en 8 januari 1963 respectievelijk door de Tweede en Eerste Kamer.⁴ De nieuwe wet nam echter niet weg dat Klompé het belangrijk vond dat de bejaarde zo lang mogelijk zelfstandig thuis kon blijven wonen, zo nodig met hulp van buitenaf, zoals gezinshulp en het organiseren van warme maaltijden.⁵

Marga Klompé was nog maar een paar weken minister van Maatschappelijk Werk, toen ze al met een acuut probleem te maken kreeg: duizenden en duizenden Hongaren ontvluchtten hun land en moesten elders in Europa opgevangen worden. De historicus Jan-Willem ten-Doesschate deed hierover onderzoek voor zijn doctoraalscriptie, waarop de volgende paragraaf voor een groot deel gebaseerd is.⁶

Hongaarse vluchtelingen

In Hongarije, dat vanaf 1948 geheel in de greep van de Sovjet-Unie was, kreeg de oppositie weer hoop op betere tijden toen Stalin in maart 1953 stierf. Onder de nieuwe premier Imre Nagy vond een verzachting van het Hongaarse beleid plaats en intellectuelen konden openlijker spreken en schrijven. Maar het groeiende verlangen naar meer vrijheid en democratie werd de kop ingedrukt toen in Moskou de stemming veranderde en in april 1955 oud-dictator Mátyás Rákosi weer aan de macht kwam in Hongarije. Toch kreeg de oppositie hernieuwde hoop toen op 23 februari 1956 Nikita Chroesjtsjov als leider van de Communistische Partij in de Sovjet-Unie op het twintigste partijcongres duidelijk stelling nam tegen de wandaden van Stalin. Ideeën over een eigen socialistische staat werden in

Hongarije weer hardop uitgesproken en bediscussieerd door een groep schrijvers, journalisten en intellectuelen. Daarnaast formeerde zich rond Imre Nagy een groep nationaal-communisten die wel politieke hervormingen nastreefde maar geen massademonstratie wenste, en al helemaal geen gewapende opstand. Toen deze laatste er op 23 oktober 1956 wel kwam, was de groep rond Nagy niet bij machte de gebeurtenissen nog in reguliere banen te leiden. De volgende dag verschenen de eerste Sovjettanks in Boedapest. Nagy, inmiddels tot premier benoemd, kwam aan enkele eisen van de opstandelingen tegemoet en nam vervolgens verregaande maatregelen tegen het Sovjetbewind. Toen de Sovjettroepen zich op 1 november niet uit Hongarije hadden teruggetrokken, verliet dit land het Warschaupact en proclameerde het zijn neutraliteit, waarna op 4 november de Sovjetsoldaten voor de tweede maal met tanks de hoofdstad binnenreden en de opstand bloedig neersloegen. De volgende dag meldde de Oostenrijkse regering dat er vanaf 26 oktober 15.000 Hongaarse vluchtelingen naar Oostenrijk waren gevlucht.

Verbijstering en heftige verontwaardiging alom, ook in Nederland. Rusland – bondgenoot in de strijd tegen de nazi's – werd vanwege zijn dictatoriale communistische regime al sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog als de vijand beschouwd, over wie met angst en wantrouwen gesproken werd. In het algemeen was men bang dat deze vijand, verscholen achter het IJzeren Gordijn, de ambitie had zijn invloedssfeer verder naar het Westen uit te breiden.

Een paar dagen lang deden zich anticomunistische rellen en opstootjes voor. In Amsterdam verzamelden zich woedende demonstranten bij het hoofdgebouw van de CPN in Felix Meritis en bij de Sovjethandelsdelegatie op het Museumplein. Ook in het parlement was de verontwaardiging groot. Minister-president Drees sprak op 6 november in de Tweede Kamer in een regeringsverklaring over zijn diepe bewondering 'voor de weergaloze moed van deze vrijheidsstrijders', maar ook verklaarde hij dat Nederland niet in staat was daadwerkelijke hulp te bieden.⁷ En dat was ook zo: de NAVO kon achter het IJzeren Gordijn niets beginnen en de VN hielden het bij een resolutie van afkeuring van het Sovjetoptreden.

Wat Nederland samen met andere landen wel kon doen, was onderdak bieden aan de Hongaarse vluchtelingen. De Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen van de VN verzocht ook Nederland een aantal van hen vanuit Oostenrijk op te nemen. Hiertoe werd op 5 november 1956 de Interdepartementale Commissie voor Hongaarse Vluchtelingen (IC) ingesteld. Het was een adviesorgaan van de ministerraad en bestond uit

hoge ambtenaren van Justitie, Sociale Zaken en Volksgezondheid, Algemene Zaken, Buitenlandse Zaken en Maatschappelijk Werk.

Op 5 november 1956 besloot de regering duizend Hongaarse vluchtelingen in Nederland toe te laten. In de Tweede Kamer sprak de PVDA bij monde van Evert Vermeer drie dagen later de wens en de overtuiging uit dat de regering zo nodig meer zou doen. Pieter Blaisse (KVP) sprak even later dezelfde verwachting uit.⁸ Vooralsnog wilde het kabinet afwachten hoe het met de toegezegde toelating van duizend vluchtelingen zou gaan.⁹

Een week later, op 12 november, kreeg minister Klompé een bericht van Vic Beermann, de Oostenrijkse vertegenwoordiger van de Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen. Zij kende Beermann vanaf 1945; in 1954 kreeg zij met hem en zijn vrouw Peggy een warm, vriendschappelijk contact, dat haar hele verdere leven bleef bestaan.¹⁰ Beermann liet Klompé weten dat door het grote aantal Hongaarse vluchtelingen in Oostenrijk een noodsituatie was ontstaan: in Wenen zaten 1300 vluchtelingen in een trein die klaarstond voor vertrek naar Nederland.¹¹ Hij verzocht de Nederlandse regering deze 1300 mét de reeds afgesproken 1000 toe te laten. Drees wilde aanvankelijk niet meer vluchtelingen dan de afgesproken duizend en ook de IC adviseerde om afwijzend te reageren op Beermanns verzoek. De ministerraad besloot tot een compromis: opname van 1300 in plaats van 1000 vluchtelingen.¹²

's Avonds werd vanuit Wenen het bericht van de trein met 1300 vluchtelingen weerlegd: deze trein bestond niet, laat staan dat hij klaarstond voor vertrek naar Nederland.¹³ Maar onder de indruk van de vele Hongaarse vluchtelingen die dagelijks de grens met Oostenrijk overstaken, bleef de regering toch bij het getal van 1300.¹⁴

Op 14 november 1956 vertelde Klompé in de Tweede Kamer dat vanuit Wenen herhaaldelijk werd gevraagd om 'in plaats van 1000, 1300 vluchtelingen op te nemen. Wij hebben gezegd: als er een noodsituatie is, kunnen wij niet nee zeggen, maar moeten helpen. Daarom heeft de regering toegestemd.'¹⁵ Zij deed het dus voorkomen als zou de regering ruimhartig ingestemd hebben met de vraag vanuit Wenen, terwijl in werkelijkheid Beermann had vastgehouden aan zijn verzoek 1300 vluchtelingen éxtra op te nemen.

Op die dag arriveerden in Utrecht 670 Hongaren uit Oostenrijk en vier dagen later nog eens 624. De 1294 personen werden eerst voorlopig ondergebracht in de Jaarbeursgebouwen, van waaruit zij verspreid zouden worden over het land.¹⁶ Op 15 november vroeg de Oostenrijkse regering aan Nederland en een groot aantal andere landen de hulp op te voeren.¹⁷ Twee dagen later werd nog duidelijker hoe kritiek de situatie in Oostenrijk

was. De secretaris van de IC, J.R. ter Horst, kreeg toen telefonisch bericht uit Wenen dat er dagelijks 2000 à 3000 Hongaarse vluchtelingen Oostenrijk binnenkwamen en dat er in dat land al zo'n 34.000 vluchtelingen waren. De huisvesting in de Oostenrijkse opvang zou volgens het bericht erbarmelijk zijn. Aan minister Klompé werd gevraagd – waarschijnlijk door het Nederlandse selectieteam, waarvan ook Elsbeth Klompé deel uitmaakte¹⁸ – of zij naar Oostenrijk wilde afreizen om zich ter plaatse van de toestand op de hoogte te stellen.¹⁹

Op 19 november bracht Klompé het Oostenrijkse verzoek om meer hulp in de ministerraad, waarbij zij nadrukkelijk als haar mening gaf dat het quotum verhoogd moest worden van 1300 tot 2000. Hierop ontspon zich een discussie waarin Drees het standpunt innam dat Nederland aan zijn verplichting had voldaan; minder dichtbevolkte landen als Engeland, Frankrijk, België en Zwitserland hadden meer mogelijkheden dan Nederland, dat bovendien al tienduizenden Indische Nederlanders en Amboinezen had toegelaten en gehuisvest. Zijn zwaarstwegende argument was het enorme tekort aan woningen in Nederland. Hij wees op brieven van desperate woningzoekenden die boos waren omdat sommige gemeenten meer dan honderd woningen hadden toegewezen aan Hongaarse vluchtelingen. De ministers van Volkshuisvesting en van Sociale Zaken en Volksgezondheid, Herman Witte (kvp) en Ko Suurhoff (pvda), waren het met dit laatste argument weliswaar eens, maar verzonnen een list waardoor er toch 700 vluchtelingen extra toegelaten konden worden. Zij stelden voor dit te doen in het kader van de werving van buitenlandse arbeidskrachten, maar minister van Justitie Ivo Samkalden (pvda) vond dit in strijd met een humanitair toelatingsbeleid, omdat de vluchtelingen dan streng geselecteerd zouden worden aan de hand van hun waarde als arbeidskracht. Klompé legde nog eens de nadruk op de rampzalige toestand in Oostenrijk ten gevolge van de stroom Hongaarse vluchtelingen en wees erop dat gebruik kon worden gemaakt van het Jaarbeursgebouw in Utrecht, waar de faciliteiten voor vluchtelingenopvang nog aanwezig waren.²⁰

Besloten werd advies te vragen aan de IC. Deze liet de ministerraad weten tot de slotsom te komen dat de regering moest ingaan op het Oostenrijkse verzoek en 700 vluchtelingen extra moest opnemen.²¹ Diezelfde 19de november liet Klompé de IC, in vergadering bijeen, om halfzes 's middags weten dat de ministerraad had besloten het advies van de IC op te volgen. De betrokken instanties zou echter worden meegedeeld dat 2000 – de al afgesproken 1300 plus 700 – het maximum was en ook was besloten dat na het aanwijzen van die 700 vluchtelingen het selectieteam terstond naar Nederland moest terugkeren.²²

Pas op 27 november, acht dagen na de bewuste ministerraadsvergadering, werd de Tweede Kamer ingelicht. PVDA en KVP hadden ernstige kritiek op het besluit het totale aantal toe te laten vluchtelingen te beperken tot 2000. De KVP'er Wim de Kort gaf in duidelijke bewoordingen het standpunt van zijn fractie weer:

Ik ben van mening, dat onze bereidwilligheid om te helpen méér moet worden geïnspireerd door de mate, waarin hulp ginds nodig is, dan door de mate, waarin wij als overbevolkt land menen hulp te kunnen bieden. De sympathie en solidariteit, die wij hier moeten opbrengen, vraagt niet wat we precies menen te zullen kunnen doen, maar wat te doen nodig is. Wat we precies zullen kunnen doen, valt dan gewoonlijk erg mee.²³

Een dag eerder had Klompé in de ministerraad de mededeling gedaan dat Beermann had verzocht om een verhoging van het Nederlandse quotum. Zij had hem laten weten dat op 19 november was besloten dat 2000 het maximum was, maar had de toezegging gedaan dat zij in de ministerraad zou voorstellen om vluchtelingen toe te laten op basis van tijdelijkheid. Vervolgens werd deze mogelijkheid serieus onderzocht. Maar omdat de doorstroming naar verschillende landen onzeker en twijfelachtig bleek, besloot de regering – naast het besluit om het aantal permanent op te nemen vluchtelingen te verhogen van 2000 naar 3000 – om bovendien nog 2000 vluchtelingen tijdelijk toe te laten mits hier een dubbele garantie tegenover stond: enerzijds van Oostenrijk de garantie hen terug te nemen als doorstroming niet mocht lukken en anderzijds van andere landen de garantie hen vanuit Nederland binnen hun grenzen op te nemen. Op 10 december deelde Suurhoff in de ministerraad mee met Canada tot een overeenkomst te zijn gekomen dat dit land deze 2000 tijdelijke vluchtelingen van Nederland na 1 maart 1957 zou opnemen. Canadese immigratieambtenaren zouden hen in de Oostenrijkse vluchtelingenkampen selecteren, waarbij de Canadese immigratienormen zouden worden gehanteerd.²⁴

Ook Nederland selecteerde vluchtelingen voor toelating. Welke selectiecriteria werden daarbij gehanteerd? De IC had tijdens haar eerste vergadering op 6 november vastgesteld dat Nederland bereid zou moeten zijn behalve mogelijke arbeidskrachten ook gezinnen, vrouwen en wezen op te nemen. Ook deed de IC de aanbeveling dat vluchtelingen die al banden met Nederland hadden, voorrang zouden krijgen en dat er zoveel mogelijk mensen uit dezelfde stad of streek zouden worden toegelaten,

zodat zij al enigszins een gemeenschappelijke achtergrond en band hadden. Met dit doel zouden een ambtenaar van de Rijksvreemdelingendienst en een ambtenaar van Sociale Zaken in de Oostenrijkse vluchtelingenkampen informatie moeten verzamelen over de mensen daar. Verder had de IC al op de tweede dag van haar bestaan geadviseerd om de eerste 1000 vluchtelingen op te vangen in een centraal kamp en hen na vier weken te verspreiden op grond van hun beroep en de behoefte daaraan op de arbeidsmarkt.²⁵ Blijkbaar ging de commissie ervan uit dat deze mensen een productieve economische rol konden spelen. Drees had de Tweede Kamer laten weten dat in de Oostenrijkse vluchtelingenkampen vooral landbouwers, arbeiders en middenstanders verbleven. Over chronisch zieken, bejaarden en gehandicapten zei hij geen woord.²⁶

Op 6 december verklaarde minister van Buitenlandse Zaken Luns in de Tweede Kamer: 'Indien geen redelijke zekerheid zou bestaan, dat de Hongaarse vluchtelingen in de Nederlandse gemeenschap zouden kunnen worden opgenomen en zouden kunnen worden ingeschakeld in het arbeidsproces, zouden zij met overkomst naar Nederland nauwelijks zijn gebaat.'²⁷ De regering ging ervan uit dat alleen potentiële arbeidskrachten Nederland binnen zouden komen.

In de ministerraadsvergadering van 26 november waren de Staatsmijnen al ter sprake gekomen als mogelijkheid vluchtelingen werk te verschaffen. Met het oog daarop zouden dan geschikte arbeidskrachten in de Oostenrijkse kampen geselecteerd moeten worden. In deze discussie speelden de niet-arbeidsgeschikte vluchtelingen weer geen rol.²⁸ Op 3 december besloot de ministerraad onder de toe te laten Hongaren 600 mijnwerkers te selecteren. Door dit besluit raakte de IC verdeeld. Tijdens de vergadering van 8 december waren de vertegenwoordigers van Justitie en Algemene Zaken van mening dat de mijnwerkers onder de vluchtelingen voorrang moesten krijgen boven de Hongaren die een band met Nederland hadden. Ter Horst, secretaris van de IC, was het hier pertinent niet mee eens; hij was van mening dat Nederland 'op de verkeerde weg raakte door het economisch eigenbelang te laten prevaleren boven de humanitaire hulpverlening'.²⁹ Hij verwoordde hiermee globaal het standpunt van de IC-leden die Buitenlandse Zaken en Maatschappelijk Werk vertegenwoordigden. De anderen, van Algemene Zaken, Justitie en Sociale Zaken, gaven prioriteit aan economische overwegingen bij het toelatingsbeleid.

In de Tweede Kamer werd niet gereageerd op het door economische overwegingen bepaalde selectiecriteria van de regering. Op 9 januari 1957 kwam vanuit de Eerste Kamer wel kritiek, met name van PVDA-woordvoerder Hilda Verwey-Jonker. In de eerste plaats, zo betoogde zij,

zou door opnemning van de economisch waardevolle mijnwerkers het kleine en arme Oostenrijk blijven zitten met de moeilijk plaatsbaren. Ten tweede zou er in Hongarije, als het communistisch regime tot een einde kwam, een tekort aan vakmensen kunnen zijn. Ten derde konden Hongaarse mijnwerkers niet terugkeren naar Hongarije als het werk hun hier niet beviel, terwijl bijvoorbeeld Italianen wel die mogelijkheid tot terugkeer hadden.³⁰ Drees weerlegde haar kritiek onder meer door te zeggen dat de 600 te selecteren mijnwerkers buiten het quotum van 3000 vielen, hetgeen bezijden de waarheid was: de 600 zouden deel uitmaken van de laatste 1000 vluchtelingen die zouden worden toegelaten.³¹

Op 12 en 13 februari 1957, tijdens de behandeling van de begroting van Maatschappelijk Werk in de Eerste Kamer, kwamen de vluchtelingen weer ter sprake. Johan van Hulst (CHU) meende de tendens te bespeuren dat alleen die vluchtelingen toegelaten werden die waarde hadden voor de Nederlandse economie: 'Wij spreken bij de begroting van Maatschappelijk Werk zo gaarne van de mens in nood. [...] Maar wij moeten ons ook afvragen, of wij, sprekende over deze mens in nood, niet de Hongaarse vluchteling noemen, maar de directeur van de Staatsmijnen bedoelen, want hij kan nog wel enige honderden mijnwerkers gebruiken.'³²

Klompé weerlegde zijn relaas met de opmerking dat de regering als enig criterium had gebruikt dat de vluchtelingen bereid waren naar Nederland te komen en in hun samenstelling representatief zouden zijn voor de Hongaarse vluchtelingen in de Oostenrijkse kampen, zodat er ook ouden van dagen, zieken en alleenstaande kinderen deel van zouden uitmaken. Maar, zo vervolgde zij, toen de groepen hier arriveerden, bleek dat het aantal 'jonge, ongehuwde valide werkers' onevenredig groot was. Toen zij hierover contact opnam met het Nederlandse selectieteam in Wenen – dat volgens Klompé moest registreren, niet selecteren – kreeg zij te horen dat er bijna geen ouden van dagen, zieken en kinderen waren. De ontberingen van de vlucht naar Oostenrijk zouden voor oude en zieke mensen te veel zijn. Op het verwijt dat het vluchtelingenbeleid niet humanitair zou zijn, zei Klompé: 'De Nederlandse Regering heeft uitsluitend humanitaire motieven doen wegen.'³³ Of zij achter deze woorden stond, valt te betwijfelen: zij was steeds betrokken bij de beraadslagingen en besluitvorming in de ministerraad en wist dat de regering zich zeker niet had beijverd om bejaarde en zieke vluchtelingen op te nemen. Over het werven van gevluchte mijnwerkers merkte Klompé nog op dat kort daarvoor was besloten daarmee te stoppen vanwege negatieve ervaringen.

De conclusie van Ten-Doesschate is dat in de adviezen die de IC aan de regering gaf, in de meeste gevallen economische motieven en belangen

het zwaarst wogen. Deze adviezen volgde de ministerraad doorgaans op, hetgeen zich laat raden, omdat ook hier de meerderheid op economische gronden voor een restrictief beleid was. Alleen Klompé pleitte in de ministerraad voor verhoging van de aantallen toe te laten vluchtelingen. Bij haar woog het humanitaire motief het zwaarst. Zoals Ten-Doesschate het formuleert: 'Zij wees herhaalde malen op de noodzaak het toelatingsbeleid te laten inspireren door de noodsituatie in Oostenrijk.'³⁴

Voor het front van de Eerste en Tweede Kamer echter verdedigde Klompé het regeringsbeleid vanzelfsprekend loyaal. Liet zij voorheen als KVP-fractielid in de Tweede Kamer soms een dissident geluid horen en trotseerde zij het fractiestandpunt zelfs wel eens door een dissidente stem uit te brengen, als minister had zij niet meer de mogelijkheid haar persoonlijke afwijkende mening te laten horen. Of zij, een vrouw met een groot gevoel voor mensen in de verdrukking, hiermee in het geval van de vluchtelingen moeite heeft gehad, is niet bekend. Als zij er wel eens met Toon Ramselaar over zou hebben gesproken, dan zijn die gesprekken helaas niet geboekstaafd.

De gezinsoorden

'Onmaatschappelijkheid' was in die jaren een begrip dat de maatschappij – hoe kan het ook anders – grote zorgen baarde.³⁵ Ongeveer vier decennia eerder, in 1914, was men begonnen de 'onmaatschappelijke gezinnen' als aparte groep aandacht te geven; zij heetten toen 'ontoelaatbare gezinnen' omdat huiseigenaren, woningbouwverenigingen en gemeenten hen vanwege hun woongedrag niet als huurders accepteerden. Het gevolg was dat zij in een aantal steden in aparte wijken bijeen werden gebracht en door woninginspectrices werden begeleid. Geleidelijk breidde deze begeleiding (heropvoeding) zich uit tot het gehele gedrag van de inmiddels 'onmaatschappelijk' genoemde gezinnen.

Van grote betekenis voor het denken over deze kwestie was het tweede landelijke congres van de Nederlandsche Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid in 1937, met als thema 'Het Gezin'. Hier zette de sociaal geneeskundige Arie Querido zijn nieuwe ideeën uiteen. Had hij vijf jaar eerder de erbarmelijke levensomstandigheden aangewezen als oorzaak van onmaatschappelijkheid, tijdens dit congres benadrukte hij het gezin als eenheid, die psychisch gestoord kon raken. Dit wreekte zich binnen het gezin, maar ook in de relatie van het gezin met de maatschappij. Voor de genezing van deze zieke gezinnen achtte hij de concentratie ervan in wijken

niet afdoende. Hij zag meer in het isoleren van de zieke gezinnen, waar niet alleen het gezin zelf wel bij voer, maar ook de maatschappij baat bij had. Hij had daarbij een gemeenschap voor ogen met een centrale werkplaats, 'waar de mannen een vak leeren of uitoefenen ten bate van het geheel. Waar getimmerd wordt om al deze havelooze gezinnen van behoorlijke meubels te voorzien, schoenen en kleeren worden gemaakt, misschien ook tuinbouw kan worden beoefend. De vrouwen moeten leeren naaien, verstellen, koken.'³⁶

Door het uitbreken van de oorlog kreeg Querido echter de kans niet om zijn denkbeelden te realiseren, maar uitgerekend door een maatregel van de Duitse bezetter werd onbedoeld een begin gemaakt met zijn plannen. Omdat een deel van de Nederlandse kust ontruimd moest worden voor de aanleg van verdedigingswerken, werden de bewoners van dat gebied in andere plaatsen bij particulieren ondergebracht. Het Bureau Afvoer Burgerbevolking durfde het echter niet aan om onmaatschappelijke gezinnen – in deze jaren als 'asociale' aangeduid – bij 'normale' burgers te plaatsen; daarom besloot men ze afgezonderd te huisvesten. Daarvoor werden leegstaande kampen van de vooroorlogse werkverschaffing gebruikt, waarvan er vooral in Drenthe en Overijssel nogal wat waren. Officieel kregen deze de naam Rijksevacuatiekampen voor Oorlogsslachtoffers, maar in de volksmond waren het 'kampen voor asociale'.³⁷

Na de oorlog moest er niet alleen aan economische wederopbouw gewerkt worden, maar ook aan het geestelijk herstel van de ontredderde maatschappij, waarin het gezin weer de hoeksteen moest worden. Een paar maanden na de bevrijding werd door deskundigen in een conferentie de draad, door het congres van 1937 gesponnen maar in de oorlog losgelaten, weer enthousiast opgepakt. Er werd met instemming verwezen naar de ideeën van Querido: het isoleren van het zieke gezin en het belang van arbeidstherapie. En wat lag er voor dit doel meer voor de hand dan het gebruikmaken van de Rijksevacuatiekampen. Het optimisme was groot, maar er was één probleem: de gezinnen in de kampen verbleven er vrijwillig; zij konden het kamp verlaten als zij dat wensten. Alle conferentiegangers waren het erover eens geweest dat de regering met een wet moest komen die het mogelijk zou maken de gezinnen in de kampen te houden en asociale gezinnen in den lande onder toezicht te stellen en te verplichten aan de heropvoeding mee te werken.

In 1951 kwam er een wetsontwerp van deze strekking, waarna overheidsinstanties en particulier initiatief op meer onderzoek en discussie aandedrongen. Het enthousiasme van de eerste naoorlogse jaren nam af en de parlementaire behandeling werd op de lange baan geschoven. Een pro-

bleem was dat niet, omdat ondertussen duidelijk was geworden dat de gezinnen in de kampen – inmiddels gezinsoorden genoemd – er ook zonder wettelijke dwang wel bleven wonen. In 1952 bracht men het project, dat onder het departement van Binnenlandse Zaken viel, onder bij het nieuwe ministerie van Maatschappelijk Werk, waarmee een nieuwe fase werd ingeluid.³⁸

In vakkringen was de behoefte aan een verdere analyse van de problematiek steeds groter geworden. Aan de hand daarvan was een goede diagnose mogelijk en kon men tot behandeling overgaan. Daarom besloot het departement de gezinsoorden op een andere leest te schoeien: zij zouden worden gebruikt als experiment voor wetenschappelijk onderzoek, waarvoor hun geïsoleerde ligging heel geschikt was.³⁹ De barakken werden opgeknapt en aan de teams werden een psychiater en een psycholoog toegevoegd. De gezinnen werden door middel van de reëducatieve behandelingsmethode heropgevoed, waarna zij, 'maatschappelijk gerevalideerd', als verantwoordelijke burgers zouden kunnen terugkeren in de maatschappij. Ondanks de nieuwe gezinnen die de gezinsoorden binnenkwamen en waarvoor de gemeente van herkomst betaalde, nam het totaalaantal gezinnen niet toe maar af, omdat er in de loop van de jaren na 1952 meer gezinnen de oorden verlieten dan er binnenkwamen. In 1952 bevolkten 124 gezinnen de gezinsoorden, in 1955 waren dat er 92, in 1957 nog 72 en een jaar later 60.⁴⁰

In een brochure van het ministerie van MW van 1957 opende minister Klompé het voorwoord aldus: 'Het vraagstuk van de bestrijding van de onmaatschappelijkheid is een der meest gecompliceerde problemen, waarvoor het maatschappelijk werk zich geplaatst ziet.'⁴¹ In dezelfde brochure werden maar liefst twaalf definities gegeven van het begrip onmaatschappelijkheid. De duidelijkste en eenvoudigste definitie was deze: 'Wanneer het afwijkend gedrag van een gezin zozeer indruist tegen de wetten en gewoonten van zijn omgeving, dat die omgeving daarvan ernstige stoornis en schade ondervindt, dan is zo'n gezin onmaatschappelijk.'⁴²

In 1958 waren er zeven gezinsoorden, waarvan drie in Overijssel, drie in Drenthe en één in Gelderland. Ze lagen ongeveer op een cirkel met als middelpunt Zwolle en een straal van zo'n veertig kilometer. Het aantal gezinnen per gezinsoord varieerde van tien tot vijftien. De geïsoleerde positie van de gezinsoorden werd nog versterkt door het minimale contact met de bewoners van het naburige dorp. Gezinsoord Het Ronde Huis bij Nunspeet bijvoorbeeld werd door de bewoners van het dorp uit onwetendheid met grote argwaan bekeken. Een studente aan de Katholieke School voor Maatschappelijk Werk in Den Haag liep hier stage. In haar

afstudeerscriptie vertelt ze over een van de daar aanwezige gezinnen in 1958:

Gezin A. is afkomstig uit Drenthe. De man, een smalle, stille kerel (35 j) maakt aanvankelijk de indruk van een dromer, die alles over zich heen laat gaan, niet precies begrijpt wat een ander zegt, alleen in eigen wereld leeft. Dit komt vooral, doordat hij in het begin moeilijk te verstaan is.

Meestal draagt hij een pet en pruimt achteloos op een stuk tabak. Hij heeft nooit haast. Zijn vrouw daarentegen is zeer kwiek, mager en schetterend. Zij ziet er altijd zeer verzorgd uit. Zij houdt van sensatie en dreigementen: 'Als jullie niet komt, dan eet ik niet meer.'

Over haar man vertelt ze niet veel goeds. Op hun negen kinderen zijn zowel vader als moeder dol.

Wanneer de kinderen ruzie maken of lastig zijn blijft 'Bart' rustig achterstevoren op zijn stoel zitten, terwijl hij zijn pruimpje pruimt en zijn pet iets naar achter schuift. Dit maakt zijn vrouw razend. Met schelle stem roept ze: 'Bart, toe doe nou eens wat?', maar Bart blijft rustig, ogenschijnlijk vrij onnozel, zitten. Een van de wrijfpunten in dit gezin vormt de arbeidsschuwheid van de man.

De vrouw, zelf zeer vlijtig en spaarzaam, kan het niet verkroppen, dat haar man altijd thuis zit, het zelfs vertikt op het oord te werken, met als gevolg, dat zijn zakgeld ingetrokken wordt en het hele gezin tien procent minder aan voedingsgeld ontvangt.

Als enig genoegens heeft de man zijn pruimtabak, die hij nu van het zakgeld van zijn vrouw moet kopen. Dit is voortdurend een bron van onenigheid, daar de man best in staat is toch minstens op het oord te gaan werken.⁴³

Met 'het oord' werd de centrale werkplaats bedoeld, die een arbeidstherapeutisch doel had, waarmee gepoogd werd 'de arbeidslabiele en bedrijfsvreemde onaangepaste mannen' te leren de arbeid te aanvaarden als 'een normale menswaardige vorm om voor zich en de zijnen in het levensonderhoud te voorzien',⁴⁴ 'Bart' wilde daar niet werken en blijkbaar onttrok hij zich bovendien aan het gezin, waardoor zijn vrouw er alleen voor stond. Hier zouden met name de psycholoog en de psychiater van het team in actie kunnen komen om met betrekking tot 'Bart' en zijn vrouw (en eventueel een of meer kinderen) tot een diagnose en vervolgens een therapie te komen.

In de Tweede Kamer was het vooral Ploeg-Ploeg (PVDA) die grote vraagtekens zette bij de gezinsoorden en minister Klompé daarmee behoorlijk op de huid zat. Ploeg-Ploeg was actief in de Voogdijraad, die in 1956 opgevolgd werd door de Raad voor de Kinderbescherming, was onder meer lid van de Kamercommissie voor Maatschappelijk Werk en van het in maart 1957 geïnstalleerde College van Advies en Bijstand voor de arbeid in de gezinsoorden en internaten (CAB). Dit college moest het ministerie van Maatschappelijk Werk van advies dienen omtrent het te voeren beleid door antwoord te geven op twee door de minister gestelde vragen: moet het werk in de gezinsoorden voortgezet worden, en zo ja, in welke omvang en op welke manier moet dat dan gebeuren?⁴⁵

De kritiek van Ploeg-Ploeg, namens haar fractie, richtte zich eind november 1956 in het begrotingsdebat voor MW vooral op het experimentele karakter van de gezinsoorden, op hun geïsoleerde ligging en op het opnemen van gezinnen die de mogelijkheid hadden in hun eigen woonomgeving heropgevoed te worden.

Wat het eerste betreft, was het voor haar en haar fractiegenoten de vraag 'of het experimenteren op zo lange termijn [een verblijf van gemiddeld drie jaar, GM] geoorloofd is, als de proefnemingen op mensen worden toegepast, op volwassenen en kinderen, vele jaren lang, en dat nog geen sprake blijkt te zijn van beëindiging van het experiment'.

Over de geïsoleerde ligging zei Ploeg-Ploeg:

Ondanks de miljoenen, die eraan ten koste zijn gelegd, is het positieve resultaat uitermate gering en is de vrees gewettigd, dat ook de leiding onmaatschappelijk wordt, naarmate de isolering langer voortduurt. Ja, ook ten opzichte van de leiding is het noodzakelijk, Mijnheer de Voorzitter, dat zij uit de rimboe wordt verlost. [...]

Ik ga mijn betoog van vorig jaar niet herhalen, hoewel ik nu minstens zo sterk overtuigd ben van de enorme nadelen en fouten, die inmiddels zijn gemaakt. Maar ik zou deze Minister wel de openhartige vraag willen stellen, of zij het gerechtvaardigd acht, deze mensen nog langer te laten verblijven in houten barakken, in de kille, hun vreemde omgeving, alleen omdat de oorden een bij uitstek geschikt studieobject ter ontwikkeling van de methodiek vormen.

De conclusie liet aan duidelijkheid niets te wensen over: '[...] ik zou hier, Mijnheer de Voorzitter, nog eens uitdrukkelijk namens mijn fractie willen

stellen, dat de gezinsoorden in hun huidige vorm moeten worden geliquideerd'.⁴⁶

In haar antwoord gaf Klompé een aantal malen toe dat er fouten waren gemaakt. Ook maakte zij duidelijk dat zij zich door het verhaal van Ploeg-Ploeg teleurgesteld en lichtelijk gegriefd voelde. En in haar slotopmerking aan het adres van haar opponent – die volgens Klompé verder in de Kamer geen steun kreeg – verklaarde zij 'dat dit werk, naast de opheffing [= verheffing, GM] van de gezinnen zelf, voor een belangrijk deel mede wordt gedaan om het plaatselijke werk te helpen, om het te ondersteunen met de ervaring, die men heeft verkregen, en om de techniek aan de plaatselijke organen, die zich hiermede bezighouden, door te geven'.⁴⁷

Voor Klompé ontleenden de gezinsoorden, die rechtstreeks onder het departement vielen, hun bestaansrecht voornamelijk aan de betekenis die zij als voorwerp van wetenschappelijk onderzoek konden hebben voor de 'plaatselijke organen', met andere woorden voor de gemeente en het lokale particuliere initiatief. Geen wonder: het particulier initiatief stond bij Klompé – en in het algemeen bij de confessionelen – hoog in het vaandel. Zo konden burgers benaderd worden vanuit hun eigen geestelijke en sociale achtergrond.

In augustus 1957 kwam in de ministerraad kritiek van minister-president Drees en minister Suurhoff van Sociale Zaken en Volksgezondheid op de uitgaven van Maatschappelijk Werk. Beiden zetten Klompé behoorlijk onder druk om hierop te bezuinigen.⁴⁸ In november van dat jaar was het Frits Daams (PVDA) die in de Kamer over de gezinsoorden het woord voerde, omdat Ploeg-Ploeg vond dat zij als lid van het CAB dat beter niet kon doen. Daams diende een amendement in, waarin werd voorgesteld de gezinsoorden en de internaten voor maatschappelijk onangepast in de begroting te schrappen. Het was vooral aan Klompés verdediging te danken dat dit amendement niet genoeg bijval kreeg.

In het najaar van 1958, anderhalf jaar na de installatie, kwam het CAB met een positief antwoord op de eerste vraag over het al dan niet voortbestaan van de gezinsoorden, maar op de tweede vraag – in welke omvang en op welke manier – werd nog gestudeerd.⁴⁹ Klompé kreeg steeds meer met een antistemming te maken, vooral van PVDA-zijde. Op 19 november diende Ploeg-Ploeg een motie in waarin gesteld werd dat het werk in de gezinsoorden een aflopend karakter moest hebben omdat het buitensporig veel geld kostte, en de minister uitgenodigd werd het aantal gezinsoorden sterk in te krimpen. In het debat voorafgaand aan de stemming kwam Ploeg-Ploeg tijdens een betoog van Klompé met de interruptie: 'Excel-

lentie, ik heb geen tijd gehad om het nader te omschrijven, maar wij hebben wel degelijk bezwaren tegen het experiment van de oorden, omdat wij niet geloven, dat het tot enig resultaat t.a.v. de plaatselijke objecten kan leiden.' Minister Klompé reageerde nogal snibbig: 'Juist. De geachte afgevaardigde heeft dus geen tijd gehad dat nader te adstrueren, maar zij heeft namens de fractie een motie ingediend, waarin in de eerste plaats het oordeel wordt uitgesproken, dat dit werk een aflopend karakter moet hebben en waarin ik word uitgenodigd het aantal gezinsoorden in te krimpen.'⁵⁰

De volgende dag werd de motie verworpen met 52 stemmen tegen en 43 voor (PVDA en CPN).⁵¹ Wel drong een Kamermeerderheid erop aan dat het CAB zou opschieten met zijn werk. De VVD en ook Klompé's eigen KVP spraken er duidelijk hun voorkeur voor uit dat de onmaatschappelijkheidsbestrijding geheel op plaatselijk vlak zou worden aangepakt.⁵² Terwijl het CAB doorwerkte aan de tweede vraag liet de minister in februari 1959, vooruitlopend op het antwoord daarop, alvast weten dat zij vanwege de kritiek vanuit het parlement van zins was het werk in de gezinsoorden te halveren. Zij vroeg hierover de mening van het CAB, dat geprikkeld reageerde, maar in juni met een antwoord kwam dat in de lijn van Klompé's plan lag.

Groot was dan ook de verbazing in beide Kamers toen Klompé een maand later het radicale besluit nam om de gezinsoorden en internaten op te heffen.⁵³ Was zij werkelijk gezwicht voor de argumenten uit de Tweede Kamer of stond ze niet (meer) van harte achter het gezinsoorden-experiment? Zelf gaf ze op 30 november 1959 in haar Memorie van Antwoord als reden de eisen die het CAB – in zijn antwoord op de tweede vraag – aan de oorden stelde; deze hadden betrekking op onder meer de ligging en de inrichting van de oorden en de deskundigheid van het personeel, terwijl ook geadviseerd werd een zelfstandig besturend orgaan te formeren, waarin de sociaalwetenschappelijke sector, de overheid op alle niveaus en het particulier initiatief vertegenwoordigd waren. 'Na ampel beraad,' schreef Klompé, 'is de ondergetekende tot de overtuiging gekomen, dat onvoldoende zekerheid aanwezig was om in de oude opzet aan alle gestelde voorwaarden te kunnen voldoen.'⁵⁴

Gradus Hendriks, destijds hoofd van de afdeling Onderzoek en Maatschappelijk Opbouwwerk van het departement, gaf in 2004 tijdens een interview zijn eigen visie zoals hij die achter de schermen van het departement had gehad toen hij ambtshalve nauw bij de gezinsoorden betrokken was. Na bijna een halve eeuw was hij nog steeds verontwaardigd over de kritiek en de houding van de PVDA-woordvoester Ploeg-Ploeg: 'Het ging

allemaal goed, we plaatsten gezinnen daar ongeveer drie, vier jaar uit [...]. Dat ging allemaal goed, maar wie was daar mordicus, mordicus tegen?? Dat was mevrouw Ploeg-Ploeg!

Om meer begrip, kennis van zaken en goodwill in de Kamer te kweken had Hendriks op een gegeven moment een groepje gevormd uit de Tweede Kamer van één afgevaardigde per partij, aan wie hij met een aantal collega's drie dagen lang voorlichting gaf over de gezinsoorden. Ze konden vragen stellen over wat ze maar wilden. Hij vertelde dat zes van de zeven enthousiast van mening waren dat de gezinsoorden moesten blijven. Maar Ploeg-Ploeg bleef tegen. 'Toen zei Marga: "Nou moet je ophouden, ik word er stapelgek van! Als ze het beter weet, laat ze het dan zelf opknappen! We gaan alles liquideren." Nou, ik had een paar maanden nodig om die honderd, honderdvijftig gezinnen uitgeplaatst te krijgen.'⁵⁵

Deze reactie rijmt met de uitspraak van Martina Tjeenk Willink dat Klompé niet tegen haar verlies kon en niet ontvankelijk was voor argumenten uit de Kamer. Volgens Hendriks zou de taaie tegenstand van Ans Ploeg-Ploeg bij Klompé de doorslag hebben gegeven om het gezinsoordenexperiment te beëindigen. De verantwoordelijkheid voor de probleemgezinnen kwam nu, met financiële steun van het ministerie van mW, geheel bij het lokale gespecialiseerde gezins- en wijkwerk te liggen. Voor de gebouwen werden andere bestemmingen gevonden. In het gezinsoord bij Ruinen bijvoorbeeld kwamen tijdelijk – zo was aanvankelijk de bedoeling – Ambonezen wonen.⁵⁶

Ambonezen

Nadat in december 1949 de Republiek der Verenigde Staten van Indonesië in het leven was geroepen, werd het Koninklijk Nederlands-Indische Leger, het KNIL, opgeheven. De Indonesische militairen onder hen – voor een groot deel afkomstig van de Zuid-Molukken, ten westen van Nieuw-Guinea – konden kiezen: dienst nemen bij de Indonesische landstrijdkrachten of 'afvloeien' naar de burgermaatschappij. De meesten kozen voor het laatste. Maar de groep Ambonezen, zoals de Zuid-Molukkers werden aangeduid, weigerde zich onder Indonesisch bewind als burgers op de Molukken te vestigen. De Zuid-Molukken, onderdeel van de deelstaat Oost-Indonesië, proclameerden op 25 april 1950, nog geen vier maanden na de overdracht, de Republiek Maluku Selatan (RMS), de Republiek der Zuid-Molukken. Indonesië reageerde op 1 mei met een blokkade van de Zuid-Molukken die vijf maanden zou duren, om het gebied van

de buitenwereld af te snijden en de bevolking te dwingen zich weer onder Indonesisch gezag te stellen. Op 28 september volgde een uitgebreide militaire actie van het Indonesische leger tegen Ambon, waarop een maand van hevige strijd met duizenden slachtoffers volgde, totdat het Indonesische leger de tegenstand kon breken. Begin december 1950 week de RMS-regering uit naar het eiland Ceram, van waaruit de strijd nog enige jaren werd voortgezet.⁵⁷

Volgens een KNIL-order hadden de Amboneze ex-KNIL-militairen het recht om gedemobiliseerd te worden 'ter plaatse waar zij zich wensten te vestigen'.⁵⁸ Na de bezetting van Ambon door Indonesië was er voor hen evenwel geen reden meer om zich als burgers op Ambon te willen vestigen. Er bestond voor hen en hun gezinnen nog maar één mogelijkheid: uitwijken naar Nederland. De regering in Den Haag, die grote moeite had met de komst van zo'n 12.500 'Ambonezen', vocht hun komst naar Nederland in het begin van 1951 juridisch aan. Maar het Gerechtshof Den Haag verbood op 22 januari dat de Ambonezen zonder hun instemming zouden afvloeien of gedemobiliseerd worden in 'door de regering der Republiek Indonesië bezet of beheerst gebied'. Dit betekende dus dat hun enige mogelijkheid was naar Nederland te komen. De regering ging tegen de uitspraak in hoger beroep bij de Hoge Raad, die dit beroep op 2 maart 1951 verwierp. Nederland moest de Ambonezen toelaten.⁵⁹

Toen de Ambonezen in 1951 in Nederland aankwamen, werden zij direct als militairen ontslagen.⁶⁰ Dit ontslag kwam totaal onverwacht, omdat het 'Afwikkelingscommando' ervoor was teruggedeinsd dit vóór hun vertrek naar Nederland aan de Molukkers mee te delen uit vrees daarover problemen met hen te krijgen.⁶¹ De regering stelde echter vast dat de militairen formeel hadden kunnen weten dat hun dienstverband slechts tijdelijk was. Maar toch werd in de desbetreffende regeringsnota ook geconstateerd 'dat er gereede twijfel kan blijven of het sociaal-psychologisch verantwoord was de door de gebeurtenissen in Indonesië toch gedesorienteerde molukse militairen onmiddellijk na hun aankomst in de voor hen vreemde omgeving hun status te ontnemen. De daardoor geschapen leegte heeft zich later gewroken'.⁶²

Het ontslag werd hun aangezegd in een buitengewoon kort, gestencild briefje.⁶³ Begin 1952 vochten de ex-militairen de geldigheid van het ontslag voor de rechter aan, maar na een hoopgevend eerste resultaat werden zij toch in het ongelijk gesteld.

Hier kwam nog bij – als tweede koude douche – dat de Indonesische regering, die volgens de RTC-afspraken in 1949 de pensioenen, wachtgelden et cetera zou uitbetalen, dit weigerde omdat de betrokkenen zich in

Nederland bevonden. Zo waren de Ambonezen voor hun levensonderhoud geheel afhankelijk van de gunst van de Nederlandse regering: er werden voor hen maaltijden bereid in centrale keukens en ze kregen kleding, medische zorg en zakgeld. De ongeveer 12.500 Ambonezen werden ondergebracht in woonoorden, die in de meeste gevallen bestonden uit geïsoleerd gelegen verzamelingen houten barakken. De ex-militairen zaten er, met de woorden van sociaal geograaf Hans van Amersfoort, 'onthemmd, verbitterd, [...] sociaal en geografisch geïsoleerd van hun omgeving, [...] Men kan zich nauwelijks een situatie voorstellen die beter geschikt was voor het uitbreken van conflicten en ruzies en deze kregen bij deze oud-militairen nu eenmaal gauw een gewelddadig karakter.'⁶⁴

Al in augustus 1951 ontstonden er in het kamp Lunetten te Vught ongeregelheden tussen groepen bewoners die in politiek en religieus opzicht verschilden. Op 10 december 1952 werd de spanning tussen verschillende politieke groepen er zo groot dat politie en leger er aan te pas kwamen om – met groot machtsvertoon – de orde te herstellen.⁶⁵

De Nederlandse bevolking zag de huisvesting van de Ambonezen in kampen in het algemeen niet als een probleem: Nederland was nog druk met de wederopbouw in de weer en de woningnood was groot. Daarbij waren alle betrokken partijen ervan overtuigd dat het verblijf van de Molukkers in Nederland maar een paar maanden zou duren en dat het daarom goed was dat de groep zoveel mogelijk bij elkaar bleef. Maar al gauw bleek dat de tot nietsdoen veroordeelde militairen, gefrustreerd door hun ontslag, hun onbehagen niet onder stoelen of banken staken. Nadat eerst was geprobeerd enige discipline in de gelederen te brengen door de leiding over de kampen in handen te leggen van een ex-KNIL-generaal – hetgeen niet het gewenste effect had – werd in 1952 het Commissariaat van Ambonezenzorg (CAZ) in het leven geroepen. Dit kreeg toen de verantwoordelijkheid voor het uitvoeren van het regeringsbeleid ten aanzien van de Ambonezen, eerst als onderdeel van Binnenlandse Zaken, daarna bij het nieuwe departement van Maatschappelijk Werk. De Ambonezen waren geheel afhankelijk van dit CAZ.

Naarmate de tijd verstreek, werd duidelijker dat het verblijf van de Ambonezen op zijn minst langdurig, zo niet permanent zou zijn. Door de toenemende vraag naar arbeid kregen steeds meer Ambonezen werk en daarmee grotere financiële zelfstandigheid. Ook omdat het idee van spoedige terugkeer onhoudbaar was geworden, besloot de regering in mei 1956 de algehele overheidszorg op te heffen en een regeling voor zelfzorg in te stellen. Dit stuitte op heftige weerstand onder de Ambonezen: het accepteren van deze regeling gaf de ex-KNIL-militairen het gevoel het

ontslag uit militaire dienst te accepteren en bovendien de illusie van terugkeer te moeten opgeven.

De zelfzorg hield in dat er huur betaald moest worden voor de barakwoning, dat de mannen betaald werk moesten gaan verrichten en dat elk gezin een eigen keukentje kreeg. De centrale keuken werd afgeschaft.⁶⁶ Deze ombuiging van het beleid had ook consequenties voor de huisvesting. Die liet veel te wensen over, maar onder het motto van de tijdelijkheid kon daar nog wel genoeg mee genomen worden. Dat werd nu dus anders. Niet alleen moesten de onderkomens verbeterd worden, maar ook was het nu beter dat de Ambonezen meer in de maatschappij gingen participeren.

Toen Marga Klompé aantrad als minister was de zelfzorgregeling net een halfjaar oud. Het Ambonezenvraagstuk kreeg veel aandacht in de Tweede Kamer, met name de huisvesting, in het bijzonder het woonoord Lunetten. In januari 1959 was dit kamp met 2244 bewoners verreweg het grootste van de ruim zeventig woonoord. In het voorlopig verslag, gedateerd 18 oktober 1956, van de Kamercommissie van Maatschappelijk Werk kwam een rapport ter sprake van 'drie Eindhovense medici' over de 'medische en sociaal-medische toestanden en enige nauw daaraan verbonden facetten' in Lunetten en het strafdorp te Heijthuisen. Het rapport bevatte, volgens de Kamercommissie, zorgwekkende gegevens over de huisvesting en de gezondheidstoestand van de Ambonezen aldaar. De commissie zou het oordeel van de minister hierover zeer op prijs stellen.⁶⁷ In de Memorie van Antwoord, drie weken later, deelde Klompé mee dat naar aanleiding van het onderzoek door twee artsen en een diëtiste (bovengenoemde drie Eindhovense medici) de arts van Lunetten in een 'rapport' verklaarde dat de gezondheidstoestand hier bevredigend was. Maar de huisvesting liet volgens de minister 'nog altijd veel te wensen over'.⁶⁸

Vanuit de Tweede Kamer werd hierop zorgelijk gereageerd. Op 13 november 1956 betwijfelde De Graaf (KVP) of een 'korte nota' (niet het door Klompé gebruikte woord 'rapport') van de woonoordarts als voldoende weerlegging beschouwd kon worden van de door de artsen en de diëtiste gerapporteerde kritiek. 'Een dergelijke afdoening van zaken lijkt mij ietwat aan de oppervlakkige en nonchalante kant'.⁶⁹ Govert Ritmeester (VVD) verklaarde dat 'op zijn zachtst gezegd er niet bevredigende [medische] toestanden heersten, die reeds nu onaanvaardbaar zijn en die in de nabije toekomst ernstige gevolgen zouden kunnen hebben'.⁷⁰ De woonoordarts, zo vervolgde Ritmeester, bestreed dit weliswaar, maar erkende dat de behuizing slecht was: gemakkelijk brandbaar en dun materiaal voor het

interieur; zeer gehorig, 'in een bepaalde kamer kan men rustig meegenieten van een gesprek, dat verderop wordt gevoerd. Vooral voor de studerende jeugd is dit minder prettig. Er is maar één warmwaterkraan, die niet centraal ligt. Ik zal er maar verder over zwijgen, maar er blijken meer misstanden te zijn. De Minister zal goed doen, aan dit geheel haar aandacht te wijden.'

Jan Fokkema (ARP) vond de toestand der barakken 'abominabel in velerlei opzicht'. Als deze niet zouden worden verbouwd en vernieuwd maakte hij zich grote zorgen over de hygiëne.⁷¹ C.N. van Dis (SGP) wees op het gebrek aan communicatie en overleg tussen het CAZ en de kampraad van Lunetten, bijvoorbeeld over de bouw van de keukentjes: 'Volgens een mededeling in de officiële publicatie van de Voorlichtingsdienst der Republiek Zuid-Molukken van 25 oktober 1956 zijn deze keukens, waarvan de bouw meer dan 10 miljoen [gulden] gekost heeft, dan ook totaal onbruikbaar gebleken. Ze worden thans alleen maar gebruikt als rommelkamer of voor de stalling van fietsen.'⁷² Ook Van Dis achtte het 'zeer wenselijk, ja noodzakelijk', dat Klompé een onpartijdig onderzoek liet verrichten naar de medische toestanden in Lunetten; een rapport van de kamparts vond hij onvoldoende.

De volgende dag erkende Klompé in haar antwoord ruiterlijk 'dat de huisvesting daar beslist onvoldoende is. Daarin moet beslist wijziging komen. Er wordt gedaan wat maar enigermate kan.'⁷³ Ze deed de suggestie dat het misschien beter was 'de barakken tegen de grond te halen en een volkomen nieuw complex op te zetten'. Op de kritiek die de Kamer had op het onvoldoende, subjectieve rapportje van de arts in Lunetten had Klompé nauwelijks een weerwoord: 'Ik geloof, dat het Departement van deze medicus een objectief rapport mag verwachten.'⁷⁴

Johan Scheps (PVDa), die de RMS een warm hart toedroeg, drong er een dag later, op 15 november, welbespraakt en overtuigend bij Klompé op aan dat zij krachtig de nieuwbouw van barakken en kampen zou bevorderen. Ritmeester kon niet begrijpen dat het huisvestingsprobleem in de loop van het jaar niet was aangepakt en verbeterd. 'Er is toch meer dan tien miljoen uitgetrokken en daarvoor had men toch wel het een en ander kunnen doen.'⁷⁵ Waarna Fokkema nog even verklaarde dat hij met genoegen van de minister had gehoord dat er radicaal zou worden ingegrepen. 'Dit doet mij des te meer genoegen, omdat ik nog steeds wacht op de vervulling van beloften, te dien aanzien mij reeds meermalen gedaan.'⁷⁶ Klompé wees er later in die vergadering nog wel op dat het niet overal zo slecht was als in Lunetten, maar zij kon de teleurstelling en verontwaardiging over de misere toestand in dat woonoord niet wegnemen.

Een ander punt van kritiek vanuit de Kamer was de gebrekkige communicatie, of soms zelfs het ontbreken ervan, tussen het CAZ en de kampraden. In november 1956 kwam dat onderwerp aan de orde en een jaar later kwam het bij monde van dezelfde Fokkema weer ter sprake. De bevolking van Lunetten was blij geweest met de op 2 februari 1956 door Van Thiel toegezegde renovatie van hun kamp. Maar ruim een jaar later, in maart 1957, meldden de kranten dat Lunetten zou worden opgeheven. De precieze reden wisten ze niet: het ministerie van Oorlog zou het kamp opeisen, of de verbouwing zou te duur zijn. Volgens Fokkema was het duidelijk dat Nederlandse belangen die van de Ambonezen verdrongen hadden. Daarbij – en daar ging het in dit verband vooral om – was over hun overplaatsing naar een ander kamp niet met de kampraad of met het hoofdbestuur van de Ambonese organisatie gesproken.

Mijnheer de Voorzitter! Ik wil daarom hier aan de Minister vragen, of de Nederlandse belangen zo groot zijn, dat de belofte, voorheen aan de bewoners van dit woonoord gedaan, niet kan worden ingelost en of deze Ambonezen zodanig onmondig worden beschouwd, dat zij door derden van de plannen tot overplaatsing op de hoogte moesten worden gebracht.⁷⁷

Klompé antwoordde dat er wel degelijk overleg was geweest met genoemd hoofdbestuur en dat dit hoofdbestuur de kampraad had ingeschakeld.

Het ministerie van Maatschappelijk Werk stelde een commissie in onder voorzitterschap van Hilda Verwey-Jonker, die de situatie van de Ambonezen in Nederland zou bestuderen. Twee jaar later, in 1959, kwam deze commissie met richtlijnen en voorstellen, waaronder een aanbeveling om – bij wijze van proef – open woonwijken voor de Ambonezen in te richten.⁷⁸ In november van dat jaar liet Klompé weten het hiermee eens te zijn; met het bouwen van woonwijken was reeds een begin gemaakt.⁷⁹ De animo onder de Ambonezen om de kampen te verlaten was niet groot. In november 1959 waren er veertig aanvragen in behandeling van gezinshoofden die om een 'buitenwoning' vroegen. Op 7 december 1960, ruim een jaar later, sprak Klompé over de eerste veertig gezinnen die 'binnen een maand uit het kamp Lunetten [...] zullen gaan'.⁸⁰ Zij had het hier opnieuw over de 'onacceptabele woontoestanden in de oorden', een onderwerp waarover in diezelfde vergadering, net als in voorgaande jaren, een aantal Tweede Kamerleden het woord voerde. Onder hen bevond zich ook weer Scheps, die doorgaans een ironische en geestige woordkeus bezigde, maar nu ongemeen fel zijn gemoed luchtte:

Eergisteren hebben wij aan dit kamp een bezoek gebracht. [...] Dit kamp, wij moeten dit, als Nederlanders, tot onze schaamte en schande vaststellen, deed ons denken aan een der slechtste kampen, die wij in Duitsland, in de allerslechtste tijd, hebben gezien. Deze huisvesting spot met de menselijke normen en brengt de goddelijke normen in ernstig gevaar.

Hoe kan op deze wijze een gezinsleven in stand gehouden worden? Hoe kunnen de vrouwen hun taak verrichten in deze hokken? Wij zijn, Mijnheer de Voorzitter, bij een familie geweest, die in 1957 het voorrecht had de Minister persoonlijk te ontvangen. Over de Minister persoonlijk was en is men best te spreken – dat begrijpen wij ook wel –, doch daarmee is ook alles gezegd. In 1957 sprak de Minister als haar oordeel uit, dat de toestand onhoudbaar was, dat voorzieningen spoedig moesten en zouden worden getroffen. Heden, het jaar 1960 spoedt ten einde, is de toestand onveranderd slecht, wezenlijk nog slechter.

[...]

Lunetten is een schandvlek voor Nederland. Lunetten behoort zo snel mogelijk te worden ontruimd. [...] dit kamp is erbarmelijk. [...] hier schiet de Minister te kort!

[...] De zinsnede [van de minister]: 'Daarom moeten alle woonoorden geleidelijk worden ontruimd', heeft onze volle instemming en gaf ons moed. Deze moed zou echter heel wat sterker zijn, als de Minister het woord 'geleidelijk' zou willen en kunnen vervangen door: zo snel mogelijk.⁸¹

Klompé antwoordde dat het bijna niet mogelijk was de Ambonese gezinnen uit de woonoorden te laten vertrekken naar nieuwe woningen. Liever bleven zij, hoe slecht de omstandigheden ook waren,

De geachte afgevaardigde de heer Scheps, daarin bijgevalen door andere sprekers, heeft zijn verontwaardiging geuit over met name de woontoestanden in het woonoord Lunetten. Ik begrijp, dat hij hier een scherp oordeel heeft gehad. Hij zal zich herinneren, dat ik in het verleden zelf heb toegegeven, dat deze woontoestanden niet verdedigbaar waren. Daarom hebben wij met man en macht getracht het tempo van totstandkoming van woningen voor Ambonezen zoveel mogelijk te verhogen. De Kamer weet, dat projecten van dien aard niet zo maar van de ene maand op de andere uit de bureaus rollen. Er zijn veel voorbereidingen geweest, maar ten slotte zijn wij dan zo ver.⁸²

Precies drie maanden later schreef het CAZ aan het hoofdbestuur van de Badan Perwakilan Rajat Maluku Selatan (BPRMS), het 'vertegenwoordigend orgaan van het Zuid-Molukse volk', het volgende:

[...] [Hierbij] deel ik u mede, dat het woonoord Lunetten zo spoedig mogelijk in zijn geheel moet worden ontruimd en daarna niet meer geschikt gemaakt zal worden voor het huisvesten van Ambonezen.⁸³

Een deel van de bewoners bleef evenwel om principiële en emotionele redenen, waarvan de voornaamste was dat zij hun vertrek uit het woonoord voelden als het opgeven van hun droom ooit terug te keren naar een vrije en onafhankelijke Republiek Zuid-Molukken.

Vier jaar later, op 27 januari 1965, schreef het CAZ: 'Indien deze verhuizingen een normaal verloop hebben, zal Lunetten ongeveer eind 1967 kunnen zijn ontruimd.'⁸⁴ Maar pas eind 1989 werd in Lunetten na lange jaren van moeizaam onderhandelen een overeenkomst gesloten tussen de Nederlandse regering, de gemeente Vught en het merendeel van de Molukse bewoners. De barakken zouden gesloopt worden en ter plekke zouden nieuwe woningen komen. Alleen de barak die als kerk gebruikt was, zou blijven staan.⁸⁵

Niemand, ook Klompé niet, kon eind jaren vijftig vermoeden dat de slecht bewoonbare verzameling barakken Lunetten nog zo'n dertig jaar zou blijven bestaan. Het is, hoe dan ook, moeilijk om Klompé, die er van 1967 tot 1971 als minister weer mee te maken had, slagvaardig en doortastend optreden toe te schrijven wat het Lunettenbeleid betreft. De kritiek vanuit de Kamer liet haar niet onberoerd. Eens, in november 1961, reageerde zij daarop emotioneel: 'Hieruit spreekt wantrouwen, dat ik niet heb verdiend. Dit verdriet mij zeer.'⁸⁶ Toch kreeg zij met haar beleid de meerderheid van de Kamer achter zich en bleef ze positief en optimistisch. Ze had oor voor de bezorgdheid van Kamerleden en stelde verbetering in het vooruitzicht, die onder meer was gericht op integratie in de Nederlandse samenleving. Daarbij heeft de droom van de Molukkers over de RMS haar danig parten gespeeld.

Andere kwesties en een crisis

Er waren nog twee andere groepen in de samenleving waar het ministerie zich om had te bekommeren: de woonwagenbewoners en de repatrianten uit Indonesië.

Woonwagengewoners

Had de Woonwagenwet van 1918 nog als hoofddoel de samenleving te beschermen tegen de woonwagengewoners, in de jaren zestig lag het accent op de bezorgdheid van de wetgever dat deze mensen evenals de 'onmaatschappelijken' aan de rand van de samenleving terecht zouden komen en, door de gevestigde burgerij gemeden en met de nek aangekeken, zich niet geaccepteerd zouden voelen. Of, zoals in de titel van een proefschrift de maatschappelijke stem zich tegen hen verheft: *'Je moet weg, hier komen mensen wonen.'*⁸⁷ Het beleid was begin jaren zestig gericht op het inrichten van regionale woonwagenkampen, een idee dat in 1954 al was geopperd. Gradus Hendriks vertelde in een interview dat de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de Woonwagenwet 1918 in 1953 van Justitie naar Maatschappelijk Werk overging: 'Ik kreeg een complimentje van Van Thiel: we hadden weer een wet!'⁸⁸

Klompé kreeg als minister met de woonwagenproblematiek te maken. Zo kwamen in december 1959 de wantoestanden in het woonwagenkamp te Amersfoort in het nieuws, toen deze bij de verdediging van de begroting mw in de Tweede Kamer te berde werden gebracht. Het aantal wagens was daar fors uit de hand gelopen, met alle gevolgen van dien. Amersfoort had al in 1955 met de omliggende gemeenten een afspraak gemaakt over een in te richten regionaal kamp, maar van de meeste betrokken burgemeesters liet de medewerking veel te wensen over. Klompé legde in de Tweede Kamer de verantwoordelijkheid voor de in het kamp ontstane situatie bij de gemeente Amersfoort, maar moest toegeven dat er binnen het kabinet problemen waren geweest over de beschikbare subsidie.⁸⁹ Najaar 1961 kwam Klompé met een ontwerpwetje over het maximale aantal woonwagens per kamp; op 11 april 1962 werd dit vastgesteld. Ook zegde ze een algehele herziening van de Woonwagenwet toe, waarop de realisering van regionale kampen al vooruitliep. Er werden in 1961 vijftig van deze kampen met scholen voor de kinderen gepland.⁹⁰ Klompé beschouwde de kampen als de eerste stap naar het 'sedentaire leven',⁹¹ (Een vaste woon- en verblijfplaats was overigens ook al het streven in de Woonwagenwet van 1918.) Zij was echter tegen een trekverbod en wilde ook niet dat de mensen tegen hun wil uit hun woonwagen werden gezet: dat was een inbreuk op de menselijke vrijheid. Maar in het belang van de integratie in de maatschappij was alle mogelijke 'verantwoorde drang' nodig.⁹² Wat de zaak gecompliceerder maakte, was de groep mensen die door de woningnood gedwongen in een woonwagen hun intrek hadden genomen.

Nadat Klompé in een openbare vergadering van de Kamercommissie voor MW in oktober 1962 had herinnerd aan de onjuiste beeldvorming in de samenleving over woonwagenbewoners, vertelde zij dat ze zich, in verband met het wetsontwerp Woonwagenwet, had voorgenomen eens een paar dagen mee te trekken in een woonwagen, 'om dan eens te ervaren hoe de gewone bevolking vijandig staat tegenover de woonwagenbevolking'.⁹³ Het kwam er niet van, omdat ze in de zomer van 1963 aftrad als minister. Haar opvolgster Jo Schouwenaar-Franssen (VVD) maakte het wetsontwerp in 1964 bij de Staten-Generaal aanhangig, maar ook zij kon het hier niet verdedigen, omdat ze in april 1965 aftrad. Verdere behandeling kwam voor rekening van Cees Egas (PVDA), staatssecretaris van CRM (het departement dat Maatschappelijk Werk opvolgde), om op 22 november 1966 weer bij minister Klompé terecht te komen. Op 21 september 1967 verdedigde zij het wetsontwerp uiteindelijk toch zelf in de Tweede Kamer, waar het vijf dagen later werd aangenomen. Na goedkeuring door de Eerste Kamer werd de wet op 21 februari 1968 van kracht.

Gradus Hendriks gaf in een interview een voorbeeld van de problemen waarmee hij bij de uitvoering van het beleid in sommige gemeenten geconfronteerd werd:

Als je die wet [de Woonwagenwet van 1968, GM] nog eens doorleest, staat in de toelichting uitdrukkelijk: niet meer dan veertig wagens. Waarom? Omdat ik bij veertig wagens een lagere school op het kamp kon zetten, met drie of vier leerkrachten. Onderwijs had de leerboekjes allemaal geüniformeerd, allemaal dezelfde leerboekjes. Want de woonwagenbewoners trokken toen nog. De school kon dus steeds aansluiten. Hier om de hoek [in Rijswijk, GM] heeft zo'n school gestaan, dat is heel goed gelopen. Wat gebeurt er? Die hele zaak is gewoon verprutst door de gemeenten. Waarom? Omdat de gemeenten op een gegeven moment van veertig naar vijftig wagens gingen, van vijftig naar zestig, van zeventig naar tachtig; één kamp kreeg er honderd wagens bij. Die waren niet meer te beheersen, ook niet door de politie. Ik heb tegen de gemeenten gezegd: 'Jullie hebben het verpest!' [...] Mijn inspecteurs hebben er in iedere provincie ontzaglijk hard aan gewerkt. Maar iedere keer ging het wéér zo [...] en zo is het volslagen uit de hand gelopen.⁹⁴

Hij herinnerde zich het volgende voorval:

Ik was uitgenodigd in Tilburg een kamp te openen. Ik kwam daar in een zaaltje, ik zei: 'Waar zijn die woonwagenbewoners?' Die zaten er

helemaal niet, die hadden ze buitengesloten. Ik zei: 'Wat gebeurt hiér!?' En toen begonnen ze tegen de ramen te bonzen, terwijl ik daar stond te spreken. Ik zei weer: 'Wat gebeurt hiér? Die mensen horen er toch bij, het is hún kamp!' Dat zaaltje zat vol met mensen van de gemeente die er geen sodemierter mee te maken hadden, van die bobo's. Kun je je voorstellen dat ik kwaad was? Bij gewone burgers is er geen enkel gevoel voor deze groep mensen.⁹⁵

Begin jaren tachtig benadrukte Klompé nog eens haar credo inzake woonwagenbewoners.⁹⁶ Een trekverbod was uit den boze ('Dat vond ik volkomen in strijd met de mensenrechten') en de nieuwe wet moest niet als doel hebben de samenleving te beschermen tegen 'die stoute woonwagenbewoners', maar het bevorderen van welzijn en goed functioneren van de woonwagenbewoners in onze samenleving. Daarbij konden we niet van hen eisen dat ze net zulke 'brave burgertjes' zouden zijn als wij. De kritiek dat zij toen, met de nieuwe wet in de maak, niet met de woonwagenbewoners gepraat zou hebben, wierp Klompé verre van zich: zij had overlegd met de toenmalige bond van woonwagenbewoners.⁹⁷

Toenmalig ambtenaar Hendriks vertelde dat Klompé eens, toen zo'n twintig woonwagenbewoners het ministerie waren binnengedrongen, uit hun eigen mond heeft gehoord met welke klachten en eisen zij kwamen.

Tijdens een stafvergadering op maandagmorgen kwam plotseling de bode binnen met de mededeling: 'Excellentie, het ministerie is bezet. Zal ik de politie bellen?' Klompé antwoordde: 'Niks ervan. Je laat ze zitten, je geeft ze een kop koffie met eierkoek en je zegt dat ik te spreken ben om half een.' Tegen de ambtenaren zei ze: 'Jongens, een beetje opschieten met de vergadering, want je hebt het gehoord.' Na de vergadering kwam ze de ruimte binnen waar de groep woonwagenbewoners zat en zei: 'Goedemiddag, vertel het maar.' De man die kennelijk de leiding had, deed zijn verhaal, maar toen hij op een bepaald moment iets vervelends zei over de enige vrouw in de groep, zei Klompé: 'Luister eens, je doet geen mond meer open, anders ga je eruit. Begrepen?' Zeer gedecideerd, maar met begrip, niet alleen voor die vrouw, maar voor de hele groep.⁹⁸

De geoloog Tom de Booij, vanaf 1996 zeer nauw betrokken bij het wel en wee van woonwagenbewoners, schreef over de geschiedenis van het woonwagenbeleid.⁹⁹ Hij signaleert, tot en met de Woonwagenwet van 1968 en later, toch uitingen van de door Klompé gewraakte verkeerde

beeldvorming, van vooroordelen en gebrek aan kennis. Zo ziet hij in de Woonwagenwet maar één doel: woonwagenbewoners moeten de wagen uit en een huis in.¹⁰⁰ Ook het trekverbod, waar Klompé zo tegen was, vindt hij in verkapte vorm in de wet terug: als men naar een ander kamp wilde, moest eerst gekeken worden of daar een plaats vrij was. Door het tekort aan plaatsen kwam dit zelden voor. Verder werd een nieuwe vergunning om in een wagen te mogen wonen alleen verstrekt als men een kind was van woonwagenbewoners. Door dit 'afstammingsbeginsel' zou op den duur deze woonvorm uitsterven.¹⁰¹ En een laatste voorbeeld: de door de politie gedwongen verplaatsingen van bestaande gemeentelijke woonwagenkampjes naar de regionale woonwagenkampen – na de invoering van de Woonwagenwet 1968 op 1 oktober 1970 – heeft veel kwaad bloed gezet.¹⁰²

Op de vraag in genoemd interview of Klompé, terugblikkend, het woonwagenbeleid een succes vond, was haar antwoord 'nee'. Zij had verwacht dat door het beleid van concentratie in regionale kampen de maatschappelijke kansen van de woonwagenbewoners en vooral hun kinderen zouden stijgen, hetgeen gunstig voor de integratie zou zijn. Daarom benadrukte zij meer dan eens dat ze het van groot belang vond dat er op de kampterreinen voorzien was in geüniformeerd onderwijs voor de kinderen. Die verwachting is niet uitgekomen. Zij constateerde in het interview dat de bewoners liever in kleinere kampjes wilden staan en daartoe dan ook de mogelijkheid moesten hebben. Klompé had begrip voor de wetswijziging van 1977, waardoor decentralisatie – meer kleinere kampen – het beleid werd. 'Maar ik heb het betreurd dat daardoor mijn doelstelling om de jonge generaties woonwagenbewoners een goede opleiding te geven weer verloren ging.'¹⁰³ Andere oorzaken van het tegenval-lend resultaat van de woonwagenwetgeving noemde zij niet, zoals de gemeenten die niet goed meewerkten en het gegeven dat men door de gebondenheid aan een kamp – omdat er immers weinig plaats was in andere kampen, waarheen men kon trekken – de traditionele beroepen niet meer kon uitoefenen: handel, scharen slijpen, stoelen matten, kermis-attracties, straatmuziek, seizoensarbeid op het land. Zo werd in de jaren zeventig en tachtig de overgrote meerderheid van hen afhankelijk van een uitkering.

'Haar belangrijkste vergissing was,' schrijft de socioloog David van Ooijen, 'dat zij de weerstand tegen woonwagenbewoners in de samenleving heeft onderschat.'¹⁰⁴ Zelf probeerde zij de woonwagenbewoners onbevooroordeeld te benaderen, maar haar uiteindelijke doel was toch dat deze groep in de maatschappij geïntegreerd zou raken, waarvoor een sedentair

leven noodzakelijk zou zijn. De woonwagenkampen waren bedoeld als een eerste aanzet hiertoe. Klompé heeft niet genoeg onderkend dat het zwerven sommige mensen nu eenmaal in het bloed zit. Of misschien heeft zij er wel aan gedacht – zij was tegen een trekverbod –, maar zij heeft dat belangrijke gegeven niet adequaat in haar beleid kunnen opnemen.

Repatrianten

Een laatste hier te noemen groep die dringend de aandacht van Maatschappelijk Werk behoefde, bestond uit de mensen die, vooral in 1957 en 1958, van Indonesië naar Nederland repatrieerden. (Het woord 'repatriëren' is overigens in veel gevallen misleidend, omdat velen van hen voor het eerst voet op Nederlandse bodem zetten.) Hun overkomst had te maken met de verslechtering van de relatie tussen Nederland en Indonesië wegens Nieuw-Guinea (zie volgende paragraaf). Op 11 januari 1958 richtte minister Klompé zich tot de Nederlandse bevolking met de oproep vrijwillig woonruimte beschikbaar te stellen voor gerepatrieerden uit Indonesië. Een paar dagen eerder was met hetzelfde doel een nationale manifestatie gehouden, waarvan op radio en tv reportages waren uitgezonden. Klompé: 'Waarom reageert men nu zoveel lauwer dan destijds bij de kwestie Hongarije? Waarom windt men zich nu niet op, terwijl toch de meest elementaire menselijke beginselen met voeten worden getreden?'¹⁰⁵

De repatrianten werden opgevangen en begeleid door het Centraal Comité van Kerkelijk en Particulier initiatief (CCKP), dat in 1950 was opgericht en waarin kerken en andere organisaties samenwerkten. Hier was minister Klompé erg blij mee, want het lag helemaal in haar lijn: kerkelijk en particulier initiatief kwamen in actie en de Nederlandse overheid financierde. Het CCKP was een goed functionerende organisatie die voor een belangrijk gedeelte de huisvesting van de gerepatrieerden op zich nam. En dat was geen sinecure, gezien het enorme woningtekort. Deze opvang werd volgens de historicus Jan Bank tot in de jaren zeventig beschouwd als 'een model van integratie en assimilatie van minderheden'.¹⁰⁶

J.H. Scheps (PVDA) was een gedreven en kleurrijke politicus, 'recht voor zijn raap', maar vaak ook ironisch en geestig. Het verhaal gaat dat alle bodes van de Tweede Kamer kwamen luisteren als hij het woord voerde.¹⁰⁷ Toen Klompé tijdens een vergadering van de vaste Kamercommissie voor MW, eind oktober 1962, over het algemeen maatschappelijk werk sprak en over de inschakeling daarbij van vrijwilligers, interrumpeerde Scheps haar met een opvallende opmerking: 'Op maatschappelijk gebied zou men u

een uiterst radicale staatssocialiste kunnen noemen.¹⁰⁸ Daartoe uitgenodigd door de voorzitter ('De heer Scheps brandt van verlangen om z'n interruptie nader toe te lichten') en door Klompé zelf gaf Scheps een verklaring van zijn interruptie. Hij vond dat de rol van de overheid, zoals die werd ingevuld, het particuliere werk schade berokkende en misschien zelfs de das omdeed. Daarna kwam hij met een formulering die letterlijk van Klompé zelf had kunnen zijn!

Ik wil dus niets anders hebben dan dat de Overheid bijstand geeft, hulp geeft, geldelijke hulp geeft, maar altijd stimuleert, van anderen op laat komen en waar het niet gaat, helpt.

De minister was nu duidelijk kwaad en wilde dat Scheps met feiten aantoonde 'wat hij hier zit te beweren. Want waar komt het op neer? Hij zegt: het is onzin, dat er gestimuleerd wordt van overheidswege, het is niet nodig.' Blijkbaar had zij het tegendeel verstaan van wat Scheps had gezegd. De woordenwisseling was nu in een heilloze spraakverwarring verzand, die aldus werd afgesloten.

Scheps:

Ik geloof, dat wat ik gezegd heb duidelijk genoeg is.

Klompé:

Het is een duidelijke stellingneming, echter zonder enige motivering en ik voel dit alles als een beschuldiging. Wanneer men, juist waar in het maatschappelijk werk het vrije initiatief, het van onderop groeien, het de bevolking zelf laten doen een van de allereerste wetten is, mij verwijt dat ik precies het tegenovergestelde doe, dan neem ik dat niet, zonder dat het ook duidelijk wordt aangetoond. Het wordt echter niet aangetoond.

Mijnheer de President! Mag ik misschien doorgaan met mijn betoog? Ja, ik word boos om dit soort van beledigingen.

Scheps:

Dat bewijst natuurlijk zwakte. Boos behoeft U niet te worden. Ik word toch ook niet boos.

Klompé:

Ik geloof, dat ik op deze interrupties beter niet kan ingaan, als het feit, dat ik een beetje spontaan reageer, als zwakte wordt uitgelegd.

Geagiteerd stak zij een sigaret op – het was na tien en er mocht gerookt worden¹⁰⁹ – terwijl Scheps antwoordde: 'Niet spontaan, U wordt boos.'

Klompé:

Ja, ik vind het jammer, wanneer een zaak, die ons allen zo ter harte gaat, op deze manier in een debat eigenlijk een beetje kapot wordt gepraat. In zoverre kan ik misschien zeggen, dat ik boos ben, maar goed, ik ga graag verder met het beantwoorden van de vragen. [...]

Ook bij Scheps speelden emoties mee, die duidelijk te maken hadden met het al jaren door de pvdA gehuldigde standpunt: Maatschappelijk Werk is overbodig, want zijn taken kunnen beter door Sociale Zaken en Volksgezondheid behartigd worden.

De dagen daarna plaatsten veel kranten dit voorval als een sappig bericht op hun parlementaire pagina. In *Trouw* werd daarbij de conclusie getrokken dat de minister moeite leek te hebben met kritiek op haar departement.¹¹⁰

Nieuw-Guinea

De hierboven genoemde verslechtering van de relatie Nederland-Indonesië had alles te maken met het probleem Nieuw-Guinea. Het Nederlandse deel van dit eiland was tot ergernis van Indonesië in december 1949 buiten de soevereiniteitsoverdracht gehouden. Maar binnen een jaar zouden beide partijen hierin tot overeenstemming moeten komen. Dit mislukte, want Nederland wilde de soevereiniteit over Nieuw-Guinea niet opgeven. Aanvankelijk was de reden hiervoor dat Indische Nederlanders, die niet in de onafhankelijke republiek Indonesië wilden blijven en ook in Nederland niet met open armen werden ontvangen, zich zouden kunnen vestigen op Nieuw-Guinea.

Op het immens grote eiland woonde het onderontwikkelde volk van de Papoea's. Dat werd voor Nederland de morele rechtvaardiging om er zeggenschap te houden: de Papoea's rijp te maken voor zelfbeschikking. Twaalf jaar lang heeft de regering, van 1950 tot de zomer van 1962, aan dit standpunt vastgehouden. Ook Marga Klompé was ervan overtuigd dat Nieuw-Guinea niet aan Indonesië overgedragen moest worden, maar dat de Papoea's te zijner tijd het recht moesten krijgen op zelfbeschikking. Dit had zij bijvoorbeeld al in 1952 als notitie bij artikel 15 van het concept verkiezingsprogram van de kvp (zie hoofdstuk 6) opgeschreven. Zij had drie argumenten. In de eerste plaats het belang van de Papoea's zelf, die

niet 'verhandeld [konden] worden aan [een] andere mogendheid, waardoor gepraejudiceerd wordt op het toekomstige zelfbeschikkingsrecht'. Met andere woorden: door uitlevering van de Papoea's aan Indonesië zou hun toekomstig zelfbeschikkingsrecht – dat bij Nederland in goede handen was – in gevaar komen. Bovendien, zo schreef zij, was Nederland beter dan Indonesië in staat de belangen van Nieuw-Guinea te behartigen. Het tweede argument was het belang van de wereldvrede: Nieuw-Guinea was uit strategisch oogpunt belangrijk tegen het oprukkende communisme in Oost-Azië. En ten derde noemde zij Nederlands eigenbelang: door het gezag over Nieuw-Guinea te behouden zou Nederland in staat zijn invloed te blijven uitoefenen op de gang van zaken in Oost-Azië.¹¹¹

Hiermee stond zij weliswaar aan de zijde van kvp-fractievoorzitter Romme, maar met één verschil. Aan haar drie argumenten voegde zij de volgende notitie toe:

Wanneer men de voorgestelde tekst van alinea 1 leest, dan begrijp ik daaruit dat het in het belang van de autochthone bevolking wordt geacht, dat het Nederlands gezag over Nieuw-Guinea zal blijven gehandhaafd tot de uitoefening van het zelfbeschikkingsrecht zal zijn verzekerd. Dit gaat mij te ver. Ik vraag mij zelfs af, of men hier niet het belang opoffert aan de Nederlandse wens om soevereiniteit te behouden. Ik kan dit ook moeilijk rijmen met onze Christelijke opvattingen omtrent onze verantwoordelijkheid ten opzichte van deze bevolking.¹¹²

Het is immers denkbaar, zo schrijft zij verder, dat zich in de toekomst ontwikkelingen voordoen waardoor Nederland in het belang van de Papoea's zijn soevereiniteit of een deel daarvan zou afstaan, bijvoorbeeld indien een aantal landen in 'het gebied van de South-Pacific' tot verregaande economische samenwerking zouden komen, zoals in Europa door het Schumanplan werd nagestreefd. In ieder geval maakte zij dit voorbehoud omdat zij het onjuist vond als Nederland *coûte que coûte* het gezag over Nieuw-Guinea wilde behouden. Blijkbaar had Klompé op dat moment vanuit haar christelijke overtuiging enige moeite met het kvp-standpunt, maar haar kritische noot vond in de partij geen weerklank. Haar geestverwant en kvd-genoot Anna de Waal zegde in 1962 haar kvp-lidmaatschap op omdat zij het niet eens was met het kvp-standpunt over de Nieuw-Guineakwestie.¹¹³

Romme, die dezelfde christelijke overtuiging was toegedaan als Klompé, had zich in de Indonesiëkwestie al gemanifesteerd als een havik. Ook nu

had hij geen last van scrupules, maar beet hij zich zonder enig voorbehoud – misschien mede uit rancune vanwege zijn nederlaag destijds – vast in het behoud van Nieuw-Guinea. Soekarno kwam in de loop der jaren met de volgende maatregelen: augustus 1956: opzegging van de schuld aan Nederland; herfst 1957: felle anti-Nederlandse campagne; december 1957: onteigening van Nederlandse bedrijven en uitwijzing van alle Nederlanders. Hoewel de Indonesische leider het conflict op de spits dreef, voelde Romme niets voor overdracht aan Indonesië: van het door hem benadrukte morele principe van zelfbeschikkingsrecht voor de Papoea's zou dan niets terechtkomen. Anderen werden milder in hun standpunt – met name in PVDA-kringen klonk steeds sterker een ander geluid – maar Romme bleef door dik en dun het beleid steunen van de door hem uitverkozen KVP-minister van Buitenlandse Zaken Joseph Luns, dezelfde Luns over wie Klompé in 1981 tijdens een interview sprak zonder zijn naam te noemen: 'Wij waren [...] gewoon verkeerd ingelicht over de internationaal-politieke mogelijkheden om Nieuw-Guinea te houden.'¹⁴ ('Luns was een grote leugenaar!' riep Gradus Hendriks, toenmalig directeur-generaal van MW, in 2004 sprekend over Nieuw-Guinea, verontwaardigd uit.¹⁵)

In hetzelfde interview vertelde zij:

[...] ik was niet bereid om die 800.000 volkomen onbeschaafde Papoea's te versjacheren. Dat gaat in tegen mijn opvatting over de waardigheid van de mens. [...] Achteraf zeg je: we hadden het niet moeten uitzonderen van de soevereiniteitsoverdracht, dat is een fout geweest. Maar daar waren heel goede argumenten voor.¹⁶

Klompé herinnerde zich dat de ministers, onder wie zijzelf, van het kabinet-De Quay (1959-1963) 'ontzettend [hebben] geworsteld met de zaak Nieuw-Guinea, dat was echt worstelen en zoiets bindt ook geweldig'. Er was bijvoorbeeld in de ministerraadsvergadering van 6 januari 1962, waar Luns niet aanwezig was, gediscussieerd over de vraag: moet Nederland zich verdedigen als Indonesië aanvalt? Van Klompé is de volgende bijdrage genotuleerd:

Bij de vraag, wanneer overmacht zich voordoet, tekent spreekster aan, dat Nederland de belofte inzake zelfbeschikkingsrecht heeft gedaan, welke belofte verband houdt met ons inzicht in de waardigheid van de menselijke persoon; dan rijst de vraag in hoeverre Nederland een volk mag verkwanselen aan een ander land. [...] Spreekster komt tot de conclusie, dat men geen symbolische weerstand maar een reële

weerstand tegen agressie moet bieden. In deze wereld zal niet macht voor recht mogen gaan. Het brengen van offers in deze strijd heeft dan zeker betekenis. [...] Als de Nederlandse verdediging zou staan voor een complete overmacht, zal zij moeten capituleren, maar men moet niet vooruit al capituleren.¹¹⁷

Twee maanden later stelde zij in de ministerraad weer onomwonden vast dat Nederland niet moest toegeven, 'tenzij het duidelijk is, dat Nederland in een complete overmachtsituatie zit'.¹¹⁸ Het is duidelijk dat zij hetzelfde voorstond als bijvoorbeeld haar partijgenoten Luns en Romme – op dat moment geen politicus meer –, hardliners die de instemming van brede kringen van de bevolking genoten en in politiek commentator G.B.J. Hiltermann een overtuigd pleitbezorger hadden.¹¹⁹ Kortom: Klompé behoorde in de Nieuw-Guineakwestie nolens volens tot de haviken in het kabinet,¹²⁰ het conservatieve nationalistische kamp waarin, onderhuids, koloniale rancune gekoesterd werd. Op 23 mei 1962 bleek in een ministerraadsvergadering dat Luns en Klompé nog de enige ministers waren die fel tegen overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië bleven; Klompé was zelfs nog feller dan Luns.¹²¹ De andere haviken gaven hun verzet op. Haar vriend Jo Cals behoorde overigens tot de duiven.

Op 15 augustus 1962 sloren Nederland en Indonesië een akkoord over Nieuw-Guinea. Klompé was er bijzonder ontevreden over en zou het hypocriet vinden als het kabinet dit als een goed akkoord zou verdedigen.¹²² In genoemd interview rondde Klompé het onderwerp af met deze woorden: 'En op het moment dat ik wist dat het geen haalbare kaart was, ben ik natuurlijk meteen omgegaan.'¹²³ Op 15 augustus 1987, precies 25 jaar na de ondertekening van het akkoord, wijdde *De Gelderlander* een artikel aan de overdracht. In deze terugblik werden bovengenoemde uitspraken van Klompé moralistisch genoemd en werd gesteld dat dit soort verklaringen regelrecht aanstuurden op een volslagen oorlog met Indonesië: 'Wat onze politici tevoren als "moreel enig juiste oplossing" hadden aangemerkt, werd in de zomer van 1962 ineens losgelaten. Waarom niet eerder? Heel wat mensenlevens zouden gespaard zijn gebleven.'¹²⁴

Minister ad interim

In de periode waarin de Nieuw-Guineakwestie als heet hangijzer de politieke agenda domineerde, trad Marga Klompé van november 1961 tot februari 1962 op als vervanger van de zieke Cals, minister van Onderwijs,

Kunsten en Wetenschappen (OK&W). Zijn dankbaarheid daarvoor gaf hij vorm in *Het Westeinder Handschrift*, dat hij in het ziekenhuis Westeinde te Den Haag had geschreven. Dit drama, geheel in de stijl van Vondel, speelde zich af 'int KASTEEL op den Nieuwen Uytleggh' (het departement van OK&W was gevestigd op Nieuwe Uitleg nr. 1 in Den Haag). In dit drama droeg Cals de 'rey van maetschaplycke wercksters' op aan 'Marga-retha van Arnheim, vorstin ad interim'.¹²⁵

In een 'Verantwoording' schreef de echte Marga Klompé aan het eind van het boekje, na het door Cals geschreven drama, over het werk dat zijzelf, de beide staatssecretarissen en de ambtenaren verricht hadden: 'Wij ruimden alles op, begrotingsbehandeling in de Kamer, wetsontwerpen enzovoort om de vorst vrij baan te geven voor zijn Mammoetwet.' Aan het ontwerp van de Mammoetwet heeft zij als minister ad interim niet gewerkt. 'Het zou te preterentius en niet verantwoord zijn geweest.'

In die tijd nam zij ook met groot elan de verdediging op zich van het wetsontwerp dat de oprichting van een technische hogeschool in Enschede mogelijk maakte. Zij oogstte hiermee de complimenten van senator I.A. Diepenhorst (ARP). Ook in de Tweede Kamer kreeg zij lof toegezwaaid voor haar optreden bij de behandeling van de begroting van OK&W. 'Wanneer,' zo meende Haya van Someren-Downer, 'een zo kundig en snedig bewindsman als Minister Cals door een vrouw op een zodanige wijze wordt vervangen, dan is dat iets, waarop iedere andere vrouw trots kan zijn.'¹²⁶ Klompé zelf zei dat ze het een 'heerlijke sensatie' vond dat ze bij de verdediging van de onderwijsbegroting werd geassisteerd door twee staatssecretarissen. 'Ik vind dat bijzonder plezierig, hoewel ik begrijp, dat het kleine departement, dat ik beheer, mij nooit de gelegenheid zal geven deze sensatie nog eens te beleven.'¹²⁷ In het dagblad *Trouw* werd het vermoeden uitgesproken dat zij de verborgen ambitie had van MW over te stappen naar OK&W, hetgeen de krant niet toejuichte: 'Zij mocht zich op niet onverdienstelijke wijze in de stof hebben ingewerkt, zij kan in gevatheid en geestigheid niet in de schaduw van haar ambtgenoot staan.'¹²⁸ Klompé had dit tijdens de begrotingsbehandeling zelf al geconstateerd: 'De Kamer zal ongetwijfeld een zekere levendigheid missen van het debat, [...] maar een Minister ad interim is wat voorzichtiger. Zij weet, dat wie kaatst, de bal moet verwachten en vandaar, dat ik mij gisteren bijzonder rustig heb gedragen.'¹²⁹

Tussenbalans

Toen in 1952 het ministerie van Maatschappelijk Werk in het leven werd geroepen, zou de bijbehorende minister vanzelfsprekend een man zijn, omdat de politiek bij uitstek het domein van mannen was. Het was al heel bijzonder dat een klein percentage van de parlementariërs uit vrouwen bestond (in 1952 was dat acht procent in de Tweede Kamer), maar het regeren was nog geheel aan mannen voorbehouden. Toch was een vrouwelijke minister niet onlogisch, want mw behoorde tot de zachte sector in de regering – het ging om een typisch vrouwelijk terrein – en waar moest een (katholieke) man vandaan gehaald worden, die op zijn minst enigszins bekend was met het werk? De kans om een geschikte kandidaat te vinden was veel groter als er naar een capabele vrouw gezocht zou worden, bijvoorbeeld in de kringen van het Katholiek Vrouwendispuut.

De eerste minister van Maatschappelijk Werk, Frans-Joseph van Thiel, had nooit met hart en ziel aan het roer van zijn ministerie gestaan. Dat kan van Klompé niet gezegd worden: haar optreden was, door de energieke wijze waarop zij haar taak opvatte, voor het parlement een verademing. Het werd zo concreet mogelijk op de hoogte gebracht van de taken waarmee het departement bezig was en Klompé benadrukte daarbij twee dingen: ten eerste het belang van de immateriële kant van maatschappelijk werk, niet alleen individueel – in samenhang met de materiële zorg – maar ook in het opbouwwerk. En in de tweede plaats het belang van het kerkelijk (levensbeschouwelijk) en particulier initiatief, onder meer omdat mensen die hulp nodig hadden, dan geholpen konden worden vanuit hun eigen levensbeschouwing, hetgeen een basis van vertrouwen kon geven. Dit betekende niet dat Klompé vond dat de zuilen geheel los van elkaar moesten opereren, integendeel, zij was van mening dat de verschillende organisaties zoveel mogelijk moesten samenwerken.

Klompé was zich er goed van bewust hoe bijzonder het was dat zij de eerste vrouwelijke minister werd. Zij haastte zich echter op een persconferentie tegenover de verzamelde journalisten te benadrukken dat zij haar taak niet op een specifiek 'vrouwelijke' manier zou uitvoeren. Maar bij een andere gelegenheid, toen haar vriendin Tjeenk Willink haar als minister in de Eerste Kamer verwelkomde en daarbij nadrukkelijk de vrouwenemancipatie ter sprake bracht, verklaarde Klompé dat de vrouwelijke inbreng er wel degelijk was en moest zijn, om als vrouw andere accenten te kunnen leggen dan de man deed.

Marga Klompé zelf koos als minister voor een optreden – liever: streefde naar een optreden – zonder dat haar eigen vrouwelijke inbreng daarbij

een rol speelde en zij hield zich ver van specifieke vrouwenbelangen, zoals dat ook in het Katholiek Vrouwendispuut het geval was. Als zij wel eens in het openbaar moest huilen – wat mannen zelden deden – liet zij zich van het ene moment op het andere, tegen wil en dank, als kwetsbare vrouw zien. Het zullen voor haar uiterst pijnlijke ervaringen geweest zijn.

Wat betreft de probleemgroepen waarmee Klompé zich als minister bezighield, liet zij zich met name bij de kwestie van de Hongaarse vluchtelingen leiden en inspireren door humanitaire overwegingen c.q. naastenliefde. Bij de andere kwesties overheerste ook wel het begrip voor de betrokken groepen, maar het zal haar ongetwijfeld pijn gedaan hebben dat zij haar christelijke betrokkenheid slechts moeizaam in beleid kon vertalen. Over de opvang en huisvesting van de repatrianten kon zij overigens wel tevreden zijn, vooral dankzij het werk van het Centraal Comité van Kerkelijk en Particulier initiatief.

In de Nieuw-Guineakwestie bleef zij tot het einde toe, tegen beter weten in, het KVP-standpunt verdedigen dat Nieuw-Guinea niet aan Indonesië overgedragen mocht worden voordat het zelfbeschikkingsrecht van de Papoea's een feit was. Een standpunt dat, als het niet anders kon, met wapengeweld verdedigd moest worden. Zij deed dit met een beroep op de waardigheid van de mens: het volk mocht niet 'verkwanseld' worden aan Indonesië.

Toch kon Marga Klompé, toen zij in 1963 weer plaatsnam in de Tweede Kamer, met voldoening terugzien op zes jaar en ruim negen maanden ministerschap: zij werd niet alleen geaccepteerd, maar ook gerespecteerd door de Kamers en ook in de ministerraad had zij een comfortabele positie. En dan is nog niet eens aan de orde geweest wat wel 'de kroon op haar werk' wordt genoemd: de Algemene Bijstandswet.

Toen aan een aantal meisjes op middelbare scholen in 1961 gevraagd werd wat minister Klompé deed, was het antwoord van sommigen: 'Zij is maatschappelijk werkster.' En een van de antwoorden op de vraag naar de taak van Klompé luidde: 'Ze moet zorgen voor de andere ministers, vooral als die ziek zijn.'¹⁹⁰ Voor middelbare scholieren in onze tijd is de naam Klompé nagenoeg geheel onbekend en van de mensen die, laten we zeggen, van hun AOW genieten, weten velen nog dat zij de eerste vrouwelijke minister was. Een enkeling weet ook nog dat zij iets met de Algemene Bijstandswet te maken had.

De Algemene Bijstandswet (ABW)

De voorgeschiedenis van de 'wet bijstand levensonderhoud', zoals aanvankelijk de werktitel luidde, is dezelfde als die van het maatschappelijk werk – voortgekomen uit de armenzorg – en van het gelijknamige ministerie, dat zich moest bekommeren om de materiële en immateriële zorg voor de burgers. Het moest een wet worden die de Armenwet van 1912 zou vervangen en tevens een ferm antwoord moest geven op de steeds sterker vanuit de Kamer gehoorde kritiek dat het ministerie veel te weinig aan wetgeving deed. Het zou een wet worden die, zoals Klompé het noemde, 'het laatste bolwerk' moest zijn in de sociale zekerheid.¹³¹

Tijdens de behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer zei ze op 3 april 1963: 'Ik wilde een wet maken [...] waarop iedere burger een beroep kon doen, met opgeheven hoofd, en waardoor hij niet in een atmosfeer zou worden geplaatst, die in strijd zou zijn met zijn vrijheid en met de waardigheid van zijn menselijke persoon. Dit zijn mijn uitgangspunten geweest.'¹³² En iets later in diezelfde vergadering: 'Dit is voor mij het gehele uitgangspunt van dit wetsontwerp, het kernpunt, geweest: dat er een wet zou komen, waarop ieder, die in moeilijkheden verkeert, zich kan beroepen, zonder het stigma te krijgen van wat men dan met een vreselijk woord "een kneusje" noemt.'¹³³

Voordat de ABW in 1965 van kracht werd, was de Armenwet nog steeds de norm, ofschoon de opvattingen over armoede en armenzorg in die laatste vijftig jaar sterk waren veranderd. Klompé in december 1959: 'Er moet een wet komen, die rekening houdt met de moderne inzichten ten aanzien van het respect voor de menselijke persoon en met het groeiend rechtsbewustzijn.'¹³⁴

Volgens de Armenwet was materiële steun nog steeds een gunst, die men slechts dan mocht genieten als familie of kerkelijke liefdadigheid de nood niet konden lenigen. De in 1947 ingestelde staatscommissie Vervanging Armenwet (de commissie-Quarles van Ufford) kwam na zeven jaar met een eindrapport dat voor het gemak alvast de vorm van een wetsontwerp had gekregen, waarin geen nieuwe inzichten waren verwerkt: aan het principe van de Armenwet was niet getoerd.

Marga Klompé, die naar eigen zeggen altijd het standpunt had ingenomen dat bijstand van overheidswege een 'afdwingbaar recht' moest zijn, pakte – om de samenleving te laten wennen aan dat idee – in 1958 als voorbereiding van de nieuwe wet eerst de beperking van het verhaalsrecht aan.¹³⁵

De Wet Beperking Verhaalsrecht

Door deze wet zouden ouders en kinderen niet meer eerst bij elkaar aan hoeven kloppen voor financiële steun voordat zij de kerk of de gemeente aanspraken. Dit was een belangrijke verbetering, want voordat de wet van kracht werd, leden vooral bejaarden liever stille armoede dan dat zij hun hand ophiielden bij hun kinderen, die het vaak ook niet breed hadden. Klompé: 'In overeenstemming met de ontwikkeling van het morele bewustzijn in onze samenleving is het onderhavige voorstel tot beperking van het verhaal opgesteld.'¹³⁶ Heroma-Meilink (PvdA) noemde het verhaal op de onderhoudsplichtige kinderen 'een bron van misère in familieverhoudingen, een loden last op nog jonge groeiende gezinnen'. Over de bejaarde ouders die niet bij hun kinderen wilden aankloppen en daarom ook geen recht op steun hadden, zei ze: '[...] men treedt terug in de schemer van een zo stil mogelijk gehouden armoede [...]'.¹³⁷

Er was voor de nieuwe wet veel overleg nodig met kerkelijke en andere maatschappelijke organisaties die met materiële steunverlening te maken hadden. Maar op 19 november 1958 meldde minister Klompé de Tweede Kamer dat zij hoopte als voorschot op het wetsontwerp 'inzake de geldelijke en materiële voorziening in de kosten van levensonderhoud', de latere ABW – waaraan op het departement gewerkt werd – met een ontwerp te komen waarin het verhaalsrecht aanmerkelijk beperkt werd: 'Verscheidene afgevaardigden hebben in dezen op spoed aangedrongen. Ik kan mededelen, dat het wetsontwerp tot beperking van het verhaalsrecht thans de Ministerraad gepasseerd is, zodat ik nog in 1958 de indiening van dit ontwerp hoop te kunnen bewerkstelligen'.¹³⁸

Deze laatste mededeling wekt bevreemding wanneer na enig bladeren in de notulen van de ministerraad blijkt dat in elk geval tot 6 juni 1959 de beperking van het verhaalsrecht hier regelmatig voorwerp van discussie was. Ook de door Klompé op 19 november gedane uitspraak dat het wetsontwerp nog voor 1 januari ingediend zou worden, is opmerkelijk. Dat het jaartal 1958 geen drukfout is, wordt bewezen door de uitspraak van Lips-Odinot (Groep Gortzak, een afsplitsing van de CPN) later in dezelfde vergadering: 'Het verheugt mij [...], dat de Minister heeft toegezegd, dat het wetsontwerp inzake beperking van het verhaalsrecht nog dit jaar zal worden ingediend'.¹³⁹

Dat verscheidene afgevaardigden op spoed aandongen, zoals Klompé zei, was maar al te waar. Een duidelijk voorbeeld was Cor Borst (CPN), die er zes dagen eerder in de Kamer aan herinnerd had dat er bij de kabinetsformatie in 1956 al sprake was van de komst van een wet die het

verhaalsrecht zou beperken. Ook wees hij erop dat Klompé in 1957, een jaar later, in de Tweede Kamer verteld had dat zij een wetsontwerp had, dat met enige departementen werd besproken.¹⁴⁰ Het jaar daarna schreef zij in de memorie van toelichting bij de begroting voor 1959 hetzelfde: 'Een wetsontwerp beperking van het verhaal [...] is opgesteld. Over dit wetsontwerp is het interdepartementaal overleg gaande.'¹⁴¹ Dat was kort voordat Borst en anderen hun verhaal hielden. Heroma-Meilink vroeg zich in november 1958 af waarom het interdepartementale overleg zo lang moest duren. Zij vond het dringend nodig dat het wetsontwerp zeer binnenkort behandeld zou worden, omdat ze wist 'dat de geldende verhaalsbepalingen een massa ellende brengen over de levensavond van een groot aantal medeburgers, die onder het bestaansminimum leven, omdat zij niet door een eigenlijk noodzakelijke steunaanvraag het verhaal op hun kinderen willen zien toegepast. Het is dit verschijnsel, dat het verhaal in onze ogen zo extra verwerpelijk maakt [...]'.¹⁴²

Een jaar later, op 17 december 1959, zag de Kamer het wetsontwerp nog steeds tegemoet. Jeanette ten Broecke Hoekstra (vvd) – 'Een actieve liberale volksvertegenwoordigster in de beste zin van het woord, met de strijdlust en de bewogenheid van de vroegere suffragettes'¹⁴³ – merkte op 'dat het er langzamerhand op begint te lijken, dat de voorbereiding van het wetsontwerp tot beperking van het verhaal veel voetangels en klemmen op haar weg vindt'.¹⁴⁴

Een paar dagen later kwam Klompé dan toch met de verheugende mededeling dat het overleg in de ministerraad over het wetsontwerp was afgesloten en dat de indiening spoedig zou volgen.¹⁴⁵

Een van de genoemde voetangels (of klemmen) bestond uit de moeizame besprekingen in de ministerraad. Klompé stuitte hier met haar wetsontwerp op veel weerstand. In de notulen van 12 september 1958 werd geconstateerd dat Klompé 'nogal wat haast' had met dit wetsontwerp. De ministers bespraken vooral uitgebreid hoe de materiële bijstand gefinancierd moest worden als het verhaalsrecht drastisch beperkt zou zijn. Na de val van het kabinet-Drees IV in december 1958 zette het interimkabinet onder leiding van Beel de discussie voort. Er werd duidelijk gesteld dat het rijk geen middelen had voor extra kosten, waarop Klompé opmerkte dat in eerdere ondersteuningsregelingen van na 1945 de verplichte financiële steun van familie zelfs geheel werd uitgesloten en de extra kosten door de overheid betaald werden. Bovendien, zei ze, was in het programma van het vorige kabinet reeds een voorstel voor beperking van het verhaalsrecht afgesproken.¹⁴⁶ In de vergadering van 20 februari 1959 was de weerstand tegen het wetsontwerp weer aanzienlijk. Minister-president Beel

vreesde, gelet op de adviezen van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en de Raad van Advies voor de Gemeentefinanciën, dat de Tweede Kamer wel eens een probleem zou kunnen maken van de kosten die de regering zou moeten opbrengen om de gemeenten te compenseren. Zijlstra (Financiën) merkte op dat uitgangspunt van de ministerraad bij aanvaarding van het wetsontwerp moest zijn dat invoering van de wet het rijk niets extra's zou mogen kosten. Er was simpelweg geen geld voor. Waarop Klompé zei dat er nog niets bekend was over de kosten. Desondanks vond Zijlstra het laten vervallen van het verhaalsrecht een dure en vérstrekkende maatregel: 'Het komt er in feite op neer dat ouden van dagen er een nieuwe AOW-uitkering bij krijgen.' Drees, ook present, viel Klompé bij met de opmerking dat ook de groep van weduwen en wezen in aanmerking konden komen voor verhaalsbeperking. Klompé zei dat ze weg moest, maar de behandeling in de volgende ministerraad wilde voortzetten.¹⁴⁷

Een week later stelde Klompé vast dat dit kabinet het wetsontwerp niet meer zou behandelen, zodat indiening van het wetsontwerp bij de Tweede Kamer zou moeten wachten tot het volgende kabinet. Wel bracht zij de anderen nog onder de aandacht dat vertegenwoordigers van de kerkgenootschappen met wie zij contact had gehad, het wetsontwerp onderschreven. Dit was een belangrijk resultaat, omdat de kerken direct betrokken waren bij de steunverlening en de barmhartigheid (*caritas*) hoger in het vaandel hadden staan dan het recht op overheidssteun. 25 jaar later herinnerde Klompé zich dat onder meer de kerken aanvankelijk moeite hadden met het wetsontwerp.¹⁴⁸

Kort nadat in mei 1959 het kabinet-De Quay aan het werk was gegaan, meldde Klompé dat zij nog bezig was informatie te verzamelen bij de kerken en daarom wilde wachten met verdere bespreking van het wetsontwerp. Toxopeus (Binnenlandse Zaken, vvd) en Beerman (Justitie, CHU) gaven te kennen dat zij bezwaren hadden tegen het wetsontwerp, waarop Klompé voorstelde het op een later tijdstip opnieuw aan de orde te stellen. Aldus werd besloten.¹⁴⁹

In december 1959 passeerde het wetsontwerp dan toch eindelijk de ministerraad en werd het ingediend. Op 8 november 1960 nam de Tweede Kamer het in behandeling en een dag later werd het aangenomen. Op 10 januari 1961 nam de Eerste Kamer het wetsontwerp aan. Op 1 maart 1961 trad de Wet Beperking Verhaalsrecht in werking. Voor veel bejaarden en hun kinderen was de nieuwe wet inderdaad een weldaad. In 1984 herinnerde Klompé zich dat de directeur van de gemeentelijke sociale dienst van Amsterdam begin jaren zestig zei: 'Die wet die u heeft gemaakt,

die heeft een geweldige invloed op de geestelijke volksgezondheid. Want wat is er gebeurd nu die druk op de kinderen om voor ouders te moeten betalen is weggefallen? Er is weer openheid in het gezin gekomen. Ze helpen ouders weer. Er komt een menselijke verhouding terug die eigenlijk weg was.¹⁵⁰

'... met opgeheven hoofd...'

Toen vader Jan Klompé door ziekte niet meer in staat was de kost te verdienen, geraakte het gezin Klompé in kommersiële omstandigheden. Hoe zij zich daar met elkaar doorheen geslagen hebben, zouden de kinderen niet licht vergeten. Zoals we al zagen in hoofdstuk 2 werkte Marga vanaf haar negentiende jaar hard om samen met moeder en haar oudere zus Hilde te zorgen dat het gezin niet van de katholieke caritas afhankelijk werd. Dat zou als een vernedering gevoeld worden, temeer omdat vader bestuurslid van St.-Vincentius en van het Rooms-Katholiek Armbestuur was geweest. Het was al erg genoeg dat sommige vrienden die financieel hielpen, vonden dat de meisjes Klompé zodra ze niet meer leerplichtig waren van school moesten om met een eenvoudig baantje een financiële bijdrage te leveren.¹⁵¹ Over Marga zei Charlot Klompé: 'Nu begrijpt u ook wel waarom Marga er zo op gehamerd heeft dat het een recht moest zijn om in bepaalde omstandigheden geld van de overheid te krijgen, en geen gunst.'¹⁵²

Hans van Munster, die als vicaris-generaal van het aartsbisdom Utrecht vanaf 1972 intensief met Klompé samenwerkte in een adviescommissie voor de bisschoppen en al gauw goed bevriend met haar raakte, herinnerde zich dat Marga hem had verteld dat ze vanuit het gezin van vroeger wist hoe het was om 'bedeeld' te worden. 'Dat heeft heel duidelijk meegespeeld.'¹⁵³ Deze ervaring aan den lijve van de 'stille armoede' die het gezin vroeger leed, zal een rol gespeeld hebben in Klompés overtuiging dat financiële ondersteuning door de overheid geen gunst, maar een recht diende te zijn. 'Ik herinner me niet ooit een ander standpunt gehad te hebben.'¹⁵⁴

Toen de commissie-Quarles van Ufford in 1954 met haar onbevredigende 'wetsontwerp' kwam, was het aan de minister van Maatschappelijk Werk Van Thiel om óf daarmee verder te gaan óf een nieuw wetsontwerp voor te bereiden, omdat het resultaat van de commissie niet meer was dan een aanpassing van de Armenwet. Maar toen er van Van Thiel op dat gebied niet veel te verwachten bleek, werd de Kamer ongeduldig. Andere West-Europese landen waren verder gevorderd in sociale wetgeving; daar gold

financiële steun in de noodzakelijke kosten van het bestaan van overheidswege als een recht.¹⁵⁵ Wel waren er in Nederland grote groepen die konden profiteren van de ruimte die de in 1912 herziene Armenwet bood voor allerlei nieuwe vormen van bijstandsverlening. Ook waren er sociale verzekeringen gekomen, zoals de ww voor werklozen, de AOW voor bejaarden en de AWW voor weduwen en wezen. En er waren groepsregelingen, die ook recht gaven op een uitkering (zonder verhaal); zij waren niet in een wet vastgelegd, maar berustten op een ministeriële beschikking.¹⁵⁶ Het was de bedoeling dat deze groepsregelingen samen met de individuele bijstand werden ondergebracht in één wet die de Armenwet moest vervangen.

De kiem van het wetsontwerp werd gelegd in de vele bijeenkomsten van Klompés topstaf, waarin nogal wat jonge sociologen een belangrijke inbreng hadden. Het was niet voor niets dat het ministerie van Maatschappelijk Werk al snel na zijn oprichting het 'sociologenministerie' werd genoemd. De eerste minister Van Thiel had in zijn maidenspeech aangekondigd dat voor de negen ontwikkelingsgebieden van Nederland – regio's met economische, sociale en culturele achterstand – contact was gelegd met drie sociologische onderzoeksinstituten.¹⁵⁷ Klompé vertelde in 1984: 'Ik herinner me dat ik in mijn topstaf geweldige discussies heb gehad: wat zijn nu de uitgangspunten van deze wet die we gaan maken? Daar kwam filosofie, daar kwam theologie bij te pas. Spottend heeft mijn secretaris-generaal Werner eens tegen me gezegd: "Ach, jouw theologie ook altijd." Maar toen ik later weg was als minister zei hij eens tegen me: "Ik mis wel erg jouw theologie."¹⁵⁸

Eerst moest antwoord gegeven worden op de belangrijke vraag of de materiële en de immateriële maatschappelijke zorg samen in één wet moesten komen, of dat ze gescheiden gecodificeerd zouden worden. Bij de begrotingsdebatten in de Tweede Kamer zei Klompé in de herfst van 1957: 'Voor de integratie is het belangrijk, dat ik met één wet kom. [...] Ik houd vast aan de hoop, dat het mogelijk zal zijn er één gebouw van te maken.'¹⁵⁹ Maar door het principiële verschil tussen de voorziening in de kosten van het levensonderhoud (die primair bij de overheid lag) en de voortschrijdende specialisatie van de immateriële zorg (gelegen bij de kerken en particuliere organisaties) bleek het samengaan van materiële en immateriële hulp in één wet ten slotte een onvervulbare wens. Daarom besloot Klompé met een afzonderlijke wet 'bijstand levensonderhoud' te komen. Najaar 1958 maakte zij bekend: 'Ik heb op mijn departement [...] voorrang gegeven aan een wetsontwerp, dat zich in zijn opzet en werking beperkt tot de geldelijke en materiële voorzieningen.'¹⁶⁰

Materiële steun en immateriële zorg waren nu niet meer gekoppeld. Mensen die financiële bijstand kregen, zouden niet langer te maken krijgen met kerkelijke of particuliere instanties die de door hen verleende financiële steun konden gebruiken om de begunstigten aan zich te binden, hen te verheffen en verantwoordelijkheidsbesef bij te brengen. Voor de immateriële voorzieningen echter bleven kerkelijk en particulier initiatief in principe verantwoordelijk; die hulpverlening moest, zoals Klompé het in 1984 uitdrukte, 'gebed zijn in de bevolking'.¹⁶¹

In november 1958 vertelde Klompé de Tweede Kamer tijdens het begrotingsdebat voor MW dat zij nog niet kon zeggen wanneer het wetsontwerp 'bijstand levensonderhoud' zou worden ingediend. Zij sprak daarbij over 'rijpwording in de verschillende geledingen van de maatschappij'.¹⁶² Ze wilde tijd hebben om voldoende maatschappelijk draagvlak te creëren. In de daaropvolgende jaren werd een voorontwerp in alle sectoren van het maatschappelijk middenveld besproken en naar aanleiding van de resultaten aangepast.¹⁶³ Vooral in bepaalde protestants-christelijke kringen bleven er bezwaren tegen de bijstandswet, die de barmhartigheid overbodig maakte. Niet langer de naaste familie, 'ook niet meer de gemeente van Christus', maar het gemeentehuis zou de noodzakelijke steun verlenen, constateerde, maart 1963, Maarten Schakel, een gereformeerde dorpsburgemeester uit de Alblasserwaard die anderhalf jaar later voor de ARP in de Tweede Kamer zitting zou nemen. 'Wij leggen nu ook formeel wettelijk onze geestelijke armoede vast'.¹⁶⁴

In de ministerraad was Klompé van mening dat behalve de sociale verzekeringen alle overheidssteun in de nieuwe wet door haar departement geregeld zou moeten worden, dus ook de groepsregelingen voor langdurig werklozen, gehandicapten, kunstenaars en zelfstandigen. Dit zou een nederlaag betekenen voor Sociale Zaken, dat dergelijke groepsregelingen in eigen beheer wilde houden, wat natuurlijk niet ongunstig was voor het sociale gezicht van dit ministerie.¹⁶⁵

Vooral in de ministerraadsvergadering van 18 mei 1962 werd naar aanleiding van brieven van Klompé – gedateerd respectievelijk 2 en 4 mei 1962 – gediscussieerd over dit conflict tussen haar en Veldkamp.¹⁶⁶ Deze minister liet weten dat hij de wet in ieder geval mede wilde ondertekenen, omdat er hoe dan ook raakvlakken waren – met name in de groepsregelingen – tussen de sociale wetgeving van zijn departement en de bijstandswet. Hij was van mening dat Klompé en hij samen – in die volgorde – voordrachten voor nieuwe groepsregelingen moesten doen en vond bovendien dat hijzelf bij regelingen die hoofdzakelijk te maken hadden met voorzieningen in verband met arbeid, de eerste ondertekenaar moest zijn.¹⁶⁷

Centraal echter stond de vraag welke regelingen onder de Algemene Bijstandswet moesten vallen. In tegenstelling tot Klompé was Veldkamp van mening dat de regeling voor zelfstandigen niet naar de ABW overgeheveld moest worden, omdat hun situatie in verband stond met arbeid. Er ontstond toen een discussie over het verschil tussen zelfstandigen en mensen in loondienst. Klompé vond het niet juist dat de bijstandswet alleen maar zou gelden voor een restgroep die niet op grond van de groepsregelingen geholpen kon worden. Veldkamp had er wel begrip voor en was bereid er een oplossing voor te zoeken.¹⁶⁸

De discussies tussen Klompé en Veldkamp verliepen overigens niet erg gemakkelijk; er stond voor beiden veel op het spel en ze waren aan elkaar gewaagd. Veldkamps vakbekwaamheid was groter dan die van Klompé en in energie evenaarde hij haar, evenals in zijn aversie tegen het sluiten van compromissen. Beiden hadden moeite met ongelijk bekennen, maar Veldkamp had het grote manco dat hij door bepaalde karaktertrekken vaak mensen tegen zich in het harnas joeg. In tegenstelling tot Klompé was hij daardoor, 'met zijn soms impulsieve en onbehouwen optreden, nogal eens middelpunt van hooglopende ruzies. [...] Ook kon hij in dergelijke situaties enorm driftig worden.'¹⁶⁹

Veldkamp bedacht inderdaad een compromis, dat in de ministerraad van 25 mei werd besproken. Klompé vond het echter niet acceptabel en wilde van geen wijken weten. Zij herinnerde eraan dat haar de opdracht was gegeven een wet te maken en dat de regering in 1959 in een brief aan de Tweede Kamer had gesteld dat de groepsregelingen onder de bijstand zouden vallen, mede in het belang van een homogeen beleid. Als de regelingen onder twee verschillende departementen vielen, zo betoogde Klompé, zou men 'twee soorten mensen' maken. Maar Veldkamp bleef bij zijn standpunt, waarmee een deel van de ministers het eens was. Desondanks achtten zij zich gebonden aan de brief uit 1959 over de taakafbakening tussen Sociale Zaken en Maatschappelijk Werk. Veldkamp was teleurgesteld over de gevoerde discussie.¹⁷⁰ Wel kreeg hij het voor elkaar dat zijn departement verantwoordelijk zou zijn voor de uitvoering van de groepsregelingen en dat hij daarom de wet zou medeondertekenen. Het was waarschijnlijk in deze vergadering dat bij Klompé de emoties zo hoog opliepen dat zij in tranen uitbarstte.¹⁷¹

Op 1 juni 1962 nam de ministerraad het ontwerp Algemene Bijstandswet aan. De uitvoering van de bijstand door de gemeentelijke sociale diensten zou onder mw vallen. Dit gold ook voor de 'thans onder Sociale Zaken en Volksgezondheid ressorterende regelingen voor zelfstandigen en gehandicapten'.¹⁷²

Begin april 1963 vond in de Tweede Kamer de behandeling plaats van 'het laatste bolwerk' of 'het sluitstuk' van de sociale zekerheid, Klompés 'grote werkstuk', de kroon op het werk van, zoals de journalist Jan Joost Lindner schrijft, deze 'kordate juffrouw die bijstand tot recht maakte'.¹⁷³ Klompé trad daarbij in het krijt voor de verdediging van het wetsontwerp, terwijl Veldkamp achter de regeringstafel zat. In zijn *Herinneringen* schrijft hij:

De parlementaire behandeling was overigens heel interessant. Alhoewel ik met een beetje goede wil op verschillende punten aan de discussie had kunnen deelnemen, vond ik het wetsontwerp zodanig het politieke kind van mijn vrouwelijke collega, dat ik het haar niet wilde aandoen ook de regeringskatheder, naast de ondertekening van het wetsontwerp, met mij te moeten delen.¹⁷⁴

De rivaliteit tussen Klompé en Veldkamp was overigens algemeen bekend. Ten Broecke Hoekstra (vvd), op wie de regeling 'een zeer gekunstelde indruk' maakte, merkte op dat er maar één goede oplossing zou zijn: in het volgende kabinet zouden de departementen van Sociale Zaken en Volksgezondheid en mw onder één minister moeten komen met drie afzonderlijke directeuren-generaal en desnoods met drie staatssecretarissen. Zij voegde eraan toe: 'Met nadruk wil ik hier verklaren, dat ik het Ministerie van Maatschappelijk Werk als zodanig in geen geval wil zien opgeheven, omdat mijns inziens in de afgelopen jaren voldoende is gebleken, dat dit departement niet meer weg te denken is uit de samenleving. Een goede coördinatie is echter dringend noodzakelijk.'

Waarop Klompé zo reageerde:

Mijnheer de Voorzitter, mag ik de geachte afgevaardigde iets vragen; ik heb iets niet begrepen. De geachte afgevaardigde zei: 'Ik wil met nadruk zeggen, dat ik van mening ben, dat het Departement van Maatschappelijk Werk niet moet worden opgeheven'; in de daaraan voorafgaande zin zei de geachte afgevaardigde, dat het wel moest worden opgeheven.

Blijkbaar had zij het voorgestelde ministerie van Sociale Zaken, Volksgezondheid en Maatschappelijk Werk begrepen als een opheffing van laatstgenoemd departement. Inhoudelijk zou dat weliswaar niet het geval zijn,

maar het zou daarbij wel zijn zelfstandigheid verliezen, en daar doelde Klompé hoogstwaarschijnlijk op.

Ten Broecke Hoekstra: 'Neen, want volksgezondheid is ook een onderafdeling van Sociale Zaken. Zo wil ik het Departement van Maatschappelijk Werk ook zien onder de Minister van Sociale Zaken.'¹⁷⁵

Het antwoord zal Klompé niet als muziek in de oren hebben geklonken. Ten Broecke Hoekstra merkte in dat verband ook nog op: 'Dan alleen zal er ook geen sprake meer zijn van rivaliteit tussen de twee bewindslieden, waarop telkens maar weer wordt gedoeld.'¹⁷⁶ De volgende dag, 3 april 1963, meldde het *Algemeen Handelsblad* dat de beide ministers, toen zij deze opmerking maakte, trachtten 'door afwerende en verwonderde gebaren [...] duidelijk te maken, dat daar nimmer sprake van was geweest'.

Het was er Klompé, die niet meer in het nieuwe kabinet zou terugkeren, veel aan gelegen het wetsontwerp nog voor de verkiezingen op 15 mei door de Kamers te loodsen. Het tempo dat zij hierbij aan de dag legde, werd bij de behandeling hier en daar van kritisch commentaar voorzien. Werd er de afgelopen jaren steeds op spoed aangedrongen, Klompés eindsprint ging de Tweede Kamer toch wel wat erg snel. Heroma-Meilink vond het overhaaste tempo bijna onverantwoord, en ook Ten Broecke Hoekstra sprak van haastwerk.¹⁷⁷ In haar reactie wees Klompé erop dat er een lang traject doorlopen was, waarin het voorontwerp langs veel verschillende instanties was gegaan: lagere overheden, kerken, vak- en standenorganisaties, organisaties van maatschappelijk werk enzovoort. De voorbereiding had dus veel langer geduurd dan de periode van negen maanden waarin het ontwerp bij de Kamer lag. 'Dat neemt niet weg, dat ik van mening ben – en ik zeg het met dankbaarheid –, dat de Kamer bijzonder hard en zeer snel heeft gewerkt.'¹⁷⁸

Op de vraag hoe het kwam dat het wetsontwerp zo traag vorderde, wijst historica Loes van der Valk op de problemen rond de taakverdeling en de rivaliteit tussen de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid en die van MW.¹⁷⁹ Dat begon al in 1956, toen de nieuwe wetgeving in de regeringsverklaring werd aangekondigd, maar al gauw duidelijk werd dat er eerst overeenstemming moest zijn over de taakafbakening van Maatschappelijk Werk.¹⁸⁰ Bij de kabinetsformatie in 1959 waren, voornamelijk om de knoop door te hakken, de groepsregelingen aan Maatschappelijk Werk toegewezen. Een besluit waarmee Veldkamp het in 1961 geheel niet eens was, waarna de competentiestrijd weer oplaaide en Klompé in het defensief werd gedrongen. Ook op de inhoud van de nieuwe wet had de interdepartementale rivaliteit invloed. Alleen al door het recht op mede-

ondertekening van Veldkamp werd de beleidsvrijheid van Klompés departement aan banden gelegd.¹⁸¹

Tijdens de behandeling in de Tweede Kamer werd weer eens te meer duidelijk dat de PVDA de partij was die er de grootste moeite mee had dat de Bijstandswet onder het ministerie van Maatschappelijk Werk viel. Heroma-Meilink liet nog eens weten dat haar fractie veel bezwaren had tegen het opnemen van de groepsregelingen in de Algemene Bijstandswet. Een paar jaar eerder al, eind 1959, had Trees Lemaire (PVDA) onomwonden verklaard dat zij er grote moeite mee had dat het ontwerp Bijstandswet onder Maatschappelijk Werk viel en niet onder Sociale Zaken en Volksgezondheid. En dat minister Van Rooy dat gewóón vond!¹⁸² Iets eerder had zij Klompé in de Kamer gewezen op een artikel van de hand van jurist, theoloog en sociaaldemocraat Moltzer, die meende dat de voorbereiding van een wettelijke bijstandsvoorziening thuishoorde bij Sociale Zaken. Ironisch genoeg was het dezelfde Moltzer van wie Klompé in juni 1956 drie krantenartikelen over maatschappelijk werk in haar map over de kabinetsformatie van dat jaar had gelegd.

Een belangrijk punt bij het verlenen van bijstand was de vraag of dit bedrag voor iedereen hetzelfde moest zijn of individueel vastgesteld moest worden. Artikel 1 lid 2 van de ABW luidt:

De bijstand wordt afgestemd op de omstandigheden en mogelijkheden van persoon en gezin, alsmede op het betoonde besef van verantwoordelijkheid voor de voorziening in het bestaan. Hij is erop gericht de persoon zo mogelijk in staat te stellen zelfstandig in zijn bestaan te voorzien.¹⁸³

Klompé wilde rekening houden met de persoonlijke situatie van de aanvrager. Zij gebruikte bij de behandeling van het wetsontwerp een voorbeeld van een advocaat die 'in zijn eigen stand' bijstand wenste. Dat ging haar veel te ver; zij dacht hier eerder aan een korte overbruggingsperiode naar het lagere niveau van de noodzakelijke kosten van het bestaan.¹⁸⁴

Het omgekeerde gevaar van de individualisering van het uitkeringsbedrag bracht Tweede Kamerlid Johan Zwanikken (KVP) in twee anekdotes onder woorden:

Anno 1963 kwam een ambtenaar, ingevolge de Armenwet belast met het zogenaamde onderzoek, bij voorheen vrij welgestelde lieden. Hij ontmoette een van huis uit chique dame, zeer charmant voor haar leeftijd, die een chique japon droeg, die zij – ik wist dat toevallig –

cadeau had gekregen. De ambtenaar veroorloofde zich toen de uitdrukking: 'Mevrouw, wat ziet u er nog deftig uit.' Dan heb ik zin onheuse uitdrukkingen te gebruiken.

Meer anekdotisch is, dat een huisbezoekende armmeester in een van onze plattelandsgemeenten ergens op bezoek gaat en, teruggekeerd in de gemeentelijke dienst, zegt: die lui van Derksen hebben nog geen steun nodig, want die lezen nog een grote krant bij de grote lamp de hele avond. Laat maar zitten, zij hebben geen steun nodig. Dan is het eenvoudig godgeklagd, dat wij in het midden van de zoste eeuw nog deze dingen moeten ontdekken.¹⁸⁵

Er werden twaalf amendementen ingediend, waarvan er acht werden aangenomen (waaronder het voorstel om niet van Bijstandwet, maar van Bijstandswet te spreken, welk voorstel aangenomen werd). Heroma-Meilink kwam met een motie waarin er bij de regering op werd aangedrongen om zo snel mogelijk een algemene groepsregeling voor mindervaliden tot stand te brengen. Deze zou dan de Tijdelijke Bijstandregeling voor Mindervaliden (TBM) vervangen, die in 1962 door Maatschappelijk Werk was ingesteld. Ondanks Klompés overtuiging dat de bijstand zoveel mogelijk in groepsregelingen vastgesteld en uitgevoerd moest worden, was zij op grond van drie argumenten fel tegen deze motie gekant. Ten eerste had Veldkamp op twee belangrijke punten van een in te stellen verzekeringsregeling voor mindervaliden advies gevraagd aan de SER; het SER-beraad daarover zou door een algemene groepsregeling gefrustreerd kunnen worden. Het tweede argument betrof de nog maar zeer korte levensduur van het kabinet, zodat door het aannemen van de motie het volgende kabinet daarmee opgescheept zou zitten. Het derde argument ging over de financiële consequenties voor het Rijk, ofschoon zij toegaf dat, waar welzijn en geluk van de mindervaliden in het geding waren, financiële overwegingen niet van doorslaggevend belang mochten zijn.

Heroma-Meilink wees de minister er vervolgens op dat de Kamer met het aannemen van de motie 'niets anders deed dan op dit moment – ik kan helemaal niet inzien dat dit een inopportuun moment zou zijn – uitdrukkelijk als haar mening uitspreken dat voor de groepen mindervaliden die [...] op dit moment tussen de wal en het schip vallen, de groepen, die aan het kortste einde trekken, in afwachting van de veelomvattende, beter gefundeerde, belangrijke maatregelen die worden gepland door de regering en welke op het ogenblik nog om advies bij de S.E.R. zijn, iets moet worden gedaan'.

Klompés argumenten konden niet verhinderen dat de motie met algemene stemmen werd aangenomen.¹⁸⁶ Het is vreemd dat het beroep van Heroma-Meilink op Klompé om iets te doen voor mensen die 'tussen de wal en het schip vallen' bij haar geen gehoor vond. Juist zij nam het op voor groepen in de verdrukking en haar departement was in haar ogen onmisbaar om mensen niet in de marge van de samenleving te laten verdwijnen.¹⁸⁷ Het is daarom de vraag of het standpunt dat zij over de mindervaliden naar voren bracht wel haar persoonlijke mening was. In ieder geval was zij gebonden door de voorkeur van de regering voor de volksverzekering, een regeling dus die buiten de Algemene Bijstandswet tot stand zou komen.

Ten slotte staan we nog even stil bij een vergeten groep waarvoor Ten Broecke Hoekstra tijdens de behandeling aandacht vroeg: de thuislozen. Zij had er al eerder de aandacht op gevestigd in een vergadering van de vaste Kamercommissie voor MW op 31 oktober 1962. Na eerst de minister gevraagd te hebben of deze de geraamde bedragen werkelijk voldoende vond om het werk in de inrichtingen van thuislozen enigszins op moderne wijze te kunnen aanpakken, vroeg Ten Broecke Hoekstra welke argumenten Klompé had om een rijksgroepsregeling voor thuislozen af te wijzen. Klompé antwoordde dat een uitkering voor thuislozen het bezwaar had 'dat men als het ware door een faciliteit voor deze groep te geven een premie geeft op het zwerven'.¹⁸⁸

Een kleine maand later, tijdens de begrotingsdebatten, kwam Ten Broecke Hoekstra erop terug. Zij weersprak het argument dat een uitkering een premie gaf op het zwerven: het zwerven ligt wel of niet in iemands natuur en een bescheiden uitkering op grond van een groepsregeling zal een mens wie het zwerven niet in het bloed zit, niet aan het zwerven brengen. Zij vroeg de minister nogmaals ernstig te bekijken of een groepsregeling voor deze groep van zo'n 10.000 thuislozen toch niet verantwoord zou zijn.¹⁸⁹ Klompé antwoordde dat zo'n groepsregeling niet strookte met het werk van de moderne thuislozenzorg, waarbij geprobeerd werd de mensen die in een inrichting voor thuislozen waren opgenomen, aan het werk te krijgen. Dezen kregen echter geen uitkering, aldus Klompé, terwijl via de bepleite groepsregeling de 'zwerfers' daar wel voor in aanmerking zouden komen. Hoewel Ten Broecke Hoekstra later nog de gelegenheid had hierop in te gaan, deed zij dat niet.

Maar zo'n vier maanden later, begin april 1963, tijdens de behandeling van het ontwerp Algemene Bijstandswet, bracht Ten Broecke Hoekstra de thuislozen nog éénmaal ter sprake: 'Ik dring er [...] voor de zoveelste maal op aan, spoedig een groepsregeling voor de thuislozen tot stand te

brengen.' Zij wees erop dat ook de Vereniging van Nederlandse Gemeenten hierop had aangedrongen, maar dat Klompé het categorisch had afgewezen. Ten Broecke Hoekstra: 'Ik laat mij nu niet meer met een kluitje in het riet sturen, doordat de Minister gaat zeggen, dat dit een aanzuigende werking zou hebben op de zwerflust, want ik heb [...] al duidelijk uiteengezet, dat die zwerflust iemand in het bloed zit en dat die groepsregeling niemand aantrekt om op grond daarvan zwerver te worden.'¹⁹⁰ Ook nu vond haar pleidooi geen weerklank bij minister Klompé.

Het ontwerp Algemene Bijstandswet werd op 10 april 1963, inclusief de individuele afstemming, door de Tweede Kamer aangenomen en twee maanden later door de Eerste Kamer. Hier was onder meer met Martina Tjeenk Willink een urenlang debat aan voorafgegaan, 'soms heel nors, soms poeslief'.¹⁹¹ Bij de behandeling van het wetsontwerp in de Eerste Kamer noemde Tjeenk Willink Klompé schertsenderwijs een waardig opvolgster van keizer Karel v, die in 1531 de eerste armenzorgregeling had uitgevaardigd. Een grapje dat de minister, volgens de *Leeuwarder Courant*, niet kon waarderen.¹⁹² Twee dagen later, op 13 juni, kreeg het ontwerp ABW door de koninklijke handtekening kracht van wet, welke op 1 januari 1965 in werking trad. De ABW was in parlement en maatschappij met grote instemming ontvangen. Er zouden al spoedig versijningen, uitbreidingen en wijzigingen aangebracht worden, maar in ieder geval had Nederland nu, net als omringende landen, een wet die de overheid verplichtte nood-druftige burgers bijstand te verlenen.

De ABW betekende het eindpunt van een ontwikkeling die al decennia-lang aan de gang was, een eindpunt waar de tijd meer dan rijp voor was en dat door Marga Klompé met overtuiging gerealiseerd is.

Degenen die op het departement bij de totstandkoming van de nieuwe wet betrokken waren geweest, vierden een feestje. Daarvan getuigt een klein fotoalbum dat Klompé later cadeau kreeg en waarin J.Th.A.H. van der Putten, de voorzitter van de departementale werkgroep (Klompés 'topstaf'), had geschreven: 'Als herinnering aan het feestelijk slot van een arbeid, die nog voor de komende generatie zal getuigen van Uw sociale bewogenheid, doorzettingsvermogen en leiderschap als minister.'¹⁹³

Een kort na de verkiezingen van 15 mei 1963 gehouden enquête gaf te zien dat Klompé, De Quay en Luns, alle drie KVP, de populairste bewindslieden van dat moment waren.¹⁹⁴ Twee maanden later, na de afsluiting van de eerste periode als minister, werd Marga Klompé onderscheiden met het Grootofficierschap in de Orde van Oranje-Nassau.¹⁹⁵

10
'[...] het gruwelijkste wapen
dat zij had: de telefoon.'

Het leiderschap van juffrouw Klompé

Nee maar, wát een felheid! Haarfijn registreerde de camera alle bewegingen op het expressieve gelaat van onze Haya, alle nuances van sarcasme, spot, ongeloof, verbeterheid, vasthoudendheid, intelligentie, ongeduld. Haarfijn registreerde de camera alle nerveuze vermoeidheid op het gezicht van minister Marga, alle vastbeslotenheid, herstel van kalmte, beheerste argumentatie, gespannen luisteren, strijdlust. En als de ene zij aan het woord was dan flitste een seconde lang het gezicht van de andere zij voor de kijkers op, en ach, daar zag je wat gebeuren! Om nooit te vergeten, die twee expressieve, emotionele gezichten van die twee politieke vrouwen die het onbegrijpelijke probleem 'Omroepwet' voor mij tot een door merg en been gaande belevens hebben gemaakt.²

Zo onderging een journalist op 17 januari 1967 een Kamerdebat over het ontwerp omroepwet, dat zich voor de televisiecamera's afspeelde tussen minister Marga Klompé en vvd-coryfee Haya van Someren-Downer.³ Uit deze regels komt ondubbelzinnig naar voren hoezeer die beiden ervaren werden als personen met emoties. Gezien door het oog van de camera drong niet het politieke debat zich het sterkst aan de kijker op, maar waren het twee verschillende persoonlijkheden die elk vanuit haar eigen persoonlijke stijl, met haar eigen manier van spreken, haar eigen lichaamstaal en

mimiek in discussie met elkaar waren. Dat het hier bovendien ging om twee prominente politieke vrouwen die de degens kruisten, maakte de indruk van drama des te indringender. Dankzij de televisie konden de kijkers meeleven en daarbij partij kiezen, een keuze die op deze manier veel meer een ad-hockarakter had dan in het pre-televisietijdperk. De politiek had, vooral in verkiezingstijd, de mogelijkheden van de televisie ten volle geaccepteerd, om niet te zeggen omarmd. Klompé zelf had er in mei 1959 nog moeite mee gehad: zij uitte toen bezwaar tegen uitzending van de debatten over de regeringsverklaring, omdat het gevaar bestond dat sommige sprekers er meer aandacht voor hadden hoe zij zouden overkomen dan voor het debat zelf.⁴ Zeven jaar later, in juli 1966, was zij een stuk positiever over het gebruik van televisiecamera's in de Tweede Kamer.⁵

Zelf deed zij voor de camera's geen moeite zich gunstig te presenteren. Haar pluspunten waren haar bovengemiddelde lichaamslengte en haar gedecideerde stemgeluid, daarbij geholpen door een licht geaffecteerde uitspraak van het Nederlands. Zij sprak met overtuiging vanuit haar eigen gevoel – een spreken waaraan niets geacteerd was – en miste daarbij ieder gevoel voor retorica. Haya van Someren daarentegen acteerde veel meer, maakte meer gebruik van grapjes en hield daardoor de aandacht gemakkelijker vast. Hoewel ook Klompé het beeld dat de kijkers van haar kregen belangrijk vond, was zij misschien zozeer met de inhoud bezig dat zij niet kon denken aan andere dingen. De meeste tijd was zij zich (bij de omroepdebatten) tijdens het spreken duidelijk niet bewust van haar lichaamshouding: soms legde zij haar onderarmen op de kathedraal of accentueerde zij haar woorden met uitgestoken wijsvinger (maar niet met gestrekte arm) en af en toe zette zij de handen in haar zij of streek ze haar jurk glad.⁶

Groot was de tegenstelling tussen Klompé en minister van Buitenlandse Zaken Luns, die juist vaak de indruk maakte dat de inhoud hem niet bijster interesseerde, die vaak acteerde en met grapjes de regie in handen hield. Als hij eens niet in het buitenland was en de ministerraadsvergaderingen bezocht, kwam hij soms ongeïnteresseerd over. In 1962 schreef premier De Quay na een vergadering in zijn dagboek: 'Luns was onhebbelijk in zijn houding, lezen in de krant, niets noteren.'⁷ Maar de televisiecamera's gebruikte hij optimaal om zijn populariteit te versterken. Door deze én politieke verschillen konden Luns en Klompé, behalve in hun beginjaren, niet goed met elkaar overweg.⁸ Maar misschien speelde ook een belangrijke overeenkomst daarbij een rol: in overtuigingskracht waren zij behoorlijk aan elkaar gewaagd.

Henk te Velde ziet een samenhang tussen de manier waarop politieke leiders hun leiderschap vanuit hun persoonlijkheid vormgeven en de politieke periode waarin zij optreden.⁹ Als we de figuur van ‘de’ politieke leider verruimen tot die van ‘een’ politieke leider, dan is het interessant te zien hoe minister Marga Klompé zich in die rol manifesteerde. Ook kijken we hoe dat leiderschap van Klompé zich verhiel tot de politieke perioden en het leiderschap van de verschillende premiers die zij mee-maakte. Daarbij is niet alleen de persoonlijkheid belangrijk die zij in de openbaarheid liet zien, maar ook de persoon Marga, met haar eigen, door *nature* en *nurture* gevormde karakter.

Marga, de mens (een collectieve legpuzzel)

Eerst, voor alle zekerheid en ten overvloede: er is een verband tussen enerzijds de manier waarop mensen Marga Klompé in contacten ervaren hebben en wat zij zich daarvan herinneren, en anderzijds de soort relatie die zij met haar hadden. Daarbij spelen factoren een rol als de mate van intimiteit, de frequentie van de contacten en de functies die Klompé en de ander – eventueel binnen een bepaalde hiërarchie – uitoefenden. Voor dit boek zijn ruim zestig interviews gehouden met mensen die op enigerlei wijze met Marga Klompé in contact zijn geweest: familie, leerlingen, petekinderen, vrouwen uit vrouwenorganisaties, politici, ambtenaren, contacten in het kader van de rooms-katholieke kerk et cetera.¹⁰ De interviews dateren uit 2004, hergeen betekent dat de herinneringen stammen van zo’n twee tot acht decennia geleden. Maar er was nog veel dat de respondenten levendig voor ogen stond, misschien wel dankzij de grote indruk die Marga Klompé als persoon en als maatschappelijke topvrouw op hen gemaakt heeft. Daarbij loopt het merendeel van de herinneringen en meningen parallel, waardoor het beeld van Marga Klompé behoorlijk consistent uitvalt. Naast deze interviews zijn er nog de *Herinneringen aan Marga Klompé*, die in 1989, drie jaar na haar dood, zijn uitgegeven.¹¹

Er is in voorafgaande hoofdstukken al een en ander geschreven over bepaalde kwaliteiten en karaktertrekken van Marga Klompé. Een van de eigenschappen die genoemd werden, kwam al op jonge leeftijd bij Marga aan het licht. Toen zij als twintigjarige in 1932 les ging geven aan de meisjes van Mater Dei bleek al gauw dat ze voor dit onderwijs in de wieg was gelegd. De meisjes waren, op een enkele uitzondering na, erg enthousiast en juffrouw Klompé had door haar gedecideerde, sterk bij haar leerlingen betrokken optreden een gezag dat haar op het lijf geschreven leek en als

vanzelfsprekend werd aanvaard. 'Ze had goed de wind eronder, haar wil was wet. Wat ze in haar hoofd had, moest gebeuren.'¹² Later, in politiek en kerk, werd dit aspect van haar persoonlijkheid er niet minder op in de omgang met anderen, die ook ruimschoots hun sporen in de samenleving hadden verdiend. Albert van den Heuvel, die dierbare herinneringen koestert aan Marga, vertelde:

Klompé had graag willen trouwen, maar mannen waren bang voor haar, ze was zo assertief en zelfverzekerd. [...] Het was een formidabele schoolfrik; wee je gebeente als je iets deed wat haar niet beviel. [...] Je voelde je toch een schooljongen bij haar. [...] Het bleef ons aller lerares. Alsof je met een schriftje naar haar toe moest om een stempeltje te krijgen. Ze kon je heel erg op je plaats zetten.¹³

Verschillende vrouwen (een oud-leerling van Mater Dei, een familielid en een studiegenoot) spraken over haar overwicht op mannen.¹⁴ Rex Brico, de journalist die Klompé nog kort voor haar dood interviewde, sprak zijn gevoel uit dat zij altijd de lerares bleef en hij het jongetje, terwijl hij toch grote nationale en internationale journalistieke ervaring had. 'Daar moet een komma staan,' zei ze eens tegen hem.¹⁵ En Louis Frequin, na de oorlog jarenlang hoofdredacteur van *De Gelderlander* en in dezelfde Arnhemse parochie opgegroeid als Marga, noteerde dat zij in eigen politieke kring wel eens een 'bedillerige schoolfrik' werd genoemd. Maar daarachter vermoedde hij iets van onmacht, gebrek aan argumenten en wellicht wat politieke jaloezie.¹⁶ Victor Scheffers, secretaris van Justitia et Pax Nederland, die met Klompé heeft samengewerkt, was van mening: 'Ze was eigenlijk in hart en nieren een schooljuffrouw.'¹⁷ L.M. Pietersen, toenmalig politiek secretaris van KVP-kiesdistrict Amsterdam, sprak over 'haar beleurende kant: ze verbeterde iedereen'.¹⁸

Tijdens en vlak na de oorlog bleek eens te meer dat organiseren en leidinggeven Marga gemakkelijk afgingen, waarbij moeder Klompé duidelijk haar genetische sporen had achtergelaten. Marga was door haar gedrag en haar rijzige gestalte altijd zeer aanwezig en was met haar hoge opleiding in een 'mannenwetenschap' ook nog eens een opvallende uitzondering. Frans Andriessen, onder meer van februari 1967 tot december 1977 lid van de KVP-fractie in de Tweede Kamer en van begin 1972 tot mei 1977 voorzitter van die fractie, herinnerde zich: 'Klompé was een autoriteit en gedroeg zich ook als zodanig. En maakte daar gebruik van. Mensen met minder persoonlijkheid werden door Klompé overvleugeld.'¹⁹

Boven: Rijnstraat 22 in Arnhem, het geboortehuis van Marga Klompé.

Onder: Vader en moeder Klompé (in het midden) met hun vier dochters.
Marga leunt met haar arm op haar moeders schouder.

Boven: Apeldoornscheweg 46 in Arnhem, waar het gezin Klompé woonde van zomer 1921 tot 1936.

Onder: De kinderen begin jaren twintig. V.l.n.r.: Charlot, Frans, Elsbeth, Marga en Hilde.

Boven: Jan Klompé, begin jaren twintig.

Onder: Begin jaren twintig: het huis aan de Jansbuitensingel in Arnhem waar Charlotte Donders-Klompé, nicht van Jan Klompé, met haar man woonde. Voor de deur staat hun opmerkelijke auto.

Boven: Sweerts de Landasstraat 91 in Arnhem, waar het gezin vanaf 1936 woonde.

Onder: Juli 1943: een week kamperen in Liempde met leerlingen van Mater Dei en de meisjesclub van de Arnhemse rooms-katholieke hbs.

Boven: Omstreeks 1940: Marga Klompé (achterste rij, vierde van links) te midden van mededocenten en meisjes die voor het eindexamen zijn geslaagd.

Onder: Jaren dertig: het natuurkundelokaal van Notre Dame des Anges in Ubbergen.

Boven: Augustus 1947: Marga Klompé (links) met medeafgevaardigden op weg naar de conferentie van de International Federation of University Women in Canada en de Algemene Vergadering van de VN in Amerika, met een schip van de Holland-Amerikalijn.

Onder: Klompé tussen de mannen in de jaren vijftig. [Nationaal Archief]

Omstreeks 1950: Klompé met haar geduchte wapen, de telefoon. [Nationaal Archief]

Boven: 1 november 1948: kort voor de aanvaarding van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens legt Klompé de betekenis daarvan uit aan een aantal kinderen.
[Verenigde Naties]

Onder: Begin jaren vijftig: Klompé namens de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal ondergronds met een man van de praktijk. [Nationaal Archief]

Een fervent rookster. [Nationaal Archief]

Boven: Als enige vrouw tussen 77 mannen bij de Europese Kolen en Staal Gemeenschap. Hier zit Marga Klompé naast de Duitser Herman Kopf en H.A. Korthals.
[Nationaal Archief/Spaarnestad Photo/Fotograaf onbekend]

Onder: 15 oktober 1955: Klompé presenteert in de Raad van Europa het rapport over kernenergie.

Boven: Oktober 1956: Ivo Samkalden, Marga Klompé en Henk Hofstra voor paleis Soestdijk na hun beëdiging tot minister in het kabinet-Drees IV.
[ANP/Ge van der Werff]

Onder: Oktober 1956: Marga Klompé en Frans-Joseph van Thiel, de aantredende en scheidende minister van Maatschappelijk Werk.

15 juni 1957: Aartsbisschop Bernard Alfrink en Marga Klompé in de poppenkast.
[Nationaal Archief]

..... anders heb ik niets meer om aan te trekken !

Boven: Carl Romme werd Grootofficier in de orde van Oranje Nassau.
Minister Marga Klompé zorgt dat het lint goed op zijn schouders ligt,
terwijl premier Jan de Quay toekijkt.

Onder: Spotprent 'Het eeuwige vrouwelijke' van Brodier uit 1959, verschenen naar
aanleiding van de problemen die Klompé had om Volksgezondheid bij haar
departement (Maatschappelijk Werk) te krijgen.

Linksboven: Didymus Beaufort en Marga Klompé, afgevaardigden naar de algemene vergadering van de Verenigde Naties, aan het werk voor de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

Rechtsboven: Toon Ramselaar, Klompés dertien jaar oudere biechtvader en goede vriend.

Onder: Marga Klompé en premier Willem Drees.

Boven: December 1961. Minister Klompé slaat haar 'eerste paal' in de Jordaan te Amsterdam.
[Nationaal Archief]

Onder: Boekenweek 1961. Minister Marga Klompé betreedt met haar moeder
het Concertgebouw in Amsterdam. [Nationaal Archief]

Boven: Marga Klompé, Jo Cals en Norbert Schmelzer tijdens het verkiezingscongres van de KVP in 1963. [Katholiek Documentatiecentrum (KDC), Nijmegen]

Onder: Achter de regeringstafel in de Eerste Kamer, 1963. [Nationaal Archief]

Boven: Marga Klompé en Joseph Luns. [KDC]

Onder: Marga Klompé en haar vriend Jo Cals. [KDC]

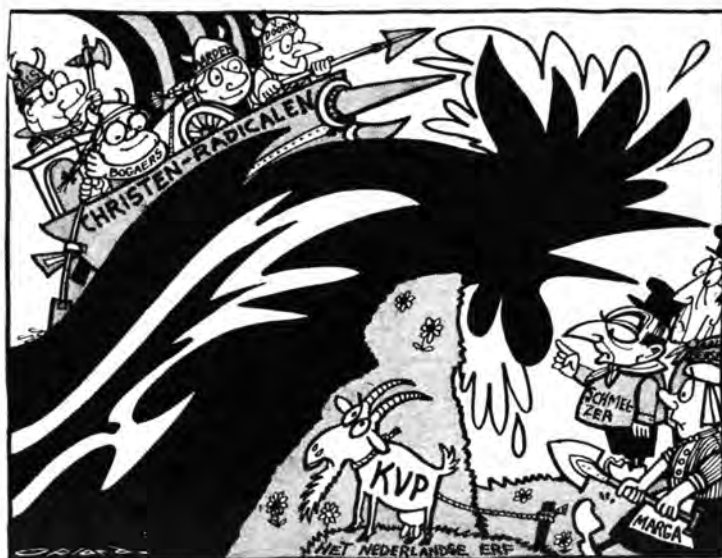
Boven: April 1963: Gerard Veldkamp (Sociale Zaken) en Marga Klompé (Maatschappelijk Werk) tijdens de behandeling van de Algemene Bijstandswet in de Tweede Kamer.
[Nationaal Archief/Spaarnestad Photo/Anefo/Harry Pot]

Onder: April 1963: de Tweede Kamer heeft de Algemene Bijstandswet aangenomen. Klompé bedankt haar petekind Marga, dochter van minister Cals, voor de bloemen.
[Nationaal Archief/Spaarnestad Photo/ANP]

Boven: Klompé draagt Maatschappelijk Werk over aan Jo Schouwenaar-Franssen op 24 juli 1963. [ANP/Dick Coersen]

Onder: Maart 1967: Klompé landt in een zweefvliegtuig op het Malieveld in Den Haag om daarna de tentoonstelling Zwevende Kunst te openen. [Nationaal Archief]

Schmelzer: „...Ik ga m'n vingertje in de dijk steken!”

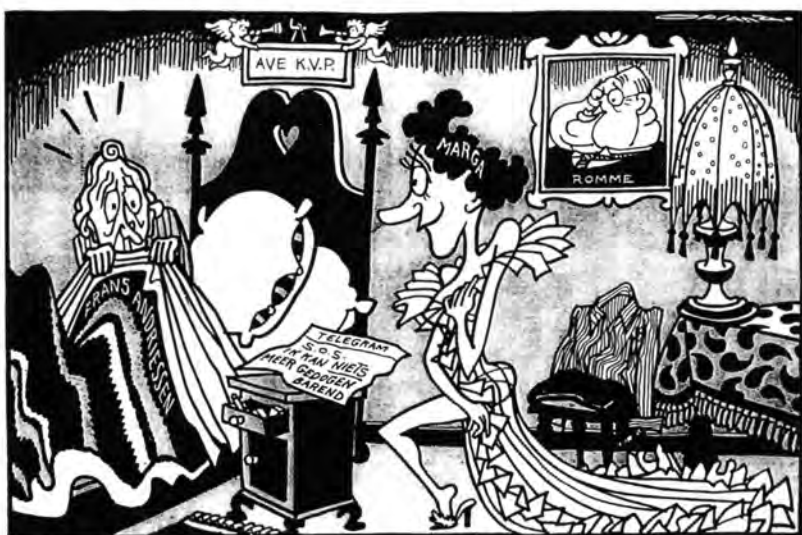
Boven: Tijdens de behandeling van de Omroepwet in januari 1967.
[Nationaal Archief/Spaarnestad Photo/Anefo/Fotograaf onbekend]

Onder: Spotprent van Opland uit 1967 over de verschillende stromingen in de
KVP die in de jaren zestig scheuren begon te vertonen.
[© Opland, 'Doorbraak', 1967 c/o Pictoright Amsterdam 2011]

Boven: Klompé als minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (1967-1971) in haar werkkamer op het departement te Rijswijk. [Nationaal Archief]

Onder: De rolstoel was het gevolg van een in januari 1971 gebroken heup.

„Dag Frans... ik kom namens Jaap Burger om 't ijs te helpen breken...!”

Boven: Klompé loopt mee met een demonstratie tegen de Vietnamoorlog op 6 januari 1973. [ANP/Cor Mulder]

Onder: Spotprent van Opland over minister van Staat Marga Klompé, die begin 1973 op verzoek van formateur Jaap Burger KVP-fractievoorzitter Frans Andriessen onder druk zette om regeringsdeelname van de KVP te accepteren. [© Opland, 'Mata-Klompé', 1973 c/o Pictoright Amsterdam 2011]

Boven: Vanaf 1971 wijdde Klompé zich aan activiteiten binnen de katholieke kerk en de oecumene. Centraal stond daarbij het bureau in haar appartement aan het Smidswater in Den Haag. Klompé werd in haar werk bijgestaan door haar secretaresse Carla de Wit-Lampe.

Onder: Op 26 oktober 1979 ontving paus Johannes Paulus II Marga Klompé in particuliere audiëntie. [Studio Fotografico Felici]

Minister van Staat Klompé loopt na de kroning van koningin Beatrix op 30 april 1980 de Nieuwe Kerk uit met de grondwet.

Zijn echtgenote, Catharine Andriessen-ten Holter, die vanuit de katholieke vrouwenbeweging met Klompé in aanraking kwam:

Ze had een overweldigende persoonlijkheid. Als ze ergens binnenkwam, wás ze er. Haar wijze van optreden dulde weinig tegenspraak, maar ze had ook bijna altijd gelijk. Ze paste heel erg in de mannelijke beslissingswereld van die tijd. Het was een imposante vrouw. Ze had weinig boodschap aan zeuren of onbenulligheden. Het was niet een vrouw voor gemakkelijke babbeltjes of om zomaar vriendschap mee te sluiten. Klompé was een beetje verpletterend.²⁰

Nogal wat geïnterviewden noemden Klompés grote behoefte om over alles mee te praten en haar mening te geven. Philo Weijnenborg-Pot: 'Als Marga er was dan had ze altijd iets te zeggen. Die domineerde over alle onderwerpen, wat er ook aan de orde was.'²¹ De meesten hebben het ervaren als bemoeizucht, die zijn oorsprong vond in haar grote maatschappelijke betrokkenheid en haar kennis van zaken. Huub Ernst, bisschop van Breda van 1967 tot 1992, formuleerde het zo: 'Klompé was een enorme bemoeial, maar wel op basis van kennis van zaken. Als je een andere mening had, moest je van goeden huize komen. Ze was een sterke persoonlijkheid en goed van de tongriem gesneden.'²²

Oud-premier Piet de Jong vertelde over zijn contact met Klompé in zijn kabinet (1967-1971). Zij was minister van CRM, 'maar zij verdiepte zich ook in de algemene problemen en had, ook door haar goede contacten in de KVP en in het algemeen in de Tweede Kamer, altijd een waardevolle inbreng. Ook Buitenlandse Zaken, Sociale Zaken en Ontwikkelingshulp hadden haar grote aandacht. Sommige ministers vonden dat wel eens te ver gaan, maar ik vond het waardevol omdat ze meestal heel zinnige opmerkingen maakte.'²³

De Jongs opmerking dat Klompé veel had in te brengen over onderwerpen die niet met haar departement te maken hadden, wordt gestaafd door een studie die de politicoloog Rudy Andeweg maakte van de ministerraad. Hij stelt hierin vast dat in de periode die hij onderzocht ministers in de raad met twee petten op zaten: zij vertegenwoordigden hun departement en hun politieke stroming. De verhouding tussen beide petten was zodanig dat de ministerraad vooral als een 'haast apolitiek college van departementshoofden' opereerde, waarin de ministers uitsluitend actief aan het beraad deelnamen wanneer het agendapunt (mede) betrekking had op hun departement. Hierdoor hadden zij geen of gebrekkige informatie over de kwesties waarmee andere ministers zich bezighielden. Verder

was er een onuitgesproken gedragscode, het non-interventiebeginsel: als ik mijn collega's met rust laat op hun terrein, zullen zij mij ook niet hinderen. 'Je gaat elkaar niet onnodig persoonlijk treiteren,' zei een oud-minister in een vraaggesprek met Andeweg.²⁴

In het onderzoek had Andeweg de meest recentelijk beschikbare notulen van de ministerraad – die van het kabinet-De Jong uit 1968 – bestudeerd vanuit de vraag welke genotuleerde bijdragen van ministers aan het beraad gerelateerd waren aan hun eigen portefeuille en welke niet. En ziedaar: Klompé spande de kroon met het percentage niet-departementgebonden bijdragen (43,8 procent) tegenover bijdragen die wel haar departement betroffen (46,6 procent). Met andere woorden: ze leverde haar bijdrage bijna even vaak aan agendapunten die andere departementen betroffen. Luns (1,5 tegenover 95,8 procent) begaf zich het minst buiten zijn portefeuille. Andeweg: '[...] het non-interventiebeginsel [was] aan Mej. Klompé niet besteed [...]. Bij Mej. Klompé speelde haar persoonlijke, gretige belangstelling ongetwijfeld een rol: een collega noemde haar niet voor niets "Onze Lieve Vrouwe van Altijd Durende, maar niet Altijd Gewenste Wijsheid".²⁵ Dit laatste was blijkbaar een uitgebreide variant van de 'Moeder van Altijddurende Bijstand' van Wim Kan.

Ook Jelle Zijlstra beschrijft in de door hem genoteerde herinneringen aan Klompé het non-interventiebeginsel, daarbij waarschijnlijk sprekend vanuit zijn kortstondige ervaring als minister-president (november 1966-april 1967):

Het is normaal in een ministerraad dat men een zekere distantie bewaart ten opzichte van elkanders werk, een onuitgesproken instelling die hierop neerkomt: als jij je niet te veel met mij bemoeit, bemoei ik me ook niet te veel met jou. Maar deze gedachte sprak haar [Klompé] niet erg aan. Zij had bijvoorbeeld bijzonder veel belangstelling voor Buitenlandse Zaken. Ze wist daar ook heel wat van en nam intensief deel aan debatten daarover.²⁶

Voorals buitenspecialist bouwde Klompé in rap tempo een gedegen expertise op en was zij zich van haar groeiende importantie bewust. 'Wij "Europeanen",' zei ze later, ter gelegenheid van haar 65ste verjaardag, daarbij doelend op Kamerleden als Sieuwert Bruins Slot (ARP), Beaufort (KVP), Henk Korthals (VVD) en zichzelf, 'vormden in het Nederlandse parlement een laagje apart. We kwamen direct onder de grote politieke coryfeeën van die dagen: Romme, Drees (PVD), Oud (VVD) en Schouten (ARP).²⁷ Zij dwong respect af en legde zo contacten die tot een waar

netwerk uitgroeiden, een netwerk dat op zijn beurt weer haar prominente positie bevestigde binnen de fractie, de Kamer, de KVP en later het kabinet.

Een voorbeeld: tijdens de kabinetsformatie van 1959, die zou resulteren in het kabinet-De Quay, maakt zij de indruk als spil te fungeren. Uit haar gedetailleerde notities over de kabinetsformatie blijkt dat zij met de meeste betrokkenen, inclusief De Quay, gesprekken voerde, waarin vaak haar mening gevraagd werd.²⁸ Zo sprak zij met KVP-minister Herman Witte van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid, Jo Cals, en Norbert Schmelzer, KVP-fractielid van de Tweede Kamer, die in het kabinet De Quay staatssecretaris van Algemene Zaken werd. Hij belde Klompé ook een keer op om ergens verslag van uit te brengen. Ook praatte ze met Romme, Jan van den Brink, die van 1948 tot 1952 minister van Economische Zaken was, en Pieter Blaisse, KVP-lid van de Tweede Kamer en tijdens de formatie kandidaat-minister voor Buitenlandse Handel. Hij vroeg op 8 april 1959 om een gesprek met haar omdat hij was opgeroepen door De Quay. Later verzocht hij haar zijn gedachtegang alvast bij De Quay te bepleiten. Ook met Beel sprak zij, en op 8 april gebruikte Klompé in haar notities een formulering waaruit blijkt dat zij zich de professional voelde tegenover de amateur De Quay: 'Ik heb hem [De Quay] aan het verstand gebracht [...]'. (Op zijn beurt typeerde De Quay haar in zijn dagboek herhaaldelijk als 'heerszuchtig en geëxalteerd'.)²⁹ Op die dag 'kwam Romme bij mij, die ik over de situatie heb ingelicht'.

Ook Jelle Zijlstra (ARP) sprak zij; deze maakte samen met haar deel uit van een zeskoppig loyaal hulpteam rond De Quay. Deze groep van zes had besloten hem als president 'op te bouwen', zoals dat genoemd werd. Op 10 april noteerde zij: 'De Quay belt en vraagt mijn oordeel over Luns.' Voorts voerde zij gesprekken met René Höppener (KVP), op dat moment staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Henk Kort-hals, kort daarna minister van Verkeer en Waterstaat en viceminister-president in het kabinet De Quay. Zij sprak met Connie Patijn, woordvoerder buitenland van de PVDA-fractie in de Tweede Kamer, over Europese Zaken en Buitenlandse Handel, met Joseph Luns, Kees Staf (CHU), nog minister van Oorlog en van Marine, en met Cees Hazenbosch (ARP), tijdens de formatie even kandidaat-minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid, waarbij hij de overgang van Volksgezondheid naar Maatschappelijk Werk accepteerde. En zij maakte deel uit van groepjes die intervierden bij de formateur of op andere wijze invloed op de formatie probeerden uit te oefenen.³⁰ Toen het hieruit resulterende kabinet-De Quay met zijn werkzaamheden begonnen was, fungeerden Cals en Klompé – in de wandelgangen ook wel Ot en Sien genoemd³¹ – als supervisors

van De Quay. Klompé voelde zich zelfs een keer geroepen om de minister-president tijdens de eerste algemene beschouwingen, in september 1959, vanachter de regeringstafel te hulp te schieten, waarop Burger, de fractievoorzitter van de PVDA, haar op scherpe toon toevoegde: 'Denkt U, dat U de Minister-President moet verdedigen, mejuffrouw Klompé?'³²

Overigens, hoe onervaren De Quay ook geweest mag zijn als politicus toen hij als minister-president begon, zijn grote verdienste was de manier waarop hij zijn ministersploeg tot een hecht team samensmeedde. Dit was ook helemaal in de geest van Marga Klompé, hetgeen bijvoorbeeld bleek toen minister van Defensie Sidney van den Bergh (VVD) al een paar maanden na zijn beëdiging in opspraak kwam. Bekend werd dat hij een relatie had met een getrouwde vrouw, die ook nog 22 jaar jonger was dan hij. In een extra vergadering van de ministerraad op 30 juli 1959 werd besloten dat hij per 1 augustus ontslag zou nemen 'om volkomen vrijheid van beweging te hebben in de behandeling van een particuliere aangelegenheid'.³³ Een paar dagen later schreef Klompé hem: 'Ik heb er behoefte aan je even te schrijven om je te zeggen hoezeer ik dezer dagen met je heb meegeleefd. [...] ik heb mij getracht te verplaatsen in jouw zienswijze en dan begrijp ik hoe bitter het gebeurde voor je moet zijn.'³⁴

Van den Bergh schreef terug op wat hij noemde 'je lieve brief: 'Ik wil nog eens herhalen, hoe ik jouw briefje gewaardeerd heb. Ik zal dit niet gauw vergeten.'³⁵ Klompés reactie was inderdaad persoonlijk en collegiaal. Daarbij liet zij zich niet weerhouden door enig moreel oordeel over de reden van zijn ontslag.

Ook na het kabinet-De Quay was Klompé weer actief bij de formatie betrokken en hechtte men veel waarde aan haar mening. Er werd al enige tijd voor de verkiezingen op 15 mei 1963 nagedacht over de nieuwe minister-president. Onder meer Klompé en Romme, die, nadat hij in februari 1961 de Tweede Kamer had verlaten, *off stage* meedacht, waren bijvoorbeeld tegen Gerard Veldkamp als eerste kandidaat. Deze had daar zelf een sterk vermoeden van: hij achtte het niet onmogelijk dat Klompé bij de KVP'ers hoorde die bezorgd waren dat zijn politieke ster te snel zou rijzen. 'Zoals ik later zou horen vond men in kringen rond De Quay, Aalberse, Schmelzer en Klompé het belangrijker dat ik het niet zou worden dan wie het wel moest worden. Het speelde zich achter mijn rug af.'³⁶ En toen er na de Nacht van Schmelzer in 1966 een nieuw kabinet geformeerd moest worden, waren het inderdaad weer partijvoorzitter Piet Aalberse, Klompé en Schmelzer die mordicus tegen Veldkamp als premier waren.³⁷ Ook Zijlstra had in 1963 te maken met de bemoeienissen van Klompé: 'In 1963 spande het even' – ondanks een brief die hij op 13 september 1962

had geschreven aan de voorzitter van de ARP, waarin hij liet weten de actieve politiek te verlaten – 'maar vooral door de nooit genoeg te prijzen activiteiten van Marga Klompé bleef mij het minister-presidentschap bespaard. Volgens haar moest de KVP koste wat kost de premier leveren.'³⁸

Klompé werd als vrouw in de politiek niet alleen geaccepteerd, maar alom – afgezien van uitzonderingen als Veldkamp – gerespecteerd en gewaardeerd. Dat dit evenwel een prijs had, was zij zich terdege bewust. Tegen haar petekind Marga Kernkamp, dochter van Heleen Biegel, heeft ze eens iets gezegd in de trant van: 'Als vrouw in de politiek moet je twee keer zo hard werken als een man. Omdat je een vrouw bent, moet je harder zijn en harder werken, want je moet beter zijn dan die mannen.'³⁹

Er zijn nog wat kwalificaties die meer dan eens gebezigd werden als het over Klompés aard ging en over haar omgang met mensen, over de manier waarop ze op mensen overkwam. Michel van der Plas drukt zich genuanceerd uit in zijn antwoord op de vraag of hij Klompé een aardige vrouw vond: 'Nee. Ik vond haar ferm. Dat is het eerste woord, ik vond haar ferm, eerlijk, to the point, behulpzaam, dat wel. Maar wat wij onder aardig verstaan, dat vond ik haar niet. Ik vond haar niet hartelijk [...].'⁴⁰

Hieronder volgt nog een aantal uitspraken.

'Marga Klompé was geen warme vrouw.'⁴¹

'Ze was serieus en niet erg relativerend.'⁴²

'Humor was geen kenmerkende eigenschap van haar.'⁴³

'Humor was niet haar opvallendste eigenschap.'⁴⁴

'[...] een volslagen afwezigheid van gevoel voor humor; bij alle aanwezige innerlijke nederigheid nam zij zichzelf te serieus.'⁴⁵

'Grapjes zaten niet vooraan in haar assortiment. [...]. Ik heb met haar altijd wel een afstandelijke, maar toch een goede verhouding gehad.'⁴⁶

'Ze was afstandelijk en gereserveerd. Voor mensen die echt dicht bij haar stonden, was ze wel hartelijk waarschijnlijk, maar er was wel veel voor nodig om dicht bij haar te staan.'⁴⁷

'Ze had nogal een bitse manier van dingen zeggen. Ze was wel heel dominant, vooral door haar manier van praten: snibbig. [...] Klompé had moeite met persoonlijke contacten.'⁴⁸

'Ze was met al haar gedrevenheid een enigszins ongemakkelijke persoon. Voor sommigen was zij een drammer.'⁴⁹

Maria van den Muijsenbergh-Geurts was omstreeks 1948 lid van een zogenoemd studentenparlement, waarin fictieve partijen zitting hadden. Diverse leden bereidden een onderwerp voor, dat zij in het 'parlement' uiteenzetten. Dit gebeurde in het gebouw van de Tweede Kamer. Maria zat in een liberale fractie, had als onderwerp 'De positie van de vrouw op

de arbeidsmarkt' en verdedigde het recht van vrouwen op betaalde arbeid. Ze wist toen niet dat deze sessies ook gezien werden als kweekvijver voor nieuwe politici. Toen zij haar stelling verdedigde, zat Klompé op de publieke tribune en een dag later al kreeg Maria een briefje of ze bij Klompé thuis aan de Laan Copes van Cattenburch 81 wilde komen voor een gesprek. Hier viel Klompé gedecideerd met de deur in huis: 'Ik heb je gezien in het studentenparlement. Wil je mijn secretaresse worden?' Aanvankelijk had Maria er wel oren naar: ze moest zelf haar studie betalen, en een baan als secretaresse van Marga Klompé leek interessanter dan het baantje dat ze had als typiste bij het ministerie van Economische Zaken. 'Kom bij mij werken,' zei Klompé, 'maar er is één voorwaarde: je moet actief worden voor de KVP.' Ze was erg overtuigend en sprak zo indringend dat het voor Maria moeilijk was om 'nee' te zeggen. Ze zei dat ze erover wilde nadenken. Later schreef ze Klompé een briefje waarin ze het aanbod afwimpelde. Door de dwingende manier waarop Klompé haar had benaderd, voelde zij er niet meer voor, maar als argument voerde ze aan dat ze de KVP geen aanlokkelijke partij vond. Later kwam zij Klompé weer tegen bij het Katholiek Vrouwendispuut. Maria had respect voor haar, maar vond haar wel erg dominant en was blij dat ze het aanbod om secretaresse te worden had afgeslagen.⁵⁰

Maar Johan Ferrier, die verschillende hoge politieke functies bekleedde in Suriname en bij wie Klompé logeerde als zij Suriname bezocht, vertelde: 'Klompé was een warme persoonlijkheid en je kon [...] ook met haar lachen.'⁵¹

'De status van de personen met wie ze omging moest hoog zijn. [...] Ze was gevoelig voor de mannelijke, hiërarchische omgangsvormen en heeft zich nooit hoeven verdiepen in de situatie van gewone mensen.'⁵²

'Erg jammer was dat ze uiteindelijk met de groten der aarde omging en daarom het contact met gewone mensen verloor. Sterke kant van haar was dat ze oog had voor de nood van de mensen die een beroep op haar deden. Maar die touch met de gewone mensen verloor ze.'⁵³

'Ik serveerde bij diners, dan moest ik een zwart jurkje aan met een wit schortje.'⁵⁴

'Als ik bij haar kwam, wees ze naar de bank bij het raam en zei: "Ga daar maar zitten. Hier hebben heel belangrijke mensen gezeten." Juliana, Beatrix, Claus hadden er gezeten, allerlei mensen.'⁵⁵

'Hoge pieten vond ze héél erg belangrijk.'⁵⁶ Klompé maakte een zeer zelfverzekerde indruk. In een interview sprak zij in 1981 eens over 'm'n eigen KVP-bewindslieden' en 'het materialisme van mijn volk'.⁵⁷

'Zo herinner ik me ook nog dat ik een vriendje had en die was niet katholiek. Maar ik moest het wel uitmaken, dat weet ik ook nog heel goed. Ze voelde zich verantwoordelijk voor mij.'⁵⁸

'Ze had een geweldig verantwoordelijkheidsgevoel.'⁵⁹

'Sociaal gezien is het heel begrijpelijk dat ze zich voor de katholieke kerk inspande, dat zat erin vanuit haar jeugd. Maar ze voelde zich ook heel sterk verantwoordelijk daarvoor. [...] Als ze mensen tegenkwam die in de knel zaten, dan was ze daar verantwoordelijk voor. [...] Ze kon nergens komen of ze voelde zich verantwoordelijk. Het bemoeien ging vanzelf eigenlijk. Als ze ergens kwam, was ze verantwoordelijk.'⁶⁰

'Klompé had én een groot verantwoordelijkheidsgevoel, én ze dacht dat ze van ieder onderwerp wat wist.'⁶¹

Marga Klompé eiste heel veel van zichzelf, maar ook van anderen. Zo vertelde Meta Boendermaker-Smit, haar secretaresse: 'Dan kwam ze soms midden in de nacht om een uur thuis en dan zei ze: Kind, kan je nog even komen? [...] Dan ging ze mij dicteren.'⁶²

'Natuurlijk, zij was geen heilige. Zij was ambitieus, zelfbewust en soms autoritair, bemoeide zich overal mee en dwong de ambtenaren te vaak in haar werktempo. Zoals 's avonds heel laat (of vroeg in de nacht) nog opbellen om informatie. Want het was haar tijd nog niet om naar bed te gaan.'⁶³

'[...] het gruwelijkste wapen dat zij had: de telefoon. Die werd tot diep in de nacht, zonder excuses, gebruikt: "Je bent toch nog niet naar bed?"'⁶⁴

'Ze had de gewoonte je 's avonds om elf uur nog even te bellen om te zeggen: meneer Zijerveld, ik zit nu stukken door te nemen, maar ik vraag me af, enzovoort. [...] Ik heb toen tegen haar gezegd: "Als u het niet erg vindt, na elf uur ben ik in gebed." Daar had ze begrip voor en dan deed ze dat niet meer. [...] Ze was een vrouw die sociaal bewogen was, efficiënt en hardwerkend. [...] Haar secretaresse had een slavenbestaan bij haar.'⁶⁵

'Het werk ging altijd voor, juffrouw Klompé was altijd aan het werk, zelfs op Nieuwjaarsdag hoor!'⁶⁶

'Ze eiste je wel op, dag en nacht, bij wijze van spreken. [...] Ja, ze was keihard voor zichzelf. En ze sjouwde maar door, want ze werkte altijd tot een, twee uur 's nachts. [...] Klompé was heel autoritair, hoor. En je moest voor haar klaarstaan. Dan belde ze 's avonds op: Ik moet dat en dat stuk hebben, waar zit dat? En dan dacht ik: O god! Ik zat in m'n gezin en dan moest ik omschakelen met alle kinderen thuis. Soms kon ik stukken niet meer vinden, want ze deed ze van de ene map in de andere.'⁶⁷

'Het woord "analytisch" komt bij mij niet op als ik aan haar denk. Een analytische geest? Nee. Wel zakelijk. Maar toestanden ontleden, nee. Ze kwam niet binnen de kortste keren tot de kern van de zaak. Nee, ze was ook geen theoretisch mens. Helemaal niet. Een praktisch mens was ze, met een sterke intuïtie, maar analytisch, nee.'⁶⁸

'Ze was erg praktisch vooral.'⁶⁹

'Ze kon scherp analyseren. [...] Maar ik zou haar veel meer "impressionistisch" willen noemen. Daardoor zijn er ook regelmatig fouten gemaakt.'⁷⁰

'[...] intuïtie had ze in beduidende hoeveelheid [...]'⁷¹

'Ze kon ontzettend goed met kinderen omgaan. [...] Juist voor de kinderen tussen de twaalf en de twintig had ze enorm begrip.'⁷²

'Ze had belangstelling voor de inhoud van onze dagelijkse belevingswereld [als kinderen], daar vroeg ze naar. En dat gaf je als kind ook een kick: ze is echt in me geïnteresseerd.'⁷³

'Ze bemoeide zich op een leuke manier met mijn twee dochters Joan en Kathleen.'⁷⁴

'Als ik jarig was, haalde tante Marga me op en dan gingen we samen wat gezelligs doen.'⁷⁵

Ergo: uit al deze herinneringen rijst een consistent – en daarom geloofwaardig – beeld van een overweldigende en dominante persoonlijkheid met een grote maatschappelijke betrokkenheid en kennis van zaken, een brede belangstelling (c.q. bemoeizucht) en een groot verantwoordelijkheidsgevoel. Zij was afstandelijk, serieus, hardwerkend en veeleisend, gevoelig voor hiërarchie en status, maar met veel inlevingsvermogen en begrip voor kinderen en jeugdigen. Ten slotte, vooruitlopend op volgende hoofdstukken, bezat Klompé nog twee kenmerken, merkwaardig genoeg zelden expliciet door de respondenten genoemd: zij was begiftigd met een kritische geest, met name tegenover de kerk, en was wars van materialisme.

Een gezaghebbend personage in haar tijd

Onder welk politiek gesternte, welke politieke tijdgeest speelde Klompé haar rol als volksvertegenwoordiger en later als bewindsvrouw? Tot december 1958, toen zij ruim twee jaar deel uitmaakte van het kabinet, was Drees niet alleen de politieke leider van de PVDA, maar van heel Nederland. Na het misdadige en machtbeluste leiderschap waaronder Europa had

geleden, werd de gewone, praktische, terughoudende, eenvoudige en sobere bestuurder Drees, in alles de tegenpool van de megalomane leider, het nieuwe model in Nederland. Bovendien had hij in het verzet gezeten, wat van Romme, die andere belangrijke leider van die andere grote politieke partij, de KVP, niet gezegd kon worden. Drees had actief deelgenomen aan allerlei illegale overlegsituaties tussen politici en een aantal verzetsgroepen, die elkaar troffen in verschillende organisaties.⁷⁶ Verder verstond Drees de kunst om een moeilijk probleem in eenvoudige taal duidelijk te maken, terwijl Romme dusdanig orakelde dat er vaak tegenstrijdige conclusies uit zijn verhaal te trekken waren. Nog in 1984 nam Klompé hem tegenover Ischa Meijer enigszins in bescherming toen ze zei: 'Men verweet hem wel dat hij zich vaak bewust onduidelijk uitliet over van alles, alsof hij per se een sfinx wilde zijn – maar hij kon niet anders. Een merkwaardig soort onmacht – hij pakte pen en papier, en schreef maar raak.'⁷⁷

En Romme was dan wel een machtig man op het politieke toneel, maar, zoals Chris Matser, burgemeester van Arnhem en vicevoorzitter van de KVP, in 1952 opmerkte, 'beslist onpopulair'.⁷⁸ Toen Romme in 1955 de enige lijsttrekker van de KVP leek te worden – wat hij inderdaad werd – was het volgens de door de KVP aangetrokken reclamedeskundige een onmogelijke klus 'om Professor Romme in korte tijd populair te maken'.⁷⁹ Romme was niet de uitgesproken belichaming van het maatschappelijk leven in Nederland. Dat leven werd nog steeds beheerst door de protestantse cultuur en traditie, waarin Drees als figuur beter paste.⁸⁰

Drees was een regent, maar niet afkomstig uit een deftige familie en ook niet universitair opgeleid. Hij was niet een regenteske figuur die op een bevoogdende manier wist wat goed voor het volk was, maar een pragmatisch bestuurder en parlementair democraat in hart en nieren.⁸¹ Zijn solide bestuurderschap en zakelijk optreden, dat als doel had bestaanszekerheid te verschaffen, boezemde vertrouwen in, maar geen warm gevoel van sympathie voor zijn persoon, die vlak overkwam, zonder reliëf. Het vertrouwen had hij vooral verworven met de Noodwet-Ouderdomsvoorziening van 1947, bekend als de Noodwet-Drees. 'Toen het publiek hem eenmaal door de noodwet had ontdekt,' schreef het sociaaldemocratisch dagblad *Het Vrije Volk*, 'werd hij [...] de verpersoonlijking van het goed-burgerlijk ideaal van de staatsman die méént wat hij zegt en die dóét wat hij zegt.'⁸² Zo was Drees de vleesgeworden betrouwbaarheid en onkreukbaarheid, maar zijn persoon werd achter die deugden vrijwel onzichtbaar. 'Vader Drees was een eretitel maar geen teken van intimiteit of grote warmte. Zijn imago en zijn stijl laten zich typeren als onpersoonlijke persoonlijkheid,' stelt Te Velde vast.⁸³

In haar beschrijving van het gesprek met Willem Drees in oktober 1956 (zie hoofdstuk 8, blz. 250), toen haar ministerszetel ter sprake kwam, schetste Klompé een zeer gereserveerde man, tegenover wie zij op haar kenmerkende gedecideerde toon het heft in handen nam. Ruim drie maanden eerder was haar mening naar aanleiding van de affaire-Hofmans, dat hij vermoeid was en 'uitgestuurd', waarmee zij uitdrukte dat hij als bestuurder zijn beste tijd had gehad. '[...] velen twijfelen of hij wel een goede minister-president zal zijn [...].'⁸⁴ Zij had in die kwestie liever meer initiatief en daadkracht van hem gezien en in beide gevallen beschreef zij eigenlijk het belangrijkste verschil in optreden tussen hen beiden: zijzelf zeer aanwezig en – zelfs tegenover Drees – nogal autoritair, terwijl hij meer op de achtergrond bleef en, letterlijk, vaak ergens aanwezig was zonder dat men dat meteen in de gaten had.⁸⁵

Maar overeenkomsten waren er ook. Beiden waren voor duidelijkheid en zakelijkheid, beiden waren echte bestuurders. Iets te nadrukkelijk heeft Klompé altijd van de hand gewezen dat daarbij ambitie een rol speelde. Haar leiderschap was gebaseerd op verantwoordelijkheid voor het landsbelang. Toen in 1984, bij de inwijding van de Klompé-zaal, de voorzitter van de Tweede Kamer Dick Dolman sprak over 'vrouwen als zij, die doordringen, die functies ambiëren [...]', kon zij dat in haar toespraak niet over haar kant laten gaan.⁸⁶ Weer verklaarde zij dat ze tegen haar zin in de politiek terecht was gekomen. 'Ik heb mij in alle functies beschouwd als de *serviteur* van mijn volk en daarom heb ik ook mijn ziel in mijn werk gelegd [...].'⁸⁷

Klompé was op haar best in regelen en organiseren, ze was iemand van de praktijk, niet van theoretiseren. Meer dan op haar veelgeroemde en door haarzelf veelgenoemde analytische vermogen vertrouwde zij bij de beoordeling van situaties en problemen, maar vooral van mensen, op haar intuïtie. Haar stijl van leidinggeven paste, evenal die van Drees, goed in de politieke sfeer van de jaren vijftig: als gezaghebbend personage, een echte regent, regelde zij de zaken. Daarbij had zij moeite met tegenspraak, al begreep ze dat zij in de functie van minister een kritische houding van de Tweede Kamer kon verwachten, temeer omdat een groot gedeelte daarvan nog zeer sceptisch tegenover haar departement stond.

Wat Klompé wel weer onderscheidde van Drees en de mainstream in de politiek, was dat zij er de nadruk op legde dat alleen het geven van materiële bestaanszekerheid voor de burgers niet voldoende was; dat het in de politiek moest gaan om de hele mens, lichaam én geest. Dit was al haar boodschap – aanvankelijk als belangrijk aspect van haar christelijk geloof – toen zij voor het eerst achter de kathedraal in de Tweede Kamer

stond. In de politiek werd, na de eerste jaren van wederopbouw, een zwaar accent gelegd op 'economische groei als product van economische groeiplaats'.⁸⁸ Met het stijgen van de welvaart en de koopkracht steeg Klompé's bezorgdheid over het belang dat aan de mens als consument werd gehecht. In het laatste interview dat zij gaf zei ze: 'De hebzucht groeide, men wilde almaar meer. Wat je *hád*, werd van belang, niet wat je *wás*.'⁸⁹ Hoe ironisch is het in dit verband dat haar naam als minister in de eerste periode, van 1956 tot 1963, onlosmakelijk verbonden is geraakt met een wet die uitsluitend ging over de materiële behoeften van een mens: de Algemene Bijstandswet.

Evenals bij Drees kwam er bijzonder weinig van de persoon Marga Klompé naar buiten. Zij wenste geen aandacht voor haar persoonlijk leven als alleenstaande vrouw; belangrijk was de openbare beeldvorming over haar persoon, die zijzelf gedetailleerd vorm gaf: als behartiger van mensenbelangen. Haar moeder verzamelde vanaf de intrede van haar dochter in het parlement zoveel mogelijk de openbare berichtgeving over haar optreden. Na de dood van moeder zette Marga deze verzameling voort, zodat zij een groot aantal fotoalbums en plakboeken heeft nagelaten. Zo bleef zij op de hoogte van het beeld dat de buitenwereld van haar had, waarbij al die aandacht waarschijnlijk haar ijdelheid gestreeld heeft. Bij interviews hield zij goed in de gaten hoe het gesprek op papier stond, om daar vervolgens gedetailleerde correcties op los te laten. En toen op 6 mei 1984 de KRO een filmportret van haar had uitgezonden, liet deze omroep haar op haar verzoek de binnengekomen reacties en de kijkcijfers weten. Er kwamen zeer veel positieve en slechts enkele negatieve reacties en ongeveer 230.000 mensen hadden naar de uitzending gekeken. Op het andere net evenwel hadden tegelijkertijd zo'n 4,5 miljoen mensen de speelfilm *Soldaat van Oranje* gezien. Over deze programmering was zij slecht te spreken.⁹⁰ Als hierbij de standaardformuleringen worden gevoegd die Klompé herhaaldelijk, ook met jarenlange tussenpozen, in interviews en dergelijke gebruikte, dan lijkt de conclusie die Mieke Aerts trekt inderdaad juist: 'Hier was de privépersoon Klompé bezig het openbare personage Klompé te creëren.'⁹¹

Het grote belang van het werk in het leven van Klompé als politica wordt vooral duidelijk in de formele en informele politieke besprekingen die vaak in haar appartement aan het Smidswater werden gehouden. Het had natuurlijk ook met haar ongehuwde staat te maken dat dit mogelijk was. Zo kon de kamer waarin zij thuis politieke collega's ontving, soms ook als 'achterkamer' dienen waarin de elite en petit comité van gedachten wisselde, beleidskwesties doornam en eventueel beslissingen nam. Deze

gang van zaken lag 'regentes' Klompé goed. We zagen al hoe intensief zij betrokken was bij kabinetsformaties, waar zo goed als zeker de telefoon en haar appartement een grote rol gespeeld hebben. De historicus P.F. Maas schrijft over de belangrijke rol die gezaghebbende staatslieden bij formaties speelden. Als belangrijkste politicus wiens gezag alle politieke partijen erkenden noemt hij Beel, maar daarnaast ook Romme, De Quay, Klompé, De Gaay Fortman sr., Zijlstra en Marinus Ruppert. Hij karakteriseert hen als prominente politici met groot gezag, die tevens het vertrouwen hadden van de koningin 'en al of niet op de achtergrond in hun contacten met (in)formateurs en fractievoorzitters het formatieverloop wezenlijk beïnvloedden'.⁹²

Het einde van Drees' premierschap in 1958 luidde tevens het begin van het einde in van de politieke generatie der 'Herstellers', die vanuit de gecontinueerde vooroorlogse verhoudingen leiding gaven aan het sociaal-economische herstel van Nederland.⁹³ De continuïteit van de traditie overheerste nog, maar er waren genoeg signalen van vernieuwing en spanning. De historicus E.H. Kossmann laat met de val van het kabinet-Drees IV in 1958 de jaren zestig als een periode van 'experimenten' beginnen.⁹⁴ De datering van dit tijdperk is overigens bijzonder flexibel, zich voegend naar het maatschappelijk perspectief dat gekozen wordt. Vanuit economisch en sociaalcultureel perspectief tekenden zich in de loop van de jaren vijftig al veranderingen af, terwijl in de politiek de eerste veranderingen van betekenis zich pas voordeden in 1965, toen binnen de PVDa de vernieuwingsbeweging Nieuw Links opkwam en in oktober 1966 *Tien over Rood* publiceerde, en de politieke partij D'66 werd opgericht om de democratie nieuw leven in te blazen.⁹⁵

Na Drees volgden verscheidene 'wegwerp-premiers',⁹⁶ allen leiders van 'rooms-rechtse' kabinetten, van wie De Quay de eerste was (1959-1963). Vergeleken met de doorgewinterde beroepspoliticus Drees was hij maar een amateur, die dit zelf terdege beseftte. Hij moest met veel moeite overgehaald worden om zich beschikbaar te stellen. Klompé was, na elf jaar ervaring in Kamer en kabinet, een zeer bekwaam, prominent en ervaren politica toen De Quay als minister-president aantrad. Evenals in de kabinetten onder Drees viel Klompés stijl als hoofd van haar departement tijdens het kabinet-De Quay niet uit de toon. Het protest van de jonge generatie tegen de vooroorlogse traditionele normen en waarden was nog niet sterk genoeg om voor opschudding in de politieke arena te zorgen. Wel, zo schrijft historicus Hans Righart, zorgde de onstuitbare opmars van de televisie voor diepgaande maatschappelijke veranderingen: 'definitieve openbreking van het culturele isolement der verzuiling, uit-

vergroting van maatschappijkritiek en [...] onttovering en verkleining van het gezag'.⁹⁷

Zoals we later zullen zien, was de situatie behoorlijk veranderd toen Klompé in 1966 begon aan haar tweede periode als minister.

Leiderschap en sekse

'Sommigen op het ministerie moesten even wennen aan het feit dat ze een vrouw tot baas kregen. Na een week was dat voorbij. In de ministerraad had ik evenmin moeilijkheden. Ik heb nooit gewild dat mijn collega's me ontzagen omdat ik een vrouw was,' zei Klompé in 1977.⁹⁸

De werkelijkheid was echter soms weerbarstiger dan dit door haar geschetste beeld zou doen vermoeden. Suurhoff, op het moment dat Klompé het ambt van minister aanvaardde haar collega van Sociale Zaken en Volksgezondheid en beslist niet haar grootste vriend, maakte eens de opmerking: 'Marga gooit er op kritieke momenten altijd haar charme tegenaan.'⁹⁹ Ook de keren dat zij haar tranen niet kon bedwingen – in de ministerraad en ook wel voor het front van het parlement – werd zij ervaren als de vrouw die zij was, zeker in een tijd waarin mannelijke collega's zich voor geen goud door emoties lieten overmannen. In latere jaren, toen een politicus wel eens tranen in de ogen kreeg (Hans Wiegel, Jan Pronk), werd dat niet in verband met hun sekse gebracht, terwijl de tranen van Elske ter Veld, Karin Adelmund en Hanja Maij-Weggen uitsluitend werden geïnterpreteerd vanuit het genderperspectief.¹⁰⁰

Aan het begin van Klompés politieke carrière, in haar eerste jaren als parlementariër en vooral als 'Marga van Straatsburg', werd er in de pers veel aandacht geschonken aan haar vrouw-zijn. Voor zover bekend heeft zij daar in die jaren nooit een probleem van gemaakt, maar vond ze al die aandacht voor haar persoon en werk wel interessant. Vanaf het begin van haar werk als politica wenste ze uitsluitend beoordeeld te worden op haar bekwaamheid. Na acht jaar parlementariërschap, tijdens de persconferentie bij haar aantreden als minister in 1956, bracht zij dit expliciet en onomwonden onder woorden.¹⁰¹ Daarna gaf zij minder dan voorheen acte de présence bij manifestaties van vrouwenorganisaties.

Klompé voldeed aan alle voorwaarden voor een glanzende politieke carrière: zij was ongehuwd, hoogopgeleid, nam afstand van haar sekse, hield zich verre van mannelijke bevoogding, maar stelde zich, paradoxaal genoeg, onder de bescherming van een politicus met groot gezag, Carl Romme. Hij was het ook die bij haar benoeming tot minister een cruciale

rol heeft gespeeld. Zelfs als minister had zij nog veel aan hem te danken; in 1977 vertelde zij: 'Ook later, als minister van Maatschappelijk Werk, had ik nog veel contacten met Romme. Mijn collega-ministers wisten dat. Het verschaft me extra gezag. Toen ik een paar keer grote moeilijkheden kreeg omdat men zich binnen het kabinet niet aan gemaakte afspraken hield, kwam Romme me (achter de schermen) meteen te hulp.'¹⁰²

De mannelijke politici ervoeren haar autoritaire optreden als mannelijk, omdat zij het niet met vrouwelijk gedrag associeerden; daardoor accepteerden zij Klompé gemakkelijker als een van hen. En we zagen in hoofdstuk 6 al dat zij zich prettiger voelde in het gezelschap van mannen dan in dat van vrouwen. Ook het drinken van een stevige borrel paste daarbij.

Het is interessant om Klompé in haar carrière en haar relatie tot vrouwenbeweging en feminisme met Corry Tendeloo te vergelijken. Deze was evenals Klompé haar hele leven ongehuwd en kwam, als zij een zaak verdedigde, ook zeer overtuigend over; zij wist waarover zij sprak en bracht dat met elan voor het voetlicht. Ook zij was hoogopgeleid en niet ondergeschikt aan een man, maar ze had – in tegenstelling tot Klompé – geen beschermheer onder wiens hoede zij het vak kon leren. De Britse historica Antonia Fraser noemt in haar studie over *warrior queens*, in verband met de carrière van de Israëliische premier Golda Meir, een politieke carrière zonder te profiteren van een mannelijke beschermheer een prestatie 'far rarer in the history of women than is generally supposed'.¹⁰³

Tendeloo had al voor de Tweede Wereldoorlog haar sporen verdiend in de strijd voor vrouwenrechten, met name in de strijd eind jaren dertig tegen het wetsontwerp van minister van Sociale Zaken Romme, dat betaalde arbeid voor alle gehuwde vrouwen onmogelijk moest maken. Na de oorlog werd zij lid van de in februari 1946 opgerichte Partij van de Arbeid. Verwey-Jonker en Tendeloo waren de enige vrouwen van de 22 leden tellende commissie die het pvda-beginselprogramma moest opstellen. Het concept stelde Tendeloo zeer teleur: het ging volgens haar uit van de mannenmaatschappij. Door haar inbreng werd in de definitieve tekst van het beginselprogramma 'de medewerking van de vrouw aan de opbouw van een democratische gemeenschap onmisbaar' genoemd.¹⁰⁴ Toch werd de pvda geen vrouwvriendelijke partij. Daarbij misten de pvda-vrouwen wat de kvp-vrouwen wel hadden: een belangrijke ruggensteun als het Katholiek Vrouwendispuut, dat bij het partijbestuur rusteloos pleitte voor meer vrouwen in de kvp-politiek.

Binnen en buiten de Tweede Kamer streed Corry Tendeloo tien jaar voor verbetering van de maatschappelijke positie van vrouwen, met als belangrijke resultaten – het is bekend – in 1956 de daadwerkelijke opheffing van het arbeidsverbod voor gehuwde ambtenaressen en op 1 januari 1957 de opheffing van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen.¹⁰⁵ Binnen de vereniging Vrouwenbelangen was men zeer content met de manier waarop Tendeloo haar politieke functie vormgaf. Bovendien hield zij de vereniging op verschillende manieren op de hoogte van belangrijke kwesties op de agenda van de Tweede Kamer, die vooral voor vrouwen belangrijk waren. Eind 1949 wenste de secretaris van het hoofdbestuur haar prettige kerstdagen 'en zo spoedig mogelijk een Minister's zetel'.¹⁰⁶ In *Vrij Nederland* van 12 juli 1952, zo'n twee weken voor de verkiezingen, stond een politieke tekening van L.J. Jordean, waarop Tendeloo de deur van een achterkamertje opent en de daar aanwezige, in sigarenrook gehulde politici een pamflet toont met de tekst 'EEN VROUW ALS MINISTER OF STAATSSECRETARIS. Mej. mr. Tendeloo'. Maar hoewel Tendeloo als een bekwaam politica bekendstond, beschouwde de PVDA haar niet als kandidaat-bewindsvrouw. Waarschijnlijk was de reden daarvoor haar – in de ogen van de partijleiding – te sterke betrokkenheid bij de strijd voor vrouwenrechten. Ook andere socialistische politieke vrouwen en enthousiaste pleitbezorgsters van vrouwenrechten – zoals Tjeenk Willink, Zeelenberg en Verwey-Jonker – kwamen niet in aanmerking. Niet Tendeloo dus, maar Anna de Waal, van de KVP en prominent lid van het KVD, werd in februari 1953 de eerste bewindsvrouw als staatssecretaris van Onderwijs. (We hebben overigens al gezien dat voor deze zetel eerst Klompé in aanmerking kwam, maar dat zij die niet wilde.)

Het waren dus twee factoren die een grote rol speelden in de verschillende politieke carrières van Marga Klompé en Corry Tendeloo: de beschermheer, die Klompé wel en Tendeloo niet had, en de daadwerkelijke betrokkenheid bij vrouwenrechten, die in het politieke werk van Tendeloo de boventoon voerde, terwijl Klompé afstand hield en zich geen feministe noemde.

Toen koningin Juliana op 13 juni 1963 haar handtekening onder de Algemene Bijstandswet had gezet, was het demissionaire kabinet-De Quay nog maar zes weken gegeven. Het was dus echt op de valreep dat de wet erdoor kwam; toen het volgende kabinet aantrad, ging Klompé terug naar de Kamer. Er volgden drie jaar en vier maanden Kamerlidmaatschap, waarin Klompé met name bemoeienis had met de kwestie-Irene, die het nieuwe kabinet-Marijnen al binnen twee maanden overviel en de hele

maatschappij in opschudding bracht. Het was een zaak die haar, door haar persoonlijke betrokkenheid bij zowel het Koninklijk Huis als bij de katholieke kerk, aan het hart ging. Op die kerk stonden bovendien vanaf najaar 1962 wereldwijd de schijnwerpers gericht toen op 11 oktober paus Johannes xxiii het Tweede Vaticaans Concilie opende. Er was weer genoeg wat Klompés aandacht vroeg in de politiek en in de kerk, culminerend in het schokkende einde van het kabinet-Cals in oktober 1966.

Wederom 'geachte afgevaardigde'

Parlementariër van 24 juli 1963 tot 22 november 1966 –
De kwestie-Irene en de Nacht van Schmelzer

De kabinetsformatie die in 1963 leidde tot het kabinet-Marijnen was de negende die Klompé meemaakte sinds zij in 1948 actief politica was geworden. In 1982 schreef zij:

De formatie van een nieuw kabinet blijkt telkenmale een uiterst moeizaam proces [...]. [...] Alle goede, maar ook vele slechte eigenschappen van het mensdom spelen daarin een rol. Wat de politiek zo mooi, maar soms zo lelijk maakt, laat zich gedurende de formatie met felheid kennen.

Alles bijeen soms een adembenemend gebeuren, waarin ik gedurende de periode 1959-1967 als KVP-bewindsvrouwe partij was. Voor een vrouw in een overwegend door mannen bepaalde machtsstrijd betekende dat een eigenaardige opgave, temeer daar vele collegae-politici mij hun vertrouwen schonken en omgekeerd mijn vertrouwen hadden.¹

Opmerkelijk is het dat zij even de aandacht vestigt op haar vrouw-zijn, waardoor zij het betrokken zijn bij een formatie als een 'eigenaardige opgave' zei te hebben ervaren.

Ook in 1963 leverde Klompé haar aandeel aan de formatie. Het begon eigenlijk al in mei 1962, toen zij haar steentje bijdroeg aan het verkiezings-

program van de kvp. Wim de Kort – sociaal wetenschapper, filosoof en kortstondig politiek leider van de kvp in de periode na Romme – schreef voor het program een uitvoerige ‘Algemene inleiding en verantwoording’ en vroeg Klompé hiervoor (ideologische) informatie te leveren vanuit haar departement van Maatschappelijk Werk. In deze bijdrage stelde zij voor om het program van 1956, dat nog steeds als uitgangspunt diende, op bepaalde punten te moderniseren, aan te passen aan de veel meer pluriforme wereld van 1963. Zo kon bijvoorbeeld ‘de christelijke Wereldorde’ in het program van 1956 beter plaatsmaken voor ‘de christelijke waarden in de samenleving’. Noodzakelijk achtte zij in ieder geval een integrerende christelijke visie met als centrum de betekenis van de menselijke persoon in de samenleving.²

Met de titel *Werkprogram 1963. De wereld van morgen* werd het ontwerp-program aan de partijleden bekendgemaakt, wat een stroom aan amendementen tot gevolg had. Daarvan nam de in november 1962 gehouden partijraad er zo’n honderdvijftig van aan. Een van deze amendementen ging over de delicate kwestie van Klompés departement; hierin werd gesteld dat dit moest blijven. Dat zal een reactie geweest zijn op het ontbreken van het departement in het verkiezingsprogram, waartoe het partijbestuur had besloten met het idee dat een commissie maar voorstellen moest doen voor een standpunt van de partij inzake Maatschappelijk Werk. Deze terughoudendheid van het kvp-bestuur om een duidelijk standpunt over mw in te nemen, streek Klompé natuurlijk tegen de haren in. Uit een brief van 12 november 1962 aan partijvoorzitter Aalberse blijkt dat zij er niet helemaal zeker van was of het departement van mw zelfstandig zou blijven. Zij stelde daarom de voorwaarde ‘dat in het werkprogram een passage zou worden opgenomen waaruit duidelijk zou blijken dat het werk, door het ministerie van Maatschappelijk Werk begonnen, zou kunnen uitgroeien en dat dit ministerie niet bij een ander ministerie zou worden geplakt’.³

Het partijbestuur was niet bereid een dergelijke tekst in het werkprogram op te nemen, waarop Klompé het bestuur een gebrek aan politieke visie verweet en geen campagne wenste te voeren voor een partij ‘die op een zo belangrijk punt naar mijn gevoel te kort schiet’. Zij was daarom niet bereid als kandidaat op de kvp-verkiezingslijst te staan. Ze had inmiddels een dermate belangrijke positie binnen de kvp dat het bestuur haar woorden serieus nam. Zo serieus dat, nadat eerst De Kort, Romme en Aalberse naarstig beraadslaagd hadden, nog net voor de partijraad op 17 november in spoed werd besloten bovengenoemd amendement, waarin gesteld werd dat het departement moest blijven, toch over te nemen.⁴

Bij de verkiezingen van 15 mei 1963 kwam de KVP met vier regionale lijsttrekkers: Veldkamp, Jan Maenen, De Kort en Klompé. Klompés regio besloeg Noordoost-Nederland: de kieskringen Arnhem, Nijmegen, Leeuwarden, Zwolle, Groningen en Assen. Voor de KVP waren regionale kandidaten, vanwege de band die zij hadden met hun achterban, belangrijker dan één nationale leider die de partij in het hele land moest personifiëren. Door haar omvangrijk electoraat en haar centrumpositie, waardoor geen coalitie geformeerd kon worden zonder de KVP, kon de partij zich dit permitteren. Daardoor ook kon de KVP zich lange tijd naar binnen richten, naar haar eigen kiezers, haar eigen katholieke zuil. Pas in 1971 kwam de partij met Gerard Veringa als enige lijsttrekker.⁵ Overigens voerden in 1963 voor de PVDA en de veel kleinere ARP (in beide gevallen) drie lijsttrekkers de regionale lijsten aan.

Het was vanwege deze band met de regionale achterban dat Klompé vond dat ze naast haar woning in Den Haag ook in Arnhem een adres moest hebben. Jarenlang kwam ze in principe elk weekend in de flat van Hilde aan de Bouriciusstraat, waar ze in de eetkamer een groot bureau had staan. We zagen al eerder dat ze op deze manier, in elk geval tot 1961 – toen moeder naar Wassenaar verhuisde – ook intensief contact kon hebben met moeder en Hilde, hetgeen heel belangrijk voor haar was.

Op 14 juni 1963 verscheen er in een aantal kranten een bericht over een bezoek van Klompé aan formateur De Kort, waartoe zij het initiatief had genomen en dat tot gevolg had dat zijn werkzaamheden enige vertraging opliepen. Het ging Klompé om uitbreiding van Maatschappelijk Werk met Volksgezondheid. *Het Parool* schreef die dag: 'Hoewel men de ijver van dr. Klompé algemeen waardeert, wekte haar bezoek aan de kabinetsformateur nogal wat vrolijkheid in politieke kringen op. Het lijdt geen twijfel dat haar streven onmiddellijk zal worden beantwoord met een veto van haar geestverwant minister Veldkamp.'

Vijf dagen later echter, op 19 juni, stond in alle kranten het bericht, door het ANP verspreid en vaak letterlijk door de parlementaire redacties overgenomen, dat Klompé niet zou terugkeren als minister, maar weer de Tweede Kamer in zou gaan. Het is duidelijk dat dit besluit onder meer ingegeven was – naast het succes van de ABW als memorabele afsluiting van haar ministerschap – door de negatieve uitkomst van haar gesprek met De Kort. Zelf deelde zij de pers mee dat zij geen 'Europees of ander tijdrovend werk' zou aanvaarden. 'Mej. Klompé wenst eindelijk voor haar privé-aangelegenheden tijd beschikbaar te krijgen.'⁶ Waaruit die bestonden wordt niet vermeld; waarschijnlijk wilde Klompé graag meer tijd hebben om piano te spelen, boeken te lezen, 'de Komedie' te bezoeken.⁷ En het

zou haar ongetwijfeld welkom zijn geweest als zij meer tijd met haar moeder, zusters en broer zou kunnen doorbrengen.

Ook Cals zou terugkeren naar de Kamer. Nadat hij de Wet op het Voortgezet Onderwijs, de Mammoetwet, door de beide Kamers had gekregen en nog wat andere enerverende zaken aan zijn hoofd had gehad, viel hij aan grote uitputting ten prooi, zodat hij het dringende advies van zijn arts kreeg een fikse rustperiode te nemen. Tijdens deze maanden, van april tot juni 1963, nam Klompé, zoals zij dat al eerder had gedaan, voor hem het ministerschap van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen waar.⁸

KVP-fractie leider De Kort deed het, als opvolger en protégé van de grote Romme – geen benijdenswaardige baan – in de tijd voorafgaand aan de verkiezingen van mei 1963 niet slecht. Maar hij was zeer beducht voor de terugkeer in zijn fractie van de twee kopstukken Cals en Klompé, die grote politieke ervaring hadden en zeker niet bekendstonden als gemakkelijke, plooibare bewindslieden. Via G.J.M. Horbach, vicevoorzitter van de KVP, probeerde hij hen begin januari 1963 zover te krijgen dat zij een ambt buiten de Kamerfractie zouden aannemen, zoals ambassadeur of commissaris der koningin. Klompé bracht Romme hiervan op de hoogte in een samenvatting van het gesprek dat zij met Horbach had, gevoegd bij haar nieuwjaarswens van 4 januari 1963. Zij had Horbach gevraagd naar het hoe en waarom van De Korts poging. Horbachs antwoord gaf zij als volgt weer: 'De Kort zanikt al enige maanden in het partijbestuur of men nou niet kon bevorderen dat ik ambassadeur word. Horbach is met mij van mening dat de achtergrond hiervan is dat een groot deel van de fractie mij met grote tegenzin in hun midden ziet komen.'⁹ Zij liet Horbach weten niets te voelen voor een functie als ambassadeur of commissaris der Koningin in Zwolle.

De nieuwjaarsbrief, van 4 januari, aan Romme begon zij zo:

Lieve Carl, Wat ben ik toch laat met mijn goede wensen voor het nieuwe jaar. Eerlijk gezegd kwam ik er vorige week niet toe, omdat ik nogal down was en geen zin had om je een pessimistische zeurbrief te schrijven. Het laatste weekend was ik een paar dagen bij mijn vriend Ramselaar. Dat deed erg goed. Rust en bidden en weer inzien dat je minder moet 'zorgen' en meer aan O.L. Heer overlaten.

Iets verder schreef zij: 'Ergens verdriet het mij wel dat een man als De Kort zo bang voor mij is en mij wil wegpromoveren. Geen teken van Grootheid.'¹⁰

In 1969 gaf Klompé in het geïllustreerde vrouwenweekblad *Eva* de volgende reden waarom zij in 1963 geen minister wilde blijven: '[...] ik ben heel bewust vrijwillig weggegaan, want als je zeven jaar minister bent geweest, loop je het gevaar dat je blinde vlekken krijgt en de dingen niet meer zo goed ziet [...]'.¹¹ Over die 'blinde vlekken' had zij het tien jaar later ook in een toespraak voor Presbyterian Women: 'You get blind spots and so in 1963 I went back to parliament.'¹² Nog in maart 1984 zouden ze in haar verhaal terugkomen.¹³ Het heeft er alle schijn van dat dit verhaal een stukje is dat past in de legpuzzel van haar zelfgecomponeerde 'autobiografie'. Beducht te zijn minder goed te zullen functioneren is immers een zeer respectabele reden om de ministerszetel te verlaten, respectabeler in ieder geval dan het schipbreuk lijden van haar poging bij De Kort om uitbreiding van haar departement voor elkaar te krijgen. Zeker is het niet, maar dit laatste zou wel eens een grote rol gespeeld kunnen hebben, samen met het succes van de ABW als afsluiting van haar ministerschap en de begrijpelijke behoefte het na zeven jaar rustiger aan te kunnen doen. Aan haar broer Frans gaf zij in juli 1963 simpelweg deze reden: 'Ik wilde geen minister meer zijn omdat ik iets meer tijd moet hebben om te denken [...]'.¹⁴ Een reden die lange, gecompliceerde argumentatie overbodig maakte.

Tijdens de formatieperiode, waarin al snel sprake was van de VVD als coalitiepartner van de confessionelen, was Klompé met een minderheid van de KVP-fractie hiertegen. Zij gaf de voorkeur aan de PVDA. *De Telegraaf*, die voor een centrum-rechtse coalitie was, berichtte Klompé ervan dat zij met Cals en Veldkamp intrigeerde ten gunste van een kabinet met de PVDA. Zij zou Anne Vondeling, de fractievoorzitter van de PVDA, steeds op de hoogte hebben gebracht van wat zich binnen de KVP-fractie afspeelde. Dit ontkende zij in alle toonaarden. Ze dacht dat dit verhaal afkomstig was van De Kort.¹⁵

Toen in juli 1963 formateur Marijnen Klompé belde en haar om namen vroeg voor het departement van Maatschappelijk Werk, bleek hem dat zij tegen de VVD in het algemeen was en in het bijzonder tegen Schouwenaar-Franssen als haar opvolgster. Op 19 juli 1963 noteerde zij daarover:

Tegen mevrouw Schouwenaar heb ik het bezwaar gemaakt dat ik mij niet kan voorstellen dat zij als weduwe met 4 kleine kinderen [het waren er drie, GM] in staat zou zijn de functie goed te vervullen. Zij is zeer ambitieus en zal zich ongetwijfeld de kaas niet van het brood laten eten, maar mist naar mijn mening ergens een basis van innerlijke beschaving.¹⁶

Nol Westendorp schreef in *Het Parool* van 27 oktober 1990: 'Van zo'n opmerking begrijp ik niets. Ik heb als journalist Schouwenaar-Franssen (doctorandus in de klassieke talen) gekend en haar in september 1963 voor deze krant geïnterviewd. Ik heb nooit gemerkt dat zij "een basis" van innerlijke beschaving miste.'

Op 24 juli werden de nieuwe bewindslieden benoemd en beëdigd. Klompé was verbijsterd toen ze vernam dat Schouwenaar-Franssen toch minister van Maatschappelijk Werk was geworden. Ze schreef in haar formatiedagboek: 'Ik heb het gevoel een klap op mijn kinderhoofd gekregen te hebben nu de partij die dit departement heeft willen opheffen, aan het bewind komt.'¹⁷ (En dit vond Westendorp een argument dat wel hout sneed.) Volgens minister Veldkamp wist Schouwenaar-Franssen niets van het departement van Maatschappelijk Werk. Klompé zou haar, volgens hem, bijna hinderlijk blijven volgen.¹⁸ Dit lijkt zeker niet onmogelijk: ten eerste was Klompé altijd al geneigd zich bezig te houden met zaken die niet direct haar eigen taken betroffen en ten tweede vond zij Schouwenaar-Franssen niet geschikt. Zelf zei Klompé in 1981 hierover: 'Ik had nog het gebruik, en daar heb ik mij strak aan gehouden, dat je je als oud-minister in de Kamer moet onthouden van dat deel wat je zelf hebt beheerd. Kom daar nou eens om: Van Kemenade, Van Dam, ze zaten hun opvolgers allemaal hinderlijk te volgen. Ik vind dat jammer, want het was een goede gewoonte.'¹⁹ In de *Handelingen* van de Tweede Kamer is niets te vinden van enige bemoeienis van Klompé met zaken die onder Maatschappelijk Werk vielen.

Zelf was zij voor het zittingsjaar 1963-1964 benoemd in de vaste Commissie voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Voor dat departement voerde zij in de Kamer het woord tijdens de begrotingsdebatten. 'Ik ben van mening,' verklaarde zij, 'dat, wanneer men als afgetreden Minister terugkeert in de Kamer, men dan het voorrecht heeft het eerste jaar te mogen zwijgen.' Dat zij zich desondanks liet horen, noemde zij 'eigenlijk een ongelukje'. Het gebeurde omdat zij Leo Albering, de woordvoerder voor onderwijs van haar fractie, verving.²⁰ Ze kweet zich ter zake kundig van die opdracht, zij het dat tijdnood haar opnieuw parten kon spelen: 'Ik heb nog maar tien minuten spreektijd en dat is een drama [...].'²¹

Binnen de muren van de politieke arena trad Marga Klompé in deze jaren verder niet erg op de voorgrond met als belangrijke uitzondering de Nacht van Schmelzer, de aanloop daarheen en de naweeën ervan. Behalve lid van de vaste Commissie voor Onderwijs en Wetenschappen was Klompé vanaf het zittingsjaar 1964-1965 plaatsvervangend lid van de vaste

Commissie voor Sociale Zaken en Volksgezondheid en in het jaar 1963-1964 stond haar naam twee keer bij de vaste Commissie voor Defensie.²²

Achter de schermen speelde Marga Klompé in 1964 een belangrijke rol in het maatschappelijk en kerkelijk tumult dat was losgebarsten rond prinses Irene.

Consternatie rond Irene

Begin 1964, toen de emoties in kerkelijk Nederland rond de overgang van prinses Irene naar de rooms-katholieke kerk hoog opliepen, waren de kerken al jaren bezig zich opnieuw te oriënteren op de veranderende samenleving, waarin mensen steeds meer vervreemdden van de kerkelijke instituties. Veel gelovigen namen de normen en regels, door het kerkelijk gezag eertijds met succes opgelegd ter naleving in het dagelijks leven, niet meer klakkeloos aan, maar zij toetsten deze aan het persoonlijke geweten. Confessionele intellectuelen namen meer en meer afstand van het culturele isolement waarin de kerken zich bevonden.²³ De theologische discussies die de onzekere toekomst voor de kerken deed oplaaien, beperkten zich niet tot Nederland. In tal van publicaties brak een stroom van nieuw theologisch denken los. Een kleine greep: uitermate populair werd in Nederland het boekje *Honest to God* (1963) van de anglicaanse bisschop John A.T. Robinson, waarin traditioneel-christelijke noties op de helling werden gezet. De Duitse protestantse theoloog Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) met zijn pleidooi voor een 'religionsloses Christentum' kwam in de belangstelling en de Amerikaanse theoloog Paul van Buren deed met *The Secular Meaning of the Gospel* (1963) onder theologen veel stof opwaaien. Van Nederlandse katholieke zijde gooide enige jaren later de Nijmeegse katholieke oecumenicus W.H. van de Pol met *Het einde van het conventionele christendom* (1966) een knuppel in het christelijke hoenderhok.

Natuurlijk juichten niet alle kerkleiders en gelovigen deze ontwikkeling toe; in de verschillende kerken waren velen tegen iedere vorm van vernieuwing. Op deze mensen doelde pater Walter Goddijn, vooraanstaand katholiek bestuurder en godsdienstsocioloog, toen hij in 1966 zei: 'Er is een grote tyrannie van de gelovigen. Ze houden verdomd veel tegen.'²⁴ Toch verloor in deze periode van secularisatie de religie steeds meer haar greep op de moderne samenleving, wat ook met zich meebracht dat voor steeds meer gelovigen de scheidslijnen tussen de verschillende kerkelijke denominaties minder geloofwaardig werden. Over die grenzen heen werd gezocht naar het wezenlijke, dat gemeenschappelijk beleefd en beleden

werd. Deze toenadering ging niet zonder moeizame en diepgaande theologische debatten, maar er heerste een sfeer van openheid, die zowel aan katholieke als protestantse zijde nog werd versterkt door de oecumenische debatten tijdens het Tweede Vaticaans Concilie.²⁵

Eind januari 1964 kwam prinses Irene – toen 24 jaar oud – op een hoogst onaangename manier in het nieuws. De prinses, die van Spanje hield, daar vaak kwam en de taal goed kende, werd op 26 januari in Madrid door de *Telegraaf*-correspondent ter plaatse geïnterviewd. In dit vraaggesprek ontkende zij de geruchten over een verloving en gaf zij als haar mening dat het Franco-regime voor Spanje niet heel slecht was en dat Spanje veel positieve aspecten had. Over het ondemocratische karakter van Franco's bewind sprak de prinses met geen woord. Het interview, dat op 27 januari in *De Telegraaf* stond, riep vooral bij de sociaaldemocraten felle negatieve reacties op. Minister-president Marijnen, die met zijn kabinet van niets wist en het ook in de krant moest lezen, sprak in duidelijke bewoordingen zijn afkeuring uit. De ambassadeur in Madrid, W. van Panhuys, die volledig van de inhoud op de hoogte was – het interview had in zijn huis plaatsgevonden – werd voor Irenes uitspraken verantwoordelijk gesteld.

De commotie hierover was twee dagen later nog niet geluwd, toen een nieuwe tijding (kerkelijk) Nederland op zijn grondvesten deed schudden. Het particulier secretariaat van prinses Irene deelde op 29 januari 1964 officieel mee: 'naar aanleiding van een bericht uit Madrid over een daar lopend gerucht als zou prinses Irene in de zomer van het vorig jaar tot de rooms-katholieke Kerk zijn toegetreden, [...] dat de Prinses verleden jaar, na lang en rijp beraad, inderdaad uit overtuiging dit besluit heeft genomen. [...] De opnemings van de prinses in de rooms-katholieke kerk is inmiddels geschied door kardinaal Alfrink.'²⁶ De *Leeuwarder Courant* was er op 29 januari 1964 snel bij: onder de kop 'Prinses Irene toegetreden tot de Rooms-Katholieke Kerk' bracht de krant het nieuws op de voorpagina, dat als een bom insloeg en de Nederlandse maatschappij maandenlang in zijn greep zou houden. Aanvankelijk waren er veel onduidelijkheden. Zo wilde de particuliere secretaresse van Irene geen antwoord geven op de vraag wanneer en waar de prinses in de katholieke kerk was opgenomen. De krant wist ook te melden dat Irene in Spanje de heilige communie had ontvangen in een rooms-katholieke kerk. De prinses zou al in de zomer van 1963 het katholieke geloof hebben aangenomen. Toen de Rijksvoorlichtingsdienst (RVD) van dit bericht – verspreid door United

Press International – kennis nam, was de besliste reactie: ‘volslagen onzin’. De volgende dag, 30 januari, schreef de *Leeuwarder Courant*:

Het bericht, dat prinses Irene al enige tijd geleden is overgegaan tot de Rooms-Katholieke Kerk, heeft Nederland volkomen verrast. Kamerleden, fractie-voorzitters en zelfs de leden van het kabinet waren tot gisteren volkomen onkundig van de stap van de prinses. Ook in verschillende bisdommen van de rooms-katholieke kerkprovincie kwam het bericht als een volslagen verrassing.

Er was in de pers sprake van verbazing en teleurstelling over het late tijdstip van bekendmaking, zoals in het *Algemeen Dagblad* en *De Telegraaf*. Maar het (nog steeds) katholieke dagblad *de Volkskrant* had begrip voor de late publicatie. En de katholieke krant *De Tijd-Maasbode* schreef enigszins terughoudend: ‘Het bericht dat prinses Irene uit eigen overtuiging is toegetreden tot de rooms-katholieke kerk zal een deel van ons volk blij verrassen, een ander deel daarentegen pijnlijk teleurstellen.’

De RVD wist inderdaad nog van niets. ‘Vandaar dat wij bij de eerste navraag met “volslagen onzin” reageerden.’ Toen Marijnen ijlings van skivakantie terugkwam – wat niet eenvoudig was door hevige sneeuwval, waardoor de passen gesloten waren – bezocht hij koningin Juliana, wie hij om uitleg vroeg. Maar bovenal verzocht hij haar om hem voortaan eerder en beter op de hoogte te stellen.²⁷

Toen het door de storm opgejaagde stof wat was gaan liggen, werd aan de kwestie een Kamerdebat gewijd. Vondeling, fractievoorzitter van de PVDA, zei naar aanleiding van artikel 55 van de Grondwet (‘De Koning is onschendbaar, de ministers zijn verantwoordelijk’): ‘De Minister-President behoort alles te weten van het Hof wat staatsrechtelijke of politieke kanten kan hebben. Anders kan hij zijn verantwoordelijkheid niet dragen.’ Inderdaad had het toetreden tot de katholieke kerk van Irene politieke, met name constitutionele consequenties. Iets later constateerde Vondeling dat ‘voor de beide grootste kerken in Nederland het moment, waarop dit bekend is geworden, en de manier, waarop dit is gebeurd [...] uiterst pijnlijk is geweest’.²⁸

Een van de grote vragen was of iemand die katholiek is, rechten op de troon kan doen gelden. De fracties van KVP, PVDA en VVD vonden van wel, maar Jan Smallenbroek en Henk Beernink, fractievoorzitters van respectievelijk ARP en CHU, werden in grote verlegenheid gebracht en weigerden vooralsnog hun oordeel te geven, nu de vraag nog niet actueel was.

Terwijl de overgang van prinses Irene tot het rooms-katholieke geloof in het Vaticaan 'met grote vreugde' was ontvangen, varieerden de reacties in protestantse kringen van verslagenheid en ongeloof tot woede.²⁹ Op 1 februari 1964 haalde de Prinses Ireneschool in Sint Maartensdijk (op Tholen, Zeeland) de naam van de gevel.³⁰ In de Tweede Kamer vroeg freule Wittewaall-van Stoetwegen (CHU) zich af: 'Wat is ons [protestantse] tekort dat deze jonge vrouw in eigen kerk en eigen geloof niet gevonden heeft wat zij zocht en hiertoe gekomen is?'³¹ F.H. Landsman, secretaris Algemene Zaken van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde kerk, was geschokt. 'Ik moet dit eerst verwerken.'³² H.W. Tilanus, de vroegere fractieleider van de CHU, was ook geschokt en kon het bijna niet geloven. C.N. van Dis, fractievoorzitter van de Staatkundig Gereformeerde Partij, was van mening dat de overgang van Irene naar de katholieke kerk een slag in het gezicht betekende van het Nederlandse protestantse volksdeel. 'Het bericht wordt in onze kringen stellig opgevat met grote droefenis.'³³ Toen E.J. Beker, destijds voorzitter van de Raad van Kerken en in 2000 in het tv-programma *Andere Tijden* geïnterviewd, terugdacht aan de affaire, met name aan de geheimhouding van Irenes toetreden tot de katholieke kerk, riep hij uit: 'Ik was woedend! [...] Ik kon het niet geloven! Ik kon het niet geloven!'³⁴

Op 25 januari 1964 weersprak het secretariaat van prins Bernhard 'de hardnekkig de ronde doende geruchten' dat binnenkort de verloving van Irene met een Spaanse edelman bekendgemaakt zou worden. Vanaf 1 februari was niet bekend waar Irene verbleef. Drie dagen later legde koningin Juliana voor radio en televisie (zonder beeld) een verklaring af, waarin zij sprak over 'de heuglijke mogelijkheid van een verloving. [...] Maar nu moeten wij u helaas zeggen, dat onze dochter Irene ons vanmiddag heeft meegedeeld, dat deze verloving geen doorgang zal vinden.'³⁵ Nadat premier Marijnen de pers op vrijdagavond 7 februari had gemeld dat Irene de volgende dag naar Soestdijk zou terugkeren, verzamelde zich op de avond van die zaterdag een menigte bij het paleis. Om ongeveer acht uur arriveerde de auto waarin Irene en de edelman don Carlos Hugo de Bourbon-Parma zaten, die van vliegveld Soesterberg waren afgehaald door haar ouders. De auto met prins Bernhard achter het stuur kon zich slechts met moeite een weg banen door de enthousiaste menigte, die door het politiekordon was gebroken. Er was een kernkabinet samengesteld, dat speciaal met de kwestie-Irene belast was; het bestond uit premier Victor Marijnen (KVP), vicepremier Barend Biesheuvel (ARP, Landbouw en Visserij), Edzo Toxopeus (VVD, Binnenlandse Zaken) en Ynso Scholten (CHU, Justitie). Deze vier beraadslaagden urenlang op paleis Soestdijk, waarna blijkbaar over

alle constitutionele problemen overeenstemming was bereikt: prinses Irene kondigde in het begin van de zondagnacht haar verloving met don Carlos aan.³⁶

Er is in die maanden veel geschreven over de kwestie-Irene, met in de tweede week van april een hernieuwde stroom aan persberichten. Nadat gebleken was dat Irene en Carlos op 6 april hun opwachting hadden gemaakt bij paus Paulus VI zonder dit bekend te maken, bereikte de verwarring op 7 april een nieuw hoogtepunt. Op Schiphol, waar Juliana, Bernhard en hun twee oudste dochters, Beatrix en Irene, zouden vertrekken voor een staatsbezoek aan Mexico, werd officieel bekendgemaakt dat Irene inderdaad ook van de partij zou zijn, hetgeen op het laatste ogenblik weer tegengesproken werd op een inderhaast geïmproviseerde persconferentie op een chaotisch Schiphol. Er werd bekendgemaakt dat de prinses, 'overeenkomstig de uitdrukkelijke wens van haar aanstaande echtgenoot', had besloten nu al deelgenoot te zijn in zijn werk. Carlos beschouwde zichzelf als pretendent van de Spaanse kroon, een aanspraak die stamde uit 1830, toen de Spaanse koning Ferdinand VII verklaarde dat zijn dochter hem zou opvolgen, waardoor zijn broer Carlos uitgesloten werd van de troon. Deze riep na Ferdinands dood zichzelf uit tot koning, maar noch hij noch zijn afstammelingen bestegen ooit de Spaanse troon; zij brachten het niet verder dan de status van troonpretendent. Van hun aanhangers, de zeer conservatieve en traditionalistische carlisten, was Irenes verloofde als vermeend Spaans troonpretendent de leider. Irene zou met hem begin mei de grote jaarlijkse carlistische demonstratie bijwonen op de berg Montejurra, en daarom had ze besloten niet deel te nemen aan het staatsbezoek aan Mexico. De reden hiervan was om 'volledig de persoonlijke verantwoordelijkheid voor haar handelingen te scheiden van de staatkundige verplichtingen van de Koninklijke Familie'.³⁷ Wat de huwelijkssluiting betreft was ook de regering het ermee eens dat deze niet in Nederland zou plaatsvinden, omdat de kans levensgroot aanwezig was dat de carlisten die gelegenheid zouden aangrijpen om in een demonstratie van zich te laten horen. Marijnen besloot zijn brief hierover aan de Tweede Kamer aldus: 'Waar de huwelijkssluiting ook plaatsheeft, de Koningin mag in geen geval aan het gevaar worden blootgesteld in politieke acties betrokken te geraken.'³⁸ De gezamenlijke pers had geen goed woord over voor de houding van Carlos Hugo, noch voor de manier waarop prinses Irene – 'door liefde blind' – meende te moeten handelen in deze 'potsierlijke geschiedenis'.³⁹

Op zondag 19 april 1964 liet een woordvoerder van De Bourbon-Parma koningin Juliana vanuit Parijs per telefoon weten dat het huwelijk op

29 april gesloten zou worden. Zonder eerst met de regering te overleggen, reageerde de koningin toen met de mededeling dat zij de huwelijksluiting niet zou bijwonen. Hiermee was duidelijk dat zij de zaak als een privé-aangelegenheid beschouwde.⁴⁰ Het huwelijk van prinses Irene en don Carlos Hugo werd op 29 april 1964 in Rome voltrokken door kardinaal Paolo Giobbe in de Borghese-kapel van de Santa Maria Maggiore in Rome. De ouders en zusters van Irene volgden, evenals duizenden Nederlanders, de plechtigheid op de televisie.

Een paar dagen later stelde Schmelzer, sinds eind 1963 fractievoorzitter van de KVP in de Tweede Kamer, vragen aan minister Toxopeus van Binnenlandse Zaken over 'de electriciteitsstoringen die op 29 april tijdens de televisie-uitzending van de huwelijksplechtigheid [...] zowel te Diepenheim als te Baarn zijn opgetreden'.⁴¹ In Diepenheim (Overijssel) hadden Juliana en Bernhard de uitzending gevolgd in Huis Warmelo, waar Bernhards moeder Armgard woonde, en binnen de gemeente Baarn ligt Soestdijk. Waarschijnlijk hield Schmelzer rekening met de mogelijkheid van een antipapistische actie. Nog diezelfde dag verklaarde Toxopeus dat hij de zaak had laten nagaan bij de betrokken elektriciteitsbedrijven. Er was sprake van een 'zeer toevallige samenloop van omstandigheden. [...] Beide storingen waren het toevallige, maar veel voorkomende gevolg van het uitvoeren van graafwerkzaamheden'.⁴²

*Alfrink als 'de eerste de beste dorpspastoor'*⁴³

Maar hoe, waar en wanneer is prinses Irene nu werkelijk tot de katholieke kerk toegetreden? Hierover wordt duidelijkheid verschaft door de documenten die Marga Klompé zelf over het huwelijk van Irene bewaarde en de informatie die historicus Ton van Schaik publiceerde in zijn Alfrink-biografie.⁴⁴

Op 2 januari 1964 landde een vliegtuig met kardinaal Alfrink aan boord op luchthaven Fiumicino bij Rome. Irene had hem gevraagd daarheen te gaan om haar in de rooms-katholieke kerk op te nemen. Behalve koningin Juliana, prins Bernhard en de prinsessen was niemand op de hoogte van deze geheime missie. Omdat zijn chauffeur verlof had, haalde mgr. Jo Damen, rector van het Pauselijk Nederlands College te Rome, Alfrink persoonlijk van het vliegveld.⁴⁵ Toen hij hoorde waarom de kardinaal gekomen was, drong het meteen tot hem door welke enorme problemen dat met zich mee kon brengen. 'Nog zo'n mededeling en dan zitten we tegen een boom! Het is alles topsecret!!!' schreef hij in zijn kroniek.⁴⁶ De prinses was inmiddels ook in Rome aangekomen, vergezeld door haar

aanstaande verloofde Carlos Hugo en zijn adellijke familie. Alfrink had van haar begrepen dat diezelfde dag haar vader en zuster Margriet zouden arriveren; van Bernhard hoopte hij dan gedetailleerde informatie te krijgen over de manier waarop Irene in 1940, in de huiskapel van Buckingham Palace in Londen, door een protestantse predikant gedoopt was. De manier waarop, daar ging het om. Dat zou het antwoord kunnen geven op de vraag of Irene, nu zij tot de katholieke kerk wilde toetreden, daarvoor wel of niet gedoopt moest worden. Maar de prinses vertelde de kardinaal dat haar vader niet kon komen. Goede raad was nu erg duur.

Toen Damen dit hoorde, werd zijn ongerustheid alleen maar groter. Tegen Alfrink zei hij: 'Eminentie, dit zint mij niet.' Nu ontbrak iedere informatie die nodig was om te beslissen wat er moest gebeuren om Irene volgens de regels in de katholieke kerk op te nemen. Die avond adviseerde Damen de kardinaal dringend de telefoon te pakken en Soestdijk te bellen, zodat Bernhard hem alsnog als ooggetuige kon vertellen op welke manier Irene in 1940 gedoopt was. Maar Alfrink deinsde daarvoor terug, waarop Damen, die werkelijk grote problemen vreesde, voorstelde zelf met Soestdijk te bellen, wat ten slotte toch niet gebeurd is.

Na een kort en oppervlakkig onderhoud met Xavier, de vader van Carlos Hugo, werd besloten dat Irene herdoopt zou worden 'sub conditione' (onder voorwaarde), wat in die tijd gewoonte was bij gedoopte protestanten die katholiek wilden worden. Zo werd prinses Irene op vrijdag 3 januari 1964 door kardinaal Alfrink herdoopt op een locatie die goed was afgeschermd van de buitenwereld: de binnenkapel van de benedictijnenabdij van de basiliek van San Paolo fuori le Mura, een gebeurtenis waarvan in Nederland, behalve Irenes ouders en misschien haar zusters, niemand op de hoogte was. De doopformule die door Alfrink gebruikt werd, luidde: 'Indien gij niet gedoopt zijt, dan doop ik u nu in de naam van de Vader, de Zoon en de H. Geest.' Na een ontbijt in de abdij gingen Alfrink, Damen en Irene, onopgemerkt door de fotografen, naar het Vaticaan, waar Irene de pauselijke zegen kreeg.

De kardinaal had blijkbaar geen rekening gehouden met de emotionele reacties welke dit alles in Nederland losmaakte, toen eind januari bekend werd dat de prinses tot het katholieke geloof overgegaan was. Onbekend was de datum waarop het gebeurd was en ook was het de vraag of Irene daarbij 'herdoopt' was of niet. Hierover bestond grote verwarring: *de Volkskrant* schreef op 12 februari nog dat de prinses bij haar overgang naar de katholieke kerk niet herdoopt was: 'Haar doopsel, in 1940 in de huiskapel van Buckingham Palace door dominee Van Dorp van de Nederlands-hervormde gemeente te Londen toegediend, is door de katholieke

Kerk als geldig erkend. Aldus wordt uit welingelichte kringen vernomen.' En verderop nog eens: 'Over de geldigheid van haar doopsel te Londen bestaat geen enkele twijfel.' Het *Katholiek Archief* – een officieel katholiek, wekelijks verschijnend periodiek – wist op 6 maart te melden dat Irene op 9 januari door Alfrink in de rooms-katholieke kerk was opgenomen (welke datum dus niet juist was).

De naar antipapisme neigende of ronduit antipapistische reacties die door de hele gang van zaken – voor zover die bekend was – werden opgeroepen, kwamen wellicht als een verrassing. '[...] veel onwaarschijnlijk en onbarmhartig [...]. Men voelde hieronder duidelijk tendenzen van antipapisme,' schreef de KVP in een speciaal voor de gelegenheid uitgebrachte brochure.⁴⁷ Alfrink had zeker kunnen en moeten weten dat men van officiële protestantse zijde geschokt zou reageren. Het moderamen (dagelijks bestuur) van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk stuurde Alfrink op 7 februari 1964 een brief met een aantal vragen. Nadat was vastgesteld dat Irene het volste recht had in overeenstemming met haar persoonlijke overtuiging te handelen, volgde de uitspraak dat haar overgang naar de rooms-katholieke kerk het moderamen diep had ontsteld.

Ook zijn wij zeer geschokt door het feit, dat deze overgang niet, zodra zij had plaatsgevonden, door u openbaar gemaakt is. Wij zijn van oordeel, dat, waar prinses Irene destijds openbare belijdenis des geloofs heeft afgelegd in de Kerk van de reformatie, ook de belijdenis door haar afgelegd in de rooms-katholieke Kerk een openbaar karakter had behoren te dragen en niet moest verzwegen zijn, met alle schijn van dubbelzinnigheid die dit met zich mee zou kunnen brengen.

[...] Was het [...] niet, zo vragen wij ons af, uw onafwijsbare verantwoordelijkheid er zorg voor te dragen, dat van de voorgenomen overgang van tevoren op zijn minst kennis was gegeven aan de Kerk waartoe prinses Irene gerekend mocht worden te behoren en dat daarna openbaarheid was gegeven aan het genomen besluit?⁴⁸

Verder vroeg het moderamen Alfrink een eind te maken aan de onzekerheid over de vraag of Irene nu wel of niet gedoopt was, ondanks de door haar als kind ontvangen doop. Men vond het van groot belang, gezien het betere begrip en de grotere openheid van katholieke en reformatische zijde in de laatste tijd, dat er volkomen duidelijkheid werd geschapen. In zijn (telegrafische) antwoord liet Alfrink op 12 februari weten dat hij de

vragen niet kon beantwoorden zonder ambtsgeheim en discretie te schenden.⁴⁹

Op initiatief van een oecumenische werkgroep, waarin belangrijke interkerkelijke kwesties werden besproken en waaraan ook Irene deelnam, werden met haar volledige instemming vijf prominente Nederlanders uitgenodigd om met haar en kardinaal Alfrink bij elkaar te komen om informatie te krijgen over de gang van zaken bij de overgang van Irene naar de katholieke kerk. Vervolgens zouden zij samen overleggen wat ervan gepubliceerd zou moeten worden. Per brief van 23 maart 1964 kreeg ook Marga Klompé een uitnodiging. De anderen waren Beel (KVP, minister van Staat, vice-president van de Raad van State, adviseur en vertrouweling van koningin Juliana), De Gaay Fortman (lid van de Eerste Kamer, rector magnificus van de Vrije Universiteit, prominent ARP'er), Patijn (PVDa, lid Tweede Kamer, voorzitter van de Sectie Internationale Zaken van de Oecumenische Raad van Kerken) en dominee E.J. Beker (voorzitter van diezelfde Raad van Kerken).

Op 28 maart 1964 vond het gesprek plaats in Huis ten Bosch. In 2000 vertelde Beker wat hij meemaakte toen hij hier arriveerde:

Ik kwam daar binnen en heel nerveus kwam koningin Juliana de kamer uit en vroeg of ik even met haar mee naar binnen ging. En toen kreeg ik dat heel geëmotioneerde gesprek met haar over het hart van Irene. Zij vroeg: 'Waarom zijn hier alleen maar politici? [...] Gaat de politiek nou oordelen over het hart van mijn kind?' [...] Het was zo ontroerend, want terwijl ze dat alles zei, was ze vreselijk geëmotioneerd en hilde ze ook. Het ging haar zó aan en ze riep telkens weer: 'Ik hóú zo van dat kind!'⁵⁰

Behalve het vijftal bleken er nog twee anderen bij het gesprek aanwezig: J. van der Hoeven, particulier secretaris van de koningin, en Toon Ramselaar. De Gaay Fortman vroeg naar de reden van hun onaangekondigde aanwezigheid, waarop Van der Hoeven zei dat de koningin graag een objectief verslag van het gesprek wilde en dat daarom hijzelf en Ramselaar als *observers* aanwezig waren. Klompé tekende hier in haar eigen korte verslag van het gesprek bij aan:

(Kommentaar: Deze mededeling is een klap in het gezicht van Louis en mij als oud-ministers en Gajus [de Gaay Fortman] en Connie als kamerheren. Mijns inziens wenste v.d. Hoeven uit nieuwsgierigheid erbij te zijn en heeft de smoes verzonnen Ramselaar erbij te krijgen.)⁵¹

Hieronder wordt, gebruikmakend van Klompés verslag, nader op dit gesprek ingegaan.

Alfrink vertelde dat de overgang naar de katholieke kerk op verzoek van het Koninklijk Huis geheim was gehouden en dat hij dit koninklijk verzoek niet had durven weigeren. (Volgens Klompé sprak hij steeds over 'Koninklijk Huis' omdat prinses Irene bij het gesprek aanwezig was en het niet de koningin maar de prinses zelf was die op geheimhouding had aangedrongen.) Hierdoor was het voor de kardinaal onmogelijk er met de andere kerken over te spreken. Beker wees op het gangbare gebruik om elkaar als kerken op de hoogte te stellen van overgangen. Daarover zou voor de toekomst een te volgen procedure vastgesteld moeten worden. Verder wilde hij weten waarom de Hervormde Kerk met de kardinaal sprak, terwijl de prinses – zoals zij eerder in het gesprek had gezegd – niet bij die kerk was ingeschreven. Daarop maakte Patijn melding van een administratieve fout: de Eglise Wallonne van het Zwitserse kanton Vaud, waar Irene als lidmaat bevestigd was en ingeschreven, had haar overschrijving naar de Nederlandse Hervormde Kerk moeten regelen, of laatstgenoemde kerk had het moeten regelen, omdat men daar wist van de bevestiging in Vaud. De theoloog J.C. Hoekendijk, die gespreksleider was, bracht naar voren dat het moderamen van de Nederlandse Hervormde Kerk, die lid was van de Raad van Kerken, buiten deze raad om de kardinaal had benaderd en gesproken. De Raad van Kerken zou het gesprek tussen het moderamen en de kardinaal moeten overnemen.

Beker was van mening dat het 'bevrijdend zou werken wanneer de Kardinaal ervoor uit zou willen komen, dat hij het betreurt dat, gezien de bekende praktijk, voorafgaande mededeling niet heeft plaatsgehad'.⁵² De kardinaal, die eerder in het gesprek had gezegd dat hij zichzelf niets verweet en ook niet bij dit gesprek zat om zich te verdedigen, zei nu dat het dan wel 'op een delicate manier' zou moeten gebeuren. Waarop Beker zei het belangrijk te vinden dat de kardinaal met een soort *mea culpa* zou komen. Deze was daar niet zonder meer toe bereid, waarop Hoekendijk van mening was dat in elk geval het verzuim moest worden geconstateerd. Patijn achtte het onvermijdelijk dat de geheimhouding openlijk zou worden betreurd. 'We moeten zoeken naar een vorm,' zei hij, 'waardoor de grote schade die is aangericht zoveel mogelijk wordt gerepareerd, zodat we in de oecumene opnieuw kunnen beginnen.' Hiermee was iedereen het eens.

Na wat heen-en-weergepraat kwam de kardinaal met het nieuws dat de prinses geloofsbelijdenis had gedaan en daarna 'onder voorwaarde' was gedoopt. 'Daar zult u wel van schrikken.' Waaraan Klompé in haar verslag

toevoegt: ‘Dat deden we dan ook allemaal!’ Zijzelf was er zonder meer van uitgegaan dat er, gezien de beschikbare gegevens, geen voorwaardelijke doop had plaatsgevonden.⁵³ Alfrink kwam nu met het relaas dat de toedracht bij de doop in Londen hem niet bekend was en dat het voornemen van prins Bernhard om er in Rome bij te zijn geen doorgang kon vinden, zodat Alfrink hem daarover niet kon raadplegen. Toch was de doop ‘onder voorwaarde’ doorgegaan, omdat het erg moeilijk zou zijn om met dit internationale gezelschap een nieuwe datum af te spreken. Bij dit niet erg overtuigende argument heeft het er alle schijn van dat Alfrink, misschien wel geïmponeerd, is gewicht voor don Carlos en zijn vader.

Klompé schrijft in haar verslag dat Alfrink verklaarde dat hij Irene niet voorwaardelijk gedoopt zou hebben als hij de informatie over de doop in 1940 wel had gehad. Zij geeft hierop geen commentaar en vermeldt niet hoe hierop werd gereageerd, maar er was natuurlijk iets mis met Alfrinks opmerking; het hing immers af van de aard van die informatie of hij Irene wel of niet zou dopen. Vele jaren later, in 2000, betwijfelde Van Schaik zeer of de kardinaal de doop onder voorwaarde achterwege zou hebben gelaten als hij had geweten van de gang van zaken in Londen. Want hoogstwaarschijnlijk zou Irene, zoals het protestants gebruik was, met slechts een paar druppels water gedoopt zijn en niet, zoals de katholieke kerk dat wil, met voldoende water om de ‘reiniging door het waterbad’ te symboliseren, waarover de apostel Paulus schrijft in zijn brief aan de christenen in Efeze (5:26).⁵⁴

Ten slotte werd afgesproken dat Alfrink contact zou opnemen met het moderamen van de Nederlandse Hervormde Kerk om een gemeenschappelijke verklaring op te stellen. Deze zou goedgekeurd worden door prinses Irene en koningin Juliana en ook, met een verzoek om adhesiebetuiging, voorgelegd worden aan de Raad van Kerken en de Gereformeerde Kerken (omdat deze niet bij de Raad van Kerken waren aangesloten).

Klompé voegde aan haar verslag van het gesprek een commentaar toe, waarin zij schreef:

De reformatorische gesprekspartners hebben zich hoogst fatsoenlijk gedragen, maar waren even verslagen en verbijsterd als de katholieken. Men kan maar één konklusie trekken: de Kardinaal snapt niets van de oecumene en heeft zich als een klein dorpspastoorje laten imponeren door de mythe van een Koninklijk Huis. Dat een lid van het Koninklijk Huis geheimhouding wenst, dan wel bepaalde data voor de overgang wil fixeren is irrelevant en van volkomen ondergeschikt belang gezien

[...] de betekenis van de toediening van een sakrament in oecumenisch licht gezien. Dit is een ernstige beleidsfout.⁵⁵

Zij was van oordeel dat Alfrink deze beleidsfout moest toegeven; deed hij dit niet, dan zou 'in het katholieke kamp de bom pas goed barsten' als de voorwaardelijke doop openbaar gemaakt werd. Ook De Gaay Fortman, door Klompé die middag gebeld, betreurde het zeer dat Alfrink geen enkel woord van begrip en spijt over deze beleidsfout had laten horen.

De volgende dag, 29 maart 1964, schreef Patijn een brief aan Klompé, waarin hij twee mogelijke verklaringen zag voor de gang van zaken in Rome: óf Alfrink was geïmponeerd door Soestdijk en had in zijn naïviteit de gevolgen onderschat, óf het was een geval van roomse machtspolitiek, die hij niet kon rijmen met de sfeer van het Tweede Vaticaans Concilie.⁵⁶ In haar antwoord bracht Klompé nog eens onder woorden wat zij voor zichzelf al een paar dagen eerder geconcludeerd had: 'De Kardinaal heeft zich als de eerste de beste dorpspastoor laten imponeren door het Koninklijk Huis en snapt zo weinig van de oecumene dat hij de gevolgen helemaal niet heeft overzien.'⁵⁷

Klompé overlegde met Beel en Ramselaar, welke laatste zij suggereerde zich in verbinding te stellen met Pieter Nierman, bisschop van Groningen, die al wist van de jongste ontwikkeling. Zij vond het nodig dat het episcopaat werd ingelicht, aangezien de gemeenschappelijke verklaring voor een groot deel over de toekomst zou gaan en zij het Alfrink eigenlijk niet toevertrouwde een goede verklaring op te stellen. Resultaat van dit overleg was een gesprek van Klompé met de kardinaal op 6 april 1964, waarvan zij weer een verslag op papier heeft gezet: 'Hoffelijk maar duidelijk heb ik hem aan het verstand gebracht dat hij een grote beleidsfout had gemaakt en vergeten is, dat hij als prelaat van de Kerk een gezagspositie vervult, die zodanig is dat hij niet naar de pijpen van het Hof hoeft te dansen. Tot mijn aangename verbazing zag hij dit in en betreurde zijn fout in hoge mate.'⁵⁸

Toen zij hem vroeg waarom hij de andere bisschoppen niet had ingelicht, kwam zijn antwoord neer op 'wat niet weet, wat niet deert'; zo droeg hij als enige van de bisschoppen de verantwoordelijkheid. Daarop legde Alfrink aan Klompé een ontwerp-verklaring voor. Toen zij die gelezen had, sprak zij met hem af dat zij daar met Beel en Ramselaar een stuk van zou maken over het gebeurde, daarmee naar Patijn zou gaan en het daarna weer met Alfrink zou bespreken. Voor het deel over de toekomst zou de katholieke theoloog J.C. Groot gevraagd worden. Klompé schreef: 'Ik heb hem duidelijk trachten te maken dat door meer inhoud aan het toekomstige

deel te geven, de aandacht van het verleden kon worden afgeleid en dat dit belangrijk was.' Er zou grote spoed betracht worden, zodat de week daarna al een gesprek met het moderamen over het ontwerp belegd kon worden.

Tijdens het gesprek met Alfrink maakte Klompé hem ook nog eens – misschien ten overvloede – duidelijk dat De Gaay Fortman en Patijn het naar hadden gevonden 'dat er zijnerzijds in het gesprek [op 28 maart] geen enkel woord was geweest van begrip dat hij een fout had gemaakt. Hij begreep dit.'

Toen Klompé die avond erg laat thuis was gekomen, belde Alfrink haar met de mededeling dat de radio bekend had gemaakt dat Irene die ochtend een bezoek had gebracht aan de paus. Hij was hiervan niet op de hoogte en vroeg haar of hij dit aan het Koninklijk Huis zou kunnen melden. Klompé duidelijke en doortastende advies: categorisch ontkennen dat hij hiermee enige bemoeienis had. Ze hield hem voor 'dat dit niet zo wonderlijk is aangezien het geen gebruik is dat leden van de Kerk hun bisschop op de hoogte houden van bezoeken aan de Paus'.

Op 7 en 8 april maakten Klompé, Beel en Ramselaar een ontwerptekst voor het eerste deel van Alfrinks verklaring (over de gang van zaken); op 9 april kwam Groot bij Alfrink met een ontwerp voor het tweede deel (over de toekomst). Op die avond kwamen Klompé en Beel weer bij de kardinaal voor een paar wijzigingen. Nu bleek – waarschijnlijk weer tot hun stomme verbazing – dat niemand Alfrink ooit om geheimhouding had gevraagd. Dit is toen in de tekst veranderd. De volgende dag stuurde Alfrink aan Klompé een brief met wijzigingen naar aanleiding van dit gesprek. 'Ik hoop dat U ermee accoord kunt gaan, [...] Overigens met heel veel welgemeende dank voor Uw hulp [...].'⁵⁹ Op 25 en 27 april 1964 verscheen de verklaring in de pers. Daarin stelde hij onder meer dat hij

door een ongelukkige samenloop van omstandigheden – met name door de onverwachte afwezigheid van getuigen – op het ogenblik van opname (3 januari 1964, te Rome) niet beschikte over gegevens aangaande de wijze, waarop de doop destijds was toegediend, terwijl anderzijds uitstel van de plechtigheid onuitvoerbaar leek. [...] Ik stel er overigens prijs op te verklaren, dat indien ik met betrekking tot de doop, die in 1940 plaatsvond, over de gegevens had kunnen beschikken, die mij thans zijn verstrekt, geen voorwaardelijke doop had behoeven te geschieden.⁶⁰

In redactionele commentaren en in reacties van de kerken werd benadrukt dat Alfrink onder de gegeven omstandigheden de doop in ieder geval had moeten uitstellen. Verder werd zijn verklaring welwillend ontvangen, vooral door zijn positieve benadering van de gezamenlijke kerken in de toekomst.

Toen op de avond van zondag 19 april via de radio het bericht doorkwam dat het huwelijk zonder overleg met Juliana en Bernhard op 29 april in Rome namens de paus voltrokken zou worden door kardinaal Giobbe, kwam Klompé onmiddellijk weer in actie. Zij belde Alfrink en spoorde hem aan meteen contact op te nemen in Rome en na te gaan of het bericht juist was. 'Met zijn secundaire reactie,' schreef Klompé, 'was hij na twee uur niet verder, dan ervan overtuigd te zijn dat het wel zou kloppen en dat hij maandag wel kontakt met Rome zou nemen [...].'⁶¹ Inmiddels had zij premier Marijnen zover dat hij formeel de ambassade bij het Vaticaan inschakelde. Zij belde ook rector Damen van het Nederlands College in Rome om hem in te lichten, waarop hij haar vertelde dat hij de volgende ochtend een gesprek zou hebben met Giobbe. Verder zou Damen rechtstreeks aan Marijnen rapporteren, die op zijn beurt Klompé op de hoogte zou houden. Te middernacht belde Alfrink haar, 'langzaam in behoorlijke staat van verontrusting gekomen zijnde', met de vraag of de paus een hoge functionaris van het Vaticaan naar Nederland moest sturen om het koninklijk gezin tekst en uitleg te geven. Klompé vond van wel. Een halfuur later belde de kardinaal weer: hij had met Damen contact gehad en hem opgedragen dit over te brengen. Vervolgens belde Klompé met Jos van Schaveren, chef van de Haagse redactie van *de Volkskrant* – die zij ongetwijfeld kende – om gedaan te krijgen dat er in het hoofdredactioneel commentaar 'Ten Geleide' vraagtekens werden geplaatst bij het bericht over het huwelijk van Irene.⁶²

Het oecumenisch optimisme in Nederland kreeg in 1964 door de kwestie-Irene een gevoelige deuk. Onder protestanten bleken, zeker nu het om het koningshuis ging, nog heftige antipapistische gevoelens te leven. Tegen de journalist Ton Oostveen zei Alfrink acht jaar later: 'Er zijn zekere oecumenici die alles te vlot willen. Ik geloof niet dat de basis van onze kerken al voldoende geprepareerd is.'⁶³

Toch heeft de grote opschudding over de herdoop van Irene nog een heilzaam effect gehad: in de jaren daarna heeft een intensieve ontmoeting plaatsgevonden tussen de kerken, waarbij zij het oecumenische gesprek over de doop en het 'gemengde huwelijk' met hernieuwd enthousiasme zijn aangegaan. Dit resulteerde in de wederzijdse dooperkenning en af-

spraken over de procedure in geval van een kerkovergang, eerst in 1967 tussen de rooms-katholieke en de Nederlandse Hervormde Kerk, later ook met gereformeerden, lutheranen en remonstranten. Zo is er uit de overhaaste en geheimzinnige herdoop door kardinaal Alfrink iets gegroeid waar niemand in de consternatie binnen en tussen de kerkelijke kampen aan gedacht had: een serieuze toenaderingspoging tussen de kerken met positief resultaat.⁶⁴

Drie factoren waren van belang voor de belangrijke rol die Marga Klompé kon spelen in de afwikkeling van de kwestie-Irene. Om te beginnen was zij weliswaar in 1964 (nog) geen minister van Staat, zoals Beel, maar zij waren wel twee prominente katholieke staatslieden die het vertrouwen genoten van koningin Juliana. Verder had zij een goede verstandhouding met de protestanten Gajus en Conny (De Gaay Fortman en Patijn) en waarschijnlijk ook met dominee Beker. En ten derde kon zij door haar vrijmoedige, kritische houding tegenover Alfrink goed met hem overweg en werd zij door hem serieus genomen. Daarbij kwam dat Alfrink een wereldvreemde klerikale man was die alles wat er in de seculiere maatschappij speelde, ook in de politiek, van anderen moest horen. Waarschijnlijk heeft dit manco er niet weinig toe bijgedragen dat hij tot zijn grote beoordelingsfout is gekomen. Voor Klompé met haar ervaring en politieke inzicht had hij een bijna kinderlijke bewondering, waarop zij handig kon inspelen met haar wijze adviezen – bij tijd en wijle op het bemoederende af – die Alfrink zich graag ter harte nam.⁶⁵

Marga Klompé heeft een positieve en effectieve bijdrage geleverd aan de kwestie-Irene. Samen met enkele anderen heeft zij, met name voor kardinaal Alfrink, de schade weten te beperken. Haar verstandhouding met Alfrink is er niet slechter van geworden. Dat Klompé vond dat hij in de zaak-Irene als de eerste de beste dorpspastoor had gehandeld, zal hem wel nooit ter ore zijn gekomen.

Andere kwesties en groot verdriet

Op 14 april 1965 werd het kabinet-Cals (KVP, PVDA, ARP) beëdigd. Het was de opvolger van het kabinet-Marijnen, dat ruim zes weken eerder de moed had opgegeven het omstreden radio- en televisievraagstuk tot een goed einde te brengen. Klompé vond het twijfelachtig of dit nieuwe kabinet krachtig genoeg was om na de reguliere verkiezingen van 1967 verder te gaan. Het was overigens, sinds begin 1953 Anna de Waal als staatssecretaris

van minister Cals was aangetreden, voor het eerst weer een kabinet dat uitsluitend uit mannen bestond.

Een paar weken na de beëdiging nam persfotograaf John de Rooy foto's van prinses Beatrix wandelend met een man in de tuin van kasteel Drakesteijn. De publicatie hiervan in *De Telegraaf* was het startschot van enorme maatschappelijke onrust en opschudding, vooral toen bekend werd dat de man een Duitser was. Cals moest dagen wachten voordat hij op 5 mei van Juliana en Bernhard de naam en het curriculum vitae van de man te weten kwam, onder voorwaarde dat hij het niet met de ministers zou bespreken.⁶⁶ Klompé zei hem, toen hij haar dit telefonisch vertelde, dat haar dit staatsrechtelijk niet juist leek. Enigszins spottend merkte ze op: 'Meneer Cals is niets, meneer Cals is alleen iets als voorzitter van de Raad van Ministers.'⁶⁷

In de tweede week van juni 1965 bereikte haar het bericht dat haar vriend Didymus Beaufort op 9 juni dood in zijn kamer was aangetroffen. De dag daarvoor nog had de Père erin toegestemd weer lid te worden van de Nederlandse delegatie naar de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Hij was 75 geworden. Sinds Klompé vanaf eind jaren veertig veel met hem was opgetrokken in deze VN-vergaderingen, was hun relatie persoonlijk en vriendschappelijk geworden. Daarbij had zij zich vaak zorgen gemaakt over zijn fragiele gezondheid. Zijn dood maakte haar erg verdrietig.⁶⁸

Op woensdag 10 november 1965 werd de Toestemmingswet voor het huwelijk van Beatrix en Claus in de Tweede Kamer behandeld en aangenomen. Moeder Klompé had de vergadering bijgewoond – zoals zij vaak deed – en had bij haar dochter gegeten. Toen Marga haar moeder, die in Huize Willibrord te Wassenaar woonde, met de auto naar huis bracht, werden zij in het Benoordenhout door een vrachtwagen aangereden. Marga kwam er op het eerste gezicht af met wat schaafwonden, maar moeder was er ernstiger aan toe en moest met een ambulance naar het ziekenhuis. Terwijl zij op een brancard de ziekenauto inging, waren er al journalisten bij gekomen en hoorde Marga het woord 'drank' vallen. Omdat haar gebruik van alcoholica geen geheim was, vroeg zij een politieagent of deze ervoor wilde zorgen dat zij een alcoholtest kon doen. Toen ze in het ziekenhuis aankwamen, wilde men Marga ter observatie opnemen, maar ze zei: 'Dat kan helemaal niet en dat wil ik helemaal niet.' Later zei ze tegen Charlot dat ze een psychische hersenschudding had. Het ongeluk op zich was al een enorme klap voor haar, laat staan de ziekenhuisopname van haar moeder. Tot overmaat van ramp verstuikte Marga in deze periode

haar voet, waardoor zij behoorlijk in haar bewegingsvrijheid werd beperkt.⁶⁹

De artsen waren van mening dat moeder Klompé in levensgevaar was; zij kreeg toen het heilig Sacrament der stervenden, maar bleef in leven. Ze knapte zelfs heel goed op en ze zou een dag of vier vóór Kerstmis uit het ziekenhuis worden ontslagen. Dit feest, dat in de familiekring altijd als belangrijk ervaren werd, zou moeder samen met Hilde, Charlot, Frans en diens vrouw Clarita bij Marga vieren. Twee dagen voor moeder het ziekenhuis zou verlaten, maakte zij 's nachts echter een lelijke val, waarbij zij haar heup brak. Ze werd snel en met succes geopereerd, maar, zo vertelde Charlot, 'moeder werkte niet meer mee. Ze had geen zin meer.'⁷⁰ De artsen zeiden dat ze het psychisch niet meer heeft kunnen verwerken. Er volgden twee moeilijke weken, waarin moeder veel pijn had, maar de morfine die ze kreeg, verdroeg ze niet. Twee dagen voor Kerstmis ontving zij het sacrament van de ziekenzalving. Marga schreef enkele weken later:

Zij [...] was die dag vrij helder en heeft van alle kinderen afscheid genomen. Daarna hebben wij een lange tijd gehad tot aan oud-jaar, waarin zij wel bij kennis was, maar half gestoord, half helder en echt in doodsstrijd is geweest. Wij hebben er als kinderen machteloos bijgestaan en wilden helpen, maar konden niet. Een longontsteking heeft ten slotte het einde versneld en na een lange strijd, waarvan de laatste dagen in bewusteloosheid waren, is zij op 3 januari gestorven.⁷¹

Moeder Maria Klompé is 81 jaar oud geworden.

In het weekend van 14 en 15 mei 1966 was de hele familie bij elkaar in Den Haag, omdat Elsbeth op 6 mei vijftig was geworden. Het was de eerste keer dat zij allemaal samen waren na de dood van hun moeder. 'Wij hebben er allemaal erg van genoten,' schreef Marga. 'Het is toch heerlijk, als er zo goede verhoudingen in een familie zijn.'⁷² In de zomer van dat jaar ging Marga er op doktersadvies een tijdje tussenuit. 'Op het ogenblik', zo schreef zij op 5 juli, 'ben ik aan het randje van afknappen toe en moet volgende week voor zes weken geheel rust houden.' Ze dacht dat ze van het auto-ongeluk waarschijnlijk een shock had gekregen, die ze niet had kunnen 'uitvieren in verband met de toestand van Moeder'.⁷³ Tijdens het zomerreces maakte ze van deze zes weken rust gebruik door samen met Charlot en later ook Hilde naar Zwitserland, Italië en Frankrijk te gaan. In Italië verbleven zij een paar weken in een hotel in het kustdorp San Lorenzo al Mare.⁷⁴ Zo probeerden de drie zusters bij te komen van de

dramatische gebeurtenissen. Het heeft Marga veel tijd gekost om het gemis van haar moeder enigszins te boven te komen.

In 1966 kwam minister Diepenhorst van Onderwijs met een wetsontwerp dat, in niet weinig woorden, op de agenda van de Tweede Kamer vermeld stond als 'Voorzieningen inzake de mogelijkheid van tijdelijke beperking van de toelating tot het bijwonen van het onderwijs in de faculteit der geneeskunde'.⁷⁵ Een wetsontwerp dus om een numerus clausus te kunnen instellen voor de toelating tot de studie medicijnen. Dit voorstel lokte felle reacties uit in de media. 'De beer was los', zoals Klompé tijdens het Kamerdebat zei, en ze vond het 'geen goed klimaat voor overleg tussen Regering en Staten-Generaal en voor de beoordeling van dit wetsontwerp'.⁷⁶ Op 6 juli 1966 diende zij samen met Jan van Bennekom (ARP) een amendement in waarin de studentenstop voor slechts twee jaar ingesteld zou worden, te beginnen met het studiejaar 1966-1967. Dit amendement werd aangenomen. Verder verklaarde zij tijdens de behandeling van het wetsontwerp vóór te stemmen op een aantal voorwaarden, waaronder een nieuw selectie criterium voor medische studenten: de vraag of zij wel de karaktereigenschappen hadden die nodig waren om een goede arts te worden.⁷⁷

In de vergadering van 7 juli 1966 werd het wetsontwerp verworpen met 80 tegen 49 stemmen. Onmiddellijk na de stemming kreeg Klompé desgevraagd het woord. Zij bracht de door het rijk ingestelde Medische Faculteit Rotterdam ter sprake, die in september haar deuren zou openen, het resultaat van zestien jaar inspanning van de Stichting Klinisch Hoger Onderwijs in Rotterdam. Nu er geen mogelijkheid was voor een studentenstop liep deze nieuwe faculteit het reële gevaar overspoeld te worden door aanmeldingen, een golf studenten waarvoor de faciliteiten van de faculteit niet toereikend zouden zijn. Een aantal van 160 studenten was het mogelijke maximum. Klompé vroeg toestemming voor een spoedinterpellatie en het indienen van een motie, die volgens haar ook door andere fracties gesteund zou worden. Dit moest met spoed gebeuren omdat een wet tot wijziging van de 'wet Rotterdam' de Kamer uiterlijk na vijf dagen (inclusief het weekend) zou moeten bereiken. In de motie werd erop aangedrongen – met een speedprocedure – 'die voorzieningen te bevorderen, die het de nieuwe medische faculteit van Rotterdam mogelijk zullen maken zich voor het studiejaar 1966-1967 tot 160 eerstejaars-studenten te beperken'.⁷⁸ Deze motie werd zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Het was een slim idee van Klompé, dat zonder enig risico – de Kamer had er al tijdens het debat blijk van gegeven het hiermee eens te zijn – en

met weinig voorwerk gerealiseerd kon worden. Diepenhorst was haar daar zeer erkentelijk voor.⁷⁹

Later dat jaar, in september 1966, kreeg Klompé weer met Diepenhorst te maken. Onder de studenten, die inspraak eisten binnen de universiteit en zich vanaf 1963 konden aansluiten bij de Studenten Vakbeweging (zie hierover meer in het volgende hoofdstuk), was grote onrust ontstaan door de voorgenomen verlaging van de studietoelagen. Zij hielden protestdemonstraties onder het motto 'Weg met Diepenhorst'. Klompé kreeg er persoonlijk mee te maken toen studenten uit Utrecht en Nijmegen haar vroegen een toespraak te houden tijdens een protestvergadering. Zij was daartoe niet bereid en uitte in een brief aan Diepenhorst haar grote bezorgdheid over Kamercollega's die dergelijke uitnodigingen wel accepteerden. Zij had zelfs vernomen dat ook Diepenhorst had toegezegd om bij een dergelijke bijeenkomst aanwezig te zijn. Ze belde toen minister-president Cals met een 'nogal scherpe reactie', waarin zij de zaak 'zeer zwaar' opnam vanuit haar ernstige bezorgdheid over het functioneren van de parlementaire democratie, die door dit soort initiatieven buitenspel gezet werd. Verder schreef zij aan Diepenhorst: 'U zult begrijpen dat ik mij de vrijheid voorbehoud in een vergadering van de Kamercommissie dan wel in een plenaire zitting op deze zaak terug te komen. [...] Het spijt mij, dat ik deze brief moest schrijven.'⁸⁰ (Slechts een paar jaar later zou Klompé het fenomeen buitenparlementaire actie als minister veel toleranter en met meer begrip tegemoet treden.) Het grote belang dat Klompé aan het functioneren van de parlementaire democratie hechtte zal ook in wat nu volgt duidelijk worden.

De Nacht van...

De val van het kabinet-Cals was voor Marga Klompé verreweg de ingrijpendste politieke gebeurtenis in deze drie jaar en vier maanden waarin zij weer in de Kamerbanken zat. Als we haar mogen geloven, was het zelfs de meest emotionele ervaring van haar hele politieke loopbaan. In een brief aan Cals die zij, na die fatale vergadering thuisgekomen, om halfzes in de vroege ochtend van vrijdag 14 oktober 1966 begon te schrijven, slaakte zij de hartenkreet: '[...] nog nooit was ik in politicus zo innerlijk verscheurd over een situatie'.⁸¹

Over de actoren en factoren in het politieke proces dat zijn schijnbaar onafwendbare climax vond toen het kabinet viel door een motie van kvp-fractievoorzitter Schmelzer, is veel nagedacht en geschreven. Daarbij

wordt vooral over de rol en de drijfveren van Schmelzer verschillend gedacht. Maar minstens even interessant is de vraag hoe Klompé de situatie ervaren heeft. Het is duidelijk dat zij te kampen had met een innerlijk conflict: zij was als invloedrijk lid van de KVP-fractie intensief bij de kwestie betrokken; bovendien had zij in de partij veel gezag als – sinds 1963 – een van de drie vicevoorzitters van het partijbestuur. Maar ook was zij vriendin van Jo en Truus Cals, waardoor zij zich gedwongen voelde achter Cals en zijn kabinet te gaan staan. De dramatische Nacht van Schmelzer – door Paul van der Steen de Nacht van Cals genoemd⁸² – was zo emotioneel en enerverend voor haar dat de Nacht van Klompé ook een acceptabele variant zou zijn.

Wat eraan voorafging: nadat Norbert Schmelzer van 2 tot 12 maart 1965 als informateur tevergeefs had geprobeerd het gestrande kabinet-Marijnen weer vlot te trekken, werd Cals, die net naar Rome was afgereisd maar ongeveer per ommegaande retour moest, tot formateur benoemd. Klompé had eerder hier en daar al gepolst hoe op een mogelijk formateurschap van Cals gereageerd zou worden. Beel was niet enthousiast en vond KVP-voorzitter Aalberse geschikter voor die rol. De vicevoorzitter van de KVP-fractie in de Tweede Kamer, Kees van der Ploeg, noemde een formateurschap van Cals 'een diskwalificatie van Schmelzer'.⁸³

Tijdens het eerste gesprek dat formateur Cals met Schmelzer had, maakte deze een opmerking die Cals mateloos irriteerde: als Cals het formateurschap geweigerd zou hebben, zou Schmelzer de klus zelf geklaard hebben. Ook Schmelzers 'stiekeme gedrag', zoals Cals het noemde, had hem zeer geërgerd, toen deze als informateur bij Ben Korsten, de eerste spindoctor in Nederland, een geheime ontmoeting had met Veldkamp.⁸⁴ Daar kwam nog bij dat hun ideeën over samenwerken met andere partijen sterk verschilden: Cals – evenals Klompé overigens – was zeer geporteerd voor een coalitie waarin naast de KVP in elk geval de PVDA meedeed, terwijl Schmelzer veel meer zag in samenwerking met de VVD.⁸⁵ De beide ambitieuze heren konden maar moeilijk met elkaar opschieten en dat werd er niet beter op toen Cals op 14 april 1965 temidden van KVP-, PVDA- en ARP-ministers als minister-president aan de regeringstafel plaatsnam. Het persoonlijk dualisme tussen hen werd nu versterkt door het staatsrechtelijk dualisme tussen fractievoorzitter en minister-president van dezelfde politieke partij. Daarbij had Schmelzer er behoefte aan zich als politiek leider te profileren, maar kon hij niet zonder grote problemen de eenheid van zijn fractie bewaren. Sommige fractieleden hadden veel kritiek op hem. Ook de polarisatie in kerk en samenleving zorgde voor diepgaande verschillen in inzicht binnen de fractie. Bovendien had de rechtervleugel van

de fractie het nog niet verwerkt dat van de vvd als coalitiepartner afscheid was genomen, terwijl ter linkerzijde een groep die naar radicaliteit neigde, uitsluitend heil zag in een regering met de pvda en daarom vierkant achter Cals stond.⁸⁶

Medio oktober 1965 werd het kabinet meteen al hardhandig met de Tweede Kamer geconfronteerd. De rijksbegroting voor 1966 bleek een steen des aanstoots te zijn waarop harde kritiek kwam, omdat het kabinet een forse stijging van de uitgaven combineerde met belastingverlaging. Bovendien hadden de uitgaven van het vorige kabinet de begroting al overschreden. Het kabinet-Cals moest van de Kamer zijn huiswerk overmaken en extra dekking zoeken. Dat was een slechte beurt, die tevens als ernstige waarschuwing voor de toekomst kon gelden. De kvp-fractie had over de algemene beschouwingen geen goed gevoel. Schmelzer en partijvoorzitter Aalberse besloten Cals in het openbaar te waarschuwen tegen verdergaande vervreemding tussen hem en de fractie, als hij in deze lijn van de club van 'sterke mannen' (zoals het kabinet wel genoemd werd) verder zou gaan. In de openingsrede van de kvp-partijraad op 13 november 1965 uitte Aalberse forse kritiek op het kabinet, waarop Cals, die via Klompé toch zeker op de hoogte moet zijn geweest van de onheilspellende sfeer in fractie en partij, woedend werd. Er was een gesprek met Aalberse op het Catshuis voor nodig om de premier tot bedaren te brengen.⁸⁷

De steen des aanstoots van 1965 werd in 1966 het struikelblok. Bij de statenverkiezingen in maart 1966 leed coalitiepartij pvda een gevoelig verlies, waarvan Biesheuvel (arp) 25 jaar later zou zeggen dat dit het begin van het einde van het kabinet-Cals had ingeluid.⁸⁸ Ook de kvp leed verlies, al was dat een stuk kleiner dan bij de pvda. In april werd in het jaarverslag van De Nederlandsche Bank nog eens gewaarschuwd dat er 'vervangende bestedingsbeperkingen of belastingverzwaringen' gevonden moesten worden.⁸⁹ In de ministerraad van vrijdag 6 mei liet Cals sombere geluiden horen over de verre van rooskleurige financieel-economische situatie. Ook de gezaghebbende senator Zijlstra liet ernstige waarschuwingen horen, die diepe indruk maakten en het opstellen van de begroting 1967 en het dekkingsplan (dat het eigenlijke struikelblok zou worden) onder zware druk zetten.⁹⁰

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1 juni 1966 herhaalde zich voor pvda en kvp het sombere beeld van de statenverkiezingen. Drie weken later vergaderde het kvp-fractiebestuur en gaven sommigen te kennen dat ze het kabinet voor gezien hielden. Eind augustus liet Cals zich voor de jaarlijkse opening der Staten-Generaal uitvoerig door Schmelzer informeren over de opvattingen binnen de kvp-fractie. Bij een van die gesprekken

was Aalberse als partijvoorzitter ook aanwezig, een aanwijzing temeer dat partijleiding en fractiebestuur intensief contact hadden met elkaar. Van deze besprekingen bracht Schmelzer – ‘zeer vertrouwelijk’ – de fractie op de hoogte.⁹¹ Pieter Bogaers, de ‘bouwminister’ van het kabinet en compaan van Cals, herinnerde zich echter dat gedurende de zomer Schmelzer geen contact met Cals had gehad, omdat de fractie hem dat vlak voor het zomerreces had verboden.⁹² Dit was volgens Bogaers geheel in strijd met wat er op hoog niveau binnen de KVP verklaard werd. Later sprak een van de KVP-bestuursleden er zijn waardering voor uit ‘dat tussen de regering en de KVP-fractie geen contacten zijn geweest, zoals dat met andere fracties wel is geschied’.⁹³ Blijkbaar waren niet alle bestuursleden op de hoogte van de werkelijke gang van zaken.

Met de algemene beschouwingen in het nabije verschiep werd allerwegen somber overleg gevoerd. Schmelzer realiseerde zich inmiddels dat de kritiek van de fractie op de uitgavenstijging en de dekking, de pijlers van het kabinetsbeleid, zwaar genoeg was om een kabinetscrisis uit te lokken. Op 27 september 1966 schreef Klompé: ‘De politieke situatie [...] is zodanig, dat er een mogelijkheid is van vervroegde verkiezingen [...]’.⁹⁴ Een dag later kwam het dagblad *De Tijd* met de onheilspellende kop ‘Politieke partijen zijn kabinet beu’, en daaronder: ‘Troonrede en miljoenennota hebben de geruchten over een op handen zijnde kabinetscrisis niet doen verstommen’.

Schmelzer besloot Cals van het gevaar op de hoogte te stellen. Met dat doel bracht Klompé, in overleg met Schmelzer, op 1 oktober een bezoek aan Cals.⁹⁵ Deze maakte notities van wat zij te melden had, waarna zij terugkeerde met het resultaat: Cals nam de problemen serieus en zegde toe er binnenkort met Vondeling (PvdA), minister van Financiën en vicepremier, over te praten als die uit Washington zou zijn teruggekeerd. Daarna hadden Schmelzer en Cals een lang gesprek over de kwestie.

Het is de vraag wie het initiatief nam tot dit bezoek van Klompé aan Cals. Schmelzer zei er dit over:

Ik heb Marga Klompé ingeschakeld om drie redenen: mijn eigen grote vertrouwen in haar, haar bijzonder goede vriendschappelijke relatie met Cals, die aanzienlijk beter was dan de mijne, en het feit, dat zij behoorde tot een stroming in de fractie, die samenwerking met de PvdA waardevol vond. Uit de inschakeling van Marga blijkt eens te meer, dat ik niet de vooropgezette bedoeling had het kabinet-Cals te vermoorden. In dat geval had ik Marga net zo goed weg kunnen laten. Met het inzetten van Marga wilde ik juist tegenover Cals een gebaar

maken om te laten blijken dat wij een serieuze poging wilden doen het kabinet te redden. Ik was dus niet op een breuk uit, maar wilde alleen mijn zin krijgen. Dat was vooral daarom nodig omdat ik op die strikte noemer de partij en de fractie in bedwang had kunnen houden.⁹⁶

Met andere woorden: als het inderdaad Schmelzer was die het initiatief tot Klompé's bezoek had genomen, dan heeft hij dat gedaan omdat hij dacht dat hij via Klompé meer kans had zijn zin te krijgen dan wanneer hij zelf met Cals gepraat zou hebben. En Klompé was hoogstwaarschijnlijk blij met de verantwoordelijkheid die Schmelzer haar op de schouders legde.

Volgens historicus P.F. Maas echter lag het initiatief niet bij Schmelzer, maar bij Klompé: 'Ex-minister Klompé wilde haar voormalige collega [Cals] een crisis besparen en lichtte Cals op 1 oktober in over de grote problemen welke in de KVP-fractie waren gerezen over begroting en dekking.⁹⁷ In een noot voegt Maas eraan toe: 'Schmelzer was op de hoogte van Klompé's bezoek.'

Op 4 oktober zei Cals tegen Schmelzer: 'Ik kan toch niet doorgaan als ik dat niet kan doen op een basis van vertrouwen', waarop de ander antwoordde: 'Dat begrijp ik. Maar dan moeten jullie ook komen met een beleid dat ons vertrouwen verdient.'⁹⁸ Met andere woorden: Cals hoorde de fractievoorzitter zeggen dat het voorgenomen beleid van het kabinet niet het vertrouwen van de fractie had. Het weekend daarna ging Klompé opnieuw bij Cals langs om te horen of het kabinet vertrouwenwekkende antwoorden had op de eisen van de KVP. 'Ik heb de zaak aan Vondeling voorgelegd,' zei de premier, 'hij heeft mij verzekerd dat hij op alle punten bevredigend kan antwoorden.'⁹⁹ Maar Vondeling, de minister van Financiën, ontkende later dat hij van het KVP-probleem wist: 'Schmelzer en Notenboom [financieel specialist], de beide woordvoerders van de KVP, hadden Cals noch mij van tevoren op de hoogte gesteld van de aard, laat staan de bijzonderheden van deze frontale aanval op het financieel-economisch beleid. Aangezien het om zeer technische kwesties ging [...] was het hoogst ongebruikelijk om er zo onverhoeds mee te komen.'¹⁰⁰ Na de gesprekken van Klompé en Schmelzer met Cals kon echter niet meer van 'onverhoeds' gesproken worden.

Ook de meerderheid van de KVP had geen vertrouwen in Cals. Robbert Ammerlaan, voormalig parlementair redacteur van de *Haagse Post*, beschrijft hoe op 7 oktober, aan de vooravond van het Kamergebod, het partijbestuur met Schmelzer vergaderde in een onheilspellende sfeer. Hij vertelt dat de kringvoorzitters wilden dat het kabinet opstapte. Naar een

schatting van voorzitter Aalberse was zo'n 66 procent van het bestuur er voorstander van. Schmelzer zou met zijn portefeuille gezwaaid hebben om de bestuursleden zover te krijgen dat zij water bij de wijn deden en het eens werden over deze formulering: 'Er zijn ernstige zorgen over het kabinet, maar men wil geen crisis tot elke prijs. Bezien moet worden in hoeverre het kabinet aan de wensen van de fractie tegemoetkomt.'¹⁰¹ Volgens Bornewasser zijn er, vreemd genoeg, geen officiële notulen van deze vergadering bewaard gebleven. Eind jaren negentig werden er handgeschreven notulen gevonden, die grote twijfels oproepen over Ammerlaans relaas. Uit deze notulen blijkt dat Schmelzer niet bij de vergadering aanwezig was en er valt evenmin uit te concluderen dat de stemming overwegend pro-kabinetscrisis is geweest. Ook komt bovenstaande formulering niet letterlijk in deze notulen voor. Wel werd tijdens deze vergadering besloten om aan het korte verslag van de vorige vergadering van 3 september de volgende passage toe te voegen:

Na verdere discussie verklaart het Partijbestuur met algemene stemmen zich te stellen achter de door de fractievoorzitter geformuleerde opvatting, dat het onverantwoord zou zijn het standpunt in te nemen dat het Kabinet ook wanneer de Miljoenennota daartoe niet absoluut aanleiding zou geven tot aftreden zou moeten worden gedwongen, maar dat van de fractie ook niet kan worden gevergd dat indien er onoverkomelijke bezwaren zouden blijken te bestaan het Kabinet toch tot elke prijs zou moeten worden gesteund.¹⁰²

Dus niet: koste wat het kost een crisis, maar evenmin: koste wat het kost géén crisis. Dat de sfeer tijdens de vergadering van 7 oktober dus niet overwegend pro-kabinetscrisis was, mag blijken uit de volgende uitspraken.

Voorzitter Aalberse stelde dat de koers van de PVDA (dus niet van 'bepaalde groepen' in die partij) voor de KVP niet onaanvaardbaar was. Een ander bestuurslid merkte op dat een crisis alleen veroorzaakt mocht worden vanuit zakelijke overwegingen. Weer een ander gaf als zijn mening dat electorale overwegingen nooit een rol mochten spelen bij het veroorzaken van een crisis. Het was in ieder geval duidelijk dat het partijbestuur niet overwegend tegen het kabinet was; ook is uit deze notulen niet op te maken dat er verhitte discussies zijn gevoerd.¹⁰³

Marga Klompé (een van de drie vicevoorzitters van het KVP-bestuur), Schmelzer en Aalberse stonden in nauw contact met elkaar over de situatie. Klompé beschreef in een notitie – 'zeer geheim' – van 7 oktober 1966 voor de beide anderen haar ideeën over de voor- en nadelen van een kabinets-

crisis, een notitie waarin zij volgens Maas een 'scherpe, soms profetische analyse' formuleerde. Deze kwam erop neer dat de argumenten om het kabinet te laten zitten zwaarder wogen dan die voor een crisis. Klompé was van mening dat een door de KVP tijdens de algemene beschouwingen bewerkstelligde kabinetscrisis noch in 's lands belang noch in het belang van de eigen partij was. Zij vroeg zich af – maar door haar formulering was het eigenlijk een retorische vraag – of het vanuit electoraal standpunt ook niet beter zou zijn het kabinet te laten voortbestaan, zodat het nog de mogelijkheid kreeg een paar goede zaken door het parlement te krijgen. Men kon het kabinet wel een aantal structurele kwesties kwalijk nemen, maar de oorzaken daarvan lagen 'voor een overgroot deel in de erfenissen van de vorige kabinetten'. Een kabinetscrisis waarin de KVP-fractie een leidende rol speelde, zou voor het PVDA-congres in november een 'kluifje' zijn en leiden tot grotere eenheid in die partij, 'een eenheid die echter in linkse richting zal gaan'. Het was de vraag of de bestuurbaarheid van het land daarmee was gediend. De moeilijke beslissingen konden beter met de PVDA dan met de VVD genomen worden en na een crisis zou een samengaan met de PVDA zo goed als onmogelijk worden. En hoe moest de KVP de verkiezingen in nadat zij een aantal goede eigen ministers naar huis had gestuurd? Hoe konden deze belangrijke mensen worden gesauveerd 'zonder dat wij onszelf belachelijk maken, resp. verdacht worden van onduidelijkheid?'¹⁰⁴

Op 10 oktober 1966 schreef Klompé: 'Ik hoop dat het goed afloopt, maar helemaal zeker ben ik er niet van.'¹⁰⁵ Waarbij zij onder een goede afloop verstond dat het kabinet de algemene beschouwingen zou doorstaan en zou kunnen blijven. 'Als er één ding voor het nageslacht duidelijk is geworden,' schreef Bornewasser in 2000, 'dan is het wel dit: als geen ander heeft Klompé gewaarschuwd voor wat tot haar verdriet nog geen week later werkelijkheid zou worden.'¹⁰⁶ Dit alles nam overigens niet weg dat ook Klompé de begroting van het kabinet niet acceptabel vond.

In de vergaderingen van de KVP-fractie werd, net als in de partij, ronduit gesproken over de val van Cals. Schmelzer gaf wel wat tegengas door de nadelen daarvan aan te geven; in de fractievergadering van 4 oktober zei hij: 'We gaan deze debatten niet in met een vooropgezet doel. Dat kan niet.' En hij voegde er een wel erg tactische motivatie aan toe: 'Bovendien: als wij op het standpunt zouden staan: ze [de leden van het kabinet] moeten wegwezen, dan staat het deze week in de krant en dat is levensgevaarlijk.' Klompé bracht in het midden dat de fractie een aantal problemen al twee jaar geleden aan de orde had moeten stellen. 'Is het mogelijk van welke regering dan ook een oplossing in enkele maanden te hebben?'¹⁰⁷

Op 7 oktober, de laatste ministerraadsvergadering voor de algemene beschouwingen, lichtte Cals de raad in over de problemen. Vondeling echter ontkende alle bezwaren; de begroting zat degelijk in elkaar. De ministers besloten toen unaniem dat er bij de algemene beschouwingen geen financiële concessies gedaan zouden worden.¹⁰⁸

De Nacht en de nasleep

Op dinsdag 11 oktober 1966 werd een begin gemaakt met de algemene beschouwingen.¹⁰⁹ De fractievoorzitters van de oppositiepartijen vvd en chu, Toxopeus en Beernink, kwamen beiden tot dezelfde conclusie: het kabinet diende heen te gaan.

Schmelzer prees de kvp-ministers; zij waren even bekwame als hardwerkende bewindslieden, die konden rekenen op de steun van de kvp-fractie. Cals kwam in Schmelzers betoog ter sprake als een minister-president die de eigen verantwoordelijkheid van de coalitiefracties alle ruimte gaf en zich op die manier duidelijk dualistisch opstelde. Maar op het economisch beleid zoals dat in de rijksbegroting tot uitdrukking kwam, had Schmelzer, zoals te verwachten was, scherpe kritiek. Vondeling had weliswaar verklaard dat het kabinet geen gat in de financiën wenste achter te laten voor zijn opvolgers, maar Schmelzer en de financiële specialist van de kvp, Harrij Notenboom, zagen wel degelijk een gat van 350 miljoen gulden (in 2011 ruim € 775 miljoen), een financiële kuil 'levensgroot opdoemen, al is er dan ook een matrasje over gelegd'.¹¹⁰

Gerard Nederhorst, fractieleider van de pvda, toonde begrip voor het beleid van het kabinet, waarop volgens hem niets afgedongen kon worden. Op Schmelzer had hij aan te merken dat deze wel lagere uitgaven of meer inkomsten van het kabinet verlangde, maar geen eigen voorstellen daartoe deed. Het gebrek aan vertrouwen dat Schmelzer in het kabinet scheen te hebben, zinde Nederhorst niet: de kvp moest een duidelijk standpunt innemen. arp-fractievoorzitter Bauke Roolvink had een genuanceerder oordeel over de begroting, waarbij hij de zorgen van Schmelzer deelde maar een tussentijdse crisis funest achtte voor de democratie.

De kranten schetsten de sfeer van die dag met woorden als 'dreigend' – 'het meest dreigend was in feite de opstelling van de kvp-fractie als geheel' – en 'onheilspellend', met koppen als: 'Kabinet-Cals wankelt', 'Donkere wolken [...] boven het kabinet-Cals', 'Crisis of niet?', 'Blijft het kabinet-Cals overeind?', 'Kabinet krijgt volle laag'. De *Haagsche Courant* eindigde met een optimistisch geluid: 'De aanvallen zijn scherp, er zijn

donkere wolken, maar na onderling beraad zal de hemel wel weer schoon geveegd worden.¹¹¹

De vergadering werd op 13 oktober, twee dagen later, om elf uur 's morgens voortgezet en zou tot zes keer toe geschorst worden. Zowel Vondeling als Cals bleek nog vierkant achter het voorgenomen beleid te staan en, geheel in overeenstemming met de afspraak in de ministerraad, niet bereid concessies te doen aan de kritiek vanuit de Kamer. Cals verklaarde dat het kabinet zou volharden in zijn beleid, maar vroeg daarom het vertrouwen van de Kamer:

Wij willen in goede teamgeest voortgaan de doelstellingen die wij duidelijk in de regeringsverklaring naar voren hebben gebracht te verwezenlijken. Eén ding is daarvoor echter absoluut onmisbaar, namelijk de steun van de Kamer, het vertrouwen van de volksvertegenwoordiging. Dat vertrouwen vragen wij de Kamer nadrukkelijk. Het is een absolute voorwaarde voor het voortzetten van ons werk.¹¹²

'Het kabinet heeft gezegd: wees vóór ons of wees tegen ons,' concludeerde Toxopeus, en hij kwam met een motie, die Cals als een motie van wantrouwen opvatte.¹¹³

De vraag van de minister-president aan de Kamer om haar vertrouwen te schenken aan het kabinetsbeleid was, zo vertelde Schmelzer aan Ammerlaan, een ernstige tactische fout: 'Tegenover een fractie die toch al erg verdeeld is werkt zo iets uitermate provocatief. Bovendien schiep hij er voor de fractie, die immers met de grootste moeite op één noemer was gebracht, onnodig nieuwe conflictsrof bij.¹¹⁴

In een tweede termijn stelde Schmelzer de regering drie klemmende vragen, waarop hij 'vertrouwenwekkende antwoorden' vroeg; de vragen kwamen neer op de grote vraag hoe de regering met de snelle verhoging van uitgaven en een gebrekkige dekking daarvan een evenwichtige sociaal-economische en financiële ontwikkeling dacht te realiseren.¹¹⁵

Opmerkelijk was het optreden van fractievoorzitter Roolvink van de regeringspartij ARP, die een motie aankondigde welke een gevaar betekende voor het voortbestaan van het kabinet. Door gedecideerd optreden van zijn partijgenoot minister Biesheuvel tijdens de derde schorsing – om 21.55 uur – verdween de motie in de prullenbak. Biesheuvel was kwaad omdat Roolvink zich niet aan een afspraak hield die een paar maanden eerder gemaakt was, toen Biesheuvel in een conflict met de ARP-top wilde aftreden maar daarvan weerhouden kon worden door de belofte van de fractie dat

het kabinet niet door de ARP zou worden weggestemd. Nu stond Biesheuvel erop dat deze afspraak werd nagekomen.

Schmelzer, die op zijn drie vragen aan de regering geen bevredigend antwoord kreeg, vroeg om een schorsing van de vergadering, die met een klap van de hamer van voorzitter Van Thiel om 2.13 uur inging. Van de ruim een miljoen mensen die het debat op de televisie volgden, waren er toen nog maar ruim 200.000 over.¹¹⁶ Toen de KVP-fractie in beraad ging, hing de crisis bijna voelbaar in de lucht. Het stond vast dat een groot deel van de fractie voor de motie-Toxopeus zou stemmen als Schmelzer niet zou ingrijpen. Schmelzer koos ervoor de fractie te overrompelen met een motie die hij van plan was in te dienen:

De Kamer, [...] van mening dat in het voorgenomen financieel-economisch beleid meer waarborgen moeten worden gelegd voor een evenwichtige groei en tegen verdergaande geldontwaarding en werkloosheid,

sprekt als haar overtuiging uit, dat mede met het oog op de mogelijkheden voor 1968 naast een verbetering voor de dekking 1967 maatregelen ter voorkoming van extra-uitgavenstijging voor 1968 noodzakelijk zijn,

nodigt de Regering uit, daartoe voorstellen te doen, en gaat over tot de orde van de dag.¹¹⁷

Toen Schmelzer de tekst van de motie – die niet op papier werd rondgedeeld – had voorgelezen, zei Klompé dat ze zich erdoor overvallen voelde en verlangde zij vooroverleg met Cals, waar echter de overgrote meerderheid van de fractie tegen was. Klompé vatte de tekst op als een motie van wantrouwen, hetgeen ze te ver vond gaan: ze had zich steeds tegen een crisis uitgesproken.¹¹⁸ Schmelzer verklaarde met grote overtuiging dat het een technische motie was en vroeg wie er van plan was tegen te stemmen. Schmelzer: 'Ik zag de meeste fractieleden gebiologeerd naar één collega staren: Marga Klompé, vertrouweling van en innig bevriend met Cals. Sommigen aarzelden, wilden aanvankelijk hun vinger opsteken maar lieten die weer zakken toen ze zagen, dat ook Marga voor de motie was.'¹¹⁹

Klompé kwam in de fractie wel met een stemverklaring, die niet erg geloofwaardig klonk: zij beweerde dat ze voor de motie zou stemmen omdat Schmelzer de verzekering had gegeven dat het om een technische motie ging en geenszins om een motie van wantrouwen.¹²⁰ Schmelzer zelf echter vertelde in 1973 dat hij bijna zeker wist dat een motie van hem tot een kabinetscrisis zou leiden. Maar hij had te maken met twee problemen:

ten eerste moest de hele fractie zich in de motie kunnen vinden, zodat er niet voor de motie-Toxopeus gestemd zou worden, en 'ten tweede moest ik zo manoeuvreren, dat de KVP-ministers geen aanleiding zouden kunnen vinden om stelling te nemen tegen de fractie of de partij. Ik heb daarom de motie niet gepresenteerd als een motie van wantrouwen, maar juist mijn best gedaan een scherpe maar zakelijke formule te vinden.¹²¹ Slechts om tactische, 'manoevreertechnische' redenen werd de motie niet als motie van wantrouwen gepresenteerd. Voor de fractie was het ongetwijfeld duidelijk dat het kabinet de motie wel als zodanig zou opvatten. Dit gold ook voor Marga Klompé; dezelfde dag schreef zij in haar formatiedagboek: 'De motie door de fractie ingediend werd door de regering – m.i. terecht – als gebrek aan vertrouwen beschouwd.'¹²² De reden voor haar stemverklaring in de fractie is hoogstwaarschijnlijk – terwijl zij zich tot het laatste moment had verweerd tegen een kabinetscrisis – hierdoor zonder gezichtsverlies voor de motie te kunnen stemmen.

Vier fractieleden zouden tegenstemmen: Harry van Doorn, Theo Laan, Tom Verdijs en Annie Kessel, allen uit de progressieve hoek van de partij; de eerst- en de laatstgenoemde stapten later over naar de nieuwe Politieke Partij Radikalen (PPR). Zij stemden tegen, niet omdat zij het met de inhoud oneens waren, maar omdat zij weigerden een motie te steunen die bijna zeker de val van het kabinet tot gevolg zou hebben.¹²³

Om 3.32 uur werd de vergadering voortgezet. Schmelzer kwam met zijn motie en verzekerde de Kamer met opmerkelijke nadruk – waarbij hij tweemaal zijn oprechtheid beklemtoonde – dat de motie zeker niet mocht worden opgevat als een gebrek aan vertrouwen in het gehele regeringsbeleid. 'Zij komt uitsluitend voort uit de zorg, die wij hebben op het door mij aangegeven punt van de financieel-economische ontwikkeling en uit de verantwoordelijkheid, die wij daarvoor als kamerlid dragen.'¹²⁴ Terwijl hij deze zin uitsprak, klonk er hier en daar hoongelach in de zaal.¹²⁵

Toxopeus en Beernink waren voor de motie en Nederhorst – die tegen was – zette het kabinet voor het blok:

[...] een kind in de politiek weet, dat zo'n motie voor een kabinet, dat zich zelf respecteert, volstrekt onaanvaardbaar is. [...] Mijnheer de Voorzitter, dit kabinet zou geen knip voor zijn neus waard zijn, als het deze twijfel op zich liet zitten en deze motie niet in haar ware betekenis zou onderkennen.¹²⁶

Nadat de andere fractievoorzitters hun zegje gedaan hadden (Roolvink onthield de motie de steun van zijn fractie) volgde de stemming.

Wim Aantjes (ARP) zat naast Klompé in een bankje. Er hing naar zijn gevoel een grote spanning in de zaal bij de hoofdelijke stemming en hij zag dat veel collega's naar Klompé keken. Hoe zou zij, van wie iedereen wist dat zij bevriend was met Cals, haar stem uitbrengen? Toen Klompé 'voor' stemde, hief Cals even het hoofd op en keek haar kort aan ('Marga, jij ook?'). De motie werd aangenomen met 75 tegen 62 stemmen. Aantjes vond dat Klompé een verslagen indruk maakte.¹²⁷

Toen zij in die vroege ochtend thuiskwam, schreef Klompé om halfzes nog een brief aan Cals, omdat zij er, 'zonder sentimentaliteit', behoefte aan had haar stem te motiveren. Het kwam erop neer, schreef zij, dat ze moest kiezen tegen het uit elkaar vallen van de KVP of voor het tonen van haar solidariteit met het kabinet. Ze deed het eerste, maar omkleedde haar keus met een aantal verzachtende opmerkingen als: 'Ik heb mij vannacht dan ook losgemaakt van mijn vice-presidentschap van de partij', 'Maar de crisis was toch gekomen gezien het feit dat een grote groep in de fractie niet te overtuigen was' en 'M.i. is het geen vraag, of jij en andere ministers op de lijst [voor de verkiezingen] zullen staan. Dat spreekt vanzelf. Als dat niet gebeurt, wil ik ook niet op de lijst.' De woorden 'Dat spreekt vanzelf' werden door Cals onderstreept en in de kantlijn schreef hij 'sic!'¹²⁸

Het is een brief van een vermoeide en verslagen Marga Klompé, die op een aandoenlijke wijze probeert haar vriend begrip voor haar handelen bij te brengen en, hoe moeizaam ook, toch uiting te geven aan haar aanhankelijkheid. Zij eindigde met de woorden: 'En nu stop ik. Deze brief zal je wel niet bevredigen. Ik hoop echter wel dat je in het menselijke vlak zult willen proeven, hoe verscheurd mijn situatie lag. Sterkte en liefs, Marga.'

Een commentaar in de *Leeuwarder Courant* van 14 oktober 1966 stelde: 'Er is voor het optreden van de KVP-fractie slechts één verklaring: men acht daar de tijd rijp voor een ruk naar rechts.' In haar formatiedagboek constateerde Klompé: 'Vier tegenstanders: Van Doorn, Laan, Kessel en Verdijk, de rest voor. Tegenstemmers verder PVDA, AR, PSP en CPN. Dit is dus wel een voorstemmen in een duidelijk rechtse hoek.' In deze hoek moest Klompé zich nu ook plaatsen, terwijl ze altijd voorstander was geweest van samengaan van KVP en PVDA. En weer beschreef ze haar keuze, 'overigens in een verscheurde situatie', zoals ze dat ook in de nachtelijke brief aan Cals gedaan had. Romme was het eens met haar stem voor de motie. 'Hij deelde mijn mening, dat het uiteenvallen van de KVP op dit moment zeer schadelijk zou zijn geweest voor het lands-belang [...].'¹²⁹

Vijf dagen later deed zij in een brief aan fractiegenoot Joep Mommersteeg verslag van 'de nacht', omdat hij daarbij niet aanwezig had kunnen zijn

vanwege zijn deelname aan de Algemene Vergadering van de VN in New York. Zij gaf hem een opmerkelijke nieuwe reden waarom zij voor de motie had gestemd: 'Ik heb in de tijd, dat ik in het kabinet De Quay zat teveel geleden onder het feit, dat de Kamer in speeches onze onderhandelings-positie en onze gezags-positie zwaar ondermijnende, maar te laf was om ons weg te sturen en zelf op onze plaats te gaan zitten.'¹³⁰

Blijft de vraag: waarom protesteerde zij eerst (of was het tegen beter weten in tegenspartelen?) toen Schmelzer met zijn motie op de proppen kwam en was zij pas op het allerlaatste moment voor de motie? Speelde haar vriendschap met Jo (en Truus) tot dat laatste moment nog een belangrijke rol in haar overwegingen? In ieder geval zouden die emoties minder heftig zijn geweest als zij tegen de motie had gestemd. Iedereen zou dat, nadat zij steeds tegen een kabinetscrisis was geweest, volstrekt begrijpelijk gevonden hebben en Jo noch Truus zou het gevoel gehad hebben dat Marga hen in de steek had gelaten. Maar nu kon het niet anders of Klompés stemgedrag had pijnlijk voelbare gevolgen voor de vriendschappelijke relatie tussen haar en het gezin Cals. Een vriendschap die zij – in de context van haar stemgedrag inzake de motie-Schmelzer – tegenover Ischa Meijer in 1984 met deze woorden relativeerde: 'Trouwens, die band tussen Cals en mij is altijd sterk overdreven; wij waren goeie vrienden, maar hadden op het zakelijke vlak wel meer meningsverschillen.'¹³¹

Op zondag 16 oktober 1966 werd Marga gebeld door Truus die 'gebelgd' was dat Marga haar twee dagen eerder niet teruggebeld had, waarop deze haar vertelde dat het haar speet, maar dat ze niet wist dat Truus, haar had gebeld. Een uur na dit telefoongesprek – waarin ze ten slotte afspraken een paar dagen later samen een gesprek te hebben – belde Jo op, die haar vroeg toch vooral zijn vrouw te bellen... De volgende morgen hadden Marga en Truus een lang gesprek. Truus was zeer verbitterd en reageerde naar de mening van haar vriendin 'niet logisch'. Zij wilde bedanken voor de KVP en was van mening dat het een schandaal was dat haar man, die zoveel voor het land had gedaan, op deze manier het bos in was gestuurd. 'Ik heb haar uitgelegd,' schreef Klompé, weer even de lerares, 'dat haar standpunt onjuist is, hoewel ik de teleurstelling volledig kan begrijpen. [...] Of het geheel iets geholpen heeft, kan ik nog niet beoordelen.' Een week later hadden Marga, Truus en Jo nog een urenlang gesprek waarin alle klachten en grieven op tafel werden gelegd.¹³² Jo Cals kon zich er later beter overheen zetten; hij was door de zakelijke kant van zijn vriendschap met Marga beter in staat dan Truus om pittig van mening te verschillen, terwijl de vriendschap daar toch niet onder leed. Truus vond dat Marga's handelwijze echt niet door de beugel kon: de solidariteit met haar vriend

had het belangrijkste voor haar moeten zijn. Ze bleven wel vriendschappelijk contact houden, maar voor Truus lag daar volgens haar dochters Marga en Maria sindsdien een schaduw over.¹³³ Op 18 november noteerde Klompé: 'Vervolgens krijg ik op mijn donder [van Cals] dat ik niet iedere dag Truus bel. Ik deel mee dat ik verschillende keren dit geprobeerd heb, maar niet heb thuisgevonden. (Overigens heb ik het gevoel dat ik op het ogenblik de laatste ben die Truus op het ogenblik een beetje tot rust kan brengen, aangezien zij tegenover mij vol verwijt is.)'¹³⁴

Toen Cals kort na de Nacht mogelijk kandidaat gesteld zou worden voor de functie van voorzitter van de Academische Raad, werd vanuit universitaire kring Klompé's mening hierover gevraagd.¹³⁵ Zij was er niet voor, omdat Cals zich volgens haar in de politieke sfeer nuttig wilde blijven maken, en ze belde hemzelf om zijn eigen mening te horen. Ze bleek gelijk te hebben, hoewel Cals het wel een eer vond dat men hem kandidaat wilde stellen voor zo'n functie. Iets later werd Klompé gebeld door Truus Cals, die met haar man had overlegd. Als Jo weer ambteloos burger zou worden, leek die baan – voorzitter van de Academische Raad – hun een goed alternatief. Vooral Truus had meer dan genoeg van de politiek. Toch ondernam Klompé nog actie om te bevorderen dat haar vriend in de politiek bleef.¹³⁶ Ze belde ook met Romme, maar die had al geprobeerd Cals in een brief tot andere gedachten te brengen: '[...] ik zou het zonde en jammer vinden, wanneer je de politiek zoudt verlaten. [...] je bent er naar mijn oprechte overtuiging nodig.'¹³⁷ Marga Klompé zal ongetwijfeld het gevoel gehad hebben dat zij Jo Cals verschuldigd was te proberen hem voor de politiek te behouden.

De pers gaf aan de val van het kabinet veel aandacht, opvallend veel tegen Schmelzer en voor Cals. Ook Klompé ontging het niet: 'Het hele land heeft naar dit kabinet geschopt en getrapt en dit kabinet had een slecht image. Nu het een keer gevallen is, heeft het kabinet nog nooit zo goed gelegen, een typische reactie van het Nederlandse volk voor de underdog.'¹³⁸

De Tijd van 20 oktober 1966 constateerde: 'De val van het kabinet-Cals heeft emoties gewekt in het Nederlandse volk, meer dan bij enige andere soortgelijke gebeurtenis sinds 1945, naar het lijkt.' Sommige verslaggevers maakten het behoorlijk bont: 'De kpv heeft tegen het ochtendgloren toch nog met scherp geschoten, niet royaal en eerlijk met een kogel, maar fractieleider Schmelzer had het kpv-geweer met een hagelmotie geladen en de trekker bovendien nog met fluweel omzwachteld.' – 'De fractie van de kpv was glibberig als de gladde taal van Schmelzer.' – 'Een ordinaire dolkstoot in de rug [...] Brutus Schmelzer.'¹³⁹ Opland had in *de Volkskrant*

van 15 oktober 1966 een spotprent getekend waarop te zien is hoe Brutus Schmelzer met zijn dolk de doodsteek gaf aan Caesar Cals, nadat Beernink, Toxopeus en Koekoek, de leider van de Boerenpartij – te oordelen naar de met bloed besmeurde dolken in hun handen – al voor enig voorbereidend werk hadden gezorgd.

Opmerkelijk is in het weekblad *De Nieuwe Linie* – waarin ook weer felle kritiek op Schmelzer – het artikel 'Wat was de inzet Norbert' van G.C.J.J. van den Bergh, waarin deze schrijft:

De mededeling, een week voor de crisis, dat de KVP geen van haar zittende ministers als lijsttrekkers wenste, bleek [...] slechts een voor-aankondiging van de kabinetscrisis, die toen al in de maak moet zijn geweest. [...]

[...] De correspondenten van de Limburgia-pers waren om half twaalf al zo zeker van de afloop, dat het bericht van de crisis reeds in de krant stond uren vóór deze een feit was!¹⁴⁰

Marga Klompé zal veelvuldig met de anti-Schmelzersfeer geconfronteerd zijn. Zo werd zij er op 21 oktober 1966 tijdens een studiedag van het Katholiek Vrouwendispuut in Utrecht onaangenaam door verrast. De filosoof R.C. Kwant, die hier een inleiding hield over 'malaise in de democratie', laste naar aanleiding van de val van het kabinet-Cals een passage in waarin hij een politieke aanval deed op de KVP-fractie. Klompé, die ook een inleiding hield, kwam toen met een uitgebreide reactie, waarbij zij een hoogst opmerkelijke uitspraak deed, die als volgt in het verslag geboekstaafd is: 'Wat de Kabinetscrisis zelf betreft, wil Mevrouw Klompé benadrukken, dat de fractie van de K.V.P. de eerst verantwoordelijke voor deze breuk is. Men was zich ook zeer bewust van de gevolgen, die deze beslissing zou hebben. Toch meende men dit te moeten doen!'¹⁴¹ De uitspraak bevestigt dat ook Klompé zelf als lid van de fractie wist waartoe de motie-Schmelzer zou leiden.

Ook uit de fanmail die Cals na de Nacht van Schmelzer kreeg, werd duidelijk dat de stemming in het land, die eerst niet bepaald op de hand van het kabinet was, merkbaar was omgeslagen. Verreweg de meeste tv-kijkers die het nachtelijk debat hadden gevolgd en voor wie de financieel-technische verhalen van Notenboom en Vondeling abracadabra waren, konden het debat niet inhoudelijk beoordelen. Zij waren aangewezen op andere zaken als lichaamstaal, mimiek en toon van de sprekers en de gespannen sfeer in de Kamer, voor zover die via de camera's waar te nemen was. De schriftelijke adhesiebetuigingen die Cals ontving waren van

verschillend niveau. Er waren brieven bij met teksten als: 'De r.v. liegt niet, in de beruchte nacht toen er weer een pauze werd gehouden holde Marga als 'n jonge meid achter Schmelzer aan, en het vóór van heel die klik zal U nog dagen in de oren hebben geklonken, mij ook.'¹⁴²

Heel wat brieven waren geschreven door voorstanders van een nieuwe, progressieve (katholieke) partij. Laurens ten Cate, hoofdredacteur van de *Friese Koerier*, schreef over de 'verachtelijke manier' waarop het kabinet ten val was gebracht. 'Zelden is na de oorlog iemand kwalijker verraden.'¹⁴³ Een brief viel buitengewoon op. De geadresseerde was Cals, de afzender was J.J. Gielen, tot 20 september 1966 lid van de KVP-fractie van de Eerste Kamer en hoogleraar praktische pedagogiek. Hij betreurde de val van het kabinet en kwam vervolgens met een vertrouwelijke mededeling die hij naar eigen zeggen niet in het openbaar kwijt kon.

Op 26 Juli heeft de KVP-fractie van de Eerste Kamer op verzoek van Drs Schmelzer, vergaderd over de vraag wanneer je kabinet naar huis gezonden moest worden. Dát het moest gebeuren, stond reeds vast.

[...]

[...] Ik vertrouw, dat het bovenstaande je iets meer van de guerilla tegen het kabinet-Cals kan onthullen. Daarom is mijn besluit om uit de KVP te treden voor mijzelf nog altijd van een bevrijdende werking.¹⁴⁴

Marga Klompé noteerde twee dagen later: 'Cals belt op en heeft om 2 uur 's middags een brief gekregen van Gielen [...] Ik deel Cals mee, dat het mij uitgesloten lijkt dat Schmelzer een dergelijke vraag aan de Eerste Kamer fractie heeft gesteld, en dat Gielen op dit punt beslist te ver gaat.'¹⁴⁵ Het is niet bekend of Klompé de bewering van Jos Gielen heeft nagetrokken bij andere KVP-fractieleden van de Eerste Kamer of hierover contact heeft opgenomen met Gielen zelf.

Op de dag van de kabinetscrisis schreef Charlot Klompé aan Jo en Truus Cals een brief, waarin zij speciaal 'de houding van Marga' voor hen 'de dreun in het persoonlijke vlak' noemde,

Ik schrok vannacht toen ik hoorde dat ze vóór stemde, en begreep het niet. Straks had ik haar aan de telefoon en trachtte ze het me uit te leggen. [...] ik weet heel zeker, Marga kennende, dat zij naar eer en geweten meende, dit in 's lands belang' zo te moeten doen, maar ook, dat ze kapot van ellende is, dit jullie aangedaan te hebben.¹⁴⁶

Ook Hilde stuurde haar blijk van medeleven aan het echtpaar Cals. In een brief aan Truus vertelde zij dat ze het via de televisie allemaal had meebeleefd. 'Vanmorgen aan de telefoon merkte ik aan Marga hoe innerlijk verscheurd en ondersteboven zij door deze beslissing was, maar intussen is de beslissing toch maar genomen en zitten we nu met de brokken.'¹⁴⁷ Het zal wel niet toevallig zijn dat Hilde de woorden 'innerlijk verscheurd' bezigde, die Marga in haar nachtelijke brief aan Cals eveneens gebruikte. Op 21 oktober sprak Marga over 'velen, die in een verscheurde situatie een ongelooflijk moeilijke beslissing hebben moeten nemen'. En twee maanden later schreef zij aan het dagelijks bestuur van de partij over een 'bijna verscheurde situatie'.¹⁴⁸

Op 22 november 1966, de dag waarop het overgangskabinet-Zijlstra – mét Klompé als minister van CRM – aan het werk ging, stuurde Hilde aan Jo en Truus weer een hartelijk briefje, waarin zij schreef: 'Ik kan er niet goed toe komen om Marga geluk te wensen omdat ik te goed weet wat ook dit besluit haar weer aan strijd gekost heeft. Ik vond haar dan ook knap nerveus. Misschien gaan Charlot en ik morgenavond even naar haar toe [...].'¹⁴⁹

In een tv-uitzending van het KRO-programma *Vanavond in Nieuwspoort* op 18 oktober werden de drie KVP-prominenten Cals, Schmelzer en Aalberse geïnterviewd. Op de vraag van interviewer Ad Langebent hoe de reacties van buiten waren geweest, antwoordde Cals dat die echt ontroerend waren, na alle kritiek van de afgelopen jaren. Tot dat moment had hij er zeker tweehonderd ontvangen, allemaal pro, op drie anonieme na, die neerkwamen op: 'Fijn dat je nou het Catshuis uit moet.' Hij had een lijst met honderd handtekeningen gekregen met het verzoek of hij voorzitter wilde worden van een nieuwe partij. In de krant had hij tot zijn verbazing gelezen dat hij zou overwegen te bedanken als lid van de KVP. 'Ik vind,' zei hij, 'dat men dergelijke verhalen niet moet gaan verspreiden, ik vind dat echt mis.'¹⁵⁰ De sympathie van de interviewers ging duidelijk naar Cals, niet naar Schmelzer, die wel de ruimte kreeg om zich te verdedigen. KVP-voorzitter Aalberse kwam er nog het minst gunstig van af door zijn stuntelig verdoezelen en ontkennen van de tegenstellingen binnen de partij. De journalisten legden hem het vuur na aan de schenen.

De volgende dag, 19 oktober, bracht een van de bestuursleden in een partijbestuursvergadering het 'schandalige optreden' van de KRO ter sprake, waarmee hij applaus oogstte. (Het dagelijks bestuur van de partij zou over de uitzending van de dag ervoor bij de KRO klagen, maar dat zou niet het gewenste effect sorteren.) Aalberse noemde de wijze waarop een groot aantal publiciteitsmedia zich tegenover de KVP had opgesteld 'schandalig

en verbijsterend'. Van Doorn, die behalve bestuurslid ook dissident fractielid en KRO-voorzitter was, nam alle verantwoordelijkheid voor het KRO-beleid op zich en stelde zich verder zeer kritisch op tegenover de steun die de grote meerderheid van het bestuur gaf aan het fractieoptreden. Jan Mertens, voorzitter van het Nederlands Katholiek Vakverbond, die de dag na de Nacht voor de televisiecamera's de motie krachtig had afgekeurd en aangekondigd had uit het partijbestuur te stappen, was de enige die Van Doorns kritiek op de kritiekloze pro-Schmelzerhouding van Aalberse en de andere bestuursleden deelde: hij achtte de crisis nog steeds 'onbegrijpelijk, teleurstellend en onverantwoord'.¹⁵¹ De overgrote meerderheid van de vergadering keurde het optreden in krant, radio en televisie van Cals scherp af, omdat hij wel erg onomwonden uiting gaf aan zijn mening en gevoelens over het gebeurde.

Klompé noteerde in haar politieke dagboek dat ze geprobeerd had Cals te bewegen zich in zijn openbare uitlatingen minder negatief en kritisch uit te laten: 'Nadat ik [...] in alle duidelijkheid heb gezegd, dat ik vind, dat het niveau, waarop hij zich op het ogenblik publiekelijk uit, beneden de waardigheid is, die hij juist wilde betrachten, heb ik het gevoel dat het geen zin meer heeft, dat ik hem weer opbel. [...] Als wij [...] niet oppassen, dan wordt Cals door de partij niet eens aanvaard op de lijst.'¹⁵²

Tijdens de vergadering benadrukte zij dat men zich als partij niet in de hoek mocht laten dwingen, maar zich moest verdedigen. 'De verantwoordelijkheid voor de breuk mogen we niet van ons afschuiven.' Zij deelde mee achter het beleid van de fractie te staan, al viel haar dat zeer moeilijk. Ook zij stemde voor een communiqué dat tijdens de vergadering werd opgesteld en waarin het meerderheidsstandpunt van het bestuur onder woorden werd gebracht. Binnen een week kwam het partijbureau met de 'Notitie ter verdediging van het beleid van de fractie bij de Algemene Beschouwingen' voor het partijkader, waarin het, met de woorden van Bornewasser, 'zich als het ware met de Tweede Kamerfractie identificeerde'.¹⁵³ En Klompé bleef loyaal achter dit KVP-standpunt staan, ook in haar spreekbeurten op KVP-kaderbijeenkomsten.

Het is lastig over de ware toedracht en de ware beweegredenen van de spelers op het politieke toneel in de Nacht van Schmelzer ondubbelzinnige uitspraken te doen. De gebeurtenissen vormden de climax van een niet altijd even transparant proces dat eigenlijk al vanaf de aanvang van het kabinet-Cals in gang gezet werd. Wat Schmelzer betreft heeft Righart erop gewezen dat hem de mythische rol werd toebedeeld van de boosdoener die met voorbedachten rade zijn minister-president en partijgenoot ten val bracht. Maar in plaats van 'een gladde teckel met een vette kluif in de

bek', zoals de cabaretier Wim Kan hem noemde, zou Schmelzer in werkelijkheid meer een herdershond zijn geweest 'die zijn uiterste best deed om de kudde bij elkaar te houden'. Van het grootste belang, groter dan het voortbestaan van het kabinet-Cals, zou voor hem de eenheid binnen de fractie geweest zijn. Deze eenheid was al ver te zoeken, maar liep groot gevaar zodanig ondermijnd te worden dat een scheuring het gevolg zou kunnen zijn.¹⁵⁴ De waarheid zal ergens in het midden liggen, want ook bij Schmelzer speelden, net als bij Cals, in zijn besluitvorming persoonlijke emoties, frustraties en ambities een belangrijke rol. Ook het persoonlijk prestige dat voor beiden op het spel stond, was hierbij een factor van betekenis.¹⁵⁵

Ook bij Marga Klompé zal het motief van de eenheid in de fractie een belangrijke overweging geweest zijn voor haar handelen. Zij had weliswaar altijd, van nature, een kritische houding, maar die kritiek had bijna nooit tot gevolg dat zij ergens uitstapte of een dissidente stem uitbracht. Ook niet tijdens de Nacht. De eenheid van fractie en partij bracht zij kort na haar 65ste verjaardag, augustus 1977, in andere woorden weer ter sprake. Klompé vertelde: 'Ik heb gevochten om die motie tegen te houden.' Op de vraag waarom zij zich er dan toch achter had geschaard, sprak zij terughoudend: 'Er zou binnen de partij grote verwarring zijn ontstaan.'¹⁵⁶

Zeven jaar later legde Klompé in een interview een heel ander accent. Toen verklaarde zij dat de gang van zaken haar zeer gekwetst had. Pas achteraf zou haar echt duidelijk zijn geworden dat Aalberse en Schmelzer tijdens de algemene beschouwingen van zins waren een crisis te veroorzaken. Ze wist wel degelijk dat er binnen fractie en partijbestuur een anti-Calsstemming heerste en ze had een notitie geschreven die erop neerkwam dat een kabinetscrisis geen enkel belang diende.

Toen om half vier 's nachts een motie van Schmelzer ter tafel kwam, vroeg ik: 'Wat is dat? Een motie van wantrouwen – dat kunnen we niet hebben.' Ik vroeg: 'Is dat besproken met de premier?' Het antwoord luidde: 'Nee.' Waarop ik stelde: 'Dat moet dan eerst gebeuren – dat is correct.' Daarover is vervolgens gestemd. Een kleine minderheid stond aan mijn kant, en de rest holde maar door. Naderhand is mij pas gebleken hoezeer ik op dat moment gemanipuleerd ben.¹⁵⁷

Deze laatste zin klinkt niet geloofwaardig uit de mond van een prominent politica met achttien jaar ervaring, die zowel achter de regeringstafel als vanaf haar zetel in de Tweede Kamer het klappen van de politieke zweep heel goed had leren kennen. Maar het ging haar, zo legde zij ook nu weer

uit, om de eenheid van fractie en partij. Haar grote bezorgdheid daarover had haar voor de motie doen stemmen: '[...] ik had een groot gezag in die partij – wanneer ik toen de kant van de minderheid gekozen had, was er hoogstwaarschijnlijk grote verwarring ontstaan in alle geledingen van de KVP, die misschien op een scheuring had kunnen uitlopen. Later kreeg je inderdaad de PPR – maar dat is uiteindelijk toch op niets uitgelopen.'¹⁵⁸

Schmelzer, die ook in 1989 de inhoud van zijn motie nog relativeerde – de regering werd uitgenodigd de begroting voor 1967 'nog eens te bezien', schreef hij – dacht dat Klompé haar besluit om de motie te steunen later heeft betreurd 'omdat zij de consequenties ervan niet heeft kunnen overzien'. Zij vond, zo vertelde Schmelzer, dat ze niet genoeg informatie had gekregen om de consequenties ten volle te kunnen beseffen. Daarmee was hij het niet eens; hij had de fractie genoeg informatie gegeven om het ernstige risico van een kabinetscrisis te kunnen zien aankomen.¹⁵⁹ Maar we hebben toch gezien dat hij het was die Klompé tijdens het fractieberaad in de Nacht over de streep had getrokken met de verzekering dat het slechts om een technische motie ging?

Op Klompés beweegredenen liet eind 1990 journalist en schrijver Martin van Amerongen zijn licht schijnen. Hem kwam het proefschrift van de bestuurskundige Jouke de Vries onder ogen, die daarin veel aandacht besteedt aan de Nacht van Schmelzer maar geen duidelijk antwoord geeft op de vraag naar Klompés drijfveren. Maar De Vries bleek het manuscript van een interview met Klompé op 21 januari 1986 bewaard te hebben. Nog nooit eerder was zij zo duidelijk geweest over wat haar bewoog om die nacht voor de motie te stemmen. Ze vertelde dat ze het grote bezwaar tegen het gat in de begroting voor 1967 eigenlijk wel met de meerderheid van haar fractie deelde. Ze stelde vast dat Cals geen verstand had van financiën en economie; daarom had zij hem al gauw aangeraden persoonlijke adviseurs te benoemen. 'Ik heb namen genoemd, je kunt aan Van den Brink denken uit de KVP, je kunt aan Tinbergen denken uit de PVDA enzovoort. Dat heeft hij niet gedaan.'

Toen de regering tijdens de algemene beschouwingen verklaarde tot geen enkele vorm van overleg met de volksvertegenwoordiging bereid te zijn, wekte dit haar irritatie, omdat zij het een onverantwoord star standpunt vond. Terwijl Klompé tot het laatst toe tegen een crisis was, zei ze op de avond die aan de Nacht voorafging tegen de partijtop: 'Ik vind dat het kabinet zich slecht gedraagt, dit is geen manier op te treden, om helemaal geen ruimte te geven, niets te willen veranderen, dat is niet echt verstandig, maar ik ben tegen [een crisis]'.¹⁶⁰ En later in het interview: 'Ik

was zelf heel boos om de houding van het kabinet, die dus helemaal niet parlementair-democratisch was.' Cals had naar haar idee in deze kwestie onmiskenbaar fouten gemaakt. 'Het is natuurlijk nooit leuk gevloerd te worden door je eigen partij. Maar hij had het toch gedeeltelijk aan zichzelf te wijten, hoor.' Toen de interviewer naar voren bracht dat het voor Cals een grote schok moet zijn geweest, antwoordde Klompé: 'Ja, ja, maar het was ook een ijdele jongen, hij dacht dat hij het wel rooien zou.'¹⁶¹ Ook tegenover Ischa Meijer, twee jaar eerder, had zij verklaard dat zij zich wel degelijk realiseerde 'dat Cals in parlementair opzicht een fout had gemaakt'.¹⁶²

De slotconclusie over Klompés overwegingen met betrekking tot de motie-Schmelzer luidt dan als volgt: zodra Klompé de tekst van de motie tijdens het nachtelijke KVP-fractieberaad hoorde voorlezen, realiseerde zij zich dat deze door het kabinet als een motie van wantrouwen opgevat zou worden. Haar uitlatingen die dit ontkennen, heeft zij gedaan om de indruk te wekken dat zij nog steeds, consequent, tegen een kabinetscrisis was. In werkelijkheid heeft zij, toen Schmelzer tijdens het laatste fractieberaad met zijn motie kwam, op het laatste moment vóór een crisis gekozen. Zij deed dit omdat zij van mening was dat een tegenstem van haar, als invloedrijk KVP'er, de verdeeldheid binnen de fractie zou vergroten. De tweede reden waarom zij voor de motie stemde is dat zij vond dat het kabinet de parlementaire democratie onrecht had gedaan, met name door de bezwaren van de KVP-fractie niet serieus genoeg te nemen. Zij had het democratisch overleg tussen regering en volksvertegenwoordiging hoog in het vaandel.

Ten slotte is het niet onmogelijk – maar dit is een louter intuïtieve observatie – dat naast deze motieven voor haar stellingname nog een andere gedachte door haar hoofd heeft gespeeld: een doorslaggevende loyaliteit aan Cals zou wel eens als een te persoonlijke, zachte, vrouwelijke keuze geïnterpreteerd kunnen worden.

Op 16 november 1966 om tien uur 's morgens rinkelde bij Marga Klompé de telefoon. Het was Jelle Zijlstra.

Nadat het Schmelzer als formateur – 'Wie breekt, betaalt' – niet gelukt was een kabinet te formeren, was Beel aan het werk gegaan om te 'informer over de mogelijkheden om zo spoedig mogelijk tot de oplossing van de kabinetscrisis te geraken'. Hem was gebleken dat vrijwel alle zittende KVP- en ARP-ministers bereid waren deel uit te maken van een nieuw kabinet, waarbij de VVD- en CHU-fracties toezegden 'om zoveel mogelijk steun te verlenen aan het KVP-ARP-minderheidskabinet, dat de

Kamer zou ontbinden en vervroegde verkiezingen zou uitschrijven',¹⁶¹ Zijlstra, die hiermee weer volop in beeld was, kreeg op 16 november de opdracht een overgangskabinet te formeren. In zijn memoires schreef hij, zoals we al zagen, dat bij de kabinetsformatie in 1963 formateur De Quay, die voor geen goud nog eens minister-president wilde zijn, een kabinet wilde vormen met Zijlstra als premier en hemzelf als vicepremier, maar 'vooral door de nooit genoeg te prijzen activiteiten van Marga Klompé bleef mij het minister-presidentschap bespaard'.¹⁶⁴ Klompé was toen van mening dat de KVP koste wat kost de premier moest leveren. Ook nu, bij deze kabinetsformatie, was zij, in tegenstelling tot de rest van de fractie, tegen een protestants-christelijke premier als bijvoorbeeld Zijlstra; zij was van mening dat de KVP als hoofdverantwoordelijke van de kabinetscrisis de problemen moest oplossen.

Zijlstra belde Klompé om haar te vragen of zij in het te vormen overgangskabinet minister wilde worden van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Dit was het departement dat bij de formatie van het kabinet-Cals in 1965 was ontstaan door uitbreiding van Maatschappelijk Werk met Cultuur en Recreatie. 'Ik dacht dat ik door de grond ging,' schreef Klompé, 'als er nu eentje niet geroepen leek de rommel op te ruimen dan was ik het wel.'¹⁶⁵ Zij vroeg Zijlstra waarom de zittende minister (zonder portefeuille) voor hulp aan ontwikkelingslanden, Theo Bot (KVP), dit ministerschap er niet bij kon nemen. Hij antwoordde dat hij het noodzakelijk vond dat er een paar KVP-ministers bij zouden komen, omdat er anders te veel van de ARP waren. Na het telefoongesprek polste zij verschillende KVP-prominenten, maar wie zij ook belde – Schmelzer, Beel, De Quay, Aalberse, Romme –, ze waren allemaal van mening dat zij het verzoek moest inwilligen. Klompé heeft toen haar bezwaar tegen een antirevolutionair als minister-president laten varen: 'Wat mij toch deed zwichten was het feit dat Zijlstra ervaren ministers nodig had die tevens het parlementaire métier kenden. Zo moest ondermeer de subtiel liggende (Marijnen was er immers over gestruikeld) Omroepwet door de kamer worden geloodst.'¹⁶⁶

Schmelzer vroeg haar of zij Zijlstra wilde bellen om hem haar besluit mee te delen, maar zijzelf vond dat Zijlstra haar maar moest bellen.¹⁶⁷ Later, toen Klompé in zijn kabinet zat en bij hem thuis kwam voor een werkbezoek, zei ze tegen zijn vrouw Hetty Zijlstra: 'Je valt me mee.' Deze vertelde zo'n 35 jaar later: 'Jelle en ik hebben daar zo om gelachen... Zoiets denk je, maar zeg je niet. Zij wel, zij was heel eerlijk. Daar hou ik van, ik kon het goed met haar vinden.'¹⁶⁸

Toen Cals hoorde dat zij toegezegd had om in het kabinet-Zijlstra zitting te nemen, snapte hij er niets van en had hij een lang, bitter gesprek met haar. 'Hoe is het mogelijk,' verweet hij haar, 'dat jij bereid bent in het kabinet te zitten, waar Veldkamp in zit, terwijl je niet bereid bent om op de lijst te staan van de KVP als Veldkamp erop staat.'¹⁶⁹ Ook was Cals er erg kwaad over dat de KVP akkoord ging met het program-Zijlstra, waarvan Vondeling oorspronkelijk de kern in juli als mogelijk compromis in de ministerraad had ingebracht, maar dat Schmelzer toen als volstrekt onacceptabel voor de KVP had afgewezen. Cals vond dat een geweldige hypocrisie en Klompés opmerking dat ook de sindsdien verslechterde financieel-economische verhoudingen er debet aan waren, maakte geen indruk op hem.¹⁷⁰

Ook toen zij een klein halfjaar later zitting nam in het centrum-rechts kabinet-De Jong, schreef hij Klompé in dezelfde trant een brief met nog meer grieven: '[Het hindert me] dat je verantwoordelijkheidsbesef zo dominerend is, dat je een aantal zaken aanvaardt, die je voorheen onaanvaardbaar verklaarde. Ik begrijp het gewoon niet meer.'¹⁷¹ En evenmin dat zij in zee ging met Piet de Jong als premier, die geen kaas had gegeten van financiën en economie, terwijl dat voor haar een voorwaarde was waaraan de premier moest voldoen. En: 'Keer op keer heb je me gezegd, dat Joseph [Luns] nu toch echt weg moest – nu ben je weer zijn collega. [...] Je bent een voorstandster van een progressief beleid ... en je gaat zitten in de meest "rechtse" club, die we sedert de oorlog in Nederland gekend hebben.'¹⁷²

Cals sloot zijn brief af met 'Hartelijke groet, Jo'. In een brief die hij drie weken eerder had geschreven, lezen we 'Veel liefs, Jo', en had hij Klompé gemeld dat hij geen rancune meer koesterde tegen haar. 'Ik geloof echt, dat ik (anders dan Truus) rustig het verleden kan laten voor wat het is.'¹⁷³

Op 22 november 1966, de dag waarop voor haar de tweede periode van ministerschap begon, bood Marga Klompé de voorzitter van de Tweede Kamer, Frans-Joseph van Thiel, schriftelijk haar ontslag aan. 'De ridderlijke zorg,' zo schreef zij hem, 'waarmee alle medewerkers van de Kamer van laag tot hoog mij hebben omringd, blijft bij mij een dankbare herinnering.'¹⁷⁴

12
'Nederland is nog niet toe aan een
vrouwelijke minister-president.'¹

Minister van CRM (22 november 1966 tot 6 juli 1971)

Marga Klompé had ruimschoots bewezen uitgegroeid te zijn tot een ervaren politica van een in de KVP enigszins progressieve signatuur. Dat haar faam niet tot binnen de Nederlandse grenzen beperkt bleef, maar ook daarbuiten was doorgedrongen, bleek bijvoorbeeld toen de universiteit van Leeds in Engeland haar op 14 mei 1964, een zonnige voorjaarsdag, een eredoctoraat in de rechten verleende. Een feestelijke gebeurtenis, waarvoor ook haar moeder en broer Frans waren uitgenodigd. Tijdens de plechtigheid droegen Klompé en de zeven andere eredoctores, met de woorden van haar vroegere én toekomstige secretaris-generaal Werner, 'een helrode toga, afgezet met zeeegroene stroken'. Na een kort overzicht van haar werkzame leven werd vastgesteld dat Klompé niet aan het eind stond van haar politieke loopbaan en dat verwacht mocht worden 'dat haar werk in het belang van haar land zich nog verder zal ontplooien.'²

Toch was het niet zonder tegenstribbelen dat zij begon aan haar tweede ambtsperiode als minister. En na de paar maanden die haar in het kabinet-Zijlstra waren gegeven, maakte zij wederom duidelijk niet in nog een kabinet zitting te willen nemen. Tot veler verbazing deed ze het toch.

Gegeven de maatschappij, die in de tweede helft van de jaren zestig pas goed in beweging kwam en op drift raakte, is de belangrijkste te beantwoorden vraag: hoe trad Marga Klompé het maatschappelijk onbehagen, vooral zoals dat vanuit de wereld der kunsten op haar ministeriële weg

kwam, tegemoet? Deed zij dit, als lid van achtereenvolgens een kortdurend confessioneel overgangskabinet en een centrum-rechts kabinet, inderdaad overeenkomstig het progressieve imago dat zij in haar partij had?

Het kabinet waarin Klompé op 22 november 1966 zitting nam, was een overgangskabinet met extraparlementair karakter, zoals Zijlstra het in zijn regeringsverklaring noemde, en bestond, afgezien van twee partijlozen, uit KVP- en opvallend veel ARP-bewindslieden. Het kabinet telde vijf ARP-ministers, onder wie de premier, die tevens minister van Financiën was, en acht KVP-ministers. 'De ARP is in de huidige combinatie de kleine hummel naast de grote KVP, maar een hummel, die het ver gebracht heeft,' zei PVDA-fractievoorzitter Gerard Nederhorst in de Tweede Kamer.³ Het kabinet had tot de vervroegde verkiezingen van 15 februari slechts een paar maanden om een aantal zaken te regelen: de ontbinding van de Tweede Kamer, het uitschrijven van de verkiezingen, de afhandeling van de begroting 1967, de aardgaswinning op de Noordzee en het tot stand brengen van de Omroepwet. Klompé rekende erop dat zij na deze maanden als minister weer zou aftreden; ze was van plan daarna nog één termijn, tot 1971, in de Tweede Kamer te zitten. Dit voornemen legde zij voor het dagelijks bestuur van de KVP nog eens duidelijk vast in een brief: 'Ik verzoek u hiervan goede nota te nemen.'⁴

In deze maanden waren de partijen naarstig bezig zich op de komende verkiezingen voor te bereiden. Pieter Bogaers, in het kabinet-Cals minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, was, afgezien van Cals zelf, de enige KVP-minister die niet in het kabinet-Zijlstra was teruggekeerd. Hij vond dat met dit kabinet een verkeerde weg was in geslagen en bovendien was zijn vertrouwen in de politiek door de gebeurtenissen dermate geschokt dat hij 'het bijzonder zware ambt van minister' niet op de juiste wijze kon blijven vervullen.⁵ Hij had als progressief politicus, afkomstig uit de Katholieke Arbeidersbeweging (vanaf 1965 NKV), vierkant achter het beleid van het kabinet-Cals gestaan en had na de crisis nog een poging gedaan tot herstel van dat kabinet. Toen dit mislukte, stuurde hij aan op een hernieuwde progressieve coalitie van de KVP – met een socialer gezicht en mét Cals – en de PVDA. Het partijbestuur wilde Cals (te veel pro-PVDA) niet meer terug, maar het had Bogaers, hoewel even links als Cals, er wel graag bij gehad, omdat hij zo'n succes van de volkshuisvesting had gemaakt.

Op 3 december 1966 vergaderde het partijbestuur over de naderende verkiezingen. Bogaers wilde als tandem met Cals het lijsttrekkerschap van twee van de vier lijsten. Cals had er wel oren naar, omdat hij er begrippe-

lijkerwijze grote bezwaren tegen had om samen met Schmelzer campagne voor de KVP te moeten voeren. Maar zij moesten het bestuur achter zich weten te krijgen, dat tegen alle verwachtingen in tijdens de vergadering unaniem instemde met de verlanglijst die Bogaers, mede namens Cals en NKV-voorzitter Mertens, had opgesteld. Nu lag niets de tandem meer in de weg.

Toen Bogaers thuiskwam, werd hij gebeld door Klompé, die niet bij de vergadering aanwezig was geweest maar het besluit reeds vernomen had. Ze was, zonder eerst met Bogaers te overleggen, ook al naar Cals gegaan, die de vergadering ook niet had bijgewoond, en had hem bezworen geen lijsttrekker te worden. Het was Bogaers niet bekend welke argumenten zij in de strijd heeft geworpen, maar hij dacht dat de slechte gezondheid en grote vermoeidheid van Cals daarbij een grote rol gespeeld zullen hebben. Bogaers vertelde: 'Het resultaat was in elk geval dat hij zich inderdaad terugtrok. Ik zakte door de grond en zei: "Marga, hoe kun je zoiets nu op eigen houtje doen, na een unaniem besluit van het partijbestuur in zo'n uiterst gecompliceerde situatie?"'⁶ Voor hemzelf was het nu onmogelijk geworden om lijsttrekker in Noord-Brabant te zijn.

De verkiezingsraad wees Marga Klompé aan als lijsttrekker voor het Noordoosten (inclusief Overijssel, Gelderland en Utrecht), maar op die raad had Klompé scherpe kritiek. In een brief aan het Dagelijks Bestuur van de partij schreef zij: 'De besluiten van de verkiezingsraad hebben mij diep geschokt en mij voor de gewetensvraag gesteld, of ik wel één van de lijsten kan trekken van een partij, wier kader en achterban zich zo zeer door opportunisme, materialisme en electorale overwegingen laat leiden.' Ze was kwaad vanwege de lijst van de provincie Limburg, waarvan onder anderen haar collega voor Ontwikkelingshulp Theo Bot was afgevoerd. 'Wanneer een partij het niet aandurft karakter, principiële instelling en kundigheid van een kandidaat als belangrijkste eis te stellen, begint men als Christelijke partij zijn eigen graf te graven.'⁷

Verder had Klompé in de brief grote bezwaren tegen de aangewezen zetel van Van Doorn, die als fulltimevoorzitter van de KRO zijn Kamerlidmaatschap onmogelijk als hoofdtaak kon beschouwen. Ze constateerde verder dat Van Doorn – 'in weinig loyale houding ten opzichte van de partij' – over een bepaald onderwerp in het openbaar had gesproken als 'een griezelige zaak van beknotting van de vrije meningsuiting'. De brief in zijn geheel is zeer geëmotioneerd van toon: zij schrijft over haar vertrouwenscrisis, waardoor het erg moeilijk zal zijn voor haar als lijsttrekker om de partij bij de mensen aan te prijzen, en over de ernstige

consequenties die haar weigering om als lijsttrekker op te treden kan hebben. Maar:

Ik zal u de vele pro's en contra's, die ik getracht heb dit weekend tegen elkaar af te wegen, besparen. Ik ben tot de conclusie gekomen, zij het met een bezwaard hart en in een bijna verscheurde situatie, mijn belofte te handhaven en lijsttrekker in het Oosten te zijn.

[...] Ik zal mijn beslissing [...] uitvoeren op zodanige wijze als van een lijsttrekker verwacht mag worden.

Iets verder in de brief spreekt zij haar vrees uit 'dat met de gang van zaken in de afgelopen weken de bijl aan de wortel is gelegd', waarmee zij niets anders bedoeld kan hebben dan de gevreesde scheuring binnen de partij.

Voorzitter Aalberse antwoordde haar dat het DB haar verontwaardiging deelde – tenslotte had het partijbestuur vóór Bor op de Limburgse lijst gestemd⁸ –, maar dat de gang van zaken nu eenmaal het gevolg was van het gehanteerde systeem van regionalisme. Hij eindigt zijn brief met deze zinnen:

Wij hebben tenslotte met grote waardering kennis genomen van je conclusie om toch je belofte te handhaven en lijsttrekker in het Oosten te zijn. Wij begrijpen dat ook dit weer een zwaar besluit voor je is geweest, maar wij zijn er wederom van overtuigd, dat je ook hieruit, zoals altijd, de volledige consequenties zult trekken. Wij hebben hiervoor grote bewondering en waardering.⁹

Men hoeft niet heel taalgevoelig te zijn om te begrijpen dat Aalberse niet anders verwacht had dan Klompés onverminderde loyaliteit aan de partij en haar aanblijven als lijsttrekker. Hij zal daarbij ongetwijfeld onder meer gedacht hebben aan haar besluit om voor de motie-Schmelzer te stemmen; Klompé zelf omschrijft in haar brief haar emoties in deze kwestie, als bewuste of onbewuste associatie daarmee, ook nu weer als een 'verscheurde situatie'. Het is zeker niet ondenkbaar dat Aalberse bij het lezen en beantwoorden van Klompés brief gedacht heeft: Bij Marga wordt de soep nooit zo heet gegeten als deze wordt opgediend.

Tijdens de formatie van het kabinet-Cals in 1965 werd duidelijk dat er niemand gevonden kon worden die als minister leiding wilde geven aan het departement van Maatschappelijk Werk, dat algemeen als te licht werd beschouwd. Van Vondeling was toen het voorstel gekomen om een

zwaardere ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk te formeren, waarin bepaalde onderdelen van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een plaats zouden krijgen. Toen secretaris-generaal Werner in juni 1965 zijn nieuwe, van OK&W afkomstige ambtenaren verwelkomde, zei hij in zijn toespraak: 'Wij hebben deze regeringsbeslissing als goede democraten en loyale ambtenaren te aanvaarden en aan de uitvoering daarvan positief mee te werken.'¹⁰ Hij hield hun voor dat cultuurbeleid en maatschappelijk werk bij elkaar hoorden. Het ging erom de samenleving leefbaarder te maken door het bevorderen van welzijn naast welvaart.

Anderhalf jaar later, in december 1966, presenteerde Marga Klompé zich als 'de nieuwe "overbruggings"-minister' in het personeelsblad van CRM en schreef:

In een land, waarin men worstelt om tot nieuwe verhoudingen te komen en het er op aankomt ieder de kans te geven zich naar zijn gaven te ontplooiën, heeft het departement van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk een belangrijke taak. In de ontmoeting van de cultuur en de samenlevingsopbouw liggen mogelijkheden voor de toekomst, die niet hoog genoeg kunnen worden geschat.¹¹

Er heerste in het kabinet-Zijlstra een goede sfeer. Zijlstra zelf kon zich, jaren later, geen spanningen herinneren tussen collega's. Over Marga Klompé noteerde vicepremier en minister van Verkeer en Waterstaat De Quay in zijn dagboek dat zij 'intelligent, maar erg links' was.¹² Als minister in het overgangskabinet-Zijlstra moest Klompé tot de vervroegde verkiezingen in februari 1967 niet alleen op de winkel van CRM passen, maar kreeg zij ook te maken met een vervelende erfenis van het kabinet-Marijnen: de omroep. Zij had allereerst de taak ervoor te zorgen dat de Omroepwet erdoor kwam.¹³

Omroep in beweging

Wat eraan voorafging

In juli 1945 besloot het kabinet-Schermerhorn/Drees – vanuit de doorbraakgedachte – tot de oprichting van Stichting Radio Nederland in den Overgangstijd, die de verantwoordelijkheid kreeg voor de door alle omroepen uitgezonden programma's.¹⁴ Deze stichting wilde dat er een nationale omroep zou komen, maar, zoals het ook in andere maatschappelijke

sectoren ging, de omroepen wilden terug naar de vooroorlogse situatie. In 1947 kregen zij hun verantwoordelijkheid terug, onder voorwaarde dat ze zouden samenwerken. Ten behoeve van deze 'gezamenlijkheid' werd de Nederlandse Radio Unie (NRU) opgericht.

Het medium radio kreeg een belangrijke maatschappelijke functie. De verschillende omroepen hadden elk binnen de eigen zuil hun culturele en opvoedende taak, verschaften een spreekbuis voor allerlei organisaties binnen hun zuil, maar gaven ook toe aan de voorkeuren van hun luisteraars, die lid-abonnee waren van hun omroep en omroepgids: amusement, hoorspelen, Engelse en Amerikaanse lichte muziek, sport en het algemene nieuws van de radionieuwsdienst. Uit een luisteronderzoek in 1953 bleek echter – hoe teleurstellend – dat slechts een klein percentage van de omroepachterban naar de eigen club luisterde en dat men in groten getale op vooral de amusementsprogramma's van de concurrenten afstemde. Er was blijkbaar een 'sluimerend, maar fundamenteel verschil', zo concludeert de historicus Huub Wijfjes, tussen mediaproductie en mediaconsumptie. Alarmerend was het nog niet; men week nog niet massaal uit naar de commerciële amusementszender Radio Luxemburg, maar zo'n ontwikkeling was verre van denkbeeldig.¹⁵

In oktober 1951 werden de eerste televisieprogramma's uitgezonden en door velen bekeken op de schermpjes van in winkelatalages opgestelde televisietoestellen. Ruim vijf jaar later waren er 100.000 toestellen in gebruik, waarna het aantal in hoog tempo toenam.¹⁶ In 1964 kwam er een tweede televisienet bij en een jaar later stond er in 68 van de honderd huishoudens een tv. Tegelijk met de spectaculaire opmars van dit medium werden ook de transistorradio en de grammofoonplaat zeer gewild, met name onder jongeren, die in hun kamer naar Radio Luxemburg luisterden en later naar de piratenzender Veronica, sinds april 1960 in de lucht en vanaf 1965 vrijwel geheel op jongeren en hun popmuziek gericht. Veronica was een commerciële zender, waarbij in de programma's veel plaats werd ingeruimd voor reclame, die via de ether een ongekend grote groep consumenten kon bereiken.

Toen Radio Veronica de uitzendingen begon, gedoogde het kabinet-De Quay dat, maar de omroepverenigingen probeerden de zender te bestrijden door met een eigen popzender te komen. Op 11 oktober 1965 ging Hilversum 3 de lucht in. Op deze zender werd alleen maar popmuziek uitgezonden, gepresenteerd door de verschillende omroepen, die elk hun eigen programma hadden. Door deze ontwikkeling werd de radio een muzikaal behang op de achtergrond. Deze praktijk leek in niets meer op de situatie die de verzuilde omroepen voor ogen had gestaan en nog steeds

stond, ondanks de maatschappelijke ontzuiling en de individualisering in die jaren.

De politiek was verdeeld over de (on)mogelijkheden van verzuiling, open omroepbestel en reclame. In maart 1963 bleek tijdens Kamerdebatten dat een minderheid van VVD en CHU een open bestel wilde met een tweede televisienet, waarop ook commerciële televisie mogelijk was. De meerderheid van de Kamer vond wel dat er een tweede net moest komen, was voor televisiereclame – als noodzakelijke aanvullende bron van inkomsten naast het kijkgeld –, voor een open bestel en voor meer samenwerking tussen de omroepen, maar tegen commerciële televisie.¹⁷ In het Akkoord van Wassenaar (de basis voor het regeerakkoord in 1963) werd besloten tot het instellen van een pacificatiecommissie die vóór 1 juli 1965 een opzet van het nieuwe omroepbestel moest indienen. Van deze commissie maakten onder meer enkele fractievoorzitters en omroepvoorzitters deel uit, maar ook vertegenwoordigers van eventuele nieuwe commerciële zenders. De commissie kwam in oktober 1964 met een interimrapport, waaruit bleek dat er verschil van mening was over bepaalde zaken. Tot een eindrapport is het niet gekomen.

Inmiddels was vanaf zomer 1964 de Reclame Exploitatie Maatschappij (REM) begonnen met commerciële radio- en televisie-uitzendingen van TV-Noordzee, met de eerste tv-reclame in Nederland, vanaf een platform in de Noordzee buiten de territoriale wateren. Maar toen bekend werd dat er een anti-REM-wet zou komen, werden de kijkers en luisteraars opgeroepen zich aan te melden voor een legaal vervolg van TV-Noordzee, de Televisie Radio Omroep Stichting (TROS). Zo kwamen in een paar weken tijd 300.000 aanmeldingen binnen voor de niet-zuilgebonden TROS. Op 12 december 1964 werd de anti-REM-wet van kracht, waarna op 17 december Marine en Rijkspolitie te Water met een luchtlandingsoperatie en vanaf de zee een eind aan de uitzendingen maakten.

In de politieke arena laaide de strijd tussen voor- en tegenstanders van het verzuilde omroepbestel inmiddels zo hoog op 'dat menigeen een herleefde schoolstrijd dacht waar te nemen'. In pathetische taal verklaarden politici dat de grondslagen van de samenleving op het spel stonden.¹⁸ Ook werd aan de kwestie een enorm electoraal belang gehecht: KVP, ARP en PVDA waren bang dat veel kiezers in 1967 op de VVD zouden stemmen, omdat deze partij de nieuwkomers Veronica, REM en TROS steunde. Een meerderheid van de Tweede Kamer stond nog steeds met overtuiging achter de gevestigde omroeporganisaties en sprak een 'volstrekt onaanvaardbaar' uit over iedere aantasting daarvan. Ook de meerderheid van het kabinet was tegen een open bestel en commerciële televisie en stond

tegenover de vvd-bewindslieden, van wie Toxopeus het meest bereid was tot een compromis. Hij zag de dreiging van een kabinetscrisis, waarna de vvd misschien niet in de regering zou terugkeren.¹⁹ De ministers Veldkamp (kvp), Scholten en Koos Andriessen (beiden chu) probeerden de standpunten met elkaar te verzoenen. Maar door Veldkamps felheid en Scholtens vasthoudendheid zou – volgens ooggetuigen – vvd-minister van Financiën Johan Witteveen juist hardnekkiger aan zijn standpunt vasthouden.²⁰

Op 26 februari 1965 wierp het kabinet-Marijnen de handdoek in de ring; de onenigheid over de omroepproblematiek, gevoegd bij de moeilijk verenigbare persoonlijkheden van bepaalde ministers en de partijpolitieke tegenstellingen, die tot in de ministerraad doorklonken, waren hier debet aan. De verschillende standpunten over de deelproblemen werden niet met een eindstemming vastgelegd; het kabinet bood collectief zijn ontslag aan. Toen pvda-fractievoorzitter Vondeling in de Kamer aan Marijnen vroeg naar de exacte aard van het struikelblok, hulde deze zich in stilzwijgen. 'Een hele mistige situatie,' zo typeerde Klompé de gang van zaken jaren later.²¹ Vervolgens lukte formateur Cals in tien dagen wat de kabinetten-De Quay en -Marijnen in jaren niet gelukt was: na een mislukte lijmpoging van Schmelzer kreeg Cals op 25 maart de fractievoorzitters van kvp, pvda en arp op één lijn voor het omroepbestel. Na het mislukken van het plan voor een commerciële omroep kon Cals aansluiten bij de ideeën die deze partijen door dik en dun hadden aangehangen en daarbij zijn eigen, nooit afgehandelde ontwerp-Omroepwet van 24 december 1953 uit de kast halen.²² Twee maanden later kwam Maarten Vrolijk (pvda), de eerste minister van het nieuwe crm, met de nota Open Bestel, waarmee de Tweede Kamer in juli 1965 instemde, waarop het 'overgangsbetel' volgde. Eind april 1966 was de ontwerp-Omroepwet van Vrolijk en Suurhoff voltooid, maar door het voortijdige einde van het kabinet-Cals kon het niet meer door hen in het parlement verdedigd worden. Die taak was in het kabinet-Zijlstra, nog voor de verkiezingen in februari 1967, weggelegd voor Vrolijks opvolger bij crm, Marga Klompé.

*'Niets werd mij in dank afgenomen'*²³

Toen Klompé in november 1966 aantrad als minister, moest er haast worden gemaakt met de behandeling van het ontwerp-Omroepwet. Het was allang duidelijk dat de vvd buitengewoon veel moeite met het wetontwerp had. Als de wet niet aangenomen zou worden vóór de formatie van het nieuwe kabinet, zou het erg moeilijk, zo niet onmogelijk

zijn een regering te formeren waarvan de vvd deel uitmaakte. De vaste Kamercommissie had het ontwerp al besproken; het voorlopig verslag daarvan lag er. Klompé moest dus de memorie van antwoord nog schrijven en de wet in beide Kamers verdedigen. Zij moest zich in korte tijd inwerken in de complexe (politieke) voorgeschiedenis. Daarvan was zij al vrij veel te weten gekomen toen de omroepkwestie tijdens het kabinet-Marijnen in 1965 bovenaan op de binnenlandse politieke agenda stond. Klompé: '[...] maar ik moest natuurlijk toch duizenden dingen vragen aan de ambtenaren. Die hebben mij [...] geweldig geholpen.'²⁴

Haar verdediging van het wetsontwerp en de beantwoording van de vragen die in eerste instantie tijdens het debat waren opgeworpen, benadrukte ze weer eens dat zij, vanuit haar achtergrond als chemica, het wetsontwerp liever een synthese noemde dan een compromis. Zij verdedigde de verzuilde structuur, waarvan de pluriformiteit van levens- en wereldbeschouwingen in de omroeporganisaties vertegenwoordigd was. Organisaties die elkaar 'als het ware in evenwicht houden, doordat tegenover de opinies van de een terstond die van de ander gezet kunnen worden en ook inderdaad worden gezet'. En zij wees erop dat ook bij een ontzuild, 'politiek-neutraal' bestel radio en televisie, door het massale bereik ervan, een politieke uitwerking hebben.²⁵

Klompés felste tegenstander in het – door de televisie uitgezonden – debat was Haya van Someren-Downer. Nico Scheepmaker schreef in een televisierecensie over 'het kemphanengevecht tussen de dames Klompé en Van Someren-Downer'.²⁶ De laatste was meteen al in de aanval gegaan toen zij het wetsontwerp 'een ontstellend stuk' noemde, 'onwaarachtig', 'oerconservatief'. De in het ontwerp genoemde openheid, waardoor andere kandidaat-zendgemachtigden zich met een aanhang van minimaal 15.000 personen konden aanmelden, noemde zij een 'reclameleus', een 'quasi-openheid'. 'Wat de openheid betreft, wil ik besluiten met de conclusie dat deze, dank zij de structuur van het wetsontwerp, het alleen zaligmakende clubprincipe en de stringente voorwaarden, die daarvoor dan nog gelden, een dode mus en een schijnvertoning is.'²⁷ Aan het eind van haar betoog kwam Van Someren-Downer tot de slotsom dat het wetsontwerp diende te worden verworpen.

Volgens het wetsontwerp (de artikelen 22 en 23) zou alle informatie over de radio- en televisieprogramma's auteursrechtelijk beschermd zijn, zodat de 'familiebladen' er geen gebruik van konden maken. Ook hier was de vvd bij monde van Van Someren-Downer faliekant tegen. De door deze wetsartikelen beoogde uitbreiding en versterking van het auteursrecht op geschriften die radio- en televisieprogramma's betroffen,

waren ook buiten de vvd een steen des aanstoets. De kvp-fractie bijvoorbeeld stemde hierover verdeeld. Beide artikelen werden echter aangenomen.²⁸ Van Someren-Downer diende twee moties in, die beide werden verworpen. In de ene werd gesteld 'dat het niet aan de overheid is het karakter van welk blad dan ook vast te stellen', in de andere werd de regering uitgenodigd 'Teleac de rechten van een autonome zendgemachtigde te verlenen'.²⁹ Ook een door Klompé sterk ontraden amendement van Klaas van Dijk (vvd) over gelijkstelling van de regionale omroepen met de andere omroeporganisaties haalde geen meerderheid.³⁰

Het wetsontwerp werd op 18 januari 1967 aangenomen met 91 tegen 38 stemmen.³¹ Het vuur was Klompé niet na aan de schenen gelegd, maar veel eer kon ze met dit wetsontwerp ook niet inleggen. Een maand later, tijdens de behandeling in de Eerste Kamer, zei Jan Beerekamp (chu): 'De tijden zijn voor Minister Klompé wel veranderd. Met haar laatste grote wet – de Algemene Bijstandswet – oogstte zij de hoogste lof in de Nederlandse pers. [...] Wat steken de negatieve krachttermen van nu daar schril bij af.'³² En inderdaad, het commentaar van de kranten die hij citeerde, loog er niet om. Zo schreef *Het Vaderland*: 'Zuiver staaltje van paniekwetgeving', het *Nieuwsblad van het Noorden*: 'Dictatoriale wetgeving', het *Algemeen Handelsblad*: 'Juridisch monster' en de *Leeuwarder Courant*: 'Knevelartikelen'.³³ Op 28 februari 1967 nam de Eerste Kamer het wetsontwerp aan met 40 tegen 26.³⁴

Door de nieuwe wet kwam er openheid in het bestel: nieuwe verenigingen – zoals de niet-zuilgebonden TROS en Veronica – konden, mits zij een minimumaantal leden hadden, zich een plaats in de omroepwereld verwerven. De zendtijd werd verdeeld op grond van ledenaantallen en in diezelfde verhoudingen subsidieerde de staat de omroepverenigingen met geld dat kwam uit de omroepbijdragen die de luisterende en kijkende burgers betaalden. Vanaf 1967 kwamen hier via de Stichting Ether Reclame (STER) de inkomsten van de omroepreclame bij. Met dit overheidsgeld moest ook duidelijk worden dat de particuliere omroepverenigingen een publieke taak hadden. Door de oprichting van de Nederlandse Omroep Stichting (NOS) was hun samenwerking niet meer vrijblijvend. Het bestuur van de NOS bestond voor de helft uit door de omroepen benoemde vertegenwoordigers. De minister benoemde de voorzitter en een kwart van de leden en het resterende kwart bestond uit afgevaardigden van door de minister aangewezen culturele en maatschappelijke organisaties.³⁵

In de Omroepwet, die op 29 mei 1969 in werking trad, was geen plaats voor commerciële zenders. Klompé zei hierover in een vraaggesprek in mei 1979: 'De weerstand tegen de commerciële omroep kwam voort door

wat men erover uit Amerika wist en uit zorg om het kulturele nivo van de omroep.³⁶ Gevraagd naar de reactie van de bestuurders van de omroepen op de nieuwe wet gaf Klompé in haar antwoord ook duidelijk haar eigen emoties weer, die de houding van de omroepen bij haar had opgeroepen:

[...] een NOS-bestuur waarin zij niet de meerderheid hadden en een gezamenlijk programma, daar moesten ze niks van hebben. Bij de installatie van het NOS-bestuur heb ik gezegd dat het mij speet dat er N.O.S. gezegd moest worden en niet NOS, omdat dit laatste in het Latijn betekent: wij, wij samen. En ik vond dat 'wij samen' erg belangrijk. Maar ik zei dat omdat ik wist dat die mensen er eigenlijk helemaal geen zin in hadden. [...] Bij de opheffing van NRU en NTS [Nederlandse Televisie Stichting] heb ik gezegd: jullie willen nu wel zo graag eigen omroepen zijn, maar ik zie weinig meer van jullie profiel. Daar was ik vrij scherp in. Dat werd me niet in dank afgenomen. Niets werd mij in dank afgenomen. De omroepwereld had de natuurlijke neiging om zich af te zetten tegen de overheid. [...] Ik vond het erg lastig. Maar ik was niet bang voor ze. Dat was maar goed ook, anders heb je geen leven.³⁷

Van Doorn, als voorzitter van de KRO, herinnerde zich Klompé uit die tijd met de volgende woorden:

Toen Marga minister was, had ik als lid van de omroepdelegatie soms fikse discussies met haar over omroepkwesties. Daarbij viel mij op dat ze haar zaken uitstekend kende en de confrontatie niet schuwde. [...] Ze zat graag zelf achter de knoppen en liet het sturen niet aan haar ambtenaren over. Ze was zakelijk, met een kritisch oog kijkend naar de omroepen die haars inziens te veel geld kostten en erg eigenwijs waren. Maar ze bleef altijd bereid tot luisteren.³⁸

Marga Klompé formeert mee

Bij de Tweede Kamerverkiezingen op 15 februari 1967 leden KVP en PVDa het grootste verlies sinds hun oprichting: de KVP verloor acht en de PVDa zes zetels. Nog geen week na de verkiezingen benaderden enkele radicalen van de linker KVP-vleugel Klompé als mogelijke formateur, die een samengaan met PVDa en ARP zou kunnen realiseren. Ook noemde Schmelzer, op de vraag van informateur Zijlstra naar kandidaat-premiërs van de KVP,

de naam van Klompé naast die van Pier de Jong. Maar zij vond dat ze niet in aanmerking kwam voor het premierschap, omdat ze geen financieel-economisch expert was, 'hetgeen ik in de gegeven omstandigheden wel noodzakelijk acht', en bovendien: 'de situatie is psychologisch niet rijp om een vrouw tot minister-president te maken'. De eerste reden gold volgens haar in versterkte mate voor De Jong. 'Ik zou het betreuren als die premier werd, omdat hij een goede minister is en toch waarschijnlijk op dit punt niet zou slagen.'³⁹ Toen Beel als adviseur van de koningin suggereerde dat Klompé Sociale Zaken en Volksgezondheid zou nemen, bedankte zij hiervoor, waarbij zij als reden weer haar vrouw-zijn aanvoerde: 'Ik geloof niet, dat de vakverenigingen een vrouw als onderhandelingspartner zouden willen beschouwen.'⁴⁰ Deze reden had zij trouwens ook al genoemd in de zomer van 1961, na het vertrek van Charles van Rooy.

Vergelijken we Klompé en De Jong op het punt van geschiktheid voor het premierschap, dan blijkt dat beiden geen verstand hadden van financieel-economische zaken (De Jong waarschijnlijk nog minder dan Klompé), maar dat Klompés politieke en bestuurlijke ervaring die van De Jong verre oversteeg. Klompé was dus De Jongs meerdere als kandidaat-premier. Dat zij toch, in eigen ogen en in die van haar collega-politici, onacceptabel was voor die post zal inderdaad gelegen hebben aan het feit dat zij een vrouw was.⁴¹ Of zoals de journalist Jan Rogier het in april 1971 formuleerde: '[...] zij heeft niet bereikt waar zij krachtens haar politieke capaciteiten recht op zou hebben gehad, ware zij geen vrouw geweest, namelijk op de post van minister-president. Als een De Quay, een Marijnen en een De Jong daar kunnen zitten, is een Klompé er bijna te goed voor.'⁴²

Op 7 maart 1967 noteerde Klompé dat er volgens Schmelzer, als Biesheuvel premier zou worden, drie mogelijke kandidaat-vicepremiers voor de KVP waren: Luns, De Jong en Klompé. En aangezien Luns door verblijf in het buitenland praktisch nooit aanwezig was, zou het gaan tussen De Jong en Klompé.⁴³ Toen Zijlstra niet bereid bleek om weer premier te worden en de fractievoorzitter van zijn partij, de ARP, de naam Biesheuvel noemde, stuitte dit aanvankelijk bij Toxopeus (VVD) op bezwaren, welke informateur Beel echter uit de weg ruimde. Nadat Biesheuvel formateur was geworden, liet hij het oog vallen op Klompé als vicepremier. Op 13 maart spraken zij elkaar tijdens een diner in het restaurant van het Haagse hotel Des Indes. Klompé maakte duidelijk dat ze niet in een positie wenste te zitten van 'take it or leave it'; zij wilde wel enige zeggenschap over de gang van zaken. De volgende dag hadden zij weer een gesprek, waarin ze geen concrete afspraken maakten maar Klompé zeer gedicideerd de mening te kennen gaf dat de KVP de minister van Financiën of van

Economische Zaken moest leveren. Als dat niet het geval was, zou zij geen deel willen uitmaken van het kabinet.⁴⁴

Op 15 maart 1967 om halfvijf kwam Biesheuvel met zijn 'laatste bod' voor de fractievoorzitters van KVP, VVD, ARP en CHU, waarin, spijtig genoeg voor Klompé, de KVP Financiën noch Economische Zaken zou krijgen. Hij wilde nog diezelfde avond antwoord; de voorzitters konden dus niet meer met hun fracties overleggen. Daarmee ging Schmelzer niet akkoord. Klompé schreef in haar formatiedagboek: 'Biesheuvel gaat onmiddellijk door de knieën. Het overleg met de fracties wordt toegestaan. [...] Biesheuvel heeft poker gespeeld en dit is mislukt.'⁴⁵ Het was voor haar reden om af te zien van het vicepremierschap in een mogelijk kabinet-Biesheuvel, waarvan de premier op bepaalde belangrijke momenten zijn toevlucht zou nemen tot een spelletje bluffen. Op 20 maart zou Biesheuvel zijn opdracht teruggeven; hij had veel aan vertrouwen ingeboet en had bovendien van een zekere starheid blijk gegeven bij de zetelverdeling en de personele bezetting.⁴⁶

Op 15 maart, laat in de avond, pakte Klompé de telefoon en belde De Jong. Deze bevestigde wat zij al van Schmelzer vernomen had: hij was in geval van nood bereid 'in te springen' als premier.⁴⁷ Van dat idee probeerde zij hem af te brengen, onder meer omdat hij niet, zoals zij, met de PVDA maar met de VVD een kabinet wenste. Zij noteerde: 'In het gesprek kreeg ik de indruk dat hij zich teveel gaat vastbijten op het idee, dat hij zelf een kabinet zou maken. Ik heb hem voor alle zekerheid maar meegedeeld, dat hij er maar van uit moest gaan, dat [...] hij er niet op moest rekenen, dat ik in zijn kabinet zou zitting hebben.'⁴⁸

Zelf vond Klompé dat het nu tijd was om te proberen serieus een coalitie te vormen waar de PVDA deel van zou uitmaken; zij wilde daarbij dan als informateur optreden. Waarschijnlijk zou zo'n poging mislukken, dacht zij, maar daarna zouden de linkervleugels van de ARP – de evangelisch radicalen – en de KVP daarin misschien berusten.⁴⁹ Ze verwachtte dat deze – én Klompé zelf – dan ook niet meer onwelwillend zouden staan tegenover samenwerking met de VVD.

De volgende dag, 16 maart, liet Klompé tegenover Schmelzer een waarschuwend geluid over De Jong horen. Deze zou het niet kunnen bolwerken als premier: tegenwerking van de AR, 'de goe-gemeente' zou hem blijven zien als militair en hem bovendien beschouwen als een noodsprong van de KVP en 'wanneer hij in de Kamer straks een regeringsverklaring of troonrede moet verdedigen, dan zal hij vastzitten als hij scherpe en intelligente economische interrupties van Den Uyl krijgt'.⁵⁰ Ze waarschuwde Schmelzer dat hij een gevaarlijke weg bewandelde, maar

deze sloeg haar waarschuwing in de wind en beval, nadat Biesheuvel zijn opdracht als formateur had teruggegeven, De Jong aan als 'duidelijk de meest aangewezenen'.⁵¹ Op 21 maart kreeg De Jong van de koningin een formatieopdracht.

Op Goede Vrijdag 24 maart ging Marga Klompé naar de jaarlijkse uitvoering van Bachs *Matthäuspassion* in Naarden. Ook hier hield zij zich met de kabinetsformatie bezig toen zij tijdens de pauze van het concert een toevallige ontmoeting had met Piet Lieftinck (PVDa), na de bevrijding in 1945 zeven jaar minister van Financiën. De volgende dag belde formateur De Jong: hij wilde haar voor het ministerie van CRM, niet alleen vanwege haar capaciteiten, maar ook omdat hij de 'vrouwelijke inbreng' erg belangrijk vond.⁵² Om die reden had hij ook alle fractievoorzitters met nadruk om namen van vrouwelijke kandidaten gevraagd.⁵³ Hij wilde met name Klompé in het kabinet, zelfs zo graag dat hij zonder haar geen minister-president wilde worden.⁵⁴ Klompé wenste bedenktijd, maar toen de paasdagen voorbij waren, had zij nog steeds geen vertrouwen in een door De Jong voorgesteld kabinet. Op 30 maart 1967 wendde zij zich voor advies tot haar leermeester en vriend Romme. Deze zei haar dat ze drie keer moest nadenken voordat ze 'nee' zei tegen De Jong. Dat 'nee' zou het kabinet aanmerkelijk zwakker maken en waarschijnlijk het einde betekenen van de formatiepoging-De Jong, waarvan de KVP dan de schuld zou krijgen.⁵⁵ Op 31 maart accepteerde Klompé CRM. Vanaf dat moment werkte zij constructief met De Jong mee, hoewel ze vond dat deze niet genoeg rekening had gehouden met haar wensen: een voor haar acceptabele samenstelling van het kabinet wat betreft het 'sociale gezicht' en voldoende voorwaarden om 'een structureel beleid op het departement te voeren'.⁵⁶ Een van de collega's in wie zij veel vertrouwen had, was Gerard Veringa, die onder zware druk van Schmelzer en De Jong Onderwijs had geaccepteerd, maar daarbij als voorwaarde had gesteld dat Klompé hem regelmatig zou adviseren.⁵⁷ Verder had de KVP Economische Zaken gekregen met als minister Leo de Block. Op 4 april schreef Romme haar: 'Ik hoop dat je samen met Piet de Jong een politiek van christelijke bewogenheid zult kunnen doordrukken.' Hij eindigde zijn brief met 'Een hartelijke zoen van je Carl.'⁵⁸ De volgende dag beëdigde koningin Juliana de nieuwe ministersploeg.

Het contact tussen Klompé en De Jong dateerde van zomer 1959, toen De Jong staatssecretaris van Defensie (Marine) in het kabinet-De Quay werd. Hij vertelde dat zij vaak bij hem thuis kwam, een kop thee of een borrel dronk en met hem over politiek praatte. Zij bleef dan eten en ging daarna naar huis.⁵⁹ In datzelfde kabinet bracht Klompé – volgens De Jong

'een doortastend politiek zwaargewicht' – de KVP-staatssecretarissen iedere week op de hoogte van wat zich in de ministerraad afspeelde. Zij zal dat als een schooljuf gedaan hebben; schertsenderwijs werd zo'n bijeenkomst wel eens 'de bijles' genoemd. De Jong, volslagen leek in de politiek, heeft toen veel aan deze lessen van Klompé gehad. Ook voor zijn contacten met de KVP-top – De Jong was geen partijman – was Klompé belangrijk. Later waren de rollen omgedraaid: Klompé kreeg 'bijles' van De Jong als haar ideeën in zijn ogen te pacifistisch waren.⁶⁰ Viceadmiraal, staatssecretaris en later parlementariër Harry Moorman (KVP) noemde haar 'die pacifistische schooljuffrouw', 'want ook in het koudst van de Koude Oorlog wilde Klompé minder geld voor defensie'.⁶¹

In 2004 vertelde De Jong dat hij maatschappij en politiek destijds allemaal reuze-interessant vond, maar dat hij afwijkende ideeën had. Hij vond het in Nederland maar kleinburgerlijk. Vanaf zijn zestiende, als adelborst, was hij al getraind om de leiding te nemen en vanaf zijn negentiende had hij de hele wereld over gezworven. Door die achtergrond bekeek hij de Nederlandse maatschappij op een relativerende manier. 'Het was hier kleinburgerlijk, met een kleinburgerlijke sfeer en probleempjes. Benepen. Allemaal kleine kringetjes, net even verschillend, en je moest met een vergrootglas de verschillen bekijken. Dan dacht ik: waar hebben jullie het over?!' Toen het eind jaren zestig begon te 'rommelen' in Nederland, dacht hij: 'De eerste tekenen van puberteit van het land dienen zich aan.' Hij omschreef dit ook eens als: 'er komt een vleugje parfum tussen de spruitjes'.⁶²

Overzien wij Klompés betrokkenheid bij deze kabinetsformatie, dan valt in ieder geval één ding op, en dat is haar mededeling aan De Jong dat hij er maar niet op moest rekenen dat zij in zijn kabinet zitting zou nemen. Vooral zijn gebrek aan financieel-economische deskundigheid was voor haar een reden om van mening te zijn dat hij niet geschikt was voor het ambt van premier. Ruim twee weken later, na Romme te hebben geraadpleegd, trad zij toch tot het kabinet-De Jong toe. Waarom? Diende haar vraag om advies aan Romme als legitimatie om toch 'ja' te kunnen zeggen, zodat het niet meer een persoonlijk 'ja' was, maar een bereidheid – ondanks zichzelf – in dienst van het landsbelang? Het is eigenlijk dezelfde vraag die Cals haar stelde in zijn emotionele brief aan haar toen hij vernomen had dat zij tot het kabinet-De Jong was toegetreden. Hier blijft het bij het stellen van de vraag, die later, vergezeld van een mogelijk antwoord, in breder verband zal terugkeren.

Voor Klompé, als minister van CRM, was het van groot belang de onstuimige maatschappelijke ontwikkeling van die jaren goed te peilen en op die peiling een beleid te baseren. Zij schreef over de worsteling om tot nieuwe verhoudingen te komen. Bij haar aantreden als minister van Maatschappelijk Werk in 1956 had zij nog geen reden gehad zulke woorden te gebruiken.

De M van CRM: Maatschappij in de maalstroom

In 1956 was de welvaart in Nederland al enige jaren geleidelijk aan het groeien.⁶³ Het zou tot 1967 alleen maar beter gaan: na een aanvankelijk beheerste groei ontwikkelden zich in de jaren zestig de inkomens en de consumptieve uitgaven zo ongebreideld dat rustig gesteld kan worden dat in die jaren de welvaart in hoog tempo steeg en veel huishoudens daarvan profiteerden. 'Het privé-leven werd comfortabeler,' schrijven Kees Schuyt en Ed Taverne, 'en tegelijk stegen de mogelijkheden om de wereld te verkennen, op reis te gaan en met andere mensen en andere opvattingen in aanraking te komen.' Wat bekendstaat als de grote maatschappelijke verandering van de jaren zestig, begon als revolutie in kleine huiselijke kring.⁶⁴

Dat de nieuwe mogelijkheden om van andere opvattingen kennis te nemen niet altijd leidden tot een verruiming van de geestelijke horizon, werd bijvoorbeeld pijnlijk duidelijk toen op zaterdag 4 januari 1964 een huivering van woede door bepaalde kringen van gelovig Nederland ging, daarbij aangevoerd en -gevuurd door *De Telegraaf*. Op het enige televisienet bevatte het satirische VARA-programma *Zo is het toevallig ook nog eens een keer* een onderdeel dat bekend werd als 'Beeldreligie', waarin de televisieconsument, passief gezeten voor de beeldbuis, die een centrale plaats in zijn vrijetijdsbesteding had ingenomen, aan de kaak werd gesteld. De 'tale Kanaäns' werd gepeersifleerd en een variatie op het Onzevader werd gereciteerd, met het televisiebeeld als de aanbeden godheid. Sommige presentatoren werden daarna per anonieme brief bedreigd. De 'definitieve openbreking van het culturele isolement der verzuiling', waar de historicus Righart het over had, ging niet zonder maatschappelijke weeën.⁶⁵

Door de snel stijgende welvaart kwam er in de maatschappij meer ruimte voor immateriële waarden, met als kernbegrip 'welzijn'. Nederland ontwikkelde zich van welvaartsstaat tot verzorgingsstaat met een groeiende sociale zekerheid, waarin de Algemene Ouderdomswet van 1956 en de Algemene Bijstandswet van 1963 twee opvallende mijlpalen vormden. En

in april 1963 zond minister Veldkamp een wetsontwerp over een arbeids-ongeschiktheidsverzekering naar de Tweede Kamer, waarvan, zo schreef hij in de Memorie van Toelichting, de rechtsgrond was: het recht op zelfontplooiing en op gelijke kansen.⁶⁶ Dit naar tevredenheid van de KAB en de linkervleugel van zijn eigen KVP, die zo'n ontwikkeling van de sociale zekerheid toejuichten, zeker tijdens een kabinet van liberaal-confessionele signatuur.

'De vrije ontplooiing van enkeling en gemeenschap' en 'ontwikkeling in vrijheid en gelijkwaardigheid', waren in januari 1963 twee maatschappelijke doelstellingen in *Om de kwaliteit van het bestaan*, een rapport van de sociaal-democratische Wiardi Beckman Stichting.⁶⁷ Ook van katholieke zijde werden dergelijke maatschappelijke doelen verwoord.⁶⁸ Maar, zo stelde men in het sociaal-democratische rapport, de ontwikkeling van de voor het welzijn noodzakelijke immateriële waarden had geen gelijke tred gehouden met de economische groei; de verzorgingsstaat had gefaald in het verwezenlijken van zijn doelen.

Ook onder studenten groeide de kritiek, vanaf 1963 georganiseerd en geïnspireerd door de toen opgerichte Studenten Vakbeweging (SVB). De kritiek, die aanvankelijk de ondemocratische universiteitsstructuur gold, verbreedde zich ten slotte tot een kritiek op de gehele maatschappijstructuur (maatschappijkritiek). Daarbij werden de studenten ook geïnspireerd door ontwikkelingen buiten de landsgrenzen, zoals in Berkeley (Californië), Parijs en Berlijn.⁶⁹

Waar jongeren, ook buiten universitaire kring, gevoelig voor waren, was de kloof die zij ervoeren tussen de theorie van een vrije, democratische samenleving, en de praktijk, waarin het primaat gold van het consumptivisme van de 'eendimensionale mens', zoals de filosoof Herbert Marcuse die noemde, de mens die zijn waarde ontleende aan zijn materiële status en in die mentaliteit nog werd aangemoedigd door de behoeftekwekende commercie. Een sterke kritische uitstraling ging uit van een groep nonconformistische bohemiens/kunstenaars/intellectuelen in Amsterdam – voor het grootste deel behorend tot de naoorlogse generatie – die sowieso wantrouwen koesterden tegen het gevestigd gezag. De zeer losjes georganiseerde groep Provo vormde een kleine smeltkroes van pacifistisch getint, 'ludiek' vormgegeven links-radicalisme en anarchisme. Deze groep voerde zo'n ongehoorde vorm van politieke actie dat de Amsterdamse overheid er ontregeld op reageerde. Paradoxaal genoeg was het dit 'samenspel' van Provo en overheid dat wereldwijd de aandacht trok. Provo-denker Duco van Weerlee, die in 1966 zijn verhelderende *Wat de provo's willen* publiceerde, schreef terugblikkend in 1984: 'Wat de rebellen *niet* wilden, was

het burgerlijke, materialistische, fantasieloze, uniforme, alledaagse, oppassende, benauwende van de gevestigde orde. Wat ze *wel* wilden, was het ontgrenzende, ongehoorde, extreme, creatieve, fantastische, uitdagende, vrije van een nieuwe wereld.⁷⁰

Op 15 mei 1967 hief Provo zichzelf op, toen protest en maatschappijkritiek al in allerlei sectoren van de maatschappij waren opgelaaide.⁷¹ Het was als een vuur dat niet snel doofde en allerwegen steeds sterker het gevoel opriep dat alles tegelijk gebeurde: in de vakbeweging, de studentenbeweging, de anti-Vietnambeweging, Ban de Bom, het begin van de milieubeweging⁷² en – niet te vergeten – de vrouwenbeweging. Een halfjaar na het formele einde van Provo klonk het startschot van de tweede feministische golf – zo kon het achteraf beschouwd worden – met een artikel van Joke Kool-Smit in *De Gids*, getiteld 'Het onbehagen bij de vrouw'.⁷³

Na de massale, door vrouwen gevoerde acties tegen Romme van eind jaren dertig was een periode van betrekkelijke rust gevolgd. Maar eind 1967, na alle protest en onbehagen dat in de samenleving al manifest geworden was, gingen ook vrouwen weer de barricaden op om de traditionele rolpatronen tussen vrouwen en mannen onder vuur te nemen. Het feminisme werd nieuw leven ingeblazen en werd onderdeel van een brede, internationale tweede feministische golf. De betrokken vrouwen richtten hun maatschappijkritiek specifiek op door hen ervaren maatschappelijke misstanden in vrouw-manverhoudingen. Zij formuleerden opnieuw eisen die vrouwen meer vrijheid zouden geven om als zelfstandige mensen de gelijkwaardigheid met mannen daadwerkelijk in hun leven vorm te kunnen geven.⁷⁴

De kudde gaat uiteen

Ook binnen de rooms-katholieke kerk werden de vernieuwingen gevoeld. Al in 1952, toen de kvp bij de verkiezingen twee zetels verloren had, werd de katholieke eenheid een bron van zorg. Tijdens het Kromstaffeest in mei 1953, toen werd gevierd dat een eeuw geleden de bisschoppelijke hiërarchie was hersteld, wees kardinaal De Jong de gelovigen met grote nadruk op het essentiële belang van de katholieke eenheid op elk gebied van het openbare leven. Klompé was hier toen zeer ongelukkig mee, omdat het hoofd van de katholieken in Nederland met deze uitspraak buiten zijn kerkelijke boekje ging. Een jaar later, in 1954, was zij om dezelfde reden zo mogelijk nog ongelukkiger met het bisschoppelijk mandement.

Ook keerde langzamerhand het katholieke streven naar goed katholiek onderwijs zich tegen het kerkelijk gezag zelf: de kerkgangers kregen een steeds betere opleiding, werden steeds meer geëmancipeerd en steeds minder bevatelijk voor de voorschriften van pastoor, bisschop en paus. In de jaren zestig zette een daling in van het aantal studenten aan grootseminaries, een daling die het nulpunt bereikte in 1985. Ook de kleinseminaries verdwenen, en in 1967 fuseerden de grootseminaries tot zeven theologische hogescholen.⁷⁵ Veel katholieken in Nederland, voorheen volgbaar en gehoorzaam aan de paus, begonnen hier en daar grote vraagtekens te zetten bij zijn absolute gezag. Velen voelden de behoefte aan vernieuwingen en experimenten, waarbij zelfs de regels van het Vaticaan genegeerd werden. Kardinaal Alfrink, die zich ontwikkelde van een conservatief tot een matig progressief kerkvorst – zonder zijn band met de traditie kwijt te raken –, bevond zich in een benarde positie als bemiddelaar tussen de vrijzinnige Nederlandse kerkprovincie en het Vaticaan.

Op 11 oktober 1962, na drie jaar voorbereiding, werd in Rome het Tweede Vaticaans Concilie (Vaticanum II) geopend, waaraan tot december 1965 2540 bisschoppen uit de hele wereld deelnamen en waarmee paus Johannes XXIII beoogde de katholieke kerk bij de tijd te brengen en zo de wijder wordende kloof tussen kerk en kerkvolk te overbruggen. Dit vond veel weerklank in de Nederlandse kerkprovincie. Begin oktober 1966, een klein jaar na de sluiting van Vaticanum II, presenteerde kardinaal Alfrink op een persconferentie *De Nieuwe Katechismus, Geloofsverkondiging voor volwassenen*, waarmee de geloofsleer dichterbij de mensen gebracht werd. De Nederlandse bisschoppen, geïnspireerd door Vaticanum II, kondigden een Pastoraal Concilie aan van priesters én leken, dat de resultaten van het concilie concreet zou uitwerken voor de kerkprovincie. Op 27 november 1966 werd het officieel geopend. Vervolgens bestudeerden commissies een groot aantal onderwerpen, waarvan het resultaat in ontwerp-rapporten werd vastgelegd. Van januari 1968 tot april 1970 werden in het voormalig kleinseminarie Leeuwenhorst te Noordwijkerhout zes plenaire zittingen gehouden, onder grote belangstelling van de internationale media. Er werden onderwerpen aangesneden als huwelijk en gezin, oorlog en vrede, de verhouding tussen joden en christenen, en het celibaat. Intussen hield de nieuwe paus, Paulus VI, op 25 juli 1968 in zijn encycliek *Humanae vitae* (Van het menselijk leven) onverkort vast aan de traditionele leer aangaande seksualiteit en geboortebeperving. Het Pastoraal Concilie, hierdoor niet ontmoedigd, verwierp dit pauselijk standpunt: 'De plenaire vergadering acht de absolute afwijzing door de encycliek 'Humanae vitae'

van de kunstmatige middelen tot geboortenregeling op grond van de gegeven argumentatie niet overtuigend. De weloverwogen persoonlijke gewetensbeslissing van de gehuwden dient te worden erkend.⁷⁶ Daarbij kwam ook nog dat het Pastoraal Concilie in januari 1970 het verplichte priestercelebaat in overgrote meerderheid afwees.⁷⁷

Dit was voor het Vaticaan de druppel die in de reeds volle emmer viel: Alfrink en met hem de hele Nederlandse kerkprovincie raakte geheel en al uit de gunst. De paus verbood de zitting van juli 1970, die daarom inderdaad afgelast werd. Daarna werden begin jaren zeventig twee conservatieve en gezagsgetrouwe priesters, Ad Simonis en Jo Gijsen, tot bisschop gewijd. Zo werd de 'afvallige' katholieke kerk in Nederland, waar velen zo enthousiast aan vernieuwing gewerkt hadden, door het Vaticaan 'gerestaureerd' en geleidelijk weer onder pauselijk gezag gesteld. Veel katholieken verlieten teleurgesteld de kerk of stelden, als zij dat niet deden, hun persoonlijke geweten boven de traditionele dogma's en pauselijke encyclieken. Formeel mocht het pauselijk gezag dan wel hersteld zijn, de eenheid van de kudde zou nooit meer als vanouds worden.

KVP in soorten

Als politieke partij die de eenheid van het katholieke volksdeel van het grootste belang achtte, werd de KVP door de maatschappelijke en kerkelijke beroering zwaar onder druk gezet. De tegenstelling tussen vooruitstrevenden en behoudenden binnen de partij werd erdoor aangescherpt, terwijl de Nacht van Schmelzer daarbij zeker als katalysator heeft gewerkt en tevens zijn invloed heeft doen gelden op de verhoudingen binnen de PVDA en tussen PVDA en KVP.⁷⁸ Het KVP-Kamerlid Cor Kleisterlee jr. stelde in een brief dat niet alleen het politieke leven werd gekenmerkt 'door onzekerheid en door een gezagscrisis. Ons gehele maatschappelijke bestel en niet het minst onze eigen kerk lijden aan deze kwalen.'⁷⁹ Het werd steeds duidelijker dat de eens zo hechte katholieke zuil aan het scheuren en afbrokkelen was. Vooral na de Nacht van Schmelzer viel de neergang van de KVP niet meer te ontkennen. De ideologische en politieke verdeeldheid van de partij loog er niet om, het aantal leden nam snel af en het aantal 'zwevende' kiezers was schrikbarend hoog: uit een verkiezingsonderzoek in de mijnstreek van het eens zo solide KVP-bolwerk Limburg bleek dat ruim veertig procent van de kiezers hun partijlidmaatschap had opgezegd. Na Vaticanum II moest de partij ook de steun ontberen van het episcopaat, dat in het algemeen meer waarde hechtte aan de individuele verantwoordelijkheid dan aan het collectief. Een sterk voorbeeld hiervan

is een uitspraak van J.W.M. Bluysen – sinds oktober 1966 bisschop van Den Bosch – in het kort daarvoor opgerichte weekblad van de Pacifistisch-Socialistische Partij (psp), waarin hij verklaarde dat confessionele partijvorming niet meer nodig was; het was voor een katholiek christen bijvoorbeeld volstrekt legitiem om voor de psp te kiezen. 'De politieke keuze is een volstrekt persoonlijke en individuele zaak.'⁸⁰

Niet alleen de kvp, maar ook de andere partijen moesten hun maatschappelijke en politieke plaats en koers opnieuw bepalen. Was men van katholieke zijde in 1960 als eerste met een publicatie daaromtrent gekomen,⁸¹ spraakmakend was vooral de opkomst van de vernieuwingsbeweging Nieuw Links binnen de pvda met haar *Tien over Rood* (oktober 1966), waarin tien voorstellen werden gedaan voor een radicale linkse koers van de partij. In diezelfde tijd, op 14 oktober 1966, een paar uur nadat het kabinet-Cals was gevallen, werd Democraten '66 opgericht, een politieke partij die alle oude ideologieën afwees en het bestuur van het land wilde aanpakken op een wetenschappelijke, pragmatische manier, waarbij staatsrechtelijke hervormingen centraal stonden. In het algemeen waren de geesten rijp geworden voor 'een nieuwe grote Doorbraak', constateerde kvp-staatsrechtsgeleerde S.W. Couwenberg in *Het Parool* van 27 april 1966.

Op 8 februari 1967, een week voor de verkiezingen, die voor de kvp rampzalig zouden uitpakken, zond de televisie een verkiezingsdebat uit. Marga Klompé, die zich in december 1966 nog de 'gewetensvraag' had gesteld of zij de kvp in de verkiezingscampagne wel kon vertegenwoordigen, nam er ook aan deel. Samen met Barend Biesheuvel (arp) zat zij in Zwolle, terwijl Joop den Uyl en Edzo Toxopeus het woord voerden in Haarlem. Via een verbinding konden de vier met elkaar debatteren. Het was een levendige, ontspannen discussie, niet zonder speelse momenten, zoals de uitspraak van Den Uyl over de kvp, die 'doorzakte onder het gewicht van de rechtervleugel', of Biesheuvel die zei 'een zwak moment' te hebben als hij Den Uyl aardig vond en iets later in het debat, toen Den Uyl tegen hem ten aanval ging, constateerde: 'Nou is mijn zwakke ogenblik weer voorbij.' Duidelijkheid in de politiek was het begrip dat centraal stond. Dat was niet verwonderlijk in een tijd waarin de maatschappelijke onrust zorgde voor grote ideologische onduidelijkheid binnen de partijen. Klompé stelde dat de kvp van mening was dat er zeer sterk nagedacht moest worden over het partijwezen. Toen Toxopeus in het midden bracht dat de kvp vleugels had die diametraal tegenover elkaar stonden, benadrukte Klompé dat de kvp een volkspartij was, waarin alle richtingen vertegenwoordigd waren. Zij maakte overigens een zeer serieuze, zo niet

lichtelijk gespannen indruk, maar kreeg één keer de handen van het publiek op elkaar toen ze zei: 'Ik heb het niet nodig stemmen te winnen door naar anderen alleen maar negatief te zijn. Dat vind ik een teken van zwakte.'⁸²

Een week later verloor de KVP acht van de vijftig zetels en was de partij voor de laatste maal in haar bestaan de grootste in de Tweede Kamer. Na deze uitslag ging de partijvernieuwing binnen de KVP in versneld tempo voort en tekenden zich duidelijker dan voorheen maar liefst vier richtingen binnen de partij af. In de eerste werd gestreefd naar een gezamenlijk optrekken met de protestantse confessionelen als christendemocraten. Ruim twee maanden na de verkiezingen, op 24 april 1967, kwamen voor het eerst drie zeskoppige delegaties van respectievelijk KVP, ARP en CHU, elk onder leiding van de partijvoorzitter, in vergadering bijeen, al snel de 'Groep van Achten' genoemd. Zij legden de basis van het latere Christen-Democratisch Appèl (CDA). Klompé was hier geen voorstander van, integendeel, schreef zij in een terugblik, zij heeft zich er vanaf het begin tegen verzet. Zij was van mening dat de drie betrokken partijen in traditie, theologische inzichten en sociologisch gedrag te verschillend waren. De grotere KVP, zo vreesde zij, zou steeds meer toegeven aan de beide kleinere partijen, zodat de KVP ten slotte uitgehold zou zijn en een groot deel van haar identiteit verloren zou hebben. Bovendien voerde zij als reden aan dat zij tijdens haar ministerschap van 1966 tot 1971 geen tijd had gehad om zich met partijpolitiek bezig te houden.⁸³ Zij heeft, hoe dan ook, niet deelgenomen aan het eenwordingsproces. In 1980 schreef Klompé: 'Wel heb ik in 1976 – het jaar voor de verkiezingen – het slagveld overziende, niet gezegd, maar wel gedacht: "I told you so." Ik heb toen echter wel gezegd: "Wil het land nog bestuurbaar blijven, dan zal het CDA er nu moeten komen."⁸⁴

Ook de tweede stroming, die van de radicalen binnen de partij, had niet haar sympathie. Deze 'Radicaal Vooruitstrevende groepering uit de KVP' was ontstaan uit het aanvankelijk nog niet manifest verzet tegen de onderhuidse rechtse ideeën binnen de partij. Door de radicale geluiden die in maatschappij en kerk klonken en door de gang van zaken in de Nacht was dit verzet duidelijker geworden, hetgeen nog eens versterkt werd toen op 5 april 1967 het centrum-rechtse kabinet van De Jong aantrad. Er kwam in mei een interconfessionele Politieke Werkgroep van Christen-Radikalen van de grond, die door velen met instemming werd begroet.⁸⁵ Klompé had hier geen enkele bemoeienis mee en evenmin met de commotie die in de daaropvolgende zomer ontstond rond een vertrouwelijk adres aan partijbestuur en partijraad van veertien prominente KVP'ers, onder wie Bogaers, Cals en Ruud Lubbers, voorzitter van de

Katholieke Jonge Werkgeversvereniging. In het adres stond onder meer dat de komende partijraad in december met andere vooruitstrevende partijen, zoals de PVDA en D'66, contact moest opnemen om niet het gevaar te lopen te vervallen tot vaagheid of zelfs behoudzucht.⁸⁶ Uit deze radicale beweging – waaraan ook, maar in mindere mate, ARP'ers deelnamen – kwam in 1968 de Partij Politieke Radikalen (PPR) voort.

Bij een derde stroming binnen de KVP, het Democratisch Centrum Nederland onder voorzitterschap van Couwenberg, sloot Klompé zich evenmin aan. De doelstelling van deze in 1966 opgerichte actiegroep, voor het grootste deel bestaande uit KVP'ers, was vernieuwing, onder meer deconfessionalisering van de Nederlandse politiek. Bij de kleine vierde (voornamelijk behoudende) stroming vond zij haar ideeën over partijverhoudingen en -vernieuwing nog het duidelijkst terug; deze groep onder leiding van Wim van der Grinten was voor het handhaven van een katholieke partij en tegen federatieve samenwerking met ARP en CHU. Uitgangspunt was de eenheid van geloof, waarbij radicalisme als grondslag van de partij werd verworpen.⁸⁷

De progressieve prominente KVP'er Van Doorn – vanaf 1968 lid van de PPR en vanaf 1986 van de PVDA – vond het 'opmerkelijk, dat "rode" Marga zich in de periode 1966-1971 nooit heeft aangesloten bij een van de hervormingsgezinde fracties waaraan de KVP in die jaren zo rijk was'.⁸⁸

Het is inderdaad opmerkelijk, gezien de openheid waarmee zij de vernieuwingsdrang in die jaren tegemoet trad. Behalve haar drukke ministerswerkzaamheden is er nog een andere plausibele reden aan te voeren waarom zij zich niet aansloot bij een van de vooruitstrevende groepen binnen de KVP. Als ze dat wel had gedaan, zou ze als minister in een centrum-rechts kabinet een probleem gehad hebben: haar deelname aan zo'n kabinet te moeten uitleggen in combinatie met haar betrokkenheid bij een kritische, vooruitstrevende groep. Het behoud van de eenheid in de partij stond voor haar nog steeds voorop.

Piet de Jong aan het roer

Toen De Jong minister van Defensie was in de jaren 1963 tot 1967, was hij een van de minst bekende politici van Nederland. Daarom was het voor velen een grote verrassing toen hij in april 1967 premier werd. De verwachtingen waren verdeeld, maar de gedachte dat het nieuwe kabinet waarschijnlijk geen lang leven beschoren zou zijn, voerde de boventoon. 'Weinig kans op vier jaar kabinet De Jong' luidde op 8 april 1967 een kop

van de *Leeuwarder Courant*, terwijl in *Vrij Nederland* van diezelfde datum Joop van Tijn dacht dat dit kabinet, juist vanwege zijn minister-president De Jong, 'een onbewogen, stoere, kleine maar fijne zeerob', het wel vier jaar zou uithouden.⁸⁹ In ieder geval werd er positief gereageerd op zijn televisiedebuut van 4 april 1967.

Op 18 april legde De Jong met zijn centrum-rechtse kabinet (KVP, ARP, CHU en VVD) in de Tweede Kamer de regeringsverklaring af, die een nieuwe paragraaf bevatte met als titel 'Geestelijk, cultureel en maatschappelijk welzijn'. In het regeringsbeleid zou er onder meer speciaal op worden gelet 'de jeugd de kans te geven zich naar haar aard in maatschappelijke en culturele zin te ontplooien' en zou aandacht worden geschonken 'aan een aanpassing van de structuur en inhoud van de verschillende vormen van onderwijs aan de veranderende culturele en maatschappelijke behoeften'.⁹⁰ Het waren ruime doelstellingen, die duidelijk van Klompé en Veringa kwamen.⁹¹ De Jong 'reageerde gevat op verschillende deelnemers aan het debat en bouwde rustig voort aan zijn imago', aldus zijn twee biografen Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer in 2001.⁹²

Dit kabinet was het eerste in de parlementaire geschiedenis na de Tweede Wereldoorlog dat zonder kleerscheuren vier jaar bleef zitten, en dat nog wel in een bijzonder turbulente periode, eind jaren zestig, waarin deze regering een aantal grote binnenlandse en buitenlandse problemen op haar weg vond, zoals de toenemende inflatie, problemen op het gebied van lonen en prijzen, de roep om democratisering aan universiteiten en hogescholen en het sterker wordende verzet tegen de Vietnamoorlog. Blijkbaar pakte het kabinet de problemen verstandig aan. Dat was voor een groot deel te danken aan de persoon van De Jong. Historici en politicologen noemen hem 'een samenbindende figuur, die rustig leiding gaf',⁹³ 'een opmerkelijk evenwichtig politicus-manager',⁹⁴ een 'beminnelijk man in de omgang, [...] een bekwaam voorzitter van de ministerraad'⁹⁵ en schrijven over zijn 'behendige stuurmanskunst'.⁹⁶ In juli 1969 verklaarde Klompé dat van alle kabinetten die zij had meegemaakt, dit kabinet het meest besluitvaardig was. Het was 'goed voor de teamgeest' dat onderwerpen soms uitgebreid aan de orde kwamen. 'Alleen op deze wijze kan men tot een solidair optreden komen.'⁹⁷

Dit gold bijvoorbeeld voor een onderwerp dat voor het kabinet geruime tijd een blok aan het been was: de lonen en de prijzen. In oktober 1967, na jarenlange onderhandelingen, bestond er in principe geen verschil van mening meer tussen overheid, werkgevers en werknemers over vrije loononderhandelingen: die moesten mogelijk zijn. In dreigende noodsituaties kon de regering ingrijpen door een loonstop af te kondigen.⁹⁸ In september

1969 werd het wetsontwerp op de Loonvorming van minister van Sociale Zaken Bauke Roolvink in de Tweede Kamer behandeld. Hierdoor zou de minister de mogelijkheid krijgen de CAO's onverbindend te verklaren en zelf in de lonen in te grijpen. Dit was voor de voorzitter van het NVV, André Kloos, dermate onacceptabel dat het NVV dreigde zich terug te trekken uit het loonoverleg. Op 19 september verklaarde De Jong in de ministerraad: 'Achter de dreigementen van de heer Kloos zit in wezen de vraag wie in Nederland het beleid bepaalt: de regering en het parlement of de vakbeweging met als exponent de heer Kloos.'⁹⁹

Vijf dagen later zei Klompé dat zij het gevoel had dat de vakbeweging op weg was het land te gaan regeren. 'Dit is uitgesloten.' Zij vertelde haar collega's ook dat zij die ochtend (de ministerraadsvergadering vond 's avonds plaats) in de St.-Pieter in Rome gesproken had met Mertens, de voorzitter van het NKV, die tegen haar naar aanleiding van de uitspraken van Kloos gezegd had 'dat de soep niet zo heet gegeten wordt, als zij is opgediend'.¹⁰⁰

Ondanks luid vakbondsprotest werd de Loonwet van Roolvink aangenomen. Een loonstop, in 1970 door het kabinet ingesteld, was oorzaak van hevige acties en stakingen. De maatregel van de regering was gericht tegen de loonsverhoging van fl. 400 (in 2011 ca. € 740) bruto per jaar die vakbonden en werkgevers waren overeengekomen. Dezelfde Mertens die ruim een jaar eerder de kwestie tegenover Klompé had gerelativeerd, vond het loonconflict nu wel een kabinetscrisis waard.¹⁰¹ Na de protesten zag het kabinet zich gedwongen de maatregel gedeeltelijk weer in te trekken.¹⁰² In december 1970 leek het De Jong een goed idee om met Roolvink en Roelof Nelissen (KVP), minister van Economische Zaken, na de wekelijkse persconferentie voor de tv-camera's de loonpolitiek nog eens duidelijk uit de doeken te doen. De buitengewoon kritische en – volgens Klompé acht jaar later – 'ontzettend arrogante' ondervraagmethode van *Den Haag vandaag*-medewerker Ton Planken maakte hun dit echter praktisch onmogelijk. Klompé: 'Ik heb daarover een vrij rustige brief geschreven naar de NOS.'¹⁰³ En daar werd me in Hilversum toch een kée!l opgezet! Wat ik wel niet dacht. Drie dagen later had ik een vergadering met de omroep en toen zeiden ze binnenskamers: u had natuurlijk groot gelijk. Het was geen stijl zoals die man optrad.'¹⁰⁴

De uitzending vond plaats op 9 december. Drie dagen later schreven veel kranten, waarschijnlijk door de NOS ingelicht, over de brief, waarin Klompé meldde dat de regering tijdens de uitzending niet voldoende aan haar trekken was gekomen.¹⁰⁵ Klompé zou hierin onder andere hebben aangekondigd dat de regering voortaan in dit soort belangrijke kwesties

zendtijd zou vorderen.¹⁰⁶ Volgens premier De Jong had Klompé de brief op eigen initiatief geschreven, maar stond het kabinet achter de inhoud ervan.¹⁰⁷ Bij *NRC Handelsblad* was de brief voorpaginanieuws en verscheidene kranten sloegen een kritische toon aan tegen Klompé. *De Volkskrant* schreef in een redactioneel commentaar onder het kopje 'Standje' dat zo'n reactie van Klompé geen pas gaf. De minister kon de NOS niet voorschrijven hoe deze een interview met de regering moest voeren. 'Daar heeft minister Klompé niets mee te maken.'¹⁰⁸ *Het Binnenhof* vond dat de minister met een kanon op een muis had geschoten.

De laatste keer dat het kabinet over het loonprobleem beraadslaagde, was op 14 mei 1971, toen de verkiezingen al hadden plaatsgevonden en het kabinet demissionair was. Klompé toonde zich in die discussie een uitgesproken voorstander van herinvoering van de geleide loonpolitiek.¹⁰⁹ Blijkbaar had zij het niet zo begrepen op de rol die de vakbeweging de afgelopen jaren bij de loonvorming had gespeeld. Als het in de ministerraad aankwam op besluiten nemen of het formuleren van conclusies, handelde De Jong met vastberadenheid. 'Het "tegensputteren" van Klompé was daar niet tegen bestand.'¹¹⁰

In het kabinet-De Jong heerste een goede teamgeest, vooral dankzij de pragmatische, efficiënte, soms geestige en relativiserende leiding van voorzitter De Jong. Dat neemt natuurlijk niet weg dat er meningsverschillen waren, bijvoorbeeld over de manier waarop gereageerd moest worden op de maatschappelijke onrust en de ordeverstoringen. Berend-Jan Udink, Henk Beernink, Roolvink en Luns – respectievelijk ministers voor Hulp aan Ontwikkelingslanden (CHU, zonder portefeuille), van Binnenlandse Zaken (CHU), Sociale Zaken en Volksgezondheid (ARP) en Buitenlandse Zaken (KVP) – waren van mening dat hiertegen fors opgetreden moest worden. Klompé en Veringa probeerden juist te begrijpen wat er achter de maatschappelijke onrust zat. Daardoor bestond hierover volgens De Jong nogal wat frictie binnen het kabinet.¹¹¹ Ook gaven Klompé en De Jong meestal steun aan de vernieuwende onderwijsplannen van Veringa.¹¹²

Naar aanleiding van de bezetting van het Maagdenhuis, het bestuurlijk centrum van de Universiteit van Amsterdam, door rebellerende studenten op 16 mei 1969, wisselden de ministers drie dagen later in de ministerraadsvergadering op initiatief van De Jong uitgebreid van gedachten over de gezagshandhaving. De minister-president hield een ongebruikelijk lang betoog, waarin hij de situatie in een historische context plaatste en er zijn vertrouwen over uitsprak 'dat onze maatschappij zich zal vernieuwen als een hagedis die zijn oude huid afwerpt en daarna weer met een glanzend

nieuwe huid te voorschijn komt'.¹¹³ Daarna hield hij een genuanceerd verhaal over gezagshandhaving. Klompé merkte op dat de maatschappij zich in een 'groeicrisis' bevond, waarin bij velen een gevoel van onbehagen heerste; er moest gewerkt worden met instituties die niet op de veranderingen berekend waren en weinig ruimte voor inspraak toelieten. In dit verband stond de zogeheten 'éducation permanente' bij haar departement hoog op de agenda, waarmee bedoeld werd dat mensen niet ophielden met leren als ze een diploma in hun zak hadden, maar zich op de hoogte bleven stellen van de ontwikkelingen in de samenleving. Daartoe moest de overheid het particulier initiatief stimuleren om de burgers mogelijkheden aan te reiken, waardoor zij bewust konden vertrekken of blijven deelnemen aan die samenleving. 'Participatie,' had zij een jaar eerder gezegd, 'zoals wij het deelnemen van de mensen aan het maatschappelijk gebeuren met een modewoord noemen, is in mijn ogen uitermate belangrijk.'¹¹⁴ In de ministerraad zei ze:

De mens die het gevoel heeft er niet meer aan te pas te komen reageert op tweeërlei manier: ofwel hij wendt zich van de problemen af onder het motto 'ze zoeken het maar uit', wat voor een gezonde democratie een gevaarlijke houding is, ofwel hij komt tot verzet en keert zich tegen de gevestigde orde.

[...] Onze democratische spelregels kloppen niet meer op de nieuwe situatie. [...] Het verdient aanbeveling nader te bestuderen hoe men tot nieuwe vormen voor een efficiëntere democratie kan komen.¹¹⁵

Het aanpassen van de 'democratische spelregels' aan de nieuwe situatie dus, naast de vorming van de burgers. Veringa sloot zich bij haar aan, maar vroeg zich af hoe men tot nieuwe structuren kon komen, nu de studenten 'alleen maar ultimatieve eisen stellen en niet tot een gesprek bereid zijn. Daarbij komt nog dat zij de overheid niet vertrouwen, als het gaat om het zoeken naar nieuwe wegen.'¹¹⁶ Ondanks dit sombere geluid kwam hij in 1970 met zijn Wet Universitaire Bestuurshervorming (WUB), die een drastische democratisering inhield van het universiteitsbestuur. In dit geval waren overigens alle ministers het erover eens dat in de bestuursstructuur van de universiteiten verandering hard nodig was.¹¹⁷

Een aardig voorbeeld van De Jongs aanpak is de bezetting van de Nachtwachtzaal in het Rijksmuseum door een groep kunstenaars op 11 juni 1969. Toen dat gebeurde, 'was ze [Klompé] er het liefst zelf op afgegaan, maar dat mocht niet', vertelde Nol Westendorp, op dat moment directeur en voorlichter bij de hoofdafdeling Voorlichting, Documentatie en Biblio-

theek van CRM.¹¹⁸ De Jong herinnert zich: 'Marga was erg opgewonden, maar ik zei: "Niks doen. Zorg dat er geen stoelen staan." Dat nam ze aan. Ikzelf was niet onder de indruk. Het was een onderdeel van een proces van volwassenwording van de natie. Je moet niet zomaar politie erbij halen; dan wordt het extreem en verharden de standpunten zich. Marga begreep het.'¹¹⁹ De volgende ochtend verlieten de bezetters het Rijksmuseum.

Het belangrijkste buitenlandse probleem was ongetwijfeld de Vietnamoorlog. Het ministerie van Buitenlandse Zaken met de conservatieve Joseph Luns aan het hoofd had er uiteraard direct mee te maken, maar de uitslaande brand van maatschappelijke onrust die door de oorlog werd aangejaagd, ging de hele regering aan. Ook toen eind april 1970 Amerikaanse en Zuid-Vietnamese troepen een inval deden in Cambodja. Hun doelwit: Noord-Vietnamese bases en wapendepots. In de ministerraadsvergadering van 1 mei 1970 vroeg Klompé, die met deze inval grote moeite had, aan De Jong of hij de invasie onderschreef. Deze antwoordde dat hij voor de journalisten een verklaring zou afleggen die inhield dat de regering over te weinig informatie beschikte maar de Amerikaanse regering niet wilde afvallen. Hiermee was de ministerraad het eens.¹²⁰ Na de vergadering verklaarde De Jong tegenover de pers dat hij 'begrip' had voor de Amerikaanse mening dat de inval geen uitbreiding betekende van de oorlog. Deze verklaring riep veel protest op, buiten en binnen de Tweede Kamer. Op 13 mei 1970 ontspon zich in de Kamer naar aanleiding van een aan de Kamer gerichte brief van Luns een debat over Cambodja. De oppositie trok fel van leer tegen de weigering van de regering om de invasie te veroordelen. De regeringspartijen gaven uiting aan hun bezorgdheid.¹²¹ Wat Klompé betreft: het is duidelijk dat zij op zijn minst deze bezorgdheid deelde – gezien haar vraag aan De Jong – maar natuurlijk onderschreef ook zij het standpunt van De Jong. Nog geen drie jaar later zou ze – geen politica meer – meedemonstreren in een massale Vietnamdemonstratie in Utrecht, waar zij een toespraak zou houden.

Ook steunde Klompé als minister samen met haar collega's De Jongs terughoudendheid om kritiek te hebben op het binnenlands beleid van vooral Zuid-Afrika (apartheid) en Griekenland (kolonelsregime). Zij was van mening dat een regering heel goed culturele en economische betrekkingen kon onderhouden 'met landen waarvan men de politiek bestrijdt'.¹²² Maar toen Klompé na haar politieke loopbaan voorzitter was van de Sectie Internationale Zaken van de Raad van Kerken (vanaf 1971) was zij vóór desinvestering van Shell in Zuid-Afrika. Dergelijke verschillen tussen

Klompé als politica en Klompé als katholieke 'actievoerster' komen in het volgende hoofdstuk uitgebreider aan de orde.

Bij de maatschappelijke onrust was Klompés departement van CRM natuurlijk direct betrokken. Het tot dan toe gevoerde beleid bestond uit 'sociale planning' – gericht op het immateriële welzijn – als complement van economische planning. Maar met het groeien van de welvaart groeide ook de kritiek; het welzijn van de burgers kwam in het gedrang door de nieuwe waarden die de toegenomen welvaart hun leek op te leggen. In een nieuw beleid moest 'sociale planning' niet langer een aanvulling zijn van economische planning, maar moest deze als doel hebben: 'het ontwikkelen van een alternatief voor de industriële samenleving en de consumptiemaatschappij'.¹²³ Een belangrijk onderdeel van dat alternatief – onder meer door de uitbreiding van de vrije tijd – was de homo ludens, de spelende mens. 'Naarmate het ministerie steeds meer in de greep raakte van de spelende mens,' schrijft de historicus Ido de Haan, 'werd de jeugd een steeds belangrijker object van beleid.'¹²⁴ Minister Klompé zei in een toespraak eind 1968: 'Niet het bezit maakt ons vrij, maar het spel. [...] Het spel maakt ons vrij tot zelfverwerkelijking.'¹²⁵ De verschuiving van aandacht voor 'de verwildering van de jeugd' naar de jongeren als 'dragere van een sociale vernieuwing' was overigens al sinds eind jaren vijftig aan de gang.¹²⁶ Met dit centraal stellen van het spel kwamen, met de woorden van Klompé, ook 'de gevoelens en behoeften van de jonge generatie' des te meer in de belangstelling, met als belangrijke begrippen: individuele ontplooiing en ontwikkeling.¹²⁷

Doordat het ministerie van CRM met zijn vernieuwde doelstellingen een belangrijk overheidsinstrument was om een antwoord te formuleren op de vragen die de veranderende maatschappij stelde, kreeg dit departement een steeds belangrijker rol in het kabinetsbeleid. Dat ging gepaard met een enorme schaalvergroting: in 1965, toen het ministerie van Maatschappelijk Werk opgevolgd werd door CRM, nam het aantal ambtenaren toe van 893 naar 3334. Werd het departement eerst verspreid over Den Haag gehuisvest, direct na de oprichting van CRM in 1965 werd begonnen met de constructie van een 22 verdiepingen tellend nieuw gebouw in Rijswijk. Dit werd vanwege de vele sociale wetenschappers onder het personeel op den duur 'de Rijswijkse universiteit' genoemd.¹²⁸ Het was zo'n zwaar departement dat Klompé voor het eerst in haar ministeriële loopbaan terzijde werd gestaan – vanaf eind mei 1967 – door een staatssecretaris, Hein van de Poel (kvp). Deze hield zich bezig met jeugdzaken, volksonwikkeling en sport, natuurbehoud en openluchtrecreatie, bijstand en

buitengewone pensioenen. Hij was een 'solide katholieke beleidsmaker, die op sociaal terrein veel tot stand bracht [...] als staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in het kabinet-De Jong. Als politicus typisch een man van het midden.'¹²⁹

In de jaren van haar CRM-ministerschap had Klompé, als voornaamste spreekbuis van de nieuwe CRM-visie, oor en oog voor de maatschappelijke tegenkrachten die zich verzetten tegen de consumptiemaatschappij. Daarom was haar beleid mede gericht op het wederzijds contact tussen kunstenaar en samenleving. Zij verwachtte veel van de bijdrage die de kunstenaars konden leveren 'bij het verzet tegen de bestaande verhoudingen en normen en bij het ontstaan van nieuwe waarden en normen'.¹³⁰ Het waren niet alleen kunstenaars die zij subsidieerde, maar ook actiegroepen en andere initiatieven die de conservatieven in de samenleving – ook in haar katholieke achterban – met argwaan en afkeer vervulden. Collega Luns kon het maar moeilijk verkroppen toen hij erachter kwam dat linkse actiegroepen, die felle kritiek op hem hadden, gesubsidieerd werden door het departement van Klompé.¹³¹ Jan Kassies, in die jaren directeur van de Toneelschool in Amsterdam: 'Zij had een grote mate van gelijkmoedigheid te midden van al die kunstenaarsprocessen. Ze probeerde het te begrijpen en er aan tegemoet te komen met hele snelle en gisse beleidsmaatregelen. Dat heette in die dagen repressieve tolerantie.'¹³²

Toch was de relatie tussen de kunstenaars en het ministerie van CRM, waarvan zij financieel afhankelijk waren, niet bepaald vriendschappelijk. 'Paradoxaal geformuleerd,' schreef K.L. Poll bij een interview met Klompé in *Algemeen Handelsblad* van 23 november 1968, 'is de verhouding tussen overheid en kunst als volgt te omschrijven: kunstenaars steunen regering steeds minder; regering steunt kunstenaars steeds meer.' Ook citeerde hij een uitspraak van de componist Peter Schat: 'Onder dekking van het subsidiegebladerte bereiden wij een revolutie voor.' Klompé: 'Wij moeten nieuwe, ook revolutionaire ideeën de gelegenheid geven tot ontwikkeling te komen. In die gekke wereld van ons is het van betekenis dat de hele sector van de kunsten kansen krijgt [...] De kunstenaar moet op de deur van de samenleving kunnen kloppen en roepen: hé mensen, het gaat de verkeerde kant op. Wat hij te zeggen heeft zal de ene keer verblijden, de andere keer choqueren. Die functie heeft de kunstenaar.'¹³³ Een jaar later voegde zij de daad bij deze woorden door een opera te subsidiëren, die heftige reacties teweegbracht.

Culturele commotie

Holland Festival 1969: de opera Reconstructie

In de zomer van 1968 werd tijdens een bestuursvergadering van het Holland Festival het idee geopperd van een moderne opera, geschreven door een collectief. Dat zouden vijf jonge kunstenaars en twee schrijvers zijn, die veel contact met elkaar hadden en van zich hadden laten horen, met name door hun professionele vrijheidsdrang en hun politiek engagement. Zij stonden, de een wat meer vooraan dan de ander, in de voorste gelederen van het kunstenaarsprotest tegen het establishment, een protest dat sterk geïnspireerd werd door hun afkeer van de buitenlandse politiek van Amerika in het algemeen en de Vietnamoorlog in het bijzonder. De vijf componisten waren Peter Schat, Louis Andriessen, Reinbert de Leeuw, Misha Mengelberg en Jan van Vlijmen; het libretto kwam voor rekening van de schrijvers Hugo Claus en Harry Mulisch. Reinbert de Leeuw over deze ervaring: 'Het feit dat je collectief iets ging maken, dat was toen ongelooflijk spannend. Het bracht een soort euforie met zich mee. Het was ook een statement. Dat je dat met zijn zevenen deed, en niet de eenzame geniale kunstenaar.'¹³⁴

In letterlijke zin wordt in de opera de moord op Ernesto 'Che' Guevara, naaste medewerker van Fidel Castro, gereconstrueerd – de opera is een ode aan hem –, maar daar bovenuit wordt verteld over de onderdrukking van de derde wereld door de vs. Geen wonder dat de groep van zeven kunstenaars met hun duidelijke revolutionaire boodschap velen, aangevoerd door *De Telegraaf*, tegen zich in het harnas joeg. Op 1 februari 1969 stond er al een stukje in deze krant met kritiek op het Holland Festival in het algemeen, waaraan Marga Klompé iets zou moeten doen. Op 8 februari volgde een uitgebreid artikel, waarin sprake was van een 'grote politieke hetze tegen Amerika en een verheerlijking van de revolutie op Cuba'. Op 11 februari stond er weer een stuk in *De Telegraaf* met als kop: 'Festival-opera wordt politieke demonstratie. Peter Schat bevestigt hetze tegen Amerika in Holland-Festivalmanifestatie'. Hierin schreef Showpaginaredacteur Henk van der Meyden:

[...] weet zij [Klompé] wel dat, nu zij dit plan door laat gaan, eigenlijk samen met de leden van het Holland Festival meeloopt in een protestdemonstratie tegen Amerika, lachend aangevoerd door Mulisch, Schat en andere linkse figuren.

En dat op onze kosten?

In datzelfde nummer citeerde *De Telegraaf* Klompé's reactie op het artikel van 8 februari: 'Het ministerie van CRM heeft geen commentaar op uw artikel omdat het ministerie geen bemoeienissen heeft met het repertoire van de door het ministerie gesubsidieerde kunstinstituten.'¹³⁵

Volgens Reinbert de Leeuw zat het bestuur van het Holland Festival er zwaar mee in de maag en was het vooral aan Van der Meyden te danken dat de opera toch is uitgevoerd. 'Want als er één ding zeker was, dan was het dat je niet kon wijken voor een hetze van *De Telegraaf*.'¹³⁶

De Tweede Kamer riep Marga Klompé ter verantwoording als hoofd van het ministerie van CRM, dat het project subsidieerde. Of het waar was dat bondgenoot Amerika op staatskosten beledigd zou worden? Zij verdedigde de opera met overtuiging; ze herhaalde nog eens haar mening, dat het niet de taak was van de overheid om zich te bemoeien met de inhoud van een kunstwerk, ook niet als de overheid dat kunstwerk subsidieerde.¹³⁷ Begrijpelijk dat haar stellingname bij de kunstenaarsgroep in goede aarde viel: De Leeuw achtte haar 'zeer rechtschapen' en vond dat zij heel goed op de vragen uit de Tweede Kamer had gereageerd. Volgens Klompé, vertelde hij met instemming, was er geen sprake van dat er censuur zou worden uitgeoefend op kunst. En volgens Louis Andriessen had zij het inzicht 'dat dit misschien wel anti-Amerikaans was, maar dat het juist zo aardig was dat je dat in Nederland gewoon kon zeggen'.¹³⁸

Toen op 28 juni 1969 in het Amsterdamse theater Carré de première plaatsvond, zat Klompé op de eerste rij. Zij hield haar gezicht strak in de plooi op het moment dat Natascha Emanuels in de rol van Cuba plotseling geheel naakt voor haar stond. In de pauze zei Klompé voor de microfoon van een tv-ploeg: 'Of de diepgang die ze erin hadden kunnen brengen er ook in gekomen is, misschien dat ik als minister het bij een vraagteken laat en dat ik het aan de kunstcritici overlaat om daar iets over te zeggen. Maar dat zeven scheppende kunstenaars de kans hebben gekregen om met elkaar een experiment op deze wijze tot stand te brengen vind ik op zichzelf positief.'¹³⁹

De zes voorstellingen, door een goeddeels jong publiek bezocht, kregen stuk voor stuk een staande ovatie.¹⁴⁰ 'De zaal stond op zijn kop, we waren verbluft over zo'n respons,' herinnert De Leeuw zich.¹⁴¹ Sadi de Gorter, directeur van het Institut Néerlandais in Parijs, schreef Klompé over de reacties op de opera in Frankrijk, waar de pers er, meestal in negatieve zin, veel aandacht aan besteedde. De meeste critici in dat land beoordeelden *Reconstructie* niet naar de artistieke kwaliteiten, maar naar het politiek

engagement, dat te nadrukkelijk aanwezig zou zijn. Alleen in *Les Lettres françaises* verscheen een onverdeeld enthousiaste kritiek.¹⁴²

Het jaar 1969, dat Harry Mulisch achteraf 'het slotakkoord van de jaren zestig' noemde,¹⁴³ is het hoogtepunt geworden van de nieuwe artistieke ambitie en vrijheid van de jaren zestig die door het subsidiebeleid van minister Klompé vorm konden krijgen in de Nederlandse samenleving.

Palais du Pape

In de aanloop naar het Holland Festival had Klompé met nog een ander incident te maken, dat vooral bij veel katholieken heftige emoties losmaakte. De Commissie Collectieve Propaganda voor het Nederlandse Boek (CPNB) kreeg een stortvloed van kwade reacties te verwerken.

Het stormpje stak op in de aanloop naar de Boekenweek 1969. De decoratie van het Boekenbal, waarmee Metten Koornstra in de loop der jaren grote bekendheid had gekregen, stond dat jaar in het teken van 'Palais du Pape'. Samen met andere schilders had hij een aantal grote schilderijen gemaakt, die bijna voltooid waren toen de VARA er op 24 februari, een paar dagen voor het Boekenbal, beelden van vertoonde op de televisie: de paus met een reusachtige penis als neus, halfnaakte pausen te midden van rondborstige blote dames, een vagina met een hangslot, de paus in jarretels... En wederom was een volksdeel gekwetst en geschokt. Koornstra noemde het een 'storm in een glas wijwater',¹⁴⁴ maar het Michael Legioen, een conservatieve groep binnen de katholieke kerk, protesteerde bij de Amsterdamse burgemeester Ivo Samkalden. Schmelzer, bisschop Theodorus Zwartkruis van Haarlem en Samkalden belden de CPNB erover op en voorzitter Paul Brand (katholiek, vond de schilderijen prachtig) moest aan een afvaardiging van uitgevers en boekverkopers verantwoording afleggen. Er werden excuses van hem verlangd, maar Brand gaf niet toe. In de Kamer ontkende Klompé desgevraagd dat het episcopaat haar aandacht had gevraagd voor de tv-uitzending.¹⁴⁵ Tot in de ministerraad toe was het een hot item, waar vooral Luns zich druk om maakte; hij bood de pauselijke gezant namens de regering verontschuldiging aan. In de vergadering van 28 februari, waar de VARA-uitzending en de schilderijen ter sprake kwamen, was Klompé niet aanwezig. Er werd in de beraadslaging verschil gemaakt tussen de uitzending – waarin de beelden begeleid werden door opzweepende popmuziek en gehijg dat slechts voor één uitleg vatbaar was – en de schilderijen zelf. Veringa was een van de bewindslieden die vonden dat de regering geen stappen moest (en kon)

ondernemen. Wel was men het erover eens dat het beter was dat de regering op het feest geen acte de présence zou geven.

Het Boekenbal ging dus door en werd een groot succes. Minister Klompé stuurde het VARA-bestuur echter een brief waarin zij verklaarde dat de grenzen van het toelaatbare waren overschreden, zij betreurde dat het VARA-bestuur deze grensoverschrijding niet had verhinderd en de verwachting uitsprak dat het bestuur maatregelen zou nemen 'om herhaling van een zodanige overschrijding te voorkomen'.¹⁴⁶ Het VARA-bestuur meende echter dat er geen sprake was van grensoverschrijding. En wat betreft het voorkomen van herhaling: het bestuur zag daartoe geen mogelijkheid, 'aangezien de maatstaven die bij een politiek oordeel worden aangelegd, niet vaststaan en van minister tot minister en van kabinet tot kabinet kunnen verschillen'.¹⁴⁷

Kort na de Boekenweek kwam de affaire ter sprake bij de behandeling van de begroting 1969 van CRM. Klompé hield zelf in de Kamer geen verhaal over de gewraakte uitzending, maar zij sloot zich graag aan 'bij het weloverwogen betoog, dat de heer Engels hierover heeft gehouden'.¹⁴⁸ Piet Engels (KVP), in 1971 haar opvolger als minister van CRM, had in een korte beschouwing over de functie van het cultuurmedium televisie gezegd dat een programma soms mensen deed opschrikken, 'als dan echter het middel maar oirbaar is, als het doel goed is en als de bedoeling maar zuiver is'. Volgens hem had de maker nu te ver gegrepen door in de reportage kerkmuziek en beelden van kerkelijke ambtsdragers in functie in te lassen. Hij kon zich dan ook voorstellen dat veel kijkers het programma als 'in strijd met de goede zeden' hadden ervaren en daarom had, naar het oordeel van zijn fractie, Klompé 'als hoedster van het algemeen welzijn en als repressieve maatregel, terecht haar vinger opgeheven'.¹⁴⁹ Voor Klompé, die anders altijd een grote terughoudendheid aan de dag legde in dit soort zaken, zal, als serieuze katholiek, in dit geval het hemd nader dan de rok zijn geweest, waarbij ze tevens een signaal van begrip gaf aan de gekwetste geloofsgenoten in het land.

De minister, de schrijver en de kus

Marga Klompé reikte als minister van CRM op 26 augustus 1969 de Staatsprijs voor Letterkunde 1968 – de P.C. Hooftprijs – uit aan Gerard Kornelis van het Reve. De schrijver was al vanaf 1947 een omstreden figuur. In dat jaar was zijn debuutroman *De avonden* verschenen, waarvoor hem de Reina Prinsen Geerligsprijs was toegekend. Deze roman maakte een lawine van recensies los, die voor een groot deel het negativisme van

het – volgens veel recensenten overigens goed geschreven – boek afkeurden. De kritieken getuigden van bezorgdheid voor het zielenheil van de lezer, dat ernstig bedreigd werd door het liederlijke en vulgaire taalgebruik, waarvan, merkwaardig genoeg, de critici vrijwel geen voorbeelden citeerden.¹⁵⁰ Een paar jaar later, in 1951, werd Van het Reve een reisbeurs van tweeduizend gulden toegekend als prijs voor een door hem geschreven novelle. Maar toen Cals, staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, die zijn fiat reeds gegeven had, erop werd geattendeerd dat de novelle vanuit zedelijk oogpunt te laken was, herriep hij zijn beslissing. Hij verdedigde zijn standpunt tijdens de uitreiking van de P.C. Hooftprijs aan Simon Vestdijk door erop te wijzen dat de overheid ervoor moest waken dat de 'normen van de openbare orde en goede zeden' niet werden bedreigd door artistieke uitwassen 'en dat het derhalve niet op de weg van de overheid ligt zodanige uitingen te bekronen dan wel aan te moedigen'.¹⁵¹

Op 21 mei 1963 sprak ARP-senator Hendrik Algra zijn afkeuring uit over Van het Reves brievenbundel *Op weg naar het einde*. Hij had het boek niet gelezen, maar wierp de schrijver voor de voeten zich schuldig te maken aan blasfemie en 'met nietsontziende brutaliteit homoseksualiteit gelijkwaardig te stellen aan het wonderlijke liefdesspel tussen man en vrouw'.¹⁵² De kritiek van Algra (en gelijkgestemden) leverde Van het Reve alleen maar meer bekendheid en stijgende verkoopcijfers op. Maar in 1966 kwam *Nader tot U* uit, waarin een passage voorkwam over seksuele gemeenschap van de brieveschrijver met God in de gedaante van 'een éénjarige, muisgrijze Ezel'.¹⁵³ (Een jaar eerder had Van het Reve overigens al een passage van dezelfde strekking geschreven in *Brief aan mijn bank*.) Voor Tweede Kamerlid Van Dis (SGP) was de maat vol: hij verzocht de ministers Samkalden (Justitie) en Vrolijk (CRM) om stappen tegen Van het Reve te ondernemen. De schrijver zelf vroeg daarop aan de officier van justitie in Amsterdam aan dit verzoek van Van Dis gehoor te geven; hij wilde verlost worden van het stempel 'godslasteraar'.¹⁵⁴ Van het Reve werd inderdaad voor de rechtbank gedaagd wegens 'smalende godslastering'. Hij werd voor een deel vrijgesproken en hield in hoger beroep, door hemzelf aangevraagd, zijn vermaarde *Pleitrede voor het Hof*. De zaak kwam vervolgens nog voor de Hoge Raad, waar de schrijver in april 1968 definitief werd vrijgesproken.¹⁵⁵ Inmiddels was hij in de zomer van 1966 onder grote mediabelangstelling tot de katholieke kerk toegetroten.

Tijdens de uitreiking van de P.C. Hooftprijs aan Van het Reve door minister Klompé in het Muiderslot herinnerde de bekroonde auteur de aanwezigen nog even aan deze voor hem als schrijver teleurstellende (maar

als winkelier winstgevende) gebeurtenissen: 'de kinderachtige en onnodige inhouding van de mij reeds toebedachte reisbeurs' en 'het staatkundig rumoer' in 1963 en 1966.¹⁵⁶ Klompé had, toen zij het juryrapport kreeg, nog eens in werk van hem zitten lezen, met name de bovengenoemde pleitrede, waarvan zij vond dat 'het harmonisch samengaan van hart en hoofd [...] heeft [...] geleid tot een literair meesterstuk. [...] Met u meen ik dat de bedoelingen van de auteur en niet de opvattingen van bepaalde lezers prevaleren.'¹⁵⁷ Met volle overtuiging reikte zij de prijs uit.

Nol Westendorp, een enthousiast Reve-liefhebber, dacht dat haar dit door velen, ook in haar werkomgeving, niet in dank zal zijn afgenomen. Hij stond vlak bij Klompé en Van het Reve op het moment dat de laatste de minister 'twee ferme kussen op beide wangen' gaf. Later verklaarde Klompé: 'Het was zijn initiatief. Ik had de indruk dat het een spontane reactie was.'¹⁵⁸ Na de plechtigheid zei Willem 'Teigetje' van Albada, vriend van Gerard, tegen een journalist van de *Haagse Post*: 'Gerard had dit plan al weken van tevoren beraamd.'¹⁵⁹ Maar toen een journalist van *De Telegraaf* aan Van het Reve vroeg waarom hij minister Klompé had gezoend, antwoordde hij: 'Omdat ik door haar rede, waarin ze vertelde van haar verdieping in mijn werk en het advies van de jury, zeer ontroerd was. [...] Ik vond dat ik een gebaar moest maken, vooral in zo'n ijskoud land als dit.'¹⁶⁰

Toen de schrijver Klompé kuste, besloot zij hem geen draai om de oren te geven, maar te doen alsof het gewoon was. (Twee jaar eerder, toen Anton van Duinkerken uit haar handen de P.C. Hooftprijs 1966 ontving, was zij het zelf die het initiatief nam en hem op beide wangen kuste.) Later vertelde Van het Reve in interviews dat hij de minister gezoend had om op de voorpagina's te komen. Dat vond Klompé niet leuk: 'Kijk, dan wordt dus de minister gemanipuleerd.'¹⁶¹

Zowel haar toespraak als deze kussen lokten scherpe reacties uit, ook in de Tweede Kamer. Zij zou geen rekening hebben gehouden met de afkeer die het werk van Van het Reve opriep. Parlementariër Evert Harmsen (Groep-Harmsen, ex-Boerenpartij) stelde op 4 september 1969 schriftelijke vragen waarin sprake was van Klompés 'meer dan ambtelijke waardering voor het werk van deze schrijver' en 'een sterk demonstratief optreden ten gunste van deze schrijver'. Haar antwoord: 'Zij [Klompé] heeft op passende wijze willen getuigen van haar waardering voor het werk van de laureaat.' Dat zij sterk demonstratief zou zijn opgetreden, wees ze van de hand.¹⁶²

Het is interessant hier twee badinerende en kritische beschrijvingen van de prijsuitreiking aan te halen, die een goed beeld geven van de manier waarop deze bijeenkomst in progressieve kringen bekeken werd. De eerste

is een verslagje in *Vrij Nederland* van 30 augustus 1969, waarin de bijeenkomst als een soort kerkdienst wordt beschouwd. De journalist voelde zich geroepen de kleding van de minister te beschrijven – ‘een lila complet waarvan de rok ruimschoots op de knie valt’ –, en vulde dit detail enkele alinea’s later aan met de mededeling dat de bekroonde was ‘gestoken in een eenvoudig zwart pak’. Na het slorgebed van de schrijver – ‘Moge God zich ontfermen over ons allen’ – sprak ‘gastvrouw Klompé indringend met de wijndrinkende man uit wiens werk ze zo pas zo veel geleerd heeft en buiten op het slotplein regent het dat het een aard heeft, als om te beklemtonen dat schrijven en prijzen dieptreurige zaken zijn’.

De tweede beschrijving komt van Remco Campert, lid van de jury:

De P.C. Hooftprijs is de belangrijkste letterkundige prijs die de Nederlandse Staat heeft weg te geven en het stemt tot grote kregeligheid dat men er zo’n besloten CIA-achtige vertoning van maakt, een beslotenheid die wordt geaccentueerd door de afgelegenheid van het Muiderslot dat voor iemand zonder auto niet te bereiken is en door de veel te kleine ruimte waarin een en ander zich moet afspelen. Het is volgens minister Klompé een ‘goede traditie’ dat de prijsuitreiking op het Slot wordt gehouden, maar ik vind dit een ‘goede traditie’ waar niet snel genoeg een einde aan gemaakt kan worden. Zo’n prijsuitreiking hoort voor iedereen toegankelijk te zijn. Zelfs tot CRM zal het nu intussen wel zijn doorgedrongen dat kunst niet meer een onderonsje is van fijne luiden, die ver van de horde achter driedubbeldik bewaakte kasteelmuren in veilige afzondering bijeenkomen.

Campert beschreef de ‘eigenaardige aanzwellende en weer afnemende en weer aanzwellende toon van spreken’ van de minister en vond de omhelzing gekunsteld ‘door het triomfantelijke lachje dat de bekroonde uitzond naar de fotografen toen hij eenmaal weer gezeten was [...]’.¹⁶³

Twee maanden later, op 23 oktober 1969, organiseerde de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in samenwerking met de VPRO een tv-show in de Amsterdamse Allerheiligste Hartkerk (Vondelkerk) ter ere van Van het Reve, die de show zelf had samengesteld. Ook op deze uitzending werd gereageerd met een stortvloed van ingezonden brieven aan de kranten en telefoontjes bij de VPRO. De muren van de kerk werden in koeienletters gedecoreerd met de woorden ‘Ezelskerk’ en ‘flikker-kerk’.¹⁶⁴

Klompés besluit om de felomstreden Van het Reve deze Staatsprijs toe te kennen is opmerkelijk te noemen: zij trotseerde daarmee een niet te verwaarlozen anti-Revegevoel, met name binnen het confessionele volks-

deel. Haar besluit was in elk geval overtuigender dan het na lang aarzelen, wikken en wegen door minister Elco Brinkman (CDA) van WVC genomen besluit om Hugo Brandt Corstius in 1985 de P.C. Hooftprijs te onthouden. Brinkman haalde er als bewijs van zijn gelijk een citaat van Klompé uit 1968 bij toen zij vragen van senator Algra beantwoordde:

Wanneer een kunstwerk de waardigheid van het menszijn in het diepste wezen aantast en naar beneden haalt, moet er voor de minister een rood licht gaan branden. De overheid mag in dat geval geen activiteit ontwikkelen. Het gaat namelijk om het bevorderen, het aanmoedigen.¹⁶⁵

Wat Brinkman wegliet, waren de zinnen die zij hierop liet volgen:

Mijn standpunt betekent niet, dat uitingen in literatuur, in beeldende kunst en in radio en televisie niet kwetsend of schokkend mogen zijn. In onze pluriforme maatschappij is het onmogelijk, dit als norm te stellen, want er zijn altijd groepen, die geschokt of gekwetst zullen zijn. Ik meen dat, wanneer men dit als criterium neemt, men op gevaarlijke wijze de weerbaarheid van ons volk [...] zal aantasten.¹⁶⁶

Klompé liet weten hoezeer zij worstelde met het probleem om, met het juryrapport in de hand, een goede afweging te maken tussen vrijheid van meningsuiting en artistieke vrijheid enerzijds en anderzijds het vaststellen of een kunstwerk de waardigheid van het menszijn aantast en naar beneden haalt. Deze afweging, aldus Klompé, zou met de grootste zorgvuldigheid gemaakt moeten worden.¹⁶⁷

De Aktie Tomaat

De Aktie Tomaat [...] heeft wel degelijk het bestel veranderd, ook al heeft het op mijn oudere collega's nog steeds een traumatische uitwerking.¹⁶⁸

We hebben toen harde klappen uitgedeeld, maar waren ons totaal niet bewust van de emotionele schade die we hebben aangericht.¹⁶⁹

Aldus acteur Pierre Bokma en programmamaker en theaterregisseur Ursul de Geer zo'n veertig jaar nadat op 1 november 1969 de eerste tomaten in de Stadsschouwburg van Amsterdam naar het toneel werden gegoooid. De

toneelwereld in Nederland werd toen gedomineerd door de grote toneelgezelschappen met hun klassieke repertoire. In de Randstad waren het er drie, waaronder de Nederlandse Comedie, en in de provincie gezelschappen als Ensemble en Theater. 'Bij die grootwinkelbedrijven & detailhandelaars in toneel winkelde – om het oneerbiedig te stellen – de vaste klandizie toen zijn Sophokles, Shakespeare, Shaw en Sardou bij elkaar,' schreef toneelverslaggever en docent theatergeschiedenis Loek Zonneveld in zijn bijdrage over de 'dwarse theaterstraat Nes' in een studie uit 1991.¹⁷⁰ De onvrede met de gevestigde theaterwereld kwam niet uit de lucht vallen. Regisseur Kees van Iersel richtte al in 1956 de toneelgroep Test op. In februari van dat jaar speelde deze groep na middernacht in een koud zaaltje in de Waag op de Nieuwmarkt te Amsterdam stukken van bijvoorbeeld Ionesco en Beckett. Zonneveld: 'Met het publiek om de acteurs heen gezeten – in die tijd een kleine, bescheiden maar doorslaggevende theaterrevolutie.' Voor dit nieuwe repertoire liepen toen nog niet veel mensen warm. Van Iersel: 'Iedereen verklaarde Ionesco én mij voor gek.'¹⁷¹ In 1962 zette Toneelgroep Studio, met steun van de overheid, in de Brakke Grond aan de Nes voort wat Test was begonnen. Vooral vanaf die tijd vonden steeds meer theaterliefhebbers de weg daarheen, nieuwsgierig, niet op zoek dus naar 'routineuze herhalingen van geramde klassiekers, makkelijke succesnummers of geheide lachers. Ook naar het Grote Repertoire of de Deftige Wereldliteratuur verlangden deze theaterbezoekers niet bijzonder hevig.'¹⁷²

Het was dan ook niet aan de Nes dat de tomaten gegooid werden. Het protest gold het theater-establishment, in Amsterdam belichaamd door de Nederlandse Comedie, die zo op ruwe wijze werd geconfronteerd met de drang naar vernieuwing en democratisering van de jonge acteursgeneratie. De acteur Rense Royaards, theatermaker en lid van het Werkteater:

Het Nederlands toneel werd in het einde van de jaren '60 beheerst door een grote produktiedwang. Het waren toneelfabrieken, die meestal vale, ongeïnspireerde voorstellingen afleverden. Het repertoire, geput uit het reservoir van internationaal erkende meesterwerken, vervulde vooral een museumfunctie voor ontwikkeld burgerpubliek.¹⁷³

Het protest was ook gericht tegen de lage status van jonge spelers, onderaan in de hiërarchie, die met hun nieuwe ideeën nauwelijks iets in te brengen hadden. Aan de rand van het gevestigde toneel werd wel geëxperimenteerd, zoals in het studententoneel; er kwamen workshops waarin gezocht werd

naar nieuwe vormen en een nieuwe inhoud, naar 'de relatie die zou kunnen bestaan tussen de eigen tijd, de eigen situatie, de eigen persoon en het theater'.¹⁷⁴

Al voordat de tomaten door de Stadsschouwburg vlogen, najaar 1969, kwam bij enkele acteurs, die elkaar van de toneelschool kenden, het idee op om overheidssubsidie aan te vragen voor nieuwe experimentele vormen van theatermaken. Jan Kassies, directeur van de Amsterdamse toneelschool, stond achter dit plan en moedigde het aan. Deze acteurs aanvaardden daarbij het risico dat hun lopende contracten bij de gezelschappen niet verlengd zouden worden; zij verklaarden zelfs dat zij niet langer geïnteresseerd waren in de uitoefening van het acteursberoep indien de gevraagde subsidie niet zou worden verleend. Sommige durfden niet zover te gaan, andere vonden dat het bestaande theaterbestel eerst weg moest. De kern die overbleef, besloot tot de oprichting van de Koöperatieve Vereniging het Werkteater u.a. (uitgesloten aansprakelijkheid) en stelde een werknota op die samen met een begroting in januari 1970 naar minister Klompé werd gestuurd.¹⁷⁵

In het voorjaar van 1970 stelden de Tweede Kamerleden Erik Visser (D'66) en Joop Voogd (PVDa) aan Klompé de vraag of zij op korte termijn een beslissing wilde nemen over het verzoek om subsidie van een groep kunstenaars, verenigd in de Koöperatieve Vereniging het Werkteater, 'die zich gedurende een jaar wilde wijden aan fundamentele toneelresearch'.¹⁷⁶ Het zou jammer zijn, zo lichtten zij hun vraag toe, als deze groep geen kans zou krijgen, terwijl door de 'uiterst serieuze en weloverwogen opzet' het zeer waarschijnlijk was dat het project zou bijdragen tot de kwaliteit van het Nederlandse toneel. Er moest snel beslist worden over de subsidie, omdat, volgens de twee Kamerleden, de twaalf kunstenaars zich om maatschappelijke redenen niet nog veel langer konden onttrekken aan een mogelijk engagement met een bestaand gezelschap voor het komende seizoen. Blijkbaar wisten zij niet dat de betrokken acteurs hadden aangegeven hoe dan ook geen contracten met bestaande gezelschappen meer te ambiëren. Klompé antwoordde op 23 april 1970 dat zij ook voor andere, vergelijkbare plannen verzoeken om subsidie had ontvangen. Zij had voor alle verzoeken advies gevraagd aan de Raad voor de Kunst en zou er bij deze raad op aandringen dat advies zo snel mogelijk te geven, zodat zij vervolgens ook op korte termijn haar beslissing kon nemen.¹⁷⁷ Hans Croiset, regisseur, vertelde in 2004: 'Ik ben blij dat ik in de Raad voor de Kunst zat en toen een commissie moest vormen voor Marga Klompé [...]. Ik begreep niet wat ze [het Werkteater] wilden, maar die mensen waren zo bezeten, ik dacht: doen, gewoon doen.'¹⁷⁸

Op 30 juli 1970 kwam de brief van minister Klompé aan het Werkteater, waarin de subsidie werd toegekend en een opmerkelijke passage stond:

Verder kan ik u berichten dat ik u uitzonderingsgewijs geen voorwaarden zal stellen ten aanzien van het aantal te spelen voorstellingen. Wel meen ik de verwachting te mogen uitspreken, dat u uw producties zoveel mogelijk zal vertonen en dan verspreid over de verschillende delen van het land.¹⁷⁹

Ontheffing dus van de gangbare verplichting tot het maken van een bepaald aantal voorstellingen, zodat de groep volledig de mogelijkheid zou hebben op experimentele wijze onderzoek te doen naar nieuwe vormen van toneel. Shireen Strooker, theatermaker en lid van het Werkteater, zei hierover in 2004: 'Marga Klompé heeft met de subsidie die ze gegeven heeft, eigenlijk een heel verlicht besluit genomen. Ze heeft gezegd: jullie krijgen een jaar [...] subsidie. Dat eerste jaar hoeven jullie geen voorstellingen te geven. Kijk, dát is de coup geweest!'¹⁸⁰

Ook al in het eerste jaar, vanaf 1 september 1970, was het Werkteater heel productief. Een greep: improvisaties in het Waarheidsproject en het Dromenproject, tien verschillende acts in Paradiso, een groepsproject aan de hand van Vondels *Lucifer* en medewerking aan twee bijeenkomsten in mei 1971 van het Medisch Comité Nederland-Vietnam. De twaalf leden van het eerste uur waren Yolande Bertsch, Cas Enklaar, Peter Faber, Marja Kok, Jan Joris Lamers, Hans Man in 't Veld, Daria Mohr, Rense Royaards, Shireen Strooker, Gerard Thoolen, Herman Vinck en Helmert Woudenberg.¹⁸¹ Hans Croiset: 'Ze mochten het uitproberen. Nou, dat was grensverleggend van Klompé. Ze is een heel belangrijke vrouw geweest in een cruciale ontwikkelingsperiode in Nederland, hoor.'¹⁸²

'Met dit besluit haalde Klompé in feite de deur naar een werkelijk nieuwe periode in het Nederlandse toneel van het slot,' schrijft theaterwetenschapper Margot van Schayk.¹⁸³ Het is duidelijk dat CRM met minister Klompé een koers had gekozen waarbij ruimte werd gegeven aan experiment, vernieuwing en ontwikkeling van het toneel en dat betrokkenen vele jaren later nog steeds met een prettig gevoel aan haar terugdenken.

De Aktie Notenkraaker

Het actievoeren hing in die jaren in de lucht. Het zou daarom te voeren om alle uitingen van onbehagen in extenso te beschrijven, maar dit relaas kan niet stilzwijgend voorbijgaan aan een andere actie op cultureel

gebied, die aan de Aktie Tomaat doet denken. Ruim een maand nadat de eerste tomaten op het toneel van de Stadsschouwburg uit elkaar spatten, werd, geïnspireerd door een actie van Tilburgse muziekstudenten, een concert van het Concertgebouworkest in Amsterdam ruw verstoord.¹⁸⁴ Er waren jaren van besloten en openbare discussies aan voorafgegaan, waarin onbehagen en frustratie hoogtij vierden. Het ging daarbij vooral over het gebrek aan communicatie en over het beschikbare subsidiegeld, waarvan verreweg het grootste deel naar de gevestigde symfonieorkesten vloeide, die in de ogen van veel componisten niet aan hun verplichtingen voldeden.

De actie werd aangevoerd door Louis Andriessen, Reinbert de Leeuw, Jan van Vlijmen, Misha Mengelberg, Peter Schat en Harry Mulisch – op Hugo Claus na het *Reconstructie*-team. Zij gaven een ‘Notenkrakerssuite’ ten beste met behulp van blikken knijpkikkertjes, rateltjes en toetertjes, deelden aan orkest en publiek pamfletten uit en riepen dirigent Bernard Haitink per megafoon op om met hen te discussiëren over het program-mabeleid en de ‘ondemocratische structuur’ van het Concertgebouw-orkest. De reacties waren emotioneel en de ordeverstoorders werden niet zachtzinnig de zaal uitgezet.

De actie Notenkraker werd nog gevolgd door de bezetting van het administratiekantoor van het Concertgebouw en op 14 maart 1970 werd een door velen bezochte vergadering in de Brakke Grond gehouden. Beide partijen, Concertgebouworkest en Notenkrakers, spraken elkaar bij een openbaar debat in hotel Krasnapolsky, maar dat leverde niets positiefs op.

Het Concertgebouworkest vervolgde zijn koers ongewijzigd (in tegenstelling tot de Nederlandse Comedie, die in 1971 werd opgeheven), maar al deze acties inspireerden wel tot het zoeken naar een nieuwe concert-praktijk. Er werden ensembles opgericht die nieuw repertoire van jonge componisten gingen uitvoeren. Veel van die ensembles bepalen sindsdien, naast het Concertgebouworkest, voor een groot deel het gezicht van het Nederlandse muzikleven, zoals het Asko-ensemble, het Schönberg Ensemble (samen vanaf 1 september 2008 het Asko/Schönberg), De Volharding, het Nieuw Ensemble en het Nederlands Blazers Ensemble.

Deze nieuwe ensembles vonden als zij om subsidie aanklopten, bij Klompé en haar departement een luisterend oor. Louis Andriessen in 1971: ‘Klompé begrijpt dat de mensen die nieuwe dingen maken subsidie moeten krijgen en *niet* de lui die uitgaan van de vraag van het publiek.’¹⁸⁵ Waarschijnlijk stamt uit deze periode de aan Luns – niet Klompés grootste bewonderaar – toegeschreven anekdote waarin werd vastgesteld dat Marga vanzelfsprekend een staatssecretaris nodig had: die moest het raam open-

houden, zodat zij het geld naar buiten kon gooien.¹⁸⁶ Volgens jurist en historicus Joop van den Berg echter bewaakte Klompé haar begroting nauwgezet. 'Grove overschrijdingen [...] waren bij haar geen traditie.'¹⁸⁷

Beeldende kunstenaars

Zo 'stoeide' Marga Klompé, zoals zij het zelf herhaaldelijk uitdrukte, met de maatschappij in de allerroerigste van de roerige jaren zestig.¹⁸⁸ De kunstwereld was echter niet onverdeeld positief over haar en haar ministerie. Er was onvrede over de Beeldende Kunstenaarsregeling (BKR), die bij Sociale Zaken was ondergebracht en in 1956 de sociale bijstand voor beeldende kunstenaars vervangen had. In 1969 wilde de Beroepsvereniging van Beeldende Kunstenaars (BBK) dat de BKR zou worden overgeheveld van Sociale Zaken naar CRM en dat de vergoedingen verhoogd zouden worden. Daarbij wensten de beeldende kunstenaars medebeslissingsrecht over alle kunstzaken die vielen onder het kunstbeleid van CRM. Daarom richtten zij die eis tot Klompé, die – zo benadrukten zij – deel uitmaakte van de gevestigde orde.

Op vrijdag 23 mei 1969 had Klompé een telefoongesprek met Ger Lataster, voorzitter van de BBK, waarin zij hem en anderen die hij zou willen meenemen, uitnodigde voor een gesprek over de klachten en wensen van de beeldende kunstenaars. Toen zij op woensdag 28 mei hiervoor een definitieve datum wilde afspreken, gaf Lataster er de voorkeur aan dit uit te stellen. Zijn reden hiervoor was dat op zondag 25 mei, eerste pinksterdag, tijdens een BBK-vergadering besloten was dat men zich eerst nader zou bezinnen over de formulering van de klachten en de wensen. De kunstenaars moesten intern nog tot overeenstemming komen en wilden zelf een cultuurnota opstellen.¹⁸⁹ Op diezelfde eerste pinksterdag was er echter een telegram aan Klompé gestuurd met de volgende tekst:

Excellentie de BBK in plenaire vergadering bijeen wijst u op het ontbreken van een reëel cultuurbeleid stop wij eisen het recht op mede te beslissen in alle aangelegenheden de beeldende kunst betreffende aangezien dat een voorwaarde is voor het goed functioneren van het cultuurbeleid stop daarom zullen wij constante actie voeren tot onze eis mede te beslissen ingewilligd is stop Beroepsvereniging van Beeldende Kunstenaars.¹⁹⁰

De kunstenaars vroegen dus niet om een gesprek, maar eisten het medebeslissingsrecht tout court. Blijkbaar kwam dit telegram in het telefoonge-

sprek van 28 mei – waarschijnlijk tussen Klompés secretaresse en Lataster – niet ter sprake. Klompé reageerde op het telegram in een briefje van vrijdag 30 mei, waarin ze de BBK nogmaals uitnodigde voor een gesprek: 'Geacht Bestuur, Hierbij bevestig ik de ontvangst van uw telegram van 25 dezer. Ik heb ook kennis genomen van het door u uitgegeven persbericht d.d. 26 mei. Het lijkt mij dienstig, dat een en ander in een bespreking tussen u en mij nader onder ogen wordt gezien. Wil zo vriendelijk zijn met mijn secretaresse een afspraak te maken. Met de meeste hoogachting.' Hierop volgde geen reactie.¹⁹¹ In de ministerraad van 13 juni 1969 wees Klompé erop dat zij voortdurend haar bereidheid had getoond om met de BBK tot een gesprek te komen, maar dat de kunstenaars hierop nog niet waren ingegaan. Op 11 juni kreeg zij per telefoon de mededeling van Lataster dat het Rijksmuseum zou worden bezet.¹⁹²

Klompé had dus wel contact met Lataster en had hem haar bereidwilligheid tot overleg getoond, maar de voorzitter voelde zich gebonden aan wat er besloten werd door zijn achterban, die sinds de bestuurswisseling van 1967 steeds radicaler was geworden.¹⁹³ Lataster keerde zich tijdens de bezetting van de Nachtwachtzaal tegen de actievoerders, die tot na sluitingstijd wilden blijven zitten. Door het lawaai nauwelijks verstaanbaar riep hij: 'Dit is tegen de afspraak! Zo verspelen wij de goodwill die wij voor onze wensen hebben bij het parlement. Dit is dichtgeslibde anarchie. Ik spreek niet meer met jullie. Dat geouwehoer.'¹⁹⁴

Toen de bezetters het Rijksmuseum de volgende dag weer verlaten hadden, zei Klompé op een persconferentie: 'Diep in mijn hart voel ik verwantschap met hun onbehagen.'¹⁹⁵ Maar ook overwoog ze om in de toekomst bij dergelijke acties de bezetters bij het verlaten van het museum te laten arresteren. Een uitspraak waar premier De Jong helemaal achter stond.¹⁹⁶ Daarmee liet hij een strenger geluid horen dan hoe hij het zich in 2004 herinnerde.¹⁹⁷

Ten slotte nog een enkele opmerking over Klompé en de Raad voor de Kunst, die – en daar was zij heel content mee – functioneerde als adviesorgaan voor de minister bij het al of niet toekennen van subsidies en staatsprijzen.¹⁹⁸ In 1965 wilde de nieuwe voorzitter, Ph.J. Idenburg, naast uitbreiding van het werkterrein ook grotere openbaarheid van de raad. In 1968, bij de installatie van nieuwe leden, hield hij voor dit laatste een dringend pleidooi: 'Zij [de kunstenaars] hebben stem door de Raad, maar zij willen die stem ook horen klinken. Zij hebben door de Raad toegang tot de regering, maar zij willen weten welk gebruik ervan gemaakt wordt. Dat alles vereist openheid.' Daarom wilde de Raad zijn rapporten en adviezen van algemene aard meteen bekend maken in plaats van één keer

per jaar. Idenburg vond de daarvoor vereiste goedkeuring van de minister 'een vorm van censuur'.¹⁹⁹

Na deze opmerkelijke toespraak kreeg Klompé het woord. Zij had weinig begrip voor de ideeën van Idenburg, maar was wel bereid tot medewerking aan een onderzoek naar de wenselijkheid van een reorganisatie van de Raad. 'Alleen reeds de omstandigheid,' aldus Klompé, 'dat in de twaalf jaar sedert de instelling van de raad zoveel is veranderd in kunst en maatschappij, maakt het wenselijk dat wordt onderzocht in hoeverre functie, structuur en werkwijze van de raad wijziging behoeven. Gaarne verklaar ik mij bereid aan zulk een onderzoek mee te werken.'²⁰⁰

Al spoedig daarna echter werd duidelijk dat zij reorganisatie van de Raad voor de Kunst niet nodig vond. 'Alle pogingen tot hervormingen leken gestuit te worden door ministerieel en ambtelijk verzet,' schrijft Warna Oosterbaan Martinus, 'maar het roemruchte kunstenaarsprotest van 1969 bracht daar verandering in.'²⁰¹ Psycholoog en socioloog Jan van Riemsdijk, destijds algemeen secretaris van de Raad, schreef in 1972:

In het voorjaar van 1969, als de Raad zich opmaakt om zijn ideeën over de reorganisatie te verdiepen, breekt de onrust over het kunstbeleid ineens, en met grote heftigheid, door. [...] Op vrijwel alle punten raakt de verhouding tussen overheid en kunstleven plotseling ernstig verstoord. De Raad constateert met enige verbazing hoe gemakkelijk de minister in deze woelige dagen haar medewerking kan geven aan voorstellen waarover zij tot op dat moment zeer aarzelend moest doen.²⁰²

Klompé had inderdaad weinig tijd nodig om akkoord te gaan met het voorbereiden en uitvoeren van de reorganisatie. Deze meegaandheid zal zeker te maken hebben gehad met haar vrees voor een harde confrontatie met een breed kunstenaarsverzet. 'Het jaar 1969 is een mijlpaal in de geschiedenis van de Raad voor de Kunst geworden,' schreef Idenburg later in het jaarverslag van de Raad over 1969.

In september 1969, drie maanden na de bezetting van de Nachtwachtzaal, schreef Klompé dat ze ernstig overbelast was, mede doordat de kunstenaars weer bezig waren.²⁰³ En weer drie maanden later kreeg Klompé van verschillende Tweede Kamerleden een compliment omdat zij erin was geslaagd 'een redelijke dialoog met de kunstenaarswereld te behouden'.²⁰⁴

In verband met de maatregelen waarmee Klompé reageerde op de eisen van kunstenaars is in het voorbijgaan een keer sprake geweest van 'repres-

sieve tolerantie'. Dit was in die jaren koren op de molen van radicale vernieuwers. Repressieve tolerantie betekende geperverteerde tolerantie, die als enig doel had de status quo te handhaven. In de woorden van Herbert Marcuse: 'Als tolerantie in de eerste plaats dient ter bescherming en handhaving van een repressieve maatschappij, als ze ertoe leidt de oppositie te neutraliseren en de mensen tegen andere en betere levensvormen immuun te maken, dan is tolerantie geperverteerd.'²⁰⁵ Simpel gezegd: een zoethoudertje dat ervoor zorgde dat er niet langer gezeurd werd of dat in elk geval de radicaliteit getemperd werd tot een voor de gevestigde orde acceptabel streven naar hervormingen.

Maar er waren ook bestuurders die begrip hadden voor de roep om daadwerkelijke democratie. De vraag is of Marga Klompé een beleid voerde vanuit repressieve tolerantie of vanuit haar persoonlijke inzicht. Het antwoord luidt hoogstwaarschijnlijk: beide. Zij was een politica met zo'n twintig jaar ervaring, die het klappen van de zweep en alle kneepjes van het vak kende en beheerste. Als politica was zij het eens met premier De Jong toen deze tijdens een vergadering van de ministerraad naar aanleiding van het maatschappelijk onbehagen meende 'dat de regering een zekere verdraagzaamheid zal moeten tonen opdat hierdoor de spanningen zullen wegebben maar dat zij haar vastberadenheid duidelijk zal moeten tonen'. Iets later in de vergadering merkte Klompé op 'dat er een onderscheid moet worden gemaakt tussen de acties van anarchistische elementen en uitingen van gerechtvaardigd onbehagen; het is van belang dat bij het laatste de dialoog wordt gaande gehouden'.²⁰⁶

Opvallend zijn de woorden 'anarchistische elementen'. Door het gebruik van het woord 'elementen' (volgens Van Dale 1976: asociale, subversieve personen) kregen deze mensen het stempel 'afgedaan'; een dialoog met hen was niet nodig, want zinloos. Wat de regering wel met hen moest doen, wordt niet duidelijk, maar zij dienden in ieder geval tot de orde geroepen te worden. We weten niet aan welke groep(en) Klompé hierbij dacht. Krakkers? De nog rondwarende geest van Provo, die een halfjaar later weer vlees en bloed zou krijgen in de Kabouters van Oranje Vrijstaat? Of aan 'relshoppers' zonder meer, jongeren voor wie de rel geen middel was maar doel?

Volgens de historicus James Kennedy begreep Klompé 'dat politieke flexibiliteit conflicten kon voorkomen en het spel "binnen de grenzen houden". Zij leek een typisch beoefenaarster te zijn van "repressieve tolerantie".' Maar hij laat er meteen op volgen: 'Haar positieve houding tegenover de cultuur-rebellen leek echter ook voort te komen uit overtuiging – "ik ben ook veranderd", bekende ze eind jaren zestig.'²⁰⁷ Kennedy

reken Klompé tot de bestuurlijke elite die niet bij voorbaat afwijzend stond tegenover het verlangen naar vernieuwing en niet alleen begrip veinsde, maar inderdaad enig begrip had voor de wortels van het maatschappelijk onbehagen.

Toch ervoeren de protesteersders het gematigd, glimlachend optreden van het gezag als repressieve tolerantie. '[...] het langharig werkschuwe tuig is veilig opgeborgen in jeugdhonken', zoals Wim de Bie, toen 29 jaar oud, schreef.²⁰⁸ En de actiegroep Dolle Mina, die op speels-provocerende wijze aandacht vroeg voor misstanden in de vrouw-manverhoudingen, schreef in een van haar pamfletten: 'De politie glimlachte, de burgemeester Samkalden glimlachte, minister Klompé glimlachte, en ze lieten alles zoals het was. [...] Minister Klompé mag dan nog wel om deze ludieke acties glimlachen, maar we moeten ervoor zorgen dat ze dat doet als een boerin die kiespijn heeft.'²⁰⁹

Klompé keurde het goed dat Dolle Mina aandacht vroeg voor de positie van de vrouwen in de maatschappij, maar vond hun manier van actievoeren soms 'vulgair'.²¹⁰ Een opmerkelijke observatie komt van de toen 76-jarige historica Annie Romein-Verschoor in 1971:

[...] de schuld van de ouderen ligt mijns inziens meer in het heden dan in het verleden. In hun panische angst om voor oude trutten te worden aangezien gaan al te veel autoriteiten van alle geledingen, tot aan de top van CRM, zich haasten om achter de opstandige jeugd te gaan staan of die zo ver mogelijk tegemoet te komen [...].

[...] deze jonge mensen hebben iets nodig om hard tegenaan te schoppen, maar dat wordt hun telkens met een toegevend glimlach voor de neus weggetrokken.²¹¹

De ouderwetse regenten verdwenen en maakten plaats voor een gezag dat uit pragmatische motieven de teugels liet vieren – Piet de Jong voorop – opdat de boel niet uit de hand zou lopen. Met dat pragmatische had Klompé, als de 'behoedzame gezagsdrager die met het protest sympathiseerde', geen enkele moeite.²¹² Zij paste naadloos in dit beleid, niet alleen uit overwegingen van praktische aard, maar ook vanuit een innerlijke overtuiging. Haar begrip voor het protest kwam tevens voort uit haar eigen aard: haar kritische instelling – het enfant terrible dat graag man en paard noemde – en haar scherpe intuïtie. Het heeft er zeker toe bijgedragen dat Klompé de tijdgeest goed aanvoelde. Toen zij als minister van CRM aantrad, was er al een duidelijke ontwikkeling gaande met aandacht voor de spelende mens die mogelijkheden moest krijgen tot optimale zelfont-

plooiing. Creativiteit en de maatschappelijke integratie van de kunsten stonden al tijdens het bewind van haar voorganger Maarten Vrolijk hoog op de agenda van CRM.²⁴³ Door haar inzet kon dit beleid verder uitgebouwd worden en kreeg het, mede door een ruimhartig subsidiebeleid, de nodige ruimte voor realisatie. Van haar contacten met vertegenwoordigers van de cultuur liepen die met de beeldende kunstenaars uitgesproken stroef, maar op een bepaald moment gooide zij het roer om, beducht voor een harde confrontatie met een breed kunstenaarsverzet. Als het erop aankwam vertelde haar intuïtie de koers die zij moest gaan.

De laatste jaren van Klompés politieke loopbaan waren succesvol. Na de wat moeizame start met de verdediging van de Omroepwet begin 1967 gaf zij leiding aan een inmiddels omvangrijk departement dat een belangrijke factor in de maatschappij was geworden. Het is waarschijnlijk daarom dat zij nooit meer een punt heeft gemaakt van uitbreiding van het departement met Volksgezondheid.

Emoties in de privésfeer

Toen Marga Klompé op 54-jarige leeftijd minister van CRM werd, kreeg ze het onvoorstelbaar druk, zo druk dat ze zelf vond dat de functie eigenlijk te zwaar was voor één persoon. Zij stond om 7.00 uur op, ging om 8.00 uur de deur uit, vaak eerst naar de kerk. Om 8.30 uur was ze op het departement, waar ze tot 18.30 uur doorwerkte. Ze nam altijd twee of drie tassen mee naar huis, ontspande zich daar tot 21.00 uur. Er waren besprekingen, werkgesprekken, premières. Rond 2.00 uur ging ze naar bed. 'Nu heb ik wel geen gezin, maar ik heb familie, daar schiet geen tijd meer voor over. 't Is dat ik fysiek zeer sterk ben.'²⁴⁴

De laatste maanden van haar politieke leven zat het Marga Klompé wat haar gezondheid betreft echter niet mee. Eind januari 1971, een paar maanden voor de verkiezingen van 28 april, gleed zij voor haar woning aan het Smidswater uit en brak zij haar linkerheup. Na de operatie moest haar linkerbeen nog maandenlang onbelast blijven. In een persbericht van CRM stond te lezen: 'De Minister vraagt er begrip voor, dat gedurende het genezingsproces [...] ieder privé bezoek achterwege moet blijven. Afronding van een aantal zaken meent de Minister voorrang te moeten verlenen boven contacten met vrienden, die immers niet aan tijd zijn gebonden.'²⁴⁵ Op 1 februari 1971 zonden Corry Vonk en Wim Kan haar een gezongen fragment vanuit het Amsterdamse Nieuwe de la Martheater voor een spoedige genezing. Zijzelf gingen op doktersadvies naar Zwitserland. 'Als

U iets leuks over mij zingt hoor ik dat wel,' schreef Kan.²¹⁶ 'Al mag ik dan over een paar weken misschien uit het ziekenhuis,' schreef Klompé op 22 februari, 'dan zal het toch een situatie zijn van krukken en rolstoel.'²¹⁷ Omdat ze de vergaderingen van de ministerraad een paar maanden niet kon bijwonen, kwam het kabinet op 26 februari 1971 bijeen in de bibliotheekzaal van het ziekenhuis.²¹⁸ In maart kwam haar zuster Hilde enige tijd bij haar logeren om, zoals Marga schreef, 'mij te helpen in mijn afhankelijkheid en daarin is zij natuurlijk onvolprezen'.²¹⁹ Op 5 maart ging ze ondanks haar handicap naar een feest van E. Havinga, die zijn 25-jarig jubileum vierde als hoogleraar organische chemie te Leiden. Havinga was drie jaar ouder dan Klompé; waarschijnlijk kenden zij elkaar uit hun studententijd in Utrecht, toen zij daar beiden chemie studeerden.²²⁰

Op 25 mei verscheen zij voor het eerst weer in de Tweede Kamer. Voorzitter Frans-Joseph van Tiel: 'Ik geef het woord aan de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, die zittend zal antwoorden. Ik heet haar welkom bij haar eerste optreden in een plenaire vergadering van de Kamer na het haar overkomen ongeluk.'²²¹ Haar 'handicap', zoals ze het zelf wel eens noemde, heeft haar tot half juli nog parten gespeeld. En in januari 1972 liep ze nog met een stok.²²²

Niet lang nadat Marga Klompé de politieke arena had verlaten, kreeg zij te maken met een emotionele gebeurtenis: de dood van haar oude vriend Jo Cals. Na zijn afscheid als bewindsman had hij actie ondernomen, onder meer bij Klompé en De Jong, om steun te krijgen voor een benoeming als minister van Staat, een benoeming die hem inderdaad ten deel viel. In 1967 zat er voor hem geen ministerspost meer in, maar in de zomer van dat jaar was hij voorzitter geworden van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet (de Staatscommissie-Cals/Donner). De 'absoluut noodzakelijke Grondwetswijziging' was iets waar hij graag zijn schouders onder wilde zetten.²²³ Hij was, zoals we zagen, na rijp beraad niet met de andere 'radicalen' overgestapt naar de PPR, maar in de KVP gebleven, waar hij streefde naar vernieuwing van de partij met een vooruitstrevend program.

Erik Jurgens – KVP'er in de linkervleugel, in 1968 medeoprichter van de PPR – zei in 1967 in *de Volkskrant*: 'Hij was niet meer de vurige Cals van een paar jaar daarvoor. Harmonie boven strijd verkiezen is ook een typisch roomse trek en Cals was een typisch roomse man.'²²⁴ (Harmonie boven strijd verkiezen was overigens ook typisch iets voor Marga Klompé.)

In augustus 1971 bleek dat Jo Cals leed aan een kwaadaardige kanker. Op 30 december van dat jaar stierf hij in het Westeinde Ziekenhuis in Den Haag. Vijf dagen later, vlak voor de aanvang van zijn uitvaartdienst

in de Haagse parochiekerk van Sint Paschalis Baylon, verscheen plotseling, onaangekondigd, prins Claus. Deze had een band gekregen met Jo door de voorbereidingen voor zijn huwelijk met Beatrix en door hun gemeenschappelijke betrokkenheid bij het ontwikkelingswerk. Zijn komst veroorzaakte nogal wat opwinding en door zijn aanwezigheid bij de uitvaartdienst trad er een staatsprotocol in werking, waardoor Truus en de kinderen de gang van zaken niet meer in eigen hand hadden. Toen is Marga op een doortastende manier in de bres gesprongen voor Truus die, begrijpelijk, niet erg weerbaar was. Op dat belangrijke moment heeft Truus, wier vriendschap met Marga sinds de Nacht van Schmelzer behoorlijk onder druk stond, gemerkt dat Marga er toch wel voor haar was. Volgens de dochters van Jo Cals, Marga en Maria, dacht tante Marga: Nee, mensen, dit kan niet. Hoe ze het geregeld heeft, weten ze niet meer, maar waarschijnlijk heeft Klompé gepraat met Claus, die er vervolgens voor zorgde dat Truus en de kinderen geen last hadden van het protocol: de uitvaart en de begrafenis verliepen precies zoals Truus het zich had voorgesteld. Claus heeft bijvoorbeeld rustig in de rij gestaan om Truus en de kinderen te condoleren.²²⁵

Na de dood van Cals bleven Truus en Marga nog wel contact houden, maar de schaduw die erover lag is voor Truus nooit geweken; bepaalde gespreksonderwerpen werden gemeden en het contact had aan spontaneïteit ingeboet.

Minister van Staat

Als lijsttrekker voor de verkiezingen van 1971 werd niet De Jong, maar Veringa aangewezen. Tot teleurstelling van De Jong wilde de KVP het kabinetsbeleid niet tot inzet van de verkiezingen maken, zoals dat aan het eind van het kabinet-De Quay wel gebeurd was. Veringa moest als lijsttrekker het door de partij gewenste linkse imago voor het voetlicht brengen. Dat gebeurde ten koste van De Jong, die zich in brede kring een grote populariteit had verworven. De verkiezingen verliepen met zeven zetels verlies wederom rampzalig voor de KVP, waarmee de partij ver onder de PVDA dook.

Op 29 juni 1971, een week voor het aantreden van het kabinet-Biesheuvel, schreef Marga Klompé: 'Ik ben met de laatste dagen van mijn ministerschap bezig. Daarna lukt de vrijheid.'²²⁶ Toen het een week later zover was, duurde het nog maar elf dagen totdat koningin Juliana haar officieel tot minister van Staat benoemde, wat vergezeld ging met de onderscheiding

van het Grootkruis in de Orde van Oranje-Nassau. Maar al vóór die datum vond de koningin het leuk om Marga Klompé zelf te bellen en het haar persoonlijk te vertellen, hetgeen Klompé zeer op prijs stelde.²²⁷ Officieel draagt de ministerraad iemand voor als kandidaat-minister van Staat, waarna de koningin deze benoemt. In de praktijk is het volgens enkele oud-bewindslieden de koningin die een naam noemt, waarmee de zittende premier het vervolgens eens is.²²⁸ Het is heel goed denkbaar dat het wat betreft Marga Klompé inderdaad Juliana was die haar naam noemde.

Voor zover ik heb kunnen nagaan, schonken de kranten van die dagen geen aandacht aan de benoeming tot minister van Staat en aan de onderscheiding. Toch was het bijzonder: de benoeming volgde heel snel na haar aftreden als minister en koningin Juliana vertelde het Klompé persoonlijk. Klompé werd de eerste vrouwelijke minister van Staat en bleef tot de dag van vandaag de enige vrouw die deze titel mocht dragen. Ook dat is natuurlijk heel bijzonder.

Koningin Juliana en Klompé hebben door de jaren heen een hartelijk contact onderhouden, dat ook door de Hofmansaffaire in 1956 – hoe Klompés stellingname daarin ook geweest moge zijn – niet is vertroebeld. In 1963 en 1966 is Klompé bij Juliana op bezoek geweest in haar vakantieverblijf te Porto Ercole aan de Tyrrheense Zee, de laatste keer met haar zuster Charlot. Ze hebben toen met Juliana een boottochtje gemaakt. In december 1963 schreef Juliana aan 'Lieve Juffrouw Klompé': 't Was erg leuk U van de zomer in 'n idyllische vacanti sfeer te ontmoeten.'²²⁹ Aan dat bezoek haalde Klompé herinneringen op in een felicitatiebrief aan Juliana ter gelegenheid van haar 70ste verjaardag op 30 april 1979.

1963: Het kabinet-De Quay treedt af en ik zwerf vrijheid en vakantie genietend door Italië. Krijg een tip langs te komen bij de Gelukkige Olifant [de vakantievilla die Bernhard in 1959 liet bouwen in Porto Ercole].

Vandaar de twee kiekjes – op Uw verzoek gemaakt – slecht van kwaliteit sorry, toen de vissers U en Uw familie een ontbijt aanboden in de haven van Porto Ercole. Zalig informeel met ontbloot bovenlijf, behalve de vrouw van de burgemeester, die opgedirkt kwam aanzetten met hoed (veren en voile) en handschoenen. Na afloop hebben wij in Uw huis, stervend van de dorst van de barbecue ansjovis, ontegenwoordig veel flesjes vruchtensap gedronken.²³⁰

De titel minister van Staat is meer dan louter een eretitel; een minister van Staat krijgt alle staatsstukken, behalve de notulen van de ministerraad, en geeft desgevraagd advies aan staatshoofd en ministers.²³¹ Ook tijdens een kabinetsformatie kan een beroep gedaan worden op de jarenlange ervaring van zo'n staatsvrouw of -man, zoals Klompé merkte tijdens de formatie in 1973. Formateur Jaap Burger vroeg haar, met het oog op een goede verstandhouding met de 'jonge' Frans Andriessen, toenmalig KVP-fractievoorzitter in de Tweede Kamer, of zij met hem wilde praten. Dat heeft zij gedaan en tijdens dit gesprek zette zij hem zwaar onder druk om regeringsdeelname van de KVP – in de woorden van Andriessen – 'als een soort bijwagen' bij de PVDA te accepteren.²³² Ook de koningin vroeg in april 1973 Klompé om advies; deze kwam op 10 april met haar reactie, met onder meer haar mening dat het van grote betekenis was dat de PVDA regeringsverantwoordelijkheid zou krijgen. Twee dagen later bedankte de koningin haar voor dit advies.²³³ (Na een lange formatie werd op 11 mei 1973 het kabinet-Den Uyl beëdigd, met tien ministers voor PVDA, d'66 en PPR samen, vier voor de KVP en twee voor de ARP.) Burger bood tijdens de formatie Klompé het ambt van vicepremier aan, maar dat weigerde zij: ze bleef bij haar besluit de politieke arena niet meer te betreden.²³⁴

Toen prinses Beatrix op 30 april 1980 als koningin werd ingehuldigd, had zij minister van Staat Marga Klompé gevraagd de Grondwet te dragen. Dat deed Klompé, met opgeheven hoofd, gehuld in een lange grijze jurk met bontmanchetten. In mei 1981, toen er onder moeilijke omstandigheden een nieuw kabinet geformeerd moest worden – het werd kabinet-Van Agt II, dat nauwelijks levensvatbaar zou blijken – kreeg Klompé van koningin Beatrix het verzoek om aan Drees advies te vragen. Een halfjaar later vertelde ze:

Dat heb ik gedaan, en dat heb ik aan de koningin overgebracht. Maar zij zei toen: ik heb me toch bedacht, ik ben de jonge vrouw en ik ga even zelf naar de oude heer. Toen is ze, nadat ze de andere ministers van Staat had ontvangen en voordat de informateurs zouden komen om hun opdracht in ontvangst te nemen, in de auto gestapt en naar Drees toegegaan.²³⁵

Na de val van het kabinet-Van Agt II op 12 mei 1982 ontstond er enig tumult rond minister van Staat Klompé. Zij zou koningin Beatrix hebben geadviseerd de demissionair minister-president Van Agt te ontslaan en een zakenkabinet te benoemen. Op die manier zou de koningin Van Agt geheel uitschakelen. Vervolgens zouden in februari 1983 verkiezingen

gehouden worden, waarna er weer een centrum-links kabinet van CDA en PVDA kon komen. Zo luidde een bericht in een televisie-uitzending van *TROS-Aktua* op 21 mei 1982. Klompé reageerde ontsteld:

Je gelooft je oren niet als je dit hoort. Volslagen waanzin, lariekoek. Ik heb al gezegd dat ik ditmaal niet bij de consultaties door de Koningin ben betrokken. Als dat al zo geweest was, had ik trouwens natuurlijk niet zo'n stom advies uitgebracht [...]. Met andere woorden: volslagen fout, en misschien wel bewust bezijden de waarheid.²³⁶

Victor Scheffers, directeur van de nationale (katholieke) commissie Justitia et Pax, vertelde dat bij het staatsbezoek dat de president van Frankrijk, François Mitterrand, begin februari 1984 aan Nederland bracht, Klompé als minister van Staat voor de lunch in de Ridderzaal was uitgenodigd. Zij kreeg het toen voor elkaar dat ze naast de Franse minister van Buitenlandse Zaken Claude Cheysson kon zitten. Mitterrands bezoek was omstreden vanwege de Franse kernproeven in de Stille Zuidzee en bovendien was er in Nederland veel weerstand tegen de plaatsing van kruisraketten op Nederlands grondgebied, waarvan Mitterrand juist een overtuigd voorstander was. Scheffers: 'En vol trots vertelde ze me aan het eind van de middag, dat ze hem [Cheysson] nog eens goed had verteld wat het episcopaat ervan [van de Franse kernproeven, GM] vond, wat de paus ervan vond, wat ze er zelf van vond.'²³⁷

Op 6 juli 1971 werd Marga Klompé ontheven van het ministersambt. Er zou in haar leven geen derde periode als bewindsvrouw komen, al deed zich de gelegenheid twee jaar later nog wel voor. Bij een terugblik op de kabinetten waarvan zij deel uitmaakte, valt op dat haar vriend Jo Cals in 1967 gegronde reden had om in een brief aan Klompé zich vertwijfeld af te vragen in welk kabinet ze géén zitting zou nemen.²³⁸ Inderdaad, de kabinetten waarin zij zetelde, waren van verschillende signatuur: centrum-links (gedurende drie jaar) en centrum-rechts (achtenhalf jaar). Hoewel Klompé een voorkeur had voor een coalitie met de PVDA, zat zij dus veel langer in centrum-rechtse kabinetten. Zij deed hierover in 1984 een interessante uitspraak:

In een kabinet is het natuurlijk van meer betekenis welke mensen er met elkaar werken dan welke partijen. Ik geloof dat ik dat wel zeggen mag, want ik heb gezeten in kabinetten met socialisten en in kabinetten met de VVD en protestants-christelijke partijen, en het hangt er

helemaal van af niet wat het program van hun partij is, maar hoe ze als mens zijn. En of je daar wel of niet mee werken kan.²³⁹

Toen Marga Klompé het politieke ambt had neergelegd, gaf zij gehoor aan de lokroep van de vrijheid door zich, zonder de beperkingen die het werk als politicus met zich had meegebracht, te kunnen storten op het werk waartoe zij zich als 'instrument van God' geroepen voelde: een steentje bij te dragen aan het realiseren van vrede en gerechtigheid.

Een afgedwaalde en verstrooide kudde

De moeizame relatie tussen vernieuwingsgezind katholiek Nederland en het Vaticaan

Toen Klompé in 1971 uit de politiek stapte, was ze bijna 59. Zij was financieel nooit veeleisend geweest, maar ze moest nog wel zes jaar overbruggen tot ze pensioen kreeg. Door haar ruimhartige bijdragen aan goede doelen had ze als minister nooit een vermogen kunnen opbouwen, en toen haar ministeriële wachtgeld afliep, zou het nog zo'n drie jaar duren tot zij pensioen zou krijgen. Hans van Munster vertelde dat zij in die periode een financiële tegemoetkoming van het kabinet kreeg.¹ Later, in februari 1984, zei Klompé zelf dat ze van de pensioenen die zij kreeg van het onderwijs en de politiek kon bestaan; ze had 'geen behoefte aan bezit'.²

Eind 1951, twintig jaar voordat Klompé een punt achter haar politieke loopbaan zette, had ze al geschreven: '[...] je kunt er zeker van zijn, dat ik de politiek ga verlaten voor mijn haren grijs zijn.'³ In december 1966 had ze het einde van haar politieke loopbaan heel stellig bij het dagelijks bestuur van de KVP aangekondigd. En terugkijkend vertelde ze eind 1981 over haar vertrek:

De eerste keer dat ik deed wat ik zelf wilde. Ik had 23 jaar in de politiek gezeten en ik ben er heel bewust mee gestopt. Ik wilde mij bezighouden met de problematiek van de vrede, met wat in de Derde Wereld loos is, met de nieuwe levensstijl die daarom nodig is. En ik had het gevoel dat ik met mijn beleid vastliep op het materialisme van mijn volk, en

dat ik als minister geen moralist kon zijn. Toen ben ik dus de kant van de kerken uitgegaan, en actief geworden in mijn eigen kerk en in de oecumene.⁴

Het waren de jaren na Vaticanum II, het concilie dat in de eerste helft van de jaren zestig de ramen in Rome wijder opende, zodat de wind van de geest vrijer door de kerk kon waaien. Een deel van de katholieke gelovigen begroette dit met geestdrift, maar anderen zagen deze ontwikkeling met lede ogen of zelfs met huiver aan. Zij waren ervoor beducht het bekende, waarmee zij opgegroeid en vertrouwd geraakt waren, kwijt te raken.

Marga Klompé behoorde tot degenen die blij waren met de vernieuwingen. Zij juichte het toe dat de leer der kerk dichter bij de gelovigen werd gebracht, de kerkleiding meer oog kreeg voor de armen en onderdrukten en dat leken meer verantwoordelijkheid kregen in apostolaat en zielzorg. Vanaf de zomer van 1971 besteedde zij een groot deel van haar tijd aan het meedenken met de bisschoppen over de in haar ogen noodzakelijke vernieuwing van de Nederlandse kerkprovincie. Ze was actief betrokken bij het organiseren van een structuur waarin leken hun stem konden laten horen en bepleitte de Nederlandse katholieke zaak regelmatig bij het Vaticaan, waar de vernieuwing met argusogen werd gadegeslagen. Ook wijdde Klompé veel aandacht aan de concrete vormgeving van haar persoonlijke geloof, met name in haar aandacht voor de mensenrechten. Dit deed ze – nationaal en internationaal – zowel binnen de katholieke kerk als in de brede context van de oecumene.

Er waren twee andere activiteiten die Marga Klompé in de jaren zeventig ontplooiden. In 1972 was zij al zozeer bij de Unesco betrokken dat zij in oktober van dat jaar de tweejaarlijkse vergadering in Parijs bijwoonde; in welke hoedanigheid ze daar was is niet duidelijk. Via de International Federation of University Women (IFUW) had ze in de zomer van 1947 al kennisgemaakt met de doelstellingen van de Unesco: het dichterbij brengen van de wereldvrede door samenwerking op het gebied van educatie, wetenschap en cultuur in de breedste zin, en uitwisseling van kennis daarover (zie hoofdstuk 4). Als voorzitter van de Nationale Unesco Commissie van Nederland kon zij hieraan van 1974 tot 1982 haar bijdrage leveren.

Van 1972 tot 1981 was ze voorzitter van de Stichting Biowetenschappen en Maatschappij. Deze stichting begon in 1969 als een initiatief van prinses Beatrix en prins Claus, die zich zorgen maakten over de hoge vlucht die de genetica en de moleculaire biologie namen. Zij nodigden op slot

Drakensteyn toonaangevende hoogleraren uit om te discussiëren over de jongste ontwikkelingen. De bedoeling was de in deze kringen gesignaleerde problemen te vertalen voor de samenleving en zo maatschappelijke belangstelling en bewustwording te wekken. 'Wat we meegemaakt hebben met de atoombom,' zei Klompé in 1975, 'dat we met z'n allen overvallen zijn door een uitvinding waar de mensheid helemaal niet op voorbereid was, dat moeten we voorkomen op het terrein van de biowetenschappen. Hier zijn even ernstige zaken aan de orde, en de mensen moeten daarover tijdig gaan nadenken.'⁵ Weliswaar had dit werk niets met de kerk als instituut te maken, maar door de ethische vragen die er aan de orde kwamen – zoals abortus, euthanasie of genmanipulatie – had het wel degelijk met Klompés geloof van doen.

Bij al deze activiteiten – of zij nu sprak met prominente autoriteiten in het Vaticaan of brieven schreef naar schenders van mensenrechten – putte zij primair uit de bron van het evangelie, de woorden van Jezus, en liet zij zich inspireren door Vaticanum II. Maar ook, niet te vergeten, door twee vrouwen.

Twee heilige vrouwen

De heilige vrouwen die Marga Klompé inspireerden en in bepaalde opzichten zelfs haar voorbeeld waren, hadden een aantal gemeenschappelijke kenmerken die Klompé bijzonder hebben aangesproken. Het waren de Italiaanse Catharina van Siena (1347-1380) en de Spaanse Theresia van Ávila (1515-1582).

Catharina van Siena, in 1461 heilig verklaard, was een vrouw met een sterke persoonlijkheid, die haar leven al vanaf haar vroegste jeugd wijdde aan Jezus Christus.⁶ Zij kwam op het idee mannenkleren aan te trekken om ergens waar niemand haar kende zich te melden bij een dominicanerklooster. Na intensieve studie wilde ze dan als pater prediken voor het volk. Om deze roeping te realiseren moest zij zich dus als man voordoen. Toen zij echter doordrongen raakte van de onmogelijkheid van dit plan, werd zij overtuigd dominicanes. Zij had visioenen en mystieke ervaringen van zielsverbondenheid met haar geestelijke bruidegom Jezus, waarbij zij werd verteerd door het mystieke vuur van Gods liefde. Maar het ging haar niet om haar persoonlijke zielenheil; zij bad om medelijden met de wereld. Dat was een van haar diepste inzichten. Zij voegde de daad bij haar gebed en verbond aan haar mystieke ervaringen de consequentie onvermoeibaar tussen strijdende partijen te bemiddelen en vrede te stichten, openlijk en

in ondubbelzinnige termen. Zo sprak zij in Avignon paus Gregorius xi in zulke dringende bewoordingen toe om hem te bewegen naar Rome terug te keren, dat hij gevolg gaf aan haar wens. Zij sprak en schreef duidelijke, directe taal, waarbij zij keer op keer de geestelijkheid onder vuur nam, zonder daarbij ooit het respect te verliezen. Zij stond in contact met toonaangevende personen in de wereld, bleef hoffelijk, maar ging op voet van gelijkheid met hen om. De kerk bleef zij haar hele leven trouw.

Theresia van Ávila, twee eeuwen na Catharina van Siena, in 1622 heilig verklaard, trad op achttienjarige leeftijd toe tot de karmelietessenorde in Ávila.⁷ Kort daarna werd ze ernstig ziek en kreeg ze visioenen. Ze raakte voor korte tijd in coma en genas weliswaar, maar ze hield jarenlang verlamningsverschijnselen en haar gezondheid bleef gebrekkig. Theresia ontwikkelde zich tot een vrouw met grote economische en juridische kennis en een doortastend optreden, waarmee zij de karmelietenkloosters hervormde. Daarbij kreeg zij kritiek vanwege haar vrijmoedigheid en bewondering voor haar rechtlijnigheid. Ze was een bekwaam onderhandelaar, maar soms raakte ze tijdens een vergadering plotseling in mystieke vervoering. Ondanks zulke momenten, waarop zij voelde hoe God zich in haar ziel openbaarde, bleef zij praktisch en zakelijk van aard. Als vrouw en non bewoog zij zich zelfverzekerd als een man. Haar biograaf Francisco de Ribera schreef in 1590: '[Vrouwen als Theresia, die] met kracht hun hartstochten overwinnen en zich onderwerpen aan God, moeten mannen genoemd worden.'⁸

Marga Klompé was een van de katholieke vrouwen die Theresia bewonderden en in haar een model zagen voor, zoals Theresia's biograaf Cathleen Medwick het noemt, 'een energiek leven van de geest'.⁹ Vita Sackville-West schetste Theresia als de 'weldenkende, energieke, intelligente, temperamentvolle Spaanse' die veel gemeen had met de onafhankelijke vrouw uit het midden van de twintigste eeuw.¹⁰ In de loop der jaren raakte Theresia steeds meer doordrongen 'van de natuurlijke gaven die ik van de Heer ontvangen had – men zei, dat ze mij rijkelijk werden toebedeeld'.¹¹ En ten slotte: 'In plaats van te haken naar goddelijke gunsten, begon zij zich af te vragen wat zij voor God kon doen.'¹²

Uit deze summiere lijnen waarmee de twee heilige vrouwen geschetst zijn, doemen onmiskenbaar trekken van Klompé op: de sterke persoonlijkheid, het 'mannelijke' optreden, de wens pastoor te worden, de omgang met hooggeplaatsten... Wat het laatste betreft sprak Michel van der Plas in een interview over het adagium dat hij met eigen oren uit haar mond had gehoord

en dat zij zelf altijd in de praktijk heeft toegepast: onthoud nooit de waarheid aan de autoriteiten. Zeg altijd aan meerderen, aan autoriteiten precies de waarheid, zeg wat je op je hart hebt. Wees zeer vrijmoedig! [...] Ze is altijd zelf in haar contacten met koningin Juliana en Beatrix zeer helder geweest, ze heeft altijd die waarheid gezegd waarvan zij vond dat ze gezegd moest worden. Dat heeft ze ook op verschillende congressen gedaan ten opzichte van kerkelijke autoriteiten.¹³

Meta Boendermaker-Smit, die na de oorlog in Arnhem Klompés secretaresse was en altijd contact met haar heeft gehouden, vertelde in 2004: 'Ik weet nog wel dat als ze uit de kerk kwam, ze aan haar bureau ging zitten – ik zie haar nóg zitten, met haar hoofd in haar handen, en dan zei ze ook wel eens dat ze mystieke ervaringen had. Maar verder kan ik daar niks over zeggen. Ze heeft daar ook verder nooit wat over verteld.'¹⁴

Als deze herinnering klopt, zijn mystieke ervaringen Klompé niet vreemd geweest. Maar net als bij Catharina van Siena waren het ervaringen die haar als individu niet afzonderden. Ze weerhielden haar er niet van zich heel concreet in te zetten voor mensen, eerst in het onderwijs, daarna in de politiek en ten slotte in de kerk. Als Klompé dergelijke ervaringen heeft gehad, dan moeten die haar juist gesterkt hebben in het besef dat ze haar gaven moest gebruiken. De 'geestelijke verdieping' moest voor alles gaan om 'volkomen instrument' te kunnen zijn. Alleen zo zou zij iets goeds kunnen doen in de politiek. 'Dit heeft Catharina van Siena mij duidelijk gemaakt denk ik,' noteerde ze in 1948 in haar dagboek.¹⁵ En: 'Ik vond dat ik mijn van God gekregen gaven in de wereld moest gebruiken.'¹⁶

Het zal Klompé zeer deugd gedaan hebben dat Catharina en Theresia in september 1970 de bijzonder eervolle titel van kerklerares kregen. Het gebeurde tijdens twee plechtigheden in de Sint-Pieter in Rome, die zij bijwoonde samen met Barbara Ward (lady Jackson), beiden als lid van de pauselijke commissie *Justitia et Pax*. Marga Klompé vertelt: 'In het plechtige cortège dat binnenkwam liepen wél paters karmelieten mee maar niet één karmelietes. De volgende dag in de vergadering hebben Barbara en ik daar iets van gezegd want de plechtige benoeming van Catharina van Siena moest nog komen. Maar de week erna was er in het mannen-cortège ook weer niet één dominikanes te zien.'¹⁷

Het stak haar dat zelfs bij deze kerkelijke plechtigheden, waar recht gedaan en eer betoond werd aan twee belangrijke vrouwen in de geschiedenis van de katholieke kerk, tegelijkertijd zo pijnlijk duidelijk werd dat het Varicaan – zelfs na Vaticanum II – vrouwen negeerde. In december

1975, aan het einde van het Internationale Jaar van de Vrouw, op het hoogtepunt van de tweede feministische golf, schreef zij over het pries-terambt voor de vrouw: 'Ik geloof [...], dat wanneer de vrouw in onze Kerk een grotere invloed zou krijgen, dit van enorme betekenis zou zijn, ook met name in het pastorale veld. [...] Op haar eigen merites heeft de vrouw recht op het ambt van priester.'¹⁸ Ruim anderhalf jaar daarna sprak zij weer duidelijke taal: 'Overigens heb ik grote moeite met de principiële afwijzing door het Vaticaan van de vrouw in het [kerkelijk] ambt. Dat is je reinste discriminatie.'¹⁹

Volgens een artikel van Rex Brico in *Elseviers Magazine* van 19 februari 1972 met als titel 'Kardinale kans voor Klompé?' ging het gerucht dat onder de dertig kardinalen die paus Paulus VI dat jaar zou benoemen, misschien wel een vrouw zou zijn en dat er een kans was dat Klompé daarvoor in aanmerking kwam. Maar kon een vrouw wel kardinaal worden?

Tijdens de bisschoppensynode in het najaar van 1971 werd weer bewogen gediscussieerd over de – vooral voor de oecumenische dialoog – belangrijke kwestie van 'de vrouw in het ambt'. Een opmerking van paus Johannes XXIII in zijn encycliek *Pacem in terris* (1963), 'Elk menselijk wezen heeft het vrije recht op die levensstaat, welke hij verkiest [...] en eveneens het recht om een roeping te volgen tot het priesterschap of het religieuze leven,' had eerder ook op Vaticanum II de gemoederen danig beroerd, maar zonder verandering te bewerkstelligen van de status-quo.²⁰ Een vrouwelijke kardinaal echter zou als een voorbereiding beschouwd kunnen worden voor de doorbraak van vrouwen in de katholieke kerk. (Het ambt van kardinaal is officieel niet, zoals dat van priester, een ambt in theologische zin; een kardinaal wordt dan ook niet gewijd maar benoemd. Kerkrechtelijk staat een kardinaal boven een bisschop, theologisch onder hem.) Optimistisch wordt in het artikel in *Elseviers Magazine* gesteld dat 'ook in Rome het pleidooi voor de gelijkstelling van de vrouw steeds meer aan kracht [zal] winnen'. Verschillende prominente katholieken werd naar hun mening gevraagd omtrent Klompé als kardinaal. De meningen waren sterk pro of contra. Piet Steenkamp, onder meer voorzitter van het Nederlands Pastoraal Concilie en de geestelijke vader van het CDA, zou het een voortreffelijke keuze vinden, maar Louis Knuvelde, toenmalig secretaris van het zeer orthodox-roomse Michael Legioen, vond het 'de grootste ramp die er voor de kerk zou kunnen bestaan'.²¹ Een week na het verschijnen van dit artikel zei Klompé in een vraagggesprek: 'Belachelijke zaak. Ik begrijp niet dat een paar serieuze mensen aan die vraagstelling überhaupt hebben meegewerkt.'²²

Marga Klompé, die zich als politica niet actief had beziggehouden met vrouwenbelangen en -rechten, toonde zich zeer betrokken bij de positie van de vrouw in de katholieke kerk. Zij had zich overigens al sinds de oorlog, in de context van het Katholiek Vrouwendispuut, beijverd voor meer vrouwen in belangrijke politieke functies. Maar ook hier ging het uitsluitend om katholieke vrouwen.

Er is nog een derde bijzondere vrouw die Klompés aandacht heeft getrokken. Het dagboek dat Klompé vanaf augustus 1948 gedurende een jaar bijhield, eindigt met stukken die ze overschreef uit *La pesanteur et la grâce* (De zwaarte en de genade), teksten van Simone Weil (1909-1943), vijf jaar na haar dood uitgegeven en ingeleid door de filosoof Gustave Thibon.²³ Simone Weil was filosofe, mystica en sociaal activiste. Ze vocht al jong voor de materiële en culturele belangen van de arbeiders en hoewel ze pacifiste was, nam ze deel aan de Spaanse Burgeroorlog. Langzamerhand kreeg zij meer belangstelling voor de religie en verdiepte zij zich meer en meer in de figuur van Jezus.

De door Klompé overgeschreven gedeelten zijn afkomstig uit de inleiding van Thibon. Eerst schrijft hij over het 'intense verlangen naar innerlijke loutering' van Weil. 'Met heel haar ziel reikend naar het zuiver en absoluut goede, waarvan niets hier op aarde haar het bestaan kan bewijzen, maar dat zij meer als werkelijkheid voelt dan alles wat in en rondom haar bestaat [...].’ Later gaat het over Weils vraag: 'Hoe kan men ontsnappen aan wat, in ons, gelijkstaat aan de zwaarte?’ Het antwoord in Thibons woorden (met tussen de aanhalingstekens citaten uit Weil):

Enkel en alleen door de genade. [...] Terwijl de zwaarte de wet van de schepping is, bestaat het werk van de genade eruit ons te 'ontscheppen'. God heeft er uit liefde in toegestemd niet meer alles te zijn, opdat wij iets zouden zijn; wij moeten er uit liefde [onderstreept door Klompé, GM] in toestemmen niets meer te zijn opdat God weer alles wordt. Het gaat er dus om in ons het ik teniet te doen, 'deze schaduw die geworpen wordt door zonde en dwaling, die Gods licht tegenhoudt en die wij houden voor een zijn'.

Het gaat om totale nederigheid, het onvoorwaardelijk instemmen om niets te zijn. Aan het eind schrijft Klompé in het Frans, min of meer Weil parafraserend: 'Het verlangen om aan de eenzaamheid te ontsnappen is laf.' En: 'Het is niet omdat God ons liefheeft dat wij hem moeten liefhebben. Het is omdat God ons liefheeft dat wij elkaar moeten liefhebben.'²⁴

Wat uit de door Klompé overgeschreven gedeelten naar voren komt, is de grote waarde die zij hechtte aan het 'niets' worden, het geheel leeg worden, opdat de ziel geheel van God vervuld kan raken. Het is een mystieke ervaring, van waaruit zij de roeping hoorde 'volkomen instrument' te zijn. Instrument om Gods liefde voor de mensen concreet te realiseren en vorm te geven.

Inzet voor de kerk tot 1971: werk in deeltijd

In de jaren van haar politieke functioneren heeft Klompé voor zover haar politieke werk en haar lichamelijke conditie het toestonden, zoveel mogelijk tijd en energie aan de kerk besteed. 'Dat werk in de kerk is er altijd geweest,' zei ze, 'maar door mijn politieke functie heb ik er nooit voldoende tijd voor gehad.'²⁵ In ieder geval kon zij het niet laten om ook tijdens haar veel tijd en energie vergende politieke activiteiten haar stem regelmatig te laten horen binnen de katholieke kerk.

Al in 1956 hield zij op de Duitse Katholiekendag in Keulen een – in haar eigen woorden – 'nogal opzienbarende rede' over de volgens haar nodige decentralisatie in de kerk van Rome.²⁶ Een jaar later sprak ze op het tweede wereldcongres van het katholieke lekenapostolaat in Rome. Het thema van haar rede, die blijkens een verslag in *de Volkskrant* van 8 oktober 1957 herhaaldelijk door bijval van het publiek werd onderbroken, was de verantwoordelijkheid van de Europese christenen, door het evangelie op hun schouders gelegd, voor de volkeren in Afrika en Azië. In 1960 sprak zij te München tijdens het Eucharistisch Congres, een internationaal katholiek congres voor geestelijken en leken, waarin het dogma van de eucharistie gevierd en gepropageerd wordt, en in 1964 op het Eucharistisch Congres in Bombay, waar zij in haar rede de mannelijke en vrouwelijke aard als elkaar aanvullend onder woorden bracht: 'God created us and gave us special talents so that we complement each other.'²⁷

Tijdens een vijfdaagse conferentie van de federatie van rooms-katholieke lekenorganisaties, de Organisations Internationales Catholiques (OIC), in juli 1966 te Londen, zorgde zij voor opschudding door in haar toespraak kritiek te uiten op de rijkdommen van het Vaticaan. Zij baseerde zich daarbij op een artikel in *The Economist* van 27 maart 1965, getiteld 'The Vatican's Riches'. Ze gaf de toehoorders in overweging een verzoek aan de Heilige Stoel te richten om het financieel beleid van de kerk zodanig te reorganiseren dat de kerk zich – naar de wens van de zestig miljoen leden van de OIC – zou doen kennen als de Kerk der Armen.²⁸ Eigenlijk

was het een profetische maning aan de kerk om zich te hervormen, in de traditie van de heilige Franciscus van Assisi, maar evenzeer van de karmelietessen waaraan Theresia en de dominicanessen waaraan Catharina zich verbonden hadden.

Een dergelijk profetisch moment had Klompé zelfs eens, in november 1970, toen ze als minister van CRM in Zierikzee het startschot gaf voor een campagne van de gezamenlijke kerken om de bevolking van het Deltagebied te steunen in het verwerken van de ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen aldaar. Nu had het Klompé al eerder geërgerd dat zij als minister niet rechtstreeks iets kon doen aan de 'materialistische consumptiëntentaliteit van ons volk'. 'Toen ben ik', vertelde zij zo'n veertien jaar later, 'uit mijn speech gesprongen en heb in een cri du coeur de Kerken het verwijt gemaakt, dat ik hun woord niet hoorde om hun leden duidelijk te maken, dat deze houding [de materialistische consumptiëntentaliteit, GM] niets met het evangelie te maken had. Ik stak als minister mijn nek uit en mocht dat eigenlijk niet doen.' Het werd haar, zo vertelde ze, op dat moment niet in dank afgenomen.²⁹

In 1977, toen ze 65 was geworden, zei Klompé:

Ik zie de toekomst van de kerk-als-instituut met duidelijke zorg tegemoet. Rome is te weinig profetisch, zwijgt te vaak over het onrecht in de wereld, is te centralistisch, niet oecumenisch genoeg. Dat kunnen steeds minder mensen accepteren. Velen stappen uit, onder hen, helaas, talloze jongeren. Dat stemt me soms erg bedroefd.³⁰

In de sfeer en de conclusies van Vaticanum II (1962-1965) vond Klompé veel van haar persoonlijke geloof terug. Ze was geïnteresseerd in de 'nouvelle théologie', vertelde ze, en las boeken van vooraanstaande Franse vernieuwingstheologen als Yves Congar, Marie-Dominique Chenu en anderen, allen door de paus aangewezen als officiële adviseurs tijdens Vaticanum II. 'Theologie werd mijn lievelingslectuur.'³¹ Hans van Munster, een gepromoveerd filosoof die Marga Klompé sinds 1970 goed heeft leren kennen, heeft talloze uren met haar aan vergaderingen deelgenomen en een bijzondere vriendschap met haar opgebouwd. Hij maakte in een interview opmerkingen die dit soort uitspraken van haar relativeren en nuanceren. Zo vond hij haar theologie niet zo diep gegrond. 'Ze dacht over alles wat godsdienst was vrij eenvoudig. Had ook helemaal geen belangstelling voor diepe theologische dingen, helemaal niet. [...] Marga was een traditioneel mens. In haar vroomheid was ze zo traditioneel als

maar zijn kon.' En ook: 'Ze was een diepgelovig mens, een heel diepgelovig mens.'³²

Als niet-theologisch geschoold, maar binnen de Nederlandse maatschappij en katholieke kerkprovincie invloedrijk persoon verkeek Marga Klompé zich wel eens op haar capaciteiten. Zo kreeg zij in juni 1973 het door Cornelia J. de Vogel, hoogleraar wijsbegeerte en theologe van internationale faam, geschreven boekje *Aan de Katholieken van Nederland. Aan allen toegestuurd*. De Vogel was een zeer erudiet geleerde, die haar behoudende positie in de kerk uitstekend kon onderbouwen met theologische en kerkhistorische argumenten, met name door haar grote kennis van de kerkvaders.³³ Ze had het boekje geschreven vanuit haar grote bezorgdheid over de ontwikkelingen in de katholieke kerk. Klompé bedankte haar voor toezending van het boekje en schreef dat ze nog geen tijd had gehad om het grondig te bestuderen. Zij had het vluchtig bekeken en schreef: 'Het viel mij op, dat [...] U met weinig concrete feiten, waarbij man en paard worden genoemd, Uw kritiek staft.'³⁴ Het ziet er werkelijk naar uit dat Klompé, die het met veel van De Vogels kritiek niet eens was maar in theologisch opzicht een leek, en die het boekje bovendien niet goed gelezen had, zich met haar kritiek op De Vogel heeft vergaloppeerd.

Paus Johannes xxiii had voor Vaticanum II 195 deskundigen aangewezen, die de concilievaders moesten bijstaan. Ze hadden geen stemrecht en mochten alleen spreken als hun advies werd ingeroepen. Klompés goede vriend Toon Ramselaar was deskundige op het gebied van het lekenapostolaat. Hij woonde het concilie bij en stuurde af en toe een uitgebreide rondzendbrief naar Nederland. Zo schreef hij op 20 oktober 1963:

Maar het Concilie zal nog door grote dieptepunten heen moeten gaan, eer de geest van triomfalisme geheel is verdwenen, de geest van hooghartigheid, zelfverzekerdheid en misvormde eerbied voor de gewijde macht, om plaats te maken voor een waarachtig verstaan van de levende wereld en een onbevangen oecumenisch denken [...]. 'Geduld ist alles', zegt Rilke.³⁵

Klompé zal deze woorden van haar vriend van harte beaamd hebben.

Gerechtigheid en Vrede

Op 26 maart 1967 verscheen de pauselijke encycliciek *Populorum progressio* (de vooruitgang der volkeren), waarin paus Paulus vi schrijft hoe belangrijk het is de gapende kloof tussen arme en rijke landen op te heffen; ook

bewoners van arme landen moeten kunnen beschikken over de goederen der aarde. In Vaticanum II was al uiting gegeven aan de mening dat er bij katholieken een groter bewustzijn gewekt moest worden van de armoede in de wereld. De encycliek, die dit duidelijk verwoordde, was het officiële startschot voor de oprichting van de pauselijke commissie *Justitia et Pax*, Gerechtigheid en Vrede, die door de oprichting van nationale commissies wereldwijd actief werd. De pauselijke commissie, die bestond uit geestelijken en leken, kon niet op eigen verantwoordelijkheid handelen, los van de Romeinse curie, maar had binnen de curie consultatieve bevoegdheid. De commissie moest *Populorum progressio* uitwerken en toepassen op de concrete werkelijkheid, met als kern de problematiek van de ontwikkelingslanden. Deze landen moesten met de rijke landen samenwerken op voet van gelijkheid en zo tot een rechtvaardiger en vredzamer samenleving komen. Belangrijk, zo niet het belangrijkste element hierin was: onrecht aan de kaak stellen en solidair zijn met de slachtoffers daarvan.³⁶

Op 6 januari 1967 al, de oprichtingsdatum van de pauselijke commissie *Justitia et Pax*, zo'n twaalf weken voor het verschijnen van *Populorum progressio*, schreef kardinaal Amleto Giovanni Cicognani, staatssecretaris van het Vaticaan, de officiële brief waarin Klompé benoemd werd tot lid van deze commissie, waarin ze negen jaar zitting zou hebben.³⁷ In een brief van 15 februari 1967 wenste de eveneens pasbenoemde voorzitter van de commissie, de Canadese kardinaal Maurice Roy, haar geluk en betreurde hij de manier waarop de benoeming in zijn werk was gegaan. Vier jaar later vertelde Klompé: 'Ik krijg een brief dat ik benoemd ben. Boem. Uit. Er wordt niet gevraagd of ik wel wil.'³⁸ Ook had zij, voordat de officiële brief haar had bereikt, in de krant al gelezen dat ze benoemd was. Ondanks deze stuntelige gang van zaken accepteerde ze de benoeming; de doelstellingen van de commissie waren haar te zeer uit het hart gegrepen.

Roy vroeg zich in zijn felicitatiebrief aan Klompé wel af of zij het commissielidmaatschap kon combineren met haar ministerschap; een paar dagen later zou hij weer in Rome zijn en daar informatie inwinnen omtrent de verplichtingen van de commissieleden.³⁹ Nog geen twee maanden later, op 12 april 1967, schreef Klompé hem een brief waarin zij meedeelde dat ze tot haar grote spijt niet in staat was de eerste vergadering van de pauselijke commissie *Justitia et Pax* bij te wonen. Als reden gaf zij op dat ze, in weerwil van haar plannen, toch de post van minister in het nieuwe kabinet moest accepteren 'in order to get a solution in a difficult political situation'. Zij moest die week helpen met het opstellen van de regeringsverklaring en bij de debatten daarover aanwezig zijn.⁴⁰

Ze besloot haar brief met drie opmerkingen die zij onder de aandacht van de pauselijke commissie *Justitia et Pax* wilde brengen. Ten eerste was zij het niet eens met de samenstelling van de commissie: met slechts één lid uit Azië, één uit Latijns-Amerika en de resterende veertien leden uit Europa, de VS en Canada konden er geen vruchtbare discussies gehouden worden over gerechtigheid en vrede in de wereld. Met deze kritiek was in september 1968, een klein anderhalf jaar later, nog niets gedaan, toen zij die persoonlijk nog eens bij het Vaticaan deponeerde. Haar tweede opmerking hield in dat ontwikkelingsactiviteiten belangrijk waren voor het bevorderen van de vrede. Tegelijkertijd moest hoognodig opnieuw een theologie van de vrede worden geformuleerd en nagedacht over activiteiten die de jongere generatie tot wereldburgers konden opvoeden. Haar laatste opmerking betrof de financiën. Een paar dagen eerder had zij de secretaris van de commissie, Joseph Gremillion, gesproken, aan wie zij de tekst had gegeven van de speech die zij in 1966 in Londen had gehouden over de rijkdommen van de katholieke kerk. 'Wider information,' schreef zij aan Roy, 'more openness on the financial resources of the church seems indicated, otherwise the prestige of the Papal Encyclical and of the work of the Committee will be greatly diminished.'

In de eerste vergadering van de pauselijke commissie *Justitia et Pax* in april 1967 werd de wens uitgesproken dat de Bisschoppenconferenties wereldwijd nationale commissies *Justitia et Pax* zouden instellen, bestaande uit geestelijken en leken, die nauw met de pauselijke commissie zouden samenwerken maar onder verantwoordelijkheid van de nationale Bisschoppenconferenties zouden vallen. Op 22 mei vroeg Klompé, die als lid van de pauselijke commissie dicht bij het vuur zat, aan kardinaal Alfrink of hij hierover op korte termijn met haar van gedachten zou willen wisselen. Ter voorbereiding van dat gesprek stuurde zij hem een memorandum waarin zij alvast met gedetailleerde suggesties kwam over de samenstelling en de werkwijze van de in te stellen nationale commissie.⁴¹ Een kleine vijf maanden daarna, 11 oktober 1967, schreef Klompé weer een memorandum, nu waarschijnlijk voor een groep mensen die bereid waren gevonden over de oprichting van een Nederlandse Commissie *Justitia et Pax* na te denken en te praten. Ook hierin deed Klompé weer uitgebreide suggesties.⁴² Een daarvan ging over een stuurgroep, bestaande uit leden van verschillende maatschappelijke geledingen. De hiervoor door haar voorgestelde mensen werden aangezocht en op een enkele uitzondering na kwamen zij op 29 februari 1968 bijeen om te beraadslagen. Klompé (een van de twee vrouwen tussen de negen mannen) leidde de discussie in en later voegde Gremillion zich bij de bespreking.⁴³ Deze bedankte haar een paar dagen

later voor haar gastvrijheid en behulpzaamheid gedurende zijn bezoek en vertelde haar dat hij de groep die hij aantrof 'an ideal and competent group in every way' vond.⁴¹

De nationale commissie *Justitia et Pax* in Nederland werd in 1968 opgericht met als doel het stimuleren van activiteiten op het gebied van vrede en ontwikkelingssamenwerking. Een van de leden was Ruud Lubbers – destijds nog actief in het bedrijfsleven – die toen voor het eerst in contact kwam met Klompé.⁴² Voorzitter werd Geert Ruygers, die al vanaf 1946 lid was van de Tweede Kamerfractie van de PVDA en tot de vooraanstaande mensen van de Katholieke Werkgemeenschap in die partij behoorde. Hij was buitenland-woordvoerder voor zijn fractie en een van de eersten die met overtuiging het belang van ontwikkelingssamenwerking bepleitten.⁴³ Na zijn dood in 1970 ging de commissie nadenken over een meer concrete doelstelling; zij beleefde in 1972 een nieuwe start met Marga Klompé als voorzitter. De doelstelling luidde: 'in de rooms-katholieke geloofsgemeenschap de bewustwording bevorderen omtrent ieders verantwoordelijkheid en mogelijkheid bij te dragen aan de totstandkoming van vrede en gerechtigheid, zowel in eigen land als in de wereld'.⁴⁴ Het ging de commissie vooral om groepen die onderdrukt werden, om de ontwikkeling van de volken (*populorum progressio*) en de rechten van de mens. De commissie was daarbij adviesorgaan voor de bisschoppen over kwesties van gerechtigheid en vrede.

Ondertussen bleek de curie in Rome nog niet goed met de pauselijke commissie *Justitia et Pax* uit de voeten te kunnen. Klompé schreef rond de jaarwisseling 1967-1968 een brief aan Barbara Ward, haar collega van de pauselijke commissie *Justitia et Pax*, met wie zij een vriendschappelijk contact onderhield. In deze brief ventileerde zij haar grote onbehagen over de curie, die een document had uitgegeven over de commissie zonder dat deze hierover geraadpleegd was. Ward schreef terug dat zij dit gevoel met Klompé deelde: 'It is ludicrous to issue in our [= de commissie *Justitia et Pax*] name documents upon which we have not been consulted and this we will have to make perfectly clear as a Commission.' Ward dacht niet dat het boze opzet was, maar eerder een totaal gebrek aan ervaring met de lekenwereld. Zij eindigde met de opmerking: 'Educating the curia will be one of our prime tasks in world education!'⁴⁵

Acht maanden later, van 18 tot 24 september 1968, hield de pauselijke commissie *Justitia et Pax* een algemene vergadering in Rome, waar de encycliek *Humanae vitae* (Van het menselijk leven) aanleiding gaf tot moeizame discussies. In deze encycliek van 25 juli 1968, waarmee de Romeinse curie volgens de kerkhistoricus Ton van Schaik 'revanche nam

op het Tweede Vaticaans Concilie'⁴⁹, werd een heel andere toon aangeslagen dan in *Populorum progressio*: inzake huwelijk en geboorteregeling werd periodieke onthouding als enige middel tot geboortebeperking toegestaan.⁵⁰ Volgens Klompé verwachtte men in het Vaticaan dat de commissie in haar geheel achter dit document zou staan. 'Langs allerlei wegen', schreef zij aan kardinaal Alfrink, 'heeft men getracht de commissie tot een uitspraak te krijgen, zo o.a. door ons een eed van geheimhouding te laten afleggen waarin meteen aanvaarding van alle pauselijke documenten werd meegenomen. De commissie heeft dit echter geweigerd. Het zal nog wel even duren voor de curie er op ingeschoten is om met dit soort colleges op de juiste wijze om te gaan. Wij moeten dus maar geduld hebben en volhouden.'⁵¹ Op 26 september kwam de commissie met een verklaring waarin zij scherpe kritiek uitte aan het adres van de VS en Europa, die de bijdrage voor ontwikkelingshulp hadden verlaagd. 'Bijzonder pijnlijk vindt de commissie het, dat Amerika zijn budget heeft verlaagd tot 1,6 miljard dollar, het laagst in 20 jaar, terwijl de bewapeningsgelden worden opgevoerd.'⁵² Tien jaar later, in 1978, zei Klompé in een interview: 'De commissie moest – zo was de opdracht – het godsvolk wakker maken. Paus Paulus VI zei: "Jullie moeten als een haan op het dak staan en kraaien." Toen we dat deden kregen we onmiddellijk moeilijkheden met het Staatssekretariaat [van het Vaticaan]. We mochten het onrecht niet "uitkraaien", maar alleen tegen hen fluisteren.'⁵³

Zelfbenoemd afgevaardigde in Rome

Intussen maakte Klompé in september 1968 van haar aanwezigheid in Rome gebruik om te spreken met Giovanni Benelli, 'the Pope's powerful nr. 2'⁵⁴ (*Time* magazine van 14 maart 1969), en met Paulus VI zelf. Als minister in de Nederlandse regering en als lid van *Justitia et Pax* wilde Klompé spreken over *Humanae vitae* en een lans breken voor de situatie in de Nederlandse katholieke kerkprovincie. Het gesprek met Benelli, de plaatsvervanger van staatssecretaris Cicognani, waarvoor een uur en een kwartier was uitgetrokken, verliep voor een groot deel allerm minst prettig voor Klompé. In een kort Franstalig memorandum voor Benelli en de paus had zij gesteld dat een deel van de Nederlandse katholieken aanstoot had genomen aan de encycliek, met name omdat hierin, vergeleken met *Populorum progressio*, veel minder waarde werd gehecht aan het geweten als belangrijkste criterium, bijvoorbeeld bij het besluit al dan niet van 'de pil' als middel tot geboortebeperking gebruik te maken. Men vroeg zich in Nederland ook af, aldus Klompé in het memorandum, waarom het

geoorloofd was in de oorlog met opzet te doden, maar waarom het niet was toegestaan 'de pil' te gebruiken als het menselijk leven gevaar liep door de groei van de wereldbevolking. Ook wees zij op de tegenstrijdigheid van uitspraken over de ouderlijke verantwoordelijkheid in beide encyclieken. 'Ik ben ongerust,' schreef zij, 'omdat het gezag van de kerk en van de Heilige Vader op het spel staan.'⁵⁵ En het memorandum over de situatie in Nederland eindigt zij zo: 'Onze kerk leeft. De tijd van de zelfvoldane burgers en het lauwe geloof is voorbij. Nog nooit werd er van hoog tot laag zo intensief en betrokken gesproken over God en zijn boodschap.'⁵⁶ Benelli reageerde daarop met onder meer de volgende uitspraken, door Klompé tijdens het gesprek opgetekend: 'Een beroep op het persoonlijke geweten leidt gauw tot subjectivisme. Het geweten moet door de Paus objectief worden voorgelicht.' – 'De pastoraal [zielzorg] heeft de taak de mensen van de juistheid van de pauselijke uitspraak te overtuigen.' Klompé had de indruk dat Benelli gebonden was aan een rigide standpunt en hieraan loyaal moest vasthouden.⁵⁷

Op de door haar positief geschetste Nederlandse situatie reageerde Benelli welwillend. 'Uw nuntius Felici spreekt in dezelfde geest en is een groot pleitbezorger van uw land hier in Rome.'⁵⁸ Het was dezelfde Angelo Felici die zo'n zestien maanden later, in januari 1970, boos de vergaderzaal van het Pastoraal Concilie zou verlaten, nog voor de uitkomst van de stemming over afschaffing van het priestercelebaat; hij gruwde van deze nieuwlichterij. Marga Klompé zou hem toen, tevergeefs, proberen tegen te houden.⁵⁹

Het gesprek met de paus op 25 september 1968, waarvoor een halfuur was uitgetrokken, maar dat hij met nog een halfuur verlengde, verliep niet veel anders dan het onderhoud dat Klompé met mgr. Benelli had. Wat betreft de situatie in Nederland was Paulus vi dankbaar voor de bemoeidigende geluiden. Maar hij had grote zorgen over de uitholling van het geloof, zoals die in zijn ogen met name bleek uit de *Nieuwe Katechismus*. Ook klaagde hij over de media in Nederland. Vroeger waren zij de grote trots van de kerk – hij noemde *De Tijd*, *De Maasbode* en de KRO – 'en nu reageren zij op de meest onheuse wijze tegen mij'.⁶⁰ Klompé antwoordde dat zij niet speciaal tegen hem waren gericht, maar dat het een algemeen maatschappelijk verschijnsel was: schoppen tegen het establishment. Op haar opmerkingen over *Humanae vitae* reageerde Paulus vi scherper dan Benelli. Hij vergeleek zijn eigen positie met die van Jezus, toen zijn volgelingen hem de rug toekeerden en hij aan zijn twaalf discipelen vroeg: 'Willen jullie ook weggaan?' 'Op mijn verschrikte vraag of dit wel vergeleken mocht worden,' schrijft Klompé, '[...] was de reactie: ik moet Gods

wetten veilig stellen.' De paus moest aan zijn encycliek zoals die er lag, vasthouden. Klompé heeft hem toen 'met alle respect gebeden en gesmeekt' om ten aanzien van de encycliek niet meer scherp te reageren, maar haar indruk was dat hij er niet over dacht iets terug te nemen. Haar eindindruk was die van een man die erg angstig was voor wat er in de kerk gebeurde. 'Hij is zoals de Engelsen zouden zeggen *scared to death*. Hij is opgesloten in een kleine groep, denkend in een zeer specifiek celibatair italiaans cultuurpatroon.'⁶¹

In 1985 schreef Klompé over het gesprek met Paulus vi het volgende:

Het is maar de vraag of in zo'n gesprek openhartigheid op prijs wordt gesteld. Naast alle reverentie heb ik die openhartigheid betracht in één audiëntie met Paulus vi in 1968. [...] Hij heeft mij laten uitspreken; hij heeft het gesprek zelfs een half uur laten uitlopen, maar daarna heb ik nooit meer een audiëntie gekregen. Ik ben toen en sindsdien wel moeten gaan geloven, dat vrijmoedigheid bij de H. Stoel een te zeldzaam verschijnsel is om er welkom te zijn. En dat geloof werd mij van bevoegd zijde in Rome bevestigd.⁶²

Tiny Muskens, emeritus bisschop en benedictijner monnik (broeder Martinus), vertelde in 2008 dat Marga Klompé inderdaad twee keer een poging heeft ondernomen Paulus vi te spreken te krijgen. De eerste keer ontving hij haar – dat moet dus bovenstaand onderhoud geweest zijn – en tijdens dat gesprek zou Klompé onder meer het onderwerp van (de afschaffing van) het verplichte celibaat aangesneden hebben.⁶³ De tweede keer dat zij audiëntie bij de paus aanvraagde, werd haar gezegd: 'De paus kan u niet ontvangen, hij kan zulke zware gesprekken niet meer aan.'⁶⁴

Toen ze weer thuis was uit Rome, schreef Klompé aan Alfrink:

U zult misschien vinden dat ik in mijn gesprek met de Heilige Vader vrijmoedig ben geweest. Ik kan U alleen maar verzekeren, dat ik er echt om heb gebeden het juiste woord te vinden. Mensen in gezag mogen niet zo geïsoleerd worden dat zij niet meer horen wat er in het (kerk)volk leeft. Als men dit soort geluiden ook uit andere werelddelen zal horen dan helpt het misschien op een goede dag toch nog.⁶⁵

Als een soort zelfbenoemde afgevaardigde van de katholieke kerk in Nederland bepleitte Klompé bij de paus de Nederlandse zaak, en dat was in die jaren volgens haar de zaak van de hervormingsgezinde katholieken. Soms zorgde ze ervoor in het Vaticaan haar verhaal te kunnen vertellen

kort nadat Luns bij de paus was geweest om zijn ideeën over de Nederlandse kerkprovincie te laten horen. Daar, in Nederland, vertelde Luns dan, werden ketterijen verkondigd en waren de bisschoppen te toegeeflijk en te links.⁶⁶ Klompé vertelde dan weliswaar haar eigen verhaal, maar het was duidelijk, gezien de manier waarop het Vaticaan tegen de ontwikkelingen in Nederland aankeek, dat de zienswijze van Luns in Vaticaanse oren veel aangenamer klonk. 'Klompé is daar wellicht inhoudelijk niet zo serieus genomen,' zei emeritus bisschop Huub Ernst voorzichtig.⁶⁷ Ton van Schaik formuleerde het zo: 'Ze werd wel keurig ontvangen, met alle egards die haar toekwamen, men knikte vriendelijk, en intussen had het geen enkele invloed. Marga zelf dacht dat ze er heel wat voor elkaar kreeg. Ze heeft dat geweldig overschat.'⁶⁸ Klompé zag wel dat er weinig reden was om optimistisch te zijn over de communicatie tussen de Nederlandse kerkprovincie en de Romeinse prelaten, zoals blijkt uit een uitspraak die zij deed tegenover 'haar' nieuwe pastoor van de Heilige Jacobus de Meerdere aan de Parkstraat in Den Haag, Harry Hofstede. Vanaf december 1979, toen hij zijn intrede deed in de parochie, bezocht hij haar in de daaropvolgende jaren meer dan eens. Tijdens een van die bezoeken – waarschijnlijk in 1982 – kwamen zij in gesprek over haar contacten met hooggeplaatste personen in het Vaticaan. Zij klaagde er toen over dat veel geluiden uit de Nederlandse kerkprovincie, zoals bepaalde voorstellen en initiatieven, in het Vaticaan in een bureaula verdwenen en daar ergens onderin terechtkwamen.⁶⁹ Zo realistisch was Klompé wel.

Het Vaticaan grijpt in

Ook voor Marga Klompé waren er grenzen aan haar onuitputtelijk lijkende energie. Zo kon zij nauwelijks deelnemen aan de zittingen van het Pastoraal Concilie, terwijl ze er ongetwijfeld haar stem luid en duidelijk had willen laten klinken.⁷⁰ Wel was ze bij de voorbereidingen betrokken; het *Concilie Journaal* nr. 1 van 16 mei 1966 meldde dat zij zitting had in de programmacommissie en twee weken later werd meegedeeld dat zij lid was van de Concilierraad.⁷¹ In de zomer van 1967 stond Klompé op de lijst van concilieadviseurs bij de 'overige deskundigen'. Ten slotte stond zij voor de derde plenaire vergadering in januari 1969 genoemd onder de overige genodigden als 'minister mej. dr. M.A.M. Klompé (verhinderd)'.⁷² Zij zat dus niet in een van de studiecommissies, die haar ongetwijfeld veel tijd gekost zou hebben. (Toon Ramselaar bijvoorbeeld zat in de subcommissie Kerk en Israël.) Ook komt Klompé nergens in de zeven delen van de rapportage over het Pastoraal Concilie voor als deelnemster aan de

discussies. In de rapportage van de vijfde en zesde plenaire vergadering, respectievelijk in januari en april 1970, staat bij de afgevaardigden van het bisdom Rotterdam Elsbeth Klompé vermeld namens de Vrouwen van Bethanië.

De onderwerpen die tijdens de plenaire zittingen van het Pastoraal Concilie behandeld zouden worden, werden door gespreksgroepen in het hele land voorbesproken. Eind februari 1967 meldde het *Concilie Journaal* dat er na een vluchtige inventarisatie 15.250 gespreksgroepen geteld waren. Dat er in dit stadium al veel belangstelling binnen en buiten de landsgrenzen was, bleek toen het episcopaat nog geen maand later een persconferentie gaf: de binnenlandse pers was bijna voltallig aanwezig en er waren verslaggevers uit de vs, Engeland, Duitsland, Frankrijk, België en Zweden. Ook de binnenlandse omroep was ruimschoots vertegenwoordigd.⁷³

Op 24 juni 1967 kwam paus Paulus vi met de encycliek *Sacerdotalis caelibatus*, waarin het priestercelibaat, in Nederland volop in discussie, gehandhaafd bleef. Drie maanden later, toen de voorbereidingen voor het Pastoraal Concilie in volle gang waren, richtte een groep van zeven katholieken, onder wie Klompé, zich in een adres tot kardinaal Alfrink waarin zij hem vroegen of hij zijn gezag en invloed wilde aanwenden om de mogelijkheid van een discussie over de koppeling van priesterschap en celibaat open te houden. Het adres was medeondertekend door bijna 140 katholieke prominenten uit de politieke, wetenschappelijke en geestelijke elite.⁷⁴ Die open discussie werd, zoals we al zagen, gevoerd tijdens het Pastoraal Concilie en had in januari 1970 als resultaat dat de overgrote meerderheid voor de afschaffing van het verplichte celibaat stemde. Korte tijd later accepteerden de bisschoppen dit besluit, met de prudente aantekening dat zoiets niet tot de Nederlandse kerkprovincie beperkt kon blijven en dat de paus geraadpleegd moest worden.⁷⁵ Toen was de maat voor het Vaticaan vol en werd deze opmerkelijke vernieuwingsgeestdrift resoluut de kop ingedrukt.

Rome greep naar een effectief machtsmiddel om de afgedwaalde schapen weer terug te roepen naar de kudde: op 29 december 1970 werd Ad Simonis benoemd tot bisschop van Rotterdam. Hij had op het Pastoraal Concilie zijn gezagsgetrouwe, conservatieve geluid al laten horen en in een interview gezegd dat het Pastoraal Concilie leed aan triomfalisme en grenzeloze hoogmoedswaanzin.⁷⁶ Met nuntius Angelo Felici had hij goede contacten en zo kwam zijn naam in Rome ter sprake. Volgens kro-verslaggever en Vaticaankenner Stijn Fens was het zelfs op aanraden van Felici dat Rome

maatregelen nam om de rebelse Nederlandse kerkprovincie weer in het gareel te krijgen.⁷⁷

Met de benoeming van Simonis ging de paus geheel voorbij aan de voordracht van drie namen die het kathedraal kapittel (het vertrouwens- en adviescollege van de bisschop) van het bisdom Rotterdam – na een uitgebreide en ingewikkelde inspraakprocedure – gedaan had. De emoties liepen hoog op, niet alleen in het bisdom, maar in heel katholiek Nederland. Korte tijd was de pasbenoemde zelfs 'de bekendste bisschop ter wereld'.⁷⁸ Toen de Nederlandse bisschoppen bleek dat de paus deze benoeming niet wilde herroepen, gaven zij op 12 januari 1971 een persbericht uit waarin zij 'duidelijk en zuinig' verklaarden dat zij Simonis als de nieuwe bisschop van Rotterdam in hun college opnamen.⁷⁹

Volgens Simonis had Marga Klompé begrip voor zijn opvattingen. In een kort na haar overlijden verschenen publicatie schreef hij dat ze vaak tegen hem zei: 'Wat u daar nu zegt, overtuigt me nog niet direct, maar het zet mij wel weer aan het denken.'⁸⁰ Misschien baseerde hij hierop zijn idee dat Klompé begrip had voor zijn opvattingen, maar het zal niemand verbazen dat zij het vaak geheel niet met hem eens was en erg veel moeite met hem had.⁸¹

Marga Klompé schakelt over naar voltijdse actie

Toen Klompé in de zomer van 1971 het politieke toneel verliet, kon zij meteen aan het werk in twee belangrijke kerkelijke commissies, een oecumenische en een katholieke. Een halfjaar eerder had kardinaal Alfrink haar al gevraagd of ze bereid was namens de katholieke kerk in Nederland zitting te nemen in de Sectie Internationale Zaken (SIZ) van de Raad van Kerken. Toen zij de vraag bevestigend had beantwoord, stuurde hij haar op 13 januari 1971 een brief waarin zij tot lid van de sectie benoemd werd. De bisschoppen hadden er, zo schreef Alfrink, begrip voor als zij pas actief zou worden na beëindiging van haar ministerschap.⁸²

Toen Hans van Munster in 1970 vicaris-generaal van de aartsbisschop van Utrecht was geworden, was de Bisschoppenconferentie slecht georganiseerd. Hij vertelde dat daarom voor de bisschoppen, en daarmee voor de katholieke kerk in Nederland als geheel, een secretariaat en een begeleidingscommissie werden opgericht. De laatste kreeg de naam Bisschoppelijke Beleidscommissie, een adviescollege voor de gezamenlijke bisschoppen dat in 1971 van start ging. De BKK bestond uit leken en geestelijken, onder wie de acht vicarissen – de rechterhanden van de afzonderlijke

bisschoppen – en het militair vicariaat, verantwoordelijk voor de geestelijke zorg aan de katholieken in het leger. Van Munster was erbij als vicaris-generaal van de Utrechtse aartsbisschop. De eerste vergadering werd gehouden op 2 augustus 1971. Er was toen al sprake van een eventueel toetreden van Klompé, maar als zij inderdaad lid zou worden, zo vond men, was het misschien bezwaarlijk om ook Cals te vragen, ‘gezien de verwante denkrichting van beide kandidaten.’⁸³ (Deze vergadering vond plaats vlak voordat bekend werd dat Cals ernstig ziek was.) Op 18 augustus werd Klompé welkom geheten bij de BBK, die, zoals in dezelfde vergadering werd besloten, als officiële naam zou dragen: de Beheers- en Beleidskommissie ten dienste van de Bisschoppenkonferentie.⁸⁴

Door het contact dat Van Munster en Klompé in de BBK kregen, werden ze al gauw goede vrienden.⁸⁵ De herinneringen die Van Munster aan haar had, klinken ons inmiddels vertrouwd in de oren: Klompé nam haar taak uiterst serieus, had altijd alle stukken gelezen, had overal terechte opmerkingen bij en ‘maakte zich boos dat dingen bleven liggen, dat we niet vlug genoeg opschoten’.⁸⁶ Dit lidmaatschap van de BBK, dat ze veertien jaar lang vervulde, zorgde ervoor dat ze al die tijd dicht bij de katholieke kerkleiding zat en nauw betrokken was bij het beleid – en de problemen – van de Nederlandse bisschoppen. Deze positie gebruikte zij optimaal, gevoegd bij het gezag dat zij ontleende aan haar titel als minister van Staat.

Door deze benoemingen – in de BBK en de Raad van Kerken – zat Klompé toen ze de deur van CRM voor het laatst achter zich dichttrok, meteen al op twee belangrijke plaatsen waar op landelijk niveau kerkelijk beleid gemaakt werd: in de katholieke kerk en in de gezamenlijke kerken.

Beroering rond Roermond

Zo maakte Marga Klompé ook van nabij de consternatie mee die ontstond toen het Vaticaan na de benoeming van Simonis in Rotterdam een tweede maatregel nam om de verdeelde katholieke kudde onder het ene kerkelijke gezag terug te brengen. Toen bisschop Petrus Moors van Roermond begin 1971 bekendmaakte dat hij om gezondheidsredenen zijn ambt wilde neerleggen, werd er in grote spanning afgewacht wie zijn opvolger zou zijn. Bij de bisschopswijding van Simonis op 20 maart 1971 had kardinaal Alfrink gezegd, doelend op de autoritaire manier waarop het Vaticaan het bisdom Rotterdam zijn wil had opgelegd: ‘Een herhaling van deze situatie moet tot iedere prijs vermeden worden.’⁸⁷ In deze roerige jaren van katholieke vernieuwingsdrift stonden Alfrink, zijn medebisschoppen en andere betrokkenen wel vaker verstoeld van Vaticaanse acties⁸⁸, en de

benoeming van Moors' opvolger was daarop geen uitzondering. Het kapittel vond dat de nieuwe bisschop van Roermond gematigd progressief moest zijn en deed een voordracht van drie kandidaten die zo aangemerkt werden.

Niet iedereen in Limburg was gecharmeerd van de nieuwe inzichten. Er waren ook gelovigen die de oude liturgie terug wilden en niets moesten hebben van discussies over zaken als homoseksualiteit en abortus. Uit deze hoek kwam een officieuze alternatieve lijst met kandidaten, waarop onder meer de naam Jan Theodoor Joosten prijkte, de deken die op het Pastoraal Concilie schouder aan schouder met Simonis conservatieve denkbeelden had verwoord. In Rome werd hij als de meest geschikte opvolger van Moors beschouwd, vernam Alfrink in een gesprek dat hij begin januari 1972 in Utrecht had met een afgevaardigde van Paulus vi. Toen Alfrink liet merken dat hij de benoeming van deze Joosten onverstandig zou vinden, noemde de afgevaardigde terloops een zekere Jo Gijsen, rector van het zusterhuis in Nunhem. Deze naam, waarover Moors hem al in zeer negatieve zin had geschreven, was Alfrink op dat moment ontschoten, en een paar dagen later, op dinsdag 11 januari, vergat hij de naam Gijsen te noemen in de bisschoppenvergadering. De bisschoppen besloten toen wel om de paus per telegram te vragen Joosten niet te benoemen.⁸⁹ Ook Simonis was het daarmee eens, maar het is heel goed mogelijk dat hij toen al wist hoe de kaarten in Rome lagen, met Gijsen als de hoogste troef.⁹⁰

Op 22 januari 1972 ontvingen de bisschoppen een brief van de paus zelf met de mededeling dat Gijsen benoemd was tot bisschop van Roermond. Toen dit in een communicé bekend werd gemaakt, werd er alom met verbijstering gereageerd. 'Het was of er een bom insloeg,' zei John Jansen, indertijd betrokken bij het Pastoraal Overleg in Limburg. Evenals de overgrote meerderheid van de bisdomleiding vond hij de benoeming een ramp.⁹¹ Ook Marga Klompé was geschrokken en vond dat zij actie moest ondernemen. Op 28 januari belde zij Jo Damen, de rector van het Pauselijk Nederlands College in Rome, en vroeg hem een diner op het college te arrangeren voor hen beiden met Benelli. Damen, die ook tegen de benoeming van Gijsen was, had er niet veel zin in, maar willigde haar verzoek toch in.⁹² Het geheime diner op het Nederlands College in Rome vond plaats op 4 februari 1972 en werd twee dagen later voortgezet met een nieuwe geheime ontmoeting. Toen die beëindigd werd, verlieten Klompé en Benelli het college langs de zusterstrap en de tuin. Maar al deze geheimzinnigheid had Klompé niets opgeleverd.⁹³

Een paar dagen voordat Klompé voor deze geheime missie naar Rome afreisde, werd haar op 1 februari in de actualiteitenrubriek *Hier en Nu* van

de NCRV gevraagd of ook zij teleurgesteld was over de gang van zaken rond Gijsens benoeming tot bisschop. 'Ja, dat is duidelijk,' antwoordde zij, waarna ze memoreerde dat de kerk de laatste jaren opgeroepen werd in de samenleving te staan en dat leken, ambtsdragers en bisschoppen samen nieuwe vorm moesten geven aan het evangelie. 'Nou, dat hebben wij serieus genomen,' zei Klompé. Maar dat er in Rome begrip was voor het zoeken naar nieuwe vormen en voor de behoefte aan overleg, dat gevoel heeft men niet gehad. Men had wel het idee, volgens Klompé, dat de voorstellen, zorgvuldig tot stand gekomen, tegen de achtergrond van het pogen een bepaald beleid op te bouwen, zonder meer opzij waren gelegd. 'Maar ineens afwijzen, terwijl men zo ontzettend druk en geëngageerd bezig is, dat heeft de mens natuurlijk in de ziel gegriefd en dat moet toch voor de bisschoppen ook een grievende zaak zijn, omdat de bisschoppen in Nederland wel degelijk dat beraad met hun pastores en met hun leken mogelijk maken [...].'⁹⁴

Klompé vond dat de teleurstelling van de bisschoppen over Gijsens benoeming uit het communiqué weliswaar naar voren kwam, maar dat het wel 'een beetje een meer expliciete, een duidelijker teleurstelling' had kunnen zijn. Waarop ze ten slotte de gelovigen die zeiden 'voor mij hoeft het niet meer', bezwoer om binnen de kerk te blijven. 'Ik geloof dat dat erg nodig is. En de velen die teleurgesteld zijn, geven daar eigenlijk mee te kennen hoe ze van de kerk houden. Erin blijven dus.' Iets in diezelfde geest zei Klompé bijna zes jaar later, in november 1978; toen gaf zij uiting aan haar overtuiging dat velen die zich van de kerk verwijderden, gelovige mensen en goede christenen konden zijn. 'In vele opzichten geven zij misschien beter gestalte aan het evangelie dan vele christenen die elke zondag in de kerk zitten. [...] dat velen hardnekkig pleiten voor een andere Kerk vind ik een hoopvol teken.'⁹⁵

En weer vijf jaar later, op 8 juli 1983, een dag nadat de benoeming van Simonis als opvolger van aartsbisschop Johannes Willebrands bekend was geworden en weer heel wat stof deed opwaaien, drukte Klompé zich in een televisie-uitzending van KRO's *Brandpunt* juist heel gematigd en voorzichtig uit, alsof ze bang was voor verdere polarisatie. Over de mensen die de kerk verlieten of overwogen dat te doen, zei ze: 'Ik zou willen zeggen dat degenen die dat wel zouden doen, toch wel een heel beperkte opvatting hebben over wat kerk is.'⁹⁶ Dit was een heel andere mening, waarin het persoonlijk geweten, dat zij zo belangrijk vond en op jonge leeftijd haar leerlingen voorhield, niet voorkwam.

De beduchtheid voor polarisatie was ook al te horen in het vraaggesprek van 1 februari 1972: op Rome had zij geen kritiek. Het gebrek aan

communicatie tussen Rome en Nederland was, dacht ze, te wijten aan cultuurverschillen tussen Noord- en Zuid-Europa. 'Wij' moesten zoeken naar een betere communicatie, zoals goede nota's maken over wat er aan de basis van de katholieke kerk in Nederland gebeurde en 'open staan' voor het overleg. Openlijke kritiek, moet zij gedacht hebben, zal polariserend werken en de eenheid, die toch al onder zware druk stond, nog verder in gevaar brengen.

Op 7 februari 1972 kregen de bisschoppen weer een mededeling uit Rome te verwerken: Gijsen zou, als eerste bisschop sinds het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, door de paus zelf in Rome gewijd worden. Daarbij werd Alfrink uitgenodigd de paus als een van de twee medeconsecrators te assisteren bij de wijding, een uitnodiging die een paar dagen later herhaald werd: de paus zou het zeer op prijs stellen als Alfrink aan de uitnodiging gehoor gaf. Wat deze, na uitvoerig beraad met zijn collega's, die er ook veel moeite mee hadden, met lood in de schoenen inderdaad heeft gedaan.

Op 11 februari, twee dagen voor de bisschopswijding van Gijsen in Rome, vroeg de KRO-radio een aantal betrokkenen wat zij hierbij dachten en voelden. Klompé kon zich, gezien de verdeelde geloofsgemeenschap in Nederland, wel voorstellen dat de wijding in Rome plaatsvond. Ze vond dat de kerk in alle pluriformiteit moest trachten de eenheid te bewaren. Ze betreurde de beslissing van de paus, maar dacht niet dat de steun van de bisschoppen aan de vernieuwingsgezinde katholieken nu weg zou vallen. Wel was het voor haar de vraag of Gijsen naar hen zou willen luisteren.⁹⁷

Emotioneler en directer waren in datzelfde radioprogramma de reacties van enkele anderen. Deken Willem Meijs van Hoensbroek: 'Ik was er kapot van.' Hij zag in de wijding te Rome geen teken van verbondenheid en het was 'het zwaarste kruis dat kardinaal Alfrink ooit droeg'. Frans Haarsma, hoogleraar pastorale theologie in Nijmegen: 'Ik ben erg verdrietig.' Hij dacht dat velen er geen teken van verbondenheid met de wereldkerk in zouden zien en vreesde toenemende verdeeldheid. Herman Fiolet, katholiek oecumenicus en secretaris van de Raad van Kerken: 'Ik ben er verdrietig om.' Nu is, zei hij, de katholieke kerk in het gesprek met de andere kerken een ongeloofwaardige gesprekspartner. Het zal zelfs leiden tot antipapisme en verharding binnen de andere kerken. Aan de andere kant gaven deken Joosten en Gijsen zelf vanzelfsprekend uiting aan hun blijdschap, waarmee de tweespalt duidelijk onder woorden was gebracht. Alfrink ten slotte benadrukte nog eens dat een bisschop een bruggenbouwer (pontifex) moest zijn en niet de representant van één bepaalde groep. Hij

was bang dat veel mensen nu zouden denken 'dat Rome onze bisschoppen niet au sérieux neemt'. De door Rome gevolgde procedure noemde hij een 'kwalijke zaak', waarvoor hij een jaar eerder bij de wijding van Simonis al gewaarschuwd had. 'Ik had gehoopt dat het zich niet zou herhalen.'⁹⁸

Zodra Gijsen zijn bisschopszetel in bezit had genomen, begon hij met harde hand het Limburgse geestelijke kader te zuiveren door een aantal mensen te ontslaan en te vervangen door geestverwanten. Hij schreef een lange 'Proeve van een visie', die lijnrecht stond tegenover de visie van zijn voorganger en de andere bisschoppen, en waarin de leken er bekaaid vanaf kwamen; de gelovigen werden teruggedrukt in de rol van passieve volgelingen. En Gijsen ging door met het aan de kant zetten van functionarissen, waarna het kader van het bisdom in overgrote meerderheid te kennen gaf dat de bisschop hun op die manier het werken onmogelijk maakte. Deze verontrustende situatie werd in Rome ter tafel gebracht door Klompé, die daar vanaf 20 mei 1972 verbleef als lid van de pauselijke commissie *Justitia et Pax*. Ze vroeg kardinaal Benelli in een gesprek of deze wilde bemiddelen, een vraag die een Limburgse delegatie een paar weken later herhaalde tegenover kardinaal Agostino Casaroli van het Staatssecretariaat. Ook Alfrink bood zich in Rome nog aan als bemiddelaar, maar werd als zodanig niet door de paus geaccepteerd. Half juli toog Gijsen ten slotte naar de paus, waarop het Vaticaan een paar dagen later in een brief meldde dat op Gijsen niets viel aan te merken en waarin zijn begrip, geduld en toewijding werden geprezen.⁹⁹

De situatie escaleerde in rap tempo en ruim een jaar later, op 21 augustus 1973, verklaarde Gijsen in een interview in *De Telegraaf*: 'Ik houd er ernstig rekening mee dat binnenkort de scheuring een feit zal zijn.' Dat het zover niet kwam, lag aan de nuntius en de Romeinse curie, die een uitspraak als deze toch wel te ver vonden gaan.

Toenemende polarisatie

Na de laatste zitting van het Pastoraal Concilie in april 1970 wilden de bisschoppen er een permanente voortzetting van, maar dan zo dat deze niet beleidsbepalend zou zijn, omdat zij dat niet konden combineren met hun eigen bisschoppelijke verantwoordelijkheid. Er zou derhalve een beleidsvormende en medeverantwoordelijke Landelijke Pastorale Raad (LPR) komen. Marga Klompé was in de BKK-vergadering van 10 november 1971 benoemd tot voorzitter van de BKK-subcommissie ter voorbereiding hiervan. Zij had een belangrijk aandeel in het opstellen van statuten en reglementen voor de LPR. De eerste bijeenkomst zou in oktober 1972

worden gehouden, maar werd op verzoek van Rome opgeschort. Ook deze vorm ging Rome te ver, omdat zo toch de verantwoordelijkheid van de bisschoppen en daarmee de hele kerkelijke hiërarchie in het gedrang zouden komen.¹⁰⁰

Op 26 augustus verscheen in *Elsevier* een interview met pater H. van Dijk van de behoudende rooms-katholieke groep Confrontatie, waarin hij felle kritiek leverde op de statuten van de LPR en zeer ingenomen was met de reactie uit Rome. Klompé vroeg toen ruimte voor een weerwoord, dat twee weken later, op 9 september 1972, gepubliceerd werd en waarin zij het verschil tussen 'beleidsbepalend' en 'beleidsvormend' benadrukte: in het laatste geval behield de Bisschoppenconferentie de eindverantwoordelijkheid. Wat haar bijzonder geschokt had, was Van Dijks suggestie – door *Elsevier*-redacteur Rex Brico een insinuatie genoemd – dat de statuten bedoeld waren om de bisschoppen de mogelijkheid te geven zich erachter te verschuilen. Zo liepen zij niet het gevaar, zoals Brico het uitdrukte, 'door Rome op de vingers getikt te worden'.

Daar de bisschoppen zich niet konden verdedigen tegen deze beschuldiging – weg te lopen van hun verantwoordelijkheid – deed Klompé dat in hun plaats 'in alle scherpte', zoals ze zelf zei. Ze wees daarbij op de nadruk die Vaticanum II had gelegd op 'de waardigheid en de verantwoordelijkheid van de leken', voor wie de bisschoppen 'bewegingsvrijheid en ruimte' moesten scheppen. Het ging naar haar mening om twee verschillende kerkvisies – zoals ook al in de debatten van Vaticanum II – en om de daarmee samenhangende manieren van gezagsuitoefening. 'Daarmee zullen we moeten leren leven. En omdat de liefde voor mij toch altijd hét gebod van het christendom is, zou ik willen zeggen: laten we dan op zijn minst proberen elkaar te verdragen en niet elkaar te verketteren. Dat vind ik het zorglijke; het voorbeeld dat wij hier in Nederland als geloofsgemeenschap geven van het verketteren. Dat vind ik heel erg.'¹⁰¹

Dertien jaar later, toen Klompé in een interview de groep Confrontatie noemde, die terug wilde naar de tijd van voor Vaticanum II, sprak ze nog eens duidelijke taal: 'Zij doen dat met middelen die zo onchristelijk zijn als de pest. Als je die blaadjes leest, ik lees ze niet meer want ik vind het zonde van mijn tijd, maar de laster die in de blaadjes van Confrontatie staat is onvoorstelbaar!'¹⁰²

Eind september 1972 was Klompé in Rome, waar zij met kardinaal John Joseph Wright twee gesprekken voerde over de LPR.¹⁰³ Zij vertelde hem dat de eigen verantwoordelijkheid van de bisschoppen bij de LPR onverlet bleef, maar hoe zij ook redeneerde, het werd haar pijnlijk duidelijk 'dat men er niet over piekert op korte termijn landelijke pastorale raden toe

te staan'. Teruggekomen in Nederland zei ze tegen de bisschoppen (zoals zij het zich dertien jaar later herinnerde): 'U mag het geen Raad noemen maar u hebt m.i. alle vrijheid om met uw gelovigen om te gaan zoals u dat wil en dan noemen we het dus Overleg.'¹⁰⁴ Zo werd er op 10 oktober een nieuwe vorm gecreëerd onder de naam Landelijk Pastoraal Overleg (LPO), een beknotte en afgezwakte LPR, waarvan de eerste vergadering door dezelfde BKK-subcommissie werd voorbereid. Maar ook hieraan kon het Vaticaan zijn goedkeuring niet hechten en Alfrink werd onder druk gezet om de eerste bijeenkomst te schrappen. Dat vond hij toch echt te ver gaan en zo gingen de uitnodigingen voor het LPO de deur uit. Ook nuntius Angelo Felici werd op 31 oktober 1972 uitgenodigd, en op 26 januari 1973 werd het LPO in Noordwijkerhout geopend met als thema 'rechtvaardigheid in de wereld'.

Bij het agendapunt 'Polarisatie' kwam ook de Roermondse problematiek ter tafel, ondanks het verbod van Felici om deze zaak ter sprake te brengen. Toen de eerste spreker hierover een verhaal hield, stond Felici resoluut op en liep boos weg, een handelwijze die na het Pastoraal Concilie niet erg verrassend meer was maar bij Klompé dezelfde spontane reactie teweegbracht als toen. Zij probeerde hem tegen te houden en riep hem toe: 'Mais il y a la liberté de parole ici!', waarop Felici zei: 'Mais aussi la liberté de s'en aller.'¹⁰⁵

Eind maart 1973 reageerde Gijsen met een lange brief aan de voorbereidingscommissie van het LPO 1973, waarin hij schreef dat zijn 'streven de polarisatie niet hoger te doen opblazen dan reeds het geval was, niet kon slagen, omdat bij de organisatoren en een aantal leden van het L.P.O. kennelijk de intentie leefde in Noordwijkerhout de heilige Stoel en de bisschop van Roermond te desavoueren'.¹⁰⁶ Hij schreef over een bepaalde groepering die eenzijdig en vrijwel ongenueanceerd oordeelde over de Heilige Stoel en zijn vertegenwoordiger en 'welke machtsmiddelen deze groepering meent te moeten benutten om een bisschop te dwingen in haar straatje te spreken en te handelen'. Klompé en vicaris A. Theeuwes ontwierpen een antwoord, dat op 10 april 1973 verstuurd werd, waarna twee maanden later een gesprek plaatsvond tussen Klompé, Theeuwes, Carl Grasveld (vicaris-generaal van de bisschop van Groningen) en Gijsen. Daarvan werd weer een verslag rondgestuurd, waarop Gijsen begin juli schriftelijk reageerde.¹⁰⁷ Dit alles mocht niet baten: op het LPO van eind augustus 1974 was Gijsen er niet meer bij.

Toen kwam de datum 5 juli 1975 in het verschiet, de 75ste verjaardag van kardinaal Alfrink en daarmee het moment dat hij zijn bisschopsambt zou neerleggen. In januari van dat jaar vielen in verband met de opvolging

al de namen van onder meer de bisschoppen Simonis en Gijsen. In diezelfde maand deed Klompé met de voormalige premiers Beel, De Jong en De Quay, KRO-voorzitter Th. Loerakker, NKV-voorzitter Wim Spit en Veringa, voormalig minister van O&W, een dringend beroep op het Vaticaan om als opvolger iemand te benoemen die acceptabel zou zijn voor brede kringen in de gemeenschap der gelovigen. Iemand die 'gevoelig is voor wat er in deze tijd in alle oprechtheid leeft bij veel gelovigen, die zijn gezag weet uit te oefenen op een niet-polariserende wijze en die tegelijkertijd, in eenheid met de Heilige Stoel, de eerbied voor het leergezag en de tucht van de Kerk bewaart'.¹⁰⁸ Zij pleitten dus voor een gematigd progressieve aartsbisschop.

Om de opwinding en de teleurstelling waarmee de benoemingen van Simonis en Gijsen gepaard waren gegaan nu te vermijden, maakte het Utrechtse kapittel al vóór Alfrinks verjaardag een voordracht van drie kandidaten uit het eigen bisdom. Na het initiatief van de zeven prominenten echter richtte het Vaticaan, volgens journalist Richard Auwerda, de aandacht op kardinaal Jo Willebrands, de president van het Romeinse Secretariaat voor de Eenheid onder de Christenen. Deze had aanvankelijk moeite met zijn kandidatuur, maar toen de paus liet weten dat hij zijn oecumenische functie in Rome, waaraan hij zeer gehecht was, mocht blijven vervullen, stemde hij toe. Wel wenste Willebrands dat er een vicepresident als plaatsvervanger kwam, hetgeen op het laatste nippertje gebeurde, vlak voor de publicatie van zijn benoeming. De vicepresident van de pauselijke commissie *Justitia et Pax*, Ramón Torrella Cascante, zou die functie neerleggen en Willebrands' plaatsvervanger worden.¹⁰⁹

Daags na de bekendmaking van Willebrands' benoeming tot opvolger van Alfrink, zond de KRO-radio een aantal korte vraaggesprekken uit met reacties op dit nieuws. Hans van Munster, die als vicaris-generaal in Utrecht zeer veel met de nieuwe aartsbisschop te maken zou krijgen, verheugde zich over Willebrands als man van het midden met respect voor de verschillende stromingen binnen de kerk. Hij hoopte dat Willebrands tegengestelde stromingen met elkaar in gesprek kon brengen als man van de dialoog. 'Ik hoop dat hij een *deus ex machina* is en tegenstellingen kan oplossen,' zei hij op 21 december 1975 in *Echo*. Ook Marga Klompé, die zich nogal druk had gemaakt over de opvolging van Alfrink, was 'erg blij' met de benoeming. Zij had het idee dat de lijn van Alfrink kon worden doorgetrokken. Willebrands had zij in een interview horen zeggen: 'Ik wil luisteren en proberen in de diversiteit de eenheid te bewaren en te herkrijgen.' En dat was precies wat Alfrink had gedaan. Willebrands zou echter, zo bleek later, soms links-, soms rechtsom gaan en daarmee Klompé

af en toe meer zorgen baren dan Alfrink had gedaan. Op 2 augustus 2006, een dag na de dood van Willebrands, schreef *Trouw* dat hij enerzijds de Vaticaanse eis had genegeerd om alle gehuwde priesterdocenten bij het katholieke hoger onderwijs te ontslaan en pastoraal werkers de hand boven het hoofd had gehouden, anderzijds korte metten had gemaakt met het verzoek van het Landelijk Pastoraal Overleg om in Rome vrouwelijke priesters te bepleiten.¹¹⁰

Toch zou in de acht jaar dat hij aartsbisschop zou zijn, de vriendschap tussen hem en Klompé hechter worden. 'Ik ken kardinaal Willebrands vrij goed,' zei Klompé op 21 december 1975 in *AVRO's Radiojournaal*, 'en weet dat hij een sterke pastorale dimensie heeft.' Een persoonlijke brief begon zij met 'Lieve Jo' en ondertekende zij met 'Marga'; zij vond dat hij een warme, hartelijke persoonlijkheid had, die echter niet altijd even duidelijk overkwam bij anderen.¹¹¹ Willebrands dineerde wel eens bij Klompé thuis, waarbij zij dan samen over allerlei zaken praatten.¹¹²

Meteen na zijn benoeming tot aartsbisschop in december 1975 kreeg Willebrands te maken met de tweespalt onder de bisschoppen en binnen het bisdom Roermond. Daarbij gaf Gijsen veel meer problemen dan Simonis, die niet zo'n autoritaire houding aannam. Simonis zei eens, in 1978, dat hij zich verwant voelde met Gijsen, 'maar ik zou het altijd proberen te zeggen op de wijze waarop kardinaal Willebrands het zegt'.¹¹³ De toestand in Gijsens bisdom was bijzonder zorgelijk. In de loop van 1975 waren er drie 'min of meer officiële rapporten' met ernstige klachten over Gijsen vanuit het bisdom naar Rome gegaan.¹¹⁴ Een van deze rapporten was geschreven door twee psychiaters. Zij hadden schriftelijke getuigenissen over Gijsen verzameld uit de periode voor zijn bisschopsbenoeming en uit de periode daarna schriftelijke en mondelinge informatie bijeengebracht van priesters die Gijsen van dichtbij hadden meegemaakt. De ene psychiater was ongeveer vanaf Gijsens benoeming voorzitter in vergaderingen waarbij de bisschop aanwezig was, de ander 'was vanaf het begin sterk geïnteresseerd en heeft meerdere malen de kans benut Mgr. J. Gijsen bij zijn optreden te observeren. Hij had daarover reeds in een vrij vroeg stadium zijn waarnemingen en interpretaties op papier gezet (medio 1972)'.¹¹⁵ Het rapport was medeondertekend door elf collega's en functionarissen uit de Geestelijke Gezondheidszorg.

Op 18 augustus 1976 hadden Piet van Odijk, voorzitter van het Kathedraal Kapittel van het bisdom Roermond, en P.J.B. Coenen, officiaal (kerkelijk rechter) te Roermond, een gesprek met Willebrands over de toestand in dit bisdom, waarop zij in een schrijven aan de kardinaal van

18 januari 1977 nog een keer terugkwamen. Aan het eind daarvan constateerden zij bij Gijsen en zijn naaste medewerkers 'een vrijwel totale desinteresse voor wat er bij de hedendaagse mensen aan vragen en zorgen leeft. Tegelijkertijd een mechanisch, bijna robot-achtig, doorgeven van Romeinse directieven, al of niet door eigen bril bijgekleurd'.¹¹⁶

'De bisschop heeft tegen mij gelogen'

In de strenge winter van 1978-1979 was Klompé actief bezig met de problemen tussen de Nederlandse kerkprovincie en Rome en hield over die maanden een dagboek Rome-Nederland bij.

Op 9 december 1978 was er bij Klompé thuis een bespreking door een gedeelte van de BBK: de drie leken (onder wie Klompé zelf) en drie van de vicarissen. Zij bespraken een mogelijke strategie met betrekking tot de in wezen onbestuurbare katholieke kerkprovincie 'door de onverzettelijke houding van enige bisschoppen' en stelden vast 'dat de beide heren van Rotterdam en Roermond zo driest optreden, dat men de indruk krijgt, dat zij zich door Rome bevestigd voelen'.¹¹⁷ Afgesproken werd dat de drie vicarissen (Harrie Kuipers, Haarlem; John van Laarhoven, Den Bosch en Hans van Munster, Utrecht) een nota zouden opstellen over de onhoudbare situatie in katholiek Nederland. Vier leken – Klompé en Nelissen als BBK-leden met Veringa en Mertens – zouden dan in januari een missie naar Rome ondernemen, waar de nota dan al gearriveerd zou zijn, om deze bij de in oktober 1978 gekozen Johannes Paulus II zelf toe te lichten. Op 13 december kwam Willebrands bij Klompé thuis om met haar de warme maaltijd te gebruiken; zij deelde hem mee wat afgesproken was. In een lang en 'goed gesprek tussen vrienden' probeerde zij hem toen duidelijk te maken dat hij in Rome 'veel scherper' moest optreden en 'zijn gezag meer moe[s]t laten gelden'. Hij moest dus veel sterker in Rome optreden en er 'een veel strakkere houding' aannemen tegen 'de twee moeilijke bisschoppen'.¹¹⁸

Op 20 december 1978 werd Klompé gebeld door Albert van den Heuvel, die met een vervelend bericht kwam. Lukas Vischer, een vooraanstaand protestants theoloog uit Zwitserland met een belangrijke functie in de Wereldraad van Kerken, had in Rome gesproken met Jean Jérôme Hamer, secretaris van de Congregatie voor de Geloofsleer. Deze had Vischer verteld dat er in het Vaticaan nota's van de bisschoppen Gijsen en Simonis in omloop waren, die er nauwgezet werden bestudeerd. Al een paar weken eerder had Klompé – onder geheimhouding – van Piet Vriens, secretaris-generaal van de Kerkprovincie, vernomen dat er nota's over het Landelijk

Pastoraal Overleg en andere zaken van de beide bisschoppen naar Rome waren gestuurd.

Toen ze het verhaal van Van den Heuvel had gehoord, besloot ze hierover contact op te nemen met Simonis. Diezelfde avond nog belde ze hem op, maar Simonis zei haar dat er geen sprake was van een nota over het LPO. Zij vertelde hem toen vernomen te hebben dat een belangrijke functionaris van de Wereldraad van Kerken over de nota gehoord had van een voor-aanstaand lid van de congregatie van de Geloofsleer. Blijkbaar had zij zich vergist, zei ze tegen Simonis, maar hij moest begrijpen

dat ik geïnteresseerd was in zijn reactie en die van bisschop Gijsen naar Rome over het LPO, omdat ik er in het verleden zelf zoveel mee te maken had gehad, maar dat ik dus moest begrijpen, dat die nota er niet was, waarop de bisschop zei, dat niet alleen deze nota er niet was, maar dat er überhaupt geen enkele nota – op mijn vraag overigens – van hem naar Rome was gegaan en dat de laatste nota, die hij naar Rome had gestuurd, was van herfst '77 over zijn diocees ter voorbereiding van het ad limina-bezoek.¹¹⁹

De volgende dag belde vicaris Kuipers en vertelde Klompé dat hij gehoord had dat Simonis na het telefoongesprek met haar, volgens haar dagboek, de volgende dag tegen zijn staf had gezegd: 'Hoor es even, mej. Klompé heeft mij dit gezegd en ik heb toch maar ontkend, dat die nota er is' – de staf wist kennelijk dat die nota bestond – 'en ik heb gedaan alsof ik de indruk had, dat het alleen maar over het LPO ging, hoewel ze mij in wezen een bredere vraag heeft gesteld.'¹²⁰ Waarop Klompé nog eens nadrukkelijk noteerde:

Wat in het voorgaande staat heeft hij tegen mij gezegd: geen enkele nota van mijn hand of samen met de bisschop van Roermond is naar Rome gegaan anders dan in '77.

M.a.w. de bisschop heeft tegen mij gelogen. Hij heeft dat ook aan zijn staf medegedeeld en heeft daaraan toegevoegd: 'dat wordt een gevaarlijke juffrouw. Ik zal Rome tijdig waarschuwen voor deze tante, die zo vreselijk graag op het altaar wil staan.'

De 'gevaarlijke juffrouw' dacht vervolgens dat deze informatie afkomstig was uit de staf van Simonis. Ook zou dat wel de bron zijn, dacht ze, van het nieuws dat Gijsen kardinaal Joseph Ratzinger, de latere paus Benedictus XVI, in München had bezocht. Gijsen en Ratzinger hadden regelmatig

contact en konden goed met elkaar overweg. Zij zouden in München een hele dag hebben overlegd over 'de vreselijke toestanden in Nederland' en Ratzinger zou beloofd hebben naar Rome te gaan en op het hoogste niveau daarover te zullen spreken.¹²¹ Hoewel Klompé niet zeker wist of dit nieuws van Simonis afkomstig was – 'ik vind de bron bisschop Simonis een beetje onzeker' – en het ook nog eens via via bij Klompé terechtgekomen was, gaf zij ook deze informatie een paar dagen later door aan Willebrands. Deze vertelde haar dat de paus hem had gezegd dat hij in januari een gesprek met hem wilde over allerlei nota's die hij gekregen had.¹²²

Gijsen gooide nog eens olie op het vuur toen hij in een geruchtmakend interview met *Elseviers Magazine* van 20 januari 1979 zei dat de chaos in Nederland zo groot was geworden dat de paus moest ingrijpen. Gehuwde priesterdocenten aan de priesteropleiding moesten ontslagen worden en er moest streng de hand gehouden worden aan de katholieke moraal; homofielen, gebruikers van voorbehoedmiddelen en allen die medewerking verleenden aan abortus, mochten geen deel hebben aan de sacramenten.

Op 7 januari 1979 hadden de drie vicarissen die de voor de paus bestemde nota zouden schrijven, de definitieve versie gereed. Hierin is sprake van tegenstellingen die juist binnen het bisschoppencollege 'steeds scherper en zelfs onoverbrugbaar lijken te worden'.¹²³ Klompé, Nelissen, Mertens en Veringa, de vier leken die de nota ondertekenden en bij de paus zouden toelichten, wezen als oorzaak op het eenzijdige optreden van de bisschop van Roermond en de bijval die hij daarbij kreeg van de bisschop van Rotterdam. Een voorbeeld van Gijsens eenzijdige optreden, dat 'het gezag van de gezamenlijke bisschoppen ernstig ondermijnt en verlamt', was dat hij elke medewerking weigerde aan de Nationale Bisschoppelijke Vastenactie en de Pauselijke Missiewerken en het gezag van de Nederlandse Missieraad, het overkoepelend orgaan van alle missionaire activiteiten in Nederland, ondermijnde. Verder had hij kort tevoren zijn medewerking aan de Raad van Kerken opgezegd, wat des te harder aankwam omdat kardinaal Willebrands, president van het Secretariaat van de Eenheid onder de Christenen, zeer oecumenisch gezind was. Andere voorbeelden die zij noemden, waren de destructieve en ontmoedigende verklaringen die beide bisschoppen aflegden vóór de bijeenkomsten van het LPO en de volstrekt oncollegiale houding ten aanzien van de abortuskwestie. In de nota werd verder gesteld 'dat de sterke indruk bestaat dat de wijze van gezagsuitoefening van de Bisschop van Roermond, en met hem die van de Bisschop van Rotterdam, de bevestiging en de goedkeuring krijgt van de verschillende organen van de H. Stoel. De uitspraken, het optreden

en de uitlatingen van deze bisschoppen, ook in kleinere kring, geven daarvoor aantoonbaar aanleiding.' De vier ondertekenaars eindigen met de wens om met de paus 'een vertrouwvol en open gesprek' over de problemen te kunnen hebben.

In de avond van diezelfde 7de januari 1979 ontving Klompé de vicaris-generaal van Simonis, Ronald Bär, die de gladde wegen had getrotseerd om bij haar een glas wijn te drinken en een aantal zaken te bespreken. Klompé noteerde in haar dagboek:

Ik deel hem mee dat ik vernomen heb van getuigen, dat de bisschop [Simonis] in het LPO zich eigenaardig heeft gedragen door niet te verschijnen, maar wel achter de deur op een kiertje mee te doen. Hij [Bär] is het met mij eens, dat dit geen houding is voor een bisschop. Ik vertel hem daarnaast van mijn telefoongesprek met bisschop Simonis over evt. nota's naar Rome. Ik stel dat ik pas achteraf mij heb gerealiseerd, dat de bisschop erg paniekerig deed.¹²⁴

Klompé vertelde Bär niet dat zij wist wat Simonis zijn medewerkers had gezegd.

Weer naar Rome

In de morgen van 11 januari 1979 vertrok Klompé voor een zevendaags bezoek aan Rome. Zij sprak hier onder meer met Muskens, de nieuwe rector van het Nederlands College, over de mogelijkheden de informatiestroom richting Rome anders te laten verlopen. Zij bedoelde waarschijnlijk dat de informatie niet bij prelaten terecht moest komen die hoe dan ook tegen de vernieuwingen in Nederland waren. Daartoe werd een inventarisatie gemaakt van de klerikale bovenlaag in het Vaticaan, met als (reeds bekende) conclusie dat Nederland in Rome inderdaad 'in het verdomhoekje' zat.¹²⁵

Op 13 januari was het Klompé al duidelijk dat zij geen particuliere audiëntie kreeg bij Johannes Paulus II, waarna ze overlegde met de vooruitstrevende generaal van de jezuïeten Pedro Arrupe over een manier om de nota van de vier leken, die ze bij zich had, onder de aandacht van de paus te brengen. Dit moest gebeuren via de particulier secretaris van de paus, de Pool Stanislaw Dziwisz, maar contact met hem bleek niet te lukken. Vervolgens werd haar aangeraden – het begint wat op een spionageverhaal te lijken – de brief's morgens om acht uur bij de lift van de Damasushof af te geven aan iemand die op de hoogte was. Later kreeg zij

via via het bericht dat de nota inderdaad in handen was van de paus, wat ook Willebrands haar bevestigde: de paus zelf had hem verteld van de nota van de vier leken die hij had gekregen.¹²⁶ Alle moeite leek niet tevergeefs geweest te zijn, maar helaas, zo schreef vicaris-generaal Grasveld in Groningen later aan Klompé: zulke nota's en brieven van geëngageerde leken uit Nederland werden totaal niet serieus genomen in het Vaticaan.¹²⁷

Twee dagen later had Klompé een onaangenaam gesprek met Jean-Marie Villot, die als kardinaal-staatssecretaris de hoogste bestuurder in de curie was. Hij toonde weinig bereidheid op haar vragen in te gaan en al na krap twintig minuten vond hij het wel best en vertrok. Zij sprak overigens vooral met mensen die min of meer sympathiek tegenover haar stonden; de anderen, meestal hooggeplaatsten, hadden in het algemeen weinig of geen belangstelling voor haar boodschap en haar vragen. Het gesprek met kardinaal Casaroli van het Staatssecretariaat had volgens Klompé nog de meeste inhoud, maar het is heel goed mogelijk dat hij als echte diplomaat haar die indruk heeft gegeven zonder dat het werkelijk zo was. Dit gesprekje duurde ook maar twintig minuten en toen Klompé na enkele andere onderwerpen ten slotte de situatie in Nederland ter sprake bracht, sprak zij in dit verband over Gijsen, die zich aan een aantal zaken onttrok, waaronder de Pauselijke Missiewerken. Casaroli zei toen dat de bisschop van Roermond volkomen handelde volgens de afspraken van het betrokken *dicasterium* (departement). 'Ten slotte heeft de heer Casaroli beloofd, de zaken en de onrust, die ik op zijn tafel had gelegd, over te brengen aan de H. Vader.' Wat zij hoogstwaarschijnlijk niet te weten kwam en wat zich ook aan onze waarneming onttrekt, is het antwoord op de vraag: heeft Casaroli inderdaad gedaan wat hij beloofde of ging hij, toen hij de deur achter haar sloot, over tot de orde van de dag?

In de middag van 16 januari 1979 sprak Klompé met Willebrands op zijn bureau van het Secretariaat van de Eenheid, waar zij hem verslag uitbracht van haar belevenissen. Inmiddels was er een samenvatting binnengekomen van het opzienbarende interview met Gijsen in *Elseviers Magazine*, nog vóór de publicatie. Klompé: 'Op zijn vraag adviseer ik de Kardinaal, dat hij onder geen voorwaarde op dit moment zelf commentaar moet geven aangezien hij dezer dagen naar de Paus gaat en bovendien de letterlijke tekst niet kent.'¹²⁸ Later zou Willebrands het hele interview lezen en zeggen: 'Ik ben het voor tachtig procent met hem eens.' Deze uitspraak werd niet openbaar gemaakt.¹²⁹

Toen zij weer terug was in Nederland sprak Klompé op 28 januari 1979 met Veringa, die haar vertelde dat Willebrands zes dagen eerder voor de televisiecamera's een heel hard standpunt over homofilie had ingenomen.

Veringa, die ook aan dat tv-gesprek had deelgenomen, was er erg van geschrokken. Klompé vond dit belangrijk genoeg om te zorgen dat zij de tekst van die uitspraak in handen kreeg.¹³⁰ Zoals gezegd: deze kardinaal, die ernaar streefde 'in de diversiteit de eenheid te bewaren en te herkrijgen', baarde Klompé soms de nodige zorgen.

Ze eindigde haar dagboek Rome-Nederland met de mededeling dat er deining was ontstaan over de door haar in Rome achtergelaten nota, waardoor zij zich geroepen voelde opnieuw in actie te komen. Op de BBK-vergadering van 31 januari bleek tot haar ontzetting dat de vicaris van bisschop Ernst de nota had gelezen. Hij had deze van Ernst zelf gekregen. 'Hij heeft mij toen dringend beloofd dit geheel geheim te houden.'¹³¹ Dezelfde avond nog belde Klompé met vicaris Kuipers in Haarlem, die vertelde dat hij de tekst van de nota aan zijn bisschop, Zwartkruis, had gegeven, die hem weer had doorgegeven aan zijn collega Ernst. Dit alles was blijkbaar gebeurd zonder Klompés medeweten. Het zal haar zeer geërgerd hebben, maar daarover merkt ze in haar dagboek niets op.

Ook nog op die avond belde een verslaggever van het *Algemeen Dagblad* haar op met de vraag of zij in Rome was geweest en er een nota had gedeponereerd waar haar handtekening onder stond. Zij ontkende dit. Ze vond, zo schreef ze, 'dat deze man geen recht had op de waarheid'. Waar de bron hiervan nu weer gezocht moest worden, was haar een raadsel.¹³²

De volgende dag vergewiste Klompé zich ervan of de bisschoppen op de hoogte waren van de inhoud van de nota. Zo niet, dan wilde zij wel zorgen dat ze de nota toegestuurd kregen. Bisschop Ben Möller van Groningen stelde geen prijs op toezending en het duo Simonis-Gijzen kwam in dit verband niet ter sprake. Deze twee kwamen voor toezending van de nota blijkbaar niet in aanmerking.

Marga Klompé heeft jarenlang samen met andere progressieve katholieken veel tijd en energie gestoken in de relatie tussen het vernieuwingsgezinde deel van de katholieke kerk in Nederland en het Vaticaan. Zij moest het daarbij opnemen tegen uiterst conservatieve en traditionele geluiden die vanuit Nederland in Rome klonken. Maar zij liet zich niet ontmoedigen, dacht soms dat ze iets bereikt had, maar was ook wel nuchter genoeg om het effect van haar bemoeienis naar zijn geringe waarde te schatten. Gelukkig had zij ook nog haar werk voor gerechtigheid en vrede – *Justitia et Pax* – en in de oecumene als lid van de Raad van Kerken. Hier kon zij haar verlangen naar een betere wereld uitleven in activiteiten voor een maatschappelijke mentaliteitsverandering en tegen schendingen van de mensenrechten.

Het oorlogspad en de weg naar vrede

Polarisatie, oecumene en mensenrechten

Problemen met Gijsen duren voort

In 1980 – zij werd in dat jaar 68 – was Klompé nog steeds actief in veel kerkelijke en een klein aantal niet-kerkelijke instellingen. Zij was voorzitter van de Conferentie van Europese Commissies Justitia et Pax en van de commissie Justitia et Pax Nederland. Ook was zij voorzitter van de Sectie Internationale Zaken (siz) van de Raad van Kerken en maakte zij als lid deel uit van de Bisschoppelijke Beleidskommissie (BBK). Klompé was voorzitter van de Joint Task Force, een kerkelijk georiënteerde oecumenische werkgroep die onder meer het beleid van de Europese Gemeenschap wilde beïnvloeden op het terrein van de ontwikkelingssamenwerking. Verder was zij lid van de European Ecumenical Commission for Church and Society (EECCS) en voorzitter van het Comité d'Orientation van het Office Catholique d'Information sur les Problèmes Européens (OCIFE) in Straatsburg en Brussel. Van Klompés functies in niet-kerkelijke organisaties worden hier genoemd het voorzitterschap van de Nationale Unesco Commissie en van de stichting Biowetenschappen en Maatschappij.¹

Het was niet alleen Klompé en vele anderen, maar ook de bisschoppen duidelijk dat er met Gijsen – en in diens kielzog Simonis – niet viel samen te werken en dat er van hogerhand drastisch ingegrepen moest worden. Johannes Paulus II, sinds 16 oktober 1978 de opvolger van paus Paulus VI,

ontving in februari 1979 alle bisschoppen in particuliere audiëntie. In gesprek met de paus opperde Willebrands toen het idee om een 'bijzondere synode' van de Nederlandse bisschoppen in Rome te beleggen onder voorzitterschap van de paus, een synodale bijeenkomst die nog nooit in deze vorm had plaatsgevonden. In Nederland werd met gefronste wenkbrauwen en weinig vertrouwen tegen dit plan aangekeken, ook door topfiguren als secretaris-generaal Piet Vriens en vicaris-generaal van Utrecht Hans van Munster. Zij beschouwden het als 'een deftige manier van op het matje roepen' en waren bang dat Rome op deze manier zijn greep op de Nederlandse kerkprovincie zou verstevigen.² Maar er leek geen andere mogelijkheid te zijn en de RVK, de kerkprovinciale staf en de meeste medewerkers van de bisschoppen hoopten er het beste van. Opnieuw schreven vooraanstaande katholieken brieven aan de paus waarin zij hun mening lieten weten. Zo beoordeelde het kapittel van Roermond het beleid van zijn bisschop als bijzonder negatief en gaven achttien bekende katholieken – onder wie Klompé – in een brief uiting aan hun hevige ongerustheid over de manier waarop de Nederlandse kerkprovincie werd bestuurd; zij waren van mening dat kerkleiders een grote onderlinge tolerantie en zorgvuldigheid in de omgang moesten hebben en respect voor priesters en leken aan de basis.³

De bijzondere bisschoppensynode duurde van 14 tot 31 januari 1980 en eindigde met een zeker optimisme onder de bisschoppen, ondanks de besluitenlijst die werd gedomineerd door het hiërarchisch kerkmodel en waaruit geen aandacht bleek voor de collegialiteit, het Landelijk Pastoraal Overleg (LPO) en de rol van vrouwen. Wel was in een aanvullende regeling de belofte van Gijsen vastgelegd om weer te gaan samenwerken met de nationale missieorganisaties: de Pauselijke Missiewerken, de Bisschoppelijke Vastenactie en de Week van de Nederlandse Missionaris.⁴

Op 5 februari 1980 hield KRO's *Brandpunt* een nabeschouwing, waarbij ook Klompé aanwezig was; de uitgenodigde bisschoppen echter waren niet bereid of in staat aan het gesprek deel te nemen. Minpunten van de bijzondere bisschoppensynode vond Klompé haar centralistische karakter – centraal stond het gezag van Rome – en de onbespreekbaarheid van het priestercelibaat. Maar deze synode was volgens haar ook een proces geweest dat een positieve reactie teweeg had gebracht bij de bisschoppen: de bereidheid om tot eenheid te komen. Zij vond het mooi dat Gijsen weer zou samenwerken met een aantal instellingen. Ook constateerde ze: 'We zijn een beetje teruggefloten.' Toen ze dit zinnetje niet nader toelichtte, probeerde presentator Ad Langebent erop door te gaan, maar zij ging er niet verder op in.

Toen de bisschoppen, teruggekeerd in hun dioceses, het dagelijks kerkelijk leven weer hernamen, bleken de gewekte verwachtingen illusies. Zo schreef Willebrands: 'De bestaande conflicten kwamen opnieuw virulent naar boven. Als gevolg van het ontbreken van *communio* is de toestand snel verslechterd. Teleurstelling, verbittering, openlijk verzet tegen de bisschoppen, en wat misschien het ergste is, groeiende onverschilligheid tegenover de kerk, zijn de gevolgen.'⁵

In februari 1981, een jaar later, werd voor de hele maatschappij weer eens duidelijk hoe diep de kloof tussen de twee verschillende kerkvisies nog steeds was. In een oplage van twee miljoen werd in heel Nederland huis aan huis een pamflet verspreid met de titel 'Waarom 2 vastenacties?' en als ondertitel 'kiezen tussen: landelijke "Bisschoppelijke" Vastenactie en Vastenactie-Limburg'. Het pamflet was afkomstig van een actiegroep rond deken M.G.H. Gelissen in het bisdom Roermond en behelsde een aanval op de Bisschoppelijke Vastenactie Nederland. Volgens de nieuwe statuten van 1977, die alle bisschoppen goedgekeurd hadden, was het doel van de jaarlijks terugkerende Vastenactie hulp te geven aan de derde wereld. Dit gebeurde in de vorm van kleinschalige ontwikkelingsprojecten die vooral van sociaal-economische aard waren. Dit paste in een werkverdeling waarbij andere organisaties het medische werk, de verkeersmiddelen, het bouwen van kerken, de priesteropleiding en andere pastorale opgaven voor hun rekening namen. Landen uit de derde wereld dienden aanvragen in bij de Vastenactie. Deze maakte bij de behandeling daarvan gebruik van adviezen die vrijwel allemaal werden uitgebracht door instanties uit de landen zelf, opgericht of erkend door Bisschoppenconferenties en religieuze congregaties.⁶

Het pamflet van Gelissen repte over bevrijdingsbewegingen die 'met voorrang' op steun van de Bisschoppelijke Vastenactie konden rekenen en over de contacten met groepen 'die duidelijk communistisch' waren. Volgens het pamflet bediende men zich van

goedkope slogans van duur betaalde vastenactieprofeten, die geen enkele oplossing bieden voor de grote problemen waarmee de wereld worstelt. [...] Ook laat men met het geld van de gelovigen tientallen mensen af en aan reizen naar ontwikkelingslanden om 'kennis' te nemen van de problemen daar. Deze mensen kunnen echter niets van de problemen ginds oplossen en worden met 'snoepreises' gekocht tot vriend van de vastenactie. Zo kun je iedereen wel op reis laten gaan op kosten van een ander.⁷

De onverholen agressieve tekst van het pamflet maakte veel reacties los in kerk en maatschappij. Er kwam over de situatie in de Nederlandse katholieke kerk een 'brede stroom van analyses' in de media op gang en men vroeg zich af 'waar deze katholieke kerk op afstevent'.⁸ De bisschoppen minus Gijsen distantieerden zich nadrukkelijk van de actie van Gelissen. Zij vonden de beschuldigingen zeer ernstig en een ondermijning van de eenheid. Bisschop Bluysen van Den Bosch vond dat Gelissen op zijn vingers getikt moest worden.

Als een priester van mijn bisdom, en zeker een deken, dergelijke beschuldigingen zou lanceren aan het adres van de bisschoppen, van de vastenactie en andere organisaties, zou ik hem zéér zwaar kapittelen. Ik ben daarom benieuwd te horen wat mgr. Gijsen in deze gedaan heeft of alsnog van plan is te doen.⁹

Monseigneur Gijsen zweeg. Volgens zijn perschef J. Spanjaard kwam hij niet met een verklaring omdat 'het bisdom volstrekt buiten de activiteiten van deken Gelissen staat'.¹⁰ Drie dagen eerder, op 18 februari 1981, stond in *NRC Handelsblad* dat Gelissen Gijsen had ingelicht over de actie en dat deze er duidelijk heel blij mee was. In *Vrij Nederland* verscheen een paginagroot stuk over de 'manipulatietechnieken' van Gijsen en in *Elseviers Magazine* was sprake van 'Katholiek Nederland in oorlogsstemming'.¹¹

De Commissie Justitia et Pax Nederland schreef Gijsen een brief over het pamflet, waarin zij constateerde 'dat in dit geschrift op liefdeloze wijze aan mensen onrecht wordt aangedaan'. Justitia et Pax zag het als haar taak 'op te komen tegen onrecht, ook wanneer het gaat om onrecht binnen onze eigen Kerk'. Ze deed een dringend beroep op Gijsen zich alsnog ondubbelzinnig te distantieëren van de folder. Zijn zwijgen legde de commissie uit 'als een verkapte ondersteuning van het initiatief en als een ondergraven van de besluiten van de Bijzondere Synode. Dit gebeurt temeer daar alle andere Nederlandse bisschoppen zich nadrukkelijk en publiekelijk van het pamflet gedistantieerd hebben.' En hoopvol, maar tegen beter weten in: 'U kunt hierdoor tonen dat de Nederlandse bisschoppen eensgezind zijn [...]'. Was getekend: voorzitter Marga Klompé en secretaris B.A. Meulenbroek.¹²

In de BVK werd in die dagen heftig van gedachten gewisseld, ook over andere kwesties. Een onderwerp van discussie was op een bepaald moment het gebed, waarmee een van de vergaderingen werd geopend. Klompé zelf had, toen ze lid werd, gesteld dat het zinvol was om elke vergadering met een gebed te openen en van tijd tot tijd samen de eucharistie te vieren.

Van Munster: 'Dat heeft zij toen ingevoerd: het bidden en het eten van bruin brood. Niet omdat het gezond was, maar ze vond het overdreven dat wij broodjes aten. Je kon net zo goed bruin brood met kaas eten. Ze legde er de nadruk op dat we verplicht waren ons armoedig te gedragen.'¹³ Eind februari 1981 opende Klompé een van de vergaderingen met een gebed dat haar BKK-collega Jan ter Schure, vicaris-generaal van Gijsen in Roermond, zeer irriteerde door de volgende zinnen:

U [goede Vader] doorgrondt onze harten en weet hoe groot daarin onze zorg is. Zorg om onze Kerk in dit land, waarin opnieuw onenigheid en onverdraagzaamheid de kop opsteken, zorg ook om het centrum van onze wereldkerk, waar door het apparaat [het Vaticaan] met onze geloofsgemeenschap en met onze bisschoppen wordt gesold. Dat geeft ons wel een gevoel van machteloosheid.

Heer, sommigen vragen zich af, of wij nog wel geloofwaardig zijn door in colleges als dit verder mee te werken.¹⁴

Bij deze tekst valt inderdaad een kanttekening te plaatsen. Klompé, die een instrument van God wilde zijn, liet Hem vooral in de tweede zin van dit gebed eigenlijk weten hoe Hij de relatie tussen het Vaticaan en de Nederlandse bisschoppen moest zien. Ze legde God in dit persoonlijke gebed (het was immers geen liturgisch gebed) haar persoonlijke mening voor over de problemen en kon daarmee onmogelijk voor alle aanwezigen spreken. Daarbij bracht zij Onze-Lieve-Heer in verwarring door te spreken over 'onze bisschoppen', terwijl zij een zin eerder ook de 'onenigheid en onverdraagzaamheid' onder de bisschoppen bedoelde. Zij vervolgde het gebed op een positieve toon en bad ten slotte om de Heilige Geest. 'Heer, schenk ons vandaag uw liefdevolle en nadrukkelijke nabijheid, dan kunnen wij veel aan.'¹⁵ Klompé was geschokt door Ter Schures irritatie. Op 27 februari 1981 schreef zij hem een brief (een mooi voorbeeld van de gespannen verhouding die de schrijvende Klompé had met de Nederlandse taal) waaruit blijkt dat zij er samen over zouden praten en, wat Klompé betreft, ook bepaalde vraagstukken zouden bespreken waarover zij 'misschien' verschillend dachten.

Eén daarvan is, dat ik constateer – ook bij sommige bisschoppen – dat zij van mening zijn, dat wanneer men een kritische reactie heeft op het apparaat van de wereldkerk, dit betekent, dat men geen katholiek denken heeft. Ik merk dat ook aan de bisschop van Rotterdam [Simonis], die van mening is, dat wanneer men kritisch op een

uitspraak van de paus reageert, men meteen in de hoek wordt gezet, dat men niet meer katholiek denkt.¹⁵

Hoe het gesprek ook gelopen mag zijn, op 7 oktober 1984, drieënhalf jaar later, schreef ze Ter Schure een brief waarin ze hem gelukwensde met zijn benoeming tot hulpbisschop van Roermond, waartoe hij door Gijsen op 1 december gewijd zou worden. Een paar maanden later werd bekend dat de paus hem had benoemd tot opvolger van Bluysen in Den Bosch. Weer werd een progressieve bisschop vervangen door een bisschop met behoudende opvattingen, die bijvoorbeeld, toen hij de pers te woord stond, bekendmaakte dat hij homoseksuelen en allen die ongehuwd samenwoonden, zou uitsluiten van de sacramenten.¹⁶ Iets waarover Klompé en hij totaal van mening verschilden.¹⁷

Niet lang na de kortstondige opschudding binnen de BBK over Klompés gebed in februari 1981 volgde er wederom een opmerkelijke actie van Gijsen. Op 7 mei schreef hij een brief aan priester-politicus Jos Schreurs, waarin hij deze verbood zijn lidmaatschap van de Eerste Kamer (CDA) te continueren, omdat hij tien dagen eerder voor de abortuswet had gestemd. Schreurs, in dienst van het bisdom Roermond als aalmoezenier voor sociale werken in de oostelijke mijnstreek van Limburg, was als gelovig katholiek tegen abortus provocatus. In een perscommuniqué liet hij weten:

Bij de behandeling van de Abortuswetgeving heb ik vanuit mijn ethisch oordeel samen met anderen een politiek oordeel moeten uitspreken. Met mijn stem vóór de Abortuswet heb ik gezien mijn zedelijke afwijzing van abortus uitgesproken, dat de aangenomen abortuswet nu de best mogelijke is. Een belangrijke overweging daarbij is zeker geweest, dat de rechtsbescherming van het ongeboren leven als publieke plicht duidelijk in deze wet verankerd is.¹⁸

Volgens Gijsen had Schreurs in de ethische kwestie van de abortus het standpunt van de kerk moeten vertegenwoordigen, terwijl Schreurs van mening was dat hij met zo'n mandaat niet de eed had kunnen afleggen dat hij als parlementariër 'zonder last of ruggespraak' zou handelen. Als priester vertegenwoordigde hij het volk, niet de kerk. Vanwege de negatieve visie van de paus op deelname van priesters aan de volksvertegenwoordiging had een jaar eerder, bij Schreurs' eerste kandidaatstelling, op initiatief van Gijsen persoonlijk overleg plaatsgevonden met de andere bisschoppen. Omdat Gijsen zich nu tegen zijn Kamerlidmaatschap uitsprak, zou Schreurs ook nu graag zien dat zo'n overleg weer zou plaatsvinden.

De media stonden vrijwel unaniem achter de priester-politicus. Kardi-naal Willebrands liet op 13 mei 1981 weten het niet met Gijsen eens te zijn: 'De katholieke leden van de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoor-digen niet de kerk, maar het volk waardoor zij zijn gekozen.' Ook het CDA wees de gedachtegang van Gijsen 'categorisch' af.¹⁹

Deze keer vond geen overleg plaats tussen Gijsen en zijn collega's. Na drie weken nadenken en overleggen besloot Schreurs zijn Eerste Kamer-lidmaatschap op te zeggen. Eerder had hij al verklaard dat in geval van een keuze het priesterschap voor hem het zwaarst woog.²⁰ Op 1 juni 1981 werd hij opnieuw gekozen in de Eerste Kamer, waarna hij bij de fractie-voorzitter van het CDA en het partijbestuur meteen zijn lidmaatschap van de senaat opzegde.²¹

Schreurs had Marga Klompé opgebeld en met haar over zijn probleem gesproken; de laatste keer dat hij haar sprak was na zijn vertrek uit de Eerste Kamer. Een paar dagen later schreef Klompé hem een brief waarin zij nog eens bevestigde wat zij hem toen had gezegd: dat zij de manier bewonderde waarop hij in het conflict met Gijsen had gehandeld. 'U hebt strikt vastgehouden aan de principes, waarin u gelijk had; u hebt echter tezelfdertijd uw standpunt zodanig naar voren gebracht, dat u zowel tegenover de partij als ook met name tegenover de Kerk zo min mogelijk schade hebt toegebracht.'²² En, schreef zij, ze was dankbaar dat het priesterambt voor hem altijd voorrang zou krijgen. Ze had het gevoel dat het diocees Roermond dringend behoefte had aan priesters als Schreurs.

Een zeer hartelijke reactie, met een kanttekening. In plaats van de constatering dat Schreurs 'met name tegenover de kerk' zo min mogelijk schade had toegebracht – met andere woorden: hij was de actor – had zij natuurlijk kunnen schrijven dat hij de schade door bisschop Gijsen aan de kerk toegebracht, tot een minimum had beperkt. Misschien is haar deze implicatie van haar formulering ontgaan, of wellicht is hier sprake van een van die momenten waarop Klompé nolens volens vanuit haar loyaliteit aan de bisschoppelijke hiërarchie het niet over haar hart kon verkrijgen om van een bisschop te zeggen dat hij de kerk beschadigd had.

Ruim een jaar later, op 16 augustus 1982, werd Marga Klompé zeventig. Ze had ter gelegenheid daarvan tussen de zeventig en tachtig gasten uitgenodigd om op 14 augustus met haar een rondvaart door de Biesbosch te maken. De boot zou om zes uur 's avonds vertrekken en weer aanmeren tussen halftien en tien uur. 'Deze keer wil ik geen geschenk,' schreef zij in juni in de uitnodiging, 'ik kreeg de vorige keer een groot cadeau: een kleuren-tv, waar ik nog steeds van geniet. Nu écht níét!!! Uw vriendschap

en aanwezigheid aan boord zijn voor mij hét geschenk.²³ Daarom bedacht haar secretaresse Carla de Wit samen met Marga's oudere zus Hilde dat iedereen een roos mee zou nemen met een wens eraan bevestigd. Carla nam een grote vaas mee aan boord, waar zich zeventig gasten hadden verzameld, onder wie alle bisschoppen. (Of Gijzen en Simonis er inderdaad ook bij waren, vermeldt het verhaal niet.) Toen Carla dat zag, dacht ze: als we nou overboord slaan, is het hele episcopaat in één klap weg!²⁴

Charismatische vernieuwing

Omstreeks deze tijd had Klompé ook belangstelling gekregen voor de zogeheten charismatische vernieuwing binnen de katholieke kerk in Nederland. De bisschoppen hadden haar gevraagd hun contactpersoon met deze beweging te willen zijn. Het is moeilijk na te gaan of daardoor haar belangstelling gewekt werd of dat zij als contactpersoon gevraagd werd omdat zij al geïnteresseerd was. Pastoor Hofstede van de Heilige Jacobus de Meerdereparochie in Den Haag, die veel affiniteit met de beweging had, dacht het laatsre.²⁵

De charismatische vernieuwing is een nog steeds bestaande beweging die opkwam in de nadagen van Vaticanum II en streeft naar een innerlijke vernieuwing van de kerk, waarbij het persoonlijk beleefde geloof centraal staat. 'Charisma' moet hier worden verstaan als een gave die ingegeven wordt door Gods geest, zoals het 'spreken in tongen' (onbekende klanken), profetie en genezing, waarbij de gelovige een instrument van God is en daarom iemand lichamelijk of geestelijk kan genezen. Binnen sommige parochies gaven groepen parochianen vorm aan deze vernieuwing, maar Marga Klompé heeft zelf nooit behoefte gehad eraan deel te nemen. Ze zag er wel positieve aspecten aan, zoals de nadruk op het persoonlijke geloof. Toen ze het laatste jaar van haar leven ziek was, vond ze het prima als mensen voor haar genezing wilden bidden, maar ze nodigde geen mensen bij haar ziekbed uit om dat in haar aanwezigheid te komen doen. Elke vorm van *Schwärmerei* in de charismatische vernieuwing ging haar te ver.

Klompé had in haar contact met de charismatische vernieuwingsbeweging veel aan Hofstede. Zij bezocht een gebedsavond van een groep in zijn parochie, maar door haar aanwezigheid voelden de mensen zich niet vrij genoeg om zich te uiten. Later zei ze tegen Hofstede dat ze de groep niet erg charismatisch vond, waarop hij zei: 'Vind je het gek?' Ook is zij eens met hem naar een bijeenkomst geweest in de Laurenskerk in Rot-

terdam, waar de Canadese, in de Dominicaanse Republiek werkende missionaris père Émilien Tardif, een bekende naam in charismatische kringen, sprak en optrad.²⁶

In Klompés archief bevindt zich een beknopt rapportje, gedateerd 1 september 1982, waarin 'Ed' uit Colombia (een priester?) 'enkele gedachten over de R.K. charismatische vernieuwing in Nederland' onder woorden heeft gebracht.²⁷ Daarin komen elementen voor die haar zeer zullen hebben aangesproken. Het charismatische wordt gezien als 'openheid voor de [...] werking van Gods Geest', waarbij geen speciale aandacht wordt gegeven aan de geestesgaven. Er is sprake van 'oecumenische welwillendheid, [...] sociale betrokkenheid in de onmiddellijke omgeving, [...] groter Godsvertrouwen en meer innerlijke vrede, verlevendiging van het eigen geloof, met name sacramenteel leven, [...] grotere betrokkenheid op de noden in eigen omgeving.' Klompé vond dat deze groepen binnen de kerk geaccepteerd moesten worden en niet van de kerk en de bisschoppen moesten vervreemden.²⁸

Op 7 mei en 9 november 1982 schreef zij brieven aan aartsbisschop Leo Soekoto van Jakarta met een verzoek om informatie over de charismatische vernieuwing in Indonesië. Hij schreef haar een samenvatting van de richtlijnen die de Indonesische Bisschoppenconferentie – die er positief tegenover stond – voor de beweging had opgesteld. Enkele daarvan:

Niet overdrijven in het uiten van gevoelens en emoties. [...] Vermijd iedere vorm van 'jacht op karismas'. [...] Wees niet te spiritualistis, en geef je meer en meer aan de dienst voor medemensen. [...] Deze beweging mag de mensen niet verwijderen van liturgie, sacramenten en traditie van de Kerk.²⁹

Ook met deze en soortgelijke richtlijnen kon Klompé naar alle waarschijnlijkheid van harte instemmen. 'Het bidden zijn we misschien een beetje verleerd in de katholieke kerk,' zei ze op 26 november 1982 in het *Bisdomblad* van Den Bosch, 'maar dat betekent niet dat charismatische vernieuwing in de Heilige Geest het alleenrecht van de Geest of van het bidden zou hebben.' Naast aandacht voor het persoonlijke heil, vond Klompé, moest een christen het geloof praktisch uitdragen in deze wereld. Dat zou de consequentie moeten zijn voor het leven van een christen.

Mensenrechten en een nieuwe levensstijl

Justitia et Pax Nederland

'Wij kunnen geen bewustwordingsproces vanuit een centraal punt in Rome gaan ontwikkelen,' legde Marga Klompé in maart 1978 voor de KRO-microfoon uit namens de pauselijke commissie Justitia et Pax, 'want je zult in een arm land op een heel andere wijze met de mensen moeten spreken dan in een rijk land als bijvoorbeeld het onze. Toen heeft de voorzitter alle Bisschoppenconferenties aangeschreven en verzocht in eigen land een commissie in te stellen; dat te doen op de manier die het beste bij het land paste. Zo'n commissie zou niet vallen onder de pauselijke commissie, maar onder de Bisschoppenconferentie.'³⁰

Toen Klompé in 1972 voorzitter werd van de Nederlandse commissie Justitia et Pax volgden er jaren waarin zij zich met veel overtuiging sterk maakte voor de doelstellingen van de commissie: onrecht aan de kaak stellen en solidair zijn met de slachtoffers daarvan. Justitia et Pax had als doel in de rooms-katholieke geloofsgemeenschap de bewustwording te bevorderen omtrent ieders verantwoordelijkheid en mogelijkheid bij te dragen aan de totstandkoming van vrede en gerechtigheid, zowel in eigen land als in de wereld.³¹ In Nederland waren al zoveel organisaties die zich met verschillende aspecten hiervan bezighielden, dat het beter was niet een geheel nieuwe organisatie op te zetten maar een werkgroep op landelijk niveau in te stellen, die gebruik zou maken van alles wat er al was. Zo kon er goed samengewerkt worden met bijvoorbeeld Amnesty International en Pax Christi. 'Bevorderen' werd vooral: helpen bevorderen. Aanvankelijk waren er problemen, omdat de bestaande katholieke organisaties met enig wantrouwen naar de nieuweling keken en dachten 'dat er iets zou komen overkoepelen, wat helemaal niet de bedoeling was'.³² In 1972 ging Justitia et Pax in Nederland pas echt van start, terwijl met name de taakafbakening met Pax Christi nog wel een punt was. Jan ter Laak, in die jaren actief in het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) en Pax Christi Nederland, vertelde dat er bijvoorbeeld verschil van mening was over het contact met de Bisschoppenconferentie, die regelmatig advies nodig had over concrete kwesties van oorlog en vrede. Pax Christi vond zichzelf hiervoor het aangewezen adviesorgaan, waar Klompé de nodige moeite mee had. Ook over de problematiek van Israël en de Palestijnen dachten Klompé (lees: Justitia et Pax) en Pax Christi verschillend. De laatste had veel begrip voor de positie van de Palestijnen, terwijl Klompé – hoewel niet kritiekloos (zie hoofdstuk 7) – pro-Israël was.³³

De werkwijze van *Justitia et Pax* was deze: als er een probleem op tafel kwam, werd er eerst gekeken bij welke organisatie dat het beste op zijn plaats was. Daarmee werd dan contact gezocht met de vraag: zouden jullie dat probleem willen aanpakken? Maar er waren ook problemen die bij geen enkele groep thuishoorden; in zo'n geval ontwikkelde *Justitia et Pax* zelf activiteiten. Dit vertelde Klompé in een lang vraaggesprek dat op 24 maart 1978 door de KRO-radio werd uitgezonden. Ze vervolgde met de christelijke – niet specifiek katholieke – motivatie en inspiratie vanwaaruit de commissie werkte en die zij als volgt onder woorden bracht:

We proberen met elkaar christen te zijn. Wat betekent dat? Je gelooft in Jezus de Christus, die voor ons gestorven is – de verrijzenis is natuurlijk heel belangrijk – en die aan ons de taak heeft gegeven om als instrument in Gods hand in de wereld te staan en aan die wereld te werken om daar de plannen Gods een stukje verder te brengen. Maar dan vraag je je af: hoe doe ik dat dan? Wat zijn dan de plannen van God? Wat moet ik dan doen, wat voor instrument moet ik dan zijn? En dan ga je na, dan ga je terug naar de boodschap die Jezus in de evangeliën heeft gegeven. En dan wijs ik alleen maar op de Bergrede, naar de uitwerking van de Bergrede, waarin duidelijk een boodschap is van liefde die er moet zijn, van klaarstaan voor elkaar, naast elkaar gaan staan, elkaar helpen...³⁴

De Bergrede was een van Klompés geliefde Bijbelgedeelten. Een ander stuk dat voor haar veel betekende was Mattheüs 25:31-46, waarin Jezus tegen 'de rechtvaardigen' zegt dat zij hem hielpen toen hij hulp nodig had, waarop zij antwoorden dat zij hem nooit hulpbehoevend hebben gezien; waarom zouden zij hem dan geholpen hebben? In de Willibrord-vertaling antwoordt Jezus (Matteüs 25:40): 'Ik verzeker jullie, alles wat je voor één van deze minste broeders van Mij hebt gedaan, heb je voor Mij gedaan.' Klompé, in hetzelfde KRO-interview:

Maar wat betekent dat vandaag, in de wereld van vandaag, waar ieder jaar miljoenen mensen van de honger sterven, waar miljoenen mensen in gevangenissen zitten en gemarteld worden, om dat evangelie gestalte te geven? Het zijn onze broeders en zusters, dat heeft consequenties voor onszelf. [...] De kerk moet niet alleen met mooie verklaringen komen, maar moet in daden laten zien wat het betekent om die boodschap van het evangelie, die in wezen een bevrijdende boodschap is, waar te maken.

Dus protesteerde *Justitia et Pax* tegen het schenden van mensenrechten. Klompé vertelde dat de Nederlandse commissie op wereldniveau in een netwerk zat met de – op dat moment – zeventig andere commissies. Veel landen kwamen met noodkreten bij *Justitia et Pax* Nederland, zoals Japan, Zuid-Korea, de Filippijnen, Rhodesië (het huidige Zimbabwe), Zuid-Afrika en landen in Latijns-Amerika als Brazilië, Chili, Bolivia en Paraguay. Men vroeg om solidariteit, bijvoorbeeld in de vorm van een brief aan de president, of om geld voor de verdediging van mensen die gevangenzaten omdat ze bij de arme mensen in de sloppen en op het platteland 'evangelisch' werkten: ze leerden de mensen lezen en schrijven en een coöperatie te vormen op het platteland om zelfstandiger te kunnen zijn. 'Dat vinden die dictatoriale regimes levensgevaarlijk. [...] We hebben laatst aan Paraguay wat kunnen sturen en toen stuurden ze ons bericht terug: "Daardoor hebben wij een commissie kunnen opzetten en jullie zijn de eerste stoot daartoe geweest."' ³⁵

Soms nam de commissie contact op met de pauselijke commissie *Justitia et Pax* met het verzoek het staatssecretariaat van het Vaticaan te bewegen om de nuntius in een bepaald land bij een zaak te betrekken. Soms ging het, zoals in Argentinië, om een nuntius die Klompé goed kende en met wie zij dan rechtstreeks contact had. Ook de bekende Braziliaanse bisschop Hélder Câmara, geweldloos strijder tegen het onrecht dat de armen in de derde wereld werd aangedaan, kende Klompé naar eigen zeggen vrij goed. Zij had hem een paar keer ontmoet. Begin april 1972 werd in Utrecht de conferentie Het geweld der geweldlozen gehouden, waar onder meer Câmara en ds. Christiaan Frederik Beyers Naudé, welke laatste zich geweldloos verzette tegen de apartheid in Zuid-Afrika, als eregasten aanwezig waren. Klompé was er namens *Justitia et Pax*. Voor de televisiecamera's napratend over de conferentie stelde zij vast dat de rijke landen die de ontwikkelingslanden steunden, daarmee ook hun eigen cultuur en identiteit wilden opleggen aan die landen, hetgeen zij afkeurde als een misplaatst superioriteitsgevoel van de rijke landen. Nog twee van haar uitspraken: 'Als je de spiraal van geweld wilt doorbreken moet je honderd procent geweldloos zijn', en 'Gebed en meditatie zijn de basis van ons werken en denken'. ³⁶

In september 1972 vroeg Klompé een visum aan bij de Zuid-Afrikaanse ambassade om aan de belangrijkste kerken in dat land namens de Werkgroep actie Desmond zo'n 20.000 handtekeningen aan te bieden. Deze werkgroep was in oktober 1971 opgericht toen de Zuid-Afrikaanse regering pater Cosmas Desmond vijf jaar huisarrest oplegde; hij had de schrijnende omstandigheden aan de kaak gesteld waarin de Bantoes gedwongen leefden

in de zogeheten thuislanden. Met deze handtekeningen werd een oproep gesteund 'waarin aan de Kerken in Zuid-Afrika wordt verzocht met alle geweldloze middelen te trachten het lot van pater Desmond te verbeteren'.³⁷ Vier maanden na haar aanvraag werd Klompé het visum geweigerd omdat de reden van haar reis werd beschouwd als een inmenging in de binnenlandse aangelegenheden van Zuid-Afrika.³⁸

Ook binnen de Nederlandse maatschappij gaf de commissie aandacht aan mensen die in de verdrukking zaten. Klompé noemde 'de buitenlandse werkkrachten in ons midden', die zij weigerde gastarbeiders te noemen, omdat de Nederlandse samenleving deze mensen niet echt gastvrij ontving. Veel Nederlanders hielden zich liever afzijdig, omdat ze bang waren voor vreemdelingen met een andere levenswijze. Een paar weken voor de Kamerverkiezingen van 1971 had minister Klompé haar collega's Roolvink (ARP) van Sociale Zaken en Udink (CHU) van Ontwikkelingshulp verweten dat zij de buitenlandse werknemers veel te veel benaderden vanuit de vraag hoeveel economisch nut zij hadden en dat zij niet genoeg deden voor huisvesting van deze groep. Bovendien werd er geen ontwikkelingsgeld aan begeleiding en opleiding van deze mensen besteed.

Een werkgroep van deskundigen schreef op verzoek van Justitia et Pax pro deo het rapport *De Nederlandse samenleving en de buitenlandse werknemers*, dat in de zomer van 1974 uitkwam. Hierin werd uitgelegd welke problemen de mensen in hun land van herkomst hadden en ook werd de aandacht gevestigd op het probleem van de ontworteling waarmee zij in Nederland te maken kregen. Er werden in het rapport zeer kritische opmerkingen gemaakt over de kerk, die zich te weinig aantrok van deze mensen. Het rapport heeft in een oplage van een paar duizend haar werk gedaan in de kaders van bijvoorbeeld de vakbonden en de vrouwenorganisaties.

In februari 1974 kreeg Klompé een brief van de Nederlandse Islamitische Sociëteit, die zich in Nederland inzette voor de 50.000 moslims en een onbekend aantal moslims onder de gastarbeiders uit islamitische landen.³⁹ Deze organisatie stelde haar in de brief een paar voornamelijk juridische vragen over erkenning van de islam in Nederland. Ook vroeg ze of het mogelijk was subsidie te krijgen voor bepaalde sociale werkzaamheden, zoals de opvang van islamitische gastarbeiders, maatschappelijke zorg en godsdienstonderwijs. Klompé zond de brief door naar minister van Justitie Dries van Agt (KVP). Op 2 april kreeg zij van hem een tamelijk uitgebreid antwoord op de juridische vragen, dat zij letterlijk aan de Islamitische Sociëteit mocht doorgeven. De vraag of de sociëteit subsidie kon krijgen voor haar werkzaamheden, stuurde zij door naar Gradus Hendriks, de

directeur-generaal bij CRM. Zij vroeg hem ook of hij haar te zijner tijd wilde laten weten welk standpunt het departement innam.⁴⁰ Die informatie kon zij later eventueel binnen Justitia et Pax gebruiken.

De buitenlandse arbeidskrachten speelden ook een rol in een toespraak die Klompé op 24 mei 1977 hield als gast van de Nederlandse Christen-Vrouwenbond. Ze maakte hier duidelijk dat volgens haar vrede meer is dan afwezigheid van oorlog, dat vrede een toestand van gerechtigheid is. Daarvoor moest aandacht zijn op wereldniveau, maar ook in de eigen samenleving. Zij noemde als voorbeeld de noodzaak van betrokkenheid bij de buitenlandse arbeidskrachten, de vreemdelingen. Toen zij deze rede uitsprak, was het de dag na het begin van de Molukse gijzeling in een lagere school in Bovensmilde en de treinkaping ter hoogte van De Punt in Drenthe. Ook de Molukkers, met wie zij in het verleden als minister van Maatschappelijk Werk en van CRM veel te maken had gehad, rekende zij tot de vreemdelingen. Nu zei Klompé over de acties van de Molukkers: 'Het is een hele tragische situatie. Hier is haat, hier is geweld, hier is ook het gevaar van woede, haat en agressie van de zijde der Nederlanders tegenover deze groep. [...] ik geloof dat het van betekenis is dat wij nadenken over de vraag waarom wij eigenlijk langs deze mensen heen leven.'⁴¹

In 1984 bracht zij in een interview nog eens de kwestie van met name de moslims in Nederland ter sprake. Zij legde grote nadruk op respect voor hun cultuur, binnen bepaalde grenzen, en sprak met name over het probleem van de positie van de moslimvrouw. Ze vond dat de in Nederland wonende buitenlanders rekening moesten houden met de wetten van dit land. 'En dat zal een spanningsveld blijven natuurlijk.'⁴²

Als voorzitter van Justitia et Pax hield Marga Klompé op veel plaatsen in het land toespraken om het vredesvraagstuk en het werk van de commissie daarvoor onder de aandacht te brengen. Wanneer zij voor vrouwen sprak, bracht zij de specifieke taak en verantwoordelijkheid van vrouwen naar voren. In november 1975 stelde zij in een toespraak dat de vrouw de sleutelfiguur was in het streven naar een wereld van gerechtigheid en vrede.⁴³ Negen maanden later verklaarde zij in een rede op het Eucharistisch Congres in Philadelphia dat de vrouw een belangrijke invloed had bij het omgaan met pastorale problemen. 'Als de mannelijke structuur van onze kerk veranderd zou kunnen worden door de aanvulling van de vrouwelijke benadering zou dit kunnen bijdragen tot het oplossen van vele pastorale problemen.'⁴⁴ Over de wijding van vrouwen tot priester zei ze dat volgens veel theologen de Bijbel geen enkele belemmering opwerpt voor de wijding van vrouwen.⁴⁵ Aan deze uitspraken – gedaan toen de

tweede feministische golf zijn hoogtepunt had bereikt – werd in de Nederlandse pers veel aandacht geschonken.

In oktober 1978 werd Klompé in Madrid gekozen tot voorzitter van de Europese Commissie *Justitia et Pax*. In deze hoedanigheid ontving paus Johannes Paulus II haar op 26 oktober 1979 in particuliere audiëntie. Ze staan samen op een foto en kijken elkaar aan met een blik van verstandhouding. Maar welke? Kijkt de paus sceptisch, terwijl Klompé voor haar vertrek – haar handen rusten op haar koffertje, dat zij op de tafel heeft gezet – zich lichtelijk naar hem toebuigt met een paar geruststellende woorden over de Nederlandse kerkprovincie? Het is maar een van de mogelijke interpretaties van dit opmerkelijke moment.

Verandering van mentaliteit en levensstijl

Twee begrippen die nauw samenhangen en in Klompés toespraken regelmatig een belangrijke rol speelden, waren 'mentaliteitsverandering' en 'nieuwe levensstijl', waarbij het tweede zou voortvloeien uit het eerste. Deze begrippen waren in 1974 in de Raad van Kerken – en andere groepen als de Novib en de actiegemeenschap Sjaloom in Odijk⁴⁶ – als dusdanig belangrijke elementen in het streven naar vrede aangenomen, dat er in de Raad een werkgroep Nieuwe Levensstijl in het leven was geroepen.⁴⁷ En twee jaar eerder was Klompé met onder meer Harry de Lange, met wie zij in de Raad van Kerken samenwerkte, en diens leermeester, de econoom Jan Tinbergen, betrokken bij de oprichting van de Erasmus Liga. Deze achtte een mentaliteitsverandering in de Nederlandse samenleving noodzakelijk en zou daarvoor ijveren.⁴⁸ De titel van de bisschoppelijke Vastenbrief in 1973, 'Welvaart, verantwoordelijkheid, versobering', geeft goed weer dat ook hierin een nieuwe levensstijl centraal stond.

Dit thema resoneerde in de jaren zeventig door de hele samenleving, zowel binnen als buiten de kerken. Een van de opmerkelijkste initiatieven was de op 5 februari 1970 door Roel van Duijn uitgeroepen Oranje Vrijstaat, het officiële begin van de Kabouterbeweging. Deze alternatieve maatschappij had geen grondgebied, maar was niets meer of minder dan een alternatieve mentaliteit, die de mensen en daardoor de structuren zou veranderen. De Kabouterbeweging, met dezelfde speelse en vrolijke aanpak van vooral de milieuproblematiek die Provo had gehanteerd, trok veel publieke belangstelling in binnen- en buitenland. Aan een van de vele ludieke acties namen ook progressieve katholieke en protestantse geestelijken deel.⁴⁹

Voor een vrolijke noot was overigens bij Klompé zelden plaats. Hoogstwaarschijnlijk was zij van mening dat de door haar te berde gebrachte problemen daarvoor te zwaar waren. In mei 1976 werd in het stadhuis van Arnhem een derdewereldmanifestatie gehouden. Na de inleiding die Klompé daar hield, kreeg zij reacties uit het publiek; bij een daarvan zei ze: 'Op hetgeen u aansnijdt kan natuurlijk een hele nieuwe inleiding worden gehouden.' Toen er na deze woorden hier en daar gelachen werd, reageerde zij op enigszins bitse toon: 'Ik weet niet zozeer waarom er gelachen wordt, want het vraagstuk dat aan de orde is, is dacht ik toch wel een heel ernstig vraagstuk.'⁵⁰

Klompé haakte in haar toespraken en interviews aan bij het begrippenpaar 'mentaliteitsverandering en nieuwe levensstijl' dat, onder meer aangejaagd door de kerken, in de maatschappij een belangrijk onderwerp van discussie werd.⁵¹ Zij plaatste daarbij – met *Justitia et Pax* – het consumentisme en de nodige mentaliteitsverandering in mondiaal verband: 'Hoe meer je hebt, hoe meer je wilt hebben. Ze vinden ons maar lastige horzels als wij ze erop wijzen dat het toch eigenlijk niet aangaat dat je wat er in die derde wereld is aan armoede, dood en marteling maar laat gebeuren en dat wij hier maar in vrijheid leven en consumeren, consumeren, consumeren.'⁵² In de schoolkrant van een van de toen bestaande Aloysius Colleges zei ze in oktober 1977: 'De allerbelangrijkste bijdrage tot de oplossing [van het vredesvraagstuk, GM] is misschien wel de mentaliteitsverandering bij ons zelf. Deze bijdrage kan plaats vinden onder invloed van de kerk. [...] We zullen onze behoeften moeten verminderen. Dit zal een langdurig proces zijn, omdat over het algemeen de mensen die hebben, steeds méér willen hebben.'⁵³

Hoe belangrijk Marga Klompé het ook vond dat de kerk als het volk van God midden in de wereld zou staan en zich het lot van de armen en verdrukten zou aantrekken, toch benadrukte zij meer dan eens dat het kruis bestaat uit twee lijnen, een horizontale en een verticale. De horizontale lijn is daar waar de kerk daadwerkelijk aan de kant staat van de onderdrukten, de armen, de zwakkeren. Een positie vanwaaruit bisschoppen in Zuid-Amerika en Afrika de regeringen aanklaagden 'die de mensenrechten met voeten treden, de zwarte bevolking discrimineren en bevrijdingsbewegingen geen kans geven'. De verticale lijn is die van het gebed en de sacramenten, het tweerichtingsverkeer tussen mens en God. 'Die verticale en horizontale lijnen moeten samengaan. We worstelen als katholieke gemeenschap nu in die groeicrisis, om de juiste verhoudingen te vinden tussen die twee lijnen, het kruis. [...] Daarom moet ik ook steeds terugkeren tot gebed en sacramenten en me biddend afvragen: wat doe

ik, waarom doe ik het? [...] Dat neemt natuurlijk niet weg, dat veel ongelovigen in feite een beter voorbeeld geven dan vele christenen. Daarmee kunnen we dan van harte samenwerken.'⁵⁴

Op 29 september 1977 sprak Klompé op een bijeenkomst die belegd was door het Studentenpastoraat Delft. In een verslag daarvan lezen wij: 'In de kapel is het nog erg rustig. Het enige onrustige element lijkt Marga Klompé zelf te zijn. Ze heeft een blik in haar ogen van "waar blijft verdomme dat publiek?" Tussen wat felle trekken aan haar sigaret hoor ik haar cynisch vragen of het universitaire kwartiertje ook al tot het pastoraat is doorgedrongen.'⁵⁵ Voor de Delftse studenten bracht Klompé eveneens de kruisvorm ter sprake. Zij vertelde dat er bijvoorbeeld tijdens de vijfde assemblee van de Wereldraad van Kerken in Nairobi (Kenia), eind 1975, ondanks het motto 'Christus bevrijdt en verenigt' een diepe kloof dreigde tussen de sterk horizontaal gerichte kerken in de derdewereldlanden – de meerderheid van de Wereldraad – en de overige. Gelukkig bleek dit in Nairobi na veel discussie mee te vallen: ook de kerken van de horizontale lijn bleken aandacht te geven aan de verticale, de spiritualiteit.

Intermezzo: Nairobi

In 1975, het jaar van de assemblee van de Wereldraad van Kerken in Nairobi, was Klompé nog lid van de pauselijke commissie *Justitia et Pax* in de sectie 'Vrede en internationale gemeenschap'. In die hoedanigheid woonde ze zelf als lid van de Vaticaanse delegatie de assemblee bij. Ze zat ook al vier jaar in de Raad van Kerken in Nederland, waarvan de katholieke eerste secretaris Herman Fiolet, een enthousiast voorstander van de oecumene, later niet zonder trots zou schrijven: 'Als eerste in heel de wereld trad de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland toe tot deze nationale Raad van Kerken.'⁵⁶ Ook namens deze Raad was zij, als lid van de Sectie Internationale Zaken (SIZ), afgevaardigd naar Nairobi.

Ook in Europees verband maakte Klompé ernst met de oecumene. Zij werd in 1974 lid van de European Ecumenical Commission for Church and Society (EECCS) en in datzelfde jaar voorzitter van de Joint Task Force on Development Issues, waarin protestanten en katholieken samenwerkten die zich bezighielden met het ontwikkelingsbeleid in Europa. Deze Joint Task Force was weer het gevolg van een bijeenkomst die een grote groep katholieken en protestanten in april 1974 in Londen had belegd. Gedurende vijf dagen spraken zij over 'Christenen en de Europese Gemeenschap 1974'. Ook van deze groep maakte Klompé deel uit. De Joint Task Force functioneerde goed zolang Klompé er deel van uitmaakte.

Marc Lenders, vanaf 1965 stafid van het Ecumenical Centre in Brussel, waar de EECES uit voortkwam, vertelde dat die samenwerking bergafwaarts ging toen zij uit deze commissie vertrokken was. De andere katholieke deelnemers, zei hij, waren nooit zo duidelijk betrokken bij het werk van de commissie.⁵⁷

Sommige mede-assembleegangers hebben aan Klompé in Nairobi een paar leuke herinneringen. De Nederlandse afgevaardigden werden verdeeld over de hotels en Klompé had, evenals de meeste anderen, aan de organiserende reisorganisatie opgegeven dat zij in een tweedeklasshotel wilde overnachten.⁵⁸ Het hotel waar ze terecht kwam, bleek een hoerenhotel te zijn, waar meisjes op klanten zaten te wachten. Maar ze vond het niet nodig van hotel te veranderen. Tegen Albert van den Heuvel, die ook deelnam aan de assemblee, zei ze: 'Die meisjes vind ik schatten, maar die mannen, daar ben ik een beetje vies van.'⁵⁹ Rex Brico, die erbij was als redacteur Geestelijk Leven van *Elseviers Magazine*, zal nooit vergeten dat hij haar in het Kenyattacentrum heel moeilijk door de gang zag lopen – ze had nog steeds, of weer, problemen met haar heup – terwijl ze met haar goede been een grote tas voor zich uitschopte. Brico zei tegen Noortje van Oostveen (NCRV-radio), die het tafereel met hem gadesloeg: 'Wat is het toch een prachtvrouw.' En ook Brico herinnerde zich dat Klompé in een hotel terecht kwam waar prostituees zaten. 's Avonds zei ze tegen Van den Heuvel, die daar een auto had: 'Albert, breng je me naar de hoeren?' Brico wilde de Keniaanse kardinaal Maurice Otunga interviewen. Klompé zei tegen hem: 'Die Afrikaanse bisschoppen en vooral de kardinaal vinden zichzelf wel erg belangrijk.' Een patriarch van de oude stempel vond ze die kardinaal: een man die op iedereen neerkeek, ook op vrouwen.⁶⁰

Elf jaar na de assemblee beschreef journaliste en schrijfster Mink van Rijdsdijk in een column een paar ervaringen die zij met Marga Klompé in Nairobi had. In het vliegtuig daarheen zaten zij, met een gangpad tussen hen in, naast elkaar. Toen Klompé bij de stewardess een borrel had besteld en haar eerste slok nam, merkte zij dat Van Rijdsdijk naar haar keek, waarop ze met geheven glas zei: 'Ik drink dit op dokteradvies. En gelukkig vind ik het niet onaangenaam.' Op de assemblee moesten ze vaak in de rij staan voor de lunch. Op een middag stelde Van Rijdsdijk Klompé vanwege haar heup voor dat zij zou gaan zitten. 'Als u nu gaat zitten, dan breng ik u uw maaltijd wel.' Klompé ging op het aanbod in, maar zei: 'Waarom voutsvoeyer jij mij als ik het jou niet doe?' Van Rijdsdijk vatte het op als een vriendelijke opdracht haar Marga te noemen. 'In wereldraadkringen kende ze iedereen. Ze struinde van hot naar haar, praatte met iedereen, hoog- of laagkerkelijk en van welke huidkleur dan ook. Ze was dan

weliswaar alleen als waarnemster present, maar dan wel zo aanwezig dat niemand om haar heen kon.⁶¹

Raad van Kerken

De Sectie Internationale Zaken van de Raad van Kerken hield zich evenals Justitia et Pax landelijk en wereldwijd – via het lidmaatschap van de Wereldraad van Kerken – bezig met mensenrechten. Op 27 april 1971, een paar maanden voor haar afscheid van de politiek, besloot de vergadering van de siz Klompé te verzoeken 'om na afloop van haar ministerschap, als voorzitter van de sectie te fungeren'. Zij was voor deze vergadering uitgenodigd, maar was verhinderd, zodat besloten werd dat secretaris Herman Fiolet dit verzoek aan haar zou overbrengen. Zij wilde het voorzitterschap wel aanvaarden, maar vond dat ze eerst tijd genoeg moest hebben om inzicht te krijgen in het geheel van haar andere nieuwe werkzaamheden. Op 9 november 1971 legde Conny Patijn de siz-voorzittershamer neer, die Klompé tijdens de volgende vergadering voor het eerst hanteerde.⁶² Zij zou deze hamer negen jaar lang als een scepter zwaaien. Op 1 oktober 1980 nam Van den Heuvel het voorzitterschap op zich, maar omdat Klompé in Belgrado een vergadering van de Unesco bijwoonde, moest Van den Heuvel door de waarnemend voorzitter worden geïnstalleerd. Omdat Klompé ook bij de volgende vergadering niet aanwezig was, kon Van den Heuvel haar pas op 3 december 1980 bedanken voor haar inzet als voorzitter. Hoewel zij die zomer de vraag of ze vicevoorzitter wilde worden ontkennend had beantwoord, stemde ze begin 1981 toch met deze functie in, die zich beperkte tot het leiden van de vergaderingen bij afwezigheid van de voorzitter.⁶³

De Raad van Kerken nam geëngageerd deel aan de maatschappelijke discussie over de grote problemen van die jaren. De politiek nam uitspraken van de Raad vaak zeer serieus. Een goed voorbeeld is de kwestie van 'de drie van Breda'. In de jaren zeventig vlamde de discussie regelmatig op over het al of niet vrijlaten van de drie overgebleven Duitse oorlogsmisdadigers, die in de koepelgevangenis in Breda een levenslange straf uitzaten. In 1972 rees een diepgaand verschil van mening tussen de minister van Justitie Dries van Agt en de Tweede Kamer. Van Agt maakte op 26 februari 1972 bekend dat het kabinet de drie oorlogsmisdadigers gratie wilde verlenen. Hiertegen werd in de samenleving heftig geprotesteerd; drie dagen later nam de Tweede Kamer, na een emotioneel debat dat tot diep in de nacht duurde, met 85 tegen 61 de motie-Voogd aan, waarin werd gesteld dat de drie niet vrijgelaten moesten worden.⁶⁴ Marga Klompé zat,

met onder meer oud-premier Piet de Jong, in een comité voor vrijlating van de drie.⁶⁵ Ook de Raad van Kerken was hiervoor; in november 1975 zond deze een brief aan de ministerraad waarin sprake was van een 'onaanvaardbare continuering van hun straf'.⁶⁶ De brief speelde een paar maanden later een rol in de Eerste Kamer, waar het onderwerp ook ter sprake werd gebracht.⁶⁷ Eind 1978 kwam er van kerkelijke zijde weer een pleidooi voor vrijlating in een brief van een interkerkelijke commissie aan minister van Justitie Job de Ruiters (CDA).⁶⁸ Ruim een maand later kreeg Klompé een brief van diezelfde minister, waarin haar mening gevraagd werd over eventuele gratie voor de oorlogsmisdadigers. 'U behoort tot de kring van personen of tot organisaties die zich indertijd bereid hebben verklaard de Minister van Justitie voor te lichten indien zou worden overwogen een of meer van de drie in Nederland gedetineerde Duitse oorlogsmisdadigers vrij te laten.'⁶⁹ Haar advies zal zonder enige twijfel 'gratie' zijn geweest. Maar het zou nog tien jaar duren alvorens de overgebleven twee werden vrijgelaten.

De siz nam in de Raad van Kerken een belangrijke plaats in. De sectie vergaderde maandelijks en kon op verzoek – of in opdracht – van de Raad een probleem bestuderen, daarover rapporteren en advies uitbrengen, maar kon hem ook machtigen bepaalde actie te ondernemen.⁷⁰ Als voorzitter van de siz nam Marga Klompé, daartoe uitgenodigd door Pax Christi, een van de organisatoren, op 6 januari 1973 in Utrecht deel aan een protestdemonstratie tegen de oorlog in Vietnam, die gehouden werd naar aanleiding van de zware Amerikaanse bombardementen op Hanoi en Haiphong. Twee dagen eerder had de Raad van Kerken de Amerikaanse ambassade een protest met 146.000 handtekeningen aangeboden. Het was de eerste keer dat Klompé meeliep in een demonstratie, maar het was niet haar favoriete manier van actievoeren. 'Daar heb ik geen goede schoenen voor,' zei ze eens.⁷¹ De toespraak die ze hield, was zeer gematigd, veel gematigder dan de kritische houding die Pax Christi tegenover de vs had aangenomen. Voorzitter Alfrink was 's avonds voor de televisiecamera's zeer gedeceideerd: 'Amerika moet Vietnam verlaten, dat is een voorwaarde, maar daarmee kan niet worden volstaan.'⁷² In VARA's radio-actualiteitenprogramma *Dingen van de dag* zei de commentator: 'Leek het vandaag één grote demonstratie van eensgezindheid te worden, toen Marga Klompé het woord nam, viel dat toch weer tegen. Want zij bleek nog steeds niet te weten wie de hoofdschuldige is.' En inderdaad, toen zij zei: 'Wij weten het: het geweld is niet éézijdig en alle geweld moet worden veroordeeld', werd ze uitgefloten en uitgejouwd. Nog duidelijker was de afkeuring toen ze vervolgde: 'Niemand van ons weet wat er achter de schermen en aan

de conferentietafel precies gebeurt: wie de vrede ophoudt, wie de hoofdschuldige is.⁷³

In haar toespraak verwerkte zij nogal wat citaten van de paus, de Wereldraad van Kerken, de Raad van Kerken in Amerika en Vaticanum II, waar veel demonstranten niet blij mee waren. Er werd met gejoel op gereageerd, maar zij sprak schijnbaar onverstoorbaar door en zei een of twee keer: 'Laat u mij uitspreken.'⁷⁴ Klompé hierover in 1977: 'Ik zei: "mensen, ik wacht tot jullie stil zijn. Als jullie tolerantie willen, dan zûl je ook luisteren." Het duurde soms wel twee minuten voor ik weer door kon gaan.'⁷⁵ Aan het slot maakte zij de volgende geïmproviseerde opmerking:

Alvorens tot mijn slot te komen moet ik hier een opmerking inlassen. Ik heb gesproken over de drie thema's die door het organisatiecomité waren opgesteld. Ik heb echter geconstateerd dat tegen de nadrukkelijke wens van het organisatiecomité in spreekkoren zijn gehouden en spandoeken zijn meegedragen met kwalificaties waar ik het niet mee eens ben.

Er is goddank vrijheid van meningsuiting in dit land en een ieder heeft recht op zijn eigen mening. Ik wil echter duidelijk stellen dat ik voor andere dan de drie gekozen thema's geen verantwoordelijkheid wens te nemen.⁷⁶

Toch was Pax Christi blij dat Klompé op de uitnodiging was ingegaan. Jan ter Laak, destijds adjunct-secretaris van Pax Christi, zei in 2002: 'Wij wilden Marga graag als boegbeeld. Nu is dat misschien moeilijk voor te stellen, maar de deelname van Klompé aan deze demonstratie was echt revolutionair.'⁷⁷

De tweede keer dat zij de straat opging, was ruim negen jaar later. Begin april 1982 wilde ze samen met Van den Heuvel een petitie aanbieden aan de Zuid-Afrikaanse ambassadeur in Den Haag. In deze petitie betuigden elf kerkelijke organen hun solidariteit met hongerstakingende zwarte vrouwen en kinderen in Kaapstad. De mannen werkten in Kaapstad en de vrouwen dreigden met hun kinderen naar het thuisland Transkei te worden gedeporteerd. Toen Klompé en Van den Heuvel de ambassade niet werden binnengelaten, gooide zij de brieven in de brievenbus en zei laconiek tegen Van den Heuvel: 'Dan gaan we maar op Smidswater koffiedrinken.'⁷⁸ De apartheid in Zuid-Afrika was een probleem waaraan de SZB bijzonder veel aandacht besteedde, met name aan de Nederlandse bedrijfsinvesteringen in dat land. Op 29 februari 1972 kwam de Raad met het conceptprogramma Combat Racism, waarin een van de conclusies was 'dat er omstandigheden

kunnen zijn, waarin kerken en christenen hun roevlucht mogen nemen tot het steunen van gewapend verzet als uiterste middel tegen zeer ernstig onrecht'.⁷⁹ Klompé was op 5 april 1972 een van de gesprekspartners van dominee Beyers Naudé, leider van het Christelijk Instituut in Zuid-Afrika, dat voor gewelddoos verzet tegen de apartheid was. In een korte samenvatting schreef ze: 'Op de expliciete vraag mijnerzijds of het enige zin had in het programma van combat racism steun te verlenen aan organisaties in Z.-Afrika die eventueel ook geweld gebruiken, was het antwoord duidelijk: neen. [...] Ds. B.N. [was] ook van mening dat iedere steun via het program van combat racism zeer gevaarlijk zou kunnen zijn voor het voortbestaan van zijn instituut'.⁸⁰

Klompé stond achter het standpunt van de Wereldraad van Kerken inzake Zuid-Afrika – hetgeen inhield dat een economische boycot zin zou hebben – en wilde het Nederlandse bedrijfsleven confronteren met het kwalijke beleid van de Zuid-Afrikaanse regering. In het voorjaar van 1975 bracht de siz onder voorzitterschap van Klompé de Raad een advies uit over buitenlandse investeringen in Zuidelijk Afrika, waarin de siz zich stelde achter het standpunt van de Wereldraad.⁸¹ Op 22 oktober 1975 voerde een delegatie van de Raad van Kerken, verontrust over de mogelijkheid dat de Nederlandse regering zou meewerken aan de bouw van kernreactoren in Zuid-Afrika, een gesprek met de ministers Max van der Stoep (Buitenlandse Zaken), Wim Duisenberg (Financiën) en Ruud Lubbers (Economische Zaken).⁸² Op 11 november 1975 vond er een gesprek plaats van een afvaardiging van de siz, waarvan ook Klompé deel uitmaakte, met een delegatie van de werkgeversorganisaties VNO en NCW over het economisch beleid van het Nederlandse bedrijfsleven. Ook op de Nederlandse bisschoppen deed de siz een beroep om het desinvesteringsbeleid te onderschrijven. De Bisschoppenconferentie vroeg advies aan de bisschoppen in Zuid-Afrika, die tegen desinvestering waren, omdat dan een groot deel van de werkgelegenheid voor de armsten in Zuid-Afrika weg zou vallen. Bovendien gingen de Nederlandse bisschoppen uit van het beginsel dat zij geen actie ondernamen met betrekking tot een ander land op een manier die de bisschoppen van dat land onwelgevallig was.⁸³

Op 2 maart 1976 zat Klompé een vergadering voor van de Raad van Kerken, de FNV en het CNV, waarin de (anti-)apartheid de agenda domineerde. In deze vergadering werden standpunten naast elkaar gelegd en mogelijkheden tot samenwerking overwogen. En zes weken later, op 13 april, installeerde Klompé de commissie Raciale Vraagstukken van de siz.⁸⁴

In 1976 waren Nederlandse bedrijven van plan Zuid-Afrika kernreactorvaten te leveren. Op 28 mei 1976 besloot het kabinet-Den Uyl daaraan zijn medewerking te geven – waar de Raad van Kerken in 1975 dus al bang voor was – door een exportvergunning en een exportkredietverzekering te verlenen. De Lange, die nogal eens met Klompé deel uitmaakte van SIZ-delegaties, las het in de krant en belde Klompé erover. Hij beschreef haar reactie zo: '[...] heel kalm zei ze: "Ik heb het ook gelezen en ik heb reeds een afspraak gemaakt met Max van der Stoep." [...] Enkele dagen later zaten we bij hem.'⁸⁵

Op 17 juni 1976 sprak de Raad in een verklaring zijn verbijstering en ontzetting uit over de massamoord die een dag eerder door Zuid-Afrikaanse troepen was gepleegd op demonstrerende scholieren in de township Soweto (Johannesburg). Op 19 oktober 1977 werd het duidelijk dat ook de geweldloze oppositie in Zuid-Afrika niet meer geduld werd. *Trouw* schreef op 20 oktober 1977: 'De Zuid-Afrikaanse regering verbood gisteren 18 zwarte bewegingen, liet zeker 20 mensen arresteren en beperkte van een groot aantal anderen de bewegingsvrijheid.' Op 3 november 1977 en 6 februari 1978 vonden er ontmoetingen plaats tussen een afvaardiging van Shell, onder wie president-directeur Dirk de Bruyne, en enkele vertegenwoordigers van de SIZ, onder wie Klompé. Zij spraken over de investeringen met betrekking tot Zuid-Afrika en de ontduiking van de sanctiepolitiek die de VN voerden tegen het Rhodesië van Ian Smith, de premier van de blanke minderheidsregering.⁸⁶ In het tweede gesprek bracht Klompé in het midden 'dat naar inzicht van velen een bedrijf, dat energie produceert in Zuid-Afrika de blanke minderheidsregering in het zadel helpt houden'.⁸⁷ Op 10 mei 1978 deed de Raad een beroep op een groot aantal bedrijven om hun dochterbedrijven in Zuid-Afrika te liquideren en zo het blanke regime daar hun steun te onthouden. Ook riep de Raad alle Nederlanders op niet als toerist naar Zuid-Afrika te gaan.

Marga Klompé preekte regelmatig in kerken. Ze werd vaak in bijzondere diensten uitgenodigd als voorzitter van Justitia et Pax of van de SIZ van de Raad van Kerken. Zo ook tijdens een gebedsdienst die op 6 september 1985 in de Kloosterkerk werd gehouden als afsluiting van een stille tocht door Den Haag waarmee solidariteit betuigd werd met de zwarte bevolking van Zuid-Afrika. In haar preek zei ze: 'Wat wij aan vernedering hebben beleefd in de tweede wereldoorlog is kinderspel bij wat de zwarten in Zuid-Afrika dagelijks meemaken. Wat deze mensen moeten meemaken is nauwelijks in te leven.'⁸⁸ Het woord 'wij' is wel erg onzorgvuldig gebruikt. Bedoelde zij de Nederlanders exclusief de joden en anderen die vervolgd en vermoord werden? Het katholieke volksdeel?

Klompé was het in haar preek niet eens met de mensen die van mening waren dat geweldloos economisch verzet juist de zwarten zou treffen en daarom uit den boze was. '[...] maar de meerderheid van die bevolking wil door dat dal gaan', betoogde zij. 'Moeten wij niet naar die stem luisteren?' Zij meende dat de internationale stop op investeringen en leningen een kentering leek te brengen in Zuid-Afrika.

Door de schending van mensenrechten in veel landen had de Raad van Kerken en met name de siz de handen vol. Een belangrijk aandachtsgebied was Latijns-Amerika. Soms trad de siz daarbij samen met *Justitia et Pax* op, zoals met de brief die beide organisaties op 3 juni 1976 schreven aan Augusto Pinochet, de president van Chili, dictator en schender van mensenrechten.⁸⁹ Eind 1979 had de Raad van Kerken contact met de Dwaze Moeders van Argentinië, een groep moeders van mensen die onder de dictatuur van Jorge Videla en enkele opvolgers van 1976 tot 1983 vermist werden. Bijna dertig jaar lang liepen zij met witte hoofddoeken in zwijgend protest wekelijks rond de Plaza de Mayo in Buenos Aires. Van 30 november tot 5 december 1979 waren deze vrouwen op uitnodiging van de vereniging Kerk en Vrede in Nederland.⁹⁰ En toen in juli 1980 een groep militairen in Bolivia een staatsgreep pleegde en onder leiding van opperbevelhebber García Meza een waar schrikbewind vestigde, schreef de siz op 6 augustus een brief aan de Boliviaanse bisschoppen waarin ze solidariteit betuigde en steun aanbood.

Klompé stond naar eigen zeggen achter de Braziliaanse bevrijdingstheoloog Leonardo Boff, wie in 1985 voor een jaar het zwijgen werd opgelegd door het Vaticaan – met name door kardinaal Joseph Ratzinger, hoofd van de Congregatie voor de Geloofsleer. Men was allerm minst gecharmeerd van Boffs kritiek op de hoogste leiders van de katholieke kerk en hij werd beticht van marxistische sympathieën en het politiseren van het evangelie. Klompé vond de reactie van het Vaticaan op Boff 'hoogst verdrietig'.⁹¹

Hoewel zij overwegend pro-Israël was, wond zij zich begin 1984 in een interview toch op over Israëls beleid ten aanzien van Zuid-Afrika en Centraal-Amerika.

U en ik zullen gelijk denken over de apartheid in Zuid-Afrika. Maar Israël levert Zuid-Afrika wapens! Ze leveren wapens aan dictatoriale régimes in Centraal Amerika! Dat schiet me in het verkeerde keelgat. En dan zie ik de reactie, ook bij mijzelf. Je hart blijft bij Israël liggen, maar je krijgt twijfels. Israël heeft altijd een moreel appèl op ons

gedaan, maar dan moeten ze niet zelf dat soort methoden gaan hanteren.⁹²

Een gedrevene

Of het nu ging om, bijvoorbeeld, Syrisch-orthodoxe christenen die naar Nederland gevlucht waren, hongerstakinge gevangenen in Noord-Ierland of de kwestie van Israël en de Palestijnen, Klompé gooide al haar energie in de strijd met een geestdrift die zij deelde met mensen die ter plaatse het onrecht aan den lijve ervoeren of er getuige van waren. Als die eens in Nederland kwamen, bezochten ze, door Klompé uitgenodigd, haar thuis om van haar te horen wat er allemaal moest gebeuren. Met mensen die door dezelfde bevlogenheid bezield waren, kon ze goed overweg. Zij was daarbij erg ongeduldig: er moest eigenlijk altijd onmiddellijk iets aan een probleem gedaan worden.⁹³ Daarom ook pakte zij de telefoon vaak ongeacht het late tijdstip om iets met iemand te bespreken. De secretaris van de SZJ, J.P.J. Zijerveld, die veelvuldig contact had met Klompé als voorzitter, was de man die, toen zij hem 's avonds laat weer eens belde, tegen haar zei: 'Als u het niet erg vindt, na elf uur ben ik in gebed' (zie hoofdstuk 10). Hij zat wel eens bij Klompé in de auto, waarin zij – als gedreven door hetzelfde ongeduld – met grote snelheid reed, ondertussen druk met hem pratend.⁹⁴

Maar als er iemand was die vaak met deze eigenschappen van Marga Klompé geconfronteerd werd, dan was het wel Carla de Wit, die gedurende de laatste vijftien jaar van Klompés leven haar secretaresse was. Zij werkte vijftien uur per week, haar loon werd door Klompé persoonlijk betaald en ze moest, als het aan Klompé lag, altijd voor haar klaarstaan.⁹⁵ Toen De Wit zich actief met Vrouwen voor Vrede ging bezighouden, zei Klompé een keer mopperend tegen Jan ter Laak: 'Ze is veel te veel bezig met Vrouwen voor Vrede, ze heeft geen tijd meer voor mij.'⁹⁶ Het is duidelijk dat niet alleen Klompé wel eens reden had om op anderen te mopperen, maar dat anderen soms evenzeer reden hadden om zich door haar geïrriteerd te voelen. Klompé belde De Wit wel eens 's avonds thuis op, als zij met de kinderen bezig was, met de vraag waar een bepaald stuk lag. Dat kon De Wit dan niet altijd zeggen, vooral niet wanneer haar baas zelf papieren van de ene map in de andere had gelegd. Zo is Klompé een keer met de auto naar Genève gereden voor een vergadering. Daar aangekomen, bleek dat deze een week was uitgesteld. Het was haar eigen fout: de brief waarin dat was meegedeeld, had zij in een map op haar eigen bureau gelegd, voordat Carla de Wit die had kunnen lezen, terwijl Klompé zelf

er niet meer aan had gedacht. Ze is toen weer naar huis gereden en heeft er laconiek op gereageerd. Maar als er eens een stuk helemaal nergens te vinden was, werd Klompé echt kwaad, hetgeen ze verbaal op ondubbelzinnige wijze tot uiting bracht.⁹⁷

Toen Maria Martens lid van de siz werd, was zij verreweg de jongste en degene met de minste ervaring. Zij herinnert zich de hartelijkheid en openheid waarmee Klompé haar tegemoet trad, maar ook de dwingende manier waarop ze haar zei: 'Stel veel vragen, dat is de enige manier om het te leren.'⁹⁸ Klompé rekende op mensen, op hun inzet, die misschien wel niet zo groot was als de hare, maar dan toch in elk geval erg groot. Zo zei Klompé een keer tegen Van den Heuvel: 'Albert, ik neem aan dat jij er een notitie over schrijft en dat die maandag op mijn bureau ligt. Dat lukt wel, denk ik.'⁹⁹ Van den Heuvel zelf zei over haar: 'Wee je gebeente als je iets deed wat haar niet beviel.' Hij herinnerde zich in 2004 nog dat ze een keer naar het hoofdkantoor van Shell in Den Haag gingen – waarschijnlijk in verband met Zuid-Afrika – en er ontvangen werden door een man met wie zij al eens een gesprek hadden gevoerd. Het eerste wat Marga tegen hem zei, was: 'U heeft tegen mij gejoekt.' – 'Als Marga in de hemel is,' zei Van den Heuvel, 'zou ze zeggen: ik ben blij dat ik er ben. Er moet hier nodig gereorganiseerd worden.'¹⁰⁰

De kernwapenkwestie

Vanaf eind jaren zeventig tot in de jaren tachtig zorgde de kernwapenwedloop voor veel maatschappelijke en politieke onrust. In 1977 werd het 'Samenwerkingsverband Stop de Neutronenbom, Stop de Kernwapenwedloop' opgericht om maatschappelijk verzet op de been te krijgen tegen het plaatsen van neutronenbommen in de NAVO-landen. De initiatiefnemers waren weliswaar afkomstig uit de Communistische Partij van Nederland, maar kregen niettemin veel steun. Nog groter werd de onrust toen de NAVO in december 1979 besloot tot het plaatsen van 572 nieuwe zogenoemde kruisraketten in Europa. Ze moesten de verouderde wapens vervangen en er zouden 48 van die raketten op Nederlandse bodem geplaatst worden. Deze modernisering zou een reactie zijn op de stationering van middellangeafstandsraketten, de SS-20, in de Sovjet-Unie. Tegelijkertijd bood de NAVO de Sovjet-Unie aan dat zij bereid was te onderhandelen over beperking van dit soort wapens (het NAVO-dubbelbesluit).

Ook de kerken, waarvan sommige zich al vanaf de jaren vijftig en zestig met het kernbewapeningsprobleem hadden beziggehouden, mengden zich

in de discussie. In september 1977 was het motto van de Vredesweek, die ook dit jaar weer door het Interkerkelijk Vredesberaad georganiseerd werd: 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland'. Dit motto verwoordde een oproep aan het Nederlandse volk om de regering zover te krijgen dat ze de Amerikanen zou verzoeken hun kernwapens uit Nederland weg te halen. Een oproep tot eenzijdige ontwapening dus. Voorstanders van de IKV-oproep stelden dat christenen, vanwege het steeds grotere gevaar dat de escalatie van de kernwapenwedloop met zich meebracht, zouden moeten weigeren nog langer door die kernwapens beschermd te worden. De voorzitter van de Raad van Kerken, de theoloog Henk Berkhof, kon voor de IKV-campagne veel sympathie opbrengen; hij was van mening dat er 'onwelluidend gegild' moest worden 'willen de mensen nog luisteren'.¹⁰¹ Polemoloog en IKV-voorzitter Ben ter Veer, het brein achter de campagne, stelde in 1977:

Het is juist eenzijdigheid die de kern van machtspolitiek aantast. Politici denken dat dat nooit kan of gedaan moet worden en daarom wordt de vicieuze cirkel nooit doorbroken. Naarmate de angst groeit, wordt de bewapening opgevoerd, en naarmate de bewapening wordt opgevoerd, groeit de angst weer. En zo blijf je doorgaan. Het enige dat zo'n spiraal kan doorbreken, is de bereidheid het probleem onder ogen te zien, opnieuw in verwarring te komen en het risico te nemen van een zekere kwetsbaarheid.¹⁰²

Er waren ook negatieve reacties. Marga Klompé vond de overkill weliswaar verschrikkelijk (in 1977 hadden de Sovjet-Unie en de vs genoeg kernwapens om de hele wereld twaalf keer te vernietigen) en zij was het met het IKV eens dat bezinning op de kernwapenkwestie hard nodig was. Het middel echter dat het IKV hanteerde om hier aandacht voor te krijgen, vond zij 'in hoge mate ondeugdelijk'. 'Met zo'n middel bereik je niets: het zet geen zoden aan de dijk, het leidt niet tot het gestelde doel omdat niemand zal volgen, en het voert dus alleen maar weer tot gepraat'.¹⁰³

Ter Veer in 2004: 'Marga kraakte [...] de IKV-campagne helemaal af.' Hij vertelde dat zij in een gesprek met 'de jongens van het IKV' probeerde ze onder controle te krijgen. 'Zij wilde alles beïnvloeden, alles naar haar hand zetten en daarom wisten we dat we bij haar pas op het laatst alles moesten aankaarten, zodat ze niets meer kon veranderen. Er viel dus niets meer terug te draaien, alles lag al bij de drukker... Daar heb ik toen een satanisch plezier over gehad'.¹⁰⁴

Klompé vond dat de consequentie van de campagne zou moeten zijn dat Nederland uit de NAVO zou stappen, waar ze niet voor was, omdat Nederland dan aan invloed in het Westen zou inboeten. Verder zou het weghalen van de kernwapens uit Nederland ertoe leiden dat er meer in de buurlanden werden gestationeerd. 'Bovendien pakt zo'n actie het probleem niet in zijn kern aan. Het vraagt niet naar de oorzaken van de kernbewapeningswedloop.' Waarna zij als belangrijke oorzaak noemde: het wantrouwen, niet alleen tussen Oost en West, maar ook tussen Noord en Zuid, de rijke en de arme landen. En het vertrouwen kon volgens haar hersteld worden door de arme landen te laten zien dat we als rijk land meenden wat we zeiden door een andere levensstijl ter wille van hun welzijn. Zo kwam Klompé uit bij dit langetermijnproces, waaraan zij zeer veel waarde hechtte en dat helemaal in de lijn lag van het waarden- en normenpakket van met name de christendemocratie. 'Maar daarvoor zijn offers nodig. Dat kost wat, terwijl het zetten van een handtekening onder een manifest helemaal niets kost. [...] Je kunt de wereld alleen maar drastisch veranderen als iedereen daar in het klein mee begint.'¹⁰⁵

Terwijl Ter Veer het van belang achtte dat de machtspolitiek werd aangetast, stelde Klompé diezelfde machtspolitiek, in dit geval de NAVO als exponent daarvan, niet ter discussie. Ook dit lag geheel in de christendemocratische lijn. Maar jaren eerder had zij ook wel eens 'linkse' denkbeelden geuit en bijles in Defensie gekregen van Piet de Jong, omdat haar ideeën naar zijn smaak soms te pacifistisch waren.

Misschien minder genuanceerd, maar in ieder geval hartstochtelijker waren de pleidooien van Ter Veer en van generaal-majoor b.d. Chiel von Meijenfeldt, Ter Veers voorganger als voorzitter van het IKV en voormalig gouverneur van de Koninklijke Militaire Academie. De laatste ('de rode generaal') was het met Klompé eens dat het wantrouwen – oorzaak en gevolg van de kernwapenwedloop – in de samenleving zat en dat er hard aan gewerkt moest worden om het eruit te krijgen. Maar dat de oproep tot eenzijdige ontwapening geen gehoor zou vinden, zoals Klompé beweerde, vond hij een slecht argument.

Als je zo'n actie nooit uitgeprobeerd hebt, kun je dat niet met stelligheid zeggen. [...] Ik denk dat iemand ooit eens de moed zal moeten opbrengen om de ingeslagen weg te verlaten en een andere in te slaan. Als zodanig is de actie een Abrahamitisch avontuur. Toen Abraham op weg ging, vroeg hij zich af wat hij allemaal niet zou kunnen ontmoeten op zijn weg door de woestijn. Maar hij wandelde met zijn Heer, zo staat er geschreven. Dat element van vertrouwen

mag je aan zo'n actie nooit onthouden. Dat de kerken dat vaak wel doen, vind ik erg teleurstellend. Juist van kerken verwacht ik dat niet.¹⁰⁶

Von Meijenfeldt was een nucleair pacifist die zowel langs kerkelijke als militaire weg zijn overtuiging uitdroeg. Op 29 november 1981 zou hij samen met andere Europese 'Generals for Peace and Disarmament' een manifest ondertekenen waarin werd gepleit voor een *non first strike*-verklaring, een kernwapenvrije zone in Midden-Europa en – als einddoel – ontmanteling van het kernwapenarsenaal.¹⁰⁷

Na het NAVO-dubbelbesluit van december 1979 raakte de Nederlandse maatschappij pas goed verdeeld. De vredesbeweging liet een krachtige stem horen; IKV en Pax Christi vonden in de kerken veel weerklank en ook de Raad van Kerken voelde veel voor het anti-kruisrakettenstandpunt. Groepen als Vrouwen voor Vrede en Vrouwen tegen Kernwapens waren bijzonder actief. Voor de snelgroeijende bijval die de IKV-leuze kreeg, bedacht de Amerikaanse historicus Walter Laqueur in 1981 de term 'hollanditis'.¹⁰⁸ Van de grote politieke partijen was alleen de VVD vóór plaatsing van de raketten, D'66 en PVDa waren, zij het na heftig intern beraad, tegen. Het CDA, met een ernstig verdeelde Tweede Kamerfractie en dito achterban, kon zich maar niet duidelijk uitspreken.¹⁰⁹

Deze christendemocratische beduchtheid voor verdeeldheid herkennen wij ook in Klompé. Hierdoor had zij grote moeite met het radicale IKV-standpunt, dat polarisatie in de hand werkte, waarvan zij nooit een voorstander is geweest. Zij verwoordde haar eigen standpunt in een stelling die zij leverde voor een congres over ontwapening, april 1980 in Londen, waarbij zij aanwezig was. Deze stelling luidde: '[...] eenzijdige stappen zijn mogelijk wanneer zij de eigen veiligheid niet in ernstig gevaar brengen en tevens uitnodigen tot soortgelijke stappen van de andere zijde'.¹¹⁰

In de zomer van 1980 schreef secretaris Zijerveld van de SZ in nauwe samenwerking met voorzitter Klompé een handleiding voor de kernwapendiscussie die in een SZ-vergadering gehouden zou worden. In die tijd werd ook een weekend georganiseerd waarin de SZ zich beraadde over de kernwapenkwestie. Op de zaterdag van dat weekend vond een voorval plaats dat typerend voor Klompé genoemd kan worden. Op zondagochtend zou er een oecumenische gebedsdienst gehouden worden; de deelnemers behoorden immers tot verschillende kerkgenootschappen. Op zaterdag echter nam Klompé de katholieken onder hen apart om degenen die liever naar een katholieke mis dan naar de gezamenlijke dienst gingen, te vertellen waar zij de volgende ochtend terecht konden.¹¹¹ Ze had alle begrip voor degenen die kozen voor hun katholieke beleving boven een

gemeenschappelijk-christelijke beleving. Zo nam zij een mogelijke bron van onbehagen bij de katholieke deelnemers weg, die de eenheid van deze groep geen goed gedaan zou hebben.

Klompé had, zoals gezegd, veel moeite met het standpunt van het IKV, waarvan Mient Jan Faber, die ook lid was van de siz, een fervent pleitbezorger was.¹¹² Volgens Ter Laak kon Klompé niet goed met IKV-secretaris Faber door één deur en moest zij als voorzitter hem regelmatig in toom houden; hij had, net als zij, de neiging de eerste viool te spelen.¹¹³ Op 10 februari 1981 vroeg Klompé zich opnieuw af of de strategie van het IKV – Nederland kernwapenvrij maken – bevorderlijk was voor het terugdringen van de kernwapens.¹¹⁴ Op 23 april belegde het moderamen van de siz hierover om zes uur 's avonds bij Klompé thuis aan het Smidswater een extra bespreking.

In mei 1981 gaf het IKV met het oog op de Kamerverkiezingen van 26 mei een brochure uit waarin de kernbewapening centraal stond en waarvan de inhoud samengevat werd in de bekende leus 'Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland'. Klompé was het er nog steeds niet mee eens; volgens de katholieke krant *Het Binnenhof* van 17 oktober 1981 – dus vijf maanden later – zou zij gezegd hebben dat het IKV 'te drammerig, te gelijkhebbertig' was en ze vond het jammer dat Pax Christi de leus had overgenomen.

Een nieuw voorbeeld van dezelfde onduidelijkheid over het kernwapenprobleem als die waar de christendemocraten mee worstelden, kwam uit de katholieke kerk. Op 13 juni 1983 verscheen de bisschoppelijke brief *Vrede en gerechtigheid*, waarin het episcopaat zich keerde tegen de kernwapenwedloop.¹¹⁵ In de brief werd het gebruik van kernwapens veroordeeld, maar het bezit ervan als afschrikking vooralsnog moreel aanvaardbaar geacht. De brief blonk niet uit door duidelijkheid; Ernst van der Beugel (PvDA), oud-staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, noemde de brief een kwestie van 'doorhalen wat niet verlangd wordt' en de historicus Sico van der Meer (Clingendael) noemde het 'een knap staaltje van behoedzaam tekstschrijven'.¹¹⁶ De inhoud was opzettelijk vaag gehouden, zodat voor- en tegenstanders zich erdoor gesteund konden voelen. Mient Jan Faber bijvoorbeeld was er heel gelukkig mee; hij noemde de brief een grote steun voor de vredesbeweging. Klompé vond de brief een compromis, maar dat was volgens haar een begrijpelijk gevolg van de verscheidenheid van opvattingen binnen de katholieke geloofsgemeenschap, waarvan de brief de neerslag vormde.¹¹⁷ Tijdens de persconferentie die naar aanleiding van de brief werd gehouden, bleek dat er over plaatsing van de kruisraketten

in Nederland duidelijke accentverschillen bestonden tussen kardinaal Willebrands en bisschop Ernst, voorzitter van Pax Christi. De eerste verklaarde dat plaatsing een zaak was van politici en militairen, 'aan wie ik niets kan voorschrijven', terwijl Ernst onderstreepte dat de bisschoppen nog steeds achter de afwijzing van de plaatsing van de raketten in Nederland stonden, zoals zij zich ook in 1979 van harte hadden aangesloten bij het standpunt van de Raad van Kerken tegen plaatsing. Klompé vond het jammer 'dat Pax Christi steeds zo hard achter het ikv heeft aangerend'.¹¹⁸ Zij kon zich beter vinden in de interpretatie van Willebrands.

Aan het einde van de Vredesweek, september 1983, zond de IKON-radio naar aanleiding van de bisschoppelijke kernwapenbrief een gesprek uit tussen Marga Klompé als voorzitter van Justitia et Pax en dominee Cees Roos, preses van de synode der Nederlandse Hervormde kerk. Roos had persoonlijk dezelfde mening als de synode: zowel het gebruik als het bezit van kernwapens werd afgewezen. Hij was bezielde van een profetisch elan, waarmee hij zei uit te gaan van 'de werkelijkheid van de Schrift', het evangelie, waarin een christen de demonische mogelijkheden van het kernwapen categorisch moest afwijzen.¹¹⁹ Klompé ging uit van een 'verscheurde wereld' waarmee je als christen te maken had en waarin je realistisch moest zijn. Hoewel ook zij de afschrikking met behulp van kernwapens immoreel vond, stelde zij zich veel meer achter de mening die in de bisschoppelijke brief naar voren kwam: dat het bezit van kernwapens vooralsnog moreel aanvaardbaar was om de tegenpartij te kunnen afschrikken.¹²⁰

Annie van de Brug-Röling, destijds lid van de Nijmeegse afdeling Vrouwen voor Vrede en een oude vriendin van Klompé, had de radiodiscussie gehoord en schreef, ook namens een aantal andere gelijkgestemde vrouwen, in een brief aan Klompé: 'Het verwonderde ons heel erg dat je het gebruik van kernwapens als volstrekt immoreel en demonisch afwijst maar de afschrikking voorlopig aanvaardt. [...] Naar mijn diepste overtuiging kun je via een immoreel en demonisch middel nooit iets goeds bereiken.'¹²¹ In de discussie met Roos maakte Klompé op een bepaald moment een zin niet af – 'Als je dan met een immorele zaak geconfronteerd wordt...' Van de Brug-Röling vroeg haar in de brief of zij alsnog kon laten weten hoe ze die zin had willen afmaken.

Het moet voor Klompé niet gemakkelijk geweest zijn haar standpunt in deze kwestie te bepalen. In de radiodiscussie met Roos verwoordde zij de middenpositie die christen-democraten trachtten in te nemen en die ook uit de bisschoppelijke brief naar voren kwam. Maar eind februari 1984, vijf maanden later, deed zij in een interview met Hilde van Oostrum

de volgende uitspraak: 'Mijn persoonlijke mening is: ze mogen niet geplaatst worden. Dat is mijn persoonlijke mening.'¹²² Toch is het, Klompés uitslatingen overziende, geen verrassing dat er niets te vinden is over haar eventuele aanwezigheid bij de grote vredesdemonstraties van 21 november 1981 in Amsterdam en 29 oktober 1983 in Den Haag. Overigens behoorde slechts drie procent van de demonstranten in Amsterdam tot het CDA-electoraat.¹²³

De 'hollanditis' was geen lang leven beschoren. Het laatste wapenfeit was op 26 oktober 1985 een volkspetitionnement van 3,7 miljoen handtekeningen. Dit was een reactie op het voorlopig plaatsingsbesluit van het kabinet-Lubbers I, bestaande uit bewindslieden van CDA en VVD, op 1 juni 1984. Het hielp niet: op 1 november 1985 werd het plaatsingsbesluit definitief.

Op 8 december 1987 echter tekenden de Amerikaanse president Ronald Reagan en de Sovjetpartijleider Michail Gorbatsjov een akkoord: alle middellange-afstandsraketten zouden vernietigd worden.

Paus Johannes Paulus II in Nederland

In juni 1983, toen het zeker was dat de paus twee jaar later een bezoek aan Nederland zou brengen, ontving Marga Klompé en met haar zo'n twintig anderen een brief van uitgeverij De Horstink waarin haar gevraagd werd om een bijdrage aan het uit te geven boek *De paus in Nederland – hoe denken christenen in Nederland over het pausschap?* Zij en Ruud Lubbers zouden dan een 'Welkom aan de paus' leveren. Verder waren onder meer gevraagd: de godsdienstsocioloog pater Walter Goddijn, die als leider van het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie de spil was geweest van het Pastoraal Concilie; pater Jan van Kilsdonk, studenten-pastor, luis in de pels van de katholieke kerk ('De toestand [van de kerk, GM] is hopeloos, maar niet ernstig,' zei hij in 1973);¹²⁴ Edward Schillebeeckx, vernieuwend en controversieel theoloog, door Rome op zijn rechtzinnigheid onderzocht en in 1986 om zijn ambtsopvatting veroordeeld; Huub Oosterhuis, vernieuwend liturgisch vormgever en schrijver-dichter, die zich als priester in het openbaar tegen het verplichte celibaat keerde, trouwde en als priester werd geschorst; Henk Berkhof, protestants hoogleraar theologie en voorzitter van de Raad van Kerken.¹²⁵ Klompé schreef terug dat zij na lang nadenken tot de conclusie was gekomen dat zij niet aan de bundel zou meewerken. 'Wanneer ik kijk naar de themata, maar vooral naar de schrijvers, dan moet ik constateren, dat u een keuze hebt

gemaakt, die voor een aantal mensen polariserend zal werken. Als er nu iets is, wat we niet moeten hebben in deze moeilijke tijd, dan is het dat wij polariserende geschriften gaan maken.¹²⁶

Het waren de woorden van de naar harmonie en eenheid verlangende Marga Klompé, die diep in haar hart alles wilde vermijden wat tweedracht zou kunnen zaaien. Misschien was zij vooral bang dat de bijdragen van controversiële auteurs als Van Kilsdonk en Oosterhuis tegen het zere been van de meer traditionele katholieken zouden zijn. Het boek is overigens nooit verschenen.

Opmerkelijk is dat Klompé een jaar later wel een bijdrage leverde aan de bundel *Uit de grond van ons hart – open brieven aan paus Johannes Paulus II*. De initiatiefnemer Michel van der Plas ging er bij de samenstelling van uit dat 'de streng behoudensgezinde geluiden de laatste jaren al met een dergelijke frequentie doorgedrongen en verwelkomd zijn in het Vaticaan en de verschillende curie departementen, dat zij er meer dan genoegzaam bekend mogen heten'.¹²⁷ Bij de meer dan vijftig auteurs treffen we de namen aan van Goddijn, Schillebeeckx en, inderdaad, hervormingsgezinden als Tine Halkes, Wies Stael-Merkx, Jan ter Laak en vele anderen. Nu had Klompé er geen bezwaar tegen zich bij dit gezelschap te voegen. Haar bijdrage, getiteld 'Loyale oppositie',¹²⁸ is een stuk met een aantal duidelijke punten van kritiek, waarvan een groot deel ons inmiddels bekend voorkomt: het grote gevaar van het centralisme, dat verlammend werkt omdat de eigen aard en cultuur van de verschillende plaatselijke kerken niet tot hun recht komen, het ontbreken van institutionele kanalen waarlangs inspraak en kritiek tot het centrale bestuur van de wereldkerk kunnen doordringen, het ontbreken van de pastorale dimensie in het kerkelijk apparaat en het ontbreken van bereidheid in Rome om de dialoog aan te gaan met de bezorgde en kritische leden van de kerk. 'Ik wil niet versleten worden voor iemand die ongelovig geworden is, omdat ik kritiek heb op onderdelen van het pastorale beleid, Mijn gehoorzaamheid heeft echter grenzen. Het eigen geweten – mits goed gevormd – spreekt ook mee.'¹²⁹ In een vraaggesprek zei Klompé dat in deze loyale oppositie Catharina van Siena haar voorbeeld was. Deze vrouw, die leefde in de veertiende eeuw, maakte geen geheim van haar kritiek op de hoge geestelijkheid van haar tijd.¹³⁰

Het boek kwam uit kort voordat de paus op 11 mei 1985 in Nederland aankwam. Van der Plas heeft toen de nuntius gevraagd of het boek aan de paus aangeboden kon worden; de hierin gepubliceerde brieven waren immers aan hem gericht. De nuntius raadpleegde aartsbisschop Simonis, die zei dat het onmogelijk was zoiets te organiseren. Van der Plas: 'De

aartsbisschop zag het niet zitten. Klaar.¹³¹ In Rome las de Nederlandse curieprelaat Karel Kasteel het boek. Deze kende het Vaticaan goed en zijn mening legde daar wel enig gewicht in de schaal.¹³² Toen Kasteel zinnen las als: 'Geliefden zeggen het hem [Jezus] na: "dit is mijn lichaam voor jou" en vierten eucharistie in bed',¹³³ besloot hij negatief te adviseren over aanbidding van het boek aan de paus.¹³⁴

In 2004 vertelde Van der Plas hoe hij zich het vervolg herinnerde, maar de bron van dat verhaal was hem ontschoten. Toen Klompé hoorde dat het boek op geen enkele manier bij de paus terecht kon komen, vond zij dat erg vervelend en onbehoorlijk. Klompé zou toen, volgens het verhaal, een list verzinnen hebben. Twee maanden voor het pausbezoek brachten koningin Beatrix en prins Claus een officieel bezoek aan het Vaticaan. Voordat zij vertrokken, zou Klompé naar de koningin zijn gegaan en haar een exemplaar van het boek gegeven hebben met de woorden: 'Als u op audiëntie bent bij de paus, laat u dan dit boek bij hem achter. Op zijn bureau.' De koningin zou hierop welwillend gereageerd hebben en het idee van Klompé inderdaad hebben uitgevoerd. Zo zou de paus de bundel open brieven aan zijn adres toch in handen hebben gekregen.¹³⁵ Mocht dit verhaal op waarheid berusten, dan zou het ook het verhaal zijn over een minister van Staat en een vorstin die de scheiding van kerk en staat op dat moment even niet serieus namen.

Het bezoek van paus Johannes Paulus II aan Nederland werd een dramatische gebeurtenis. Van Munster, die direct bij de organisatie ervan betrokken was, zei erover: 'Het had nooit mogen gebeuren.'¹³⁶ Waarom het toch gebeurde: de Belgen wilden de paus in hun land uitnodigen, waarbij ook Luxemburg bezocht zou worden, zodat Nederland zich, ondanks de benarde situatie waarin de katholieke kerk zich bevond, heel moeilijk afzijdig kon houden.

Toen de paus op 11 mei 1985 de Nederlandse bodem kuste, was er al veel aan voorafgegaan. Er was sprake van een affaire-Halkes (die nog niet tot een einde was gekomen) en op 8 mei bezochten meer dan tienduizend mensen een manifestatie op het Malieveld in Den Haag.

Simonis polariseert

De neerlandica Catharina J.M. Halkes (1920) was in Nijmegen van 1983 tot 1986 de eerste hoogleraar feminisme en christendom in Nederland. Door haar grote theologische belangstelling – reden waarom zij in de jaren zestig in Utrecht een cursus pastorale psychologie had gevolgd –, haar actieve betrokkenheid bij de rooms-katholieke vrouwenbeweging en haar

werkzaamheden bij een opleiding pastoraat voor leken kwam zij in 1967 terecht bij de theologische faculteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Drie jaar later kreeg zij hier (de huidige Radboud Universiteit) een vaste aanstelling als docent bij de vakgroep pastoraaltheologie. Zij was toen ook al enige jaren president van het Katholiek Vrouwendispuut geweest. In 1973 – de tweede feministische golf vergaarde steeds meer kracht en begon hoogtij te vieren – beleefde Halkes een ommekeer in haar denken toen zij in aanraking kwam met feministisch-theologische literatuur. In januari 1976 noteerde het dagblad *Trouw* haar uitspraak dat het hoog tijd was om in Nederland serieus aandacht te besteden aan de feministische theologie.¹³⁷ Het jaar daarna startte zij aan de universiteit het project 'feminisme en christendom'; het begrip feministische theologie was toen voor het bestuur nog onacceptabel. In 1981 werd het project een vast onderdeel van de theologische basisopleiding, dus verplicht voor mannelijke en vrouwelijke studenten. Halkes werd in 1983 de eerste hoogleraar feministische theologie in West-Europa.¹³⁸

Tijdens zijn bezoek aan Nederland zou de paus vertegenwoordigers ontmoeten van katholieke maatschappelijke organisaties, waaronder vijf vrouwenorganisaties die aangesloten waren bij de Unie Nederlandse Katholieke Vrouwenbeweging. Tot die vijf hoorden het Katholiek Vrouwengilde Nederland en het KVD, organisaties waarvan Halkes lid was. Zij zou een van de drie vrouwen zijn die namens de Unie het woord tot de paus zouden richten. Aartsbisschop Simonis liet alleen 'loyale' sprekers toe en legde Halkes een spreekverbod op. Zijn hulpbisschop Jan de Kok deelde haar dit een paar weken voor Pasen telefonisch mee en gaf als reden haar persoon: zij zou een 'polariserend' effect hebben.¹³⁹ Op 24 maart liet Halkes de voorzitter van de Unie weten dat zij zich terugtrok als sprekerster. De Unie schreef Simonis vier dagen later een brief die zo begon:

Excellentie,

Met grote droefenis heeft de Unie Nederlandse Katholieke Vrouwenbeweging kennis genomen van het feit, dat mgr. Kok onder zware druk van U, mgr. Simonis, mevrouw professor doctor Tine Halkes heeft moeten verbieden te spreken [...]. Iemand het spreekverbod opleggen doet ons denken aan praktijken uit een niet ver verleden en kunnen we in een vrij en democratisch Nederland niet accepteren.¹⁴⁰

De Unie verwachtte op korte termijn van Simonis een motivatie. De brief eindigde met de zin: 'Intern zullen wij ons over verdere stappen ernstig beraden.' Het Katholiek Vrouwengilde stelde in een eigen verklaring er

'met ontsteltenis' kennis van te hebben genomen en het landelijk bestuur had besloten niet aanwezig te zijn bij de ontmoeting met de paus.¹⁴¹ *Justitia et Pax Nederland* en *Pax Christi Nederland* schreven Simonis op 2 april samen een brief, ondertekend door respectievelijk voorzitter Klompé en vicevoorzitter Jos van Kemenade. De afwijzing van Halkes als spreekster had hen 'pijnlijk getroffen' en zij waren van mening 'dat U met deze beslissing, beoogd om polarisatie te voorkomen, een waarschijnlijk groter polariserend effect hebt opgeroepen'.¹⁴² Zij drongen er met klem op aan de beslissing ongedaan te maken.

Op 4 april, terwijl Halkes een paar weken in het buitenland verbleef, hadden de voorzitters van de vijf bij de Unie aangesloten vrouwenorganisaties een gesprek met Simonis, waarin hij een voorstel van deze vrouwen accepteerde: Halkes zou spreken, maar daarnaast zou een spreekster van de behoudende, traditionele Vereniging Vrouwen in de R.K. Kerk het woord voeren.¹⁴³ Na afloop werd deze gedachtewisseling in een gezamenlijke verklaring een 'langdurig, openhartig gesprek van constructieve aard' genoemd.¹⁴⁴ Op 10 april kwam dit voorstel Halkes ter ore in een gesprek met vertegenwoordigsters van de Unie. De volgende dag kwam zij met een verklaring waarin zij zich van het voorstel distantieerde omdat het niets oploste, maar eerder 'versluisierend' werkte. 'Mijn aanwezigheid,' schreef zij, 'zou op deze wijze "geneutraliseerd" worden [...].' Ook was zij van mening dat deze constructie geen rehabilitatie inhield, 'nadat ik als persoon en als theologe in het openbaar door de aartsbisschop ben gedesavouéerd'. Zij trok zich derhalve definitief terug als spreekster. Tegenover de pers verklaarde Halkes: 'Wat mij – om het zacht te zeggen – het meest heeft bevreemd, is dat de aartsbisschop mij in heel deze affaire nooit één keer persoonlijk heeft benaderd, noch schriftelijk, noch telefonisch, noch mondeling'.¹⁴⁵ Het Katholiek Vrouwengilde herhaalde niet aanwezig te zullen zijn bij de bijeenkomst met de paus. Dit gold ook voor de Stichting Nederlandse Vrouwelijke Religieuzen en de Unie.¹⁴⁶

Op 16 april schreef Klompé een brief aan de president van het KVD, waaruit blijkt dat het bestuur van deze organisatie teleurgesteld was over de houding van Halkes. Het is een tekst die haar neiging om de eenheid te bewaren aardig typeert:

Ik heb begrip voor uw teleurstelling. Van de andere kant kan ik toch ook begrijpen, dat Tine Halkes uiteindelijk nee gezegd heeft, niet zozeer vanuit een persoonlijke wraaksituatie maar omdat zij niet helemaal ongelijk heeft als zij zegt: er wordt dan iets versluiserd.¹⁴⁷

Klompé vond 'hetgeen de aartsbisschop had gedaan' – het monddood maken van Halkes – 'heel erg. [...] Het heeft de polarisatie weer zeer versterkt [...].'

Vanaf 25 april 1985 ontstond er een verwijdering tussen Halkes en het KVD-bestuur nadat dit de kringleidsters een samenvatting had gestuurd van de gebeurtenissen, waarin onder meer sprake was van een 'gewijzigde visie' van Simonis.¹⁴⁸ Het bestuur betreurde de houding van het lid Halkes. In de nieuwe situatie kon het haar verontwaardiging niet langer delen en had het geen argumenten meer om niet deel te nemen aan de ontmoeting met de paus. Ook gebruikte het bestuur als argument hiervoor een eerder gedane uitspraak van Klompé: '[...] ik denk dat wij het er samen over eens kunnen zijn, dat los van de problematiek met de vrouwen, in het algemeen de wijze waarop de katholieke geloofsgemeenschap zich manifesteert in deze maanden, zodanig is, dat wij ons daar eigenlijk voor moeten schamen.'¹⁴⁹ Het bestuur zal deze woorden ongeveer als volgt geïnterpreteerd hebben: de polarisatie is binnen de geloofsgemeenschap dermate hoog opgelopen, dat de gelovigen de paus niet eens meer samen kunnen ontmoeten.

Toen Halkes de brief aan de KVD-kringleidsters onder ogen kreeg, schrok zij zodanig dat zij er in een brief aan het bestuur van het KVD op reageerde.¹⁵⁰ Zij protesteerde hierin tegen de volgens haar misleidende informatie die de kringleidsters was gegeven en onderbouwde dit met tal van argumenten. Volgens haar was de visie van Simonis volstrekt niet gewijzigd. In de enige brief die zij van hem kreeg, had hij immers geschreven: 'Ik betreur de voor U ongelukkige situatie, maar meende echt dat Uw optreden op 12 mei geen goede zaak zou zijn.'¹⁵¹ Verder schreef zij:

Het gaat niet aan in dit verband mevrouw Klompé als autoriteit te gebruiken op een oneigenlijke wijze. Ik heb haar op 11 april 's avonds opgebeld om haar mijn beslissing mee te delen. Nadat zij aanvankelijk nog positief over het compromis dacht is zij in de loop van de dagen tot de konklusie gekomen dat het géén goed voorstel was. Mevrouw Klompé was het daarom van harte eens met mijn besluit.

Klompé en Halkes kenden elkaar goed en hadden een vriendschappelijke relatie. Zij hadden elkaar via het KVD leren kennen, waarvan zij beiden president waren geweest. Klompé werd door zowel Halkes als het KVD op de hoogte gehouden van de hele onverkwikkelijke affaire. Ook van deze laatste brief stuurde Halkes een afschrift aan Klompé, die zich genooddaakt voelde het KVD-bestuur zonder omwegen haar standpunt mee te delen.

Op 13 mei – twee dagen na de aankomst van de paus – stelde zij nadrukkelijk dat ze nooit adviezen had gegeven over een met Simonis te sluiten compromis en dat ze zich nooit positief over het gesloten compromis had uitgelaten. (Hierin stemde Klompé dus niet overeen met Halkes.) ‘Integendeel, ik heb aan mevrouw Halkes – nadat ik goed over de zaak had nagedacht – gezegd, dat ik het met haar houding eens was.’ Haar slotzin luidde: ‘Ik wil deze zaak even duidelijk stellen, omdat het Vrouwendispuut mij zeer ter harte gaat en ik het toch wel zeer betreurt, dat ik in de krant moet lezen, dat het Vrouwendispuut één van haar vroegere presidenten – mevrouw Halkes – afvalt.’¹⁵² Dit was duidelijker taal dan Klompé in de brief van 16 april had gebezigd: nu nam zij ondubbelzinnig stelling voor Halkes en tegen het KVD-bestuur.

In de loop van de maand juni escaleerde het conflict tussen KVD-bestuur en Halkes en een oplossing was ver te zoeken. Halkes hield haar vriendin op de hoogte.

Lieve Marga,

Doordat je nu eenmaal zowel van het Dispuut als van mij tot nu toe kopieën van korrespondentie toegestuurd krijgt, wil ik je mijn laatste brieven ook maar toezenden.

Ik doe dat eigenlijk met enige aarzeling, want wil je volstrekt niet betrekken bij deze onmogelijke situatie.

[...]

Veel liefs en een hartelijke groet, Tine.¹⁵³

Op 7 augustus 1985 en de week daarna vergaderde de Commissie Pausbezoek van het KVD bij Klompé thuis; haar was gevraagd als wijze ‘moeder’ van het dispuut haar licht over het probleem te laten schijnen. Ook de regionale kringen bespraken gezamenlijk de hele gang van zaken, waarna zij hun belangrijkste bezwaren op papier zetten. Hun kritiek was uitsluitend gericht tegen hun hoofdbestuur en zijn manier van omgaan met Halkes én met de kringen; voor Halkes sprongen zij in de bres.

Klompé wees, persoonlijk en als voorzitter van *Justitia et Pax*, Simonis aan als de grote polariserende factor. Maar ook het bestuur van het KVD speelde in haar ogen allerm minst een fraaie rol door met Simonis mee te gaan en Tine Halkes te laten vallen.

8 mei 1985 – 'De steppe zal bloeien'

Niet het minst door de benoeming in juni 1983 van Simonis als aartsbischop van Utrecht en van Ter Schure in maart 1985 als bisschop van Den Bosch had Johannes Paulus II heel wat serieuze katholieken in Nederland tegen zich in het harnas gejaagd. Talrijk waren de uitingen van onvrede met het instituut van de katholieke kerk. De door Van der Plas verzamelde open brieven aan de paus bevatte ook een brief van 28 katholieke hoogleraren, waarin zij aangaven het te betreuren dat de kerk sinds 1970 steeds meer aan geloofwaardigheid inboette en dat de intellectuele jeugd massaal voor de kerk verloren dreigde te gaan.¹⁵⁴

In de maanden voor de komst van de paus naar Nederland vatte het Platform Initiatieven Pausbezoek het plan op om zoveel mogelijk kerkelijke organisaties te betrekken bij een landelijke manifestatie, die op een breed draagvlak zou rusten. Uiteindelijk kwamen zo'n 130 katholieke en oecumenische instellingen op 8 mei 1985, drie dagen voordat de paus voet op Nederlandse bodem zette, op het Malieveld in Den Haag bijeen onder het motto 'Het andere gezicht van de kerk'.¹⁵⁵ Meer dan 10.000 mensen kregen er in een grote circustent een uitgebreid ochtend- en middagprogramma gepresenteerd. In kleinere tenten kon men deelprogramma's bezoeken van groepen die elk een bepaalde kerkelijke activiteit vertegenwoordigden. In een van die tenten stond Marga Klompé, hoogstwaarschijnlijk om er namens Justitia et Pax informatie te geven over de mensenrechten. Volgens Victor Scheffers, vanaf september 1983 secretaris van Justitia et Pax, had het heel wat overredingskracht gekost om haar mee te krijgen naar het Malieveld.¹⁵⁶ Hans van Munster vertelde begin 2004 dat Klompé in die dagen op de nominatie stond voor een hoge pauselijke onderscheiding, die niet doorging vanwege haar aanwezigheid die dag. 'Dat heeft ze gelukkig nooit geweten.'¹⁵⁷

Klompé hield een toespraak waarin ze de positieve instelling van de bezoekers prees, en ook Van der Plas, Halkes en Schillebeeckx voerden het woord. Tijdens de slotviering zongen de duizenden aanwezigen een lied van Huub Oosterhuis en Antoine Oomen, 'De steppe zal bloeien'. Dit zou het 'volkslied' van de Acht Mei Beweging worden, die hier ontkiemde. De beweging werd in januari 1986 officieel opgericht met Wies Stael-Merkx als voorzitter.

Vier dagen nadat het andere gezicht van de kerk zich op het Malieveld had laten zien, toonde het zich, ondanks de strenge selectie van sprekers door Simonis, nog even op 12 mei aan de paus in de Jaarbeurs te Utrecht. De Nederlandse Missieraad had een van zijn leden, Hedwig Wasser, vrouw

en leek, gevraagd de paus namens de raad toe te spreken. De tekst was van tevoren goedgekeurd, maar Wasser voegde er een strikt geheim gehouden persoonlijke ontboezeming aan toe, die helemaal in overeenstemming was met de boodschap op acht mei. Haar eigen tekst begon zo: 'Gaan wij op een geloofwaardige manier om met de bevrijdende boodschap van het Evangelie, als er een opgestoken vinger gepredikt wordt in plaats van een toegestoken hand? Als er geen ruimte maar uitsluiting wordt aangezegd aan ongehuwd samenwonenden, gescheidenen, homoseksuelen, gehuwde priesters en... vrouwen?' Haar woorden sloegen in als een bom: spontaan applaus, maar ook boegeroep. In één klap werd haar naam in de hele wereld bekend. Simonis verklaarde dat zij de dag voor de missionarissen had bedorven.¹⁵⁸ Wasser vervolgde: 'Gaan we op een geloofwaardige manier om met het herderschap van Christus als bisschoppen boven ons tronen in plaats van mét en te midden van ons op weg zijn? De kerkelijke ontwikkelingen van de laatste tijd hebben velen van ons ertoe gedwongen uit kritische trouw en christelijke gehoorzaamheid kerkelijk ongehoorzaam te zijn. Maar wij zijn állen de kerk, een kerk geënt op de oudste christelijke gemeente, waarin liefde het hoogste gezag was, waarin mannen én vrouwen, gehuwden én ongehuwden een taak hadden, óók in het leidinggeven.'¹⁵⁹ Niet bekend is hoe Marga Klompé dacht over deze woorden van Hedwig Wasser. Op 1 januari 1993 nam Wasser het voorzitterschap van de Acht Mei Beweging over van Wies Stael-Merkx.

We kwamen haar al in hoofdstuk 2 tegen, Wies, als lid van de meisjesclub van de RK HBS in Arnhem, door Klompé tijdens de oorlog opgericht. In 1944 deed ze eindexamen; juffrouw Klompé kwam haar thuis feliciteren met een bloemetje. Kort na de oorlog ging Wies medicijnen studeren. Klompé en zij waren elkaar uit het oog verloren, maar zij bleef Klompés carrière via de media volgen. Tijdens de bijzondere bisschoppensynode te Rome in januari 1980 nam Wies Stael-Merkx als afgevaardigde van de geestelijke gezondheidszorg deel aan een alternatief congres over huwelijk en gezin, een onderwerp dat ook op de agenda van de synode stond. Terug in Nederland werd haar van verschillende kanten gevraagd iets over de synode te vertellen. Zo kwam ze met haar verhaal ook bij de Unie Nederlandse Katholieke Vrouwenbeweging, waar Klompé onder haar gehoor zat. Het was een weerzien na 36 jaar, dat Stael-Merkx zich in 2004 zo herinnerde: 'Toen zei ze, een beetje bits, zoals ze dat goed kon: "Als ik tegen jou Wiesje zeg, dan mag je mij wel Marga noemen, hoor." Dat durfde ik niet, maar uiteindelijk heb ik het toch gedaan. Ze had nogal een bitse manier van dingen zeggen.'¹⁶⁰ In de loop van de jaren die volgden ontmoetten Wies en Marga elkaar nog regelmatig op vergaderingen.

Wies Stael-Merkx – ‘vrij, vroom en vrolijk’¹⁶¹ opgegroeid in een katholiek gezin van zeven kinderen – had openlijk kritiek op de kerkelijke leer. Ze werd in die tijd enkele malen bij Simonis op het matje geroepen, waar ze de boodschap kreeg: ‘U hoeft niet meer in mijn bisdom te komen’, waarop zij antwoordde: ‘Ik ga u niet om toestemming vragen.’ Toen de Unie haar samen met Tine Halkes afvaardigde om de paus toe te spreken tijdens de ontmoeting met maatschappelijke organisaties, kwam het niet als een verrassing dat Simonis haar als spreekster al gauw weigerde, zonder opgaaf van reden.¹⁶² Na aanvankelijk overwogen te hebben zich dan ook terug te trekken besloot Halkes, na overleg met Stael-Merkx, dat toch niet te doen.¹⁶³ Korte tijd later legde Simonis ook Halkes een spreekverbod op. Aan het spreekverbod voor Stael-Merkx is geen ruchtbaarheid gegeven.

Op 8 mei 1985 voelde Stael-Merkx zich op het Malieveld helemaal op haar plaats. Wel vond ze het teleurstellend dat geen van de bisschoppen aan de uitnodiging gehoor had gegeven. Ofschoon aan het eind van deze eerste manifestatie in de intentieverklaring was opgenomen dat de deelnemers niet zonder de bisschoppen verder wilden, weigerden de bisschoppen in 1986 op de manifestatie van de Acht Mei Beweging in Den Bosch aanwezig te zijn. Schillebeeckx zei op die dag: ‘Wij weigeren onze herders niet de naam “katholiek”, zoals zij ons doen, maar ze zullen wel hun best moeten doen om niet vervreemd te raken van hun kudde.’¹⁶⁴

De op niets uitlopende contacten met het episcopaat kostten Stael-Merkx veel energie en emoties.¹⁶⁵ In oktober 1986 vroeg ze Klompé hoe de Acht Mei Beweging een opening naar de bisschoppen kon maken. Klompé nodigde haar bij zich thuis uit om erover te praten. Stael-Merkx mocht niet langer dan een halfuur blijven, zo ziek was Klompé toen. Het was een paar dagen voor zij overleed. Het gesprek dat beiden toen hadden, staat Stael-Merkx nog scherp voor de geest. Klompé zei dat de Acht Mei Beweging te kritisch en te opstandig was. De beweging moest beter naar de bisschoppen luisteren. Klompé wilde in laatste instantie koste wat het kost het gezag van de bisschoppen honoreren. ‘Ze wilde de boel altijd bij elkaar houden,’ zei Stael-Merkx, die zelf duidelijkheid heel belangrijk vond. Zij voelde zich in dat laatste gesprek door Marga Klompé eigenlijk tot de orde geroepen; Wies Stael-Merkx moest inbinden.¹⁶⁶

De kern van het katholieke geloof, de eucharistie, was voor Klompé boven alle discussie verheven. Als de priester (en niemand anders mocht dat) de woorden van Jezus – ‘dit is mijn lichaam’ en ‘dit is mijn bloed’ – uitsprak, veranderden brood en wijn in Zijn lichaam en bloed. Dat was het mysterie van het geloof, waar Marga Klompé voor de volle honderd achter stond. Met die traditionele geloofsbeleving werd haar petekind

Marga Kernkamp, dochter van Heleen Biegel, een keer heftig geconfronteerd. Zij en haar man lieten op 25 oktober 1981 hun dochttertje dopen in de Leidse Studenten Ekklesia, een kerkgemeenschap waarin aan bepaalde vernieuwingen vorm werd gegeven. De priester was gehuwd, en brood en wijn werden niet door hem maar door allen met een lied van Huub Oosterhuis gezegend. Marga Kernkamp, die zielsveel van tante Marga hield, herinnerde zich goed hoe vreselijk verontwaardigd deze hierover was. Zo verontwaardigd dat zij een zeer boze brief schreef aan de ekklesia. Het werd een kleine rel, waar de doopouders niet blij mee waren: het was tenslotte wel hún kerk waar tante Marga zo tegen ageerde.¹⁶⁷

Marga Klompé was dus orthodox-gelovig waar het ging om de sacramenten, met name de eucharistie. De liturgische setting echter, de vorm van de mis waarin dit sacrament plaatsvond, was voor haar niet van essentieel belang; die mocht eigentijds zijn, in de volkstaal, met door het volk gezongen liederen. De kerk stond of viel in wezen met de hiërarchie, die – met alle kritiek die daarop mogelijk was – in laatste instantie de eenheid van de katholieke kerk ‘in Jezus Christus’ zichtbaar maakte. Deze centrale rol van de hiërarchie heeft zij nooit losgelaten. De polarisatie die vanaf ongeveer 1970 optrad binnen het episcopaat en de katholieke geloofsgemeenschap – waarin zij stelling moest nemen en nam – heeft haar daarom verdriet gedaan. In de kritiek die zij had (‘loyale oppositie’ noemde zij het) nam ze nooit radicale standpunten in, omdat die naar haar inzicht een bedreiging konden vormen voor de eenheid. Zij heeft op haar manier geprobeerd de relatie tussen Rome en de katholieke kerk in Nederland zo goed mogelijk te houden.

In de verticale lijn van het kruis stond Marga Klompé stevig in de rooms-katholieke traditie. In de horizontale lijn zette zij zich, in de geest van Vaticanum II, met *Justitia et Pax* en in de Raad van Kerken, in voor de mensenrechten en de in haar ogen noodzakelijke mentaliteitsverandering, vooral ten behoeve van de derde wereld. Dat deze ‘medemenselijkheid’ voor haar even essentieel was als de communicatie tussen God en mens, maakte haar tot een progressieve katholiek die van harte met christenen van andere signatuur kon samenwerken om samen – als instrument van God – een bijdrage te leveren aan het realiseren van de evangelische boodschap.

Eeuwige rust

Ziekte – het laatste jaar

Marga Klompé was naar lichaam en geest een sterke vrouw. Als kind had zij een paar maal longontsteking gekregen, waardoor zij destijds in moeders beleving een beetje het zorgenkindje was, maar later bleek ze erg veel aan te kunnen en weinig slaap nodig te hebben. Een enkele keer, zoals bijvoorbeeld begin 1951, vergde zij te veel van haar krachten en was ze naar eigen zeggen oververmoeid.¹ Klompé was niet vaak ziek, maar als ze door ziekte geveld werd, was het, met de woorden van haar secretaresse in de zomer van 1952, 'vrij ernstig'. Zij kreeg toen een nierbekkenontsteking, die pas na twee maanden genezen was.² Begin september 1961 meldden de kranten dat zij al enige tijd ziek was en last had van rugklachten. Begin november 1969 lag ze met een 'hernia-aanval' in bed, maar deze keer was dat niet zo erg als in het verleden, toen zij er heel veel last van had.³

Door het rusteloze werken was Marga Klompé in de zomer van 1978 hard aan vakantie toe. Zij stapte in haar auto en reed naar Gaschurn, een dorp op een kilometer hoogte in Vorarlberg, in het uiterste westen van Oostenrijk. Tijdens een wandeling brak zij een enkel, waarvoor zij een paar dagen in een ziekenhuis verpleegd moest worden. Daarna bracht ze nog een poos in een sanatorium door voor een gezondheidskuur, om op krachten te komen. In deze tijd is zij, kort voor haar 66ste verjaardag,

gestopt met roken, terwijl ze tientallen jaren een verwoed rookster was geweest.⁴

Op 10 augustus 1978 schreef Herman Fiolet, de secretaris van de Raad van Kerken, met wie zij veel samenwerkte als voorzitter van de Sectie Internationale Zaken, haar een persoonlijke brief:

Beste Marga,

Je zult ervan op de hoogte zijn dat heel Nederland via de televisie weet dat je 'in Oostenrijk wordt verpleegd'. Ik heb contact opgenomen met Mevrouw De Wit. Zij bracht dit alarmerend bericht terug tot zijn juiste proporties. Toch blijft het staan dat het uitermate vervelend is wat je is overkomen, juist in je vakantie die je zo hard nodig hebt. [...] Omdat je niet in Nederland bent wil ik je langs deze weg van harte feliciteren met je verjaardag. [...]⁵

Toen Klompé zou terugkeren naar Nederland, kon zij vanwege haar voet nog niet zelf autorijden, maar dankzij een reisverzekering werd dat geregeld en kwamen zij én haar auto behouden thuis.⁶ Maar na een halfjaar belandde zij opnieuw in het ziekenhuis voor een operatie aan haar linkervoet.⁷

Deze kortere of langere perioden van ziekte waren erg vervelend voor Klompé, vooral omdat haar dadendrang erdoor belemmerd werd. Zij werkte, als de ziekte dat ook maar enigszins toeliet, zoveel mogelijk door. Heel ingrijpend en buitengewoon lastig – mild uitgedrukt – waren de gevolgen die de heupfractuur eind januari 1971 voor haar had. Vooral de laatste jaren van haar leven heeft die haar parten gespeeld. Haar zuster Charlot vertelde dat eind 1982, kort nadat Marga in Tilburg eredoctor in de sociale wetenschappen was geworden, de pin die zij in haar heup had gekregen, werd vernieuwd, maar dat het weghalen van de oude pin erg moeilijk ging, zodat het een ingewikkelde operatie werd. In die tijd trad ook een spontane botbreuk op.⁸ Haar secretaresse Carla de Wit herinnerde zich dat Marga haar op een ochtend vroeg belde met de mededeling dat ze weer in het ziekenhuis lag met een heupfractuur. Voor Marga, die in deze jaren veel met de medische beroepsgroep te maken had, waren medici vaklui die boven alle kritiek verheven waren. Over de behandelend orthopedisch chirurg was zij lovend, ook toen hij haar – volgens De Wit om zelf geen enkel risico te lopen – een nogal groot gipskorset liet aanmeten, dat Marga dermate in haar bewegingsvrijheid beperkte dat zij een halfjaar lang de deur niet uit kon en in een rolstoel zat. Voor De Wit was het de vraag of dat korset in die omvang wel noodzakelijk was, maar Marga had alle vertrouwen in de arts. Gelukkig was Charlot er om haar

zuster te verplegen, anders had Marga haar toevlucht moeten nemen tot een revalidatiecentrum.⁹ Op 18 april 1983 bedankte Marga de 'Lieve mensen allemaal' van de Bisschoppelijke Beleidskommissie hartelijk 'voor de wijze waarop er met mijn beproeving is meegeleefd. [...] In een moeilijke tijd als waardoor ik nu ga, is het feit, dat er vriendschapsgevoelens naar je toekomen een hele grote steun.'¹⁰ Het zou, schreef ze, op zijn vroegst augustus worden voordat zij weer actief kon zijn in de BBK.

Marga, Charlot en Hilde hadden voor die zomer het plan opgevat drie weken met vakantie naar Italië te gaan, maar nu kon Marga niet mee. Zij stond erop dat Charlot, die haar verpleegde, toch met Hilde zou gaan; dan ging zijzelf zo lang naar een verpleeghuis. Toen haar vriendin Wally van Lanschot dit hoorde, vond zij dat te ver gaan: zij heeft in die tijd voor haar en het huishouden gezorgd. Van Lanschot herinnerde zich daarvan nog een paar dingen. Ze dronken samen regelmatig jonge jenever en vaak te veel. Piet de Jong kwam een keer op bezoek en bracht bonbons mee. Marga had weliswaar het gipskorset aan en zat in een rolstoel, maar werkte door. En ze eiste erg veel van Wally, die blij was toen ze weer naar huis kon gaan.¹¹ In de zomer van het daaropvolgende jaar, 1984, was Marga weer in staat met Hilde en Charlot op vakantie te gaan. 'De 3 zusjes hebben het goed ondanks het slechte weer,' schreef ze vanuit Oostenrijk aan haar petekind Marga de Jong-Kernkamp en haar man.¹²

Op 18 februari 1985 ging Marga het ziekenhuis weer in omdat er opnieuw een pin in haar heup vervangen moest worden.¹³ Begin juni ging ze met Charlot naar Zwitserland voor een vakantie die echt nodig was, omdat ze niet veel fysieke energie meer had. Aan petekind Marga schreef ze: 'Er wordt veel geslapen, gelezen en in de zon gelegen.'¹⁴ Toen ze in augustus nog steeds voortdurend moe en lusteloos was, bezocht ze haar huisarts, die haar doorverwees naar verschillende specialisten. In oktober 1985 werd eindelijk de duidelijke, schokkende diagnose gesteld: Marga Klompé leed aan alvleesklierkanker in een gevorderd stadium. Tegen de arts die haar dit moest vertellen, zei ze: 'Vervelend voor u om mij die boodschap te geven, maar maakt u zich maar geen zorgen.'¹⁵ Zij onderging een operatie, die niet mocht baten. Van agressieve chemotherapie zag ze af; die had ze in 1983 bij haar zus Elsbeth meegemaakt, die eraan bezweken was. 'Ik wil niet ontluisd sterven.' Wel heeft ze 'wat pilletjeskuren' gehad, maar daarmee is ze ook gestopt.¹⁶ Haar werd nog ongeveer drie maanden tijd van leven gegeven.¹⁷

Toen Marga Klompé in oktober 1985 hoorde dat ze nog maar korte tijd zou leven, begon ze aan een uitgebreid en vaak moeilijk proces van afscheid nemen. Op 15 oktober schreef ze Gerard Kaandorp, secretaris van de BBK,

een brief waarin zij vertelde dat ze tot 1 januari 1986 niet voor de BBK kon optreden: 'De toekomst is [...] momenteel voor mij nog zeer ongewis. Over een paar weken weten we misschien meer wanneer de pillenbehandeling aan mocht slaan. Het kan dus zijn, dat wij onder ogen moeten zien, dat wij een verstandige opvolgster voor mij zoeken.'¹⁸

In een brief aan de BBK van 10 december 1985 nam ze na ruim veertien jaar met weemoed afscheid. Twee dagen later schreef kardinaal Simonis haar ontslagbrief.¹⁹ Op 13 april 1986 vierde zij in de BBK-kring haar afscheid met een eucharistieviering.²⁰ Gerard Kaandorp, die als secretaris van de BBK Klompé sinds 1975 had meegemaakt, stelde ten afscheid een vriendenboek samen, waaraan leden en oud-leden een bijdrage leverden. Allen heeft zij er met een persoonlijk briefje voor bedankt.²¹ Een van de bijdragen is van Maria van den Muijsenbergh-Geurts, die vanaf augustus 1985 lid was van de BBK. In het vriendenboek schreef zij: 'Méér dan je ooit kunt beseffen heb je mij en veel andere – toen nog jonge – vrouwen er toe gebracht om – net als jij – klare taal te spreken, niet te schuchter te zijn en niet aan manipulaties mee te werken.'²²

Toen Victor Scheffers, secretaris van Justitia et Pax, in oktober 1985 bericht kreeg dat hij bij Marga Klompé in het Westeinder Ziekenhuis moest komen, wist hij dat er iets bijzonders aan de hand was. Als Klompé in het ziekenhuis lag – wat die laatste jaren vaak het geval was – kwamen alleen familieleden en een paar dierbare vrienden bij haar op bezoek. 'Toen kreeg ook ik, zoals veel mensen, de kille en zakelijke mededeling: "Victor, ik heb kanker en het kan binnen drie maanden afgelopen zijn. Wat moeten we regelen?" En daar konden we bij wijze van spreken in het ziekenhuis al mee beginnen.'²³

Het kwam hard bij hem aan. Zij was allang niet meer alleen zijn voorzitter, tussen hen was ook een persoonlijke band ontstaan. Een paar maanden eerder, in de weken voor de geboorte van Scheffers' eerste kind, had zij nog erg meegeleefd. Ze belde hem wel eens 's morgens op: 'Zit je nu nog op kantoor? Je moet thuis zijn.' Dan zei hij: 'Ach, het kan nog een hele tijd duren.' – 'Ja, maar je moet het toch in de gaten houden.' In een afscheidsbrief aan de leden van Justitia et Pax stelde zij op 6 november 1985 vast dat het volstrekt onzeker was hoe het ziekteproces zich zou ontwikkelen. 'Dus zeg ik nu maar vast, dat ik met heel veel dankbaarheid terugzie op onze samenwerking en dat ik het volste vertrouwen heb dat onder leiding van Philo Weijnenborg de commissie een heel goede tijd tegemoet gaat.'²⁴

Het was echter voor de nieuwe voorzitter, Philo Weijnenborg-Pot, niet eenvoudig de opvolgster van Marga Klompé te worden. Klompé was

dertien jaar lang in veel opzichten solistisch opgetreden, waarbij haar een uitgebreid netwerk ter beschikking stond en haar rol door de overige leden van de commissie volledig werd geaccepteerd. Die rol kon en wilde Weijnenborg-Pot niet overnemen, maar de commissie kon maar moeilijk wennen aan een andere, door haar voorgestelde aanpak.²⁵ In de nazomer van 1987, na ruim twee jaar, gaf zij de voorzittershamer weer uit handen.

In een brief van 13 november 1985 aan 'de bevriende relaties van Justitia et Pax in het kerkelijk, maatschappelijk en politieke leven' zag Klompé zich gedwongen 'langs deze ongezellige weg' afscheid te nemen. Zij eindigde de brief zo: 'Het eind van mijn leven in zicht ziende, geef ik nog eens uiting aan mijn geloof, dat het Gods wil is, dat wij in deze warrige samenleving alles doen om gerechtigheid en vrede daarin gestalte te geven.'²⁶ Op 25 november schreef Klompé aan de Engelsman Paul Symonds, de directeur van het Office Catholique d'Information sur les Problèmes Européens (OCIFE) in Brussel, dat ze al haar functies neerlegde, waaronder het voorzitterschap van het Comité d'Orientation van OCIFE.²⁷ Het was Symonds bekend dat zij nog maar kort in leven zou zijn. Op 6 december 1985 schreef hij haar, in het Nederlands:

Van harte dank ik de Heer voor jou, Marga, voor je eenvoudigheid, je gevoeligheid, je wijsheid, je liefde, je goedheid, wat er van God in jou woont – en voor je aanwezigheid in mijn leven, wat een inspiratie is geweest. Van harte, Dank, Marga – en tot ziens... in de Heer. Paul²⁸

Zo nam Marga Klompé, de altijd actieve, enthousiaste, betrokkene, vóór 1 januari 1986 afscheid van alle instanties waarin zij actief was en richtte zij zich op het spoedige einde van haar leven. Toen het steeds duidelijker werd dat haar dood nog op zich liet wachten en zij een nieuwe agenda moest aanschaffen, was zij daarover zeer ontstemd. Ze was kwaad op Onze-Lieve-Heer omdat ze langer bleef leven dan de verwachting was. Ze heeft toen met Pasen korte tijd onderdak gevonden in de norbertinessen-priorij Sint-Catharinadal te Oosterhout, waar zij in het verleden regelmatig heen was gegaan om in gebed en meditatie tot rust te komen. Nu wilde ze er zijn om in alle rust alles uit handen te kunnen geven.²⁹

Dit betekende niet dat Marga Klompé die laatste maanden stilzat. Ze bleef in beweging, ook letterlijk, zolang dat mogelijk was. Soms ging ze tussen de middag met Charlot naar de Boskantkerk (Antonius van Padua) aan de Fluwelen Burgwal in Den Haag om de eucharistie te vieren; in de auto zat zij dan zelf achter het stuur. Thuis zat ze iedere dag achter haar bureau, waar zij onder meer bezig was met het gereedmaken van de liturgie

voor haar uitvaart. Pastoor Harry Hofstede zou de uitvaartmis celebreren. 'Het is mijn uitdrukkelijke wens,' schreef Klompé hem op 23 mei 1986, 'dat de dienst eenvoudig uitstraalt. Dit houdt in, dat er slechts één celebrant is en wel pastoor Hofstede.' Zij vervolgde deze notitie als volgt:

Wij spraken af, dat de homilie [= preek] zich niet uitput in mededelingen over hetgeen ik in mijn leven heb gedaan, maar een verkondiging zal zijn van hetgeen mij gemotiveerd heeft in mijn handelen. Geen toespraken verder in de kerk, noch in het crematorium.³⁰

Gezeten aan de ronde tafel in de achterkamer, waar ook haar bureau stond, hadden Marga, pastoor Hofstede, haar broer Frans, zijn vrouw Clarita en Charlot de liturgie voor de uitvaart besproken. Marga gaf aan hoe ze het wilde hebben en Hofstede probeerde dat binnen de lijnen van de requiemliturgie te houden, hetgeen goed lukte. Daarna hadden ze een glas wijn gedronken.³¹

Carla de Wit, die samen met Charlot deze laatste tijd met Marga intensief meemaakte, heeft deze liturgie, waar in de loop der maanden nogal wat in gewijzigd werd, vaak moeten overtikken op haar ouderwetse, mechanische schrijfmachine. Ook de lijst van mensen die een overlijdensbericht moesten krijgen, onderging dikwijls wijzigingen.

Charlots aanwezigheid was van grote waarde. Zij was Marga's steun en toeverlaat, kookte nog steeds met plezier – ook voor gasten – en ontving heel veel bezoekers. Vaak kwamen die met een treurig gezicht binnen, maar gingen ze vrolijk weer weg. In de zomer zeiden ze tegen Marga: 'We gaan met vakantie. Ben je er nog als we terugkomen?'³²

Gradus Hendriks, die op 22 oktober deelnam aan een grote protestdemonstratie van sociaalculturele welzijnswerkers op het Malieveld, kocht op weg daarheen veertig rode rozen, belde aan bij Klompés appartement en vroeg Charlot, die de deur opende, die rozen aan Marga te overhandigen. Charlot zei: 'Ik zal ze geven', waarop Hendriks zei: 'Zeg maar tegen Marga dat ik naar die protestdemonstratie ga, dan weet ze dat.' Hij vertelde:

Een paar dagen later liet Marga mij bellen door haar zuster Charlot. Zij kon zelf nauwelijks meer praten, maar had haar zuster gevraagd mij in haar bijzijn te bellen. Marga liet me weten hoeveel begrip zij kon opbrengen voor mijn gang naar de demonstratie. Ik heb dankzij dat contact nog verslag kunnen doen over het gebeuren [...] op het Malieveld, zo dicht bij haar huis. Charlot vertelde me dat haar zuster instemmend knikte.³³

Victor Scheffers heeft Marga nog vaak opgezocht die laatste tijd. Ze maakte zich nog regelmatig kwaad over zaken in politiek Den Haag waar ze het volstrekt niet mee eens was en zei eens tegen hem: 'Wat ben ik toch eigenlijk een gek mens. Nou weet ik dat ik doodga en zit ik me er nog steeds vreselijk over op te winden.'³⁴

Alfrink schreef haar een paar dagen voor haar dood een kaartje: 'Doe je een goed woordje voor me daarboven?' Op zondag 26 oktober heeft ze, zittend achter haar bureau, nog een kaartje teruggeschreven.³⁵

Petekind Marga van Lennep-Kernkamp ging wel eens op een mooie dag, als de zon scheen, met een bosje bloemen naar het Smidswater – even een bloemetje, een dikke kus en 'tot gauw'. Ook zij had dat laatste jaar veel contact met tante Marga. Zij spraken over ethische kwesties als het al of niet legaliseren van abortus en actieve euthanasie (zaken waar tante Marga vanuit haar katholieke geloofsbeleving tegen was). Petekind Marga heeft het als iets heel bijzonders ervaren dat haar tante haar in die discussies als een gelijkwaardige gesprekspartner beschouwde. Toen het steeds slechter ging met Marga Klompé en het bezoek beperkt werd omdat het anders te vermoeiend was, heeft Marga haar peettante nog maar een enkele keer gezien. Omdat Charlot het bezoek regelde, heeft Marga haar tante nooit laten weten dat ze graag vaker zou willen komen. Door deze gang van zaken bleef zij niet goed op de hoogte van de ernst van de situatie. Zij schreef, afgaande op haar intuïtie, een afscheidsbrief, die op de vroege ochtend van 28 oktober 1986 op het Smidswater voor haar zou worden afgegeven. Maar de brief kwam – slechts enkele uren – te laat. Toen Marga hoorde dat haar tante Marga die nacht was gestorven voordat zij de afscheidsbrief had kunnen lezen, heeft zij daar veel verdriet van gehad.³⁶

Voor Maria, dochter van Frans en Clarita Klompé-Wiessing, is dat laatste jaar van haar tante erg belangrijk geweest. Als nichtje moest zij op vragen van tante Marga eigenlijk altijd wel een verstandig verhaal hebben. Maar in dat laatste jaar 'ging het over haar en mij, niet meer over de hele wereld. Ik voelde me meer gezien als de persoon die ik was. Ik vond haar toen heel open en heel benaderbaar.'³⁷

Marga Klompé heeft dat laatste jaar, zoals zij dat gewend was, veel tijd achter haar bureau doorgebracht, want mensen belden of schreven haar nog steeds voor allerlei zaken.³⁸ Ze heeft doorgewerkt, maar ze deed natuurlijk minder dan voorheen. Haar eetlust nam steeds verder af; op het laatst was ze heel mager, waardoor ze nog rijziger van gestalte leek dan vroeger. 'Haar ogen lagen in uitgemergelde kassen en haar blik had iets dromerigs gekregen. Ze strompelde door de kamer en sprak bij tijd en

wijle erg langzaam.³⁹ Er waren iedere dag bloemen en er was iedere dag post voor haar en iedereen zei hoe geweldig ze toch was.⁴⁰

De laatste weken hebben Charlot, Carla de Wit en Janny Gorter, haar huishoudelijke hulp, veel tijd bij Marga doorgebracht. Op zaterdag 25 oktober ging Carla de Wit naar het Smidswater, waar Marga tegen haar zei: 'Ik moet nog steeds een getuigschrift voor je schrijven.' De Wit antwoordde: 'Laat maar zitten.' Maar ze heeft toch een verhaaltje geschreven over het functioneren van Carla de Wit, gedateerd 25 oktober 1986, en meldde hierin onder andere: 'Zij is een friezin en dus gesloten. Zij zag bij mij alles, tot de geheimste stukken toe en zou daar nooit met anderen over spreken.'⁴¹

Carla de Wit herinnerde zich van deze laatste dagen het volgende:

Ze zat gewoon achter haar bureau, die ochtend. 's Zondags heeft ze ook nog gewoon achter haar bureau gezeten. Maandagmorgen kwam ik en toen zei ze: 'Ik blijf nog even in bed, want de dokter komt zo. Daarna sta ik wel op.' Toen dachten we nog niet: dit gaat helemaal mis.

Nadat de dokter was geweest, kon ze niet meer praten en ze kon niet meer opstaan. En toen kwam de post; die heb ik voorgelezen aan haar bed. Toen ik wegging zei ze opeens nog: 'Dank je.' En achteraf was ik ontzettend kwaad dat ik me toen niet heb omgedraaid en haar ook bedankt heb. Toen ben ik naar huis gegaan en heeft Charlot de familie in Arnhem gebeld. Die zijn toen gekomen. Pastoor Hofstede heeft de eucharistie bij haar bed opgedragen.⁴²

Toen het einde naderde, was Marga bang dat ze zou stikken, maar de oncoloog verzekerde haar dat hij haar zou helpen als het echt niet meer ging. 'Ik laat u niet stikken. U krijgt morfine. Dan stikt u wel, maar u merkt het niet.'⁴³ Die maandag gaf hij haar palliatieve sedatie. Na de tweede injectie is Marga Klompé kort na middernacht, op dinsdag 28 oktober van het jaar 1986, rustig de dood ingegaan.⁴⁴

'Ik kan mij in het geheel geen voorstelling maken van de eeuwigheid,' schreef Marga Klompé in juli 1985. 'Als ik er over denk krijg ik het benauwd, maar ik realiseer mij dat dit denken is in menselijke categorieën, en die vallen na de dood weg.'⁴⁵

In de dagen die volgden werd Marga Klompé in talloze necrologieën herdacht in binnen- en buitenlandse kranten en tijdschriften, in de beide Kamers en de ministerraad, voor radio en televisie, door de kardinalen

Alfrink, Willebrands en Simonis en veel andere prominente Nederlanders. 'Marga Klompé was optimistischer dan ik,' schreef Alfrink. 'Ik heb bij mezelf de moed wel eens opgegeven, de moed om tegen iets te vechten. Dat deed zij nooit. Ze vocht door.'⁴⁶ En Veringa dacht terug aan de middagen in haar flat, waar belangrijke mannen huiswerk van haar kregen, omdat er 'een derde concept voor een interventie in Vaticaan of Torentje moest worden geschreven nadat zij het tweede concept had afgekeurd'.⁴⁷ Op zaterdag 1 november 1986 werd 's avonds de op 6 mei 1984 uitgezonden tv-documentaire van Hilde van Oostrum herhaald. Daarvoor was een programmawijziging nodig en werd het laatste *NOS-journaal* later uitgezonden dan geprogrammeerd was. Het hoofd van KRO-televisie schreef aan de programmaleider van NOS-DTP: 'U en ik zijn het erover eens, dat journaaltijden alleen in uitzonderlijke gevallen verschoven kunnen worden. Het overlijden van mevrouw Klompé rechtvaardigt naar mijn mening deze uitzondering.'⁴⁸ Mink van Rijdsdijk schreef in haar column in *Trouw*:

Leidsvrouw, autoriteit, moederoverste. Ze heeft me na Nairobi diverse keren geschreven en opgebeld naar aanleiding van mijn schrijverij, stimulerend en bemoedigend als ze vreesde dat ik last had van te kille tegenwind. En ik was maar één van haar schaapjes. [...]

Adieu mevrouw Klompé, die juffrouw wilde heten, die ik Marga mocht/moest noemen, adieu.⁴⁹

Op donderdag 30 oktober werd 's avonds in de kerk van de Heilige Jacobus de Meerdere aan de Parkstraat in Den Haag een avondwake gehouden in de vorm van een gebedsdienst. De volgende dag volgde in dezelfde kerk de uitvaart met een eucharistieviering. Onder het grote aantal aanwezigen bevonden zich vrouwen van verschillende vrouwenorganisaties, prins Claus, petekinderen, het voltallige kabinet en andere politici, de nuntius, medestrijders uit kerkelijke organisaties, bisschoppen en, overgevoegen uit Rome, Marga's vriend Willebrands. De heilige vrouwen Catharina van Siena en Theresia van Ávila waren aanwezig in het eucharistisch gebed.

Na de viering vond in de aula van crematorium Ockenburgh de crematieplechtigheid plaats. 'Het hoort bij mijn karakter in vlammen op te gaan.'⁵⁰

Toen haar kort voor haar dood de vraag werd gesteld hoe zij na haar dood in de herinnering van mensen zou willen voortleven, antwoordde ze, haar woorden rustig en zorgvuldig kiezend:

Ik denk dat ik in de herinnering zou willen blijven als iemand die bemoediging heeft gegeven in een tijd die erg moeilijk en chaotisch was in zekere zin, en als iemand die centraal gesteld heeft dat de liefde uiteindelijk, bij alles wat je doet, essentieel is.³⁷

Kortom: Marga Klompé

Nu het verhaal over leven en werk van Marga Klompé zo ver gevorderd is, kunnen daaruit de antwoorden worden geoogst op de in de inleiding opgeworpen vragen. Wat waren Marga Klompés afkomst en achtergrond en welke invloed hebben die gehad op haar karakter, haar persoonlijke ontplooiing en de plaats die zij zich in de samenleving verwierf? In hoeverre speelde de (naoorlogse) maatschappij een – positieve of negatieve – rol in haar politieke carrière? Welke betekenis had haar vrouw-zijn voor haar als politica en haar politieke ambt voor haar als vrouw? Wat was haar betekenis als minister voor de Nederlandse samenleving? Was zij een goede politica? En had haar ministerschap betekenis voor potentiële volgende vrouwelijke ministers? Met andere woorden: is door haar optreden het klimaat voor vrouwelijke ministers milder of juist killer geworden? Ten slotte: hoe heeft zij haar roeping ‘een instrument van God’ te zijn, kunnen vormgeven?

Marga Klompé droeg generisch duidelijk de sporen van haar moeder, die daardoor een bijzonder effectief en waarschijnlijk zelfs onontkoombaar rolmodel voor haar kon zijn. Dit werkte des te sterker omdat vader een zachtmoedige man was, wiens rol in het gezin zich op de achtergrond afspeelde en die ten slotte door zijn ziekte van het gezinstoneel verdween. ‘Mijn vader was een eenvoudig kerkelijk man,’ zei Marga Klompé, ‘maar mijn moeder was bijzonder kritisch [...]’.¹ In de Inleiding werd een these

genoemd van Kelly en Boutillier: de betekenis van een moeder voor de ontwikkeling van haar dochter tot vooraanstaand politica kan niet genoeg benadrukt worden; vrouwelijke politici worden 'gemaakt' door hun moeder. Deze stelling blijkt ook op te gaan voor het leven van Marga Klompé. Met Maria Klompé onbetwistbaar aan het hoofd van het gezin was het voor Marga niet moeilijk een groot gevoel van eigenwaarde als vrouw op te bouwen, waarbij zij ook nog de mogelijkheid kreeg een universitaire studie te volgen en te voltooien. Moeder kreeg gedaan dat familieleden en vrienden van haar daarvoor een financiële bijdrage leverden en Marga zelf droeg bij vanaf het moment dat zij, al tijdens haar studie, voor de klas kwam te staan.

Het is opmerkelijk dat de vier dochters allen ongehuwd bleven, terwijl de enige zoon wel trouwde. Er zijn twee factoren die daarbij in het leven van de vier vrouwen gespeeld zouden kunnen hebben. Ten eerste waren zij uitgegroeid tot zelfstandige, onafhankelijke vrouwen met een eigen, zinvolle invulling van hun leven, vrouwen met wie veel mannen zich niet gauw in de echt zagen verbinden. Verder hadden de vier zusters signalen betreffende huwelijk en seksualiteit van hun ouders opgevangen die niet erg inspirerend waren. Moeder liet zich zeer negatief over seksualiteit uit. Wat Marga er in interviews over losliet, was dat zij de geschikte huwelijkskandidaat niet was tegengekomen, hetgeen niet betekende dat zij haar leven als incompleet heeft ervaren. Dankzij haar ongehuwde staat kon zij een leven als politica opbouwen dat anders onmogelijk was geweest: de KVP accepteerde aanvankelijk geen gehuwde vrouwen in het parlement. Marga Klompé heeft zichzelf altijd als juffrouw Klompé geafficheerd en stelde prijs op die statusaanduiding. Zij was het levende bewijs dat er naast het moederschap en het kloosterleven een eervol alternatief bestond: een bestaan als hoogontwikkelde ongehuwde dame met een respectabel curriculum vitae.

Het werd Klompé heel gemakkelijk gemaakt zich te ontwikkelen tot een geëmancipeerde vrouw op wie het negatieve maatschappelijke oordeel over ongehuwde vrouwen in het geheel geen vat kon krijgen. Bovendien werd ook nog aan andere voorwaarden voldaan die gunstig waren voor een politieke carrière. Marga Klompé had de mogelijkheid – en maakte daar enthousiast gebruik van – het politieke vak te leren van een machtige politieke voogd/beschermheer. Naarmate ze won aan politieke status, nam ze afstand van haar seksegenoten als maatschappelijke categorie. Aanvankelijk was het juist door contacten met vrouwen, gelegd tijdens haar studie en haar verzetsactiviteiten in de oorlog, dat zij actief werd in vrouwenorganisaties als de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers, het Nederlandse

Vrouwen Comité, de Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding en het mede door haar opgerichte Katholiek Vrouwendispuut. Door haar energieke, gedecideerde optreden en haar organisatorische kwaliteiten trok zij al snel de aandacht en zo werd zij in 1947 namens de bij het NVC aangesloten vrouwenorganisaties afgevaardigd naar de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Doordat zij ook hier weer de aandacht trok, deze keer van een tweetal prominente KVP-politici, werd voor haar de toegang tot de Tweede Kamer mogelijk.

Dat zij zich als politica, vooral als minister, distantieerde van het feminisme, is begrijpelijk in een land als Nederland, waar het patriarchaat in elk geval tot het eind van de jaren zestig nog nagenoeg onaangetast was. Zich metterdaad, in haar eigen politieke agenda, solidair tonen met de vrouwenstrijd voor gelijke rechten zou daarom niet bevorderlijk zijn voor haar succes als minister. De Amerikaanse politicoloog Michael A. Genovese zegt:

It is not unreasonable to presume that one of the reasons women leaders have not been more demonstrably profeminist is because such a policy agenda might be considered radically anti-status quo, and pushing these issues would be too politically risky.²

Voor Marga Klompé kwam daar nog bij dat haar beschermheer, KVP-fractie-leider Carl Romme, bij uitstek de belichaming was van het patriarchaat. Die afstand tot het feminisme was trouwens niet moeilijk voor Klompé: een paar jaar na de oorlog had de mainstream van de vrouwenbeweging zich verwijderd van de strijd voor vrouwenrechten en zich aangepast aan de maatschappelijke consensus op gendergebied. Zelf beredeneerde Klompé haar afstand tot de strijd voor vrouwenbelangen met de uitspraak dat zij als minister de belangen behartigde van zowel mannen als vrouwen. Haar distantie tot vrouwenbelangen nam overigens niet weg dat zij – vooral toen ze steeds meer aan invloed won – individuele, meestal katholieke vrouwen achter de schermen vaak praktisch steunde in hun carrière door gebruik te maken van haar uitgebreide netwerk. Veel vrouwen waren haar er dankbaar voor. In dit opzicht verschilde zij van iemand als bijvoorbeeld Margaret Thatcher, premier van het Verenigd Koninkrijk in de jaren tachtig, die bekendstond om haar antifeministische houding en haar gebrek aan solidariteit met andere vrouwen.³ Er waren echter ook vrouwen die zich in Klompé teleurgesteld voelden. Ze namen haar kwalijk dat zij zo expliciet koos voor haar eigen politieke carrière dat het ten koste ging van haar betrokkenheid bij de vrouwenbeweging.

De Nederlandse maatschappij had vanaf 1918 wel een beetje kunnen wennen aan vrouwelijke parlementariërs, met twee hoogtepunten in de Tweede Kamer van acht vrouwen (acht procent) in 1924-1925 en 1931-1933. Toen Klompé in 1948 in de Kamer kwam, was zij de vijfde vrouw van de honderd leden. In 1956, toen Klompé minister werd, waren er zowel voor als na de uitbreiding van het aantal Tweede Kamerleden van 100 naar 150, acht vrouwen in de Kamer; een teruggang dus van 8 naar 5,3 procent. Overigens verschilde Nederland hierin nauwelijks van andere westerse Europese landen.⁴

Toen Klompé als eerste vrouw in Nederland minister werd, viel haar de twijfelachtige eer te beurt te bewijzen dat een vrouw die taak aankon. De mannen bekeken haar met argusogen. Vrouwelijke politici moesten immers, volgens politicologe Monique Leijenaar, die onderzoek deed naar politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland tussen 1918 en 1988, 'niet te jong, niet te oud, niet te dik, niet te dun, niet te ambitieus, niet te veel op de achtergrond staan, niet te zelfstandig, niet te mooi, niet te lelijk, niet te slim en niet te dom' zijn.⁵

Hierbij werd Klompé bij voorbaat geholpen door de gunstige publiciteit die zij, opererend in de internationale politieke arena en in de Tweede Kamer, op haar naam had geschreven. Wat ook hielp was haar gedrag, dat niet was zoals dat van een vrouw in het algemeen verwacht werd. Dat kwam niet geforceerd over, want het vloeide voort uit haar karakter: zij trad op met een autoritaire uitstraling, die haar hielp zich te onttrekken aan een genderclassificatie en in sociaal opzicht 'man' te worden. Zij zocht ook liever het gezelschap van mannen dan van vrouwen. Zij was, om met Anton Blok te spreken, 'zowel manlijk als vrouwelijk, maar eigenlijk geen van beide'.⁶ Dit strookte niet met de boodschap die Marga Klompé uitdroeg over de specifieke gendereigenschappen van mensen. Vrouwen en mannen zouden elkaar aanvullen, opdat hun samenwerking in de samenleving, ook in de politiek, de beste vruchten zou afwerpen. Voor zichzelf maakte ze evenwel een uitzondering: zij wenste in de politiek niet als vrouw met de mannen, maar als mens te opereren, waarbij zij de algemene belangen van zowel mannen als vrouwen wilde behartigen. Hetgeen haar inderdaad heel goed is gelukt. Dit paste in een tijdsbeeld waarin mannelijk leiderschap de norm was. Het beeld dat Mieke Aerts in haar proefschrift schetst over de genderfactor bij Marga Klompé wordt in mijn onderzoek bevestigd.

De invloed die het politieke ambt op haar vrouw-zijn heeft gehad, was, gezien dit alles, hoogstwaarschijnlijk te verwaarlozen. Leiding geven en besturen waren haar op het lijf geschreven. Wel moet zij moeite met

zichzelf gehad hebben wanneer ze tranen van gekrenkte trots en boosheid in de ogen kreeg, wat als teken van zwakte werd beschouwd: overmand te worden door hevige emotionaliteit. In de Nacht van Schmelzer werd zij verscheurd door conflicterende emoties, die betrekking hadden op enerzijds politieke belangen en anderzijds haar vriendschap met Jo Cals. Misschien speelde voor haar stellingname naast het motief van de eenheid van partij en fractie – het steunen van de motie-Schmelzer – nog een andere gedachte door haar hoofd: wellicht was zij bang dat als zij tegen de motie zou stemmen, haar loyaliteit aan haar vriend Cals werd gezien als een te persoonlijke, zachte, vrouwelijke keuze.

Hoe belangrijk het bewaren van eenheid was, leerde Marga Klompé van huis uit. Toen vader Jan Klompé zich door ziekte had losgemaakt van vrouw en kinderen, vormde het gezin een nieuwe eenheid zonder hem, waarin ieder haar en zijn steentje bijdroeg en één front vormde naar de buitenwereld. Ook in de KVP en – vooral na Vaticanum II – in de katholieke kerk was het bewaren van eenheid voor Klompé buitengewoon belangrijk, zodat het in haar leven het leidende principe werd. Dit leverde een structureel probleem op in combinatie met haar uiterst kritische instelling, waarbij ze altijd overtuigd was van haar gelijk. Dat zorgde vaak voor conflicten, die echter nooit op de spits werden gedreven maar in harmonie werden 'opgelost', wat er vaak op neerkwam dat zij water in de wijn van haar emotie deed. Haar zus Charlot herinnerde zich dat Marga er wel eens impulsief iets uit flapte wat hard bij haar aankwam, maar de ontstane situatie werd al gauw weer goedge maakt en dan kreeg Charlot een arm om zich heen.⁷ De eenheid was hersteld. Zo dreigde Marga zich tegenover de KVP-leiding wel eens om bepaalde redenen terug te trekken, maar ze deed het niet. Hoewel een radicaal standpunt goed met haar karakter zou stroken, nam ze het nooit in, bang als ze was voor polarisatie. Ze stapte niet uit de KVP naar de PPR en was tegen het CDA omdat de KVP hierin aan invloed en identiteit zou inboeten. Zij koesterde weliswaar sympathie voor de sociaal-democraten van de PVDa, maar was en bleef een katholiek politica in hart en nieren: zij bewandelde (de linkerkant van) de middenweg.

Klompé had het vermogen analytisch te denken, maar maakte er weinig gebruik van en had niet veel op met theoretiseren. Ze raadpleegde (vaak 's avonds laat per telefoon) anderen over hun visie en volgde bij het nemen van besluiten haar intuïtie, waarmee ze ook een goed inzicht kreeg in de richting en diepgang van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen. Zo benadrukte ze al in een vroeg stadium van de wederopbouw de noodzaak van (immaterieel) welzijn naast (materiële) welvaart. Later stond ze van

harte achter 'de spelende mens' en de nieuwe levensstijl, begrippen waaraan het departement van CRM al voor haar aantreden in de tweede helft van de jaren zestig serieus aandacht schonk. Als minister kreeg haar beleid duidelijk progressieve trekken, waarmee zij voortging op de door CRM ingeslagen weg. Hiervan getuigde bijvoorbeeld haar kunstbeleid, dat erop was gericht 'de kunstenaar en zijn kunst met de samenleving in contact te brengen'.⁸ Het waren immers de jaren waarin de kunstenaar zich engageerde met politiek en samenleving.

In weerwil van haar sociale en vooruitstrevende imago en het grote belang dat zij aan de parlementaire democratie hechtte, had Klompé een regenteske stijl van leiding geven, die in de hand werd gewerkt door haar fysieke voorkomen en het gebruik van haar stem. Tot de late jaren zestig paste deze stijl bij de heersende politieke mores. Ook de achterkamer (vaak haar eigen achterkamer aan het Smidswater) nam daarbij een belangrijke plaats in, waar, als het aan haar lag, de zaken wel even geregeld konden worden. Zij had er bezwaar tegen

overal notulen van te maken. Dat deden wij [de kvp-fractie] helemaal niet, de secretaris maakte notities en als je dat wilde kon je die gaan bekijken. Maar toen het één fractie [CDA] was moest ieder woord en iedere zucht genotuleerd worden. En als het was uitgetikt liep men ermee naar de pers, waardoor de onderhandelingspositie van de fractie werd ondermijnd.⁹

Toen Marga Klompé in 1948 lid werd van de Tweede Kamer, was het Katholiek Vrouwendispuut al een paar jaar bezig het kvp-bestuur ervan te overtuigen dat er meer katholieke vrouwen de politiek in moesten. Dankzij het ageren van het kvd moest de kvp de vrouw als politica wel serieus nemen; zo kwam Anna de Waal in 1952 de kvp-fractie in de Kamer versterken en koos Cals haar begin 1953 als zijn staatssecretaris. Drie jaar later trad Klompé als minister toe tot het nieuwe kabinet. Dit is de verklaring voor de paradoxale situatie dat uitgerekend een confessionele partij de eerste vrouwelijke bewindslieden leverde.

Klompé had voordien al in de vn, de Raad van Europa en de EGKS in de internationale schijnwerpers veel waardering geoogst, die zij, als belangrijke woordvoerder van de Straatsburgclub in de Tweede Kamer, eveneens van veel Kamercollega's kreeg. Vanaf 1956 nam zij ook als minister haar verantwoordelijkheid zeer serieus; het werd vriend en vijand al snel duidelijk dat een vrouw heel goed leiding kon geven aan een departement en de samenleving zo een dienst kon bewijzen. Het totstandbrengen van

de Algemene Bijstandswet in 1963 was geen pionierswerk, maar wel een mijlpaal in de sociale wetgeving in Nederland, dat hiermee op dat gebied weer bij de tijd was en in Europees verband geen achterhaald figuur meer sloeg.¹⁰

Mocht het zo zijn – zoals ze herhaaldelijk benadrukte – dat zij inderdaad tegen haar zin in de politiek actief moest worden, dan heeft zij zich desondanks op bewonderenswaardige wijze van haar taken gekweten. Veel waarschijnlijker echter is het dat zij mogelijkheden zag om in de politiek haar ambitie te realiseren. Op zijn minst wenste zij van haar door God gegeven gaven gebruik te maken in het belang van de samenleving. Maar het kan haast niet anders of er zal ook sprake geweest zijn van haar persoonlijke verlangen om leiding te geven, de baas te spelen, het voor het zeggen te hebben. Deze ambitie paste daarbij geheel in het streven van het mede door haar opgerichte Katholiek Vrouwendispuut: meer hoogopgeleide katholieke vrouwen op belangrijke plaatsen in politiek en maatschappij.

Het departement van Maatschappelijk Werk was een 'vrouwelijk' departement dat maatschappelijk van zich deed spreken door in de bres te springen voor groepen die in de verdrukking of in de marge van de samenleving zaten. In de tweede helft van de jaren zestig kon het met cultuur en recreatie uitgebreide ministerie zelfs een maatschappelijke sleutelpositie vervullen: de beleidsmedewerkers hadden oog voor de tijdgeest en formuleerden vanaf 1966 onder leiding van de nieuwe minister Marga Klompé een nieuw sociaal beleid. Dit was niet langer een aanvulling van het economische beleid, maar moest een alternatief bieden voor de op productie en consumptie gerichte samenleving. Klompé kon zich er helemaal in vinden – het appelleerde sterk aan haar opvatting van de evangelische boodschap – en fungeerde uitstekend als spreekbuis van het nieuwe beleid. In het kabinet-De Jong (1967-1971) belichaamde zij, samen met Veringa, een openheid voor de tijdgeest die haar collega's in het kabinet moeilijk of helemaal niet konden opbrengen.

Het was voor een groot deel aan Klompés succesvolle ministerschap te danken dat Jo Schouwenaar-Franssen in 1963 als tweede vrouwelijke minister kon aantreden. Gedurende zo'n dertig jaar heeft er bijna steeds minstens één vrouw als minister deel uitgemaakt van de opeenvolgende kabinetten, vanaf de jaren tachtig werden het er twee of meer. En tot en met 1989 leidden deze vrouwen op een na een 'zacht' departement: Maatschappelijk Werk, CRM, Volksgezondheid en Milieu, en Ontwikkelings-samenwerking. De enige die in deze periode aan het hoofd stond van een 'hard' departement (Verkeer en Waterstaat) was Neelie Smit-Kroes (vvd)

in de kabinetten Lubbers I en II (1982-1986 en 1986-1989).¹¹ Vrouwen werden geacht de zware portefeuilles aan mannen over te laten, iets wat pas recentelijk begon te veranderen.

Haar geloof en de consequenties daarvan voor haar handelen putte Marga Klompé vooral uit de beschrijvingen van het evangelie in het Nieuwe Testament. Terwijl zij vanuit dogmatisch oogpunt, vooral wat betreft de inhoud van de eucharistie, echt rooms-katholiek was, koesterde zij vanuit ethisch oogpunt meningen en overtuigingen die bij christenen van diverse pluimage en bij niet-christenen terug zijn te vinden. Als politica bezigde zij aanvankelijk ex cathedra uitspraken en laste zij passages in waarin zij een christelijke motivatie probeerde te geven voor een bepaald standpunt, maar allengs nam dat af. Zij zag soms met lede ogen aan dat andere confessionele partijen tot andere, soms tegengestelde standpunten kwamen. Het zal vaak voorgekomen zijn, gezien Klompés sympathie voor de sociaal-democraten, dat zij het eens was met de PVDA en niet met CHU en/of ARP.

Wat de katholieke kerk als instituut betreft, heeft zij, ondanks de kritiek die zij op belangrijke punten had, nooit overwogen – behalve, misschien, tijdens de geloofscrisis in haar jonge jaren – om de kerk te verlaten. Wel constateerde zij dat er buiten de kerk mensen waren die de evangelische boodschap beter uitdroegen dan bepaalde leden van de katholieke kerk. Met hen – en met sommige leden van andere kerkgenootschappen – werkte zij graag samen, maar als het erop aankwam, erkende zij het gezag van de hoogste kerkelijke leiding en bleef zij als schaapje binnen de kudde om waar dat mogelijk was van binnenuit aan verandering te werken. Ook hier was de eenheid van de kudde voor haar van wezenlijk belang en was polarisatie uit den boze; zij sloot zich dan ook niet aan bij een oecumenische basisgemeente en distantieerde zich van de Acht Mei Beweging.

Hoewel Klompé politieke ambitie had, lijdt het geen twiifel dat zij liever in de kerk dan in de politiek actief was. Haar katholieke geloof was voor haar van levensbelang. Zij was pleitbezorgster van de vernieuwingsgezinde katholieken, stimuleerde de ontwikkelingshulp, was lid van de pauselijke commissie *Justitia et Pax*, richtte samen met anderen de Nederlandse commissie *Justitia et Pax* op en ze was actief in de Raad van Kerken, in de Bisschoppelijke Beleidscommissie en elders. Het was vooral binnen de sfeer van *Justitia et Pax*, de Raad van Kerken en een aantal Europese oecumenische organisaties dat Klompé haar ideeën kwijt kon over de richting waarin de menselijke samenleving moest gaan. Zij voelde zich hier vrijer dan als volksvertegenwoordiger of lid van een kabinet, voor wie

het compromis – door haar eufemistisch ‘synthese’ genoemd – meestal niet te vermijden was; zo waren de ethische waarden die aan een beleid ten grondslag lagen vaak nauwelijks meer in het beleid zelf terug te vinden. Hoewel Klompé buiten de politieke arena naar hartenlust kon moraliseren en actie ondernemen, voelde zij zich toch soms – zoals in het geval van de kernwapenkwestie – genoopt het christen-democratische politieke standpunt in te nemen, bang om als dissident aangemerkt te worden. Naar alle waarschijnlijkheid was zij ervoor beducht zich te ver te verwijderen van het officieel-katholieke standpunt en de radicaal-linkse visie te dicht te naderen.

Marga Klompé was kortom een vrouw met een aantal paradoxen in haar leven. Zo voelde zij het, met haar ‘bazige natuur’, als haar roeping een instrument van God te zijn en vond zij dat zij als minister de dienaar van het volk was. Deze ambtsopvatting – instrument van God, dienaar van het volk – lijkt op het eerste gezicht niet te rijmen met haar buitengewoon zelfverzekerde optreden, maar bij nader inzien valt er toch wel veel voor te zeggen. Een instrument moet iets uitrichten, een dienaar moet spreken en handelen in het belang van het volk, hoe overtuigender en effectiever, hoe beter. Volkomen instrument te zijn, waarbij de geestelijke verdieping van het grootste gewicht was, meende Klompé van Catharina van Siena te hebben geleerd. Dat was ook een vrouw met een grote persoonlijkheid, die indringend en overtuigd van haar gelijk haar mening gaf. Toch vroeg Klompé zich in haar beginperiode als politica soms af of zij als instrument van God niet te veel met zichzelf bezig was. Zij had wel eens, zei ze, mystieke ervaringen gehad, waarbij haar geest geheel leeg kon worden om Gods aanwezigheid te kunnen ervaren. Het is de vraag of zulke ervaringen haar tijdens haar drukke politieke loopbaan nog veelvuldig ten deel vielen. Zeker is wel dat haar frequente en regelmatige deelname aan de viering van de eucharistie evenzovele rustpunten voor haar waren en dat zij soms uit haar hectische bestaan ontsnapte om bij haar spirituele vader Toon Ramselaar tot rust te kunnen komen en geestelijk opgeladen te worden.

Haar bazige optreden diende op zijn beurt een andere paradox: zij was vrouw, maar door haar optreden was dat voor de mannen niet of nauwelijks een reden om haar als vrouw tegemoet te treden. Door haar onvrouwelijk (dus, in de ogen van haar tijdgenoten, mannelijk) gedrag beschouwden ze haar als hun collega, niet meer en niet minder. (Incidenten uitgezonderd waarbij op een of andere manier de vrouw Marga Klompé voor hen toch even waarneembaar was.) Maar ook de tegenstelling vrouw versus onvrou-

welijk gedrag is betrekkelijk: naarmate de vrouwen- en mannenemancipatie voortschrijdt, nemen de verschillen tussen mannelijk en vrouwelijk gedrag verder af. Anton Blok schrijft: 'Wanneer een vrouw haar leidersrol niet meer hoeft te markeren met mannelijke symbolen, kan dit duiden op meer egalitaire gender-relaties.'¹²

De derde paradox heeft te maken met het hoofdthema van haar leven: eenheid. Dit is het begrip dat misschien het diepst in het leven van Marga Klompé heeft ingegrepen. Gebroken eenheid was voor haar een bron van verdriet. Daarmee kunnen drie mensen geassocieerd worden die zich op een of andere manier uit haar leven hebben losgemaakt: haar vader door zijn ziekte, haar moeder door haar dood en – van een andere categorie – haar vriend Jo Cals door haar eigen politieke handelen. Maar ook de scheuren in de KVP en de katholieke kerk hebben haar pijn gedaan. Klompé had er in al deze gevallen grote behoefte aan de eenheid van het gezin, de vriendschap, de partij en de kerk te herstellen.

Het paradoxale van het begrip eenheid in het leven van Klompé was dat zij enerzijds met haar uiterst kritische instelling niet zelden de kiem legde voor een conflict, maar het anderzijds nooit tot een regelrecht conflict liet komen. Zij bond haar emoties tijdig in en koos voor harmonie, voor eenheid. Vriendelijk gezegd: zij koos voor de wijze weg, onvriendelijk gezegd: zij haalde bakzeil. Op die manier had zij niet veel vijanden en kon zij met de meeste 'tegenstanders' in zowel de politiek als de kerk heel goed on speaking terms blijven. Met velen van hen onderhield zij zelfs een min of meer hartelijke relatie. Zo paste zij, eigengereid als ze was, toch wonderwel in het Nederlandse politieke bestel, waarbij het compromis ter wille van de eenheid van de coalitie essentieel is voor het systeem. En misschien had dit er ook mee te maken dat Klompé de personen met wie zij in een kabinet zat, belangrijker vond dan de partijen.

Op dit punt aangekomen is het verleidelijk om te proberen persoon, leven, werk en betekenis van Marga Klompé nog eens samen te vatten. Maar de kans is groot dat dit het zoveelste in memoriam zou worden en daaraan is niet veel behoefte meer. Daarom eindigt het hier, dit boek over Marga Klompé – een buitengewoon opmerkelijk, ongemeen geestdriftig mens. Dat wel.

Noten

Inleiding

¹ Rita Mae Kelly en Mary Boutilier, *The making of political women. A study of socialization and role conflict* (Chicago 1978). Zie ook: Anneke Linders, 'Cherchez la mère. De rol van de moeder in de ontwikkeling van haar dochter tot prominent politica', *Biografie Bulletin* jrg. 14 nr. 1 (voorjaar 2004) 24-30.

² Anton Blok, 'Weduwen, maagden en virago's: prominente politieke vrouwen en hegemonische masculiniteit' in: F. Bovenkerk (red.), *Wetenschap en partijdigheid* (Maastricht 1990) 153-176.

³ Allison Heisch, 'Queen Elizabeth I and the persistence of patriarchy' *Feminist review* 1980 nr. 4, 45-56; Antonia Fraser, *The warrior queens* (New York 1989); Denise Thompson, *Radical feminism today* (Londen 2001). Zie ook: Anneke Linders, *Frappes, frappez toujours!* N.S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd (Hilversum 2003).

⁴ Fraser, *The warrior queens* 311, 332.

⁵ Mieke Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (Amsterdam

1994); idem, 'De biografie als kernbom. Een fax uit het hiernamaals van Marga Klompé' *Biografie Bulletin* 1998/1, 92-96; idem, 'In afwachting van de première. Over sekse en het minister-presidentschap in Nederland' in: Henk te Velde (red.), *Omtrent de minister-president. De positie van de minister-president vanuit historisch perspectief* (Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2006) 47-67. Zie ook *Trouw* 7 september 1999.

⁶ Aerts, *De politiek* 132, 152, 153.

⁷ Ibidem 37.

⁸ Anneke Ribberink, 'Waren zij wel bekwaam? Twee vrouwelijke premiers in het Westen in de late twintigste eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* jrg. 122 nr. 2 (2009) 209-222; Anneke Ribberink, 'Two Women Prime Ministers in the West in the Late Twentieth Century', *World History Connected*, 7, 1 (februari 2010).

⁹ Interview met Klompé in de *Haagse Post* 14 november 1981.

¹⁰ Dagboek 1948-1949, 10 september, 16 en 31 december 1948, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.

¹¹ Selma Leydesdorff, *Wij hebben als mens*

geleefd. *Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987) 30-58.

¹² Michel van der Plas (red.), *Herinneringen aan Marga Klompé* (Baarn 1989).

¹³ Annemieke Adema, *Biografie van een vriendschap. Marga Klompé en Carl Romme, het ontstaan en de ontwikkeling van een vriendschap 1948-1952* (doctoraalscriptie Geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam 2006).

¹⁴ Zijdelings komt Klompé voor in bijvoorbeeld: Mirjam Cornelis (red.), *Vrome vrouwen. Betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum 1996); M.E. Witte-Rang, *Geen recht de moed te verliezen. Leven en werken van dr. H.M. de Lange 1919-2001* (Zoetermeer 2008); wat uitgebreider wordt Klompé beschreven als 'pionier van een verenigd Europa' in: Annemarie van Heerikhuizen, *Pioniers van een verenigd Europa* (Amsterdam 1998).

¹⁵ Hans Renders, 'Privé in de politieke biografie' in: Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007) 7-13, aldaar 9.

¹⁶ Hans Renders, 'De biografische methode' in: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolfram (red.), *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Kossmann Instituut, Rijksuniversiteit Groningen 2006) 39-42, aldaar 40.

¹⁷ Interview met S. Meijers (kapper Gregor) op 13 september 2004.

¹⁸ Brief van Klompé aan Unieboek van 29 juli 1983, NA, archief Klompé, inv.nr. 164.

¹⁹ Liesbet van Zoonen, 'The personalization of politics: Opportunities for women?' *International Journal of Political Psychology*, 9 (2000) 3-4, 19-35. Gevonden bij: Mineke Bosch, 'Het persoonlijke is politiek: dilemma's van gelijke behandeling in de biografie' in: Renders en Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie* 49-65, aldaar 61.

²⁰ Overigens was het hoogst onwaarschijnlijk dat zij als gehuwde vrouw lid van de KVP-fractie in de Tweede Kamer, laat staan KVP-minister had kunnen worden. Ans van der Werf-Terpstra was van 1 december 1966 tot 22 februari 1967 de eerste gehuwde vrouw in de Tweede Kamerfractie van de KVP. (Zij nam plaats op de vrijgekomen zetel van Klompé, die was toegetreden tot het kabinet-Zijlstra.) In de KVP-

fractie van de Eerste Kamer was Netty van Gent-de Ridder van 15 februari 1977 tot 20 september 1977 de enige gehuwde vrouw. J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980 II Herorientatie en integratie (1963-1980)* (Nijmegen 2000) bijlage II, 751-756; de website van Parlement en Politiek > A.M. (Ans) van der Werf-Terpstra, J.J. (Netty) van Gent-de Ridder.

²¹ Bosch, 'Het persoonlijke is politiek' 55.

²² Jan Fontijn, *Broeders in bedrog. De biograaf en zijn held* (Amsterdam 1997) 118, 119.

²³ Els Broeksma, "'De historische sensatie en die verdomde romanschrijvers'" Gesprek met Hella Haasse en Jan Fontijn', *Biografie Bulletin* 1998/2, 134-143, aldaar 134.

²⁴ J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991) 17.

²⁵ Elsbeth Etty, "'Kameraden! Geachte arbeiders van hoofd en hand!'" Biografische autofictie II: Henriette Roland Holst', *Biografie Bulletin* 1998/2, 152-158, aldaar 157.

²⁶ Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs, 1854-1929* (Amsterdam 2005) 14.

²⁷ Nancy Cott, *The grounding of modern feminism* (New Haven/Londen 1987) 4-5. Gevonden bij: Maria Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994) 32-33.

²⁸ Marlene LeGates, *Making waves. A history of feminism in Western society* (Toronto 1996) 350. Gevonden bij: Linders, 'Frappez, frappez toujours!' 11.

Hoofdstuk 1

¹ J.A. van den Hoek en Th.J. Poelstra (samenst.), *Van brandersknecht Klumpe tot minister Klompé* (Den Haag 1971); interview met Charlot Klompé op 3 september 2003; interview met Marijke Schoemaker-Klompé, nicht van Marga, op 16 augustus 2004.

² Brief van Charlot Klompé aan Anneke Linders van 28 september 2004, in bezit van GM.

³ Ibidem: interview met M.Th. Schoemaker-Klompé op 16 augustus 2004.

⁴ Interview met Hanneke Muller-Mulder op 2 september 2004. Zij was in het bezit van een uitgebreid plakboek met notariële akten, brieven, foto's, aantekeningen e.d. over de firma 'Gebr. Klompé'.

- ⁵ *Arnhemse Courant* resp. 3 mei en 7 juni 1912.
- ⁶ Doopboek 8/9 van de parochie Sankt-Kastor in Koblenz, Bistumsarchiv Trier, afd. 72, 396.
- ⁷ Babyboekje van Hilde Klompé, particuliere collectie van Charlot Klompé.
- ⁸ De naam Koblenz is een samengetrokken en verduitsste vorm van het Latijnse 'confluentes', samenstromende (rivieren).
- ⁹ De Paradeplatz heet tegenwoordig Joseph-Görres-Platz.
- ¹⁰ Interview met Charlot Klompé op 13 september 2004.
- ¹¹ Adressbuch der Stadt Coblenz 1886, 1894/95, 1899, Stadtarchiv Koblenz.
- ¹² Richard J. Evans, *The feminist movement in Germany 1894-1933* (Londen/Beverly Hills 1976) 45, 47.
- ¹³ Historisches Archiv der Stadt Köln, *Grenzen's Adressbücher 1828-1973* (Keulen).
- ¹⁴ Hausblatt Göbenplatz 1, Stadtarchiv Koblenz, Familienblatt Wilhelm Verdang: Zugezogen von [gevestigd vanuit] Köln am 25.11.1918.
- ¹⁵ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.
- ¹⁶ Interview met Marijke Schoemaker-Klompé op 16 augustus 2004.
- ¹⁷ Babyboekje van Hilde Klompé, particuliere collectie van Charlot Klompé.
- ¹⁸ Ibidem.
- ¹⁹ Zoals in het KRO-televisieprogramma *De praatstoel* (1983), gebruikt in KRO's *Brandpunt* van 1 november 1986.
- ²⁰ Interview met Marijke Schoemaker-Klompé op 21 april 2004 en telefonisch met Charlot Klompé op 19 mei 2004.
- ²¹ Telefoongesprek met Charlot Klompé op 19 mei 2004.
- ²² Brief uit het plakboek van Hanneke Muller-Mulder te Arnhem.
- ²³ Gelders Archief, archief Kamer van Koophandel en Fabrieken, dossiernr. 4713.
- ²⁴ Brief van Charlot Klompé aan Anneke Linders van 28 september 2004.
- ²⁵ L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid geboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (Den Haag 1953) 21; Paul Schnabel, *Tussen stigma en charisma. Een analyse van de relatie tussen nieuwe religieuze bewegingen en geestelijke volksgezondheid* (Rotterdam 1982) 317, 318; Google-zoekterm 'Katholiek Docu-

- mentatie Centrum' > 'Katholieke kerk' > Geschiedenis Katholicisme Nederland > Geschiedenis van het Nederlandse katholicisme > Katholicisme en herleving 1795-1890 (gezien 10 december 2010). Paul Luykx, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000) 10.
- ²⁶ W.G. Versluis, *Geschiedenis van de emancipatie der katholieken in Nederland van 1795-heden* (Utrecht/Nijmegen 1948) 87.
- ²⁷ Ton van Schaik, *Katholieken in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999) 20, 21.
- ²⁸ Kees Fens, 'Leven in een russengebied. Een nawoord door Kees Fens' in: Michel van der Plas (samenst.), *Uit het rijke Roomse Leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935* (Utrecht, 6e druk ca. 1964) 325-336, aldaar 332-333.
- ²⁹ Luykx, *Andere katholieken* 9.
- ³⁰ Ibidem 41, 19, 25-36.
- ³¹ Marjet Derks, *Heilig moeten. Radicaal-katholiek en retro-modern in de jaren twintig en dertig* (Hilversum 2007) 21, 22, 27.
- ³² *Analecta* (aartsbisdom Utrecht 1971).
- ³³ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004, met Clarita Klompé-Wiessing op 13 november 2003, met M.A.M. van Lennep-Kernkamp op 7 september 2004.
- ³⁴ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.
- ³⁵ Louis Frequin, 'Zoals ik haar gekend en meegemaakt heb' in: Michel van der Plas (red.), *Herinneringen aan Marga Klompé* (Baarn 1989) 48-61, aldaar 49.
- ³⁶ Ton Duffhues, *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19e en 20e eeuw* (Baarn 1991) 426.
- ³⁷ Lambert Giebels, *Beel. Van vazal tot onderkoning* (Den Haag, 3de gewijzigde druk 2001; 1ste druk 1995) 23.
- ³⁸ Ibidem 34, 35.
- ³⁹ Marga Kerklaan (red.), 'Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen.' *Driehonderd brieven over het roomse huwelijksleven* (Baarn 1987) 36.
- ⁴⁰ Ibidem 129.
- ⁴¹ Interview met Herman Bode, oud-vice-voorzitter FNV, op 3 mei 2004.
- ⁴² Godfried Bomans, *Bemilde gelovigen* (Bilthoven 1970, 1971, 7de druk) 50.
- ⁴³ John Dutton Frost (1912-1993) was een Britse luitenant-kolonel wiens troepen in

1944 tijdens de Slag om Arnhem de Rijnbrug veroverden. Deze brug werd op 16 september 1978 omgedoopt in John Frostbrug.

⁴⁴ P.M. Maas, 'Beknopte geschiedenis van het K.G.L. (1921-1961)' in: *Veertig jaar Katholiek Gelders Lyceum* (z.pl. z.j., waarschijnlijk Arnhem 1961) 11.

⁴⁵ Jean Lemmens, 'Schets voor een geschiedenis van de RK-HBS en het KGL (1921-1996)' in: *75 jaar stijl. RK-HBS, Katholiek Gelders Lyceum* (z.pl. z.j., waarschijnlijk Arnhem 1996) 13, 16.

⁴⁶ Marga Klompé, 'Marga, de klas uit...' in: *Veertig jaar Katholiek Gelders Lyceum* 28.

⁴⁷ 'Gesprek met mevr. dr. M.A.M. Klompé over "Christen en Kunst"', *Maandblad Reünisten Organisatie Societas Studiosorum Reformatorum* (juli 1970) 3, NA, archief Klompé, inv.nr. 163.

⁴⁸ Interviews met Charlot Klompé op 3 september 2003 en 30 maart 2004.

⁴⁹ Herman Strategier, 'Schoolkwellingen' in: *Veertig jaar Katholiek Gelders Lyceum* 33.

⁵⁰ Marga Klompé, 'Marga, de klas uit...' in: *ibidem* 28.

⁵¹ Jean Lemmens, 'Schets voor een geschiedenis van de RK.HBS en het KGL (1921-1996)' in: *75 jaar stijl II*; P.M. Maas, 'Beknopte geschiedenis van het K.G.L. (1921-1961)' in: *Veertig jaar Katholiek Gelders Lyceum* 13; diploma's etc. Klompé, NA, archief Klompé, inv.nr. 94.

⁵² Hans Bronkhorst en Ton Crijnen, 'Het onverwoestbare elan van Marga Klompé' *De Tijd* 19 augustus 1977; interview met Elfriede Petit-Voss op 16 september 2004.

⁵³ 'Gesprek met mevr. dr. M.A.M. Klompé' *Maandblad Reünisten Organisatie SSR* (juli 1970) 1; Marga A.M. Klompé, 'Hollands dagboek' *NRC Handelsblad* 25 november 1978.

⁵⁴ P.M. Maas, 'Beknopte geschiedenis' 11, 13.

⁵⁵ Marga Klompé, 'Van stek tot plant' in: *De R.K. H.B.S. te Arnhem. Vijf-en-twintig Jaar Gedenkschrift* uitgegeven bij gelegenheid van het vijfde lustrum in September 1946 (z.pl., 1946) 19.

⁵⁶ B. Wuisman, 'Veertig jaar toneel' in: *Veertig jaar Katholiek Gelders Lyceum* 43.

⁵⁷ *De R.K. H.B.S. te Arnhem. Vijf-en-twintig Jaar* 26.

⁵⁸ Gelders Archief, archief Kamer van Koophandel en Fabrieken, dossiernr. 4713.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ Brief van Marga Klompé aan Bührmanns Papiergroothandel van 13 september 1966, NA, archief Klompé, inv.nr. 61.

⁶¹ Gelders Archief, archief Kamer van Koophandel en Fabrieken, dossiernr. 8176.

⁶² Personelsdossiers Mater Dei, Gemeente-archief Nijmegen, Archief Mater Dei, inv.nr. 460.

⁶³ Interview met Cunera M. van Voorst tot Voorst op 1 november 2004.

⁶⁴ Ter vergelijking: in 1940 bood Vogelenzang plaats aan 800 patiënten, Licht en Kracht en Zon en Schild beide 600 patiënten, de St. Willibrordus Stichting in Heiloo 450 en Sancta Maria in Noordwijkerhout 750. Het Rijks Krankzinnigengesticht te Woensel, gesticht in 1918, herbergde 900 patiënten. Annemarie Kerkhoven, met tekstbijdragen van Annemieke Klijn, *Beeld van de psychiatrie 1800-1970. Historisch bezit van de psychiatrische ziekenhuizen in Nederland* (Zwolle 1996) 171.

⁶⁵ Interview met Marijke Schoemaker-Klompé op 21 april 2004.

⁶⁶ Uit het in 1955 gepubliceerde onderzoek werd geconcludeerd dat de echtgenote en de familie van haar man in veel gevallen geneigd waren elkaar de schuld te geven: 'Accusations and counter accusations are made', Marian Radke Yarrow, John A. Clausen en Paul R. Robbins, 'The social meaning of mental illness' *The journal of social issues* XI nr. 4 (1955) 33-48, aldaar 38. (De in 1955 gepubliceerde resultaten kunnen als representatief beschouwd worden voor de periode waarin vader Klompé opgenomen was (1937-1954)).

⁶⁷ In talloze interviews met echtgenotes van psychiatrische patiënten gehouden in de Verenigde Staten in het begin van de jaren vijftig komt dit verzwijgen van de waarheid steeds weer terug. Radke Yarrow, Clausen en Robbins, 'The social meaning' 35. Bovendien blijkt uit onderzoek dat mensen uit hogere sociale klassen zich sterker gebrandmerkt voelen dan familieleden van psychiatrische patiënten met een lagere sociale status. H.F.A. Schalken, *De partner van de psychiatrisch opgenomen patiënt. Een*

empirisch onderzoek naar attitudes (Meppel 1982) 27, 37.

⁶⁸ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.

⁶⁹ Interview met P.J.S. de Jong op 31 augustus 2004, met Meta Boendermaker-Smit op 19 april 2004, met V.A.M. Pop-Mes op 21 april 2004, met Jopie van Driel op 7 april 2004.

⁷⁰ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.

⁷¹ Ton Duffhues, *Generaties en patronen* 425, 426.

⁷² Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.

⁷³ Interview met Charlot Klompé op 3 september 2003.

⁷⁴ Interview met Clarita Klompé-Wiessing op 13 november 2003. Vgl. Jan Bank, 'De loyaliteit van Marga Klompé' in: Van der Plas, (red.), *Herinneringen* 9-22, aldaar 10.

⁷⁵ Interview met Charlot Klompé op 3 september 2003; interview met Clarita Klompé-Wiessing op 13 november 2003.

⁷⁶ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004 en met Judith Raupp op 5 juni 2004.

⁷⁷ Marga Klompé, artikeltje in brochure *De Driffige Reüniste* ter gelegenheid van het 17de lustrum van de UVSV (1984), NA, archief Klompé, inv.nr. 162.

⁷⁸ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.

⁷⁹ 'Gesprek met mevr. dr. M.A.M. Klompé' in: *Maandblad Reünisten Organisatie SSR* (juli 1970) 2, NA, archief Klompé, inv.nr. 163.

⁸⁰ Ibidem 1.

⁸¹ Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan' 12.

⁸² Ibidem. De boekjes Dekkers I, II en III waren vraag- en antwoordboekjes over de catechismus. 'Die catechetische methode, die neerkwam op het vanbuiten leren van tamelijk eenzijdige, rationele antwoorden, werd in de jaren vijftig als ontoereikend ervaren en niet meer geschikt,' schrijft Van Schaik in *Katholieken* 14, 15.

⁸³ Rex Brico, 'Het geestelijk testament van Marga Klompé' *Elseviers Magazine* 1 november 1986, 196-207 aldaar 199.

⁸⁴ In Memoriam *NRC Handelsblad* 29 oktober 1986; Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan' 12.

⁸⁵ Cathleen Medwick, *Teresa van Avila. Een spirituele biografie* (Baarn/Gent 2002; oorspr. *Teresa of Avila, the progress of a soul* New York 1999) 9, 98.

⁸⁶ Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan' 12; 'Gesprek met mevr. dr. M.A.M. Klompé' *Maandblad Reünisten Organisatie SSR* (juli 1970) 2.

⁸⁷ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.

⁸⁸ Interview van Anneke Linders met Wally van Lanschot op 17 oktober 1996.

⁸⁹ *Vox Studiosorum, Utrechts Studenten Weekblad*, jrg. 68 nr. 22 (7 oktober 1932), jrg. 70 nr. 25 (19 oktober 1934), jrg. 71 nr. 21 (4 oktober 1935).

⁹⁰ Marga Klompé in brochure 'De Driffige Reüniste' ter gelegenheid van het 17e lustrum van de UVSV (1984), NA, archief Klompé, inv.nr. 162.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Bank, 'De loyaliteit' 10.

⁹³ Interview met Judith Raupp op 5 juni 2004. Judith Raupp trad na haar studie, net als Marga's jongere zus Elsberth, toe tot de Vrouwen van Bethanië. Elsberth en zij leerden elkaar goed kennen en zouden heel wat vakanties met elkaar doorbrengen.

⁹⁴ Frank J.B. Seller e.a. (red.), *Gedenboek ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Collegium Studiosorum 'Veritas'* (z.pl. 1964).

⁹⁵ Interview met Judith Raupp op 5 juni 2004.

⁹⁶ Over vrouwelijke studenten gesproken: de woorden 'iuvenem illustrissimum' op haar kandidaatsbul, 'zeer illustere jongeman', zijn niet gewijzigd in de vrouwelijke vorm. Diploma's etc., NA, archief Klompé, inv.nr. 94.

⁹⁷ Examenboek, Centrale Archiefbewaarplaats Universiteit Utrecht.

⁹⁸ Interview met Charlot Klompé op 3 september 2003.

⁹⁹ Ernest Julius Cohen stierf op 6 maart 1944 in Auschwitz. H.A.M. Snelders, 'Cohen, Ernest Julius (1869-1944)', in BWN, <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/cohen> (gezien op 31 januari 2011).

¹⁰⁰ M.A.C. Erkens, 'Neerlands eerste vrouwelijke minister' in: *Universitaire flitsen. Van Illustre School tot Rijksuniversiteit* (uit-

gave ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Rijksuniversiteit Utrecht, 1636-1986. Utrecht 1986) 149-155, aldaar 151. Dit artikel is gebaseerd op een interview met Marga Klompé.

¹⁰¹ Ibidem 152. Ook in het *Maandblad Reünisten Organisatie SSR* (juli 1970) zegt Klompé dat Kruyt 'een beetje een vaderfiguur' voor haar was (NA, archief Klompé, inv.nr. 163).

¹⁰² Erkens, 'Neerlands eerste vrouwelijke minister' 151-152. Naast de examenboeken van de Universiteit Utrecht, waarin zelden cijfers van tentamens worden vermeld, zijn er geen cijferlijsten of tentamenbriefjes bewaard gebleven.

¹⁰³ Erkens, 'Neerlands eerste vrouwelijke minister' 151.

¹⁰⁴ E.J. Cohen was niet de enige hoogleraar die in deze periode (en ook later) niet bijzonder gesteld was op 'meisjesstudentjes'. Zie: Linders, 'Frappez, frappez toujours!' 40, 41; Inge de Wilde, 'Aaneensluiting van de afgestudeerde vrouwen is een eisch van den tijd'. Ontstaan en beginjaren van de Nederlandsche Vereeniging van Vrouwen met Academische Opleiding' in: Annick Schreuder, Nicole Teeuwen en Inge de Wilde, *Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding 1918-1993* (Hilversum 1993) 21-69; Mineke Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948* (Amsterdam 1994) 195-226.

¹⁰⁵ Interview met Marijke Schoemaker-Klompé op 21 april 2004.

¹⁰⁶ Brief van Charlot Klompé aan Anneke Linders van 28 september 2004, in bezit van GM.

Hoofdstuk 2

¹ Louis Frequin, 'Zoals ik haar gekend en meegemaakt heb' in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 48-61, aldaar 51.

² Erkens, 'Neerlands eerste vrouwelijke minister' 149-155, aldaar 150. Dit artikel is gebaseerd op een interview met Marga Klompé.

³ Ibidem.

⁴ Diploma's etc., NA, archief Klompé, inv.nr. 94.

⁵ Personeelsdossiers Mater Dei, Gemeente-archief Nijmegen, Archief Mater Dei, inv.nr. 460.

⁶ Interview met Carla de Wit-Lampe op 21 januari 2004.

⁷ Interview met Elfriede Petit-Voss op 16 september 2004.

⁸ H. Kernkamp-Biegel, 'Memento', ongepubliceerd oorlogsdagboek. In bezit van haar dochter M.A.M. van Lennep-Kernkamp.

⁹ Dit en het volgende citaat: ibidem, Inleiding (1995).

¹⁰ Interview met M.A.M. van Lennep-Kernkamp op 7 september 2004.

¹¹ Ibidem.

¹² Interview met Cunera van Voorst tot Voorst op 1 november 2004.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Interview met Clarita Klompé-Wiessing op 13 november 2003.

¹⁵ Ibidem; interview met Charlot Klompé op 3 september 2003.

¹⁶ Interviews met Cunera van Voorst tot Voorst op 1 en 19 november 2004.

¹⁷ Interview met Elfriede Petit-Voss op 16 september 2004; met Til Naber-ten Berge op 13 januari 2004; met Cl. Klompé-Wiessing op 13 november 2003.

¹⁸ Interview met L.M.I.C. Stael-Merkx op 1 april 2004, V.A.M. Pop-Mes te Venray op 21 april 2004, Hanneke Muller-Mulder op 2 september 2004.

¹⁹ Interview met Marijke Schoemaker-Klompé op 21 april 2004.

²⁰ De paragrafen over de scholen waar Klompé les gaf, zijn gebaseerd op: Rob Wolf, *Notre Dame des Anges 1903-2003. Tout droit en tegendraads* (Nijmegen 2003), op *Diarium Mater Dei 1925-1954* deel I, Gemeente-archief Nijmegen, Archief Mater Dei, inv.nr. A908, en op interviews met de volgende oud-leerlingen van Mater Dei: Dinie Hooijman-Janssen (2 september 2004), Trudy Kroese-Onstenk (13 augustus 2004), Til Naber-ten Berge (13 januari 2004), V.A.M. Pop-Mes (21 april 2004), L.M.I.C. Stael-Merkx (1 april 2004) en A.M.T. Welten-van Haaren (17 februari 2004).

²¹ NA, archief Marga Klompé, inv.nr. 94.

²² Cd-bijlage bij Wolf, *Notre Dame des Anges*.

²³ Leerlingenlijsten Mater Dei, Gemeente-

archief Nijmegen, Archief Mater Dei, inv.nrs. A933 en A935.

²⁴ Wolf, *Notre Dame des Anges* 112.

²⁵ Telefonisch interview met Charlot Klompé op 27 juni 2009.

²⁶ Interview met A.M.T. Wellen-van Haaren op 17 februari 2004.

²⁷ 'Gesprek met mevr. dr. M.A.M. Klompé' in: *Maandblad Reünisten Organisatie SSR* (juli 1970) 3, NA, archief Klompé, inv.nr. 163.

²⁸ Interview met V.A.M. Pop-Mes op 21 april 2004.

²⁹ Interview met A.M.T. Wellen-van Haaren op 17 februari 2004.

³⁰ Interview met Elfriede Petit-Voss op 16 september 2004 en met A.M.T. Wellen-van Haaren op 17 februari 2004.

³¹ Wolf, *Notre Dame des Anges* 138.

³² Telefonisch interview met Trudy Kroese-Onstenk op 13 augustus 2004.

³³ Diploma's etc. Klompé, NA, archief Klompé, inv.nr. 94.

³⁴ Telefonisch interview met Trudy Kroese-Onstenk op 13 augustus 2004.

³⁵ Colloïden zijn deeltjes van een stof die in een andere stof (bijvoorbeeld water, alcohol of gas) zweven, zonder hierin werkelijk te zijn opgelost. Zo is bijvoorbeeld rook een colloïdale oplossing.

³⁶ Interview met V.A.M. Pop-Mes op 21 april 2004.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Hilda Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in. Herinneringen in een kentering van de tijd* (Amsterdam 1988) 121.

³⁹ E-mail van J.J. Steggerda aan Anneke Linders van 13 januari 2005.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Veel informatie in deze paragraaf werd per e-mail van 13 januari 2005 gegeven door J.J. Steggerda. Zie ook het proefschrift van de historicus H.A. Klompé, *De relativiteitstheorie in Nederland: breekijzer voor democratisering in het interbellum* (Utrecht 1997).

⁴² Aldus Tweede Kamervoorzitter Dick Dolman in zijn toespraak bij de inwijding van de Marga Klompé-zaal op 29 augustus 1984; Dolman in zijn 'In Memoriam Marga Klompé' in de Tweede Kamer, HTK 1986-1987, 16-829.

⁴³ NA, archief Klompé, inv.nr. 94.

⁴⁴ Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan' in: *De Tijd* 19 augustus 1977.

⁴⁵ Interview met Jopie van Driel op 7 april 2004; Erkens, 'Neerlands eerste vrouwelijke minister' 149.

⁴⁶ Deze paragraaf is gebaseerd op Wolf, *Notre Dame des Anges*.

⁴⁷ Ibidem 16-17.

⁴⁸ Interview met A.M.T. Wellen-van Haaren op 17 februari 2004.

⁴⁹ Interview met V.A.M. Pop-Mes op 21 april 2004.

⁵⁰ Interview met A.M.T. Wellen-van Haaren op 17 februari 2004.

⁵¹ Pieter de Coninck en Paul Dirkse (met een bijdrage van Marijke Derks), *Roomsch in alles. Het rijke roomse leven 1900-1950* (Zwolle 1996), catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in Museum Catharijneconvent te Utrecht van 23 maart t/m 30 juni 1996, p. 27.

⁵² Interview met A.M.T. Wellen-van Haaren op 17 februari 2004.

⁵³ Telefonisch interview met Trudy Kroese-Onstenk op 13 augustus 2004.

⁵⁴ Dagboek van Til Naber-ten Berge te Nijmegen.

⁵⁵ *Diarium Mater Dei 1925-1954* deel I, Gemeentearchief Nijmegen, Archief Mater Dei, inv.nr. A908.

⁵⁶ Pieter van Mater Dei bij het 25-jarig rectoraat van mère Gregoria de Kort (oktober 1965), Gemeentearchief Nijmegen.

⁵⁷ Interview met Dinie Hooijman-Janssen op 2 september 2004. Een moderator is in dit verband een godsdienstleraar op een katholieke middelbare school.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Dagboek van Til Naber-ten Berge te Nijmegen.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Interview met Til Naber-ten Berge op 13 januari 2004.

⁶² Telefonisch interview met Trudy Kroese-Onstenk op 13 augustus 2004.

⁶³ Interview met Til Naber-ten Berge op 13 januari 2004.

⁶⁴ Dagboek van Til Naber-ten Berge te Nijmegen.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Interview met L.M.J.C. Stael-Merkx op 1 april 2004.

⁶⁷ Wies Stael-Merckx, *Geloof in leven. Het verhaal van een katholieke vrijbuitster* (Nijmegen 2006²) 51.

⁶⁸ Interview met Elfriede Petit-Voss op 16 september 2004.

⁶⁹ Dagboek van Til Naber-ten Berge te Nijmegen.

⁷⁰ Interview met L.M.I.C. Stael-Merckx op 1 april 2004.

⁷¹ Wolf, *Notre Dame des Anges* 70.

⁷² Dagboek van Til Naber-ten Berge te Nijmegen.

⁷³ In het bezit van Til Naber-ten Berge.

⁷⁴ Interview met Dinie Hooijman-Janssen op 2 september 2004.

⁷⁵ Interview met L.M.I.C. Stael-Merckx op 1 april 2004.

⁷⁶ Interview met Dinie Hooijman-Janssen op 2 september 2004.

⁷⁷ Willem Wilmink, *Verzamelde liedjes en gedichten* (Amsterdam 1988) 247.

⁷⁸ *Nijmeegs Katern. Nieuwsbrief voor de geschiedenis van stad en streek* jrg. 10 (december 1996) nr. 5, 4-12.

⁷⁹ Deze en andere brieven zijn opgenomen in: *ibidem*.

⁸⁰ *Arnhem september 1944* (Gemeentearchief Arnhem 1969) 3.

⁸¹ Brief van mère Magdalena (H.M.A. Huf, docente Duits van 1927-1948) aan mère Paula (P. Iserief) van het Ursulinenklooster in Maastricht d.d. 30-10-1944. Opgenomen in het *Nijmeegs Katern* 8, 10.

⁸² *Diarium Mater Dei 1925-1954* deel I, Gemeentearchief Nijmegen, Archief Mater Dei, inv.nr. A908.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*. Voor de retraite hadden de leerlingen zich in afzondering teruggetrokken en blijkbaar zorgde het Rode Kruis voor hun eten en drinken.

⁸⁵ *Notitie in* Dagboek 1948-1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.

Hoofdstuk 3

¹ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.

² Zie over Jane de Jongh o.a.: Thea den Hartog, 'Jane de Jongh (1901-1982). De historische verbeelding van het feminisme' in: Mineke Bosch e.a. (red.), *Feminisme en verbeelding. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*

14 (Amsterdam 1994) 181-192; Maria Grever, 'Jongh, Adriana Willemmina de (1901-1982)' in: *BWN* dl. 5 (Den Haag 2002); zie over het KVV, later UVV: Ernest Hueting, *Vrijwillig. Een halve eeuw UVV* (Zutphen 1995).

³ Hueting, *Vrijwillig* 31, 32; *U.V.V.-Nieuws. Orgaan van de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers*, afd. Arnhem, jrg. 1, nr. 1 (november 1956) 6.

⁴ Jane de Jongh, 'Terugblik op de beginperiode van de UVV'. De tekst zoals die verscheen in *Raad en Daad. Maandblad van de UVV* jrg. 25 nr. 6-7 (1970) 9, wijkt af van de oorspronkelijke tekst. Zo wordt Klompé in gerypte versie aangeduid als een 'intelligente beeldschone jonge vrouw', terwijl in de gedrukte vorm 'beeldschone' is weggelaten. Gevonden bij: Hueting, *Vrijwillig* 48 en 184.

⁵ Jane de Jongh, 'De voorgeschiedenis van de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers' in: *Raad en Daad, maandblad van de UVV*, jrg. 15 nr. 5 (mei 1960) 2-11, aldaar 10; Hueting, *Vrijwillig* 48.

⁶ J. Bosmans, 'Klompé, Margaretha Albertina Maria (1912-1986)' *BWN* dl. 4 (Den Haag 1994); *U.V.V.-Nieuws. Orgaan van de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers afd. Arnhem*, jrg. 1 nr. 1 (november 1956) 6.

⁷ De Jongh, 'De voorgeschiedenis' 10.

⁸ Lezing van Klompé voor de Women Voluntary Services in Londen, ongedateerd, maar zeer waarschijnlijk uit 1946, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, Archief Korps Vrouwelijke Vrijwilligers, later Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers, map 3. Oorspronkelijke tekst: 'On account of my work I used to cycle to the West every fortnight.'

⁹ De Jongh, 'De voorgeschiedenis' 11.

¹⁰ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.

¹¹ *Ibidem*; Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 31.

¹² Interview met Meta Boendermaker-Smit op 19 april 2004.

¹³ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.

¹⁴ De Jongh, 'De voorgeschiedenis' 5; Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 39.

¹⁵ Interview met V.A.M. Pop-Mes op 21 april 2004.

¹⁶ Hueting, *Vrijwillig* 18-20.

¹⁷ M.G. Spiertz, 'Jong, Jan de (1885-1955)', BWN, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/jongj (gezien op 31 januari 2011).

¹⁸ Marcel Poorthuis in het voorwoord van: Ton H.M. van Schaik, *Vertrouwde vreemden. Betrekkingen tussen katholieken en joden in Nederland 1930-1990* (Baarn 1992) 8.

¹⁹ Van Schaik, *Vertrouwde vreemden* 20.

²⁰ Marcel Poorthuis en Theo Salemink, *Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over joden. Tussen antisemitisme en erkenning 1870-2005* (Nijmegen 2006) 472-482.

²¹ Van Schaik, *Vertrouwde vreemden* 26.

²² L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel I: Voorspel* (Den Haag 1969) 273-275, 320.

²³ Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel* 498; A.F. Manning, 'De Nederlandse katholieken in de eerste jaren van de Duitse bezetting' *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* jrg. 21 (1979) 105-129, aldaar 106.

²⁴ Manning, 'De Nederlandse katholieken' 115; zie ook: Van Schaik, *Vertrouwde vreemden* 27-37.

²⁵ Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel* 519.

²⁶ Ibidem 506.

²⁷ Zie over Tellegen o.a. Roos Vermeij en Remco Raben, 'De eigen waarde van de vrouw. Mej. mr. Marie Anne Tellegen en het Nederlandse Vrouwen Comité' in: Paul Luykx & Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 89-108; Jolande Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam 1995) 128 en passim.

²⁸ Withuis, *De jurk* 128; Aerts, *De politiek* 95, 96.

²⁹ Withuis, *De jurk* 185; Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 43.

³⁰ Lezing van Klompé voor de Women Voluntary Services in Londen.

³¹ Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 43, 44.

³² Lezing van Klompé voor de Women Voluntary Services in Londen.

³³ Marga Klompé, 'De Hollandse Vrouw in de tweede wereldoorlog', *Het Utrechts Archief* (HUA), archief VVAO, toeg.nr. 89, inv.nr. 34; Ageeth Scherphuis, 'Wat

deed jij in de oorlog, moeder?' *Vrij Nederland* 3 mei 1980, 21; Marjan Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties. Nederland 1940-1945* (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, uitg. ASVA/SUA skriptiereeks 1980).

³⁴ Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan' 12.

³⁵ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.

³⁶ H. Kernkamp-Biegel, 'Memento', ongepubliceerd oorlogsdagboek. In bezit van haar dochter M.A.M. van Lennep-Kernkamp.

³⁷ Willem H. Tiemens, *Teerosen op de Veluwe. De geheime Duitse radiostations op de uitgestrekte heide benoorden Arnhem tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Naarden 1986) 76.

³⁸ Max Dendermonde, *228 Seconden van stilte. Een Arnhemverhaal* (Baarn 1994) 71.

³⁹ P.R.A. van Iddekinge, *Arnhem 44/45. Evacuatie, verwoesting, plundering, bevrijding, terugkeer* (Arnhem 1981) passim.

⁴⁰ J.H. van der Does, 'Rapport aan het hoofdbestuur van het Nederlandsche Rode Kruis betreffende de gebeurtenissen te Arnhem in september 1944' in: 'Verslagen van de afdeling Arnhem en de kolonne van de afdeling Arnhem', Archief Landelijk Bureau Nederlandse Rode Kruis, afdeling Arnhem, dossier 1925-1963; Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* 52.

⁴¹ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* 11, 23; A.M. Laterveer (Commandant der Arnhemse Transport Colonne van het Arnhemse Rode Kruis) in: 'Verslagen van de afdeling Arnhem en de kolonne van de afdeling Arnhem'.

⁴² Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* 51.

⁴³ Ibidem 97.

⁴⁴ Interview met Marga Klompé in *Het Vrije Volk* 20 augustus 1977.

⁴⁵ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* 160.

⁴⁶ Voordracht Kring Gelderland voor onderscheidingen voor hulpverlening in Rode Kruisgeest tijdens WO II, Archief Landelijk Bureau Nederlandse Rode Kruis, blok Onderscheidingen, stukken betreffende voordrachten voor herinneringskruizen 1940-1945 door kringbesturen en betreffende toekenning ervan, 135 Kring Gelderland, inv.nrs. 131-143.

⁴⁷ J.H. van der Does, 'Rapport aan het hoofdbestuur van het Nederlandsche Rode Kruis betreffende de gebeurtenissen te Arnhem in september 1944' in: 'Verslagen van de afdeling Arnhem en de kolonne van de afdeling Arnhem'.

⁴⁸ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* 97.

⁴⁹ Kernkamp-Biegel, 'Memento'.

⁵⁰ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* 164.

⁵¹ Interview met Marga Klompé in *Het Vrije Volk* 20 augustus 1977.

⁵² Dit schrijft de Gemachtigde voor het evacuatiecentrum Otterloo, E. v.d. Voort Maarschalk, 'Verslagen van de afdeling Arnhem en de kolonne van de afdeling Arnhem'.

⁵³ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.

⁵⁴ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* 287, 288.

⁵⁵ Lezing van Klompé voor de Women Voluntary Services in Londen. '[...] there was the danger of booby-traps and landmines everywhere.'

⁵⁶ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* 310-314.

⁵⁷ Marga Klompé, 'De Hollandse Vrouw in de tweede wereldoorlog' HUA, archief VVAO, toeg.nr. 89, inv.nr. 34.

⁵⁸ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* 296.

⁵⁹ Brief van majoor Ir. A.F.H. Blauw (Commissaris Militair Gezag te Nijmegen) aan de Chef Staf Militair Gezag van 26 oktober 1944, Gelders Archief, archief 1037 M(ilitair) G(ezag) inv.nr. 83.

⁶⁰ Helma Erkelens, *Het werk dat ons wacht. Vrouwelijke vrijwilligers en emancipatie 1938-1950* (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen 1988) 33.

⁶¹ Interview met Marijke Schoemaker-Klompé op 21 april 2004.

⁶² Zoals geciteerd in: Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 41.

⁶³ Huetting, *Vrijwillig* 54, 55.

⁶⁴ Zoals geciteerd in: Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 41.

⁶⁵ Erkelens, *Het werk dat ons wacht*, 36.

⁶⁶ E.G. van Diemen-Mekking, 'De U.V.V. na de bevrijding', *Raad en Daad, Maandblad van de UVV*, jrg. 15 nr. 5 (mei 1960) 12-16, aldaar 12.

⁶⁷ Interview met Meta Boendermaker-Smit op 19 april 2004.

⁶⁸ J.B.Ch. Sjollemas-Jacob (opvolgster van presidente Jane de Jongh) in een artikelje waarin afscheid van Marga Klompé wordt

genomen. Waarschijnlijk in het UVV-orgaan rond 1954. NA, archief Klompé, inv.nr. 168.

⁶⁹ Lezing van Klompé voor de Women Voluntary Services in Londen.

⁷⁰ Erkelens, *Het werk dat ons wacht*, 37.

⁷¹ Voor de financiering van deze 'passantenhuizen' werd geld gebruikt dat door het tijdens de oorlog opgerichte Nationaal Steun Fonds, de 'bank van het verzet', ter beschikking was gesteld. NIOD, coll. 185b, inv.nr. 17f.

⁷² Interview met Elfriede Petit-Voss op 16 september 2004.

⁷³ Van Iddekinge, *Arnhem 44/45* 333, 334.

⁷⁴ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004; zie over de verzetsgroep die opereerde vanuit de AKU: G.A.M. Bekeelaar, 'Matser, Christiaan Gerardus (1904-1973)' *BWN* 5 (Den Haag 2002).

⁷⁵ Kernkamp-Biegel, 'Memento'.

⁷⁶ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.

⁷⁷ Kerkhoven en Klijn, *Beeld van de psychiatrie 1800-1970*, 173.

⁷⁸ Laterever, 'Verslag', 'Verslagen van de afdeling Arnhem en de kolonne van de afdeling Arnhem'.

⁷⁹ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004. Zij werkte op de afdeling van dr. J.J.G. Prick (1909-1978), die beschouwd wordt als grondlegger van de neurologische en psychiatrische wetenschap in Nijmegen. In 1945 werd hij benoemd als eerste hoogleeraar neurologie en psychiatrie aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen.

⁸⁰ Brief van Charlot aan Anneke Linders van 28 september 2004, in bezit van GM.

⁸¹ Interview met Marijke Schoemaker-Klompé op 21 april 2004.

⁸² Interview met Frans Andriessen op 7 juni 2004 en Philo Weijnenborg-Pot op 31 maart 2004.

Hoofdstuk 4

¹ Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978) 54.

² J. Bosmans, 'Klompé, Margaretha Albertina Maria (1912-1986)' in: *BWN*, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemma-ta/bwn4/klompé (gezien op 17 mei 2011).

³ *De Volkskrant* 22 augustus 1945, gevonden bij: Carla van Baalen, 'Humanisten tussen doorbraak en verzuiling. Over de oprichting van het Humanistisch Verbond (1946)' in: Peter Derckx e.a. (red.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum 1998) 147-163, aldaar 155.

⁴ Bank, *Opkomst* 82.

⁵ Ibidem 79, 80.

⁶ Ibidem 47.

⁷ Van Baalen, 'Humanisten' 150.

⁸ Ibidem 152.

⁹ Piet de Rooy, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949' in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 1999) 179-262, aldaar 253, 255.

¹⁰ Gevonden bij: Van Baalen, 'Humanisten' 151.

¹¹ Herman de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990' in: Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* 265-342, aldaar 266, 267.

¹² Zie ook: Linders, 'Frappez, frappez toujours!' 107-132; Withuis, *De jurk* 173.

¹³ Aerts, *De politiek* 95.

¹⁴ Historisch sociologe Jolande Withuis maakt heel aannemelijk dat het einde van de doorbraak dankzij de vrouwen geda- teerd kan worden in september 1948. Withuis, *De jurk* 72, 81.

¹⁵ De Jongh, 'De voorgeschiedenis' 10.

¹⁶ Zie over het NVC ook: De Jongh, 'Het Nederlandsch Vrouwen Comité' 6, 7.

¹⁷ Marie Anne Tellegen, 'Het Nederlandse Vrouwen Comité' in: *De geschiedenis van het Nederlandse Vrouwen Comité* (Brochure uit 1964) 3.

¹⁸ Zoals de Sociaal-Democratische Vrouwen Clubs, de Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding, de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen en de Rooms-Katholieke Vrouwenbond. 'NVC 1945-1964. De geschiedenis van het Nederlandse Vrouwen Comité' in: *Vrouwen van Nederland 1945-1964* (Den Haag 1964) 3, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis.

¹⁹ 'NVC 1945-1964' 3; Withuis, *De jurk* 128.

²⁰ Dit deel steunt in belangrijke mate op:

Vermey en Raben, 'De eigen waarde van de vrouw' 89-108.

²¹ Dossier, houdende algemene informatie over de geschiedenis, doelstellingen en werkwijze van het Comité (1945-1962), Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief NVC, inv.nr. 53; 'NVC 1945-1964. De geschiedenis van het Nederlandse Vrouwen Comité' in: *Vrouwen van Nederland 1945-1964* (Den Haag 1964) 4, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis.

²² Notulen HB UVV van 13 juni 1945, 4, Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, inv.nr. 21. Gevonden bij: Huefing, *Vrijwillig* 53.

²³ Ontwerp Statuten UVV van 11 juli 1945, artikel 2, Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, inv.nr. 22; Van Diemen-Mekking, 'De U.V.V. na de bevrijding' 15.

²⁴ Van Diemen-Mekking, 'De U.V.V. na de bevrijding' 15.

²⁵ Naar aanleiding van de publicatie van *De vrouwen van morgen* eiste N.W. Posthumus, directeur van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, verwijdering van De Jongh uit het bestuur van het IISG. Uit het boek zou 'een geest van aanpassing en navolging van het Duitse systeem' spreken. Bij de andere bestuursleden kreeg hij hiervoor geen steun. *De vrouwen van morgen* kon volgens hen ook anders uitgelegd worden. Volgens historica Maria Grever kan het boek eerder gezien worden als een historisch-antropologisch betoog over sekseverschillen dan als een diepgaande historische studie over de vrouwenbeweging. De drijfveren van Posthumus zouden op het persoonlijke vlak hebben gelegen. Zie Maria Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994) 131.

²⁶ Jane de Jongh, *De vrouwen van morgen* (Amsterdam 1940) 49.

²⁷ Ibidem 17, 43, 58, 87, 120.

²⁸ Erkelens, Het werk dat ons wacht, 40.

²⁹ Lezing van Klompé voor de Women Voluntary Services in Londen.

³⁰ Anneke Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973* (Hilversum 1998) 33.

³¹ Rapport door Klompé over de werkzaamheden van de UVV Gelderland, geda-

teerd 12 juni 1945, Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, inv.nr. 232.

³² Van Diemen-Mekking, 'De U.V.V. na de bevrijding' 13.

³³ Brief in UVV-blaadje van Arnhem van 1 augustus 1945, Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, toeg.nr. 1144, inv.nr. 132.

³⁴ Aanschrijving nr. 9 van Klompé aan de afdelingsbesturen in Gelderland, z.d. maar hoogstwaarschijnlijk zomer 1945, Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, inv.nr. 232.

³⁵ Notulen 2e Vergadering van het Hoofdbestuur van de UVV van 11 juli 1945, Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, inv.nr. 21.

³⁶ Van Diemen-Mekking, 'De U.V.V. na de bevrijding' 13.

³⁷ Brief van Klompé aan de afdelingsbesturen van de UVV in Gelderland van 2 november 1945, Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, inv.nr. 232.

³⁸ Streekvergadering van de UVV op Zaterdag om 10 uur v.m. (z.d. maar duidelijk ergens in de herfst van 1945; op de map die de notulen van deze vergadering bevat, staat '1945') Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, inv.nr. 232.

³⁹ Na de bevrijding van Zuid-Nederland was Anneville tot mei 1945 het verblijf van prins Bernhard, toen deze zijn hoofdkwartier in Breda had. Na zijn vertrek werd Anneville op 3 mei voor ongeveer zes weken de residentie van Wilhelmina. Hier was het dat haar het nieuws van de capitulatie van de Duitsers bereikte.

⁴⁰ Felicitatiebrief van Klompé aan H.M. Koningin Juliana voor haar verjaardag, 30 april 1979, particuliere collectie Carla de Wit-Lampe.

⁴¹ Blad van de UVV afd. Arnhem van 31 augustus 1945, Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, toeg.nr. 1144, inv.nr. 132.

⁴² Van Diemen-Mekking, 'De U.V.V. na de bevrijding' 14; J.B.Ch. Sjollema-s-Jacob, *Tien jaren U.V.V.-werk in vogelvlucht* Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, inv.nr. 4.

⁴³ Onder meer op 13 november 1946 woonde zij de 15de vergadering en op 11 december 1946 de 16de vergadering van het hoofdbestuur van de UVV bij. Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, inv.nrs. 4 en 21.

⁴⁴ Van Diemen-Mekking, 'De U.V.V. na de bevrijding' 16.

⁴⁵ Brief van bisschop J. de Jong aan Klompé van 8 september 1944, Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, inv.nr. 132. Gevonden bij: Hueting, *Vrijwillig* 49-51.

⁴⁶ Ibidem 51.

⁴⁷ Notulen van de 14de vergadering van het hoofdbestuur van de UVV van 9 oktober 1946, Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, inv.nr. 21.

⁴⁸ Notulen van de 2de vergadering van het hoofdbestuur van de UVV van 11 juli 1945, Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, inv.nr. 21.

⁴⁹ Hueting, *Vrijwillig* 72.

⁵⁰ Ibidem 74, 75.

⁵¹ Na de Tweede Wereldoorlog kregen de provincies een provinciaal opbouworgaan, dat zich – tegen de achtergrond van de wederopbouw en de gevreesde gevolgen van een snelle industrialisatie – bezighield met onderzoek naar ommaatschappelijkheid en het opzetten van gemeenschapsvoorzieningen. Zij presenteerden zich als neutrale instanties, los van de zuilen. (Canon Sociaal Werk Nederland, www.canonsociaalwerk.eu/nl/details.php?id=25 (gezien op 13 december 2010)).

⁵² Hueting, *Vrijwillig* 82.

⁵³ Ibidem 86.

⁵⁴ Ibidem 66, 86.

⁵⁵ Ibidem 69, 70.

⁵⁶ Ibidem 92. In 1977 is de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers veranderd in Unie van Vrijwilligers, waarin zowel vrouwen als mannen praktische zorg en ondersteuning bieden aan individuele hulpvragers. Men denke aan tafeltje-dek-je, hulp bij boodschappen doen, gastvrouw/-heer bij opname in een ziekenhuis enz. Op 9 mei 2010 telde de Unie van Vrijwilligers ruim 13.500 vrijwilligers en 90 lokale afdelingen.

⁵⁷ Brief van Klompé aan het hoofdbestuur van de UVV van 8 juli 1953, Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, inv.nr. 22; Sjollema-s-Jacob (die in september 1946 Jane de Jongh als presidente was opgevolgd), 'Afscheid van Marga Klompé'.

⁵⁸ M. Klompé en W. van Lanschot, 'Ten geleide' in: Anna de Waal, *15 Jaar Katholiek Vrouwendispuut 1946-1961* (z.p. 1961), Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KVD, map 62; Marjet Derks, Catharina Halkes en Annelies Heyst (red.), 'Room-

se dochters', *Katholieke vrouwen en hun beweging* (Baarn 1992) 219.

⁵⁹ Derks, Halkes en Heyst (red.), *'Roomse dochters'* 222.

⁶⁰ De Waal, *15 Jaar Katholiek Vrouwendispuut* 7.

⁶¹ *Vox Studiosorum* jrg. 71 nr. 21 (4 oktober 1935).

⁶² Marieke Hellevoort, *Werken als zuurdesem. Vijftig jaar Katholiek Vrouwendispuut 1946-1996* (Amsterdam 1996) 20; Aerts, *De politiek* 93, 94, 95.

⁶³ Hellevoort, *Werken als zuurdesem* 21; De Waal, *15 Jaar Katholiek Vrouwendispuut* 10.

⁶⁴ Jacqueline C. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek* (Assen 1958) 231.

⁶⁵ Aerts, *De politiek* 94; De Waal, *15 Jaar Katholiek Vrouwendispuut* 10-11.

⁶⁶ Brief aan de kringleidsters van het Katholiek Vrouwendispuut, 20 maart 1959, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KVD, map 6.

⁶⁷ Aerts, *De politiek* 96; Hellevoort, *Werken als zuurdesem* 22.

⁶⁸ Aerts, *De politiek* 96.

⁶⁹ De Waal, *15 Jaar Katholiek Vrouwendispuut, 1946-1961* 13.

⁷⁰ Hellevoort, *Werken als zuurdesem* 21; Aerts, *De politiek* 98, 99; Derks, Halkes en Verheyst (red.), *'Roomse dochters'* 38.

⁷¹ De Waal, *15 Jaar Katholiek Vrouwendispuut* 13.

⁷² Aerts, *De politiek* 99. In 1958 sloot het Katholiek Vrouwendispuut zich alsnog aan bij St. Joan's Social and Political Alliance. Zie: brief aan de kringleidsters van het Katholiek Vrouwendispuut, 20 maart 1959.

⁷³ Aerts, *De politiek* 99.

⁷⁴ *Ibidem* 100.

⁷⁵ Schokking, *De vrouw* 161.

⁷⁶ Erkelens, Het werk dat ons wacht, 39.

⁷⁷ Derks, Halkes en Heyst (red.), *'Roomse dochters'* 224.

⁷⁸ *Ibidem* 225.

⁷⁹ Aerts, *De politiek* 102, 103.

⁸⁰ Boekje over programma van de bijeenkomst op De Pietersberg te Oosterbeek, 22 en 23 februari 1947, pagina's 679 en 10, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KVD, map 44.

⁸¹ Hellevoort, *Werken als zuurdesem* 22, 23.

⁸² Bijvoorbeeld HTK 1966-1967, 1034 (17 januari 1967).

⁸³ Interview met A.H. van den Heuvel op 11 juni 2004.

⁸⁴ Hellevoort, *Werken als zuurdesem* 24.

⁸⁵ *Ibidem* 26; Aerts, *De politiek* 120.

⁸⁶ Hellevoort, *Werken als zuurdesem* 27.

⁸⁷ Bestuursnotulen van 2 mei en 16 mei 1952, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KVD, doos IV. Gevonden bij: Aerts, *De politiek* 122. Anna de Waal was in 1931 cum laude afgestudeerd als sociaal geografe aan de Rijksuniversiteit Utrecht en had zich in 1935 bekeerd tot het rooms-katholieke geloof. Door historica Marieke Hellevoort wordt zij 'een rijzende ster' in het KVD genoemd: Hellevoort, *Werken als zuurdesem* 29.

⁸⁸ Brief van Klompé aan F. Barry van 8 februari 1948, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KVD, map 72.

⁸⁹ Brief van Klompé aan M. van Nispen tot Sevenaer van 12 april 1948, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KVD, map 51.

⁹⁰ Bijvoorbeeld een brief van Klompé aan mej. A. Maas te Utrecht van 27 april 1948, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KVD, map 51.

⁹¹ Brief van Klompé aan F. Barry van 23 juni 1948, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KVD, map 72.

⁹² Brief aan de kringleidsters van het Katholiek Vrouwendispuut, 20 maart 1959.

⁹³ Vergadering van het dagelijks bestuur van het KVD op 3 juni 1953, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KVD, map 3.

⁹⁴ Brief van Klompé aan Tellegen van 14 december 1947, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief NVC, inv.nr. 64.

⁹⁵ Inleiding bij de catalogus van het VVAO-archief, Het Utrechts Archief (HUA), archief VVAO, toeg.nr. 89.

⁹⁶ Onder meer: Louis Frequin, 'Zoals ik haar gekend en meegemaakt heb' in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 52.

⁹⁷ Brief aan Marga Klompé van 31 oktober 1946, HUA, archief VVAO, inv.nr. 34.

⁹⁸ HUA, archief VVAO, inv.nr. 367.

⁹⁹ Brochure 'International Federation of University Women', HUA, archief VVAO, inv.nr. 322.

¹⁰⁰ Brochure IFUW over de negende conferentie Toronto Canada, 11th-16th August

- 1947, HUA, archief VVAO, inv.nr. 322.
¹⁰¹ HUA, archief VVAO, inv.nr. 367.
¹⁰² Brief van Klompé aan E. de Sterke-van Seventer van 5 juli 1946, HUA, archief VVAO, inv.nr. 34.
¹⁰³ Brief van Klompé aan M. Hartgerink-Koomans van 8 augustus 1946, HUA, archief VVAO, inv.nr. 34.
¹⁰⁴ Marga Klompé, 'Een groet van overzee' *Raad en Daad. Orgaan van de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers* (10 oktober 1947) 2.
¹⁰⁵ Marga Klompé, 'Een groet van overzee' 3.
¹⁰⁶ Brochure IFUW-conferentie, HUA, archief VVAO, inv.nr. 322.
¹⁰⁷ *World Programme of Unesco*, publicatie van Unesco (in Nederland uitgegeven in Den Haag 1947) 2.
¹⁰⁸ Ibidem 30; zie ook: H.A.M. Snelders, 'Kruijt, Hugo Rudolph (1882-1959)' in: *BWN 1* (Den Haag 1979).
¹⁰⁹ Marga Klompé, 'Een groet van overzee' 3.
¹¹⁰ Ibidem 2, 3.
¹¹¹ Citaat uit de openingsrede ter gelegenheid van de negende conferentie van de IFUW in augustus 1947, gehouden door de rector-magnificus van University College, Toronto. HUA, archief VVAO, inv.nr. 322.
¹¹² Marga Klompé, 'Een groet van overzee' 3.
¹¹³ Ibidem.
¹¹⁴ Ibidem. De UVV hield zich al in 1946 bezig met deze 'bruidjes', in de correspondentie van de UVV 'vrouwjes' genoemd. Op 15 mei 1946 stuurde de secretaresse van het hoofdbestuur een brief naar de provinciale leidsters (onder wie Klompé) met de volgende passage: 'Waarschijnlijk zal het volgende U interesseeren. In Amsterdam hebben een paar Nederlandsche vrouwen, die gehuwd zijn met Canadezen het initiatief genomen om een vereeniging te stichten, die ten doel heeft de Amsterdamsche vrouwen, die binnenkort naar Canada zullen vertrekken, nog zooveel mogelijk voor te bereiden op haar toekomstige taak. (...) [De afdeling Amsterdam] laat ook U.V.V.-sters op zulke middagen causerieën houden, waarin deze vrouwjes één en ander over haar toekomstig land wordt bijgebracht. (...) Dit is zeker een heel mooi en belangrijk werk. Het gaat immers niet al-

leen om het persoonlijk geluk van deze vrouwjes, maar zij zullen ook (...) straks vertegenwoordigsters zijn van ons land in Canada.' Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, toeg.nr. 1144, inv.nr. 220.

¹¹⁵ Marga Klompé, 'Een groet van overzee' 2.

¹¹⁶ Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 33.

¹¹⁷ Zij schreef bijvoorbeeld over de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens of het 'bouwen aan Europa'. Aerts, *De politiek* 37.

¹¹⁸ Zie bijvoorbeeld de brief van 18 maart 1947 van A.M. Polak Daniels-Boon Hart-sinck aan Maria Hartgerink-Koomans, presidente van de VVAO, HUA, archief VVAO, inv.nr. 35.

Hoofdstuk 5

¹ *Daily Express* 23 november 1950.

² *Het ontstaan der Verenigde Naties San Francisco, 25 April-25 Juni 1945*, Uitgave van het ministerie van Buitenlandse Zaken (Den Haag 1950) 19.

³ *Raad en Daad* (2 februari 1948) 3.

⁴ *Verslag over de Zesde Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, Parijs 6 November 1951-5 februari 1952*, uitgave van het ministerie van Buitenlandse Zaken (Den Haag 1952) 185.

⁵ *Verslag over de Tweede Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, New York, 16 september-29 november 1947* (Den Haag 1948) 151.

⁶ Vermeij en Raben, 'De eigen waarde van de vrouw' 104.

⁷ 'Opening der Vergadering en verdeling van de werkzaamheden' in: *Verslag over de Tweede Algemene Vergadering van de Verenigde Naties* 8.

⁸ Voorwoord van de minister van Buitenlandse zaken, idem.

⁹ Ibidem 64, hoofdstuk X 'Propaganda voor en ophitsing tot een nieuwe oorlog'.

¹⁰ Interview met Carla de Wit-Lampe op 30 maart 2004.

¹¹ Verbatim van interview dat documentairemaakster Hilde van Oostrum met Klompé had in februari 1984, NA, archief Klompé, inv.nr. 160.

¹² Ad van Liempt, *Een mooi woord voor oor-*

log. *Ruzie, roddel en achterdocht op weg naar de Indonesië-oorlog* (Den Haag 1994) 9.

¹³ Marga Klompé, 'Een groet van overzee' (10 oktober 1947) 3.

¹⁴ Interview met Jos van Gennip op 16 september 2004.

¹⁵ J.R.M. van den Brink in het televisieprogramma *Andere tijden* (NPS/VPRO) op 16 augustus 2005.

¹⁶ M.A.M. Klompé, 'De Verenigde Naties. Een kijkje achter de schermen' *Raad en Daad* (februari 1948) 3.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Brief van Klompé van 15 oktober 1950, N.A. archief Klompé, inv.nr. 24.

²⁰ J.W.L. Brouwer, 'Buitenlandse Zaken: de strijd om meer parlementaire invloed, 1948-1951', hoofdstuk II in: P.F. Maas en J.M.M.J. Clerx (red.), deel 3: *Het kabinet-Drees-Van Schaik 1948-1951* band C: *Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie* (Nijmegen 1996) 43-205, aldaar 59.

²¹ Brief van Klompé aan P.J.S. Serrarens van 7 november 1950, NA, archief Klompé, inv.nr. 24.

²² Brief van Klompé aan Romme van 17 november 1949, NA, archief Romme, doos 37.

²³ Klompé, 'De Verenigde Naties. De internationale situatie en de taak van de vrouwen aanzien daarvan', *Raad en Daad* jrg. 3 nr. 3 (maart 1948) 4.

²⁴ Ibidem 5.

²⁵ Zoals geciteerd in: Hélène Vossen, 'Het jeugd- en gezinsvraagstuk. Onderwijsbeleid en sociale politiek van de rooms-rode coalitie ter voorkoming van de "demoralisering van het Nederlandse volk"' in: Hélène Vossen, Marjan Schwegman en Peter Wester (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern industriële samenleving 1948-1973* (IJsselstein 1992) 47-55, aldaar 50.

²⁶ M.A.M. Klompé, 'De Verenigde Naties' 5.

²⁷ Linders, 'Frappez, frappez toujours!' 111-118; *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* deel 5: Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001) 263-287.

²⁸ 'Een gesprek met mej. dr. Klompé, De

nieuwegekozen rapportrice van de Raad van Europa' *Nieuwe Courant* 24 november 1950; Klompés notities op 2 december 1950 bij een artikel van Welmoed Wijnandts Francken-Dyserinck, NA, archief Klompé, inv.nr. 25.

²⁹ J.W.H.C.M. Schneider s.j., 'Beaufort, Leo Josephus Cornelis (1890-1965)' in: *BWN* dl. 3 (Den Haag 1989); Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 57.

³⁰ A. van Kessel, 'Sassen, Emanuel Marie Joseph Anthony (1911-1995)' in: *BWN*. www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/sassen (gezien op 31 januari 2011).

³¹ Ibidem; dagboeknotities 21 januari en 8 februari 1949, dagboek 1948-1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.

³² Rondschriften van Marga Klompé van 3 oktober 1948, Aletta, Instituut voor Vrouwen-geschiedenis, archief KVD, map 2.

³³ Dagboeknotitie 24 september 1948, dagboek 1948-1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.

³⁴ Brief van Klompé aan Romme van 10 oktober 1948, NA, archief Romme, doos 35.

³⁵ Rondschriften van Marga Klompé van 3 oktober 1948.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Brief van Klompé aan Romme van 10 oktober 1948, NA archief Romme, doos 35.

³⁸ Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in* 110, 121, 190.

³⁹ Ibidem 249.

⁴⁰ Noortje van Oostveen, 'Hilda Verwey-Jonker' *Wordt vervolgd* nr. 12/1, december 1998/januari 1999. Gevonden bij: Margit van der Steen, *Drift&koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)* (Amsterdam 2011) 244.

⁴¹ Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in* 210.

⁴² *Verslag over de Derde Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, Parijs 21 September-12 December 1948, New York 5 April-18 Mei 1949*, uitgave van het ministerie van Buitenlandse Zaken nr. 20 (Den Haag 1949) 8.

⁴³ Ibidem 12.

⁴⁴ www.ars-moriendi.be/spaak.htm (gezien op 28 mei 2010).

⁴⁵ *Verslag over de Deyde Algemene Vergadering van de Verenigde Naties* 7.

- ⁴⁶ Brief van Klompé aan Romme van 5 november 1948, NA, archief Romme, doos 35.
- ⁴⁷ Brief van Klompé aan Romme van 10 oktober 1948, NA, archief Romme, doos 35.
- ⁴⁸ *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (Aangenomen door de Derde Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 10 December 1948)*, uitgave van het Ministerie van Buitenlandse Zaken nr. 16 (Den Haag 1949) 39.
- ⁴⁹ Prof.dr. D. Beaufort O.F.M., 'Universele verklaring van de Rechten van de Mens' II *Katholiek Staatskundig Maandschrift* jrg. 3 (15 maart 1949-15 maart 1950) 483-490, aldaar 488.
- ⁵⁰ *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* 40.
- ⁵¹ Beaufort, 'Universele verklaring' 489.
- ⁵² *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* 101.
- ⁵³ Brief van Klompé uit Parijs van 7 november 1948, Aletta, Instituut voor Vrouwen-geschiedenis, archief KVD map 2.
- ⁵⁴ Beaufort, 'Universele verklaring' 490.
- ⁵⁵ *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* 56.
- ⁵⁶ Ibidem 57, 102, 103.
- ⁵⁷ Brief van Klompé uit Parijs van 7 november 1948.
- ⁵⁸ *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* 57; zie ook: Verwey-Jonker, *Er moet een vrouw in zijn*.
- ⁵⁹ Eleanor Roosevelt, 'What religion means to me' *Forum* 88 (december 1932) 322-324, aldaar 323. Gevonden bij www.gwu.edu/~erpapers/documents/articles/whatreligion-means.cfm (gezien op 31 januari 2011).
- ⁶⁰ Barbara Oomen, politoloog en jurist, in *de Volkskrant* 18 februari 2006.
- ⁶¹ Rede van mej. dr. Klompé in Commissie III op 18 november 1948, in: *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* 106, bijlage VII.
- ⁶² *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* 65, 88.
- ⁶³ Zie bijvoorbeeld: dagboek 1948-1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.
- ⁶⁴ Website van de Raad van Europa: www.coe.int/T/nl/Com/About_Coe/1000-delegates.asp (gezien op 8 oktober 2008).
- ⁶⁵ Het gedeelte over doel, organen en werkwijze van de Raad van Europa steunt in hoge mate op het *Beknopt handboek van de*

- Raad van Europa*, uitgave van de voorlichtingsdienst van de Raad van Europa (Straatsburg 1952). Zie ook: *De Raad van Europa, minder en (nog) beter*. Uitgave van de Adviesraad Internationale Vraagstukken nr. 33 (Den Haag 2003). De Raad van Europa wordt soms verward met de Europese Raad. Deze laatste is een onderdeel van de huidige Europese Unie, die in 2009 27 lidstaten telde. De belangrijkste onderdelen van de EU zijn: de Europese Commissie, het Europees Parlement en de Europese Raad (dit is de Raad van Ministers van de lidstaten).
- ⁶⁶ *De Raad van Europa, minder en (nog) beter* 7.
 - ⁶⁷ A. Stempels, *Europese gemeenschap voor kolen en staal. Inrichting en werkwijze van de E.G.K.S.* (Leiden 1957, eerste druk 1956) 13.
 - ⁶⁸ 'Dertien Europese vrouwen', *NRC* 7 juni 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 168.
 - ⁶⁹ *Beknopt handboek van de Raad van Europa*, uitgave van de voorlichtingsdienst van de Raad van Europa (Straatsburg 1952) 14, 15, 18.
 - ⁷⁰ 'Een gesprek met mej. dr. Klompé. De nieuwgekozen rapportrice van de Raad van Europa' *Nieuwe Courant* 24 november 1950.
 - ⁷¹ Vermeij en Raben, 'De eigen waarde van de vrouw' 104.
 - ⁷² 'Waarom geen vrouwen?' onbekende krant (*H.C.*, niet de *Haagse Courant*) 23 september 1952. NA, archief Klompé, inv.nr. 168.
 - ⁷³ Interview met Bob Molenaar, Europa-deskundige, op 18 maart 2005.
 - ⁷⁴ Archief Raad van Europa (Straatsburg), AS/AG/49/PV 12.
 - ⁷⁵ Mlle M. Klompé, 'Observations présentées à la Commission des Affaires Générales [...] van 7 maart 1950. Archief Raad van Europa (Straatsburg), AS/AG (50) 12.
 - ⁷⁶ Ibidem 12, pp. 3, 4.
 - ⁷⁷ Handelingen tweede zitting van de RV 7-28 augustus 1950. Archief Raad van Europa (Straatsburg), AS (1950) CR 18-21, 1156.
 - ⁷⁸ Ibidem 1158.
 - ⁷⁹ Interview met Bob Molenaar, Europa-deskundige, op 18 maart 2005.
 - ⁸⁰ Vergadering RV op 9 december 1954. Archief Raad van Europa (Straatsburg), AS (6) CR 32 - 9/12/54 -A.20.320, 922.

⁸¹ Ibidem. De woorden 'analyse' en 'synthese' keren regelmatig in haar interviews terug. Bijvoorbeeld in *KVP '66* (december 1966), KDC knipselcollectie.

⁸² Brief van Klompé aan dr. J.H. van Roijen, ambassadeur te Washington, van 3 december 1950, NA, archief Klompé, inv.nr. 24.

⁸³ 'Rond de wieg van het jonge Europa', artikel in niet nader genoemde krant zonder datum. NA, archief Klompé, inv.nr. 168.

⁸⁴ Raadgevende Vergadering, 2de zitting I, 7-28 augustus 1950: reports IV, 979-1272, aldaar 1158. Archief Raad van Europa, AS (1950) CR 18-21.

⁸⁵ Marga Klompé, *Europa bouwt* (H.J. Dieben N.V., Den Haag 1954) 49, 51. NA, archief Klompé, inv.nr. 162. Zie ook: HTK 1952-1953 (9 december 1952) 382.

⁸⁶ *Dagblad van Arnhem*, zonder datum.

NA, archief Klompé, inv.nr. 168.

⁸⁷ 'Dertien Europese vrouwen' *NRC*, 7 juni 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 168.

⁸⁸ 'Eenwording van Europa dient nog meer te worden versneld' in een Nederlandse krant zonder datum. NA, archief Klompé, inv.nr. 168.

⁸⁹ *Haagse Post*, 1952 zonder datum. NA, archief Klompé, inv.nr. 168. Robert John Graham Boothby was een Brits conservatief lid van de Raad van Europa; Paul Reynaud was een collega van hem uit Frankrijk.

⁹⁰ NA, archief Klompé, inv.nr. 168.

⁹¹ Ibidem.

⁹² *Utrechts Nieuwsblad* 2 maart 1957. Stadsarchief Amsterdam, archief Het Atoom, inv.nr. 150.

⁹³ *De Volkskrant* 9 september 1957 en *Vrij Nederland* 29 juni 1957, beide Stadsarchief Amsterdam, archief Het Atoom, inv.nr. 153.

⁹⁴ Stadsarchief Amsterdam, archief Het Atoom, inv.nr. 153.

⁹⁵ Het Atoomium raakte, net als het geloof in de kernenergie zelf, langzaam maar zeker in ernstig verval, maar werd na een grondige restauratie begin 2006 weer voor het publiek opengesteld. Juist in de tijd dat de kernenergie in Nederland weer hoog op de politieke agenda was gezet.

⁹⁶ Vergadering RV 15 oktober 1955. Archief Raad van Europa, A24. 25S, 2, 3 en 6.

⁹⁷ Official Report van de Consultative Assembly van de Raad van Europa, 17 april

1956, Archief Raad van Europa, AS (8) CR 3 17-4-1956 - A 27.948, 33-40 en 75-79, aldaar 40.

⁹⁸ Ibidem 75.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Ibidem 76.

¹⁰¹ Op 17 april 1956 zei Klompé in de vergadering van de RV: 'I can be reproached in that as a Rapporteur I have not been objective enough.' Ibidem.

¹⁰² Paul-Henri Spaak werd in 1949 benoemd tot voorzitter van de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa en van 1952 tot 1954 was hij voorzitter van de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS. Van 1957 tot 1961 bekleedde hij de functie van secretaris-generaal van de NAVO, om daarna terug te keren naar de Belgische politiek als minister van Buitenlandse Zaken.

¹⁰³ Zoals geciteerd in: J.H. Huizinga, *Mr. Europe. A political biography of Paul Henri Spaak* (Londen 1961) 236.

¹⁰⁴ Interview met Bob Molenaar, Europadeskundige, op 18 maart 2005. Ongenoege was er overigens al toen de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking, die in 1948 werd opgericht, niet kon verhinderen dat het economische herstel van de Europese landen slechts binnen nationale kaders plaatsvond.

¹⁰⁵ Pascal Fontaine, *Een nieuw idee voor Europa. De verklaring van Schuman - 1950-2000* (officiële publicatie der Europese Gemeenschappen, Luxemburg 2000) 10, 11.

¹⁰⁶ Ibidem 12.

¹⁰⁷ Verklaring van Robert Schuman op 9 mei 1950, als facsimile afgedrukt in: ibidem 14.

¹⁰⁸ John Gillingham, *Coal, steel and the rebirth of Europe, 1945-1955. The Germans and French from Ruhr conflict to economic community* (Cambridge University Press 1991) 231.

¹⁰⁹ Interview met Bob Molenaar, Europadeskundige, op 18 maart 2005.

¹¹⁰ C.B. Posthumus Meyes, *Wat is het Schuman-plan? Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal* (Den Haag 1953, eerste druk 1951) Inleiding.

¹¹¹ Stempels, *Europese gemeenschap voor kolen en staal* 31.

¹¹² Fontaine, *Een nieuw idee voor Europa* 20, 21.

¹⁰¹ Klompé, *Europa bouwt* 36.

¹⁰² Nrs. AC-432, AC-436, AC-440, AC-441, AC-442, AC-443, CEAB05-497, CM1/1954-87 in de Historical Archives of the European Union (daarin: het archief van de EGKS), European University Institute in Florence.

¹⁰³ Rapport van Marga Klompé van 1 juni 1953, commissie voor politieke zaken en externe betrekkingen van de EGKS. Gevonden bij: Dirk Spierenburg en Raymond Poidevin, *Histoire de la Haute Autorité de la Communauté Européenne du Charbon et de l'Acier. Une expérience supranationale* (Brussel 1993) 270, 271.

¹⁰⁴ Ibidem 270.

¹⁰⁵ CM1/1954-87, archief EGKS, European University Institute in Florence, 13.

¹⁰⁶ Stempels, *Europese gemeenschap voor kolen en staal* 5, 7 en 15.

¹⁰⁷ Zoals geciteerd in: Jonas, *voor sociale en kulturele bewustwording* jrg. 5 nr. 23 (25 juli 1975) 3.

¹⁰⁸ H.W. Meyer (red.), *De Gemeenschap voor Kolen en Staal (Plan Schuman)*, uitgegeven door de N.V. Groninger IJzer- en Staalhandel (z.j. waarschijnlijk eind 1953) 26.

¹⁰⁹ HTK 1951-1952 I, 169.

¹¹⁰ HTK 1952-1953 (9 december 1952) 382. Artikel 5 van het Verdrag van de EGKS luidt: 'The Community shall accomplish its mission [...] with limited direct intervention.' Gevonden bij: Annemarie van Heerikhuizen, *Pioniers van een verenigd Europa. Bovennationaal denken in het Nederlandse parlement 1946-1951* (Amsterdam 1998) 148 (DBNL, gezien op 31 januari 2011).

¹¹¹ Stempels, *Europese gemeenschap voor kolen en staal* 17, 21; J.W.L. Brouwer, 'Buitenlandse Zaken: een eenzaam "Atlantiscus" tussen "Europeanen"', hoofdstuk XII in: *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* deel 4: J.J.M. Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees II 1951-1952. In de schaduw van de Koreacrisis* (Nijmegen 1997) 649-694, aldaar 661.

¹¹² Raad van Europa, 14de zitting van de RV 17 oktober 1956, 402. Archief van de Raad van Europa AS (8) CR 14, 17-10-56 A/29-825, 151-152.

¹¹³ *Leeuwarder Courant* 16 oktober 1956.

Hoofdstuk 6

¹ Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan' *De Tijd* 19 augustus 1977.

² Interview met Elfriede Petit-Voss op 16 september 2004.

³ Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

⁴ Dagboek van Til Naber-ten Berge te Nijmegen.

⁵ Zie ook: Linders, *Frappez, frappez toujours* 138, 139.

⁶ Als geciteerd in: Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

⁷ Het nu volgende stuk over de KVP is gebaseerd op: J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980 I (Herkomst en groei)* (Nijmegen 1995).

⁸ Ibidem 150.

⁹ Ibidem 151.

¹⁰ Ibidem 171-172.

¹¹ J. Bosmans, *Romme. Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991) 51; Cunera van Voorst tot Voorst uit hoofdstuk 2, die in 1943 bij de Klompés in huis kwam, bezocht met haar Franstalige gouvernante regelmatig deze school. Haar poppen werden er gedoopt op de jaarlijkse 'grote middag voor de poppendoop' en Heleen Biegel, van wie in hoofdstuk 3 veel uit haar 'oorlogsdagboek' geciteerd werd, was enige tijd leerling op deze chique kostschool.

¹² Zie hierover: Annet Schoot-Uiterkamp, 'Terug naar het paradijs? Acties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig' in: Jacques Gielen e.a. (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1978* (Nijmegen 1978) 182-244; Linders, *Frappez, frappez toujours* 95-97.

¹³ Anne van Schaik, *Honderd jaar vrouwen in overheidssdienst* (Amsterdam 1998) 36.

¹⁴ Werkgroep Vrouwen en Fascisme van de UVA, *Naar Natuurlijk Bestel. Vrouwenorganisaties in de jaren dertig* (Amsterdam 1980) 36 en achterkant titelpagina; W.H. Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (Nijmegen 1977, eerste druk Leiden 1948) 274.

¹⁵ Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief Comité ter Verdediging van de

Vrijheid van Arbeid van de Vrouw (CVVAV) inv.nr. 14.

¹⁶ M. Klompé en W. van Lanschot, 'Ten geleide' in: De Waal, *15 Jaar Katholiek Vrouwendispuut* 3, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KVD, map 62.

¹⁷ Bijvoorbeeld in het *Leidsch Dagblad*, z.d., NA, archief Romme, inv.nr. 79; J. Bosmans, 'Romme, Carl Paul Maria (1896-1980)' in *BWN*, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/romme (gezien op 1 februari 2011).

¹⁸ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* I 240.

¹⁹ Jan Bank, 'De loyaliteit van Marga Klompé' in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 14; Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 57.

²⁰ Bosmans, 'Romme' *BWN*.

²¹ Ibidem; Jungschleger & Bierlaagh, *Marga Klompé* 57, 58.

²² Zoals geciteerd in: Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'. Zie over de relatie Romme-Klompé ook: Annemieke Adema, *Biografie van een vriendschap. Marga Klompé en Carl Romme, het ontstaan en de ontwikkeling van een vriendschap 1948-1952* (doctoraalscriptie Geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam 2006).

²³ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* I 242.

²⁴ Briefwisseling maart-mei 1949, NA, archief Romme, inv.nrs. 160, 162, 164. Gevonden bij: Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* I 242-243.

²⁵ Als geciteerd in: Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

²⁶ *Vrij Nederland* 11 augustus 1984. Zie ook: *Maandblad SSR* 9 juli 1970, NA, archief Klompé, inv.nr. 163.

²⁷ Rondschriften van Marga Klompé van 3 oktober 1948, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KVD, map 2.

²⁸ Brief van Klompé aan Romme (uit Parijs) van 10 oktober 1948, NA, archief Romme, inv.nr. 35.

²⁹ Brief van Romme aan Klompé van 23 mei 1949, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

³⁰ Brief van Klompé aan Romme (uit Parijs) van 5 november 1948, NA, archief Romme, inv.nr. 35.

³¹ Brief van Klompé aan Romme van 22 april 1949, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

³² Brief van Klompé aan Romme van 13 juni 1949, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

³³ Brief van Klompé aan Romme (uit Straatsburg) van 23 augustus 1949, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

³⁴ Brief van Klompé (uit New York) aan Romme van 9 oktober 1949, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

³⁵ Brief van Klompé aan Romme van 17 november 1949, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

³⁶ Brief van Klompé aan Romme van 9 juli 1950, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

³⁷ Resp. dagboeknotitie 1 maart 1949; dagboek 1948-1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235; brief van Klompé aan Romme van 17 april 1950, NA, archief Romme, inv.nr. 39; brief van Klompé aan Romme van 9 juli 1950, NA, archief Romme inv.nr. 37.

³⁸ Brief van Klompé aan Romme van 28 december 1948, NA, archief Romme, inv.nr. 35.

³⁹ Brief van Klompé aan Romme van 29 mei 1949, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

⁴⁰ Brief van Romme aan Klompé van 27 december 1948, NA, archief Romme, inv.nr. 35.

⁴¹ Brief van Romme aan Klompé van 3 januari 1951, NA, archief Romme, inv.nr. 41.

⁴² Als geciteerd in: Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

⁴³ Brief van Klompé uit New York aan Romme van 8 augustus 1952, NA, archief Romme, inv.nr. 43.

⁴⁴ Brief van Klompé aan Romme van 16 november 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 24.

⁴⁵ Brief van Klompé aan Romme van 31 juli 1950, NA, archief Romme, inv.nr. 39.

⁴⁶ Brief van Romme aan Klompé van 10 augustus 1950, NA, archief Romme, inv.nr. 39.

⁴⁷ Paul van der Steen, *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971* (Amsterdam 2004) 130.

⁴⁸ Brief van Klompé aan Romme van 10 februari 1950, NA, archief Romme, inv.nr. 39.

⁴⁹ Ongedateerde brief van Klompé aan Romme (uit New York) met bijlage van 7 oktober 1950, NA, archief Romme, inv.nr. 39.

⁵⁰ W.F. de Gaay Fortman op 7 september

1956 tegen J. Zijlstra. Aantekening van Zijlstra. VU Amsterdam, archief J.A.H.J.S. Bruins Slot (daarin het formatiedossier 1956 van Zijlstra), inv.nr. 11. Gevonden bij: Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak?* 243.

⁵¹ Zie over Palar: BWN 5 (Den Haag 2002) en BWSA VII (Amsterdam 1998).

⁵² Brief van Klompé aan Romme (uit New York) van 9 oktober 1949, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

⁵³ Brief van Klompé aan Romme (uit Straatsburg) van 15 augustus 1949, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

⁵⁴ Brief van Klompé aan Romme van 31 juli 1950, NA, archief Romme, inv.nr. 39.

⁵⁵ Brief van Klompé aan Romme van 22 april 1949, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

⁵⁶ Brief van Romme aan Klompé van 28 april 1949, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

⁵⁷ Brief van Romme aan Klompé van 21 juni 1950, NA, archief Romme, inv.nr. 39.

⁵⁸ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* I 289.

⁵⁹ Ibidem 292.

⁶⁰ Brief van Klompé aan E.G. van Diemen-Mekking van 14 augustus 1948, Stadsarchief Amsterdam, archief UVV, inv.nr. 38.

⁶¹ Brief van Van Lanschot aan Klompé van 9 augustus 1948, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KDV inv.nr. 51.

⁶² Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

⁶³ Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 48; Verwey-Jonker in *Vrij Nederland* 24 november 1990.

⁶⁴ Notitie 10 september 1948, dagboek 1948-1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.

⁶⁵ *Maandblad Reünistenorganisatie SSR* (juli 1970), NA, archief Klompé, inv.nr. 163.

⁶⁶ J.C.F.J. van Merriënboer en J.J.M. Ramakers, 'Drees-Van Schaik per saldo', hoofdstuk V in: Maas en Clerx (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* 731; NA, archief Klompé, inv.nr. 94.

⁶⁷ www.parlement.com, zoekterm 'schadeloosstelling' (gezien op 1 februari 2011).

⁶⁸ Brief van het Belastingkantoor Arnhem aan Klompé van 20 januari 1953 over het belastingjaar 1950, NA, archief Klompé, inv.nr. 32.

⁶⁹ Van Merriënboer en Ramakers, 'Drees-Van Schaik per saldo' 732.

⁷⁰ Brief van Klompé van 20 januari 1951, NA, archief Klompé, inv.nr. 25.

⁷¹ HTK 1948-1949, 1619-1620.

⁷² HTK 1948-1949, 1640.

⁷³ HTK 1951-1952, 471, 170.

⁷⁴ Brief van Klompé aan Romme van 17 april 1950, NA, archief Romme, inv.nr. 39.

⁷⁵ HTK 1952-1953 (9 december 1952), 382. Deze passage vertoont veel overeenkomst met een tekst in *Europa bouwt* (1954) van haar hand (zie hoofdstuk 5).

⁷⁶ J.W.L. Brouwer, 'Buitenlandse Zaken: de strijd om meer parlementaire invloed, 1948-1951' hoofdstuk II in: Maas en Clerx (red.), *Her kabinet-Drees-Van Schaik* 59.

⁷⁷ Robin de Bruin, 'Het politieke compromis als exportartikel. De PvdA en de Europese dimensie van het streven naar vernieuwing (1948-1954)' *Nieuwste Tijd* 15 (juli 2006) 41-49, aldaar 41.

⁷⁸ HTK 1947-1948, 1558-1594.

⁷⁹ M.D. Bogaarts m.m.v. C.M.J. Ruijters, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 2: De periode van het kabinet-Beel 1946-1948* Band A (Den Haag 1989) 384-385.

⁸⁰ A.W. Abspoel, *Van Binnen- en Buitenhof. Schetsen van het Haagse Binnenhof* (Amsterdam 1956) 87.

⁸¹ Brief van Klompé aan Romme van 10 oktober 1948, NA, archief Romme, inv.nr. 35.

⁸² Brief van Romme aan Klompé van 28 oktober 1948, NA, archief Romme, inv.nr. 35. Een klein jaar later, op 3 augustus 1949, stuurde Klompé aan haar collega's van de Kamercommissie Buitenlandse Zaken 'een paar praktische gedachten' over de werkwijze van de commissie, waarin zij concrete mogelijkheden opperde voor een efficiënter functioneren van de commissie, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

⁸³ Dagboek 1948-1949, notitie 5 juli 1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.

⁸⁴ *De Volkskrant* 30 juni 1966: "Tot mijn schande moet ik zeggen, dat ik geen redevoering kan schrijven", zei mej. Klompé (KVP). "Ik spreek altijd van enkele punten (...)." Een uitzondering was bijvoorbeeld haar rede op 18 januari 1967, die ze hield nadat het ontwerp Omroepwet was aangenomen. www.geheugenvannederland.nl, zoekterm Klompé Samenvatting Kamerde-

batten Omroepwet =kopie= (Gezien 1 februari 2011).

⁸¹ HTK 1955-1956, 514.

⁸² HTK 1953-1954, 646.

⁸⁷ HTK 1948-1949, 1627, 1628, 1639.

⁸⁸ HTK 1948-1949, 1715.

⁸⁹ HTK 1948-1949, 1698.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Ibidem 1118-1119.

⁹² Dagboek 1948-1949, notitie 14 februari 1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.

⁹³ HTK 1948-1949, 1698.

⁹⁴ P.F. Maas, 'Onze Minister van Overzeese Gebiedsdelen, Mr. Emmanuel Sassen, abandonneert' *Acta Politica* 17 (1982) 41-71, aldaar 41 en 63-64.

⁹⁵ Dagboek 1948-1949, notitie 8 februari 1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.

⁹⁶ Brief van Klompé aan Romme van 9 juli 1949, NA, archief Romme, inv.nr. 26. Gevonden bij: J.E.C.M. van Oerle e.a., 'Het parlement als een dwarslaesie in het dekolonisatieproces', hoofdstuk IV in: Maas en Clerx (red.), deel 3: *Het kabinet-Drees-Van Schaik* 492, 494.

⁹⁷ Dagboek 1948-1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.

⁹⁸ Van Oerle e.a., 'Het parlement' 494.

⁹⁹ Telefonisch interview met Til Gardeniers-Berendsen op 25 september 2006. Gardeniers was van 1977 tot 1981 minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.

¹⁰⁰ HTK 1949-1950, Aanhangsel, 113.

¹⁰¹ HTK 1950-1951, Aanhangsel, 85.

¹⁰² HTK 1949-1950, 1688.

¹⁰³ Ibidem 2099.

¹⁰⁴ J.W.L. Brouwer, 'Buitenlandse Zaken: de strijd' 85.

¹⁰⁵ HTK 1949-1950, 2115.

¹⁰⁶ Ibidem 2116. Tijdens een persconferentie op 29 juni 1950 vroeg een journalist aan Truman: 'Mr. President, would it be correct, against your explanation, to call this a police action under the United Nations?' Truman antwoordde: 'Yes. That is exactly what it amounts to. [...] We are not at war.' Accounts on the Korean war, Truman Presidential Museum & Library. Gevonden bij: www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/korea/large/korea62950.htm (gezien op 13 september 2010).

¹⁰⁷ Televisieprogramma *Andere Tijden* (VPRO) van 12 oktober 2000.

¹⁰⁸ HTK 1950-1951, 1134.

¹⁰⁹ Ibidem 1103.

¹¹⁰ Brief van Klompé aan Romme van 1 oktober 1950, NA, archief Klompé, inv.nr. 24.

¹¹¹ HTK 1950-1951, 1144.

¹¹² Ibidem 1134, 1144, 1145, 1150. Gevonden bij: J.W.L. Brouwer, 'Buitenlandse Zaken: de strijd' 185-186.

¹¹³ H.N. Boon, 'Stikker, Dirk Uipko (1897-1979)', BWN, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/stikker (gezien op 22 november 2010).

¹¹⁴ J.W.L. Brouwer, 'Buitenlandse Zaken: de strijd' 184.

¹¹⁵ Charles Rutten, *Aan de wieg van Europa en andere Buitenlandse Zaken. Herinneringen van een diplomaat* (Amsterdam 2005) 11, 12.

¹¹⁶ Brief van Boon aan Klompé van 20 september 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 23.

¹¹⁷ Van Oerle e.a., 'Het parlement' 684.

¹¹⁸ 'Ontwerp van de verkiezingsprogramma-commissie der K.V.P. Werkprogramma 1952 Katholieke Volkspartij', NA, archief Klompé, inv.nr. 1.

¹¹⁹ Dit gedeelte over de EGKS is – behalve op de HTK – gebaseerd op: J.W.L. Brouwer, 'Buitenlandse Zaken: een eenzaam "Atlantiscus" tussen "Europeanen"', hoofdstuk XII in: *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* deel 4: J.J.M. Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees II 1951-1952. In de schaduw van de Koreacrisis* (Nijmegen 1997) 649-694, aldaar 652-668.

¹²⁰ Centraal Archief Tweede Kamer, Vaste Kamercommissie Handelspolitiek 1949-1950, notulen gecombineerde vergadering van 21 juli 1950. Gevonden bij: Brouwer, 'Buitenlandse Zaken: een eenzaam "Atlantiscus"' 659.

¹²¹ Brouwer, 'Buitenlandse Zaken: een eenzaam "Atlantiscus"' 660.

¹²² De bedoelde studies zijn: A.E. Kersten, 'A welcome surprise? The Netherlands and the Schumanplan negotiations' in: K. Schwabe (red.), *Die Anfänge des Schumanplans, 1950-1951* (Baden-Baden 1988) 285-304; Van den Elshout, 'Schuman-plan' en R.T. Griffiths, 'The Schuman-plan' in: R.T. Griffiths (red.), *The Netherlands and the integration of Europe, 1945-1957* (Amsterdam 1990) 113-135.

¹²³ Brouwer, 'Buitenlandse Zaken: een eenzaam "Atlantius"' 659.

¹²⁴ HTK 1951-1952 I, 166.

¹²⁵ Ibidem 167.

¹²⁶ Ibidem 201.

¹²⁷ Vergadering RV op 10 december 1954. Archief Raad van Europa (Straatsburg), AS (6) CR 35 - 11/12/54 - A.20.357, 1014.

¹²⁸ Brief van Klompé aan Romme van 17 november 1949, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

¹²⁹ HTK 1951-1952, 469.

¹³⁰ *Eerste gedeelte van de Zevende Algemene Vergadering van de Verenigde Naties* oktober-december 1952 (uitgave van het ministerie van Buitenlandse Zaken nr. 32, Den Haag 1953) 178-181.

¹³¹ Romme zoals geciteerd in: Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

¹³² Zoals geciteerd in: Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

¹³³ Formatiedagboek 1952 van Romme, 28, NA, archief Romme, inv.nr. 80.

¹³⁴ Formatiedagboek Romme 1952, notitie 16 augustus, NA, archief Romme, inv.nr. 80. Gevonden bij: Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak?* 146, 147.

¹³⁵ Romme zoals geciteerd in: *De Gelderland* 7 oktober 1981.

¹³⁶ John Jansen van Galen en Herman Vuijsje, 'Oud-minister Marga Klompé' *Haagse Post* 14 november 1981.

¹³⁷ Van Baalen en Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III 1952-1956* 11.

¹³⁸ Brief van Klompé aan W.J. Andriessen van 8 maart 1952, NA, archief Romme, inv.nr. 43.

¹³⁹ Brief van Klompé aan Romme (uit Straatsburg) van 15 augustus 1949, NA, archief Romme, inv.nr. 37.

¹⁴⁰ Brief van Klompé aan W.J. Andriessen van 8 maart 1952, NA, archief Romme, inv.nr. 43.

¹⁴¹ Ton H.M. van Schaik, *Alfrink. Een biografie* (Amsterdam 1997) 184, 196; J. Bosmans, 'Alfrink, Bernardus Johannes (1900-1987)', *BWN*, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/alfrink (gezien op 18 november 2010).

¹⁴² Brief van W.J. Andriessen aan Klompé van 6 maart 1952, NA, archief Romme, inv.nr. 43.

¹⁴³ Brief van Klompé aan W.J. Andriessen van 8 maart 1952, NA, archief Romme, inv.nr. 43.

¹⁴⁴ Brief van Klompé aan Romme van 8 maart 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 24.

¹⁴⁵ Brief van Romme aan Klompé van 17 maart 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 24.

¹⁴⁶ HTK 1953-1954, 716.

¹⁴⁷ Ibidem 647.

¹⁴⁸ HTK 1955-1956, 513.

¹⁴⁹ Deze alinea is ontleend aan: Carla van Baalen, Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden, 'Grenzen aan de controle', hoofdstuk IV in: Van Baalen en Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III 1952-1956* 199-206.

¹⁵⁰ Klompé in een toespraak voor de Beweging van Europese Federalisten, *Het Vrije Volk* 1 februari 1955.

¹⁵¹ *Keesings Historisch Archief* 1953-1954, 10725. Gevonden bij: Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak?* 156.

¹⁵² Brief van Klompé aan Romme van 30 mei 1953, brief van Romme aan Klompé van 3 juni 1953, NA, archief Romme, inv.nr. 97.

¹⁵³ Verbatim, door Klompé niet gecorrigeerd, van het vraaggesprek op 28 februari 1984 met Hilde van Oostrum, opgenomen voor de televisiedocumentaire die op 6 mei 1984 werd uitgezonden, NA, archief Klompé, inv.nr. 160.

¹⁵⁴ *Vrij Nederland* 11 augustus 1984. De woorden 'laatste stuip trekking' werden met betrekking tot het mandement ook gebruikt door de priester H. Vaessen in een interview op 15 maart 2005.

¹⁵⁵ Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak?* 160.

¹⁵⁶ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* I 341.

¹⁵⁷ Klompé aan Romme, zoals geciteerd in: Chris van Esterik, 'Een kardinale fout. Het échec van het bisschoppelijk mandement uit 1954' in: *NRC Handelsblad* (zaterdag 19 mei 1984).

¹⁵⁸ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* I 341.

¹⁵⁹ Johan van Merriënboer, 'Politiek rondom het mandement van 1954', hoofdstuk III in: Van Baalen en Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III 1952-1956* 187-188.

¹⁶⁰ Brief van Klompé aan Erwin K. Baumgarten van 28 juli 1954, NA, archief Klompé, inv.nr. 34.

¹⁶¹ Brief van Klompé aan De Vink van 11 oktober 1954, NA, archief Klompé,

inv.nr.35; gevonden bij: Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* I 351.

¹⁶² Brief van Klompé aan Romme en Beaufort van 15 april 1955, Provinciaal van de Minderbroeders Franciscanen te Utrecht, archief Beaufort inv.nr. 2. Gevonden bij: Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* I 358.

¹⁶³ J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland II: De tijd na 1940* (Assen/Maasricht, 10de herz. druk 1990) 61.

¹⁶⁴ Van Merriënboer, 'Politiek' 189.

¹⁶⁵ Jansen Van Galen en Vuijsje, 'Oud-minister Marga Klompé' *Haagse Post* 14 november 1981, 62.

¹⁶⁶ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* I 363.

¹⁶⁷ Brief van Klompé aan Beaufort van 14 juli 1955, NA, archief Klompé, inv.nr. 36.

¹⁶⁸ Brief van Klompé aan het hoofdbestuur van de KVP, 27 juni 1955, NA, archief Romme, inv.nr. 90.

¹⁶⁹ HTK 1953-1954, 3067.

¹⁷⁰ Zoals geciteerd in: G.J. Dekkers, 'Departement van Maatschappelijk Werk' *Katholiek Staatkundig Maandschrift* 7 (maart 1953-maart 1954) 384-392, aldaar 388.

¹⁷¹ HTK 1953-1954, 3069.

¹⁷² Ibidem 3106.

¹⁷³ Ibidem.

¹⁷⁴ Ibidem 3501.

¹⁷⁵ Ibidem 3502.

¹⁷⁶ Zie over *equal pay* ook: Linders, 'Frappez, frappez toujours!' 176-182.

¹⁷⁷ HTK 1954-1955, 3750, 3751.

¹⁷⁸ *Vrouwenbelangen* jrg. 20 nr. 4 (april 1955).

¹⁷⁹ Brief van Van Lanschot aan Klompé van 15 april 1955, NA, archief Klompé, inv.nr. 36.

¹⁸⁰ Brief van Van Lanschot aan Klompé van 7 juli 1955, NA, archief Klompé, inv.nr. 36.

¹⁸¹ Brief van Klompé aan Van Lanschot van 15 juli 1955, NA, archief Klompé, inv.nr. 36.

¹⁸² Linders, 'Frappez, frappez toujours!' 188. Vgl. Aerts, *De politiek* 159. De oorspronkelijke tekst van de motie-Tendeloo luidde: 'De Kamer, [...], van oordeel dat het niet op de weg van de staat ligt de arbeid van de gehuwde vrouw te verbieden, nodigt de Regering uit de hiernede strijdende voorstellen te herzien.'

¹⁸³ Adres van het CVVAV van 19 september

1955 aan de ministerraad, NA, archief Wtewaall van Stoerwegen, inv.nr. 79.

¹⁸⁴ KVD-notulen van 23 september 1955, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KVD, doos II. Gevonden bij: Aerts, *De politiek* 159.

¹⁸⁵ Brief van M. Berden aan J. ten Broecke Hoekstra van 27 september 1955 en brief van W. van Lanschot aan M. Berden van 31 oktober 1955, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KVD, doos VII. Gevonden bij: Aerts, *De politiek* 159.

¹⁸⁶ Hierin zag feministe Joke Smit 25 jaar later een voorbeeld voor de vrouwen van alle politieke partijen om de vijfjarige werkdag erdoor te krijgen. Marja Vuijsje, *Joke Smit. Biografie van een feministe* (Amsterdam/Antwerpen 2008) 383.

¹⁸⁷ Van Baalen en Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III 1952-1956* 273-274, 321 noot 115.

¹⁸⁸ HTK 1955-1956, 2045.

¹⁸⁹ In de dagen die volgden ontving Tendeloo zoveel felicitaties, dat zij daarop wel moest reageren met een gedrukte dankbetuiging. J.C. van Oven, 'Mej. Mr. N.S.C. Tendeloo †' in: *Nederlands Juristenblad* nr. 37 (27 oktober 1956) 845.

¹⁹⁰ J. Bosmans, 'De politiek en de arbeid van de gehuwde vrouw in Nederland' *Spiegel Historiaal* 1989 nr. 11, 468-474, aldaar 474.

¹⁹¹ Bosmans, *Romme* 378.

¹⁹² Brief van Beaufort aan Klompé van 27 september 1955, NA, archief Klompé, inv.nr. 38.

¹⁹³ Brief van Klompé aan Beaufort van 5 oktober 1955, NA, archief Klompé, inv.nr. 38.

¹⁹⁴ Brief van Beaufort aan Klompé van 5 november 1955, NA, archief Klompé, inv.nr. 38.

¹⁹⁵ Zie ook: Linders, 'Frappez, frappez toujours!' 189-195.

¹⁹⁶ HTK 1955-1956, 2735. Gevonden bij: Van Baalen e.a., 'Vrijheid, gelijkheid en verdraagzaamheid', aldaar 283.

¹⁹⁷ 'Mejuffrouw dr. M. Klompé, strenge lezende, die graag op de voorgrond treedt' in onbekende krant, 1956, vóór 16 augustus. Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, knipselmap Klompé.

¹⁹⁸ Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

¹⁹⁹ Als geciteerd in: *ibidem*.

²⁰⁰ Brief van Klompé aan mevrouw P. van 22 december 1951, NA, archief Klompé, inv.nr. 121.

²⁰¹ Brief van mevrouw S. aan Klompé van 25 januari 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 27. NSB-leider Mussert beschouwde zijn achterban als een politiek leger. Gevonden bij: Paul van der Steen in *Trouw* van 21 november 2009. Zie ook: Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging 1931-1935* (Amsterdam 2009).

²⁰² Brief van mevrouw S. aan Klompé van 25 januari 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 27.

²⁰³ *Ibidem*. Met de wet van 1892 bedoelt zij de 'wet op het Nederlandschap en het ingezetenschap', waarin onder meer geregeld werd dat een vrouw en haar kinderen staatsloos werden indien de echtgenoot staatsloos werd.

²⁰⁴ Brief van Klompé aan mevrouw S. van 2 februari 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 27.

²⁰⁵ Brief van mevrouw S. aan Klompé van 11 februari 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 27.

²⁰⁶ Brief van Klompé aan mevrouw S. van 7 maart 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 27.

²⁰⁷ Brief van mevrouw S. aan Klompé van 21 maart 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 27.

²⁰⁸ Brief van Klompé aan mevrouw S. van 2 mei 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 27.

²⁰⁹ HTK 1952-1953, 2578.

²¹⁰ Jansen Van Galen en Vuijsje, 'Oud-minister Marga Klompé' *Haagse Post* 14 november 1981.

²¹¹ Brief van Klompé aan Matser van 30 januari 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 26.

²¹² HTK 1955-1956, 507-508.

²¹³ Brief van C. van Eck aan Klompé van 11 maart 1954 en van Klompé aan C. van Eck van 18 maart 1954, beide NA, archief Klompé, inv.nr. 34.

²¹⁴ Zie onder meer: Jan Willem Brouwer, 'De Hofmansaffaire: privézaak of staatszorg?' in: Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden (red.), *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II 1956-1959. Het einde van de roams-rode coalitie* (Den Haag 2004) 57-79; Hans Daalder, *Drees en Soestdijk. De*

zaak-Hofmans en andere crises 1948-1958 (Amsterdam 2006); Lambert J. Giebels, *De Greet Hofmans-affaire. Hoe de Nederlandse monarchie bijna ten onder ging* (Amsterdam 2007); Cees Fasseur, *Juliana en Bernhard. Het verhaal van een huwelijk, de jaren 1936-1956* (Amsterdam 2008) 153-449.

²¹⁵ Fasseur, *Juliana en Bernhard* bijv. 159, 165.

²¹⁶ Giebels, *De Greet Hofmans-affaire* 66.

²¹⁷ Notulen 8 mei 1952, Centraal Archief Tweede Kamer, archief Vaste Kamercommissie Buitenlandse Zaken 1952-III (jan.-mei 1952). Gevonden bij: Brouwer, 'De Hofmansaffaire' 63.

²¹⁸ Voor een uitgebreide behandeling zie: Daalder, *Drees en Soestdijk* en Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*.

²¹⁹ Dagboeknotitie Klompé van 30 juni 1956, NA, archief Klompé, inv.nr. 95.

²²⁰ Brief van Klompé aan Baumgarten van 28 juni 1956, NA, archief Klompé, inv.nr. 40.

²²¹ Daalder, *Drees en Soestdijk* 170; R.E. van Ditschuyzen, 'Mr. Martina Tjeenk Willink. Lid Eerste Kamer 1946-1969' in: A. Postma e.a. (red.), *Aan deze zijde van het Binnenhof. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Den Haag 1990) hoofdstuk 11, aldaar 373-374.

²²² Notitie, door C.L.W. Fock in 1978 als toelichting gevoegd bij de stukken die hij in 1989 in het ARA (NA) deponeerde. Het dossier-Fock is in december 2004, na de dood van prins Bernhard, vrijgegeven.

²²³ Giebels, *De Greet Hofmans-affaire* 194.

²²⁴ Gevonden bij: Fasseur, *Juliana en Bernhard* 330.

²²⁵ Archief Kabinet der Koningin, NA, inv.nr. 9985 nr. 3. De Raad van Voogdij bestond uit een man en drie vrouwen: A.J. d'Ailly, burgemeester van Amsterdam, mej. J.C.M.M. Geldens, particulier secretaresse van Wilhelmina, mej. M.A.M. Klompé, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en mej. A.E. Oosterlee, directrice van het Emigratie- en Volkshogeschoolcentrum 'Meridon', nabij Chevreuse, Frankrijk.

²²⁶ Brief van Juliana aan Klompé van 20 mei 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 30.

²²⁷ Brief van Beatrix aan Klompé van 10 februari 1956, NA, archief Klompé, inv.nr. 38.

²²⁸ Geopperd door Giebels, *De Greet Hofmans-affaire* 195.

²²⁹ Brief van E.N. van Kleffens aan M.A. Tellegen van 9 oktober 1956, NA, archief Tellegen, inv.nr. 317. Gevonden bij: Daalder, *Drees en Soestdijk* 170.

²³⁰ Als geciteerd in: Giebels, *De Greet Hofmans-affaire* 197.

²³¹ Brief van Klompé aan Romme van 26 juli 1956, NA, archief Klompé, inv.nr. 3.

²³² Willem Breedveld en John Jansen van Galen, *Gaius. De onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman* (Utrecht 1996) 232-233. Gevonden bij: Brouwer, 'De Hofmans-affaire' 72.

²³³ KVP-fractievergadering van 21 juni 1956, NA, archief Klompé, inv.nr. 95.

²³⁴ Brouwer, 'De Hofmansaffaire' 74.

²³⁵ Blok, 'Weduwen, maagden en virago's' 167.

²³⁶ *de Volkskrant* 22 november 2005.

²³⁷ Gevonden bij: Fraser, *The warrior queens* 308-309. Zie ook de uitspraak van Margaret Thatcher: 'I don't think of myself as the first woman Prime Minister.' Gevonden bij: Anneke Ribberink, 'I don't think of myself as the first woman Prime Minister'. Gender, Identity and Image in Margaret Thatcher's Career' in: Richard Toye en Julie Gottlieb (red.), *Making Reputations. Power, Persuasion and the Individual in Modern British Politics* (Londen-New York 2005) 166-179 en 228-231.

²³⁸ Brief van Klompé aan Romme van 31 juli 1950, NA, archief Romme, inv.nr. 39.

²³⁹ Brief van Klompé aan J.M. Peters van 29 april 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 24.

²⁴⁰ Notitie 4 september 1948, Dagboek 1948-1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.

²⁴¹ Bijlage bij brief van Klompé aan Romme van 4 januari 1963, NA, archief Romme, inv.nr. 86.

²⁴² Interviews met A.E.M. Duynstee (telefonisch 27 januari 2010), C.F. Kleisterlee jr. (telefonisch 10 maart 2010), R.J. Nelissen (telefonisch 10 maart 2010) en H.A.C.M. Notenboom (3 februari 2010).

²⁴³ Brief van Nolte aan Romme van 26 mei 1952, NA, archief Romme, inv.nr. 44. Gevonden bij: Adema, Biografie van een vriendschap 56.

²⁴⁴ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* I 302.

²⁴⁵ Aerts, *De politiek* 23.

²⁴⁶ *Ibidem* 28.

²⁴⁷ *Archiefinventarissen en bibliografie van de R.K. Staatspartij en Katholieke Volkspartij* (Nijmegen 1991) 158, KDC.

²⁴⁸ Brief van Klompé aan Romme van 14 oktober 1956, NA, archief Romme, inv.nr. 81.

Hoofdstuk 7

¹ Het gedeelte over het gezin Klompé en de relaties tussen de verschillende gezinsleden is voor een belangrijk deel gebaseerd op interviews, met alle onzekerheden van dien. Toch maak ik er, met de nodige behoedzaamheid, dankbaar gebruik van.

² Interview met Charlot Klompé op 3 september 2003.

³ Brief van Klompé aan Beaufort van 15 oktober 1953, NA, archief Klompé, inv.nr. 32.

⁴ Interview met Carla de Wit-Lampe (oud-secretaresse van Klompé) op 17 september 2004.

⁵ Interview met Elfriede Petit-Voss op 16 september 2004.

⁶ Interview met Carla de Wit-Lampe op 17 september 2004.

⁷ Interview met Marijke Schoemaker-Klompé op 21 april 2004.

⁸ Telefonisch interview met Charlot Klompé op 19 mei 2004; brief van Charlot Klompé aan Anneke Linders, gedateerd 28 september 2004; interview met Carla de Wit-Lampe op 30 maart 2004 en met Marijke Schoemaker-Klompé op 21 april 2004.

⁹ Interview met Carla de Wit-Lampe op 30 maart 2004.

¹⁰ Interview met Maria Klompé op 27 maart 2007.

¹¹ Brief van Charlot Klompé aan Anneke Linders, gedateerd 28 september 2004. In bezit van GM.

¹² Interview met Charlot Klompé op 3 september 2003. Dit is dezelfde kliniek waar – naar verluidt – prins Bernhard zijn vrouw tijdens of vlak na de Greet Hofmansaffaire wilde onderbrengen 'om een tijdje af te koelen'. Zie noot 230 bij het vorige hoofdstuk.

¹³ Interview met Charlot Klompé op 24 maart 2005.

¹⁴ Interview met Charlot Klompé op 3 september 2003.

¹⁵ Brief van Elsbeth Klompé aan Marga van 6 augustus 1953, NA, archief Klompé, inv.nr. 32.

¹⁶ www.beiaard-utrecht.nl/bethanie.htm (gezien 18 december 2010).

¹⁷ Notitie 5 februari 1948, dagboek 1948-1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.

¹⁸ Interview met Judith Raupp op 5 juni 2004.

¹⁹ Interview met Marijke Schoemaker-Klompé op 21 april 2004. Over het elitaire karakter van Bethanië: Marjet Derks, *Heilig moeten. Radicaal-katholiek en retro-modern in de jaren twintig en dertig* (Hilversum 2007) 103, 105, 183.

²⁰ Notitie 8 december 1948, dagboek 1948-1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235; interview met Charlot Klompé op 3 september 2003.

²¹ Brief van Elsbeth Klompé aan Marga van 6 augustus 1953 en van Marga aan Elsbeth van 13 oktober 1953, NA, archief Klompé, inv.nr. 32.

²² Brief van Elsbeth Klompé aan Marga van 13 augustus 1956, NA, archief Klompé, inv.nr. 41.

²³ Telefoongesprek met M.P.F. Rijk, Vrouwe van Bethanië (De Beiaard, Utrecht) op 29 augustus 2008.

²⁴ Brief van Klompé (uit New York) aan Romme van 28 oktober 1950, NA, archief Klompé, inv.nr. 24.

²⁵ Interviews met M.A.M. van Lennep-Kernkamp op 9 juni 2004, Carla de Wit-Lampé op 21 januari 2004 en Cunera M. van Voorst tot Voorst op 1 november 2004.

²⁶ Krantenartikel en interview over/met Elsbeth Klompé, onbekende krant, z.d., niet lang na september 1965, NA, archief Klompé, inv.nr. 214.

²⁷ Interview met H.A. van Munster op 21 januari 2004.

²⁸ Interview met Marijke Schoemaker-Klompé op 21 april 2004.

²⁹ Interview met Maria Klompé op 27 maart 2007.

³⁰ Interview met Charlot Klompé op 3 september 2003.

³¹ Interview met Clarita Klompé-Wiessing op 13 november 2003.

³² Interview met Janny Gorter op 7 februari 2004.

³³ Interview met Charlot Klompé op 3 september 2003.

³⁴ Interview met Charlot Klompé op 13 september 2004.

³⁵ Interview met Charlot Klompé op 13 september 2004 en met Carla de Wit-Lampé op 17 september 2004.

³⁶ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.

³⁷ E-mail van Broeder Alexander Wesel aan GM van 19 november 2009.

³⁸ Brief van Jan Klompé aan Marga van 23 februari 1951, NA, archief Klompé, inv.nr. 24.

³⁹ Brief van Jan Klompé aan Marga van 12 april 1951, NA, archief Klompé, inv.nr. 24.

⁴⁰ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004. Het patiëntendossier van Jan Klompé is vernietigd, samen met alle dossiers van personen die vóór 1900 werden geboren. Brief van 18 januari 2010 van P.L. de Vries, geneesheer-directeur van GGNet Regio Apeldoorn, aan GM.

⁴¹ Brief van Klompé aan Netty de Vink van 4 november 1954, NA, archief Klompé, inv.nr. 35.

⁴² Brief van Jan Klompé aan Marga van 23 februari 1951, NA, archief Klompé, inv.nr. 24.

⁴³ Brief van Netty de Vink aan Klompé van 1 november 1954, NA, archief Klompé, inv.nr. 35.

⁴⁴ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.

⁴⁵ Notitie 20 februari 1949, dagboek 1948-1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.

⁴⁶ Brief van Klompé aan de Eerwaarde Moeder M.M. Imelda, algemeen overste van de Dominicanessen van Bethanië in Venlo, gedateerd 1 mei 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 26.

⁴⁷ Zie bijvoorbeeld brief van Klompé aan Romme van 6 augustus 1951, waarin zij schrijft dat ze twaalf dagen met moeder naar de Eifel gaat, NA, archief Klompé, inv.nr. 24; prentbriefkaart oktober 1957 uit Milaan, door moeder geschreven aan 'Lieve Hilde en de rest'. Zij maakten een rondreis langs Milaan, Rome, Siena, Florence, Straatsburg, Assisi, Ravenna, Basel, Lugano

en Keulen. Plakboek van moeder, KDC, archief Klompé, coll. 269 nr. 166.

⁴⁸ Historisches Archiv der Stadt Köln, Greven's Adressbücher 1828-1973 (Keulen) 1954-1957; brief van Charlot Klompé aan Anneke Linders van 28 september 2004.

⁴⁹ Interview met M.J.C. Cornelissen-Vlek op 29 maart 2004.

⁵⁰ Ibidem; interview met Nol Westendorp op 10 september 2004 en met W.K.N. Schmelzer op 1 september 2004.

⁵¹ *Djinn*, portret van een bekende Nederlander, radioprogramma van de KRO op 11 maart 1967.

⁵² Interview met W.K.N. Schmelzer op 1 september 2004.

⁵³ Interview met Charlot Klompé op 3 september 2003.

⁵⁴ NA, archief Klompé, inv.nr. 169.

⁵⁵ Gevonden bij: Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 22, 23, 132; telefonisch interview met W. Aantjes op 6 december 2004.

⁵⁶ Formatiedossier 1963, 16 juli, NA, archief Klompé, inv.nr. 10.

⁵⁷ Krantenknipsel, naam en datum onbekend, NA, archief Klompé, inv.nr. 10.

⁵⁸ Interview met M.J.C. Cornelissen-Vlek op 29 maart 2004.

⁵⁹ Onbekende krant van 7 februari 1963, NA, archief Klompé, inv.nr. 177; interview met Gradus Hendriks op 4 juni 2004.

⁶⁰ Interview met A.H. van den Heuvel op 11 juni 2004.

⁶¹ Interview met G.A. Kaandorp op 7 juni 2004.

⁶² Interview met Judith Raupp op 5 juni 2004.

⁶³ Zie over ongehuwde vrouwen in de eerste helft van de twintigste eeuw: Maria Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in de geschiedenis* (Hilversum 1994) 252-270.

⁶⁴ M. Esther Harding, *The way of all women. A psychological interpretation* (Londen 1933; Ned. vert. *Der vrouwen levensweg*, Leiden 1938) 104.

⁶⁵ Harding, *The way of all women* 131, 132.

⁶⁶ Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

⁶⁷ Brief van Klompé aan Erwin K. Baumgarten van 28 juli 1954, NA, archief Klompé, inv.nr. 34; brief van Jeanette en Erwin

Baumgarten aan Klompé van 23 januari 1980, NA, archief Klompé, inv.nr. 165.

⁶⁸ Brief van Klompé aan Brongersma van 26 maart 1956, NA, archief Klompé, inv.nr. 40; kaart van Brongersma aan Klompé van 7 september 1956, NA, archief Klompé, inv.nr. 40. Zie ook: brief van Brongersma aan Klompé van 3 oktober 1955 en van Klompé aan Brongersma van 6 september 1955, NA, archief Klompé, inv.nr. 36.

⁶⁹ *Haagse Post*, 1952 zonder datum; *Laatste Nieuws* 30 augustus 1953. NA, archief Klompé, inv.nr. 168.

⁷⁰ Interview met Judith Raupp op 5 juni 2004, met Marga Cals en Maria Pieters-Cals op 17 september 2004 en met C.J.M. Halkes op 19 augustus 2004.

⁷¹ Volgens Charlot Klompé is er geen sprake van dat Marga lesbisch was. KRO-televisieprogramma in de serie *Profiel: mevrouw Marga Klompé*, een programma van Dirk Schouten en Stijn Fens, uitgezonden op 11 oktober 2006.

⁷² Brief van Bep J. aan Klompé van 11 december 1951, NA, archief Klompé, inv.nr. 26.

⁷³ Brief van Bep J. aan Klompé van 4 mei 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 30.

⁷⁴ Brief van Bep J. aan Klompé van 31 oktober 1955, NA, archief Klompé, inv.nr. 38.

⁷⁵ Brief van Bep J. aan Klompé van 28 november 1955, NA, archief Klompé, inv.nr. 38.

⁷⁶ NA, archief Klompé, resp. inv.nrs. 43 en 58.

⁷⁷ De informatie over Ramselaar is voor een belangrijk deel gebaseerd op: Van Schaik, *Vertrouwde vreemden* 55.

⁷⁸ A.H.M. van Schaik, 'Ramselaar, Antonius Cornelis (1899-1981)', *BWN*, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/ramselaar (gezien op 1 februari 2011).

⁷⁹ Van Schaik, *Vertrouwde vreemden* 55; Albert Helman, 'Een halve eeuw "Toon" in: Theo C. de Kruijff en Huub van der Sandt (red.), *Sjaloom. Ter nagedachtenis aan Mgr. Dr. A.C. Ramselaar* (z.pl. 1983) 15.

⁸⁰ Peter Selten, 'Werken aan een nieuwe wereld; Ramselaar in de jeugdbeweging' in: *ibidem* 21.

⁸¹ *Ibidem* 32.

⁸² *Ibidem*.

- ⁸¹ Interview met Ton H.M. van Schaik op 16 november 2004.
- ⁸² Van Schaik, 'Ramselaar' BWN.
- ⁸³ Van Renswoude, 'Praeses Ramselaar' 46.
- ⁸⁴ Van Schaik, 'Ramselaar' BWN.
- ⁸⁵ Van Schaik, *Vertrouwde vreemden* 57.
- ⁸⁶ Van Renswoude, 'Praeses Ramselaar' 54.
- ⁸⁷ Notitie 24 mei 1948, dagboek 1948-1949, NA archief Klompé, inv.nr. 235; bijvoorbeeld in haar brief van 16 april 1952 aan mej. Donders in Vogelenzang, inv.nr. 26.
- ⁸⁸ Van Schaik, *Vertrouwde vreemden* 55, 56.
- ⁸⁹ Interview met Marijke Schoemaker-Klompé op 21 april 2004 en met M.M. Boendermaker-Smit op 19 april 2004. Insiders in het leven van Ramselaar: interview met M. ter Steeg-van Wayenburg en L. ter Steeg op 17 augustus 2004 en met J.J. ter Laak op 15 september 2004.
- ⁹⁰ Interview met J.J. ter Laak op 15 september 2004.
- ⁹¹ Brief van Klompé aan De Jong van 7 juli 1953, NA, archief Klompé, inv.nr. 32.
- ⁹² Interview met J.J. ter Laak op 15 september 2004.
- ⁹³ Brief van Klompé aan Romme van 6 augustus 1951, NA, archief Klompé, inv.nr. 24.
- ⁹⁴ Interview met H. Vaessen op 15 maart 2005.
- ⁹⁵ Herinnering van Wim Grondhuis, verteld aan Ton van Schaik op 15 september 2009.
- ⁹⁶ Interview met Charlot Klompé op 24 maart 2005.
- ⁹⁷ Notitie 24 mei 1949, dagboek 1948-1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.
- ⁹⁸ Notitie 24 april 1949, dagboek 1948-1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.
- ⁹⁹ Van Schaik, *Vertrouwde vreemden* 60.
- ¹⁰⁰ Poorthuis en Saleminck, *Een donkere spiegel* 576.
- ¹⁰¹ Van Schaik, *Vertrouwde vreemden* 55.
- ¹⁰² Brief van Ramselaar aan J. van der Ploeg van 14 juni 1949, KDC, archief Ramselaar, inv.nr. 589. Gevonden bij: Poorthuis en Saleminck, *Een donkere spiegel* 541 noot 38.
- ¹⁰³ Van Schaik, *Vertrouwde vreemden* 67; Poorthuis en Saleminck, *Een donkere spiegel* 576.
- ¹⁰⁴ Poorthuis en Saleminck, *Een donkere spiegel* 580.
- ¹⁰⁵ *De verdwijning van Anneke Beekman en Rebecca Meljado WITBOEK*, uitgegeven door het Nederland-Israëlitisch Kerkgenootschap en het Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap (1954) 6; zie over de joodse kinderen in pleeggezinnen en de naoorlogse ontwikkelingen: Elma Verhey, *Om het joodse kind* (Amsterdam 1991).
- ¹⁰⁶ Verhey, *Om het joodse kind* 200.
- ¹⁰⁷ *De verdwijning* 60.
- ¹⁰⁸ Ibidem 41.
- ¹⁰⁹ Verhey, *Om het joodse kind* 16.
- ¹¹⁰ Ibidem 185.
- ¹¹¹ Ibidem 185, 186.
- ¹¹² Bisschop Bernardus Johannes Alfrink had vanaf 1951 praktisch de leiding over de Nederlandse kerkprovincie, omdat De Jongs gezondheid veel te wensen overliet. In 1955 overleed De Jong en werd Alfrink aartsbisschop. Vijf jaar later benoemde Johannes XXIII hem tot kardinaal.
- ¹¹³ Gevonden in: *De verdwijning* 35.
- ¹¹⁴ *De Groene Amsterdammer* 25 juli 1953. Gevonden in: *De verdwijning* 81.
- ¹¹⁵ *Nieuw Israelietisch Weekblad* van 31 juli 1953. Gevonden in: *De verdwijning* 87, 88.
- ¹¹⁶ *Nieuw Israelietisch Weekblad* van 26 maart 1954. Gevonden in: ibidem 97.
- ¹¹⁷ *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 22 maart 1954. Gevonden in: ibidem 95.
- ¹¹⁸ Van Schaik, *Vertrouwde vreemden* 64.
- ¹¹⁹ Ibidem 73.
- ¹²⁰ Bosmans, 'Alfrink' BWN, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/alfrink (gezien 1 februari 2011).
- ¹²¹ Van Schaik, *Vertrouwde vreemden* 77.
- ¹²² Als geciteerd in: Leontine Veerman, 'Vijftigjarige Anneke Beekman vergeet liever haar verleden' *nieuw israelietisch weekblad* 16 november 1990, KDC, collectie 713 nr. 98.
- ¹²³ Dagboek Reis naar Israël – Jordanië – Libanon, 2-27 Januari 1956, 3 jan., NA, archief Klompé, inv.nr. 141.
- ¹²⁴ Ibidem 4 jan., NA, archief Klompé, inv.nr. 141.
- ¹²⁵ Interview met Klompé in *Vrede Nu* Informatiebulletin van de Stichting Vrienden van Vrede Nu, jrg. 2 nr. 1 (maart 1984) 25-32, aldaar 26.
- ¹²⁶ M.A.M. Klompé, concept-artikel op kladpapier over haar reis in 1956 naar Israël, NA, archief Klompé, inv.nr. 140.
- ¹²⁷ Ibidem.
- ¹²⁸ Albert Kersten m.m.v. Frits Bergman,

Luns. Een politieke biografie (Amsterdam 2010) 196.

¹³¹ NA, archief Klompé, inv.nr. 200.

¹³² Brief van Willem Roosdorp van de Nederlandse ambassade in Jeruzalem aan Klompé, 4 juli 1973; brief van Klompé aan de manager van het Dan-hotel in Tel Aviv, 4 juni 1973, NA, archief Klompé, inv.nr. 151.

¹³³ Interview in *Vrede Nu* jrg. 2 nr. 1 (maart 1984) 25-32, aldaar 29.

¹³⁴ Poorthuis en Salemink, *Een donkere spiegel* 617. Het door Klompé geschreven artikel is gepubliceerd in *Ter Herkenning*, een tijdschrift voor joods-christelijke betrekkingen.

¹³⁵ Ibidem 612-613, 617.

¹³⁶ Marga A.M. Klompé, 'Hollands dagboek' *NRC Handelsblad* 25 november 1978.

¹³⁷ Brief van Klompé aan de heer en mevrouw Romme-Wiegman van 15 september 1980, NA, archief Klompé, inv.nr. 164.

¹³⁸ Interview met J.J. ter Laak op 24 november 2004.

¹³⁹ Brief van Klompé aan de ambassadeur van Israël in Nederland van 20 juni 1982, NA, archief Klompé, inv.nr. 164.

¹⁴⁰ Interview met Klompé in *Vrede Nu*, jrg. 2 nr. 1 (maart 1984) 25-32, aldaar 29.

Hoofdstuk 8

¹ Aantekening Romme 13 juli 1956, formatiedagboek Romme 1956, NA, archief Romme, inv.nr. 81.

² Jansen van Galen en Vuijsje, 'Oud-minister Marga Klompé', *Haagse Post* 14 november 1981. Zie ook het interview met Klompé in *Het Vrije Volk* 20 augustus 1977: 'Ik wilde geen minister worden, want ik zat in de Europese zaak waar ik een stukje gezag had, en toen moest ik ineens minister worden. [...] Alles gebeurde altijd tegen mijn zin.'

³ Interview met Klompé in: Frits Huis en René Steenhorst, *Bij monde van Willem Drees. Levensschets van een groot Nederlander* (Utrecht 1985) 145-149, aldaar 146.

⁴ Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 196.

⁵ R.E. van Ditschuyzen, 'Mr. Martina Tjeenk Willink' 375.

⁶ Aantekening Romme 27 augustus 1956,

formatiedagboek Romme 1956, NA, archief Romme, inv.nr. 81.

⁷ Van Ditschuyzen, 'Mr. Martina Tjeenk Willink' 375-376.

⁸ Aantekening Romme 24 augustus 1956, formatiedagboek Romme 1956, NA, archief Romme, inv.nr. 81.

⁹ Brief van De Vink aan Klompé van 1 augustus 1956, NA, archief Klompé, inv.nr. 3.

¹⁰ Aantekening Romme 1 september 1956, formatiedagboek Romme 1956, NA, archief Romme, inv.nr. 81.

¹¹ Aantekening Romme van 25 september 1956, ibidem.

¹² Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

¹³ *Haagse Post* 14 november 1981; de bijdrage van Nol Westendorp in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 142.

¹⁴ Anneke Ribberink, 'Waren zij wel bekwaam? Twee vrouwelijke premiers in het Westen in de late twintigste eeuw' in: *Tijdschrift voor geschiedenis* jrg. 122 nr. 2 (2009) 208-222, aldaar 209.

¹⁵ Onbekende krant (*H.C.*, niet de *Haagse Courant*) van 23 september 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 168.

¹⁶ De bijdrage van Westendorp in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 142.

¹⁷ Kersten, m.m.v. Bergman, *Luns* 189-190.

¹⁸ Knipsels *NRC* van 23, 26 en 28 juni

1956, NA, archief Klompé, inv.nr. 3.

¹⁹ Notitie van Klompé op 25 juni 1956, NA, archief Klompé, inv.nr. 95.

²⁰ Aantekening Romme 23 juni 1956, formatiedagboek Romme 1956, NA, archief Romme, nr. 81.

²¹ Johan van Merriënboer en Jacco Pekelder, 'Brede basis in een noodwoning. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet-Drees IV', hoofdstuk I in: Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden (red.), *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II 1956-1959; het einde van de rooms-rode coalitie* (Den Haag 2004) 1-56, aldaar 15; Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak?* 219.

²² Na de bevrijding werd Romme beschuldigd van economische collaboratie met de Duitse bezetter. Na een gerechtelijk onderzoek werd hij buiten vervolging gesteld in 1947. Zie: Bosmans, 'Romme' *BWN*.

²³ Zie: Van Merriënboer en Pekelder, 'Brede basis' 15-16; Bosmans, 'Drees en Rom-

me' in: H. Daalder en N. Cramer (red.), *Willem Drees* (Houten 1988) 100-101; Bosmans, *Romme* 484.

¹⁴ Aantekening 16 juli 1956, formatiedagboek Romme 1956, NA, archief Romme nr. 81. Zie ook: J. Bosmans, *Romme* 305-308.

¹⁵ Brief van Beaufort aan Romme van 29 juli 1956, NA, archief Romme, inv.nr. 81.

¹⁶ Brief van Klompé aan Romme van 26 juli 1956, NA, archief Klompé, inv.nr. 3.

¹⁷ Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak?* 226.

¹⁸ Brief van Klompé aan Romme van 26 juli 1956, NA, archief Klompé, inv.nr. 3.

¹⁹ NRC 30 juli 1956. Gevonden bij: Van Merriënboer en Pekelder, 'Brede basis' 18.

²⁰ Aantekening Romme 6 september 1956, formatiedagboek Romme 1956, NA, archief Romme, inv.nr. 81.

²¹ Struycken en Schmelzer leidden het departement van Binnenlandse Zaken, Bezitsvorming en PBO, (Voor de samenstelling van het hele kabinet zie Bijlage B.)

²² Marcel Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid: een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland (circa 1880-1940)* (Amsterdam/Meppel 2003) 273.

²³ Berteke Waaldijk, *Het Amerika der vrouw. Sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten* (Groningen 1996) 24.

²⁴ A.W.L. Versluys-Poelman, 'De vrouw tegenover het maatschappelijk vraagstuk' in: C.M. Werker-Beaujon, Clara Wichmann en W.H.M. Werker (red.), *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch handboek I* (Amsterdam 1914) 337.

²⁵ Waaldijk, *Het Amerika der vrouw* 27.

²⁶ Ibidem 308.

²⁷ Ibidem 104.

²⁸ Ido de Haan en Jan Willem Duyvendak (red.), *In het hart van de verzorgingsstaat* (Zutphen 2002) 37.

²⁹ Ibidem 56, 58.

³⁰ Ibidem 81-83.

³¹ De politicoloog/socioloog Bram Peper noemt in zijn proefschrift Van Doorn 'de vader van het idee van maatschappelijk opbouwwerk'. Zie: A. Peper, *Vorming van welzijnsbeleid. Evolutie en evaluatie van het opbouwwerk* (Meppel 1972) 34. Gevonden bij: De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 63.

³² De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 62-63.

³³ NRC 16 november 1956. Gevonden bij: Van Merriënboer en Pekelder, 'Brede basis' 32.

³⁴ De bijdrage van Westendorp in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 143.

³⁵ J. Jansen van Galen, 'De voorzitter' *Haagse Post* van 2 december 1989. Gevonden bij: De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 65.

³⁶ *Treffpunt. Orgaan van en voor de ambtenaren van het Ministerie van Maatschappelijk Werk*, 'De eerste tien jaren', bijzondere uitgave (Den Haag, september 1962) 13.

³⁷ HEK 1952-1953, 3393.

³⁸ HEK 1953, Hoofdstuk XII A (Maatschappelijk Werk) nr. 131. Voorlopig Verslag, 3.

³⁹ Ibidem nr. 131a, MvA, 4. Gevonden bij: De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 67.

⁴⁰ L. Verplanke, 'Een "overijlde geboorte". De oprichting van het ministerie van Maatschappelijk Werk' in: De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 68.

⁴¹ Interview met Klompé in: Huis en Steenhorst, *Bij monde van Willem Drees* 146-147; *Het Parool* 10 oktober 1956.

⁴² HTK 1956-1957, 21. Vgl. Mieke Aerts, 'In afwachting van de première. Over sekse en het minister-presidentschap in Nederland' in: Henk te Velde (red.), *Omtrent de minister-president. De positie van de minister-president vanuit historisch perspectief* (Den Haag 2006) 49.

⁴³ Zie Linders, 'Frappez, frappez toujours!' 212.

⁴⁴ Aerts, 'In afwachting van de première' 50.

⁴⁵ HEK 1956-1957, 3062.

⁴⁶ Ibidem 3073.

⁴⁷ Jet Bussemaker, *Betwiste zelfstandigheid. Individualisering, sekse en verzorgingsstaat* (Amsterdam 1993) 107.

⁴⁸ Jet Bussemaker, 'Welvaart, welzijn en sekse. Grondslagen van de verzorgingsstaat' *Tijdschrift voor vrouwenstudies* jrg. 13 nr. 2 (1992) 218-234, aldaar 224, 225; Ribberink, *Leidsvrouwen* 33.

⁴⁹ Memorandum van 1948 door Klompé, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief KDV doos VI, map Kamerver-

kiezings 1948. Gevonden bij: Aerts, *De politiek* 129, noot 193.

⁶⁰ Aerts, *De politiek* 132.

⁶¹ NA, archief Klompé, inv.nr. 104.

⁶² *Dagblad van Noord-Limburg* 12 maart 1960.

⁶³ NA, archief Klompé, inv.nr. 104.

⁶⁴ *Djinn* portret van een bekende Nederlander, radioprogramma van de KRO op 11 maart 1967.

⁶⁵ Jaaroverzicht televisiejournaal 1956. Beeld en Geluid, Docid 302878, V3392 (VHS).

⁶⁶ Aerts, *De politiek* 28, 132.

⁶⁷ *De Volkskrant*, *De Telegraaf*, *De Maasbo-*
de en *Het Parool* van 16 oktober 1956.

⁶⁸ Zoals geciteerd in: *Onze wereld* maart 1984.

⁶⁹ Toespraken van Kamervoorzitter Dick Dolman en Klompé, particuliere collectie van Carla de Wit-Lampe.

⁷⁰ Radio-interview op 19 oktober 1956, Beeld en Geluid, HA 630 (audio).

⁷¹ Aerts, *De politiek* 37.

⁷² HTK 1959-1960 III, 3435.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ HEK 1959-1960 III, 3356. In een interview, eind 1988 of begin 1989, vertelde Tjeenk Willink het een beetje anders. Klompé zou het woord 'hunkerbunker' zeven keer in haar betoeg gebruikt hebben. Toen Tjeenk Willink dit gezegd had, zou Klompé geantwoord hebben: 'Heb ik dat zeven maal gezegd? Dan gaat er nu een rood lichtje bij mij branden.' Van Ditschuyzen, 'Mr. Martina Tjeenk Willink' 377, 367 noot 2.

⁷⁵ Bijvoorbeeld *Nieuwe Rotterdamse Courant* 22 december 1959 en 7 april 1960, *Algemeen Handelsblad* 7 april 1960 en *Het Parool* 22 december 1959 en 7 april 1960.

⁷⁶ Van Ditschuyzen, 'Mr. Martina Tjeenk Willink' 377.

⁷⁷ Brief van H.D. Everts-Goddard aan Klompé van 2 december 1950, met bijgevoegd een artikel van Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck, NA, archief Klompé, inv.nr. 25. Marga Klompé is lid geweest van Vrouwenbelangen, maar vervulde nooit een hoofdbestuursfunctie, zoals haar KDV-genoten van het eerste uur Anna de Waal, Netty de Vink en Wally van Lanschot dat wel deden. Zie: Marja Borkus e.a., *Vrou-*

wenstemmen. 100 Jaar Vrouwenbelangen. 75 jaar vrouwenkiezersrecht (Zutphen 1994) 200.

⁷⁸ Met als opmerkelijke uitzondering Martina Tjeenk Willink, in wier denken vrouwen als categorie ongetwijfeld wel heel belangrijk waren.

⁷⁹ HTK 1958-1959, 3320-3321. Soms presenteerde zij zich, al was het maar in één zinnetje, spontaan even als vrouw. Toen zij bijvoorbeeld inging op de suggestie van Tweede Kamerlid Truus Kok (KVP) om een verstandige huisvrouw op te nemen in door de gemeenten in te stellen colleges van bijstandverlening, zei Klompé: 'Mijnheer de Voorzitter! U kunt u voorstellen, dat dit pleidooi mijn vrouwenhart zeer aansprekt.' HTK 1962-1963 III, 3958.

⁸⁰ Aerts, *De politiek* 101.

⁸¹ Charlot Klompé in het KRO-radioprogramma *Dossier* van 27 november 1986, Beeld en Geluid, Hilversum, VA3528.

⁸² *Trefpunt* 'De eerste tien jaren', bijzondere uitgave (Den Haag, september 1962) 16.

⁸³ Gevonden bij: Alexander van Kessel, 'Thiel, Frans Joseph Frits Maria van (1906-1993)' *BWN*, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/thiel (gezien op 1 februari 2011).

⁸⁴ Zoals geciteerd in: De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 74, 75.

⁸⁵ HTK 1956-1957, 3043.

⁸⁶ M.J.C. Cornelissen-Vlek in KRO-radioprogramma *Dossier* van 27 november 1986.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ HTK 1956-1957, Hoofdstuk XIII (Maatschappelijk Werk) nr. 12, MvA, 2.

⁸⁹ Notulen Ministerraad van 12 oktober 1956, NA, Ministerraad 1823-1977 (microfiches op datum).

⁹⁰ HTK 1956-1957, 3068.

⁹¹ Veldkamp, *Herinneringen 1952-1967. Le carnaval des animaux politiques* (bewerkt door P.G.T.W. van Griensven en J.M.M.J. Clerx, Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, Nijmegen/Den Haag 1993) 41-42.

⁹² Veldkamp, *Herinneringen* 38.

⁹³ Bosmans, 'Veldkamp' *BWN*, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/veldkamp (gezien op 1 februari 2011).

⁹⁴ Formatiedagboek 1959 van Klompé, NA, archief Klompé, inv.nr. 5.

- ⁹⁵ Notulen Ministerraad van 15 mei 1959, NA, Ministerraad 1823-1977 (microfiches op datum).
- ⁹⁶ Formatiedagboek 1959 van Klompé, NA, archief Klompé, inv.nr. 5. Hierop is het nu volgende verslag gebaseerd.
- ⁹⁷ HTK 1959 (Buitengewone zitting) 88 (28 mei 1959, 13.00 uur).
- ⁹⁸ Ibidem.
- ⁹⁹ Notulen Ministerraad van 19 juni 1959, NA.
- ¹⁰⁰ Formatiedagboek 1959 van Klompé (over de ministersvergadering van 28 mei 1959), NA, archief Klompé, inv.nr. 5.
- ¹⁰¹ Formatiedagboek 1959 van Klompé, NA, archief Klompé, inv.nr. 5.
- ¹⁰² HTK 1959 (Buitengewone zitting) 28 mei 1959, 20.00 uur) 98.
- ¹⁰³ Formatiedagboek 1959 van Klompé, NA, archief Klompé inv.nr. 5.
- ¹⁰⁴ Notulen Ministerraad van 19 juni 1959, NA.
- ¹⁰⁵ HTK 1959-1960, 3269.
- ¹⁰⁶ Deze passage over Van Rooy is ontleend aan: Anne Bos, 'Het parlement aan het werk', hoofdstuk II in: Jan Willem Brouwer en Jan Ramakers (red.), *Regeren zonder rood. Het kabinet-De Quay 1959-1963* (Amsterdam 2007) 45-86; wat betreft de rollen van Klompé en Cals: Van der Steen, *Cals* 252-253.
- ¹⁰⁷ Dagboeken De Quay, 17 augustus 1959, Brabant's Historisch Informatie Centrum, archief De Quay. Gevonden bij: Bos, 'Het parlement aan het werk' 73.
- ¹⁰⁸ Van der Steen, *Cals* 252-253.
- ¹⁰⁹ Aantekeningen van Klompé rondom de ministerscrisis van Sociale Zaken juli 1961, NA, archief Klompé, inv.nr. 5.
- ¹¹⁰ Ibidem.
- ¹¹¹ Veldkamp, *Herinneringen* 69, 71. Vergelijk: Van der Steen, *Cals* 326; Cals vond Veldkamp een vervelende man.
- ¹¹² Veldkamp, *Herinneringen* 70.
- ¹¹³ Aantekeningen van Klompé rondom de ministerscrisis van Sociale Zaken juli 1961, NA, archief Klompé, inv.nr. 5.
- ¹¹⁴ Notulen Ministerraad van 14 juli 1961, NA.
- ¹¹⁵ Van der Steen, *Cals* 254; Veldkamp, *Herinneringen* 73.
- ¹¹⁶ Veldkamp, *Herinneringen* 89-90.
- ¹¹⁷ Ibidem 162, 163.
- ¹¹⁸ HEK 1967-1968, 458.

Hoofdstuk 9

- ¹ HTK 1961-1962, 3205.
- ² Ibidem 3229.
- ³ Ibidem, Memorie van Toelichting, kamerstuknummer 6621, 3, p. 4, 5.
- ⁴ Register HTK 1961-1962, 139; Brouwer en Ramakers, *Regeren zonder rood* 121.
- ⁵ HTK 1961-1962, Memorie van Toelichting, kamerstuknr. 6621, 3, p. 4.
- ⁶ Jan-Willem ten-Doesschate, *Het Nederlandse toelatingsbeleid ten aanzien van Hongaarse vluchtelingen (1956-1957)* (doctoraalscriptie Nieuwste Geschiedenis, Katholieke Universiteit van Nijmegen 1985).
- ⁷ HTK 1956-1957, 106-107.
- ⁸ Ibidem 176 en 182.
- ⁹ Archief BuZa 726.1: Hongaarse vluchtelingen in Zuidslavië, codebericht van BuZa naar Belgrado (10 november 1956). Gevonden bij: Ten-Doesschate, *Het Nederlandse toelatingsbeleid* 59 noot 6.
- ¹⁰ Briefwisseling juni 1953, NA, archief Klompé, inv.nr. 32; lovende referentie van Klompé voor Beermann van 9 juli 1954, inv.nr. 34; brief van Beermann aan Klompé van 11 augustus 1956, inv.nr. 40; brief van Klompé aan Beermann van 12 september 1966 en van Beermann aan Klompé van 5 oktober 1966, inv.nr. 60; brief van Beermann aan Klompé van 14 oktober 1983, inv.nr. 164.
- ¹¹ Archief BuZa, 726.1, Nederlandse hulp (algemeen) dl.1 (1956), notulen Ministeraad van 12 november 1956. Gevonden bij: Ten-Doesschate, *Het Nederlandse toelatingsbeleid* 61 noot 16.
- ¹² Ibidem 62.
- ¹³ Archief BuZa 726.1: Nederlandse hulp (algemeen) dl. 1 (1956), memorandum DIO/JV aan S (13 november 1956). Gevonden bij: Ten-Doesschate, *Het Nederlandse toelatingsbeleid* 62 noot 20.
- ¹⁴ Archief BuZa 726.1: Nederlandse hulp (algemeen) dl. 1 (1956), memorandum DIO/JV aan S (13 november 1956). Gevonden bij: Ten-Doesschate, *Het Nederlandse toelatingsbeleid* 62 noot 22.
- ¹⁵ HTK 1956-1957, 3053.
- ¹⁶ *Keesings Historisch Archief* 1955/56, 12856.
- ¹⁷ Archief BuZa 726.1: Nederlandse hulp (algemeen) dl. 1 (1956), memorandum van het Bundeskanzleramt aan BuZa (14 no-

vember 1956) plus een brief van de Nederlandse gezant aan BuZa (15 november 1956). Gevonden bij: Ten-Doesschate, *Het Nederlandse toelatingsbeleid* 63 noot 26.

¹⁸ Interview met Carla de Wit-Lampe op 16 maart 2005.

¹⁹ Aantekeningen van Ter Horst van een telefoongesprek op 17 november 1956 met Kaan in Wenen, NA, archief ministerie van Maatschappelijk Werk, inv.nr. 1136.

²⁰ De discussie in de Ministerraad is ontleend aan de notulen van de Ministerraad van 19 november 1956, NA.

²¹ Ibidem.

²² Verslag IC-vergadering van 19 november 1956, NA, archief ministerie van Maatschappelijk Werk, inv.nr. 1136.

²³ HTK 1956-1957, 3244.

²⁴ Archief BuZa 726.1: Nederlandse hulp 'schoolproject' Hongaars gymnasium te Iselberg, notulen Ministerraad (10 december 1956). Gevonden bij: Ten-Doesschate, *Het Nederlandse toelatingsbeleid* 74 noot 67.

²⁵ Archief BuZa 726.1: interdepartementaal overleg (verslagen) 1956, interdepartementaal overleg inzake hulpverlening aan Hongaarse vluchtelingen (6 november 1956).

²⁶ HTK 1956-1957, 218.

²⁷ Ibidem 362.

²⁸ Notulen van de Ministerraad van 26 november 1956, NA.

²⁹ Archief BuZa 726.1: Nederlandse hulp (algemeen) dl. II (1956-1957), memorandum van Ter Horst aan chef DIO (8 december 1956). Gevonden bij: Ten-Doesschate, *Het Nederlandse toelatingsbeleid* 75 noot 70.

³⁰ HEK 1956-1957, 120.

³¹ Ten-Doesschate, *Het Nederlandse toelatingsbeleid* 78.

³² HEK 1956-1957, 3049-3050.

³³ HEK 1956-1957, 3080.

³⁴ Ten-Doesschate, *Het Nederlandse toelatingsbeleid* 89.

³⁵ Dit gedeelte is voor een groot deel gebaseerd op: Adrienne Dercksen en Loes Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970* (Meppel/Amsterdam 1987); *Het heropvoedingswerk in gezinsoornden en internaten ten behoeve van probleemgezinnen* (Ministerie van Maatschappelijk Werk 1957); Ineke Geurts, *De gezinsoornden van het Ministerie*

van Maatschappelijk Werk, to be or not to be? (Scriptie Katholieke School voor Maatschappelijk Werk, Den Haag 1958); De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 87.

³⁶ Zoals geciteerd in: Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding* 67.

³⁷ Ibidem 69-70.

³⁸ Ibidem 65-70, 82, 89, 90, 104, 106.

³⁹ Ibidem 106-107.

⁴⁰ Ibidem 107-108.

⁴¹ Zoals geciteerd in: *Het heropvoedingswerk* 5.

⁴² Ibidem 17-19.

⁴³ Geurts, *De gezinsoornden* 21-22.

⁴⁴ *Het heropvoedingswerk* 53.

⁴⁵ Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding* 177.

⁴⁶ HTK 1956-1957, 3014.

⁴⁷ Ibidem 3067.

⁴⁸ Notulen Ministerraad van 1 augustus 1957, NA.

⁴⁹ HTK 1958-1959, Hoofdstuk XIA (Maatschappelijk Werk) nr. 2 (Memorie van Toelichting) 6 en ibidem nr. 8 (Verslag) 9.

⁵⁰ Ibidem 3403-3404.

⁵¹ Ibidem, 3397, 3405.

⁵² Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding* 177.

⁵³ Ibidem 178.

⁵⁴ HTK 1959-1960 B 5700, hoofdstuk XIA (Maatschappelijk Werk), nr. 10 (MvA) 12.

⁵⁵ Interview met Gradus Hendriks op 4 juni 2004.

⁵⁶ Dercksen en Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding* 179.

⁵⁷ H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000) 323. Vergelijk: J.A. Manusama, *Om recht en vrijheid. De strijd om de onafhankelijkheid der Zuid-Molukken* (Utrecht 1952) 30-31.

⁵⁸ *Ambonezen in Nederland*. Rapport van de commissie ingesteld bij besluit van de minister van Maatschappelijk Werk d.d. 24 september 1957 (Den Haag 1959) 10.

⁵⁹ Ibidem 10, 11.

⁶⁰ Zij waren tot dat moment militairen in tijdelijke dienst van de Koninklijke Landmacht. Die benoeming volgde op de opheffing van het KNIL op 26 juli 1950, toen zij, door de ontwikkelingen rond de pas uitge-

roepen Republiek der Zuid-Molukken, daar niet gedemobiliseerd konden en wilden worden.

⁶¹ Doeko Bosscher en Berteke Waaldijk, *Ambon, eer en schuld. Politiek en pressie rond de Republiek Zuid-Molukken* (Weesp 1985) 59.

⁶² Zoals geciteerd in: T.V.M. Pels, *Molukkers in Nederland. Het overheidsbeleid 1951-1978* (Studiebureau van de Raad voor de Jeugdvorming, Amsterdam 1979) 33.

⁶³ www.nationaalarchief.nl/aankomst/achtergrondinformatie/tijdelijknl/killeaankomst.asp (gezien op 1 februari 2011).

⁶⁴ J.M.M. van Amersfoort, 'De Ambonezen' in: H. Verwey-Jonker (red.), *Allochtonen in Nederland* (Ministerie van CRM, Den Haag 1971) 109-142, aldaar 117-118.

⁶⁵ Henk Smeets, *Lunetten, kroniek van een failliet beleid* (Vught 1977) 14, 15.

⁶⁶ Pels, *Molukkers* 41.

⁶⁷ HTK 1956-1957, hoofdstuk XIII (Maatschappelijk Werk) nr. 8 (voorlopig verslag) 9.

⁶⁸ Ibidem nr. 12 (Memorie van Antwoord van 7 november 1956) 22.

⁶⁹ Ibidem 3021-3022.

⁷⁰ Ibidem 3026.

⁷¹ Ibidem 3032-3033.

⁷² Ibidem 3035.

⁷³ Ibidem 3055.

⁷⁴ Ibidem 3056.

⁷⁵ Ibidem 3063.

⁷⁶ Ibidem 3065.

⁷⁷ HTK 1957-1958, 3186.

⁷⁸ *Ambonezen in Nederland* 107.

⁷⁹ HTK 1959-1960, hoofdstuk XIII (Maatschappelijk Werk) nr. 10 (Memorie van Antwoord) 25.

⁸⁰ HTK 1960-1961, 3297.

⁸¹ Ibidem 3290-3291.

⁸² Ibidem 3297.

⁸³ Brief van het CAZ aan het hoofdbestuur van de BPRMS, 7 maart 1961, NA, archief CAZ, inv.nr. 8461.

⁸⁴ Brief van het CAZ aan de Technische Dienst te Vught, 27 januari 1965, NA, archief CAZ, inv.nr. 8461.

⁸⁵ www.nationaalarchief.nl/plaatsen/details.asp?actie=zoeken&page=4&pk=39 (gezien op 5 januari 2011).

⁸⁶ HTK 1961-1962, 3242.

⁸⁷ D.A.Th. van Ooijen, 'Je moet weg, hier

komen mensen wonen'. *Woonwagengebeleid in Nederland 1890-1990* (Den Haag 1993).

⁸⁸ Interview met Gradus Hendriks op 6 september 2004.

⁸⁹ HTK 1959-1960, 3435 en *Het Parool* 22 december 1959.

⁹⁰ HTK 1961-1962, 3205.

⁹¹ HTK 1962-1963, C 3050 (openbare vergadering van de Commissie voor Maatschappelijk Werk, 31 oktober 1962).

⁹² Ibidem C 3050-3051.

⁹³ Ibidem C 3054.

⁹⁴ Interview met Gradus Hendriks op 6 september 2004.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ (Concept) interview, door Klompé gecorrigeerd, met Tjarda Harmsma in *Het Wiel. Maandblad voor woonwagengebouwen, zonder datum* (in ieder geval begin jaren tachtig), particuliere collectie Carla de Wit-Lampe.

⁹⁷ Zie ook: HTK 1967-1968, 81.

⁹⁸ Interview met Gradus Hendriks op 6 september 2004.

⁹⁹ www.egoproject.nl/woonwagengebeleid/geschiedeniswoonwagengebeleid%20150j.htm (gezien op 5 januari 2011).

¹⁰⁰ Zie ook HTK 1967-1968, 80, minister Klompé: 'Het wijdere en uiteindelijke beleidsdoel voor deze groep reizigers zal – ik wil het hier nogmaals stellen – sedentaire vestiging moeten zijn, ook al zal het [...] een zeer lange tijd duren voordat het zo ver is.'

¹⁰¹ Zie ook: Van Ooijen, 'Je moet weg' 195, 192.

¹⁰² Ibidem 231-232.

¹⁰³ (Concept) interview, door Klompé gecorrigeerd, met Harmsma in *Het Wiel*.

¹⁰⁴ Van Ooijen, 'Je moet weg' 223.

¹⁰⁵ *Dagblad van Arnhem* 8 januari 1958; krant, naam en datum onbekend, NA, archief Klompé, inv.nr. 172.

¹⁰⁶ Jan Bank, 'De loyaliteit van Marga Klompé' *De Tijd* 31 oktober 1986, 54-58, aldaar 56.

¹⁰⁷ Website van het BWSA: iisg.nl/bwsa/bios/scheps.html (gezien op 1 februari 2011).

¹⁰⁸ In zijn geheel te vinden in: HTK 1962-1963, C3021-C 3022.

¹⁰⁹ De sigaret wordt vermeld in *Algemeen Handelsblad* 31 oktober 1962.

¹¹⁰ *Trouw* 3 november 1962; verder onder meer *Utrechts Nieuwsblad*, *Winschoter Courant*, *Twents Dagblad Tubantia*, *Trouw* en *Algemeen Handelsblad* 31 oktober 1962.

¹¹¹ Notities van Klompé bij het conceptverkiezingsprogram van de KVP in 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 1.

¹¹² Ibidem. Artikel 15 eerste alinea, zoals geciteerd door Klompé in haar notities, luidt: 'Uitoefening van het Nederlandse gezag over Nieuw-Guinea in het belang van de autochthone bevolking, en mitsdien gericht op haar godsdienstige en geestelijke ontwikkeling en stoffelijke verheffing en op haar rijpmaking, met alle dienstige middelen voor de uitoefening van het zelfbeschikingsrecht.'

¹¹³ Borkus e.a., *Vrouwenstemmen* 145.

¹¹⁴ Zoals geciteerd in: *Haagse Post* 14 november 1981.

¹¹⁵ Interview met Gradus Hendriks op 6 september 2004.

¹¹⁶ Zoals geciteerd in: *Haagse Post* van 14 november 1981.

¹¹⁷ Notulen ministerraadsvergadering 6 januari 1962, NA.

¹¹⁸ Ibidem maart 1962. Gevonden bij: Jan Willem Brouwer, 'De Nieuw-Guineakwestie', hoofdstuk V in: Brouwer en Ramakers (red.), *Regeren zonder rood* 208.

¹¹⁹ Herman de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990' in: Aerts e.a., *Land van kleine gebaren* 270, 271.

¹²⁰ Brouwer, 'De Nieuw-Guineakwestie' 188.

¹²¹ Kersten, m.m.v. Bergman, *Luns* 240.

¹²² Brouwer, 'De Nieuw-Guineakwestie' 228.

¹²³ *Haagse Post* 14 november 1981.

¹²⁴ Cees Manders, 'Nieuw-Guinea 25 jaar geleden overgedragen' *De Gelderlander* 15 augustus 1987.

¹²⁵ J.M.L.Th. Cals, *Het Westeinder Hand-schrift* (De Roos, Utrecht 1978) II. Geciteerd uit het voor Marga Klompé gedrukte exemplaar, door Carla de Wit-Lampe geschonken aan Anneke Linders.

¹²⁶ HTK 1961-1962, 2317.

¹²⁷ Ibidem 2318.

¹²⁸ *Trouw* 23 december 1961. Gevonden bij: Van der Steen, *Cals* 264.

¹²⁹ HTK 1961-1962, 2283.

¹³⁰ Ibidem 3204; Han Mulder, *Laten we wel*

zijn. De glijvlucht van een ministerie (Zutphen 2002) 42.

¹³¹ HTK 1962-1963, 3964.

¹³² Ibidem 3956.

¹³³ Ibidem 3970.

¹³⁴ HTK 1959-1960, 3391.

¹³⁵ HTK 1958-1959, 3377; Andries de Jong,

"Wat de Bijstandswet betreft zijn we niet te ver gegaan". Mej. dr. M. Klompé, oud-minister CRM en architecte van de Bijstandswet', *Sociaal Bestek 1934-1984*, jubileumnummer, jrg. 46 nr. 7 (maart 1984) 27-32, aldaar 27 en 28.

¹³⁶ Notulen Ministerraad van 27 februari 1959, NA.

¹³⁷ HTK 1960-1961, 3060, 3061.

¹³⁸ HTK 1958-1959, 3377.

¹³⁹ Ibidem 3399.

¹⁴⁰ HTK 1957-1958, 3210.

¹⁴¹ HTK 1958-1959, B 5300, hoofdstuk XIII A nr. 2, p. 7.

¹⁴² Ibidem 3299.

¹⁴³ *Algemeen Dagblad* 16 december 1961.

¹⁴⁴ HTK 1959-1960, 3382.

¹⁴⁵ Ibidem 3393.

¹⁴⁶ Notulen Ministerraad van 30 januari 1959, NA.

¹⁴⁷ Ibidem 20 februari 1959.

¹⁴⁸ De Jong, "Wat de Bijstandswet betreft" 28.

¹⁴⁹ Notulen Ministerraad van 6 juni 1959, NA.

¹⁵⁰ De Jong, "Wat de Bijstandswet betreft" 28.

¹⁵¹ Interview met Charlot Klompé op 20 januari 2004.

¹⁵² Zoals geciteerd in: Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 143.

¹⁵³ Interview met H.A. van Munster op 21 januari 2004.

¹⁵⁴ De Jong, "Wat de Bijstandswet betreft" 28.

¹⁵⁵ De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 88; Loes van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid. Armenzorg in Nederland 1912-1965* (Amsterdam 1986) 5; Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 135.

¹⁵⁶ NA, inventaris van het archief van het Ministerie van Maatschappelijk Werk, 30.

¹⁵⁷ De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 76.

¹⁵⁸ De Jong, "Wat de Bijstandswet betreft" 28.

- ¹⁵⁹ HTK 1957-1958, 3199.
- ¹⁶⁰ HTK 1958-1959, 3377.
- ¹⁶¹ De Jong, "Wat de Bijstandswet betreft" 29.
- ¹⁶² HTK 1958-1959, 3399.
- ¹⁶³ De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 90.
- ¹⁶⁴ M.W. Schakel, 'Onvolledige argumentatie' *Anti-revolutionaire Staatskunde* jrg. 33 nr. 3 (maart 1963). Op dezelfde gronden wilden de ARP-fractieleden in de Tweede Kamer Wim Aantjes en Jan Meulink na het aannemen van de ABW genotuleerd zien dat zij tegen het wetsontwerp hadden gestemd. Ook de drie SGP-mannen wilden, bij monde van fractieleider C.N. van Dis, als tegenstemmers beschouwd worden (HTK 1962-1963, 4046).
- ¹⁶⁵ De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 90.
- ¹⁶⁶ Notulen Ministerraad van 18 mei 1962, NA.
- ¹⁶⁷ Veldkamp, *Herinneringen* 89.
- ¹⁶⁸ Notulen Ministerraad van 18 mei 1962, NA.
- ¹⁶⁹ Bosmans, 'Veldkamp' *BWN*, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemma-ta/bwn5/veldkamp; zie ook: Parlement en Politiek, www.parlement.com; P.F. Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* (Den Haag 1982) 121.
- ¹⁷⁰ Notulen Ministerraad van 25 mei 1962, NA.
- ¹⁷¹ Veldkamp, *Herinneringen* 90.
- ¹⁷² Notulen Ministerraad van 1 juni 1962, NA.
- ¹⁷³ J.J. Lindner, 'Marga Klompé. De kordate juffrouw die bijstand tot recht maakte' in: P. Brill (red.), *Kopstukken van het laagland. Een eeuw Nederland in honderd portretten* (Amsterdam 1999); HTK 1962-1963, 3964; Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid* 188; *Ruim Zicht, officieel orgaan van het Nederlands Katholiek Vakverbond* 7 mei 1963, *Het Binnenhof* en *De Tijd*, beide 3 april 1963.
- ¹⁷⁴ Veldkamp, *Herinneringen* 90.
- ¹⁷⁵ HTK 1962-1963, 3942.
- ¹⁷⁶ Ibidem 3943.
- ¹⁷⁷ Ibidem 3918 en 3940.
- ¹⁷⁸ Ibidem 3955.
- ¹⁷⁹ Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid* 198, 214.
- ¹⁸⁰ HTK 1956-1957, bijlagen 4500 nr. 12, 2.
- ¹⁸¹ Van der Valk, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid* 215.
- ¹⁸² HTK 1959-1960, 3332-3333.
- ¹⁸³ HTK 1962-1963, 3978.
- ¹⁸⁴ Ibidem 3959 en 3960.
- ¹⁸⁵ Ibidem 3930.
- ¹⁸⁶ Ibidem 4043-4045.
- ¹⁸⁷ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* I 593-594.
- ¹⁸⁸ HTK 1962-1963, C3069.
- ¹⁸⁹ Ibidem 3197.
- ¹⁹⁰ Ibidem 3944.
- ¹⁹¹ *Leeuwarder Courant* 12 juni 1963.
- ¹⁹² HEK 1962-1963, 32; *Leeuwarder Courant* 12 juni 1963.
- ¹⁹³ Fotoalbum t.g.v. de viering van het aannemen van de ABW, NA, archief Klompé, inv.nr. 193.
- ¹⁹⁴ NIPO-bericht nr. 947, KDC, archief KVP, inv.nr. 6491. Gevonden bij: Alexander van Kessel, 'Confessioneel-liberale samenwerking geprolongerd. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet-Marijnen' in: Peter van der Heiden en Alexander van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967* (Amsterdam 2010) 15-50, aldaar 15.
- ¹⁹⁵ Zoekterm 'Klompé' op www.parlement.com (de website van Parlement en Politiek, een initiatief van het Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden (PDC UL)).

Hoofdstuk 10

¹ Albert van den Heuvel, 'Klompé onweersaanbaar van Binnenhof tot St. Pietersplein', *Hervormd Nederland* 8 november 1986.

² *Haagsche Courant* 18 januari 1967.

³ Volgens de website www.parlement.com werd Haya's eerste voornaam Gerarda in januari 1974 door de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam veranderd in Haya.

⁴ Notulen Ministerraad van 25 mei 1959, NA.

⁵ Anne Bos en Marij Leenders, 'Het parlement in beeld' in: Van der Heiden en Van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer* 76.

⁶ www.geheugenvannederland.nl, zoek-

term 'klomp'. Samenvattingen Kamerdebatten Omroepwet (gezien op 1 februari 2011). Na de stemming las zij – wat ze niet vaak deed – de uitgeschreven tekst van papier.

⁷ Gevonden bij: Jan Willem Brouwer en Ine Megens, 'De priemende vinger van Joseph Luns. Lengte, humor en onverzettelijkheid van een minister van Buitenlandse Zaken' in: Carrien Santing, Henk te Velde en Margrith Wilke (red.), *Machtige lichamen. Het vingertje van Luns en andere politieke wapens* (Amsterdam 2005) 27-42, aldaar 37.

⁸ Kersten m.m.v. Bergman, *Luns* 73, 446-447.

⁹ Te Velde, *Strijden van leiderschap*.

¹⁰ Zie voor nadere informatie Bijlage C.

¹¹ Van der Plas (red.), *Herinneringen*.

¹² Interview met Dinie Hooijman-Janssen op 2 september 2004.

¹³ Interview met A.H. van den Heuvel op 11 juni 2004.

¹⁴ Interview (telefonisch) met Trudy Kroeze-Onstenk op 13 augustus 2004, met Hanneke Muller-Mulder op 2 september 2004 en met Judith Raupp op 5 juni 2004.

¹⁵ Interview met Rex Brico op 8 september 2004.

¹⁶ Bijdrage van Louis Frequin in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 56.

¹⁷ Interview met V.M. Scheffers op 14 september 2004.

¹⁸ Interview met L.M. Pietersen op 8 september 2005.

¹⁹ Interview met F.H.J.J. Andriessen op 7 juni 2004.

²⁰ Telefonisch interview met Catharine Andriessen-Ten Holter op 2 juli 2004.

²¹ Interview met Ph.M. Weijenborg-Pot op 31 maart 2004.

²² Interview met H.C.A. Ernst op 8 juni 2004.

²³ Zoals geciteerd in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 84.

²⁴ R.B. Andeweg, 'Tweeërlei Ministerraad' in: R.B. Andeweg (red.), *Ministers en Ministerraad* (Den Haag 1990) 17-41, aldaar 25-27. Met de respondenten (oud-ministers) was afgesproken dat zij 'niet zonder hun toestemming op naam of op persoon herleidbaar' zouden worden geciteerd (Andeweg, noot 40).

²⁵ Ibidem 28, en een oud-minister in een vraaggesprek met Andeweg.

²⁶ Bijdrage van J. Zijlstra in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 160.

²⁷ Als geciteerd in: Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan' 13.

²⁸ Klompés notities kabinetsformatie 1959, NA, archief Klompé, inv.nr. 5.

²⁹ Gevonden bij: Gerard Mulder, 'Het dagboek van Jan de Quay: de jaren als premier' *NRC Handelsblad* 9 juli 1988 (Zaterdag Bijvoegsel).

³⁰ Bijvoorbeeld Maas, *Kabinetsformaties 1959-1973* 65, 67; Van der Steen, *Cals* 239.

³¹ Van der Steen, *Cals* 212.

³² HTK 1959-1960, 99.

³³ Verslag van Klompé van de minister-raadsvergadering op 30 juli 1959, NA, archief Klompé, inv.nr. 5.

³⁴ Brief van Klompé aan Van den Bergh van 2 augustus 1959, zoals geciteerd in: Jouke Mulder, *Sidney van den Bergh, een liberaal* (Utrecht/Antwerpen 1975) 91-92.

³⁵ Brief van Van den Bergh aan Klompé van 11 augustus 1959, NA, archief Klompé, inv.nr. 5.

³⁶ Veldkamp, *Herinneringen* 110, 111. Piet Aalberse jr. was onder meer lid van de Tweede Kamerfractie van 1963 tot 1969 en KVP-voorzitter van 1962 tot 1968.

³⁷ Maas, *Kabinetsformaties 1959-1973* 194.

³⁸ Zijlstra, *Per slot van rekening* 99.

³⁹ Interview met M.A.M. van Lennep-Kernkamp op 7 september 2004.

⁴⁰ Interview met Michel van der Plas op 8 november 2004.

⁴¹ Interview met C.J.M. Halkes op 19 augustus 2004. Ook: 'Bij tante Marga was de warmte later weg'; M.A.M. van Lennep-Kernkamp, petekind.

⁴² Interview met V.M. Scheffers op 14 september 2004.

⁴³ Interview met P.J.S. de Jong op 31 augustus 2004.

⁴⁴ Herinneringen van Ruud Lubbers in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 91; Ruud Lubbers, *Geloof in de samenleving. Christen-democratie in drie generaties: Ruijs, Klompé, Lubbers* (Nijmegen 1998) 78.

⁴⁵ I.A. Diepenhorst, 'Welbewust de liefde centraal stellend' in: *Boekmancahier* 12 (1992) 156-161, aldaar 159.

⁴⁶ Interview met A.Th. Westendorp op 10 september 2004.

- ⁴⁷ Telefonisch interview met W. Aantjes op 6 december 2004.
- ⁴⁸ Interview met L.M.I.C. Stael-Merkx op 1 april 2004.
- ⁴⁹ Lubbers, *Geloof in de samenleving* 71.
- ⁵⁰ Interview met M.J.C. van den Muijsenbergh-Geurts op 5 november 2004.
- ⁵¹ Interview met J.H.E. Ferrier en Joan Ferrier op 13 juni 2004.
- ⁵² Interview met C.J.M. Halkes op 19 augustus 2004.
- ⁵³ Interview met M.A.M. van Lennep-Kernkamp op 9 juni 2004.
- ⁵⁴ Interview met J. Gorter op 7 februari 2004.
- ⁵⁵ Interview met H.J.M. Hofstede (pastoor van de St.-Jacobus de Meerdere in Den Haag) op 30 maart 2005.
- ⁵⁶ Interview met A.Th. Westendorp op 10 september 2004.
- ⁵⁷ Interview met Klompé in de *Haagse Post* 14 november 1981.
- ⁵⁸ Interview met M.M. Boendermaker-Smit op 19 april 2004.
- ⁵⁹ Telefonisch interview met M.J.Th. Martens, europarlementariër (CDA), op 10 oktober 2004.
- ⁶⁰ Interview met H.A. van Munster op 21 januari 2004.
- ⁶¹ Interview met A.Th. Westendorp op 10 september 2004.
- ⁶² Interview met M.M. Boendermaker-Smit op 19 april 2004.
- ⁶³ L.B. van Ommen, 'Brief aan een vriendin in Calgary' in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 99. Van Ommen was onder meer hoofd van de directie Sociaal-Cultureel Werk van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.
- ⁶⁴ A.H. van den Heuvel, 'Klompé onweersaanbaar van Binnenhof tot St. Pietersplein'.
- ⁶⁵ Interview met J.P.J. Zijerveld op 14 september 2004.
- ⁶⁶ Interview met M.J.C. Cornelissen-Vlek op 29 maart 2004.
- ⁶⁷ Interviews met C.J.M. de Wit-Lampe op 21 januari en 17 september 2004.
- ⁶⁸ Interview met H.A. van Munster op 21 januari 2004.
- ⁶⁹ Interview met G. Hendriks op 4 juni 2004.
- ⁷⁰ Interview met J.J.A.M. van Gennip op 16 september 2004.
- ⁷¹ A.H. van den Heuvel, 'Klompé onweersaanbaar van Binnenhof tot St. Pietersplein'.
- ⁷² Interview met C.M. van Voorst tot Voorst op 1 november 2004.
- ⁷³ Interview met Marga Cals en Maria Pieters-Cals (dochters van Jo Cals) op 17 september 2004.
- ⁷⁴ Interview met J.H.E. Ferrier en Joan Ferrier op 13 juni 2004.
- ⁷⁵ Interview met M.A.M. van Lennep-Kernkamp op 9 juni 2004.
- ⁷⁶ Bosmans, 'Drees [sr.]' *BWN*, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemma-ta/bwn4/drees (gezien op 1 februari 2011).
- ⁷⁷ Zoals geciteerd in: *Vrij Nederland* 11 augustus 1984. Volgens Bosmans gebruikte Romme zijn schimmig taalgebruik welbewust; zo kon hij menig compromis doordrukken. Bosmans, 'Romme' *BWN*.
- ⁷⁸ Zoals geciteerd in: Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* I 370.
- ⁷⁹ Notulen Propagandacommissie 20 juli 1955, KDC, archief KVP, nr. 1769. Gevonden bij: Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* I 371.
- ⁸⁰ Te Velde, *Stijlen van leiderschap* 161.
- ⁸¹ Ibidem 165.
- ⁸² *Het Vrije Volk* 9-10 februari 1959. Gevonden bij: Ibidem 172.
- ⁸³ Ibidem 175.
- ⁸⁴ Brief van Klompé aan Baumgarten van 28 juni 1956, NA, archief Klompé, inv.nr. 40.
- ⁸⁵ Te Velde, *Stijlen van leiderschap* 179.
- ⁸⁶ Toespraak van D. Dolman tijdens de inwijding van de Klompé-zaal op 29 augustus 1984 (Afd. Voorlichting en PR van de Tweede Kamer der Staten-Generaal), NA, archief Klompé, inv.nr. 158.
- ⁸⁷ Toespraak van Klompé tijdens de inwijding van de Klompé-zaal op 29 augustus 1984 (Afd. Voorlichting en PR van de Tweede Kamer der Staten-Generaal), NA, archief Klompé, inv.nr. 158.
- ⁸⁸ Kees Schuyt en Ed Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 66.
- ⁸⁹ *Elseviers Magazine* 1 november 1986.
- ⁹⁰ Brief KRO aan Klompé van 17 mei 1984, NA, archief Klompé, inv.nr. 160.
- ⁹¹ Aerts, *De politiek* 26.
- ⁹² Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 373.
- ⁹³ J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molle-

man, *Crisis in de Nederlandse politiek* (2e druk Alphen aan den Rijn 1980) 145.

⁹⁴ E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel 2 1914-1980* (Amsterdam/Brussel 1986) 283 e.v. Gevonden bij: Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam/Antwerpen 1995) 14.

⁹⁵ Parlement en politiek, www.parlement.com, zoektermen 'Partij van de Arbeid' en 'D66'.

⁹⁶ Te Velde, *Stijlen van leiderschap* 194.

⁹⁷ Righart, *De eindeloze jaren zestig* 112.

⁹⁸ Zoals geciteerd in: Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Carla van Baalen, 'Cry if I want to? Politici in tranen' *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (2003) 36-46.

¹⁰¹ Aerts, *De politiek* 33.

¹⁰² Als geciteerd in: Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

¹⁰³ Fraser, *The warrior queens* 346-347.

¹⁰⁴ *Beginselprogram van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1947) 9-10.

¹⁰⁵ Linders, 'Frappez, frappez toujours!' 182-195; Van Baalen en Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III* 263-287.

¹⁰⁶ Brief van mevrouw J.A. van der Molen-de Baan van 19 december 1949, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, archief Vrouwenbelangen nr. 19; algemene correspondentie 1935-1959.

Hoofdstuk 11

¹ Marga Klompé, minister van Staat, 'Woord vooraf' in: Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 8.

² Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980 I* 592.

³ Brief Klompé aan Aalberse van 12 november 1962, NA, archief Klompé, inv.nr. 10.

⁴ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980 I* 594.

⁵ Sjaak Toonen, *Op zoek naar charisma. Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1903-1986* (Amsterdam 1992) 193.

⁶ Onder meer: *Nieuwe Haagse Courant*, *Het Vaderland*, *Het Vrije Volk*, *Het Binnenhof*, *Algemeen Handelsblad* en *Leeuwarder Courant*, alle 19 juni 1963.

⁷ *Haagse Post* 14 november 1981, 67; *De Tijd* 19 augustus 1977.

⁸ www.parlement.com, zoekterm Klompé.

⁹ Bijlage bij brief van Klompé aan Romme van 4 januari 1963, NA, archief Romme, inv.nr. 86.

¹⁰ Brief van Klompé aan Romme van 4 januari 1963, NA, archief Romme, inv.nr. 86.

¹¹ Zoals geciteerd in *Eva* 26 juli 1969.

¹² Toespraak voor Presbyterian Women (zomer 1979), NA, archief Klompé, inv.nr. 161.

¹³ De Jong, '“Wat de Bijstandswer betreft zijn we niet te ver gegaan”' 31. Begin mei 1967 echter, net een paar weken minister in het kabinet-De Jong, schreef Klompé aan Tweede Kamerlid Anneke Goudsmit (D'66): 'Ik ben, nadat ik in 1963 aftrad als minister, teruggekeerd naar de Kamer, omdat ik zorg had over het functioneren van de parlementaire democratie.' Brief van Klompé aan Goudsmit van 2 mei 1967, NA, archief Klompé, inv.nr. 62.

¹⁴ Brief van Klompé aan haar broer Frans van 23 juli 1963, NA, archief Klompé, inv.nr. 45.

¹⁵ Formatiedagboek 1963 van Klompé, NA, archief Klompé, inv.nr. 10. Gevonden bij: Van der Heiden en Van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer* 39.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Notitie 23 juli in formatiedagboek 1963 van Klompé, NA, archief Klompé, inv.nr. 10.

¹⁸ Veldkamp, *Herinneringen* 125.

¹⁹ *Haagse Post* 14 november 1981.

²⁰ HTK 1963-1964, 638.

²¹ Ibidem 640.

²² Ibidem kamerstuk 7412 nr. 4, 9 oktober 1963 en kamerstuk 7611 nr.4, 29 april 1964. Het gebeurde nogal eens dat Klompé aanwezig was bij vergaderingen van commissies waarvan zij geen (plaatsvervangend) lid was. In het jaar 1963-1964 bezocht zij één keer een vergadering van de vaste Commissie van Sociale Zaken en Volksgezondheid – waar zij het woord nam – en vier keer een vergadering van de begrotingscommissie van Buitenlandse Zaken – waar zij niet het woord nam. Het jaar daarop woonde zij vergaderingen bij, zonder het woord te voeren, van de begrotingscommissie van Buitenlandse Zaken, de vaste Commissies

voor Economische Zaken, Binnenlandse Zaken, Volkshuisvesting en Bouwnijverheid, en Landbouw en Visserij. Ten slotte was zij in het jaar 1965-1966 aanwezig bij vergaderingen van de vaste commissies van Justitie, Binnenlandse Zaken, Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, Economische Zaken en van de begrotingscommissie van Buitenlandse Zaken.

⁴³ James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel 1995) 88.

⁴⁴ *Vrij Nederland* 26 november 1966.

⁴⁵ Zie ook: Kennedy, *Nieuw Babylon* 90, 91.

⁴⁶ Officieel communiqué van het particulier secretariaat van prinses Irene d.d. 29 januari 1964; gevonden bij: *Katholiek Archief* jrg. 19 nr. 10 (6 maart 1964) 273.

⁴⁷ Tv-uitzending *Andere Tijden* op 30 april 2000; Google-zoektermen 'andere tijden' Irene De zaak Irene video: de zaak Irene (gezien op 6 december 2010).

⁴⁸ HTK 1963-1964, 1242.

⁴⁹ *Leeuwarder Courant* 30 januari 1964.

⁵⁰ *Andere Tijden* op 30 april 2000.

⁵¹ *Leeuwarder Courant* 30 januari 1964.

⁵² *Leeuwarder Courant* 29 januari 1964.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Andere Tijden* op 30 april 2000.

⁵⁵ Gevonden bij: *Katholiek Archief* jrg. 19 nr. 10 (6 maart 1964) 277, 278.

⁵⁶ Polygoon filmjournaal, Hollands Nieuws van 13 februari 1964, www.geschiedenis.vpro.nl/dossiers/24815740/. AudioVideo Verloving van Don Carlos en prinses Irene (gezien op 1 februari 2011).

⁵⁷ HTK 1963-1964, kamerstuknr. 7614, 1: brief van de minister-president aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gedateerd 9 april 1964.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Resp. *Leeuwarder Courant* 8 april 1964 en *Vrij Nederland* 11 april 1964. Voot een uitgebreid overzicht van persreacties: tientallen door de RVD verzamelde persberichten, NA, archief Klompé, inv.nr. 88.

⁶⁰ 'Documentatie inzake de houding van de K.V.P. rond verloving en huwelijk van Prinses Irene' (KVP, z.d., tweede helft april 1964) 8.

⁶¹ HTK 1963-1964, aanhangsel p. 297.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Brief van Klompé aan C.L. Patijn van 2 april 1964, NA, archief Klompé, inv.nr. 88.

⁶⁴ Huwelijk prinses Irene 1964, NA, archief Klompé, inv.nr. 88; Van Schaik, *Alfrink* 349-353. De volgende alinea is ontleend aan Van Schaik, 350-351.

⁶⁵ Het Nederlands College in Rome is gehuisvest in een grote villa, die eigendom is van de Nederlandse bisschoppen. Wanneer zij in Rome moeten zijn, verblijven zij in het Nederlands College. Er wonen Nederlandse studenten aan kerkelijke universiteiten aldaar en er logeren hoge kerkelijke gasten.

⁶⁶ J. Damen, *Kroniek Pauselijk Nederlands College II*, januari 1964, in bezit van de Roermondse journalist René Roosjen. Gevonden bij: San van Esser, 'Het Pauselijk Nederlands College in Rome, de Kroniek van mgr. Jo Damen, 1951-1978. Een Roermondenaar, als rector, trait d'union en diplomaat, in roerige tijden werkzaam in het bestuurscentrum van de katholieke kerk' in: *Spiegel van Roermond. Jaarboek voor Roermond 2010* (een uitgave van de Stichting Rura, Roermond) 12-39, aldaar 20.

⁶⁷ 'Documentatie inzake de houding van de K.V.P. rond verloving en huwelijk van Prinses Irene' (KVP, z.d., tweede helft april 1964) 1.

⁶⁸ Brief van het moderamen der Generale Synode der Nederlands-Hervormde Kerk aan kardinaal Alfrink van 7 februari 1964, gepubliceerd 13 februari 1964 door het persbureau van de Nederlands-Hervormde Kerk. Gevonden bij: *Katholiek Archief* jrg. 19 nr. 10 (6 maart 1964) 274, NA, archief Klompé, inv.nr. 88.

⁶⁹ *Katholiek Archief* jrg. 19 nr. 10 (6 maart 1964) 275, NA, archief Klompé, inv.nr. 88.

⁷⁰ *Andere Tijden* op 30 april 2000.

⁷¹ Kort verslag van het gesprek op zaterdag 28 maart 1964, NA, archief Klompé, inv.nr. 88.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ Brief van Klompé aan Patijn van 2 april 1964, NA, archief Klompé, inv.nr. 88.

⁷⁴ *Andere Tijden* op 30 april 2000. Bekerstelde daartegenover dat hij wel eens een katholieke doop had meegemaakt waarbij met een minimale hoeveelheid water het voorhoofd van het kind gedipt werd.

⁷⁵ Kort verslag van het gesprek op zaterdag

28 maart 1964, NA, archief Klompé, inv.nr. 88.

⁵⁶ Brief van Patijn aan Klompé van 29 maart 1964, NA, archief Klompé, inv.nr. 88.

⁵⁷ Brief van Klompé aan Patijn van 2 april 1964, NA, archief Klompé, inv.nr. 88.

⁵⁸ Gesprek met de Kardinaal op 6 april 1964, NA, archief Klompé, inv.nr. 88.

⁵⁹ Brief van Alfrink aan Klompé van 10 april 1964, NA, archief Klompé, inv.nr. 88.

⁶⁰ Persverklaring van Alfrink, zoals verschenen in bijvoorbeeld *De Telegraaf* 27 april 1964.

⁶¹ Gesprek met de Kardinaal op 6 april 1964, plus notities tot 19 april, NA, archief Klompé, inv.nr. 88.

⁶² Ibidem.

⁶³ Ton Oostveen, *Bernard Alfrink, katholiek* (Den Bosch 1972) 63. Gevonden bij: Van Schaik, *Alfrink* 352.

⁶⁴ Van Schaik, *Alfrink* 352.

⁶⁵ Interview met Ton van Schaik op 16 november 2004.

⁶⁶ Van der Steen, *Cals* 341, 342.

⁶⁷ Notitie 6 mei, formatiedagboek 1965, NA, archief Klompé, inv.nr. 11.

⁶⁸ Brief van Klompé aan J.H. van Roijen van 22 juni 1965, NA, archief Klompé, inv.nr. 52.

⁶⁹ Brief van Klompé aan G. Meyer van 16 december 1965, NA, archief Klompé inv.nr. 54.

⁷⁰ Interview met Charlot Klompé op 24 maart 2005.

⁷¹ Brief van Klompé aan Mrs. Erwin Baumgarten van 15 februari 1966, NA, archief Klompé inv.nr. 58.

⁷² Brief van Klompé aan mevrouw Kahané-Zimmer van 16 mei 1966, NA, archief Klompé inv.nr. 60.

⁷³ Brieven van Klompé aan L. Baas en aan mevrouw M. de Leeuw-Gerson, beide van 5 juli 1966, NA, archief Klompé inv.nr. 60.

⁷⁴ Brief van Klompé aan V. Beermann van 12 september 1966, NA, archief Klompé, inv.nr. 60; aan mevrouw Ponticelli in San Lorenzo al Mare van 13 juni 1966, NA, archief Klompé, inv.nr. 61.

⁷⁵ Voor een uitgebreide behandeling zie: Alexander van Kessel e.a., 'Immateriële zaken, Bijlmer – Numerus clausus – Oorlogs-dossiers', hoofdstuk VII in: Peter van der Heiden en Alexander van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabi-*

netten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967 (Amsterdam 2010) 237-261.

⁷⁶ HTK 1965-1966, 2287.

⁷⁷ Ibidem 2291.

⁷⁸ HTK 1965-1966, 2335-2336.

⁷⁹ *Het Parool* 7 juli 1966.

⁸⁰ Brief van Klompé aan Diepenhorst van 15 september 1966, KDC, archief KVP, inv.nr. 4523.

⁸¹ Brief van Klompé aan Cals van 14 oktober 1966, NA, archief Klompé, inv.nr. 165.

⁸² Van der Steen, *Cals* 372.

⁸³ Notities 10 en 11 maart, formatiedagboek 1965 van Klompé, 1965, NA, archief Klompé, inv.nr. 11.

⁸⁴ Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 147.

⁸⁵ Robbert Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer. Uit het dagboek van een politieke teckel* (Leiden 1973) 96, 128, 131, 173, 185, 330-331.

⁸⁶ Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 171.

⁸⁷ Openingsrede van Aalberse in de vergadering van de KVP-partijraad op 13 november 1966, KDC, archief Cals, coll. 605 inv.nr. 98; Van der Steen, *Cals* 376-377.

⁸⁸ Toespraak van Biesheuvel op 11 september 1991 t.g.v. de presentatie van *De val van het kabinet-Cals* door H.A.C.M. Notenboom in Nieuwspoor te Den Haag. Gevonden bij: Van der Steen, *Cals* 383.

⁸⁹ Gevonden bij: Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 174.

⁹⁰ Notulen Ministerraad van 6 mei 1966, NA; Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 174, 175.

⁹¹ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* II 177, 178.

⁹² Brief van Bogaers aan J.A. Bornewasser, 24. Gevonden bij: Reinhilde van der Kroef, *Herinneringen van Pieter Bogaers, bouwminister* (Amsterdam 2004) 228, 232.

⁹³ Handgeschreven notulen van de partijbestuursvergadering van 7 oktober 1966, KDC, archief KVP, inv.nr. 6495.

⁹⁴ Brief van Klompé aan mej. H. de Vries van 27 september 1966, NA, archief Klompé, inv.nr. 61.

⁹⁵ Documentatie door de Documentatiedienst van de KVP n.a.v. de publicatie van Vondelings *Nasmaak en voorproef* (Amsterdam 1968), NA, archief Notenboom nr. 15.

⁹⁶ Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer* 222.

⁹⁷ Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 177.

⁹⁸ Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer* 222-223.

⁹⁹ Documentatie door de Documentatiedienst van de KVP n.a.v. de publicatie van Vondelings *Nasmaak en voorproef*, NA, archief Notenboom nr. 15.

¹⁰⁰ Vondeling, *Nasmaak en voorproef* 172.

¹⁰¹ Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer* 225.

¹⁰² Met de hand geschreven notulen van de partijbestuursvergadering van 7 oktober 1966, KDC, archief KVP, archiefnr. 266, inv.nr. 6495.

¹⁰³ Vergelijk: Van der Steen, *Cals* 395.

¹⁰⁴ Notitie voor de partijvoorzitter en de fractievoorzitter [...] van 7 oktober 1966, NA, archief Klompé, inv.nr. 12.

¹⁰⁵ Brief van Klompé aan K. Hahn van 10 oktober 1966, NA, archief Klompé inv.nr. 12.

¹⁰⁶ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* II 182.

¹⁰⁷ Met de hand geschreven notities van H.A.C.M. Notenboom (de 'rekenmeester' van de KVP-fractie) van de fractievergadering van 4 oktober 1966, NA, archief Notenboom, inv.nr. 15.

¹⁰⁸ Notulen Ministerraad van 7 oktober 1966, NA. Twee jaar later zou Vondeling schrijven dat de begroting in de financiële pers niet slecht was ontvangen en dat het oordeel van een aantal hoogleraren openbare financiën gunstig was. Vondeling, *Nasmaak en voorproef* 171.

¹⁰⁹ HTK 1966-1967, 123-264. Een samenvatting ervan geven: Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 179-183 (met conclusies); Van der Steen, *Cals* 395-407.

¹¹⁰ HTK 1966-1967, 135.

¹¹¹ *De Volkskrant* (Ten Geleide en Parlementaria), *Eindhovens Dagblad*, *Leeuwarder Courant* en *Haagsche Courant*, alle 12 oktober 1966.

¹¹² HTK 1966-1967, 218.

¹¹³ Ibidem 231.

¹¹⁴ Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer* 227.

¹¹⁵ HTK 1966-1967, 262.

¹¹⁶ Bij Kamervoorzitter Van Thiel waren die nacht veel klachten gekomen over de schorsingen. *Het Vrije Volk* 22 oktober 1966.

¹¹⁷ HTK 1966-1967, 262.

¹¹⁸ Notitie voor de partijvoorzitter en de fractievoorzitter [...] van 7 oktober 1966, NA, archief Klompé, inv.nr. 12; Schuyt en Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit* 369; Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* II 180.

¹¹⁹ Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer* 231.

¹²⁰ Van der Steen, *Cals* 402.

¹²¹ Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer* 230.

¹²² Dagboek crisis en formatie, herfst 1966, 14 oktober, NA, archief Klompé inv.nr. 12.

¹²³ Van der Steen, *Cals* 402.

¹²⁴ HTK 1966-1967, 262.

¹²⁵ Videobeelden van de televisieopnamen op: www.geheugenvannederland.nl, zoekterm: schmelzer (gezien op 1 februari 2011).

¹²⁶ HTK 1966-1967, 263.

¹²⁷ Interview met W. Aantjes op 6 december 2004.

¹²⁸ Brief van Klompé aan Cals van 14 oktober 1966, NA, archief Klompé inv.nr. 165.

¹²⁹ Dagboek crisis en formatie, herfst 1966, 14 oktober, NA, archief Klompé, inv.nr. 12.

¹³⁰ Brief van Klompé aan J.A. Mommersteeg van 19 oktober 1966, NA, archief Klompé, inv.nr. 60. Overigens ging de Kamer in december 1960 door het aannemen van de motie-Van Eibergen over de woningbouwkweste een kabinetscrisis willens en wetens niet uit de weg. Dat het kabinet gelijmd kon worden was nog niet duidelijk. Zie: Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 79-83.

¹³¹ Interview door Ischa Meijer in *Vrij Nederland* 11 augustus 1984.

¹³² Dagboek crisis en formatie, herfst 1966, 14, 17 en 24 oktober, NA, archief Klompé inv.nr. 12.

¹³³ Interview met Marga Cals en Maria Pieters-Cals op 17 september 2004.

¹³⁴ Dagboek crisis en formatie, herfst 1966, 18 november, NA, archief Klompé inv.nr. 12.

¹³⁵ De Academische Raad is het landelijk overkoepelend orgaan van de universiteiten en hogescholen, dat moet zorgen voor het onderling contact tussen deze en van deze met de maatschappij.

¹³⁶ Van der Steen, *Cals* 418, 419.

¹³⁷ Brief van Romme aan Cals van 16 oktober 1966, KDC, archief Cals, inv.nr. 133.

¹³⁸ Als geciteerd bij: Van der Steen, *Cals* 413.

¹³⁹ Resp. *De Gelderlander* (geciteerd in *De Tijd* 14 oktober 1966), *Nieuwe Limburger* (geciteerd in de *NRC* 15 oktober 1966) en *Nieuwsblad van het Noorden* 15 oktober 1966.

¹⁴⁰ *De Nieuwe Linie* 22 oktober 1966. Overigens luidde de oorspronkelijke kop: 'Voor hoeveel zilverlingen Norbert?', waarmee Schmelzer vergeleken werd met de verrader Judas. Maar dat ging de hoofdredacteur te ver. Van der Steen, *Cals* 412.

¹⁴¹ 'Malaise in de democratie', verslag van de studiedag van het Katholiek Vrouwen-dispuut op vrijdag 21 oktober 1966, gehouden in Tivoli te Utrecht. Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, NED 72, 1966.

¹⁴² KDC, archief Cals, inv.nr. 133.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Brief van J.J. Gielen aan Cals van 22 november 1966, KDC, archief Cals, inv.nr. 133.

¹⁴⁵ Dagboek crisis en formatie, herfst 1966, 24 november, NA, archief Klompé, inv.nr. 12.

¹⁴⁶ Brief Charlot Klompé aan Jo en Truus Cals van 14 oktober 1966, KDC, archief Cals, inv.nr. 133.

¹⁴⁷ Brief Hilde Klompé aan Truus Cals van 14 oktober 1966, KDC, archief Cals, inv.nr. 133.

¹⁴⁸ 'Malaise in de democratie', verslag van de studiedag van het Katholiek Vrouwen-dispuut op Vrijdag, 21 oktober 1966, gehouden in Tivoli te Utrecht. Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, NED 72.

¹⁴⁹ 1966.; brief van Klompé aan het DB van de KVP van 12 december 1966, NA, archief Klompé, inv.nr. 12.

¹⁵⁰ Brief Hilde Klompé aan Jo en Truus Cals van 22 november 1966, KDC, archief Cals, inv.nr. 133.

¹⁵¹ Weergave van een deel van het interview in *Het Vrije Volk* 20 oktober 1966.

¹⁵² Handgeschreven notulen PB 19 oktober 1966 en notities 19 oktober 1966, KDC, archief KVP, inv.nr. 6495.

¹⁵³ Dagboek crisis en formatie, herfst 1966, 19 en 20 oktober, NA, archief Klompé, inv.nr. 12.

¹⁵⁴ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* II 207.

¹⁵⁵ Hans Righart, 'Teckel of herdershond.

De mythe van de "nacht van Schmelzer" in: Karel Dibbets e.a. (red.), *Jaarboek media-geschiedenis* 3 (Amsterdam 1991) 193-213, aldaar 205.

¹⁵⁶ Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 170, 171. Zie ook: Martin van Amerongen, 'Marga Klompé en de nacht van Schmelzer' *NRC Handelsblad* 2 november 1990.

¹⁵⁷ Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

¹⁵⁸ Interview door Ischa Meijer in *Vrij Nederland* 11 augustus 1984.

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Van der Plas (red.), *Herinneringen* 110.

¹⁶¹ Martin van Amerongen, 'Marga Klompé en de nacht van Schmelzer' in: *NRC Handelsblad* 2 november 1990.

¹⁶² Ibidem.

¹⁶³ Interview door Ischa Meijer in *Vrij Nederland* 11 augustus 1984.

¹⁶⁴ Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 195-196, 198.

¹⁶⁵ Zijlstra, *Per slot van rekening* 99.

¹⁶⁶ Als geciteerd in: Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

¹⁶⁷ Ibidem.

¹⁶⁸ Dagboek crisis en formatie, herfst 1966, 16 november, NA, archief Klompé, inv.nr. 12.

¹⁶⁹ Ineke Jungschleger, "'Nieuwsgierig dorps-meisje' Hetty Zijlstra-Bloksma", in: Peter Rehwinkel e.a., *Getrouwd met de premier. De first lady's van Nederland in veertien portretten* (Zutphen 2004) 103-114, aldaar 113-114.

¹⁷⁰ Dagboek crisis en formatie, herfst 1966, 16 november, NA, archief Klompé, inv.nr. 12.

¹⁷¹ Ibidem.

¹⁷² Brief van Cals aan Klompé z.d. (4 april 1967), NA, archief Klompé, inv.nr. 62.

¹⁷³ Ibidem.

¹⁷⁴ Brief van Cals aan Klompé van 14 februari 1967, NA, archief Klompé, inv.nr. 62.

¹⁷⁵ Knipselmap Klompé, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis.

Hoofdstuk 12

¹ Marga Klompé, zoals geciteerd door Nol Westendorp in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 150; interview met Westendorp op 10 september 2004; notitie 21 februari, for-

matiedagboek 1967, NA, archief Klompé, inv.nr. 15.

² Ph.H.M. Werner, 'Doctor of Laws, honoris causa' in: *Treppunt. Orgaan van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk*, juni 1964, 91, 92.

³ HTK 1966-1967, 308.

⁴ Brief van Klompé aan het DB van de KVP van 12 december 1966, NA, archief Klompé, inv.nr. 12.

⁵ Verslag van telefoongesprek van Bogaers met Schmelzer op 18 november 1966, particulier archief Bogaers. Gevonden bij: Van der Kroef, *Herinneringen van Pieter Bogaers* 234-235.

⁶ Van der Kroef, *Herinneringen* 241.

⁷ Brief van Klompé aan DB van de KVP van 12 december 1966, NA, archief Klompé, inv.nr. 12.

⁸ Notulen partijbestuursvergadering van 8 december 1966, KDC, archief KVP, inv.nr. 6495.

⁹ Brief van Aalberse aan Klompé van 13 december 1966, NA, archief Klompé, inv.nr. 12.

¹⁰ Zoals geciteerd in: De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 97.

¹¹ *Treppunt* november/december 1966.

¹² Dagboeken De Quay november 1966 tot maart 1967, Brabants Historisch Informatiecentrum. Gevonden bij: Johan van Merriënboer, "'Jelle zal wel zien'" 407.

¹³ Bardoel en Van Bergen, *In alle openheid* 37.

¹⁴ Gevonden op 26 mei 2010 in het archief van Radio Nederland Wereldomroep, website: <http://static.mw.nl/migratie/www.wereldomroep.nl/jubileum/algemeen/geschiedenis-redirected>.

¹⁵ Huub Wijfjes, 'Het radiotijdperk, 1919-1960' 75.

¹⁶ Deze en volgende informatie is ontleend aan: Knulst, 'Omroep en publiek' 301-337.

¹⁷ Jo Bardoel, "'Om Hilversum valt geen hek te plaatsen'" 342.

¹⁸ Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 133.

¹⁹ Ibidem 136.

²⁰ Ibidem.

²¹ Interview met Klompé in: Bardoel en Van Bergen, *In alle openheid* 37.

²² HTK 1953-1954, kamerstuknr. 3344 nr. 2.

²³ Zoals geciteerd in: Bardoel en Van Bergen, *In alle openheid* 38.

²⁴ Ibidem 37.

²⁵ HTK 1966-1967, 1035.

²⁶ *Leeuwarder Courant* 18 januari 1967.

²⁷ HTK 1966-1967, 1008, 1009.

²⁸ Ibidem 1096, 1097.

²⁹ Ibidem 1009, 1094 en 1010, 1095.

³⁰ Ibidem 1072, 1099.

³¹ Ibidem 1101.

³² HEK 1967 (buitengewone zitting), 7.

³³ *Het Vaderland en Nieuwsblad van het Noorden* 18 januari 1967, *Leeuwarder Courant* 19 januari 1967 en *Algemeen Handelsblad* 20 januari 1967.

³⁴ HEK 1967 (buitengewone zitting), 61.

³⁵ Bardoel, "'Om Hilversum valt geen hek te plaatsen'" 344-346.

³⁶ Bardoel en Van Bergen, *In alle openheid* 37.

³⁷ Ibidem 38.

³⁸ *De Tijd* 19 augustus 1977.

³⁹ Notitie 21 februari, formatiedagboek 1967, NA, archief Klompé, inv.nr. 15.

⁴⁰ Notitie 7 maart, formatiedagboek 1967, NA, archief Klompé, inv.nr. 15.

⁴¹ Zie ook: Aerts, 'In afwachting' 55, 56.

⁴² Jan Rogier, 'Het vertrek van Klompé brengt CRM in gevaar' *Vrij Nederland* 24 april 1971.

⁴³ Notitie 7 maart, formatiedagboek 1967, NA, archief Klompé, inv.nr. 15.

⁴⁴ Notitie 14 maart, ibidem.

⁴⁵ Notitie 15 maart, ibidem.

⁴⁶ Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 250.

⁴⁷ Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong, een biografie* (Den Haag 2001) 103.

⁴⁸ Notitie 15 maart, formatiedagboek 1967, NA, archief Klompé, inv.nr. 15.

⁴⁹ Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 236.

⁵⁰ Notitie 16 maart, formatiedagboek 1967, NA, archief Klompé, inv.nr. 15.

⁵¹ Ibidem; Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 239.

⁵² Notitie 25 maart, formatiedagboek 1967, NA, archief Klompé, inv.nr. 15; De Jongs bijdrage aan: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 84.

⁵³ Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 245.

⁵⁴ Interview met P.J.S. de Jong op 31 augustus 2004.

⁵⁵ Notities 30 en 31 maart, formatiedagboek 1967, NA, archief Klompé, inv.nr. 15.

⁵⁶ Notitie 7 maart, ibidem.

⁵⁷ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats* 107.

⁵⁸ Brief van Romme aan Klompé van 4 april 1967, NA, archief Klompé inv.nr. 122.

⁵⁹ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats* 33.

⁶⁰ Ibidem 82.

⁶¹ Jan Joost Lindner, 'De kordate juffrouw die bijstand tot recht maakte' in: *de Volkskrant* 2 december 1998.

⁶² Interview met P.J.S. de Jong op 31 augustus 2004.

⁶³ Deze paragraaf is, tenzij anders vermeld, voor een groot deel gebaseerd op: Schuyt en Taverne, 1950 *Welvaart in zwart-wit* 269-285, 355-403.

⁶⁴ Ibidem 277.

⁶⁵ Righart, *De eindeloze jaren zestig* 112.

⁶⁶ HTK 1962-1963, 7171 nr. 3.

⁶⁷ *Om de kwaliteit van het bestaan* Uitgave van de Dr. Wiardi Beckman Stichting (Amsterdam 1963) 12, 13. Ook het PvdA-verkiezingsprogramma van 1963 zag onder deze titel het licht.

⁶⁸ Zie: G.M.J. Veldkamp, *Sociaal palet* (Utrecht/Antwerpen 1963).

⁶⁹ Schuyt en Taverne, 1950 *Welvaart in zwart-wit* 390, 395-396.

⁷⁰ Duco van Weerlee, 'Visie en ongenoe-gen. Druggebruikers van de jaren zestig' in: *Allemaal rebellen. Amsterdam 1955-1965*, een filmserie van Louis van Gasteren (Amsterdam 1984) 7-15, aldaar 12.

⁷¹ Zie over Provo ook: Niek Pas, *Imaazje! De verbeelding van Provo (1965-1967)* (Amsterdam 2003).

⁷² Schuyt en Taverne, 1950 *Welvaart in zwart-wit* 395.

⁷³ J.E. Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw' in: *De Gids* november 1967 (jrg. 130, 9/10) 267-281.

⁷⁴ Zie ook: Ribberink, *Leidsvrouwen*.

⁷⁵ Schuyt en Taverne, 1950 *Welvaart in zwart-wit* 361, 362.

⁷⁶ W. Goddijn e.a. (red.), *Pastoraal Concilie van de Nederlandse kerkprovincie 4 Derde plenaire vergadering: Zedelijke levenshouding, huwelijk en gezin, jeugd* (Kath. Archief i.s.m. de Centrale Commissie, Amersfoort 1969) 269.

⁷⁷ Kennedy, *Nieuw Babylon* 106.

⁷⁸ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* II 190.

⁷⁹ Brief van C.F. Kleisterlee jr. van 24 oktober 1966, KDC, archief Kleisterlee nr. 16. Gevonden bij: Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* II 194.

⁸⁰ *Radikaal. Weekblad van de PSP*, 26 januari 1967. Gevonden bij: Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* II 222, en Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 211.

⁸¹ J.A. Ponsioen, G.M.J. Veldkamp en W.K.N. Schmelzer, *Welvaart, welzijn en geluk. Een katholiek uitzicht op de Nederlandse samenleving* 5 dl. (Hilversum 1960-1963).

⁸² Verkiezingsdebat 8 februari 1967, Beeld en Geluid, Hilversum, V66466.

⁸³ Brief van Klompé aan C.J. Klop van 6 mei 1980, KDC, archief KVP inv.nr. 4172.

⁸⁴ Ibidem. Ook in verschillende interviews zette zij haar standpunt tegenover het CDA uiteen, zoals in *De Tijd* 19 augustus 1977 en *Vrij Nederland* 11 augustus 1984.

⁸⁵ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* II 241, 242.

⁸⁶ Ibidem 243.

⁸⁷ Ibidem 248-250.

⁸⁸ *De Tijd* 19 augustus 1977.

⁸⁹ Zoals geciteerd in: Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats* 134.

⁹⁰ HTK 1967 (buitengewone zitting), 27.

⁹¹ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats* 132.

⁹² Ibidem 135.

⁹³ J.J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992) 375.

⁹⁴ Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 242-243.

⁹⁵ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980* II 230.

⁹⁶ J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (2de druk, Alphen aan den Rijn 1975) 140.

⁹⁷ Notulen Ministerraad 10 juli 1969, NA.

⁹⁸ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats* 149. Notulen Ministerraad 6 oktober 1967, NA.

⁹⁹ Notulen Ministerraad 19 september 1969, NA.

¹⁰⁰ Notulen Ministerraad van 24 september 1969, NA.

¹⁰¹ *De Volkskrant* 12 december 1970.

¹⁰² www.parlement.com/

¹⁰³ Volgens Brouwer en Van Merriënboer 'een brief op poten'. *Van buitengaats* 145.

¹⁰⁴ Zoals geciteerd in: Bardeel en Van Bergen, *In alle openheid* 38.

¹⁰⁵ Over de brief schreven onder meer de *Volkskrant*, *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *Arnhemse Courant* en *Het Binnenhof*, alle van 12 december 1970.

¹⁰⁶ *Het Binnenhof* 12 december 1970.

¹⁰⁷ Bijvoorbeeld *Trouw* 12 december 1970.

¹⁰⁸ *De Volkskrant* 12 december 1970.

¹⁰⁹ Notulen Ministerraad, NA.

¹¹⁰ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats* 154.

¹¹¹ Ibidem 160.

¹¹² Ibidem 116.

¹¹³ Notulen Ministerraad 19 mei 1969, NA.

¹¹⁴ Zoals geciteerd in *Elsevier* 31 augustus 1968.

¹¹⁵ Notulen Ministerraad 19 mei 1969, NA.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats* 172.

¹¹⁸ Zoals geciteerd door: Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 183.

¹¹⁹ Interview met P.J.S. De Jong op 31 augustus 2004.

¹²⁰ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats* 194; notulen Ministerraad 1 mei 1970, NA.

¹²¹ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats* 194.

¹²² Ibidem 195; notulen Ministerraad 13 oktober 1967, NA.

¹²³ De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 99.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ *Trefpunt* december 1968, 443.

¹²⁶ De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 99.

¹²⁷ *Trefpunt* november 1965, 7.

¹²⁸ De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 102.

¹²⁹ www.parlement.com/, zoekterm 'Poel' Poel, H.J. van de.

¹³⁰ *Trefpunt* juli/augustus 1970, 351. Gevonden bij: De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 101.

¹³¹ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats* 109.

¹³² Interview met J. Kassies in: Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 184.

¹³³ K.L. Poll, interview met Klompé, in *Algemeen Handelsblad* (literair supplement) 23 november 1968.

¹³⁴ Zoals geciteerd door Laura van Hasselt, redacteur van het televisieprogramma *Andere Tijden*, in de *Volkskrant* 28 mei 2005.

¹³⁵ Zoals geciteerd in *De Telegraaf* 11 februari 1969.

¹³⁶ Zoals geciteerd door Van Hasselt in de *Volkskrant* 28 mei 2005.

¹³⁷ HTK 1968-1969, 2138, 2139.

¹³⁸ *Andere Tijden over Reconstructie* (31 mei 2005), zoekterm "andere tijden" restructuur Reconstructie – Andere Tijden – Geschiedenis Video; en zoals geciteerd door Van Hasselt in de *Volkskrant* 28 mei 2005.

¹³⁹ *Andere Tijden over Reconstructie* (31 mei 2005).

¹⁴⁰ Brief van Sadi de Gorter aan Klompé van 25 juli 1969, NA, archief Klompé, inv.nr. 66; HTK 1969-1970, 1475.

¹⁴¹ *Andere Tijden over Reconstructie* (31 mei 2005).

¹⁴² Brief van Sadi de Gorter aan Klompé van 25 juli 1969, NA, archief Klompé, inv.nr. 66.

¹⁴³ *Andere Tijden over Reconstructie* (31 mei 2005).

¹⁴⁴ Deze paragraaf is gebaseerd op *Andere Tijden* over het boekenbal van 1969 (5 maart 2002). Jan Blokker, *De kwadratuur van de kwatareep. Zestig jaar Collectieve Propaganda voor het Nederlandse Boek* (Amsterdam 1990) noot 65.

¹⁴⁵ HTK 1968-1969, 2343.

¹⁴⁶ Brief van Klompé aan het VARA-bestuur, zoals geciteerd in (waarschijnlijk) een persbericht, VARA-archief, dossier 'Boekenbal', code 234.

¹⁴⁷ Commentaar van het VARA-bestuur op de brief van Klompé, VARA-archief, dossier 'Boekenbal', code 234.

¹⁴⁸ HTK 1968-1969, 2305.

¹⁴⁹ Ibidem 2223.

¹⁵⁰ Klaus Beekman en Mia Meijer, *Kort Revier. Gerard Reve en het oordeel van zijn medeburgers* (Amsterdam 1973, digitaal weergegeven op internet door DBNL) 10, 11.

¹⁵¹ Zoals geciteerd door Van der Steen, *Cals* 144.

¹⁵² Zoals geciteerd in *Trouw* 10 april 2006. Zie ook: Beekman en Meijer, *Kort Revier* 111.

¹⁵³ G.K. van der Reve, *Nader tot U* (Amsterdam 1966) 112, 113.

¹⁵⁴ Inge van der Bijl, 'Het ezelsproces'

Blind, interdisciplinair tijdschrift nr. 13 (19 september 2007), Google-zoekterm 'Inge van der Bijl' Blind – introductie 'Het ezelsproces' lees het artikel (gezien 9 juni 2010).

¹⁵⁵ Beekman en Meijer, *Kort Revier* 121.

¹⁵⁶ Dankwoord van Gerard Kornelis van het Reve, in: *Dialoog, Tijdschrift voor homofilie en maatschappij*, extra Van het Reve-nummer (Amsterdam 1969) 38.

¹⁵⁷ Toespraak van Klompé ter gelegenheid van de uitreiking van de P.C. Hooftprijs 1968, in: *Dialoog* 36.

¹⁵⁸ Interview met Nol Westendorp op 10 september 2004; *Haagse Post* 3 september 1969. Vgl. Jan Bank, 'De loyaliteit van Margt Klompé' in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 19.

¹⁵⁹ *Haagse Post* 3 september 1969.

¹⁶⁰ Zoals geciteerd in *De Telegraaf* 28 augustus 1969.

¹⁶¹ Interview met Klompé in *Haagse Post* 14 november 1981.

¹⁶² HTK 1969-1970, Aanhangsel, 29.

¹⁶³ Remco Campert in *Bijster* nr. 4 (1969), opgenomen in: Remco Campert, *Schrijversleven. Dagboekantekeningen* (Amsterdam 2004) 67-68, 69.

¹⁶⁴ Beekman en Meijer, *Kort Revier* 185, 186.

¹⁶⁵ *De Volkskrant* 19 februari 1985. Het citaat is uit het antwoord van Klompé, HEK 1967-1968, 467 (20 maart 1968).

¹⁶⁶ HEK 1967-1968, 467.

¹⁶⁷ *Ibidem* 466, 467.

¹⁶⁸ Interview met Pierre Bokma op 11 mei 2008 op de website van Katholiek Nederland, www.katholiek nederland.nl/andersdenkenden/archief/2008/detail_objectID670363.html (gezien 9 juni 2010).

¹⁶⁹ Interview met Ursul de Geer op de website van Zomergasten (VPRO) in 2006, www.vpro.nl/programma/zomergasten/aflleveringen/28831461/items/29696200/ (gezien 3 februari 2011).

¹⁷⁰ Loek Zonneveld, 'Door het betere publiek gemeden. Toneelgroep Studio, de Brakke Grond en het "nieuwe" theater van de jaren zestig' in: Ronald de Nijs (red.), *In de Nes daar moet je wezen* (Amsterdamse Stadsuitgeverij 1991) 74.

¹⁷¹ Zoals geciteerd door *ibidem* 75.

¹⁷² *Ibidem* 74.

¹⁷³ Rense Royaards (in samenwerking met

Jac Heijer), *Werkteater. Teaterwerk sinds 70, een verslag* (Amsterdam 1980) 17.

¹⁷⁴ *Ibidem*.

¹⁷⁵ *Ibidem* 24, 25.

¹⁷⁶ HTK 1969-1970, Aanhangsel, 2057.

¹⁷⁷ *Ibidem*.

¹⁷⁸ Interview in AVRO's televisieserie *Allemaal theater*, afl. 7 ('Allemaal samen') van 8 september 2004.

¹⁷⁹ Archief Werkteater, Theater Instituut Nederland, inv.nr. 33.

¹⁸⁰ Interview in *Allemaal theater* 8 september 2004.

¹⁸¹ Margot van Schayk, *Hallo medemens! De geschiedenis van Het Werkteater* (Theater Instituut Nederland, Amsterdam 2001) 248-249.

¹⁸² Interview in *Allemaal theater* 8 september 2004.

¹⁸³ Van Schayk, *Hallo medemens!* 28.

¹⁸⁴ Dit gedeelte is gebaseerd op een artikel van Leo Samama, 'Het algemene onbehagen in de cultuur in de jaren zestig' (= google zoekterm) (Gezien 23 augustus 2011).

¹⁸⁵ Zoals geciteerd in: Lidy van Marissing, *28 interviews* (Amsterdam 1971) 119 (DBNL).

¹⁸⁶ Bijdrage van Nol Westendorp in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 147, 148.

¹⁸⁷ J.Th.J. van den Berg, 'Een "damesboek" over een *Grande Dame*' in: *Socialisme en Democratie* 3, 1991, 125-129, aldaar 126.

¹⁸⁸ Interview met Klompé in *Haagse Post* 14 november 1981; verbatim, door Klompé niet gecorrigeerd, van het vraaggesprek op 28 februari 1984 met Hilde van Oostrum, NA, archief Klompé, inv.nr. 160.

¹⁸⁹ HTK 1968-1969, Aanhangsel, 1723, antwoord van Klompé op Kamervragen van 11 juni 1969; notulen Ministerraad van 13 juni 1969, NA.

¹⁹⁰ *Ibidem*.

¹⁹¹ *Ibidem*. Vgl. Warna Oosterbaan Martinius, *Schoonheid, welzijn, kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945* (Den Haag 1990) 119 (DBNL), die schrijft dat Klompé niet reageerde op het telegram.

¹⁹² Notulen Ministerraad van 13 juni 1969, NA.

¹⁹³ Oosterbaan Martinius, *Schoonheid* 119.

¹⁹⁴ *Leeuwarder Courant* 12 juni 1969.

¹⁹⁵ Zoals geciteerd door: De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 143.

¹⁹⁶ Notulen Ministerraad van 13 juni 1969, NA.

¹⁹⁷ Interview met P.J.S. De Jong op 31 augustus 2004.

¹⁹⁸ Het gedeelte over Klompé en de Raad voor de Kunst is ontleend aan: Oosterbaan Martinius, *Schoonheid* 117-121.

¹⁹⁹ Zoals geciteerd in: ibidem 118.

²⁰⁰ Toespraak van Klompé, gepubliceerd in het jaarverslag van de Raad van de Kunst 1968 (Den Haag 1969) 52-56, aldaar 55.

²⁰¹ Oosterbaan Martinius, *Schoonheid* 119.

²⁰² Zoals geciteerd in: ibidem 121.

²⁰³ Brief van Klompé aan N. Geitemann van 11 september 1969, NA, archief Klompé, inv.nr. 66.

²⁰⁴ HTK 1969-1970, 1486.

²⁰⁵ Herbert Marcuse, 'Repressieve tolerantie' in: Herbert Marcuse, *Geweld en Vrijheid. Politieke opstellen* (Amsterdam 1968, vert. uit het Duits) 24-53, aldaar 48.

²⁰⁶ Notulen Ministerraad van 13 juni 1969, NA.

²⁰⁷ Kennedy, *Nieuw Babylon* 143. Jan Kassies herinnerde zich dat Klompé bij de behandeling van de kunstbegroting van 1970 zei: 'Ik ben zelf ook veranderd.' In: Jungschleger en Bierlaagh, *Marga Klompé* 184.

²⁰⁸ Zoals geciteerd door S.J. Ijbema, *Provo, Hineuwe en de literatuur* (doctoraalscriptie 1980, IISG Amsterdam) 65-66. Gevonden bij: Kennedy, *Nieuw Babylon* 143.

²⁰⁹ Samengesteld door een aantal Dolle Mina's uit Amsterdam, *Dolle Mina: een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd* (Amsterdam 1970) 46, 47.

²¹⁰ Interview in *De Tijd* 31 december 1970.

²¹¹ Annie Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering II* (Amsterdam 1971) 289.

²¹² Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats* 221-222.

²¹³ De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 102.

²¹⁴ Bibeb, 'Minister Marga Klompé: "Ons volk is een beetje een burgerlijk volk"' interview met Klompé in *Vrij Nederland* 20 september 1969.

²¹⁵ Persbericht van CRM van 8 februari 1971, NA, archief Klompé, inv.nr. 165. Gevonden bij: Aerts, *De politiek* 27-28.

²¹⁶ Brief van Kan aan Klompé van 1 februari 1971, NA, archief Klompé, inv.nr. 148.

²¹⁷ Brief van Klompé aan mevrouw G. Ba-

goes Oka van 22 februari 1971, NA, archief Klompé, inv.nr. 65. Brief van V. Beermann aan Klompé van 5 februari 1971, ibidem.

²¹⁸ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats* 110.

²¹⁹ Brief van Klompé aan de heer en mevrouw Millesen-Bremer van 23 maart 1971, NA, archief Klompé inv.nr. 69.

²²⁰ NA, archief Klompé inv.nr. 69.

²²¹ HTK 1970-1971, 54.

²²² Brief van Klompé aan O.R.A. Beaujon op Curaçao van 14 juli 1971, NA, archief Klompé, inv.nr. 65; *Arnhemse Courant* 13 januari 1972.

²²³ Zoals geciteerd in: Van der Steen, *Cals* 430.

²²⁴ Zoals geciteerd in: ibidem 446.

²²⁵ Interview met Marga Cals en Maria Pieters-Cals op 17 september 2004.

²²⁶ Brief van Klompé aan M.P. Gorsira van 29 juni 1971, NA, archief Klompé, inv.nr. 66.

²²⁷ Interview met J.J.A.M. van Gennip op 16 september 2004 en met Charlot Klompé op 24 maart 2005.

²²⁸ Jan Hoedeman, 'Balkenende geen minister van Staat', 31 december 2010, op de website van *de Volkskrant* (gezien op 30 mei 2011).

²²⁹ Brief van Juliana aan Klompé van 7 december 1963, NA, archief Klompé, inv.nr. 47.

²³⁰ Afschrift van felicitatiebrief van Klompé aan Juliana t.g.v. haar 70ste verjaardag (1979), particulier bezit van Carla de Wit-Lampe.

²³¹ Giebel, *Beel* 416.

²³² Interview met F.H.J.J. Andriessen op 7 juni 2004.

²³³ Brief van Klompé aan de koningin van 10 april 1973 en brief van het Kabinet der Koningin aan Klompé van 12 april 1973, beide in NA, archief Klompé, inv.nr. 163.

²³⁴ Maas, *Kabinetformaties 1959-1973* 341.

²³⁵ Interview met Klompé in *Haagse Post* 14 november 1981.

²³⁶ Zoals geciteerd in: *CD/Actueel*, weekblad van het CDA, 12 juni 1982, 19.

²³⁷ Interview met V.M. Scheffers op 14 september 2004.

²³⁸ Brief van Cals aan Klompé z.d. (4 april 1967), NA, archief Klompé, inv.nr. 62.

²³⁹ Verbatim, door Klompé niet gecorri-

geerd, van het vraaggesprek op 28 februari 1984 met Hilde van Oostrum, NA, archief Klompé, inv.nr. 160.

Hoofdstuk 13

¹ Interview met M.J.C. Cornelissen-Vlek op 29 maart 2004; met H.A. van Munster op 21 januari 2004.

² Verbatim, door Klompé niet gecorrigeerd, van het vraaggesprek op 28 februari 1984 met Hilde van Oostrum, NA, archief Klompé, inv.nr. 160.

³ Brief van Klompé aan A.H. van Rij te Breda van 19 december 1951, NA, archief Klompé, inv.nr. 27.

⁴ Interview in *Haagse Post* 14 november 1981.

⁵ Zoals geciteerd in: *Jonas, voor sociale en kulturele bewustwording*, jrg. 5 nr. 23 (25 juli 1975) 1.

⁶ Deze alinea is gebaseerd op: Walter Nigg, *Catharina van Siena en haar tijd. Een kerklerares* (Antwerpen/Amsterdam 1980. Oorspr. *Katharina von Siena. Die Lehrerin der Kirche*). Nigg maakt gebruik van: Raymundus van Capua (geestelijk raadsman en biechtvader van Catharina), *Legenda Maior*, een biografie van Catharina van Siena.

⁷ Deze alinea is bijna geheel gebaseerd op: Cathleen Medwick, *Teresa van Avila. Een spirituele biografie* (New York 1999. Oorspr. *Teresa of Avila, the progress of a soul*).

⁸ P. Francisco de Ribera, *Vida de Santa Teresa de Jesús* (3e uitgave Barcelona 1908; eerste uitg. Salamanca 1590) 88. Zoals geciteerd door: Medwick, *Teresa van Avila* 329.

⁹ Medwick, *Teresa van Avila* 11.

¹⁰ Vita Sackville-West, *The eagle and the dove, a study in contrast. St. Teresa of Avila - St. Thérèse of Lisieux* (Londen 1945), gevonden bij: Medwick, *Teresa van Avila* 14.

¹¹ Zoals geciteerd door: Medwick, *Teresa van Avila* 37.

¹² Ibidem 98.

¹³ Interview met Michel van der Plas op 8 november 2004.

¹⁴ Interview met M.M. Boendermaker-Smit op 19 april 2004.

¹⁵ Notitie 10 september 1948, dagboek 1948-1949, NA, archief Klompé, inv.nr. 235.

¹⁶ Hans Bronkhorst en Ton Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

¹⁷ *De Tijd* 31 december 1970.

¹⁸ Marga Klompé, "'justitia et pax" en de emancipatie van de vrouw' *Wending. Maandblad voor evangelie en cultuur*, jrg. 30 nr. 10 (december 1975) 540-544, aldaar 542-543.

¹⁹ Zoals geciteerd in: Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

²⁰ Zoals geciteerd door Rosemary Lauer, 'Vrouwelijke geestelijken voor Rome?' *De Protestant* 16 (1966) 24 okt, p. 8-10, aldaar 8. Verr. René van Eyden.

²¹ *Elseviers Magazine* 19 februari 1972, 101.

²² KRO's *Kruispunt* 27 februari 1972.

²³ Dagboek 1948-1949, laatste pagina's, NA, archief Klompé, inv.nr. 235; Simone Weil, *La pesanteur et la grâce* (Gustave Thibon, ed., Parijs 1948). Het woord 'grâce' betekent naast 'genade' ook 'gratie', 'bevalligheid'.

²⁴ Dagboek 1948-1949, laatste pagina, NA, archief Klompé, inv. nr. 235: 'Le désir d'échapper à la solitude est une lâcheté.' 'Ce n'est pas parce que Dieu nous aime que nous devons l'aimer. C'est parce que Dieu nous aime que nous devons nous aimer.'

²⁵ Interview in *Arnhemse Courant* 13 januari 1972.

²⁶ Ibidem.

²⁷ NA, archief Klompé, inv.nr. 90.

²⁸ NA, archief Klompé, inv.nr. 91; *de Volkskrant* 20 juli 1966.

²⁹ Zoals geciteerd in een interview in: *Christendemocratische verkenningen* 7-8/84, 367.

³⁰ Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

³¹ Zoals geciteerd in: ibidem.

³² Interview met H.A. van Munster op 21 januari 2004.

³³ Ton H.M. van Schaik, 'Vogel, Cornelia Johanna de (1905-1986)', *BWN*, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemma-ta/bwn6/vogelcde (gezien op 2 februari 2011).

³⁴ Brief van Klompé aan Cornelia J. de Vogel van 21 juni 1973; in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

³⁵ Rondzendbrief van Ramselaar, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

³⁶ Gerdienke Ubels, *Marga Klompé, 'moeder van eeuwwigdurende bijstand'* (docto-

raalscriptie Contemporaine Geschiedenis, Utrecht 1988) 68-69; interview met August van Istendael (1917-2003) in: Joos Florquin, *Ten huize van...* zestiende reeks (Leuven 1980) 310. Van Istendael woonde Vaticaanum II bij als lekendeskundige, werd in 1974 lid van *Justitia et Pax* en in 1983 door koning Boudewijn benoemd tot Minister van Staat (dezelfde eretitel als in Nederland).

¹⁷ KDC, archief Klompé nr. 78.

¹⁸ *De Volkskrant* 8 april 1971.

¹⁹ Brief van kardinaal Roy aan Klompé van 15 februari 1967, KDC, archief Klompé, nr. 81.

²⁰ Brief van Klompé aan kardinaal Roy van 12 april 1967, KDC, idem.

²¹ Brief plus memorandum van Klompé aan Alfrink van 22 mei 1967, KDC, archief Klompé nr. 42.

²² Memorandum betreffende het oprichten van een Nederlandse Commissie voor Gerechtigheid en Vrede, gedateerd 11 oktober 1967, KDC, archief Klompé nr. 36.

²³ Convocaties d.d. 22 februari en 5 maart 1968, KDC, archief Klompé, nrs. 38 en 81.

²⁴ Brief van Gremillion aan Klompé van 4 maart 1968, KDC, archief Klompé, nr. 81.

²⁵ Bijdrage van Lubbers in: Van der Plas (red.), *Herinneringen* 86.

²⁶ Website Parlement en Politiek, G.J.N.M. Ruijters (gezien op 2 februari 2011).

²⁷ V. Scheffers, 'Bondgenote van armen en onderdrukten' 1-2-1 *informatiebulletin* uitg. afdeling Pers en Publiciteit Secretariaat R.K. Kerkgenootschap in Nederland, jrg. 14 nr. 20 (1 november 1986) 666-669. aldaar 667.

²⁸ Brief van Barbara Ward aan Klompé van 16 januari 1968, KDC, archief Klompé nr. 81.

²⁹ Van Schaik, *Alfrink* 404.

³⁰ Nederlandse vertaling in: *Katholiek Archief* jrg. 23 nr. 34 (23 augustus 1968).

³¹ Brief van Klompé aan Alfrink van 3 oktober 1968, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

³² Knipselmap perscommentaren 1967-1968, NA, archief Klompé, inv.nr. 180.

³³ Interview met Klompé in *Studio*, programmagblad van de KRO, z.d., november 1978.

³⁴ *Time Magazine* 14 maart 1969.

³⁵ Aide-mémoire, als bijlage C bij de brief van Klompé aan Alfrink van 3 oktober 1968, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

³⁶ Aide-mémoire, als bijlage D bij de brief van 3 oktober 1968 aan Alfrink, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

³⁷ Aide-mémoire, als bijlage C bij de brief van 3 oktober 1968 aan Alfrink, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

³⁸ Gesprek van Klompé met Mgr. Benelli op 23 september 1968 9.30 uur-10.45 uur, als bijlage A bij de brief van 3 oktober 1968 aan Alfrink, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

³⁹ Interview met H.C.A. Ernst op 8 juni 2004. Weblog van Stijn Fens (KRO-verslaggever en Vaticaankenner) van 22 juni 2007.

⁴⁰ Audiëntie van Klompé bij de Heilige Vader 25 september 1968 van 10.30 uur tot 11 uur, als bijlage B bij de brief van 3 oktober 1968 aan Alfrink, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Dr. M.A.M. Klompé, 'Loyale oppositie' in: Van der Plas (red.), *Uit de grond van ons hart. Open brieven aan paus Johannes Paulus II* (Weesp 1985) 209.

⁴³ Onder de kop 'Vrouwen vragen paus celibaat op te heffen' begint een bericht in *de Volkskrant* van 31 mei 2010 met deze zin: 'Tientallen Italiaanse vrouwen die een liefdesrelatie hebben gehad met een rooms-katholieke priester vragen de paus in een open brief om opheffing van het celibaat.'

⁴⁴ Interview met M.P.M. Muskens op 7 oktober 2008.

⁴⁵ Brief van Klompé aan Alfrink van 3 oktober 1968, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

⁴⁶ Interview met Ton van Schaik op 16 november 2004; Kersten m.m.v. Bergman, *Luns* 447, 448.

⁴⁷ Interview met H.C.A. Ernst op 8 juni 2004.

⁴⁸ Interview met Ton van Schaik op 16 november 2004.

⁴⁹ Interview met H.J.M. Hofstede op 30 maart 2005.

⁵⁰ *Elsevier* 9 september 1972, 49.

⁵¹ *Concilie Journaal* nr. 1 (16 mei 1966) en nr. 2 (1 juni 1966), KDC, archief Klompé nr. 86.

⁷² W. Goddijn e.a. (red.), *Pastoraal Concilie van de Nederlandse kerkprovincie 4 Derde plenaire vergadering: Zedelijke levenshouding, huwelijk en gezin, jeugd* (Kath. Archief i.s.m. de Centrale Commissie, Amersfoort 1969) 170.

⁷³ *Concilie Journaal* nr. 8 (24 februari 1967), nr. 9 (20 maart 1967).

⁷⁴ *Leeuwarder Courant* 30 september 1967.

⁷⁵ Kennedy, *Nieuw Babylon* 106. De paus had overigens in 1967 beschouwingen over de afschaffing van het priestercelibaat afge-
wezen: *ibidem*.

⁷⁶ *Leeuwarder Courant* 2 januari 1971.

⁷⁷ Weblog van Stijn Fens van 22 juni 2007 (gezien op 2 februari 2011).

⁷⁸ Van Schaik, *Alfrink* 454.

⁷⁹ *ibidem* 455.

⁸⁰ Adrianus Kardinaal Simonis, 'Een waar-
achting r.k. gelovige' 1-2-1 informatiebulletin
uitg. afdeling Pers en Publiciteit Secretari-
aat R.K. Kerkgenootschap in Nederland,
jrg. 14 nr. 20 (geheel gewijd aan Marga
Klompé), 1 november 1986, 659.

⁸¹ Interviews met Carla de Wit-Lampe op
21 januari 2004 en 16 maart 2005.

⁸² Brief van Alfrink (namens de Nederland-
se Bisschoppenconferentie) aan Klompé
van 13 januari 1971, in bezit van GM, be-
stemd voor het KDC.

⁸³ Notulen BBK-vergadering 2 augustus
1971, SRKK te Utrecht, Archief BBK, map
nr. 20215.

⁸⁴ Notulen BBK-vergadering 18 augustus
1971, *idem*.

⁸⁵ Interview met H.A. van Munster op 21
januari 2004.

⁸⁶ Hans van Munster in KRO-radiopro-
gramma *Dossier* 27 november 1986.

⁸⁷ Zoals geciteerd door: Richard Auwerda,
*De kromstaf als wapen. Bisschopsbenoe-
mingen in Nederland* (Baarn 1988) 86.

⁸⁸ Zie bijvoorbeeld: Van Schaik, *Alfrink*
456.

⁸⁹ *ibidem* 459-460; Auwerda, *De kromstaf*
94-95.

⁹⁰ *ibidem* 90-91: 'Zijn naam [Gijsen] werd
in bredere kring bekend toen hij samen
met bisschop Simonis naar Rome reisde en
er verondersteld werd dat hij bij het Vati-
caan geïntroduceerd zou worden als kandi-
daat voor de Roermondse bisschopszetel.'

⁹¹ *Andere Tijden* van 20 september 2007.

⁹² J. Damen, *Kroniek Pauselijk Nederlands
College II*, in bezit van de Roermondse
journalist René Roosjen. Gevonden bij:
Van Esser, 'Het Pauselijk Nederlands Colle-
ge in Rome' 28.

⁹³ *ibidem*.

⁹⁴ Actualiteitenprogramma *Hier en Nu* van
de NCRV-radio op 1 februari 1972.

⁹⁵ Interview in *Studio*, programmablad van
de KRO, z.d., november 1978.

⁹⁶ KRO's tv-actualiteitenprogramma *Brand-
punt* van 8 juli 1983.

⁹⁷ Actualiteitenprogramma *Echo* van de
KRO-radio op 11 februari 1972.

⁹⁸ *ibidem*.

⁹⁹ Auwerda, *De kromstaf* 105-107.

¹⁰⁰ Interview met Maria ter Steeg-van
Wayenburg en Louis ter Steeg op 17 augus-
tus 2004; Auwerda, *De kromstaf* 111.

¹⁰¹ Zoals geciteerd door Klompé in *Elsevier*
van 9 september 1972.

¹⁰² Zoals geciteerd in: *Kohélet*, het blad van
de theologische faculteit Tilburg, februari
1985, 16.

¹⁰³ 'Kort verslag van de gesprekken met Kar-
dinaal Wright' op 22 en 27 september 1972,
SRKK te Utrecht, archief BBK, map nr.
20007.

¹⁰⁴ Zoals geciteerd in: *Kohélet*, februari 1985,
16.

¹⁰⁵ Zoals beschreven in: Van Schaik, *Alfrink*
482.

¹⁰⁶ Brief van Gijsen aan de leden van de
voorbereidingscommissie van het LPO
1973, KDC, archief Klompé, nr. 113.

¹⁰⁷ Brieven en verslagen rond het LPO jan-
uari 1973, in bezit van GM, bestemd voor
het KDC.

¹⁰⁸ Schrijven van zeven katholieke promi-
nenten aan het Vaticaan van januari 1975,
in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

¹⁰⁹ Auwerda, *De kromstaf* 115-117.

¹¹⁰ *Trouw* 2 augustus 2006.

¹¹¹ Brief van Klompé aan Willebrands van
13 januari 1982, in bezit van GM, bestemd
voor het KDC; *De Gelderlander/Nieuwe
Krant* 3 december 1983.

¹¹² Klompé's Dagboek Rome-Nederland
1978-1979, in bezit van GM, bestemd voor
het KDC.

¹¹³ Zoals geciteerd in bijvoorbeeld *Het Pa-
rool* en de *Leeuwarder Courant* 8 juli 1983.

¹¹⁴ Schrijven van P. van Odijk en P.J.B.

Coenen aan Willebrands van 18 januari 1977, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Klompés Dagboek Rome-Nederland.

1978-1979.

¹¹⁸ Ibidem 2.

¹¹⁹ Ibidem 2-3. Een ad-liminabezoek wordt eens in de vijf jaar gebracht door de bisschoppen van de kerkprovincie aan de paus. Zij vernieuwen hun eed van trouw aan de Heilige Stoel, brengen verslag uit bij het staatssecretariaat en de paus geeft zijn visie op de problemen waarmee de betrokken bisdommen te maken hebben.

¹²⁰ Ibidem 3.

¹²¹ Ibidem 4.

¹²² Ibidem 5.

¹²³ Nota als brief, ondertekend door M.A.M. Klompé, R.J. Nelissen, P.J.J. Mertens en G.H. Veringa, aan paus Johannes Paulus II van januari 1979, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

¹²⁴ Klompés Dagboek Rome-Nederland 1978-1979, 7.

¹²⁵ Ibidem 10.

¹²⁶ Ibidem 17.

¹²⁷ Brief van C.L.M. Grasveld aan Klompé van 3 april 1980, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

¹²⁸ Klompés Dagboek Rome-Nederland 1978-1979, 16.

¹²⁹ Auwerda, *De kromstaf* 127.

¹³⁰ Klompés Dagboek Rome-Nederland 1978-1979, 18.

¹³¹ Ibidem.

¹³² Ibidem.

Hoofdstuk 14

¹ Zie verder: www.parlement.com, 'Klompé'.

² Ton H.M. van Schaik, *Bedankt voor de bloemen. Johannes Paulus II en Nederland* (Tiel 2005) 68-69.

³ Auwerda, *De kromstaf* 131.

⁴ Van Schaik, *Bedankt* 83.

⁵ Brief van Willebrands aan de pastores van zijn bisdom Utrecht, zoals geciteerd in: Auwerda, *De kromstaf* 140.

⁶ Brief van de Bisschoppelijke Vastenactie Nederland aan alle vrienden en relaties van

de Bisschoppelijke Vastenactie, februari 1981, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

⁷ *Waarom 2 vastenacties?*, pamflet uitgegeven door een actiegroep rond M.G.H. Gellissen, bisdom Roermond, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

⁸ KRO-radio actualiteitenprogramma *Kruispunt* 3 maart 1981.

⁹ Interview met J.W.M. Bluyssen in *Elseviers Magazine* 28 februari 1981, 127.

¹⁰ Zoals geciteerd in *Het Binnenhof* 21 februari 1981.

¹¹ *Vrij Nederland* en *Elseviers Magazine* 28 februari 1981.

¹² Brief van de Commissie Justitia et Pax Nederland aan Gijsen van 26 februari 1981, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

¹³ Hans van Munster in KRO-radioprogramma *Dossier* 27 november 1986.

¹⁴ Uit de tekst van een gebed, waarmee Klompé een vergadering van de BBK, eind februari 1981, opende; in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

¹⁵ Brief van Klompé aan J.G. ter Schure van 27 februari 1981, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

¹⁶ Van Schaik, *Bedankt* 115.

¹⁷ Interviews met onder anderen Rex Brico op 8 september 2004, A.H. van den Heuvel op 11 juni 2004, S. Meijers, Klompés kapper, op 13 september 2004.

¹⁸ Communiqué van Schreurs, z.d., maar na 7 juni 1981, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

¹⁹ Communiqué van kardinaal Willebrands van 13 mei 1981; verklaring van het CDA-bestuur van 12 mei 1981, beide in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

²⁰ Communiqué van Schreurs.

²¹ *Het Nieuwsblad van het Zuiden* 6 juni 1981.

²² Brief van Klompé aan Schreurs van 9 juni 1981, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

²³ Uitnodiging voor haar 70ste verjaardag, gedateerd juni 1982, particuliere collectie Carla de Wit-Lampe.

²⁴ Interview met Carla de Wit-Lampe op 21 januari 2004.

²⁵ Interview met H.J.M. Hofstede op 30 maart 2005.

²⁶ Ibidem.

²⁷ KDC, archief Klompé, nr. 162.

²⁸ Interview met J.J. ter Laak op 24 november 2004.

²⁹ Brief van Leo Soekoto, aartsbisschop van Jakarta, aan Klompé van 22 november 1982, KDC, archief Klompé, nr. 162.

³⁰ KRO's radioprogramma *Spreekuur* 24 maart 1978.

³¹ Scheffers, 'Bondgenote van armen en onderdrukten' 667.

³² Klompé in KRO-radioprogramma *Spreekuur* 24 maart 1978.

³³ Interview met J.J. ter Laak op 24 november 2004.

³⁴ Klompé in KRO-radioprogramma *Spreekuur* 24 maart 1978. De Bergrede die Jezus volgens Matteüs 5:3-7:27 (en een sterk verkorte versie volgens Lukas 6:20-49) hield, behelst voor een groot deel een radicale interpretatie van de wet van Mozes, met als kernachtige samenvatting: 'Behandel de mensen zoals u door hen behandeld wilt worden.' (*Groot Nieuws BIJBEL, vertaling in omgangstaal*, NBG 1989). Zie ook: Rob Wiche, 'Wat Gij niet wilt dat U geschiedt... Over de Gulden Regel als ultiem wapen tegen het morele kwaad' in: Rob Wiche (red.), *Des Duivels. Het kwaad in religieuze en spirituele tradities* (Leuven/Voorburg 2005) 160-176.

³⁵ Ibidem.

³⁶ NCRV-televisieprogramma *Ander Nieuws* 11 april 1972.

³⁷ Brief van Klompé aan de ambassadeur van Zuid-Afrika in Nederland van 6 september 1972, NA, archief Klompé inv.nr. 163.

³⁸ *Leeuwarder Courant* 16 januari 1973.

³⁹ Brief van de Nederlandse Islamitische Sociëteit aan Klompé van 13 februari 1974, NA, archief Klompé, inv.nr. 165.

⁴⁰ Brief van Van Agr aan Klompé van 2 april 1974 en van Klompé aan Hendriks van 27 mei 1974, beide NA, archief Klompé, inv.nr. 165.

⁴¹ Archief Justitia et Pax, dossier Klompé.

⁴² Verbatim, door Klompé niet gecorrigeerd, van het vraaggesprek op 28 februari 1984 met Hilde van Oostrum, NA, archief Klompé, inv.nr. 160.

⁴³ Klompé tijdens een algemene jaarvergadering van de Limburgse Vrouwen Beweging, *Boer en Tuinder* 6 november 1975.

⁴⁴ Zoals geciteerd in *Noordhollands Dagblad* 6 augustus 1976.

⁴⁵ Rede van Klompé in Philadelphia op 6 augustus 1976, archief Justitia et Pax, dossier Klompé.

⁴⁶ Saskia Jansens, 'Odijk in de jaren zeventig. Links bolwerk in de polder' in: *Historisch Nieuwsblad* jrg. 2008 nr. 8 (www.historischnieuwsblad.nl, gezien op 2 februari 2011).

⁴⁷ HUA, archief Raad van Kerken, toeg.nr. 153, doos 28.

⁴⁸ M.E. Witte-Rang, *Geen recht de moed te verliezen, leven en werken van dr. H.M. de Lange 1919-2001* (Zoetermeer 2008) 287.

⁴⁹ Over de Kabouters: Coen Tasman, *Lou-ter Kabouter. Kroniek van een beweging* (Amsterdam 1996).

⁵⁰ Archief Justitia et Pax, dossier Klompé.

⁵¹ In oktober 1975 schreef Van den Heuvel een artikel met de titel 'Kerken op zoek naar een nieuwe levensstijl' in: *Wending, maandblad voor evangelie en cultuur* jrg. 30 nr. 8 (oktober 1975) 380, zoals geciteerd in: Witte-Rang, *Geen recht* 231. Naar aanleiding van de oliecrisis, waarmee de hele Nederlandse samenleving eind 1973 kortstondig werd geconfronteerd, schreef Van den Heuvel: 'De roep om versobering groeide tot een nationale vraag en de vreemde ervaring van de autoloze zondag onthulde, dat versobering niet alleen maar een schrikbeeld was: er zaten ook feestelijke kanten aan.'

⁵² Klompé als voorzitter van Justitia et Pax in het KRO-radioprogramma *Spreekuur* 24 maart 1978.

⁵³ Archief Justitia et Pax, dossier Klompé.

⁵⁴ Klompé zoals geciteerd in: Ben Janssen, 'Marga Klompé: naar een kerk van martelaren?' Onbekend tijdschrift, begin april 1974.

⁵⁵ Archief Justitia et Pax, dossier Klompé.

⁵⁶ H.A.M. Fioler, 'Het grote goed van de dialoog' in: Van der Plas (red.), *Uit de grond* 72.

⁵⁷ Witte-Rang, *Geen recht* 204 noot 241.

⁵⁸ Aanmeldingsformulieren voor de reorganisatie Raptim, HUA, archief Raad van Kerken, doos 167.

⁵⁹ Interview met A.H. van den Heuvel op 11 juni 2004.

⁶⁰ Interview met Rex Brico op 8 september 2004.

⁶¹ Mink van Rijdsdijk, 'Herderin' *Trouw* 3 november 1986.

⁶² HUA, archief Raad van Kerken, doos 288.

⁶³ Ibidem doos 148.

⁶⁴ HTK 1971-1972, 2644.

⁶⁵ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats* 236.

⁶⁶ Brief van de Raad van Kerken aan de Ministerraad van 13 november 1975, NA, archief Klompé, inv.nr. 126.

⁶⁷ HEK 1975-1976, 719.

⁶⁸ Brief van de Interkerkelijke Commissie voor de inrichtingen van Justitie aan de minister van Justitie van 13 december 1978, NA, archief Klompé, inv.nr. 126.

⁶⁹ Brief van de minister van Justitie aan Klompé van 25 januari 1979, ibidem.

⁷⁰ HUA, archief Raad van Kerken, doos 148.

⁷¹ Geciteerd door A.H. van den Heuvel in een interview op 11 juni 2004.

⁷² Zoals geciteerd in: Rimko van der Maar, 'Misdad tegen God. Pax Christi en de oorlog in Vietnam 1965-1973' *Transparant. Orgaan van de Vereniging van Christen-Historici*, jrg. 13 nr. 4 (2002) 12-16, aldaar 15.

⁷³ VARA's radio-actualiteitenprogramma *Dingen van de dag* 6 januari 1973, Instituut voor Beeld en Geluid, HA3165 1/4-inch Band.

⁷⁴ Zoals geciteerd door J.J. ter Laak in een interview op 24 november 2004.

⁷⁵ Zoals geciteerd in *Het Vrije Volk* 20 augustus 1977.

⁷⁶ Brief van de Raad van Kerken aan de SIZ van 11 januari 1973 waarin deze opmerking geciteerd wordt, HUA, archief Raad van Kerken, doos 187.

⁷⁷ Zoals geciteerd in: Van der Maar, 'Misdad tegen God' 16; interview met J.J. ter Laak op 24 november 2004.

⁷⁸ Interview met A.H. van den Heuvel op 11 juni 2004; *Het Binnenhof* 2 april 1982, NA, archief Klompé inv.nr. 184.

⁷⁹ HUA, archief Raad van Kerken, doos 189.

⁸⁰ Ibidem doos 187.

⁸¹ Witte-Rang, *Deen recht* 240. Witte-Rang noemt ook het afwijkende standpunt van Conny Patijn, 'die het niet op de weg van de kerken vond liggen "economische oorlogsverklaringen" af te geven, bovendien betwijfelde dat dergelijke maatregelen effect

zouden hebben'. Patijn was Klompés voorganger als voorzitter van de SIZ. Volgens Ter Laak (interview op 24 november 2004) kwam Patijn uit de rechtervleugel van de PvdA, wilde hij niet veel weten van het IKV en Pax Christi en probeerde hij het politieke spreken van de kerken altijd af te zwakken.

⁸² Ibidem 238; HUA, archief Raad van Kerken, doos 17.

⁸³ Interview met H.C.A. Ernst op 8 juni 2004.

⁸⁴ HUA, archief Raad van Kerken, doos 188.

⁸⁵ H.M. de Lange, in memoriam Marga Klompé, *Tijd en taak. Religieus-socialistisch weekblad* 21 november 1986; *Oecumenisch Bulletin* van de Raad van Kerken, jrg. 1 nr. 9 (december 1986).

⁸⁶ HUA, archief Raad van Kerken, doos 13. Zie verder: Witte-Rang, *Deen recht* 241.

⁸⁷ Zoals geciteerd in de *Leeuwarder Courant* 19 september 1978 uit het officiële verslag dat de Raad van Kerken van deze gesprekken openbaar maakte.

⁸⁸ Zoals geciteerd in *Het Binnenhof* 9 september 1985.

⁸⁹ HUA, archief Raad van Kerken doos 188.

⁹⁰ Brief van de Raad van Kerken aan de werkgroep Vrouw-Kerk-Tweederde Wereld van 14 februari 1980, HUA, archief Raad van Kerken, doos 97; *Leeuwarder Courant* 30 november 1979.

⁹¹ *Kohélet* februari 1985, 19.

⁹² Interview in *Vrede nu* jrg. 2 nr. 1 (maart 1984) 29.

⁹³ Interview met V.M. Scheffers op 14 september 2004.

⁹⁴ Interview met J.P.J. Zijerveld op 14 september 2004.

⁹⁵ Arbeidscontract van april 1972, particuliere collectie Carla de Wit-Lampe.

⁹⁶ Interview met J.J. ter Laak op 24 november 2004.

⁹⁷ Interviews met Carla de Wit-Lampe op 21 januari, 30 maart en 17 september 2004.

⁹⁸ Telefonisch interview met M.J.Th. Martens op 10 oktober 2004.

⁹⁹ Ibidem.

¹⁰⁰ Interview met A.H. van den Heuvel op 11 juni 2004.

¹⁰¹ Zoals geciteerd in *Eiseviers Magazine* 1 oktober 1977.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Zoals geciteerd in: Dion van den Berg (red.), *IKV 1966-2006: veertig jaar mobiliseren voor vrede* (Den Haag 2006) 173.

¹⁰⁵ Zoals geciteerd in *Elseviers Magazine* 1 oktober 1977.

¹⁰⁶ Zoals geciteerd in *Haagse Post* 14 november 1981.

¹⁰⁷ Hugo G. von Meijenfeldt, 'De Rode Generaal' in: Google-zoekterm "de rode generaal" De Rode Generaal VON MEIJENFELDT [gevonden 28 april 2010].

¹⁰⁸ Walter Laqueur, 'Hollanditis: a new stage in European neutralism' *Commentary* 71 (1981), 19-26.

¹⁰⁹ Remco van Diepen, 'Kerngezond met Hollanditis. Nederland en het NAVO-dubbelbesluit, 1979-1986' *Kleio* april/mei 2001, 2-7, aldaar 2, 3.

¹¹⁰ Archief Justitia et Pax, dossier Klompé.

¹¹¹ Interview met P.H.J.J. Terhal op 22 november 2004.

¹¹² HUA, archief Raad van Kerken, doos 148.

¹¹³ Interview met J.J. ter Laak op 24 november 2004.

¹¹⁴ Archief Justitia et Pax, dossier Klompé.

¹¹⁵ Ook in 1969 hadden de bisschoppen 'de oorlog in de ban' gedaan en in januari 1976 hadden zij een verklaring uitgegeven over de bewapeningswedloop en de ontwapening.

¹¹⁶ Zoals geciteerd in: Remco van Diepen, *Hollanditis. Nederland en het kernwapendebat 1977-1987* (Amsterdam 2004) 179.

¹¹⁷ *NRC Handelsblad* 14 juni 1983.

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ IKON-radioprogramma *De andere wereld van zondagmorgen*, datum onbekend, in ieder geval september 1983.

¹²⁰ Ibidem; interview 'Bisschoppen moeten verder gaan dan politici' in: *Algemeen Dagblad* 24 december 1983.

¹²¹ Brief van Annie van de Brug-Röling aan Klompé van 3 oktober 1983, NA, archief Klompé, inv.nr. 164.

¹²² Verbatim, door Klompé niet gecorrigeerd, van het vraaggesprek op 28 februari 1984 met Hilde van Oostrum, NA, archief Klompé, inv.nr. 160.

¹²³ Van Diepen, 'Kerngezond' 7.

¹²⁴ Zoals geciteerd in *NRC Handelsblad* 1 juli 2008.

¹²⁵ Brief van uitgeverij De Horstink aan

Klompé van 23 juni 1983, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

¹²⁶ Brief van Klompé aan uitgeverij De Horstink van 11 juli 1983, in bezit van GM, bestemd voor het KDC.

¹²⁷ Van der Plas (red.), *Uit de grond* 10.

¹²⁸ Klompé, 'Loyale oppositie' in: ibidem 206-212.

¹²⁹ Ibidem 211.

¹³⁰ *Kohélet* februari 1985, 17.

¹³¹ Interview met Michel van der Plas op 8 november 2004.

¹³² Het was overigens vooral zijn vader Piet Kasteel, ex-diplomaat en indertijd wonend in de schaduw van de Sint-Pieter, die officieus de conservatieve Nederlandse katholieken vertegenwoordigde en wiens mening werkelijk serieus genomen werd.

¹³³ Threes van Dijk en Jan Peijnenburg, 'Dit is mijn lichaam' in: Van der Plas (red.), *Uit de grond* 52-66, aldaar 54.

¹³⁴ Telefonisch interview met Rex Brico op 5 februari 2009.

¹³⁵ Interview met Michel van der Plas op 8 november 2004.

¹³⁶ *Andere Tijden* van 3 juni 2003 (gezien op 1 juni 2011).

¹³⁷ *Trouw* 30 januari 1976.

¹³⁸ Hedy d'Ancona e.a. (red.), *Vrouwenlexicon. Tweehonderd jaar emancipatie van A tot Z* (Utrecht 1989) 159-160; *Trouw* van 29 juni 2006. Door Halkes' theologisch hoogleraarschap wordt hier en daar, bijvoorbeeld in het *Vrouwenlexicon* en in het tijdschrift *Opzij* van 26 april 2011, de voor de hand liggende vergissing gemaakt dat Halkes theologie studeerde.

¹³⁹ Persverklaring van C.J.M. Halkes van 11 april 1985, KDC, archief Klompé nr. 179.

¹⁴⁰ Brief van de Unie Nederlandse Katholieke Vrouwenbeweging aan Simonis van 28 maart 1985, ibidem.

¹⁴¹ Persbericht van het Katholiek Vrouwen-gilde van 28 maart 1985, ibidem.

¹⁴² Brief van Justitia et Pax Nederland en Pax Christi Nederland aan Simonis van 2 april 1985, ibidem.

¹⁴³ Verslag van het gesprek tussen Simonis en de vijf voorzitters van de bij de Unie aangesloten vrouwenorganisaties op 4 april 1985, ibidem. Het was dus niet een voorstel van Simonis dat door de vrouwen werd geaccepteerd: vgl. Auwerda, *De kromstaf* 185.

¹⁴⁴ Ibidem; tekst van de gezamenlijke verklaring na het gesprek op 4 april 1985, beide in ibidem.

¹⁴⁵ Persverklaring van C.J.M. Halkes van 11 april 1985, ibidem.

¹⁴⁶ *Her Binnenhof* 12 april en 8 mei 1985.

¹⁴⁷ Brief van Klompé aan het KVD-bestuur van 16 april 1985, KDC, archief Klompé nr. 179.

¹⁴⁸ Brief van KVD-bestuur aan de kringleiders van 25 april 1985, ibidem.

¹⁴⁹ Brief van Klompé aan het KVD-bestuur van 16 april 1985, ibidem.

¹⁵⁰ Brief van Halkes aan het KVD-bestuur van 6 mei 1985, ibidem.

¹⁵¹ Zoals geciteerd in ibidem.

¹⁵² Brief van Klompé aan het KVD-bestuur van 13 mei 1985, ibidem.

¹⁵³ Brief van Halkes aan Klompé van 27 juni 1985, ibidem.

¹⁵⁴ Katholieke hoogleraren, 'Om de intellectuele jeugd' in: Van der Plas (red.), *Uit de grond* 193-199.

¹⁵⁵ Televisieopnamen (KRO) van de manifestatie, Instituut voor Beeld en Geluid, V8961.

¹⁵⁶ Website van Fred Keesen, arbeidspastor, onder de kop 'Acht Mei Beweging 25 jaar geleden gestart' (gezien op 3 juni 2010); interview met V.M. Scheffers op 14 september 2004.

¹⁵⁷ Interview met Hans van Munster op 21 januari 2004.

¹⁵⁸ Zoals geciteerd in: Martijn Blekendaal, 'Ja en amen, meer werd er niet van ons verwacht' in: *Historisch Nieuwsblad* maart 2005, 28-31, aldaar 30-31.

¹⁵⁹ Blekendaal, 'Ja en amen' 31.

¹⁶⁰ Interview met L.M.I.C. Stael-Merkx op 1 april 2004.

¹⁶¹ Achterkant van de omslag van Wies Stael-Merkx, *Geloof in leven. Het verhaal van een katholieke vrijbuiters* (2e druk, Nijmegen 2006).

¹⁶² Stael-Merkx, *Geloof in leven* 173.

¹⁶³ Brief van Halkes aan het KVD-bestuur van 6 mei 1985, KDC, archief Klompé nr. 179.

¹⁶⁴ *Leeuwarder Courant* 9 mei 1986.

¹⁶⁵ Stael-Merkx, *Geloof in leven* 181.

¹⁶⁶ Interview met L.M.I.C. Stael-Merkx op 1 april 2004 en met J.P.J. Zijerveld op 14 september 2004.

¹⁶⁷ Interview met M.A.M. van Lennep-Kernkamp op 7 september 2004 en haar e-mail aan GM van 12 februari 2009.

Hoofdstuk 15

¹ Brief van Klompé aan Daniël J. von Baluseck van 4 maart 1951, NA, archief Klompé, inv.nr. 25.

² Brieven van Klompé aan Yvonne van de Loo-Laane van 14 augustus 1952 en aan Jo Jansen van 2 oktober 1952, NA, archief Klompé, inv.nr. 30.

³ Brief van Klompés secretaresse Alida Koopmans van 8 augustus 1952 aan een vrouw die Klompés hulp had ingeroepen, NA, archief Klompé, inv.nr. 31; *Algemeen Handelsblad* en *De Tijd-Maasbode* 5 september 1961, NA, archief Klompé, inv.nr. 192; Brief van Klompé aan Th.H. Bot, buitengewoon en gevolmachtigd ambassadeur te Otawa, van 13 november 1969, NA, archief Klompé, inv.nr. 65.

⁴ E-mail van Carla de Wit-Lampe aan GM op 20 januari 2009.

⁵ HUA, archief van de Raad van Kerken, doos 18, map Sectie Internationale Zaken.

⁶ E-mail van Carla de Wit-Lampe aan GM op 21 januari 2009.

⁷ Brief van Klompé aan F.J.C.J. Nuyens van 21 februari 1979, KDC, archief Klompé nr. 113.

⁸ Telefonisch interview met Charlot Klompé op 22 januari 2009; brief van Klompé aan de BBK van december 1982, SRKK Utrecht, archief BBK map nr. 20206.

⁹ Interview met Carla de Wit-Lampe op 17 september 2004.

¹⁰ Brief van Klompé aan de BBK van 18 april 1983, SRKK Utrecht, archief BBK map nr. 20206.

¹¹ Interview met Wally van Lanschor op 12 september 1996.

¹² Prentbriefkaart van Hilde, Marga en Charlot Klompé aan de heer en mevrouw De Jong-Kernkamp van 4 juli 1984.

¹³ Brief van Klompé aan Paul Symonds, directeur van het OCIFE van 17 februari 1985, particulier archief P.H.J.J. Terhal.

¹⁴ Prentbriefkaart van Marga en Charlot Klompé aan de heer en mevrouw De Jong-Kernkamp van 7 juni 1985.

¹⁵ Geluidsbanden van het laatste interview

dat Rex Brico met Klompé had kort voor haar dood, KDC, collectie beeld en geluid.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Telefonisch interview met Charlot Klompé op 22 januari 2009.

¹⁸ Brief van Klompé aan de BBK van 15 oktober 1985, SRKK, archief BBK map nr. 20206.

¹⁹ Brief van Klompé aan de BBK van 10 december 1985 en van Simonis aan Klompé van 12 december 1985, SRKK, archief BBK map nr. 20206.

²⁰ Carl Grasveld, vicaris-generaal van de bisschop van Groningen, in *De Bazuin* van 7 november 1986.

²¹ SRKK, archief BBK map nr. 20206 en gedeelte van Klompés archief, in bezit van GM en bestemd voor KDC.

²² Vriendenboek van leden en oud-leden van de BBK, particuliere collectie Charlot Klompé.

²³ Interview met V.M. Scheffers op 14 september 2004.

²⁴ Brief van Klompé aan de leden van de commissie Justitia et Pax van 6 november 1985, particuliere collectie Carla de Wit-Lampe.

²⁵ Interview met Ph.M. Weijenberg-Pot op 31 maart 2004.

²⁶ Brief van Klompé aan de bevriende relaties van Justitia et Pax in het kerkelijk, maatschappelijk en politieke leven van 13 november 1985, particuliere collectie van Carla de Wit-Lampe.

²⁷ Brief van Klompé aan Paul Symonds van 25 november 1985, deel archief Klompé, particuliere collectie P.H.J.J. Terhal.

²⁸ Brief van Paul Symonds aan Klompé van 6 december 1985, idem.

²⁹ Interviews met M.J.C. van den Muijsenbergh-Geurts op 5 november 2004, H.A. van Munster op 21 januari 2004 en V.M. Scheffers op 14 september 2004.

³⁰ Notitie van Klompé voor pastoor Hofstede i.v.m. haar uitvaart, 23 mei 1986, particuliere collectie van Carla de Wit-Lampe.

³¹ Interview met H.J.M. Hofstede op 30 maart 2005.

³² Interview met Charlot Klompé op 24 maart 2005.

³³ Gradus Hendriks, 'Marga Klompé sprak altijd over *ons* werk' *Trefpunt* november

1986; interview met Gradus Hendriks op 6 september 2004.

³⁴ Interview met V.M. Scheffers op 14 september 2004.

³⁵ Interview met Charlot Klompé op 30 maart 2004 en met Carla de Wit-Lampe op 21 januari 2004.

³⁶ Interview met M.A.M. van Lennep-Kernkamp op 9 juni 2004 en haar e-mail aan GM van 2 maart 2009.

³⁷ Interview met Maria Klompé op 27 maart 2007; dergelijke ervaringen in het laatste jaar had ook Maria ter Steeg-van Wayenburg (interview op 17 augustus 2004).

³⁸ Interview met Carla de Wit-Lampe op 17 september 2004.

³⁹ Rex Brico, 'Het geestelijk testament van Marga Klompé' *Elseviers Magazine* 1 november 1986.

⁴⁰ Interview met Carla de Wit op 17 september 2004 en met Janny Gorter op 7 februari 2004.

⁴¹ Getuigschrift van Carla de Wit-Lampe, particuliere collectie Carla de Wit-Lampe.

⁴² Interview met Carla de Wit-Lampe op 16 maart 2005.

⁴³ Charlot in een televisieportret van Marga Klompé op 11 oktober 2006 in de KRO-serie *Profiel*.

⁴⁴ Interview met Charlot Klompé op 24 maart 2005.

⁴⁵ Marga Klompé, 'Het gaat om hier én hiernamaals' in: Okke Jager, Annemarie Grewel e.a., *Hier of hiernamaals?* (Ochtendblad *Trouw*/De Horstink, Amsterdam/Amersfoort 1985) 33-35, aldaar 35.

⁴⁶ Alfrink in *1-2-1 informatiebulletin* uitgaafdeling Pers en Publiciteit Secretariaat R.K. Kerkgenootschap in Nederland, jrg. 14 nr. 20 (1 november 1986) 656.

⁴⁷ G.H. Veringa in idem 677.

⁴⁸ Brief van Ad Langebent (hoofd KRO-televisie) aan E. van Westerloo (programma-leider NOS-DTP) van 30 oktober 1986, KDC, archief KRO nr. 18692.

⁴⁹ Mink van Rijsdijk, 'Herderin' in: *Trouw* 3 november 1986.

⁵⁰ Zoals geciteerd in: Bronkhorst en Crijnen, 'Het onverwoestbare elan'.

⁵¹ Geluidsbanden van het laatste interview dat Rex Brico met Klompé had kort voor haar dood, KDC, collectie beeld en geluid.

Hoofdstuk 16

¹ Interview met Marga Klompé in de *Haagse Post* 14 november 1981.

² Michael A. Genovese, 'Women as National Leaders. What Do We Know?' in: Michael A. Genovese, *Women as National Leaders* (Londen 1993) 211-218, aldaar 215-216.

³ Ribberink, "I don't think" 174, 175.

⁴ Ruth and Simon Henig, *Women and Political Power. Europe since 1945* (Londen en New York: Routledge, 2001) 16.

⁵ Monique Leijenaar, *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988* (Den Haag 1989) 131.

⁶ Blok, 'Weduwen, maagden en virago's' 167.

⁷ Interview met Charlot Klompé op 7 augustus 2008.

⁸ Oscar Laurens Schrover, 'Het vuur van Marga Klompé' *Christen Democratische Verkenningen* 1/92, 30-37, aldaar 35.

⁹ Interview met Klompé in *Haagse Post* 14 november 1981.

¹⁰ De Haan en Duyvendak (red.), *In het hart* 88; Van der Valk, *Van pauperzorg* 5.

¹¹ Ruth and Simon Henig, *Women*, met name hoofdstuk 5.

¹² Blok, 'Weduwen, maagden en virago's' 165.

Bijlage A

Curriculum vitae

Margaretha Albertina Maria (Marga) Klompé

Marga Klompé werd geboren in Arnhem op 16 augustus 1912. Zij overleed in Den Haag op 28 oktober 1986.

Na het eindexamen HBS-b studeerde zij scheikunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht en promoveerde zij in 1941 tot doctor in de wis- en natuurkunde.

1964 doctor honoris causa in de rechten, Universiteit van Leeds (Engeland)

1982 doctor honoris causa in de sociale wetenschappen, Katholieke Hogeschool Tilburg

Functies:

- 1932-1949 lerares aan rooms-katholieke middelbare meisjesscholen in Nijmegen, Ubbergen en Arnhem
- 1943-1953 vicevoorzitter van de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers
- 1945-1948 medeoprichter en hoofdbestuurslid van het Katholiek Vrouwendispuut (KYD)
- 1947-1952 lid van de Nederlandse delegatie bij de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties
- 1948-1956 lid van de Tweede Kamer voor de Katholieke Volkspartij (KVP)
- 1949-1956 lid van de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa
- 1952-1956 lid van de Gemeenschappelijke Vergadering (het parlement) van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)
- 1956-1963 minister van Maatschappelijk Werk
- 1963-1966 lid van de Tweede Kamer voor de Katholieke Volkspartij (KVP)
- 1966-1971 minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM)

- vanaf 1971 minister van Staat
- 1965-1970 internationaal voorzitter van de Fédération Internationale des Instituts de Recherches Sociales et Socio-religieuses (FERES)
- 1967-1977 lid van de Pauselijke Commissie Justitia et Pax
- 1971-1980 voorzitter van de Sectie Internationale Zaken van de Raad van Kerken in Nederland
- 1971-1986 lid van de Beheers- en Beleidskommissie ten dienste van de Bisschoppenkonferentie (Bisschoppelijke Beleidskommissie)
- 1972-1981 voorzitter van de stichting Biowetenschappen en Maatschappij
- 1972-1985 voorzitter van de commissie Justitia et Pax Nederland
- 1974-1982 voorzitter van de Nationale Unesco Commissie
- 1974-1985 lid van de European Ecumenical Commission for Church and Society (EECCS) en voorzitter van de Joint Task Force, een kerkelijk georiënteerde oecumenische werkgroep die onder meer het beleid van de Europese Gemeenschap volgt en wil beïnvloeden op het terrein van de ontwikkelingssamenwerking
- 1977-1985 voorzitter van het Comité d'Orientation van het Office Catholique d'Information sur les Problèmes Européens (OCIPÉ), Straatsburg-Brussel
- 1978-1981 voorzitter van het Comité de Continuité van de nationale commissies Justitia et Pax van Europa
- voorzitter van de Europese Conferentie Justitia et Pax
- 1981-1985 vicevoorzitter van de Sectie Internationale Zaken van de Raad van Kerken in Nederland

Onderscheidingen:

- 1945 Kruis van Verdienste van het Nederlandse Rode Kruis
- 27 juli 1963 Grootofficier in de Orde van Oranje-Nassau
- 17 juli 1971 Grootkruis van de Orde van Oranje-Nassau

Bijlage B*

Kabinetten waarin Marga Klompé zitting had

Kabinet-Drees IV (1956-1958)

Minister-president

W. Drees (PVDΛ)

Vice-minister-president

A.A.M. Struycken (KVP) (29 oktober 1956 – 22 december 1958)

Algemene Zaken

minister: W. Drees (PVDΛ)

Buitenlandse Zaken

minister: J.M.A.H. Luns (KVP)

staatssecretaris: E.H. van der Beugel (PVDΛ) (8 januari 1957 – 22 december 1958)

Justitie

minister: I. Samkalden (PVDΛ)

Binnenlandse Zaken

minister: J.G. Suurhoff (PVDΛ) (13 oktober 1956 – 26 oktober 1956)

* Ontleend aan de website Parlement en Politiek, een initiatief van het *Parlementaire Documentatie Centrum* van de Universiteit Leiden (PDC UL), www.parlement.com.

Binnenlandse Zaken, Bezitsvorming en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie
 minister: J.G. Suurhoff (PVDa) (26 oktober 1956 – 29 oktober 1956)
 minister: A.A.M. Struycken (KVP) (29 oktober 1956 – 22 december 1958)
 staatssecretaris: W.K.N. Schmelzer (KVP) (26 oktober 1956 – 22 december 1958)

Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen
 minister: J.M.L.Th. Cals (KVP)
 staatssecretaris: A. de Waal (KVP) (13 oktober 1956 – 17 maart 1957)
 staatssecretaris: R.G.A. Höppener (KVP) (12 november 1956 – 22 december 1958)

Financiën
 minister: H.J. Hofstra (PVDa)

Oorlog
 minister: C. Staf (CHU)
 staatssecretaris: F.J. Kranenburg (PVDa) (13 oktober 1956 – 1 juni 1958)
 staatssecretaris: M. van Veen (PVDa) (17 oktober 1958 – 22 december 1958)

Marine
 minister: C. Staf (CHU)
 staatssecretaris: H.C.W. Moorman (KVP)

Volkshuisvesting en Bouwnijverheid
 minister: H.B.J. Witte (KVP)

Verkeer en Waterstaat
 minister: J. Algera (ARP) (13 oktober 1956 – 10 oktober 1958)
 minister a.i.: H.B.J. Witte (KVP) (10 oktober 1958 – 1 november 1958)
 minister: J. van Aartsen (ARP) (1 november 1958 – 22 december 1958)

Economische Zaken
 minister: J. Zijlstra (ARP)
 staatssecretaris: G.M.J. Veldkamp (KVP)

Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening
 minister: S.L. Mansholt (PVDa) (13 oktober 1956 – 1 januari 1958)
 minister a.i.: C. Staf (1 januari 1958 – 11 januari 1958)
 minister: A. Vondeling (PVDa) (11 januari 1958 – 22 december 1958)

Sociale Zaken en Volksgezondheid
 minister: J.G. Suurhoff (PVDa)
 staatssecretaris: A.A. van Rhijn (PVDa)

Maatschappelijk Werk
 minister: M.A.M. Klompé (KVP)

Overzeese Rijksdelen

minister a.i.: C. Staf (CHU) (13 oktober 1956 – 16 februari 1957)

Zaken Overzee

minister: G.Ph. Helders (CHU) (16 februari 1957 – 22 december 1958)

Mutaties

In januari 1958 stapt minister Mansholt over naar de Europese Commissie. Zijn partijgenoot, het Tweede Kamerlid Vondeling, volgt hem op. Minister Algera treedt in oktober 1958 vanwege gezondheidsredenen af. Hij wordt opgevolgd door de Haagse wethouder Van Aartsen.

De enige bewindspersoon die om politieke redenen aftreedt, is staatssecretaris Kransenburg van Oorlog. Er is in beide Kamers ernstige kritiek op zijn aanschaffingsbeleid, omdat de Landmacht ondeugdelijke helmen heeft gekocht. Nadat een meerderheid van de Eerste Kamer hem vraagt zich op zijn positie te beraden, treedt hij in juni 1958 af. De Enschedese burgemeester Van Veen volgt hem op.

Kabinet-Beel II (1958-1959)

Minister-president

L.J.M. Beel (KVP)

Vice-minister-president

A.A.M. Struycken (KVP)

Algemene Zaken

minister: L.J.M. Beel (KVP)

Buitenlandse Zaken

minister: J.M.A.H. Luns (KVP)

Justitie

minister a.i.: A.A.M. Struycken (KVP)

Binnenlandse Zaken, Bezitsvorming en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie

minister: A.A.M. Struycken (KVP)

staatssecretaris: W.K.N. Schmelzer (KVP)

Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen

minister: J.M.L.Th. Cals (KVP)

staatssecretaris: R.G.A. Höppener (KVP)

Financiën

minister a.i.: J. Zijlstra (ARP)

Oorlog

minister: C. Staf (CHU)

Marine

minister: C. Staf (CHU)

staatssecretaris: H.C.W. Moorman (KVP)

Volkshuisvesting en Bouwnijverheid

minister: H.B.J. Witte (KVP)

Verkeer en Waterstaat

minister: J. van Aartsen (ARP)

Economische Zaken

minister: J. Zijlstra (ARP)

staatssecretaris: G.M.J. Veldkamp (KVP)

Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening

minister a.i.: C. Staf (CHU)

Sociale Zaken en Volksgezondheid

minister a.i.: L.J.M. Beel (KVP)

Maatschappelijk Werk

minister: M.A.M. Klompe

Zaken Overzee

minister: G.Ph. Helders (CHU)

Kabinet-De Quay (1959-1963)

Minister-president

J.E. de Quay (KVP)

Vice-minister-president

H.A. Korthals (VVD)

Algemene Zaken

minister: J.E. de Quay (KVP)

staatssecretaris: W.K.N. Schmelzer (KVP)

Buitenlandse Zaken

minister: J.M.A.H. Luns (KVP)

staatssecretaris: H.R. van Houten (VVD) (24 augustus 1959 – 24 juli 1963)

Justitie

minister: A.Ch.W. Beerman (CHU)

Binnenlandse Zaken

minister: E.H. Toxopeus (vvd)

staatssecretaris: Th.H. Bot (kvp) (23 november 1959 – 24 juli 1963)

Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen

minister: J.M.L.Th. Cals (kvp)

staatssecretaris: Y. Scholten (chu) (16 juni 1959 – 24 juli 1963)

staatssecretaris: G.C. Stubenrouch (kvp) (16 juni 1959 – 22 april 1962)

staatssecretaris: H.H. Janssen (kvp) (1 juni 1962 – 24 juli 1963)

Financiën

minister: J. Zijlstra (arp)

staatssecretaris: W.H. van den Berge (partijloos) (27 mei 1959 – 24 juli 1963)

Defensie

minister: S.J. van den Bergh (vvd) (19 mei 1959 – 1 augustus 1959)

minister a.i.: J.E. de Quay (kvp) (1 augustus 1959 – 4 september 1959)

minister: S.H. Visser (vvd) (4 september 1959 – 24 juli 1963)

staatssecretaris: M.R.H. Calmeyer (chu) (19 juni 1959 – 24 juli 1963)

staatssecretaris: P.J.S. de Jong (kvp) (25 juni 1959 – 24 juli 1963)

Volkshuisvesting en Bouwnijverheid

minister: J. van Aartsen (arp)

Verkeer en Waterstaat

minister: H.A. Korthals (vvd)

staatssecretaris: E.G. Stijkel (vvd) (15 oktober 1959 – 24 juli 1963)

Economische Zaken

minister: J.W. de Pous (chu)

staatssecretaris: G.M.J. Veldkamp (kvp) (19 mei 1959 – 17 juli 1961)

staatssecretaris: F.J.W. Gijzels (kvp) (14 september 1961 – 24 juli 1963)

Landbouw en Visserij

minister: V.G.M. Marijnen (kvp)

Sociale Zaken en Volksgezondheid

minister: Ch.J.M.A. van Rooy (kvp) (19 mei 1959 – 3 juli 1961)

minister a.i.: V.G.M. Marijnen (kvp) (3 juli 1961 – 17 juli 1961)

minister: G.M.J. Veldkamp (kvp) (17 juli 1961 – 24 juli 1963)

staatssecretaris: B. Roolvink (arp) (15 juni 1959 – 24 juli 1963)

Maatschappelijk Werk

minister: M.A.M. Klompé

belast met coördinatie van aangelegenheden Suriname en de Nederlandse Antillen betreffend en met de zorg voor aan Suriname en de Nederlandse Antillen te verlenen hulp en bijstand

minister: H.A. Korthals (vvd) (1 september 1959 – 24 juli 1963)

Zaken Overzee

minister a.i.: H.A. Korthals (vvd) (19 mei 1959 – 1 september 1959)

Mutaties

Al enkele maanden na het aantreden van het kabinet treedt minister Van den Bergh af als minister van Defensie, wegens "particuliere redenen". Van den Bergh heeft een relatie met een Amerikaanse vrouw, die in een scheidingsprocedure verwickeld is. Hij zou bovendien hebben meegewerkt aan het onttrekken van de kinderen van de vrouw aan het gezag van de vader. Zijn opvolger Visser is afkomstig uit de kring van de liberale werkgevers, waarvan hij secretaris was.

In juli 1961 treedt minister Van Rooy van Sociale Zaken af. Zijn optreden bij de behandeling van de Kinderbijslagwet is uitgelopen op een mislukking. Het wetsvoorstel dreigt te sneuvelen. Ook de 'eigen' kvp-fractie moet constateren dat Van Rooy een te zwakke minister is. Zijn opvolger staatssecretaris Veldkamp (kvp) van Economische Zaken blijkt een veel krachtadiger persoon.

Kabinet-Zijlstra (1966-1967)

Minister-president

J. Zijlstra (arp)

Vice-minister-president

B.W. Biesheuvel (arp)

J.E. de Quay (kvp)

Algemene Zaken

minister: J. Zijlstra (arp)

Buitenlandse Zaken

minister: J.M.A.H. Luns (kvp)

staatssecretaris: L. de Block (kvp)

Justitie

minister: A.A.M. Struycken (kvp)

Binnenlandse Zaken

minister: P.J. Verdam (arp)

Onderwijs en Wetenschappen

minister: I.A. Diepenhorst (arp)

staatssecretaris: J.H. Grosheide (arp)

Financiën

minister: J. Zijlstra (ARP)

Defensie

minister: P.J.S. de Jong (KVP)

staatssecretaris: A. van Es (ARP)

staatssecretaris: H. Schaper (partijloos)

staatssecretaris: G.H.J.M. Peijnenburg (partijloos)

Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening

minister: H.B.J. Witte (KVP)

Verkeer en Waterstaat

minister: J.E. de Quay (KVP)

staatssecretaris: L. de Block (KVP)

Economische Zaken

minister: J.A. Bakker (ARP)

staatssecretaris: L.J.M. van Son (KVP) (28 november 1966 – 5 april 1967)

Landbouw en Visserij

minister: B.W. Biesheuvel (ARP)

Sociale Zaken en Volksgezondheid

minister: G.M.J. Veldkamp (KVP)

staatssecretaris: J.F.G.M. de Meijer (KVP)

staatssecretaris: A.J.H. Bartels (KVP)

Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk

minister: M.A.M. Klompé (KVP)

Belast met coördinatie van aangelegenheden Suriname en de Nederlandse Antillen betreffend en met de zorg voor aan Suriname en de Nederlandse Antillen te verlenen hulp en bijstand

minister: B.W. Biesheuvel (ARP)

Zonder portefeuille

minister voor Hulp aan Ontwikkelingslanden: Th.H. Bot (KVP)

Kabinet-De Jong (1967-1971)

Minister-president

P.J.S. de Jong (KVP)

Vice-minister-president

H.J. Witteveen (VVD)

J.A. Bakker (ARP)

Algemene Zaken

minister: P.J.S. de Jong (KVP)

Buitenlandse Zaken

minister: J.M.A.H. Luns (KVP)

staatssecretaris: H.J. de Koster (VVD) (12 juni 1967 – 6 juli 1971)

Justitie

minister: C.H.F. Polak (VVD)

staatssecretaris: K. Wiersma (VVD) (20 april 1970 – 6 juli 1971)

Binnenlandse Zaken

minister: H.K.J. Beernink (CHU)

staatssecretaris: Ch. van Veen (CHU) (10 mei 1967 – 6 juli 1971)

Onderwijs en Wetenschappen

minister: G.H. Veringa (KVP)

staatssecretaris: J.H. Grosheide (ARP)

Financiën

minister: H.J. Witteveen (VVD)

staatssecretaris: F.H.M. Grapperhaus (KVP) (10 mei 1967 – 6 juli 1971)

Defensie

minister: W. den Toom (VVD)

staatssecretaris: A. van Es (ARP) (5 april 1967 – 6 juli 1971)

staatssecretaris: J.C.E. Haex (CHU) (18 april 1967 – 6 juli 1971)

staatssecretaris: A.E.M. Duynstee (KVP) (28 april 1967 – 6 juli 1971)

Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening

minister: W.F. Schut (ARP)

Verkeer en Waterstaat

minister: J.A. Bakker (ARP)

staatssecretaris: M.J. Keyzer (VVD) (18 april 1967 – 6 juli 1971)

Economische Zaken

minister: L. de Block (KVP) (5 april 1967 – 7 januari 1970)

minister a.i.: P.J.S. de Jong (KVP) (7 januari 1970 – 14 januari 1970)

minister: R.J. Nelissen (KVP) (14 januari 1970 – 6 juli 1971)

staatssecretaris: L.J.M. van Son (KVP) (18 april 1967 – 6 juli 1971)

Landbouw en Visserij

minister: P.J. Lardinois (KVP)

Sociale Zaken en Volksgezondheid

minister: B. Roolvink (ARP)

staatssecretaris: R.J.H. Kruisinga (CHU) (18 april 1967 – 6 juli 1971)

Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk

minister: M.A.M. Klompé (KVP)

staatssecretaris: H.J. van de Poel (KVP) (29 mei 1967 – 6 juli 1971)

Belast met coördinatie van aangelegenheden Suriname en de Nederlandse Antillen betreffend en met de zorg voor aan Suriname en de Nederlandse Antillen te verlenen hulp en bijstand

minister: J.A. Bakker (ARP)

Zonder portefeuille

minister voor hulp aan ontwikkelingslanden: B.J. Udink (CHU)

Mutatie

De enige minister die aftreedt, is De Block van Economische Zaken. Formele reden is dat hij vindt dat het kabinet krachtiger moet optreden tegen de stijging van lonen in de metaalsector. De overige ministers volgen hem hierin niet. Informeel speelt mee dat hij veel gezag heeft verspeeld. Na de invoering van de btw per 1 januari 1969 heeft hij namelijk lang geaarzeld om op te treden tegen de prijsstijgingen die hiervan het gevolg waren, en daarop is veel kritiek gekomen. Het Tweede Kamerlid voor de KVP Nelissen volgt De Block op.

Bijlage C

Geïnterviewde personen en hun functies voor zover relevant voor hun contact met Marga Klompé

- Aantjes, W. (ARP), van 1959 tot 1978 lid van de Tweede Kamer. Telefonisch interview 6 december 2004.
- Andriessen, F.H.J.J. (KVP, CDA), van 1967 tot 1977 lid van de Tweede Kamer. Interview 7 juni 2004.
- Andriessen-ten Holter, C.M.A.C., echtgenote van F.H.J.J. Andriessen. Telefonisch interview 2 juli 2004.
- Bentham, P.C.M. van, van 1969 tot 1977 werkzaam voor de ministerraad. Interview 10 juni 2004.
- Bode, H.A., vanaf 1972 hoofdbestuurder van het NKV, vanaf 1979 vicevoorzitter van het NKV (dat in 1982 samen met het NVV de FNV vormde). Interview 3 mei 2004.
- Boendermaker-Smit, M.M., na de oorlog medewerker van de UVV en Klompé's secretaresse. Klompé en zij hielden altijd contact. Interview 19 april 2004.
- Brico, R., eind jaren zestig chef cultuur bij *Elsevier*, van 1971 tot 1990 redacteur Geestelijk Leven bij *Elsevier*. Interview 8 september 2004.
- Cals, M.J.M. (petekind van Klompé) en M.G. (Pieters-), dochters van J.M.L.Th. Cals en G.C. Cals-van der Heijden. Interview 17 september 2004.
- Cornelissen-Vlek, M.J.C., secretaresse van Klompé op het departement van Maatschappelijk Werk van 1959 tot 1963 en op het departement van CRM van 1967 tot 1969. Interview 29 maart 2004.
- Driel, J.M.C. van, vanaf 1950 bij het Katholiek Vrouwendispuut, van 1970-1978 lid van de Gedeputeerde Staten van Gelderland. Interview 7 april 2004.
- Duynstee, A.E.M. (KVP), van 1956 tot 1967 lid van de Tweede Kamer en van 1967 tot 1971 staatssecretaris. Telefonisch interview 27 januari 2010.

- Ernst, H.C.A., van 1967 tot 1992 bisschop van Breda; in 1976 volgde hij Alfrink op als voorzitter van Pax Christi Nederland. Interview 8 juni 2004.
- Ferrier, J.H.E., minister van Algemene Zaken en Binnenlandse Zaken, minister-president van Suriname van 1955 tot 1958, gouverneur van Suriname van 1968 tot 1975, president van de Republiek Suriname van 1975 tot 1983. Interview 13 juni 2004.
- Ferrier, J.M., dochter van J.H.E. Ferrier, maakte Klompé in haar jeugd mee als deze een bezoek bracht aan Suriname. Interview 13 juni 2004.
- Frijns, M.M.H., Vrouwe van Bethanië, lid werkgroep voor mensenrechten in de siz van de Raad van Kerken. Interview 10 juni 2004.
- Gardeniers-Berendsen, M.H.M.F. (kvp, cda), lid van de Tweede Kamer van 1971 tot 1977, minister van CRM van 1977 tot 1981, minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne van 1981 tot 1982, lid van de Tweede Kamer van 1982 tot 1983, lid Raad van State van 1983 tot 1995. Interview 1 september 2004 en telefonisch 25 september 2006.
- Gennip, J.J.A.M. van (kvp, cda), van 1967 tot 1976 directeur Centraal Missie Commissariaat, belast met de belangenbehartiging van 8000 Nederlandse missionarissen; actief in Pax Christi Nederland en de nationale commissie Justitia et Pax. Interview 16 september 2004.
- Gorter, J., van 1971 tot 1986 hulp in de huishouding van Marga Klompé. Interview 7 februari 2004.
- Halkes, C.J.M., van 1962 tot 1967 presidente van het Katholiek Vrouwendispuut. Vanaf 1970 universitair docent theologie en vanaf 1983 hoogleraar feministische theologie. Interview 19 augustus 2004.
- Hendriks, G., van 1952 tot 1965 hoofd Onderzoek en Maatschappelijk Opbouwwerk van het departement van Maatschappelijk Werk, van 1965 tot 1983 directeur-generaal Maatschappelijke Ontwikkeling van het departement van CRM, later wvc. Interviews 4 juni en 6 september 2004.
- Heuvel, A.H. van den, van 1972 tot 1980 secretaris-generaal van de Nederlandse Hervormde Kerk; in 1980 volgde hij Marga Klompé op als voorzitter van de Sectie Internationale Zaken van de Raad van Kerken. Interview 11 juni 2004.
- Hofstede, H.J.M., vanaf 1979 pastoor van de Heilige Jacobus de Meerdere aan de Parkstraat in Den Haag, de parochie van Klompé; bereidde met Klompé en anderen haar uitvaart voor en had hiervan de leiding. Interview 30 maart 2005.
- Hooijman-Janssen, E.A.J.M., in Arnhem tijdens haar middelbareschooltijd lid van een van de meisjesclubs van Marga Klompé. Interview 2 september 2004.
- Jong, P.J.S. de (kvp, cda), van 1959 tot 1963 staatssecretaris van Defensie, van 1963 tot 1967 minister van Defensie, van 1967 tot 1971 minister-president en minister van Algemene Zaken. Interview 31 augustus 2004.
- Kaandorp, G.A., vanaf najaar 1975 secretaris van het LPO en van de BBK. Interview 7 juni 2004.
- Kernkamp, M.A.M., zie: Lennep-Kernkamp, M.A.M. van
- Kleisterlee jr., C.F. (kvp, cda), van 1956 tot 1979 lid van de Tweede Kamer. Telefonisch interview 10 maart 2010.
- Klompé, Ch.M.A., jongste zuster van Marga Klompé. Interviews 3 september 2003, 20 januari 2004, 30 maart 2004, 13 september 2004, 24 maart 2005, telefonisch 22 januari 2009.

- Klompé, M.H., dochter van Frans, de broer van Marga Klompé. Interview 27 maart 2007.
- Klompé-Wiessing, C.M., echtgenote van Frans, de broer van Marga Klompé. Interview 13 november 2003.
- Kroese-Onstenk, G., in de jaren veertig leerlinge van Marga Klompé op Mater Dei te Nijmegen. Telefonisch interview 13 augustus 2004.
- Laak, J.J. ter, van 1968 tot 1974 secretaris van het Interkerkelijk Vredesberaad en adjunct-secretaris van Pax Christi, van 1983 tot 1996 algemeen secretaris van Pax Christi. Interviews 15 september en 24 november 2004.
- Lanschot, W.M.W. van, goede vriendin van Klompé, nam in 1946 het initiatief tot de oprichting (samen met Klompé) van het Katholiek Vrouwendispuut. Eerste vrouw in het KVP-bestuur (1947). Interview 12 september 1996.
- Lennep-Kernkamp, M.A.M. (Marguerite Anne Monique, roepnaam Marga) van, petekind van Marga Klompé. Heeft altijd een heel persoonlijke en liefdevolle relatie met tante Marga gehad. Interviews 9 juni, 7 september en 12 november 2004.
- Martens, M.J.Th., een halfjaar lang, tot eind 1980, lid van de Sectie Internationale Zaken van de Raad van Kerken toen Klompé er voorzitter was. Telefonisch interview 10 oktober 2004.
- Meijers, S., alias kapper Gregor, kapper van Klompé. Interview 13 september 2004.
- Meulenbroek, B.A., van 1975 tot 1983 secretaris van de Nederlandse commissie Justitia et Pax. Interview 29 maart 2004.
- Molenaar, J.H.C., Europa-deskundige, in 1946 oprichter van de International Union of Socialist Youth (IUSY) en oud-voorzitter van de Europese Beweging Nederland. Interview 18 maart 2005.
- Muijsenbergh-Geurts, M.J.C. van den, leerde Marga Klompé kort na de oorlog kennen, toen zij in Leiden studeerde. Later – in ieder geval in de jaren zestig – was zij hoofdbestuurslid van het Katholiek Vrouwendispuut. Interview 5 november 2004.
- Muller-Mulder, J., schoondochter van Toon Muller, de vroegere zakenpartner en vriend van Jan Klompé, de vader van Marga Klompé. Interview 2 september 2004.
- Munster, H.A. van, van 1970 tot 1981 vicaris-generaal van het aartsbisdom Utrecht en, evenals Marga Klompé, lid van de BBK, van 1980 tot 1991 secretaris-generaal van de Nederlandse Bisschoppenconferentie; was verder voorzitter van de Bisschoppelijke Commissie Justitia et Pax, van de vereniging Franciscaanse Samenwerking en van de Katholieke Bijbelstichting.
- Muskens, M.P.M., van 1978-1994 rector van het Nederlands College in Rome, van 1994 tot 2007 bisschop van Breda. Interview 7 oktober 2008.
- Naber-ten Berge, M.A.M., leerlinge van de RK HBS in Arnhem en tijdens de oorlog lid van de door Marga Klompé geleide meisjesclub; ging na haar eindexamen, dankzij bemiddeling van Klompé, naar Mater Dei en hield altijd contact met Klompé. Interview 13 januari 2004.
- Nelissen, R.J. (KVP, CDA), van 1963 tot 1970 lid van de Tweede Kamer, van 1970 tot 1971 minister van Economische Zaken. Telefonisch interview 10 maart 2010.
- Notenboom, H.A.C.M. (KVP, CDA), van 1963 tot 1979 lid van de Tweede Kamer, vanaf 1 oktober 1966 de eerste financiële woordvoerder van de KVP-fractie. Interview 3 februari 2010.

- Offermans, J.A., van 1981 tot 1986 lid van de BKK. Interview 23 januari 2004.
- Petit-Voss, E.M.M., woonde om de hoek van de Sweerts de Landasstraat, waar het gezin Klompé woonde; leerlinge van de RK HBS in Arnhem en tijdens de oorlog lid van de door Klompé geleide meisjesclub. Interview 16 september 2004.
- Pietersen, L.M., had als politiek secretaris van het KVP-kiesdistrict Amsterdam wel eens contact met Klompé. Interview 8 september 2005 door Femke Mostert.
- Plas, Michel van der, schrijver, dichter, vertaler en journalist. Interview 8 november 2004.
- Pop-Mes, V.A.M., leerlinge van Klompé; deed in de oorlog eindexamen aan Mater Dei. Interview 21 april 2004.
- Raupp, J.V.W., Vrouwe van Bethanië, leerde Marga Klompé kennen bij de katholieke studentenvereniging Veritas toen zij tussen 1930 en 1936 in Utrecht studeerde. Interview 5 juni 2004.
- Schaik, A.H.M. van, historicus en publicist; onder meer biograaf van kardinaal Alfrink. Interviews 16 november 2004 en 28 januari 2009. Verscheidene telefoongesprekken en e-mails.
- Scheffers, V.M., vanaf september 1983 secretaris van Justitia et Pax, de eerste jaren met Klompé als voorzitter. Interview 14 september 2004.
- Schmelzer, W.K.N. (KVP, CDA), van 1956 tot 1959 staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, Bezitsvorming en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisaties, van 1959 tot 1963 staatssecretaris van Algemene Zaken, van 1963 tot 1971 voorzitter van de KVP-fractie in de Tweede Kamer, van 1971 tot 1973 minister van Buitenlandse Zaken. Interview 1 september 2004.
- Schoemaker-Klompé, M.Th., dochter van Herman Klompé, broer van Marga's vader. Interview 21 april en 16 augustus 2004.
- Simonis, A.J., van 1971 tot 1983 bisschop van Rotterdam, van 1983 tot 2007 aartsbisschop van Utrecht, vanaf 1985 kardinaal. Interview 9 juni 2004.
- Spitzen, H.J.J., werkte als ambtenaar twintig jaar op het departement van OKW en bijna twintig jaar op CRM. Interview 31 maart 2004.
- Stael-Merkx, L.M.I.C., lid van de door Klompé geleide club van meisjes die op de RK HBS in Arnhem zaten. Kreeg vanaf 1980 weer contact met Klompé. Interview 1 april 2004.
- Steggerda, J.J., emeritus hoogleraar algemene en anorganische chemie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, goed bekend met het werk van H.R. Kruyt en de context waarin Klompé aan haar promotieonderzoek werkte. Zond hierover een e-mail aan Anneke Linders op 13 januari 2005.
- Terhal, P.H.J.J., leerling van de econoom Jan Tinbergen, leerde Klompé kennen in de tweede helft van de jaren zeventig en werd, door haar aangezocht, lid van de Sectie Internationale Zaken van de Raad van Kerken.
- Steege, L.J.M. ter, en M.H.A. ter Steege-van Wayenburg hebben Klompé goed leren kennen. Louis ter Steege voornamelijk van 1960 tot 1975 als lid van het dagelijks bestuur van Pax Christi Nederland en van 1968 tot 1972 als secretaris van de Nederlandse Bisschoppenconferentie. Maria ter Steege als tiener al, daarna van 1974 tot 1986 als medewerker van het KRO-omroepbestuur en in 1979 als oprichter van Vrouwen voor Vrede. Interview met beiden 17 augustus 2004.

- Vaessen, H., in 1959 de opvolger van Toon Ramselaar als aalmoezenier bij de Fédération Mondiale de la Jeunesse Féminine Catholique. Interview 15 maart 2005.
- Voorst tot Voorst, C.M. van, woonde bij het gezin Klompé van herfst 1943 tot juli 1944, toen zij eindexamen gedaan had. Na de oorlog had zij weer – tot de dood van Klompé – regelmatig contact met haar; ze heeft eens vijf of zes weken bij Klompé gelogd. Interviews 1 en 19 november 2004.
- Weijnenborg-Pot, Ph.M., kende Marga Klompé via het Katholiek Vrouwendispuut en was van 1985 tot 1987 Klompés opvolgster als voorzitter van Justitia et Pax. Interview 31 maart 2004.
- Wellen-van Haaren, A.M.T., leerlinge van Klompé op Mater Dei en lid van de schoolclub waarin Klompé actief was. Deed in 1943 eindexamen. Interview 17 februari 2004.
- Westendorp, A.Th., van 1954 tot 1966 parlementair journalist bij *Het Parool* en van 1966 tot 1981 directeur en voorlichter bij de hoofdafdeling Voorlichting, Documentatie en Bibliotheek van CRM. Interview 10 september 2004.
- Wit-Lampe, C.J.M. de, van 1972 tot 1986 secretaresse van Klompé en bouwde in die jaren een goede persoonlijke relatie met haar op en ook met haar zuster Charlot. Met Charlot is zij nog altijd goed bevriend. Interviews 21 januari, 30 maart en 17 september 2004, 16 maart 2005. e-mails aan GM.
- Zijerveld, J.P.J., secretaris van de Sectie Internationale Zaken toen Marga Klompé daarvan voorzitter was; werkte ongeveer zeven jaar met haar samen. Interview 14 september 2004.

Afkortingén

ABW	Algemene Bijstandswet
AKU	Algemene Kunstzijde Unie
AOW	Algemene Ouderdomswet
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
AVRO	Algemeene Vereeniging Radio Omroep
BBK	Beleidsadviescommissie van de Bisschoppenkonferentie of Bisschoppelijke Beleidskommissie
BBK	Beroepsvereniging van Beeldende Kunstenaars
BKR	Beeldende Kunstenaarsregeling
BPRMS	Badan Perwakilan Rajat Maluku Selatan (vertegenwoordigend orgaan van het Zuid-Molukse volk)
BWN	Biografisch Woordenboek van Nederland
BWSA	Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeiders- beweging in Nederland
CAB	College van Advies en Bijstand (voor de arbeid in de gezinsoorden en internaten)
CAZ	Commissariaat van Ambonezenzorg
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CCKP	Centraal Comité van Kerkelijk en Particulier initiatief
CDA	Christen-Democratisch Appèl
CHU	Christelijk-Historische Unie
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond

CPG	Centrum voor Parlementaire Geschiedenis
CPN	Communistische Partij van Nederland
CPNB	Commissie Collectieve Propaganda voor het Nederlandse Boek
CRM	Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk
CVVAV	Comité tot Verdediging van de Vrijheid van Arbeid voor de Vrouw
D'66	Democraten '66
DBNL	Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren
EDG	Europese Defensiegemeenschap
EEG	Europese Economische Gemeenschap
EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
EU	Europese Unie
EVRM	Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden
FNV	Federatie Nederlandse Vakbeweging
GV	Gemeenschappelijke Vergadering (van de EGKS)
HA	Hoge Autoriteit (van de EGKS)
HB	Hoofdbestuur
HBS	Hogere Burgerschool (middelbare school)
HDO	Hilversumsche Draadloze Omroep
HEK	Handelingen Eerste Kamer
HTK	Handelingen Tweede Kamer
HUA	Het Utrechts Archief
IC	Interdepartementale Commissie voor Hongaarse Vluchtelingen
IFUW	International Federation of University Women
IKV	Interkerkelijk Vredesberaad
KAB	Katholieke Arbeidersbeweging
KDC	Katholiek Documentatiecentrum
KMA	Koninklijke Militaire Academie
KNP	Katholieke Nationale Partij
KRI	Katholieke Raad voor Israël
KRO	Katholieke Radio Omroep
KVD	Katholiek Vrouwendispuut
KVP	Katholieke Volkspartij
KVV	Korps Vrouwelijke Vrijwilligers
KWG	Katholieke Werkgemeenschap (in de PVDA)
LPO	Landelijk Pastoraal Overleg
LPR	Landelijke Pastorale Raad
MMS	Middelbare Meisjesschool
MR	Ministerraad
MW	Maatschappelijk Werk
NA	Nationaal Archief
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NBG	Nederlands Bijbelgenootschap

NCRV	Nederlandsche Christelijke Radio Vereniging
ngo	niet-gouvernementele organisatie
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, thans: NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies
NKV	Nederlands Katholiek Vakverbond
NOS	Nederlandse Omroep Stichting
<i>NRC</i>	<i>Nieuwe Rotterdams(ch)e Courant</i>
NRU	Nederlandse Radio Unie
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NTS	Nederlandse Televisie Stichting
NVB	Nederlandse Volksbeweging
NVC	Nederlandse Vrouwen Comité
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
OCIFE	Office Catholique d'Information sur les Problèmes Européens
OIC	Organisations Internationales Catholiques
OKW	Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen
PB	Partijbestuur
PBNA	Polytechnisch Bureau Nederland te Arnhem
PBO	Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie
PIP	Platform Initiatieven Pausbezoek
PPR	Politieke Partij Radikalen
PSP	Pacifistisch-Socialistische Partij
PVDA	Partij van de Arbeid
REM	Reclame Exploitatie Maatschappij
RK	Rooms-Katholiek
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
RMS	Republiek Maluku Selatan (Republiek der Zuid-Molukken)
RTC	Rondetafelconferentie
RV	Raadgevende Vergadering (van de Raad van Europa)
RVD	Rijksvoorlichtingsdienst
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiders Partij
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
SIZ	Sectie Internationale Zaken (van de Raad van Kerken)
SRKK	Secretariaat van het Rooms-Katholiek Kerkgenootschap in Nederland
STER	Stichting Ether Reclame
SVB	Studenten Vakbeweging
TBM	Tijdelijke Bijstandsregeling voor Mindervaliden
Teleac	Televisie Academie
TROS	Televisie Radio Omroep Stichting
UMOFC	Union Mondiale des Organisations Féminines Catholiques
Unesco	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNO	United Nations Organization
UVSV	Utrechtsche Vrouwelijke Studenten Vereniging

UVV	Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers
VARA	Vereeniging van Arbeiders Radio Amateurs
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
VN	Verenigde Naties (= UNO)
VNG	Vereniging van Nederlandse Gemeenten
VPRO	Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep
VVAO	Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
VVH	Vrouwelijke Vrijwilligers Hulp
VVVGs	Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap, kortweg: Vrouwenbelangen
WUB	Wet Universitaire Bestuurshervorming
WVC	Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur
WVS	Women's Voluntary Services
YMCA	Young Men's Christian Association

Bronnen

Ongepubliceerde bronnen

Archieven

Amsterdam

Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, voorheen Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV):

Korps Vrouwelijke Vrijwilligers (kvv), later Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers (uvv); Nederlands Vrouwen Comité (nvc); Katholiek Vrouwendispuut (kvd); Comité ter Verdediging van de Vrijheid van Arbeid van de Vrouw (cvvav); Vrouwenbelangen

Gemeentearchief (tegenwoordig *Stadsarchief*) Amsterdam:

Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers (uvv); Het Atoom

Arnhem

Gelders Archief:

Kamer van Koophandel en Fabrieken; archief 1037 M(ilitair) G(ezag)

Den Bosch

Brabants Historisch Informatie Centrum:

archief De Quay

Den Haag

Archief Justitia et Pax:

dossier Klompé

Archief Landelijk Bureau Nederlandse Rode Kruis afd. Arnhem:
verslagen van de afdeling Arnhem en de kolonne van de afdeling Arnhem
Buitenlandse Zaken:

726.1

Nationaal Archief:

M.A.M. Klompé; C.P.M. Romme; Ch. W. I. Wittewaall van Stoetwegen; minister-
raad; ministerie van Maatschappelijk Werk; Commissariaat van Ambonezenzorg
(CAZ); H.A.C.M. Notenboom; Kabinet der Koningin

Florence

Historical Archives of the European Union in het *European University Institute*:
Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS)

Keulen

Historisches Archiv der Stadt Köln:

Greven's Adressbücher 1828-1973 (Keulen)

Koblenz

Stadtarchiv Koblenz

Adressbuch der Stadt Coblenz 1886, 1894-1895, 1899

Familienblatt Wilhelm Verdang

Nijmegen

Gemeentearchief Nijmegen:

Mater Dei

Katholiek Documentatie Centrum (KDC):

M.A.M. Klompé; KVP; J.M.L.Th. Cals; KRO

Straatsburg

Raad van Europa

Trier

Bistumsarchiv Trier:

de parochie Skt. Kastor in Koblenz

Utrecht

Centrale Archiefbewaarplaats Universiteit Utrecht:

examenboek

Het Utrechts Archief:

Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding; Raad van Kerken
Secretariaat van het Rooms-Katholieke Kerkgenootschap in Nederland (SRKK):

BBK

Particuliere collecties

Ch.M.A. Klompé, Tilburg

M.A.M. van Lennep-Kernkamp, Wassenaar

G.J. Mostert, Amsterdam. Bestemd voor het KDC, Nijmegen

J. Muller-Mulder, Arnhem
 M.A.M. Naber-ten Berge, Nijmegen
 P.H.J.J. Terhal, Voorschoten
 C.J.M. de Wit-Lampe, Den Haag

Audiovisuele bronnen

- Actualiteitenprogramma *Dingen van de dag* VARA-radio op 6 januari 1973, Instituut voor Beeld en Geluid, HA3165 ¼-inch band
- Actualiteitenprogramma *Echo* KRO-radio op 11 februari 1972 en 21 december 1975
- Actualiteitenprogramma *Hier en Nu* NCRV-radio op 1 februari 1972
- Actualiteitenprogramma *Kruispunt* KRO-radio op 3 maart 1981
- Actualiteitenprogramma *Brandpunt* KRO-tv op 8 juli 1983
- Radiojournaal* AVRO op 21 december 1975
- Allemaal theater* AVRO-tv, afl. 7 ('Allemaal samen') op 8 september 2004
- 'Djinn', portret van een bekende Nederlander, KRO-radio op 11 maart 1967, Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum, HA7795
- De andere wereld van zondagmorgen* IKON-radio datum onbekend, in ieder geval aan het eind van de Vredesweek, september 1983
- Jaaroverzicht televisiejournaal 1956, Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum, Docid 302878, V3392 (VHS)
- Kamerdebatten Omroepwet: www.geheugenvannederland.nl, zoekterm 'klompé' Samenvattingen Kamerdebatten Omroepwet, resp. Samenvattingen Kamerdebatten Omroepwet -kopie- (gezien op 1 februari 2011).
- Kruispunt* KRO-tv op 27 februari 1972
- Spreekuur* KRO-radio op 24 maart 1978
- Dossier* KRO-radio op 27 november 1986, Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum, VA3528
- Profiel: mejuffrouw Marga Klompé* KRO-tv op 11 oktober 2006
- Marga Klompé* tv-film van Hilde van Oostrum, KRO-tv op 6 mei 1984; verbatim, door Klompé niet gecorrigeerd, van het vraaggesprek op 28 februari 1984 met Hilde van Oostrum, NA, archief M.A.M. Klompé, inv.nr. 160
- Nacht van Schmelzer, videobeelden van de televisieopnamen op: www.geheugenvannederland.nl, zoekterm: schmelzer (gezien op 1 februari 2011)
- Ander Nieuws* NCRV-tv op 11 april 1972
- Polygoon filmjournaal, Hollands Nieuws op 13 februari 1964. www.geschiedenis.vpro.nl/dossiers/24815740/ AudioVideo Verloving van Don Carlos en prinses Irene (gezien op 1 februari 2011)
- Radio-interview op 19 oktober 1956, Beeld en Geluid, HA 630
- Acht Mei manifestatie 1985, KRO-tv, Instituut voor Beeld en Geluid, videonr. V8961
- Andere Tijden* NPS/VPRO-tv, afleveringen van 30 april 2000, 12 oktober 2000, 5 maart 2002, 3 juni 2003, 31 mei 2005, 16 augustus 2005, 20 september 2007, zoekterm: 'andere tijden' [+ datum uitzending] [onderwerp, bijvoorbeeld De zaak Irene]
- Verkiezingsdebat 8 februari 1967, Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum, VHS: V66466

Interviews

zie Bijlage C

Gepubliceerde bronnen

Brochures, pamfletten, rapporten e.d.

Ambonezen in Nederland Rapport van de commissie ingesteld bij besluit van de minister van Maatschappelijk Werk dd. 24 september 1957 (Den Haag 1959)

Bardoel, Jo L.H. en Renso H. van Bergen, *In alle openheid. Acht vraagesprekken en twee inleidingen over 10 jaar omroepwet en 10 jaar NOS* (Hilversum, NOS, 29 mei 1979)

Brico, Rex, 'Het geestelijk testament van Marga Klompé' *Elseviers Magazine* 1 november 1986, 196-207

Bronkhorst, Hans, en Ton Crijnen, 'Het onverwoestbare elan van Marga Klompé' *De Tijd* 19 augustus 1977

Cals, J.M.L.Th., *Het Westeinder Handschrift* (De Roos, Utrecht 1978)

Damen, J., *Kroniek Pauselijk Nederlands College* II, januari 1964, in bezit van de Roermondse journalist René Roosjen

Documentatie inzake de houding van de K.V.P. rond verloving en huwelijk van Prinses Irene (KVP, z.j., tweede helft april 1964)

Dolle Mina: een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd (Amsterdam 1970)

Eerste gedeelte van de Zevende Algemene Vergadering van de Verenigde Naties oktober-december 1952 (ministerie van Buitenlandse Zaken nr. 32, Den Haag 1953)

Erkens, M.A.C., 'Neerlands eerste vrouwelijke minister' in: *Universitaire flitsen. Van Illustre School tot Rijksuniversiteit* (uitgave ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de Rijksuniversiteit Utrecht, 1986) 149-155. Dit artikel is gebaseerd op een interview met Marga Klompé.

Geurts, Ineke, *De gezinsoorden van het Ministerie van Maatschappelijk Werk, to be or not to be?* (Scriptie voor de Katholieke School voor Maatschappelijk Werk, Den Haag 1958)

Goddijn, W. e.a. (red.), *Pastoraal Concilie van de Nederlandse kerkprovincie 4 Derde plenaire vergadering: Zedelijke levenshouding, huwelijk en gezin, jeugd* (Kath. Archief i.s.m. de Centrale Commissie, Amersfoort 1969)

Handelingen van de Eerste Kamer

Handelingen van de Tweede Kamer

Harmsma, Tjarda, (Concept) interview, door Klompé gecorrigeerd, in *Het Wiel, Maandblad voor woonwagengezinnen* (begin jaren tachtig)

Het heropvoedingswerk in gezinsoorden en internaten ten behoeve van probleemgezinnen (Ministerie van Maatschappelijk Werk 1957)

Hoek, J.A. van den, en Th. J. Poelstra (samenst.), *Van brandersknecht Klumpe tot minister Klompé* (Den Haag 1971)

Interview met Klompé in: Frits Huis en René Steenhorst, *Bij monde van Willem Drees. Levensschets van een groot Nederlander* (Utrecht 1985) 145-149

Jong, Andries de, 'Wat de Bijstandswet betreft zijn we niet te ver gegaan'. Mejr. dr. M. Klompé, oud-minister CRM en architecte van de Bijstandswet' in: *Sociaal Bestek 1934-1984*, jubileumnummer, jrg. 46 nr. 7 (maart 1984) 27-32

Klompé, Marga, 'justitia et pax' en de emancipatie van de vrouw' in: *Wending. Maandblad voor evangelie en cultuur*, jrg. 30 nr. 10 (december 1975) 540-544

- Klompé, Marga, 'Marga, de klas uit...' in: *Veertig jaar Katholiek Gelders Lyceum* (z.pl. z.j., waarschijnlijk Arnhem 1961)
- Klompé, Marga, 'Van stek tot plant' in: *De R.K. H.B.S. te Arnhem. Vijf-en-twintig Jaar Gedenkschrift* uitgegeven bij gelegenheid van het vijfde lustrum in September 1946 (z.pl., 1946)
- Klompé, Marga, 'Verantwoording' in: J.M.L.Th. Cals, *Het Westeinder Handschrift* (De Roos, Utrecht 1978)
- Klompé, Marga, artikelje in brochure *De Driftige Reüniste* ter gelegenheid van het 17e lustrum van de UVSV (1984)
- Klompé, Marga, *Europa bouwt* (H.J. Dieben N.V., Den Haag 1954)
- Kroef, Reinilde van der, *Herinneringen van Pieter Bogaers, bouwminister* (Amsterdam 2004)
- Marissing, Lidy van, *28 interviews* (Amsterdam 1971)
- Om de kwaliteit van het bestaan* Uitgave van de Dr. Wiardi Beckman Stichting (Amsterdam 1963)
- Plas (red.), Michel van der, *Herinneringen aan Marga Klompé* (z.p. 1989)
- Ponsioen, J.A., G.M.J. Veldkamp en W.K.N. Schmelzer, *Welvaart, welzijn en geluk. Een katholieke uitzicht op de Nederlandse samenleving* 5 dl. (Hilversum 1960-1963)
- Reve, G.K. van het, *Nader tot U* (Amsterdam 1966)
- Royaards, Rense (in samenwerking met Jac Heijer), *Werkteater. Teaterwerk sinds 70, een verslag* (Amsterdam 1980)
- Seller, Frank J.B. e.a. (red.), *Gedenboek ter gelegenheid van het 75jarig bestaan van het Collegium Studiosorum 'Veritas'* (z.p. 1964)
- Strategier, Herman, 'Schoolkwellingen' in: *Veertig jaar Katholiek Gelders Lyceum* (z.pl. z.j., waarschijnlijk Arnhem 1961)
- Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* (Aangenomen door de Derde Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op 10 December 1948) (ministerie van Buitenlandse Zaken nr. 16, Den Haag 1949)
- Veldkamp, G.M.J., *Herinneringen 1952-1967. Le carnaval des animaux politiques* (bewerkt door P.G.T.W. van Griensven en J.M.M.J. Clerx, Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, Nijmegen. Den Haag 1993)
- Veldkamp, G.M.J., *Sociaal Palet* (Utrecht/Antwerpen 1963)
- Verslag over de Derde Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, Parijs 21 September-12 December 1948 New York 5 April-18 Mei 1949* (ministerie van Buitenlandse Zaken nr. 20, Den Haag 1949)
- Verslag over de Tweede Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. New York, 16 september-29 november 1947* (ministerie van Buitenlandse Zaken nr. 11, Den Haag 1948)
- Verslag over de Zesde Algemene Vergadering van de Verenigde Naties, Parijs 6 November 1951-5 februari 1952*, (ministerie van Buitenlandse Zaken nr. 29, Den Haag 1952)
- Vondeling, A., *Nasmaak en voorproef* (Amsterdam 1968)
- Vox Studiosorum, Utrechts Studenten Weekblad* jrg. 68 nr. 22 (7 oktober 1932), jrg. 70 nr. 25 (19 oktober 1934), jrg. 71 nr. 21 (4 oktober 1935)
- Vrouwen van Nederland 1945-1964* (z.pl. 1964, Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis)
- Waal, Anna de, *15 Jaar Katholiek Vrouwendispuut 1946-1961* (z.pl. 1961)
- Weil, Simone, *La pesanteur et la grâce* (Gustave Thibon (red.), Parijs 1948)

- Wuisman, B., 'Veertig jaar toneel' in: *Veertig jaar Katholiek Gelders Lyceum* (z.pl. z.j., waarschijnlijk Arnhem 1961)
 Zijlstra, Jelle, *Per slot van rekening. Memoires* (Amsterdam/Antwerpen 1992)

Periodieken

- 1-2-1 informatiebulletin uitg. afdeling Pers en Publiciteit Secretariaat R.K. Kerkgenootschap in Nederland, jrg. 14 nr. 20 (1 november 1986)
Anti-revolutionaire Staatskunde jrg. 33 nr. 3 (maart 1963)
Bisdomblad (van Den Bosch) van 26 november 1982
Boekmancahier 12, 1992, 156-161
Boer en Tuinder 6 november 1975
CD/Actueel, weekblad van het CDA, 12 juni 1982
Christendemocratische verkenningen 7-8/84
Concilie Journaal nr. 8 (24 februari 1967), nr 9 (20 maart 1967)
Dialogo. Tijdschrift voor homofilie en maatschappij, extra Van het Reve-nummer (Amsterdam 1969)
Historisch Nieuwsblad
Jonas, voor sociale en kulturele bewustwording jrg. 5 nr. 23 (25 juli 1975)
Katholiek Archief jrg. 19 nr. 10 (6 maart 1964)
Katholiek Staatskundig Maandschrift jrg. 3 (15 maart 1949-15 maart 1950) 483-490, en jrg. 7 (maart 1953-maart 1954) 384-392
Kleio april/mei 2001, 2-7
Koheler, het blad van de theologische faculteit Tilburg, februari 1985
Maandblad Reünisten Organisatie Societas Studiosorum Reformatorum (juli 1970)
Nederlands Juristenblad nr. 37 (27 oktober 1956)
Oecumenisch Bulletin van de Raad van Kerken, jrg. 1 nr. 9 (december 1986)
Raad en Daad, maandblad van de LVV, vooral jrg. 2 (10 oktober 1947) en jrg. 15 nr. 5 (mei 1960)
Radikaal. Weekblad van de PSP, 26 januari 1967
Ruim Zicht, officieel orgaan van het Nederlands Katholiek Vakverbond 7 mei 1963
Tijd en taak, religieus-socialistisch weekblad 21 november 1986
Transparant. orgaan van de Vereniging van Christen-Historici jrg. 13 nr. 4 (2002) 12-16
Treffpunt. Orgaan van en voor de ambtenaren van het Ministerie van Maatschappelijk Werk
Vrede nu informatiebulletin van de Stichting Vrienden van Vrede Nu, jrg. 2 nr. 1 (maart 1984) 25-32
Wending, maandblad voor evangelie en cultuur jrg. 30 nr. 8 (oktober 1975) en nr. 10 (december 1975)

Artikelen in dag-, week- en maandbladen:

- Algemeen Dagblad*
Algemeen Handelsblad
Arnhemse Courant
Dagblad van Arnhem
Dagblad van Noord-Limburg
Daily Express
De Gelderlander

De Maasbode
de nieuwe linie
De Telegraaf
De Tijd
de Volkskrant
Eindhovens Dagblad
Elsevier
Elseviers Magazine
Haagsche Courant
Haagse Post
Hervormd Nederland
Het Binnenhof
Het Laatste Nieuws
Het Nieuwsblad van het Zuiden
Het Parool
Het Vaderland
Het Vrije Volk
Leeuwarder Courant
Nieuw Israëlietisch Weekblad
Nieuwe Courant
Nieuwe Haagsche Courant
Nieuwsblad van het Noorden
Noordhollands Dagblad
NRC
NRC Handelsblad
Time Magazine
Trouw
Twents Dagblad Tubantia
Utrechts Nieuwsblad
Vrij Nederland
Winschoter Courant

Websites

- Archief van Radio Nederland Wereldomroep, <http://static.rnw.nl/migratie/www.wereldomroep.nl/jubileum/algemeen/geschiedenis-redirected> (gezien op 28 december 2010)
 Bokma, Pierre, op 11 mei 2008, de website van Katholiek Nederland www.katholiek-nederland.nl/andersdenkenden/archief/2008/detail_objectID_670363.html (gezien op 3 februari 2011)
 Fens, Stijn (Google-zoekterm: Stijn Fens), weblog 22 juni 2007 (gezien 25 december 2010)
 Geer, Ursul de, op de website van VPRO's *Zomergasten* in 2006, www.vpro.nl/programma/zomergasten/aftleveringen/28831461/items/29696200/ (gezien op 3 februari 2011)
 Ontslagbriefje Molukse militairen, www.nationaalarchief.nl/aankomst/achtergrond-informatie/tijdelijknl/killeaankomst.asp (gezien op 1 februari 2011)

Parlement en Politiek, een initiatief van het Parlementair Documentatiecentrum (PDC UL) van de Universiteit Leiden: www.parlement.com

Roosevelt, Eleanor, 'What religion means to me' in: *Forum* 88 (december 1932) 322-324, aldaar 323. Gevonden bij: www.gwu.edu/~erpapers/documents/articles/whatreligionmeans.cfm (gezien op 31 januari 2011)

Literatuur

- Abspoel, A.W., *Van Binnen- en Buitenhof. Schetsen van het Haagse Binnenhof* (Amsterdam 1956)
- Adema, Annemieke, *Biografie van een vriendschap. Marga Klompé en Carl Romme, het ontstaan en de ontwikkeling van een vriendschap 1948-1952* (Doctoraalscriptie Geschiedenis, Vrije Universiteit Amsterdam 2006)
- Aerts, Mieke, 'In afwachting van de première. Over sekse en het minister-president-schap in Nederland' in: Henk te Velde (red.), *Omtrent de minister-president. De positie van de minister-president vanuit historisch perspectief* (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Den Haag 2006)
- Aerts, Mieke, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (Amsterdam 1994)
- Aerts, Remieg e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 1999)
- Amersfoort, J.M.M. van, 'De Ambonezen' in: H. Verwey-Jonker (red.), *Allochtonen in Nederland* (ministerie van CRM, Den Haag 1971) 109-142
- Ammerlaan, Robbert, *Her verschijnsel Schmelzer. Uit het dagboek van een politieke teckel* (Leiden 1973)
- Andeweg, R.B., 'Tweeërlei Ministerraad' in: R.B. Andeweg (red.), *Ministers en Ministerraad* (Den Haag 1990) 17-41
- Arnhem september 1944* (Gemeentearchief Arnhem 1969)
- Auwerda, Richard, *De kromstaf als wapen. Bisschopsbenoemingen in Nederland* (Baarn 19882)
- Baalen, Carla van, 'Cry if I want to? Politici in tranen' in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis* (2003) 36-46

- Baalen, Carla van, 'Humanisten tussen doorbraak en verzuiling. Over de oprichting van het Humanistisch Verbond (1946)' in: Peter Derkx e.a. (red.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum 1998) 147-163.
- Baalen, Carla van, Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden, 'Grenzen aan de controle', hoofdstuk iv in: Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945 deel 5: Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001) 197-243.
- Baalen, Carla van en Jan Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001).
- Baalen, Carla van, e.a., 'Vrijheid, gelijkheid en verdraagzaamheid', hoofdstuk v in: *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 deel 5: Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001) 245-327.
- Bank, Jan, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978).
- Bardoel, Jo, "Om Hilversum valt geen hek te plaatsen". De moeizame modernisering van de Nederlandse omroep[†] in: Huub Wijfjes (red.) m.m.v. Eric Smulders, *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994* (Zwolle 1994) 339-371.
- Beekman, Klaus, en Mia Meijer, *Kort Revier. Gerard Reve en het oordeel van zijn medeburgers* (Amsterdam 1973, digitaal weergegeven op internet door DBNL).
- Bekelaar, G.A.M., 'Matser, Christiaan Gerardus (1904-1973)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* dl. 5 (Den Haag 2002), www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn5/matser (gezien op 3 juni 2011).
- Beknopt handboek van de Raad van Europa*, uitgave van de voorlichtingsdienst van de Raad van Europa (Straatsburg 1952).
- Berg, Dion van den, (red.), *IKV 1966-2006: veertig jaar mobiliseren voor vrede* (IKV, Den Haag 2006).
- Berg, J.Th.J. van den, 'Een "damesboek" over een *Grande Dame*' *Socialisme en Democratie* 3, 1991, 125-129.
- Berg, J.Th.J. van den, en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen a.d. Rijn 1980²).
- Bijl, Inge van der, 'Het ezelsproces' *Blind, interdisciplinair tijdschrift* nr. 13 (19 september 2007), Google-zoekterm 'Inge van der Bijl Blind' – introductie 'Het ezelsproces' lees het artikel (gezien op 3 februari 2011).
- Biografisch Woordenboek van Nederland*
- Blok, Anton, 'Weduwen, maagden en virago's: prominente politieke vrouwen en hegemonische masculiniteit' in: F. Bovenkerk (red.), *Wetenschap en partijdigheid* (Maastricht 1990) 153-176.
- Blokker, Jan, *De kwadratuur van de kwatareep. Zestig jaar Collectieve Propaganda voor het Nederlandse Boek* (Amsterdam 1990).
- Bogaarts, M.D., m.m.v. C.M.J. Ruijters, *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel 2: De periode van het kabinet-Beel 1946-1948 band A* (Den Haag 1989).
- Bomans, Godfried, *Beminde gelovigen* (Bilthoven 1970, 1971[†]).
- Borkus, Marja, e.a., *Vrouwenstemmen. 100 Jaar Vrouwenbelangen, 75 jaar vrouwenkiezersrecht* (Zutphen 1994).

- Bornewasser, J.A., *Katholieke Volkspartij 1945-1980 I (Herkomst en groei)* (Nijmegen 1995)
- Bornewasser, J.A., *Katholieke Volkspartij 1945-1980 II (Heroriëntatie en integratie)* (Nijmegen 2000)
- Bos, Anne, 'Het parlement aan het werk', hoofdstuk II in: *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* deel 7: Jan Willem Brouwer en Jan Ramakers (red.), *Regeren zonder rood. Het kabinet-De Quay 1959-1963* (Amsterdam 2007) 45-86
- Bosch, Mineke, 'Het persoonlijke is politiek: dilemma's van gelijke behandeling in de biografie' in: Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007) 49-65
- Bosch, Mineke, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs, 1854-1929* (Amsterdam 2005)
- Bosch, Mineke, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948* (Amsterdam 1994)
- Bosmans, J., lemmata over Margaretha Albertina Maria Klompé, Bernardus Johannes Alfrink, Willem Drees sr. en Gerardus Matheus Johannes Veldkamp, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/ (gezien 1 februari 2011)
- Bosmans, J., 'De politiek en de arbeid van de gehuwde vrouw in Nederland' *Spiegel Historiael* 1989 nr. II, 468-474
- Bosmans, J., 'Drees en Romme' in: H. Daalder en N. Cramer (red.), *Willem Drees* (Houten 1988)
- Bosmans, J., *Romme, Biografie 1896-1946* (Utrecht 1991)
- Bosmans, J., *Staatkundige vormgeving in Nederland II: De tijd na 1940* (Assen/Maastricht, 10de herz. druk 1990)
- Bosscher, Doeko, en Berteke Waaldijk, *Ambon, eer en schuld. Politiek en pressie rond de Republiek Zuid-Molukken* (Weesp 1985)
- Breedveld, Willem, en John Jansen van Galen, *Gaius. De onverstoorbare gang van W.F. de Gaay Fortman* (Utrecht 1996)
- Broeksma, Els, 'De historische sensatie en die verdomde romanschrijvers' *Gesprek met Hella Haasse en Jan Fontijn Biografie Bulletin* 1998 nr. 2, 134-143
- Brouwer, J.W.L., 'Buitenlandse Zaken: een eenzaam "Atlanticus" tussen "Europea-nen"', hoofdstuk XII in: *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* deel 4: J.J.M. Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees II 1951-1952. In de schaduw van de Korea-crisis* (Nijmegen 1997) 649-694
- Brouwer, J.W.L., 'Buitenlandse Zaken: de strijd om meer parlementaire invloed, 1948-1951', hoofdstuk II in: *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* deel 3: P.F. Maas en J.M.M.J. Clerx (red.), *Het kabinet-Drees-Van Schaik 1948-1951* band C: *Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie* (Nijmegen 1996) 43-205
- Brouwer, Jan Willem, 'De Hofmansaffaire: privézaak of staatszorg?' in: *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* deel 6: Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden (red.), *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II 1956-1959; het einde van de rooms-rode coalitie* (Den Haag 2004) 57-79
- Brouwer, Jan Willem, 'De Nieuw-Guineakwestie', hoofdstuk V in: *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* deel 7: Jan Willem Brouwer en Jan Ramakers (red.), *Het kabinet-De Quay 1959-1963. Regeren zonder rood* (Amsterdam 2007) 149-

- Brouwer, Jan Willem en Ine Megens, 'De priemende vinger van Joseph Luns. Lengte, humor en onverzettelijkheid van een minister van Buitenlandse Zaken' in: Catrien Santing, Henk te Velde en Margrith Wilke (red.), *Machtige lichamen. Het vingertje van Luns en andere politieke wapens* (Amsterdam 2005) 27-42
- Brouwer, Jan Willem en Johan van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong, een biografie* (Den Haag 2001)
- Bruin, Robin de, 'Het politieke compromis als exportartikel. De PvdA en de Europese dimensie van het streven naar vernieuwing (1948-1954)' *Nieuwste Tijd* 15 (juli 2006) 41-49
- Bussemaker, Jet, 'Welvaart, welzijn en sekse. Grondslagen van de verzorgingsstaat' *Tijdschrift voor vrouwenstudies* jrg. 13 (1992) nr. 2, 218-234
- Bussemaker, Jet, *Betwiste zelfstandigheid. Individualisering, sekse en verzorgingsstaat* (Amsterdam 1993)
- Campert, Remco, in: *Bijster* nr. 4 (1969), opgenomen in: Remco Campert, *Schrijvers-leven. Dagboek aantekeningen* (Amsterdam 2004) 67-71
- Coninck, Pieter de, en Paul Dirkse (met een bijdrage van Marjet Derks), *Roomsch in alles. Het rijke roomse leven 1900-1950* (Zwolle 1996), catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in Museum Catharijneconvent te Utrecht van 23 maart t/m 30 juni 1996
- Cornelis, Mirjam (red.), *Vrome vrouwen. Betekenissen van geloof voor vrouwen in de geschiedenis* (Hilversum 1996)
- Cott, Nancy, *The grounding of modern feminism* (New Haven/Londen 1987)
- Daalder, Hans, *Drees en Soestdijk. De zaak-Hofmans en andere crises 1948-1958* (Amsterdam 2006)
- Dendermonde, Max, *228 Seconden van stilte. Een Arnhemverhaal* (Baarn 1994)
- Derksen, Adrienne, en Loes Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970* (Meppel/Amsterdam 1987)
- Derks, Marjet, *Heilig moeten. Radicaal-katholiek en retro-modern in de jaren twintig en dertig* (Hilversum 2007)
- Derks, Marjet, Catharina Halkes en Annelies Heyst (red.), *'Roomse dochters' Katholieke vrouwen en hun beweging* (Baarn 1992)
- Diepen, Remco van, *Hollanditis. Nederland en het kernwapendebat 1977-1987* (Amsterdam 2004)
- Diepen, Remco van, 'Kerngezond met Hollanditis. Nederland en het NAVO-dubbelbesluit, 1979-1986' *Kleio* april/mei 2001, 2-7
- Ditshuyzen, R.E. van, 'Mr. Martina Tjeenk Willink. Lid Eerste Kamer 1946-1969' in: A. Postma e.a. (red.), *Aan deze zijde van het Binnenhof. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* (Den Haag 1990) hoofdstuk II
- Doel, H.W. van den, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000)
- Doesschate, Jan-Willem ten-, *Het Nederlandse toelatingsbeleid ten aanzien van Hongaarse vluchtelingen (1956-1957)* (doctoraalscriptie Nieuwste Geschiedenis Katholieke Universiteit van Nijmegen 1985)

- Duffhues, Ton, *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19e en 20e eeuw* (Baarn 1991)
- Erkelens, Helma, *Het werk dat ons wacht. Vrouwelijke vrijwilligers en emancipatie 1938-1950* (doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen 1988)
- Esser, San van, 'Het Pauselijk Nederlands College in Rome, de Kroniek van mgr. Jo Damen, 1951-1978. Een Roermondenaar, als rector, trait d'union en diplomaat, in roerige tijden werkzaam in het bestuurscentrum van de katholieke kerk' in: *Spiegel van Roermond. Jaarboek voor Roermond 2010* (Roermond 2010) 12-39
- Etty, Elsbeth, "'Kameraden! Geachte arbeiders van hoofd en hand!'" Biografische autotificie II: Henriette Roland Holst' *Biografie Bulletin* 1998 nr. 2, 152-158
- Evans, Richard J., *The feminist movement in Germany 1894-1933* (Londen/Beverly Hills 1976)
- Fasseur, Cees, *Juliana en Bernhard. Het verhaal van een huwelijk. De jaren 1936-1956* (Amsterdam 2008)
- Fens, Kees, 'Leven in een tussengebied. Een nawoord door Kees Fens' in: Michel van der Plas (samenst.), *Uit het rijke Roomsche Leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935* (Utrecht z.j. 6e druk) 325-336
- Fontaine, Pascal, *Een nieuw idee voor Europa. De verklaring van Schuman - 1950-2000* (officiële publicatie der Europese Gemeenschappen, Luxemburg 2000)
- Fontijn, Jan, *Broeders in bedrog. De biografie en zijn held* (Amsterdam 1997)
- Fraser, Antonia, *The warrior queens* (New York 1989)
- Genovese, Michael A., 'Women as National Leaders. What Do We Know?' in: Michael A. Genovese, *Women as National Leaders* (Londen 1993) 211-218
- Giebels, Lambert, *Beel. Van vazal tot onderkoning* (Den Haag 1995, 3de herdruk 2001)
- Giebels, L.J., *De Greet Hofmans-affaire. Hoe de Nederlandse monarchie bijna ten onder ging* (Amsterdam 2007)
- Gillingham, John, *Coal, steel and the rebirth of Europe, 1945-1955. The Germans and French from Ruhr conflict to economic community* (Cambridge University Press 1991)
- Grever, Maria, 'Iongh, Adriana Willemmina de (1901-1982)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* dl. 5 (Den Haag 2002)
- Grever, Maria, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis* (Hilversum 1994)
- Haan, Ido de, en Jan Willem Duyvendak (red.), *In het hart van de verzorgingsstaat* (Zutphen 2002)
- Harding, M. Esther, *The way of all women. A psychological interpretation* (Londen 1933; Ned. vert. *Der vrouwen levensweg* Leiden 1938)
- Hartog, Thea den, 'Jane de Iongh (1901-1982). De historische verbeelding van het feminisme' in: Mineke Bosch e.a. (red.), *Feminisme en verbeelding. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 14 (Amsterdam 1994) 181-192
- Heerikhuizen, Annemarie van, *Pioniers van een verenigd Europa. Bovennationaal denken in het Nederlandse parlement 1946-1951* (Amsterdam 1998)

- Heiden, Peter van der, en Alexander van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen. -Cals en -Zijlstra 1963-1967* (Amsterdam 2010)
- Heisch, Allison, 'Queen Elizabeth 1 and the persistence of patriarchy' *Feminist review* 1980 nr. 4, 45-56
- Hellevoort, Maricke, *Werken als zuurdesem. Vijftig jaar Katholiek Vrouwendispuut 1946-1996* (Amsterdam 1996)
- Helman, Albert, 'Een halve eeuw "Toon"' in: Theo C. de Kruijf en Huub van der Sandt (red.), *Sjaloom. Ter nagedachtenis aan Mgr. Dr. A.C. Ramselaar* (z.pl. 1983) 13-20
- Henig, Ruth en Simon, *Women and Political Power. Europe since 1945* (Londen/New York 2001)
- Het ontstaan der Verenigde Naties San Francisco, 25 April-25 Juni 1945* (ministerie van Buitenlandse Zaken nr. 23, Den Haag 1950)
- Hoek, J.A. van den, en Th.J. Poelstra (samenst.), *Van brandersknecht Klumpe tot minister Klompé* (Den Haag 1971)
- Holk, L.J. van, 'Toon Ramselaar-Muzenzoon' in: Theo C. de Kruijf en Huub van der Sandt (red.), *Sjaloom. Ter nagedachtenis aan Mgr. Dr. A.C. Ramselaar* (z.pl. 1983) 57-72
- Hoogenboom, Marcel, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland (circa 1880-1940)* (Amsterdam/Meppel 2003)
- Hueting, Ernst, *Vrijwillig. Een halve eeuw UVV* (Zutphen 1995)
- Huizinga, J.H., *Mr. Europe. A political biography of Paul Henri Spaak* (Londen 1961)
- Iddekinge, P.R.A. van, *Arnhem 44/45. Evacuatie, verwoesting, plundering, bevrijding, terugkeer* (Arnhem 1981)
- Longh, Jane de, *De vrouwen van morgen* (Amsterdam 1940)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel I: Voorspel* (Den Haag 1969)
- Jungschleger, Ineke, 'Nieuwsgierig dorpsmeisje' Hetty Zijlstra-Bloksma, in: Peter Rehwinkel e.a., *Getrouwd met de premier. De first lady's van Nederland in veertien portretten* (Zutphen 2004)
- Jungschleger, Ineke en Claar Bierlaagh, *Marga Klompé. Een gedreven politica haar tijd vooruit* (Utrecht 1990)
- Kelly, Rita Mae en Mary Boutilier, *The making of political women. A study of socialization and role conflict* (Chicago 1978)
- Kennedy, James C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel 1995)
- Kerkhoven, Annemarie, met tekstbijdragen van Annemiek Klijn, *Beeld van de psychiatrie 1800-1970. Historisch bezit van de psychiatrische ziekenhuizen in Nederland* (Zwolle 1996)
- Kerklaan, Marga (red.), *Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen. Driehonderd brieven over het roomse huwelijksleven* (Baarn 1987)
- Kersten, Albert, m.m.v. Frits Bergman, *Luns. Een politieke biografie* (Amsterdam 2010)

- Knulst, Wim, 'Omroep en publiek' in: Huub Wijfjes (red.) m.m.v. Eric Smulders, *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994* (Zwolle 1994) 301-337
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België. Deel 2: 1914-1980* (Amsterdam/Brussel 1986)
- Lauer, Rosemary, 'Vrouwelijke geestelijken voor Rome?' *De Protestant* 16 (24 oktober 1966) 8-10. Vert. René van Eyden
- LeGates, Marlene, *Making waves. A history of feminism in Western society* (Toronto 1996)
- Leijenaar, Monique, *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988* (Den Haag 1989)
- Lemmens, Jean, 'Schets voor een geschiedenis van de RK HBS en het KGL (1921-1996)' in: *Lustrumboek 75 jaar stijl RK-HBS Katholiek Gelders Lyceum* (z.pl. z.j., waarschijnlijk Arnhem 1996)
- Leydesdorff, Selma, *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987)
- Liagre Böhl, Herman de, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990' in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 1999) 265-342
- Liempt, Ad van, *Een mooi woord voor oorlog. Ruzie, roddel en achterdocht op weg naar de Indonesië-oorlog* (Den Haag 1994)
- Linders, Anneke, 'Cherchez la mère. De rol van de moeder in de ontwikkeling van haar dochter tot prominent politica' in: *Biografie Bulletin* jrg. 14 nr. 1 (voorjaar 2004) 24-30
- Linders, Anneke, *'Frappez, frappez toujours!' N.S. Corry Tendeloo (1897-1956) en het feminisme in haar tijd* (Hilversum 2003)
- Lindner, J.J., 'Marga Klompé. De kordate juffrouw die bijstand tot recht maakte' in: P. Brill (red.), *Kopstukken van het laagland. Een eeuw Nederland in honderd portretten* (Amsterdam 1999)
- Lubbers, Ruud, *Geloof in de samenleving. Christen-democratie in drie generaties: Ruijs, Klompé, Lubbers* (Nijmegen 1998)
- Luyckx, Paul, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000)
- Maar, Rimko van der, 'Misdaad tegen God. Pax Christi en de oorlog in Vietnam 1965-1973' *Transparant* orgaan van de Vereniging van Christen-Historici, jrg. 13 nr. 4 (december 2002) 12-16
- Maas, P.F., 'Onze Minister van Overzeese Gebiedsdelen, Mr. Emmanuel Sassen, abandonneert' *Acta Politica* 17 (1982) 41-71
- Maas, P.F., *Kabinetsformaties 1959-1973* (Den Haag 1982)
- Maas, P.M., 'Beknopte geschiedenis van het K.G.L. (1921-1961)' in: *Veertig jaar Katholiek Gelders Lyceum* (z.pl. z.j., waarschijnlijk Arnhem 1961)
- Manning, A.F., 'De Nederlandse katholieken in de eerste jaren van de Duitse bezetting' *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* jrg. 21 (1979) 105-129
- Manusama, J.A., *Om recht en vrijheid. De strijd om de onafhankelijkheid der Zuid-Molukken* (Utrecht 1952)

- Medwick, Cathleen, *Teresa van Avila. Een spirituele biografie* (New York 1999. Oorspr. *Teresa of Avila, the progress of a soul*)
- Meijenfheldt, Hugo G. von, 'De Rode Generaal' in: Google-zoekterm "de rode generaal" De Rode Generaal Von Meijenfheldt (gezien op 28 april 2010)
- Merriënboer, Johan van, "'Jelle zal wel zien' Het overgangskabinet-Zijlstra" in: Peter van der Heiden en Alexander van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967* (Amsterdam 2010) 387-415
- Merriënboer, Johan van, 'Politiek rondom het mandement van 1954', hoofdstuk III in: Carla van Baalen en Jan Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 deel 5: Het kabinet-Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001) 147-196
- Merriënboer, Johan van en Jacco Pekelder, 'Brede basis in een noodwoning. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet-Drees IV', hoofdstuk 1 in: *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 deel 6: Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden (red.), Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II 1956-1959; het einde van de rooms-rode coalitie* (Den Haag 2004) 1-56
- Merriënboer, J.C.F.J. van en J.J.M. Ramakers, 'Drees-Van Schaik per saldo', hoofdstuk v in: P.F. Maas en J.M.M.J. Clerx (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 deel 3 band c: Het kabinet-Drees-Van Schaik 1948-1951. Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie* (Nijmegen 1996) 727-823
- Meyer, H.W. (red.), *De Gemeenschap voor Kolen en Staal (Plan Schuman)* uitgegeven door de N.V. Groninger IJzer- en Staalhandel (z.j. eind 1953)
- Mostert, Gerard, 'De hele mens. Het biografisch onderzoek naar Marga Klompé' *Biografie Bulletin* (najaar 2006) 39-42
- Mostert, Gerard, "'Onze Lieve Heer heeft me een aantal gaven gegeven..." Marga Klompé in geschreven en gesproken bronnen' *Archiefblad* jrg. 110 nr. 7 (september 2006) 50-51
- Mostert, Gerard, 'Emotie tussen vriendschap en motie. Marga Klompé in de Nacht van Schmelzer' *Biografie Bulletin* (zomer 2009) 58-63
- Mulder, Han, *Laten we wel zijn. De glijvlucht van een ministerie* (Zutphen 2002)
- Mulder, Juke, *Sidney van den Bergh, een liberaal* (Utrecht/Antwerpen 1975)
- Nigg, Walter, *Catharina van Siena en haar tijd. Een kerklerares* (Antwerpen/Amsterdam 1980, oorspr. *Katharina von Siena. Die Lehrerin der Kirche*)
- Nijmeegs Katern. *Nieuwsbrief voor de geschiedenis van stad en streek* jrg. 10
- Oerle, J.E.C.M. van, e.a., 'Het parlement als een dwarslaesie in het dekolonisatieproces', hoofdstuk IV in: P.F. Maas en J.M.M.J. Clerx (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945 deel 3 band c: Het kabinet-Drees-Van Schaik 1948-1951. Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie* (Nijmegen 1996) 347-725
- Ooijen, D.A.Th. van, 'Je moet weg, hier komen mensen wonen'. *Woonwagengebeleid in Nederland 1890-1990* (Den Haag 1993)
- Oosterbaan Martinus, *Warna, Schoonheid, welzijn, kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945* (Den Haag 1990)
- Oostveen, Ton, *Bernard Alfrink, katholiek* (Den Bosch 1972)

- Pas, Niek, *Imaazje! De verbeelding van Provo (1965-1967)* (Amsterdam 2003)
- Pels, T.V.M., *Molukkers in Nederland. Het overheidsbeleid 1951-1978* (Studiebureau van de Raad voor de Jeugdvorming, Amsterdam 1979)
- Peper, A., *Vorming van welzijnsbeleid. Evolutie en evaluatie van het opbouwwerk* (Mep-pel 1972)
- Plas, Michel van der, (red.), *Herinneringen aan Marga Klompé* (Baarn 1989)
- Plas, Michel van der, (red.), *Uit de grond van ons hart. Open brieven aan paus Johannes Paulus II* (Weesp 1985)
- Poorthuis, Marcel, en Theo Salemink, *Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over joden. Tussen antisemitisme en erkenning 1870-2005* (Nijmegen 2006)
- Posthumus Meyes, C.B., *Wat is het Schuman-plan? Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal* (Den Haag 1953, eerste druk 1951)
- Posthumus-van der Goot, W.H., e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (Leiden 1948, Nijmegen 1977)
- Renswoude, Jan van, 'Praeses Ramselaar (1946-1964)' in: Theo C. de Kruijf en Huub van der Sandt (red.), *Sjaloom. Ter nagedachtenis aan Mgr. Dr. A.C. Ramselaar* (z.pl. 1983) 35-55
- Ribberink, Anneke, "I don't think of myself as the first woman Prime Minister" Gender, Identity and Image in Margaret Thatcher's Career' in: Richard Toye en Julie Gottlieb (red.), *Making Reputations. Power, Persuasion and the Individual in Modern British Politics* (Londen/New York 2005) 166-179 en 228-231
- Ribberink, Anneke, 'Waren zij wel bekwaam? Twee vrouwelijke premiers in het Westen in de late twintigste eeuw' in: *Tijdschrift voor geschiedenis* jrg. 122 (2009) nr. 2, 209-222
- Ribberink, Anneke, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973* (Hilversum 1998)
- Ribberink, Anneke, 'Two Women Prime Ministers in the West in the Late Twentieth Century' *World History Connected*, 7, 1 (februari 2010)
- Righart, Hans, 'Teckel of herdershond. De mythe van de "nacht van Schmelzer"' in: Karel Dibbets e.a. (red.), *Jaarboek mediageschiedenis* 3 (Amsterdam 1991) 193-213
- Righart, Hans, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam/Antwerpen 1995)
- Rogier, L.J., en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (Den Haag 1953)
- Romein-Verschoor, Annie, *Omzien in verwondering II* (Amsterdam 1971)
- Rooy, Piet de, 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949' in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland, 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 1999) 179-262
- Rutten, Charles, *Aan de wieg van Europa en andere Buitenlandse Zaken. Herinneringen van een diplomaat* (Amsterdam 2005)
- Samama, Leo, 'Het algemene onbehagen in de cultuur in de jaren zestig', Google-zoekterm "het algemene onbehagen in de cultuur" (gezien op 20 juli 2011)
- Schaik, Anne van, *Honderd jaar vrouwen in overheidsdienst* (Amsterdam 1998)
- Schaik, Ton H.M. van, *Bedankt voor de bloemen. Johannes Paulus II en Nederland* (Tiel 2005)

- Schaik, Ton H.M. van, *Katholieken in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999)
- Schaik, Ton H.M. van, 'Ramselaar, Antonius Cornelis (1899-1981)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/ramselaar (gezien op 1 februari 2011)
- Schaik, Ton H.M. van, 'Vogel, Cornelia Johanna de (1905-1986)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/vogelcde (gezien op 1 februari 2011)
- Schaik, Ton H.M. van, *Alfrink. Een biografie* (Amsterdam 1997)
- Schaik, Ton H.M. van, *Vertrouwde vreemden. Betrekkingen tussen katholieken en joden in Nederland 1930-1990* (Baarn 1992)
- Schalken, H.F.A., *De partner van de psychiatrisch opgenomen patiënt. Een empirisch onderzoek naar attitudes* (Meppel 1982)
- Schayk, Margot van, *Hallo medemens! De geschiedenis van Het Werkteater* (Theater Instituut Nederland, Amsterdam 2001)
- Scheffers, Victor, 'Bondgenote van armen en onderdrukten' 1-2-1 *informatiebulletin* uitg. afdeling Pers en Publiciteit Secretariaat R.K. Kerkgenootschap in Nederland, jrg. 14 nr. 20 (1 november 1986) 666-669
- Schnabel, Paul, *Tussen stigma en charisma. Een analyse van de relatie tussen nieuwe religieuze bewegingen en geestelijke volksgezondheid* (Rotterdam 1982)
- Schneider s.j., J.W.H.C.M., 'Beaufort, Leo Josephus Cornelis (1890-1965)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/beaufort (gezien op 3 juni 2011)
- Schokking, Jacqueline C., *De vrouw in de Nederlandse politiek. Een inleidend onderzoek* (Assen 1958)
- Schoot-Uiterkamp, Annet, 'Terug naar het paradijs? Akties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig' in: Jacques Gielen e.a. (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1978* (Nijmegen 1978) 182-244
- Schuylt, Kees, en Ed Taverne, *1950 Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000)
- Schwegman, Marjan, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties. Nederland 1940-1945* (doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, uitg. ASVA/SUA skriptiereeks 1980)
- Selten, Peter, 'Werken aan een nieuwe wereld; Ramselaar in de jeugdbeweging' in: Theo C. de Kruijf en Huub van der Sandt (red.), *Sjaloom. Ter nagedachtenis aan Mgr. Dr. A.C. Ramselaar* (z.pl. 1983) 21-33
- Smeets, Henk, *Lunetten, kroniek van een failliet beleid* (Vught 1977)
- Spierenburg, Dirk, en Raymond Poidevin, *Histoire de la Haute Autorité de la Commune Européenne du Charbon et de l'Acier. Une expérience supranationale* (Brussel 1993)
- Stael-Merkx, Wies, *Geloof in leven. Het verhaal van een katholieke vrijbuiters* (Nijmegen 2006)
- Steen, Margit van der, *Drift en koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)* (Amsterdam 2011)
- Steen, Paul van der, *Cals. Koopman in verwachtingen 1914-1971* (Amsterdam 2004)
- Stempels, A., *Europese gemeenschap voor kolen en staal. Inrichting en werkwijze van de E.G.K.S.* (Leiden 1956, 1957)
- Tasman, Coen, *Louter Kabouter. Kroniek van een beweging* (Amsterdam 1996)
- Thompson, Denise, *Radical feminism today* (Londen 2001)

- Tiemens, Willem H., *Teerosen op de Veluwe. De geheime Duitse radiopeilstations op de uitgestrekte heide benoorden Arnhem tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Naarden 1986)
- Toonen, Sjaak, *Op zoek naar charisma. Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1963-1986* (Amsterdam 1992)
- Ubels, Gerdienke, *Marga Klompé, 'moeder van eeuwigdurende bijstand'* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Contemporaine Geschiedenis, Utrecht 1988)
- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002)
- Verhey, Elma, *Om het joodse kind* (Amsterdam 1991)
- Vermcij, Roos, en Remco Raben, 'De eigen waarde van de vrouw. Mej. mr. Marie Anne Tellegen en het Nederlandse Vrouwen Comité' in: Paul Luykx en Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 89-108
- Versluis, W.G., *Geschiedenis van de emancipatie der katholieken in Nederland van 1795-heden* (Utrecht/Nijmegen 1948)
- Versluys-Poelman, A.W.L., 'De vrouw tegenover het maatschappelijk vraagstuk' in: C.M. Werker-Beaujon, Clara Wichmann en W.H.M. Werker (red.), *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch handboek 1* (Amsterdam 1914)
- Verwey-Jonker, Hilda, *Er moet een vrouw in. Herinneringen in een kentering van de tijd* (Amsterdam 1988)
- Visser, Anneke, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958* (Amsterdam 1986)
- Vossen, Hélène, 'Het jeugd- en gezinsvraagstuk. Onderwijsbeleid en sociale politiek van de rooms-rode coalitie ter voorkoming van de "demoralisering van het Nederlandse volk"' in: Hélène Vossen, Marjan Schwegman en Peter Wester (red.), *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen. Nederland naar een modern industriële samenleving 1948-1973* (IJsselstein 1992) 47-55
- Vuijsje, Marja, *Joke Smit. Biografie van een feministe* (Amsterdam/Antwerpen 2008)
- Waalwijk, Berteke, *Het Amerika der vrouw. Sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten* (Groningen 1996)
- Weerlee, Duco van, 'Visie en ongenoegen. Druggebruikers van de jaren zestig' in: *Allemaal rebellen. Amsterdam 1955-1965*, een filmserie van Louis van Gasteren (Amsterdam 1984) 7-15
- Werkgroep Vrouwen en Fascisme van de tva, *Naar Natuurlijk Bestel. Vrouwenorganisaties in de jaren dertig* (Amsterdam 1980)
- Wiche, Rob, 'Wat Gij niet wilt dat U geschiedt... Over de Gulden Regel als ultiem wapen tegen het morele kwaad' in: Rob Wiche (red.), *Des Duivels. Het kwaad in religieuze en spirituele tradities* (Leuven/Voorburg 2005) 160-176
- Wijfjes, Huub, 'Het radiotijdperk, 1919-1960' in: Huub Wijfjes (red.) m.m.v. Eric Smulders, *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994* (Zwolle 1994) 41-75
- Wilde, Inge de, "Aancensluiting van de afgestudeerde vrouwen is een eisch van den tijd". Ontstaan en beginjaren van de Nederlandsche Vereeniging van Vrouwen

- met Academische Opleiding' in: Annick Schreuder, Nicole Teeuwen en Inge de Wilde, *Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding 1918-1993* (Hilversum 1993) 21-69
- Wilmink, Willem, *Verzamelde liedjes en gedichten* (Amsterdam 1988)
- WITBOEK, *De verdwijning van Anneke Beekman en Rebecca Meljado*, uitgegeven door het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap en het Portugees-Israëlitisch Kerkgenootschap (1954)
- Withuis, Jolande, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam 1995)
- Witte-Rang, M.E., *Geen recht de moed te verliezen. Leven en werken van dr. H.M. de Lange 1919-2001* (Zoetermeer 2008)
- Wolf, Rob, *Notre Dame des Anges 1903-2003. Tout droit en tegendraads* (Nijmegen 2003)
- Woltjer, J.J., *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992)
- Yarrow, Marian Radke, John A. Clausen en Paul R. Robbins, 'The social meaning of mental illness' in: *The Journal of social issues* XI nr. 4 (1955) 33-48
- Zonneveld, Loek, 'Door het betere publiek gemedend. Toneelgroep Studio, de Brakke Grond en het "nieuwe" theater van de jaren zestig' in: Ronald de Nijs (red.), *In de Nes daar moet je wezen* (Amsterdamse Stadsuitgeverij 1991)
- Zoonen, Liesbet van, 'The personalization of politics: Opportunities for women?', in: *International Journal of Political Psychology*, 9 (2000)
- Zweers, Louis, *Strijd om Deli. De verboden foto's van de eerste politionele actie op Sumatra* (Zutphen 1997)
- Zwitzer, H.L., *Documenten betreffende de eerste politionele actie* Bijdragen van de sectie militaire geschiedenis (Den Haag 1983)

Summary

Marga Klompé was the Netherlands' first female cabinet minister. Her appointment in 1956 was a milestone in the country's political history and that of the women's movement. This biography seeks to answer a number of questions about her life and work.

First, we examine Marga Klompé's background and upbringing, and the influence they had on her character, her personal development and the prominent place which she assumed within society. The American political scientists Rita Mae Kelly and Mary Boutilier contend that all female politicians are 'made' by their mothers. Does this hold true in Klompé's case?

We then consider what it took for a woman to build a successful political career in the 1940s and 1950s, referring to the findings of the cultural anthropologist Anton Blok who produced a 'portrait gallery' of prominent female politicians of the day. He found that most were unmarried and adopted a somewhat 'masculine' demeanour. Similarly, the British historian Lady Antonia Fraser and the Australian sociologist Denise Thompson suggest that prominent female politicians owe their success to the fact that they distance themselves from other women, women's rights and interests. According to Fraser, a female politician at the start of her career gains much from having a male political patron and mentor, under whose wing she can develop into her role.

Another gender-related question is how being a woman influenced Klompé's performance as a politician. The historian Mieke Aerts suggests that Klompé's successful career was no *dea ex machina*, but an example of a tradition, established in the 1930s and continuing into the 1950s, whereby educated Catholic women wished to give meaning to their lives in some way other than raising a family or joining a convent. This raised the question of how they should address their female identity. Klompé was one of the founders of the *Katholieke Vrouwendispuut*, a debating society which called for more political positions to be filled by women – and specifically well-educated, Catholic women. Aerts describes how the society's thinking centred around two key concepts: gender equality and the complementarity of the male and female identities. Nevertheless, it remained difficult to offer any satisfactory answer to the question of how female politicians should manage and express their female identity. Klompé herself preferred not to engage in abstract discussions on this point. She believed that, despite the need to create a clear public persona, a female politician should 'just be herself'. Of course, she acknowledged the fact that she was indeed a woman, but she considered it largely irrelevant to the task in hand. She merely wished to serve the national interests.

In this book, the various contentions and hypotheses are assessed against the available archive material, which includes documents, audiovisual resources and personal recollections. The National Archives in The Hague and the Catholic Documentation Centre at Radboud University Nijmegen, both of which have sections devoted to Marga Klompé, proved particularly rich sources of information. In addition, this book draws on no fewer than 66 oral interviews to supplement the various written accounts of Klompé and her work. This 'oral history' has been used with due academic caution, although it is interesting to note that many interviews give a very consistent impression of Klompé as a person.

Finally, we consider Klompé's performance in office and in her public work. What were her most notable achievements? How did her personal religious beliefs influence her in her role as a politician, and later in that of 'Catholic activist'?

Marga Klompé was born in Arnhem on 16 August 1912. Her parents were Jan Klompé, a businessman dealing in office stationery, and his German wife Maria, née Verdang, whose father had been in the same line of business. Marga had one elder sister, Hilde, and three younger siblings: Elsbeth, Frans and Charlot. The Klompés were a well-to-do, upper middle class family. They were also very much a Catholic family, although Maria

was of a critical disposition and certainly did not accept everything that the clergy decreed was right and proper.

While Marga was still at secondary school, her father suffered a mental breakdown. His condition was serious enough to warrant admission to an institution, whereupon his company floundered and was eventually declared bankrupt. This placed the family income under serious strain. Maria ran the family with a firm hand and was a role model to Marga, who became 'the chosen one' in the sense that she was the only member of the family allowed to continue her studies rather than go out to work as soon as possible. She opted to study chemistry.

In 1932, having only just turned twenty, Marga entered the teaching profession. She taught at several Catholic girls-only secondary schools, most notably Mater Dei in Nijmegen. To supplement the family income, the Klompés also took in young girls to be educated *en famille* by Marga and her mother.

Marga continued her studies and was awarded her doctorate by the University of Utrecht in April 1941. She had already spent nine years as a full-time teacher, in which profession she was much respected and admired by her colleagues and pupils alike. She also ran various girls' clubs which, according to several interviewees, played a very important part in the social development of their members.

During the Second World War, Klompé became involved in the resistance movement. She acted as personal courier to Archbishop Johannes de Jong, an outspoken opponent of National Socialism. She was also present at the Battle of Arnhem (part of 'Operation Market Garden') and assisted in the evacuation of the civilian population. She was one of the founder members of the *Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers* (Union of Women Volunteers; uvv), then an illegal underground organization, and later went on to become its president in which role she became actively involved in the work of the Red Cross. After the liberation of the Netherlands in May 1945, she was a driving force in the 'Great Clean-up of Arnhem', again in her role as president of the Arnhem uvv.

In the immediate post-war years, many people in the Netherlands believed that it was time to break down the traditional social barriers to create a more egalitarian society. This led to the foundation of the *Nederlandse Volksbeweging* (Netherlands People's Movement; NVB). Klompé was a member of the NVB for a very brief period. In December 1945 she transferred her allegiance to the newly-formed *Katholieke Volkspartij* (Catholic People's Party; KVP).

The various women's organizations were also gripped by the desire for social reform. Klompé remained active within the uvv (which had been legalized just two days after the liberation) and she joined the *Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding* (Society of Women Graduates; vvaO). Through her friend Marie Anne Tellegen, she became involved in the *Nederlandse Vrouwen Comité* (Netherlands Women's Committee; nvc), an umbrella organization of women's groups. Together with two friends, she founded the Catholic Women's Debating Society (kvd). All such organizations were based on the principle that men and women, while different, are entirely equal.

Marga Klompé established a name as a very active, seemingly inexhaustible and above all practical woman. As such, she was invited to attend a conference of the International Federation of University Women (ifuw) during the summer of 1947. Moreover, the nvc nominated her as its delegate to the Second Assembly of the United Nations, held in New York the same year. She went on to fill this role almost every year until 1954 and was appointed to the UN Social, Humanitarian and Cultural Commission (informally known as the Third Commission), alongside Father Didymus Beaufort, a senior figure within the kvp. Marga Klompé took part in the historic debates about the Middle East and about the military action which the Netherlands had launched in Indonesia a few months earlier, on 21 July 1947. The following year, Klompé, now a member of parliament and an official delegate of the Dutch House of Representatives, joined Beaufort on the subcommittee convened to prepare the United Nations Declaration on Human Rights.

Didymus Beaufort and Maan Sassen, another prominent kvp member, recommended that Marga Klompé should stand for parliament as a kvp candidate. This recommendation was duly accepted by the party leader, Carl Romme, and in August 1948 she took her seat as the kvp's foreign affairs specialist. When the Council of Europe was created in 1949, Klompé became the sole female representative from all ten founder states. She was appointed to one of the Council's main commissions, known as the 'Political Commission', and a year later she was unanimously elected as one of its special rapporteurs. Klompé quickly became known as a fervent federalist, noted for her immense drive and energy.

It became increasingly and painfully obvious that the Council of Europe was not functioning as intended, whereupon the European Coal and Steel Community (ecsc) was founded in 1952. Klompé and the other Dutch delegates to the Council of Europe were invited to join the ecsc's 'parliament'. Klompé found the supranational character of this organiza-

tion particularly appealing. In the event, it provided the basis for the European Economic Community (EEC), which would later develop to become today's European Union. Klompé considered it extremely important for the Netherlands to have a voice in international decisions. She firmly believed that close economic and political cooperation within Europe (based on Christian norms and values) would do much to promote peace and justice.

Marga Klompé enjoyed a close personal relationship with Carl Romme, a man with significant political clout, and this did much to advance her political career. At the same time, she had an in-depth knowledge of the various issues of the day, including those which did not fall directly within her own portfolio of foreign affairs (and later social work). She was known for helping any members of the public (often educated women) who came to her for assistance or advice.

Klompé actively campaigned for greater parliamentary influence in the government's foreign policy. She also spoke at length about the German refugee problem, and of course about European integration. She responded with great indignation to the episcopal decree issued in May 1954, in which the diocesan bishops issued instructions about the appropriate attitude towards those 'hostile' to the Catholic faith.

Alongside her role as the KVP's foreign affairs specialist, Klompé also became the party's spokesperson on social work, an area for which a specific ministry had been created by the Drees government on taking office in 1952. In this capacity, she stressed the importance of maintaining an appropriate balance between public sector involvement and private initiative. The government's role, she believed, should be to facilitate through grants and subsidies, while it should fall to the organizations themselves to provide appropriate social services based on their specific belief systems, be they religious or secular.

In 1955 and 1956, a number of points connected with women's rights appeared on the parliamentary agenda. Klompé, like all other female members, voted in favour of a motion proposed by Corry Tendeloo, which called on the government to lift the ban on married women working in the public sector. Even so, Klompé did not regard herself as a feminist, and indeed she was not.

When Queen Juliana became involved with a controversial faith healer by the name of Greet Hofmans, who became a close confidante and adviser to the monarch, Juliana's marriage with Prince Bernhard came under (even more) pressure. Klompé was adamant that the queen should break

all contact with Hofmans to avoid further public scandal. She may even have been in favour of abdication.

Marga Klompé was quickly accepted into the traditionally male world of politics. She was single, she took care to avoid being seen as a militant feminist, and she wished to be regarded as a person rather than specifically as a woman. Her rather masculine demeanour will undoubtedly have helped. It was forceful but not forced, effective but not affected. Her manner was simply a natural expression of her own personality. Moreover, she had found the ideal mentor and patron in the powerful politician Carl Romme, whom she was determined to win for herself.

In the early 1950s, Klompé's father Jan once again made contact with his wife and his three daughters. In a letter to Marga, he alluded to certain aspects of his life which had taken their toll upon him, without going into details. Marga was similarly taciturn; to this day, little or nothing is known about any intimate relationships with either men or women. All we know is that Marga Klompé never married and was not a lesbian.

Shortly after the Second World War, Marga Klompé met a priest by the name of Toon Ramselaar, who soon became a close friend and confidant. He sparked her interest in the relationship between the Catholic Church and Judaism, and in Catholic attitudes to the state of Israel. In the early 1950s, this was a particularly topical issue due to the Anneke Beekman scandal. Beekman was a young Jewish girl who had been adopted by a Catholic family during the occupation, the sole purpose being to save her life. Both her parents perished in the concentration camp at Sobibor. After the liberation, Anneke's adoptive family actively opposed her return to the Jewish community and were accused of effectively 'kidnapping' her with the complicity of the Catholic priesthood. The case was undoubtedly the subject of deep discussion between Klompé and Ramselaar.

In October 1956, Marga Klompé became the Netherlands' first ever female cabinet minister. She claimed that she was reluctant to take up the position, just as she claimed that she had been reluctant to enter parliament in 1948. Be that as it may, she became Minister of Social Work, a department which formed part of the 'soft' sector. Klompé was certainly opposed to the idea that women could only hold ministerial rank in these soft departments. Moreover, it was a small department and she attempted to expand her portfolio by assuming responsibility for public health from the Ministry of Social Affairs and Public Health. She was unsuccessful.

Her position with regard to the 'problem groups' which she encountered in her ministerial capacity, and particularly her response to the Hungarian

refugee issue, was very much informed by humanitarian concerns. She was motivated by the biblical principle of 'love thy neighbour'. Indeed, her response to every issue demonstrated some empathy with the people concerned, but the results of her policy were often disappointing. For example, parliament condemned the living conditions in the Dutch camps for Ambonese refugees. Klompé concurred: conditions were indeed unacceptable. However, little was done to resolve the problem. She undoubtedly took the criticism about her slow progress to heart, all the more so because she knew that it was entirely justified. Klompé's standpoint on the New Guinea issue is also worthy of mention. Against her better judgement, she persisted in defending the view that New Guinea should not be handed over to Indonesia until the Papuans had been given full rights of self-determination. Marga Klompé's crowning achievement as minister was the passing of the *Algemene Bijstandswet* (General Welfare Support Act), which she described as the 'ultimate bastion of social security, upon which every citizen can call in times of need with their head held high'. The bill was passed by the House of Representatives in April 1963 and passed by the Senate two months later. The Act came into force on 1 January 1965.

Chapter 10 of this book is devoted to Marga Klompé's leadership qualities in relation to her character, as described by many eye-witnesses. Her work is further placed in the political context of the time, an era in which television came to play an increasingly important role. We also examine the similarities and differences between Marga Klompé and Willem Drees, the most prominent figure in Dutch politics between 1945 and 1958. This account is followed by a brief consideration of Klompé's leadership in relation to her gender, comparing her to Corry Tendeloo (of the Dutch Labour party), a fervent campaigner for women's rights and Klompé's parliamentary colleague for some eight years.

Marga Klompé played a key part in the formation of a new coalition government following the general election of 1963. When the new government led by Victor Marijnen took office in July that year, Marga Klompé once again took her seat in the parliamentary KVP faction. As an influential politician, a Catholic with strong ecumenical leanings, and someone who enjoyed close relations with the royal family, she was closely involved in the controversy surrounding Princess Irene, second daughter of Queen Juliana. In January 1964, it was announced that Irene had converted to Catholicism. There was major public indignation and disquiet. It was largely due to Klompé's friendship with cardinal Bernardus Alftink that his role in the affair did not have any serious consequences.

On 10 November 1965, Marga Klompé and her mother Maria were involved in a car accident. Maria was seriously injured and admitted to hospital, where she died on 3 January 1966. She was 81. It took Marga a long time to come to terms with the loss of her mother, with whom she had always enjoyed a very close relationship.

On 14 April 1965, a new left-of-centre government led by Jo Cals was sworn in. All members of the cabinet, without exception, were male. A very significant event in Klompé's political and personal life came in the early hours of 14 October 1966. A motion of no confidence was tabled by KVP faction leader Norbert Schmelzer and was passed by parliament, leading to the collapse of the Cals government. The event has gone down in history as 'the Night of Schmelzer'. Marga Klompé counted both Jo Cals and his wife Truus among her close personal friends. Until the bitter end, she had insisted that Cals' economic policy, although not perfect, was not bad enough to warrant pulling the rug out from under his feet. Nevertheless, like the vast majority of her KVP colleagues, Klompé voted with Schmelzer. She did so partly in the interests of party unity, which was already under serious strain. She also considered Cals' attitude towards parliament to be too authoritarian: it was not in keeping with the principles of parliamentary democracy, and in her eyes this was a particularly serious shortcoming.

In November 1966, Klompé became a member of the interim coalition government led by Jelle Zijlstra. This coalition did not include the Social Democrats. According to a letter she wrote to the KVP committee, Klompé assumed that her latest ministerial appointment would be strictly temporary. She was also uncertain, for various reasons, whether she would be willing to stand as a KVP candidate at the next general election, although in the event she did just that.

In January 1967, Klompé spoke in favour of the proposed *Omroepwet* (Broadcasting Act), attracting fierce opposition from various quarters, notably Haya van Someren-Downer of the liberal VVD party. The new act came into effect on 29 May 1969.

Klompé was also actively involved in the formation of the new government in 1967. Her name was even mentioned as the possible Minister-President, but she rejected the idea because she considered her expertise in financial and economic matters to be inadequate. Moreover, she stated, the Netherlands was not yet ready for a female leader. However, she believed that one of the other possible candidates, Piet de Jong, had even less grounding in economics than she, and therefore opposed his appointment too. She eventually relented and in late March 1967 Klompé accepted

the post of Minister of Culture, Recreation and Social Work (CRM) in the new centre-right De Jong government.

In the late 1960s, the Netherlands saw rapid social and societal changes. The growth in prosperity and national income allowed more attention to be devoted to intangible values under the general heading of 'welfare'. However, it was clear that the welfare state was less than successful in achieving its stated aims. Students and artists were particularly vocal in their protests. Even the Catholic church, and with it the KVP, felt the wind of change brought about by the Second Vatican Council (1962-1965). Within the KVP, the gulf between the conservative and progressive members became ever wider and deeper, and although Klompé was very much in favour of church reform, she was reluctant to support sweeping changes within the KVP itself, once again in the interests of party unity. She therefore opposed the formation of the Christian Democratic Appeal (CDA), a new right-of-centre party which would represent an alliance with traditional protestants.

During this period, the policy of the Ministry of Culture, Recreation and Social Work focused on developing an alternative to the industrial society and the consumer society. Throughout her tenure as minister, Marga Klompé was the public spokesperson for the new vision, and gratefully relied on the support of those who were opposed to the burgeoning consumerism. She had high hopes in terms of the contribution which the arts sector could make to the new order. She authorized grants to various action groups and to initiatives which the more conservative members of society – and her own Catholic grassroots supporters – viewed with a mixture of suspicion and distaste. There was a storm of protest when she awarded a grant to the opera *Reconstructie*, a distinctly anti-establishment work which was a protest against American foreign policy in general and the Vietnam War in particular. She also caused an uproar when she awarded an important national literary prize, the P.C. Hooft Award, to the controversial homosexual author Gerard Kornelis van het Reve. To make matters worse, at the presentation ceremony she allowed Van het Reve to kiss her on both cheeks! She awarded government grants to many new theatre companies and music ensembles. Indeed, she was seen as a keen supporter of the performance arts. Her relationship with the proponents of the visual artists was somewhat more strained. She considered any reform of the *Raad voor de Kunst* (Council for Art) to be entirely unnecessary. In 1969, however, mass demonstrations which included a 'sit-in' by artists at the Rijksmuseum in Amsterdam, forced her to change her mind. Marga Klompé's cultural policy can perhaps best be

described as 'repressive-tolerant', but based on a personal conviction that artists must be allowed to express their vision of society and whatever aspects of that society must be changed.

Marga Klompé retired from active politics in July 1971. Almost immediately thereafter, Queen Juliana appointed her a Minister of State, an advisory post held for life. Throughout her long political career, Klompé had taken an active part in Catholic affairs, often speaking at conferences and congresses. Henceforth she could devote herself almost completely to the church, her first and greatest love. But her energy was such that she also accepted a number of committee positions, including the presidency of the Foundation for Biosciences and Society (1972-1981) and that of the National UNESCO Commission of the Netherlands (1974-1982).

In January 1967, Klompé was appointed to the *Justitia et Pax* commission, convened by the Vatican to implement the Papal Encyclical *Populorum progressio*, addressing the problems of the developing countries. Pope Paul VI wished to set up separate commissions in various countries, whereupon Marga Klompé set up a commission in the Netherlands. However, she did not always toe the line with regard to church doctrine. In July 1968, the Pope issued another encyclical, *Humanae vitae*, in which he affirmed the principle that abstinence from sexual intercourse during periods of fertility is the only acceptable form of birth control. When Klompé visited the Vatican in September that year, she told senior clergy and even the Pope himself about the exception that many Dutch Catholics had taken to this message. Her pleas for greater understanding fell on deaf ears. In January 1970, the Pastoral Council (charged with implementing the results of *Vaticanum II* in the Netherlands) voted in favour of abolishing the celibacy requirement for priests. This was the last straw for the Vatican, which decided to nip the reform movement in the bud. In December that year, the arch-conservative Ad Simonis was appointed as the new Bishop of Rotterdam.

Following her retirement from politics, Marga Klompé was an active member of two very important church commissions. One was Catholic: the Diocesan Policy Commission (BKK), the other was ecumenical: the International Affairs Section of the Council of Churches. In 1972, she took the chair of the Dutch *Justitia et Pax* commission, and witnessed at first hand the disquiet caused by the appointment of another extremely conservative bishop, Jo Gijsen, to the diocese of Roermond. Klompé was very much against this appointment. She did not try to conceal her

disapproval but did moderate her criticism, probably to avoid polarization within the church.

In 1975, Cardinal Alfrink was succeeded by Jo Willebrands. Marga Klompé, who had tried to influence the selection in any way she could, was extremely pleased by this appointment. Although Willebrands was not exactly consistent in his policy and sometimes caused Klompé far more concern than Alfrink ever had, the friendship between the two became ever closer.

In December 1978 and January 1979, Klompé and five other BBK members tried to do something about what they considered to be an untenable situation in the Netherlands. The group included three vicars who wrote a letter to Rome. Klompé then visited the Vatican to explain its contents to the pope. However, their efforts were in vain. Bishop Gijsen's hard line conservatism continued to cause problems which attracted attention far beyond the Catholic church itself. The other bishops were gravely concerned. Even after Gijsen had promised his loyal cooperation during an extraordinary synod convened in January 1980, a serious rift seemed inevitable.

It was around this time that Klompé, as contact person for the bishops, began to take an interest in the Charismatic Movement which revolves around one's personal perceptions of faith and religion. Nevertheless, she continued to devote most of her energy to her work with the Dutch *Justitia et Pax* commission, and to the International Affairs Section of the Council of Churches, which was particularly concerned with violations of human rights wherever in the world they may take place. In this role, she drew attention to the desperate situation in which many foreign workers in the Netherlands now found themselves. She pointed out the connection between our Western lifestyle and the problems of the third world. Most notably, she took part in the anti-Vietnam War demonstration held in Utrecht on 6 January 1973, where she addressed the crowd. Her involvement with the International Affairs Section also allowed her to express her opposition to apartheid in South Africa, and her deep concern about the role played by Dutch multinationals in perpetuating the regime of racial division.

Another issue in which Klompé involved herself was nuclear disarmament. However, she adopted a typically moderate Christian Democrat standpoint, rejecting the far more radical views of organizations such as the Inter-church Peace Council (IKV) and *Pax Christi*. And of course she was also closely involved in the arrangements for the visit of Pope John Paul II to the Netherlands in May 1985, a visit which attracted much

protest both before and during the event. Klompé spoke at the 8 May Demonstration in The Hague, at which 'the other face' of the church was put on show. But shortly before her death she told Wies Stael-Merkx, the president of the 8 May Movement, that ultimately the bishops 'must be obeyed'.

Marga Klompé suffered from frequent health problems which she managed to overcome through her strength and determination. But even she could not beat the aggressive cancer which claimed her life on 28 October 1986, at the age of 74.

Conclusion

Marga Klompé was her mother's 'chosen one'. Not only did she inherit her mother's will and tenacity, but she enjoyed an upbringing which would prepare her for a successful political career. She became a highly educated woman who, like her three sisters, remained unmarried. She was living proof that there is indeed an honourable alternative to motherhood or to life in a convent: she was an educated, unmarried lady with a curriculum vitae which is impressive by anyone's standards. She did not campaign for women's rights; she enthusiastically dedicated herself to learning the politician's profession from a powerful patron and mentor. When she became the country's first female cabinet minister in 1956, it fell to Marga Klompé to prove that a woman was up to the task. There can be no question that she succeeded. She was aided by her extensive knowledge, and in no small part by her demeanour which made no concession to femininity. Her manner was forceful but not forced. She had a natural authority which helped her to escape gender classification and to be seen as a person, rather than as a man or a woman. Moreover, she was a natural manager and leader, as demonstrated by her greatest achievement, the passing of the General Welfare Support Act in 1963.

There were a number of paradoxes in Marga Klompé's life. She was, by her own admission, rather 'bossy'. At the same time she felt that she had been called by God to serve her fellow human beings. Because of her 'unfeminine' demeanour, male politicians regarded her not as a woman but as a colleague and an equal. Perhaps the greatest paradox of all was that she would often sow the seeds for an argument by virtue of her very critical attitude, yet she would never actually engage in any argument, reigning in her emotions in the interests of harmony and unity, which were the guiding principles of her life.

Personenregister

- Aalberse, P.J.M. 324, 338, 362-364,
 366, 377-379, 382, 388
 Aantjes, W. 372
 Abspoel, A.W. 171
 Adelmund, Karin 333
 Adema, Annemieke 10, 17
 Adenauer, Konrad 166, 205
 Aerts, Mieke 14, 112, 252, 253, 331, 528
 Agr, A.A.M. (Dries) van 436, 485, 491
 Aken, Truus ter 75
 Albada, Willem 'Teigetje' van 420
 Albering, L.A.H. 342
 Alfrink, B.J. kardinaal 184, 228, 232,
 233, 235, 344, 348, 349, 350-357, 403,
 404, 450, 452, 454, 456-459, 461,
 462, 464-466, 492, 521, 523
 Algra, H. 419, 422
 Amerongen, Martin van 380
 Amersfoort, J.M.M. van 284
 Ammerlaan, Robbert 365, 369
 Amundsen, R.E.G. 21
 Andeweg, R.B. 321, 322
 Andriessen, F.H.J.J. (Frans) 320, 436
 Andriessen, J.E. 392
 Andriessen, Louis 415, 416, 426
 Andriessen, W.J. (Jan) 183-185, 190, 207
 Andriessen-ten Holter, C.M.A.C. 321
 Arc, Jeanne d' 110
 Armgard 348
 Arrupe, Pedro 470
 Assisi, Franciscus van 447
 Astor IV, John Jacob 21
 Astor, Madeleine 21
 Auwerda, Richard 465
 Ávila, Theresia van 43, 441-443, 447, 523
 Baalen, Carla van 10
 Bach, Johann Sebastian 53
 Bank, Jan 44, 294
 Bär, R.Ph. 470,
 Barbara 60, 61
 Barry, Florence 113
 Baumgarten, Erwin 224
 Baumgarten, Jeanette 224
 Beatrix, prinses, later koningin 200,
 203, 204, 326, 347, 358, 434, 436,
 437, 440, 506
 Beaufort, L.J.C. (de Père) 121, 123, 129,
 130, 132-136, 158, 167, 171, 183, 184,
 188, 193, 210, 240, 242, 243, 322, 358

- Beckert, Samuel 423
 Beekman, Anna Henriëtte (Anneke) 230-234
 Beekman-Fontein, echtpaar 231
 Beel, L.J.M. 33, 55, 103, 108, 155, 174, 192, 201, 239, 242, 259, 305, 323, 332, 351, 354, 355, 357, 362, 381, 382, 396, 465
 Beerekamp, J.W. 394
 Beerman, A.Ch.W. 261, 306
 Beermann, Peggy 224, 270
 Beermann, Vic 224, 270, 272
 Beernink, H.K.J. 345, 368, 371, 375, 410
 Beker, E.J. 346, 351, 352, 357
 Benelli, Giovanni 452, 453, 459, 462
 Ben-Goerion 234
 Bennekom, J.A. van 360
 Bep J. 224-226
 Berg, J.Th.J. van den 427
 Berge, Tilly ten 62, 64-66, 154
 Bergh, G.C.J.J. van den 375
 Bergh, S.J. (Sidney) van den 324
 Berkhof, Henk 499, 504
 Bernhard, prins 143, 200, 201, 203, 204, 346-349, 353, 356, 358, 435
 Bertsch, Yolande 425
 Beugel, E.H. (Ernst) van der 502
 Beyen, J.W. 203
 Beyers Naudé, C.F. 484, 494
 Bie, Wim de 431
 Biegel, Anne 51, 109
 Biegel, Heleen 10, 51-53, 79, 80-86, 91, 325, 514
 Biegel, Paul 51
 Bierlaagh, Claar 17
 Biesheuvel, B.W. 346, 363, 369, 370, 396-398, 405, 434
 Blaisse, P.A. 192, 270, 323
 Block, L. de 398
 Bloem, Addy 11
 Blok, Anton 14, 205, 528, 534
 Bluyssen, J.W.M. 405, 476, 478
 Bobbie (bijnaam van broer Frans) 82
 Bode, Herman 34
 Boendermaker-Smit, M.M., zie: Meta Smit
 Boff, Leonardo 496
 Bogaers, P.C.W.M. (Pieter) 364, 386, 387, 406
 Bokma, Pierre 422
 Bomans, Godfried 34
 Bonhoeffer, Dietrich 343
 Booi, Tom de 292
 Boon, H.N. (Han) 178
 Boothby, Robert John Graham 142
 Bornewasser, J.A. 18, 154, 159, 187, 188, 207, 366, 367
 Borst, C. 304, 305
 Bosch, Mineke 18-20
 Bosmans, J. 18, 19, 156, 158
 Bot, Th H. 382, 387, 388
 Bourbon-Parma, Carlos Hugo de 346-349, 353
 Bourbon-Parma, Xavier de 349, 353
 Boutilier, Mary 14, 526
 Brand, Paul 417
 Brandt Corstius, Hugo 422
 Brenninkmeyer 55
 Brentano, Heinrich von 221, 222
 Brico, Rex 320, 444, 463, 490
 Brink, J.R.M. van den 125, 179, 180, 181, 323, 380
 Brinkman, L.C. (Elco) 422
 Broecke Hoekstra, J.J.Th. ten 305, 311, 312, 315, 316
 Broeksma, Els 19
 Brongersma, E. (Edward) 224
 Bronsveld-Vitringa, Sophie 106
 Brouwer, J.W.L. 180, 185, 204, 408
 Brug-Röling, Annie van de 503
 Bruins Slot, J.A.H.J.S. 322
 Brundtland, Gro Harlem 16
 Bruyne, D. de 495
 Bührmann 38
 Buren, Paul van 343
 Burger, J.A.W. 177, 193, 202, 241, 260, 262, 324, 436
 Cals, G.C. (Truus) 224, 362, 373, 374, 376, 377, 383, 434
 Cals, J.M.L.Th. 159, 164, 183, 201, 202, 224, 243, 250, 260, 263-265, 299, 300, 323, 336, 340, 341, 357, 358, 361-365, 367-370, 372, 373-383, 386-388,

- 392, 399, 405, 406, 419, 433, 434,
 437, 458, 529, 530, 534
 Cals, M.G. (Picters-) 374, 434
 Cals, M.J.M. 374, 434
 Câmara, Helder 484
 Campert, Remco 421
 Casaroli, A. 462, 471
 Cascante, R.T. 465
 Castro, Fidel 415
 Cate, Laurens ten 376
 Chenu, Marie-Dominique 447
 Cheysson, Claude 437
 Chroesjtsjov, Nikita S. 268
 Churchill, Winston 216
 Cicognani, A.G. 449, 452
 Claus, Hugo 415, 426
 Claus, prins 326, 358, 434, 440, 506, 523
 Coenen, P. 466
 Cohen, E.J. 45, 46
 Colijn, Hendrikus 156
 Colombo, Adèle 22
 Congar, Yves 447
 Cornelissen-Vlek, M.J.C. 219, 222, 258
 Cott, Nancy 20
 Couwenberg, S.W. 405, 407
 Croiser, Hans 424, 425

 Daams, F.H.J.M. 280
 Damen, Jo 348, 349, 356, 459
 Dendermonde, Max 79
 Derks, Marjet 31
 Desmond, Cosmas 484
 Deuss, J.Chr. 36, 49
 Didymus, zie: L.J.C. Beaufort
 Diemen-Mekking, Eveline van 89, 167
 Diepen, A.F. 61
 Diepenhorst, I.A. 300, 360, 361
 Dijk, H. van 463
 Dijk, K. van 394
 Dis, C.N. van 286, 346, 419
 Ditshuyzen, R.E. van 241
 Dobbeltmann 55
 Does, J.N. van der 83, 84
 Doesschate, Jan-Willem ten- 268, 274,
 275
 Dolman, D. (Dick) 330
 Donders, Frans 22, 40

 Doorn, H.W. van 371, 372, 378, 387,
 395, 407
 Doorn, J. (Jo) van 248
 Drees, Willem 103, 121, 157, 165, 166,
 170, 171, 177, 179, 182, 183, 186, 200,
 202-204, 239, 243, 244, 250, 258,
 259, 269, 273, 280, 305, 306, 322,
 328-332, 389, 436
 Dreesmann 55
 Duffhues, Ton 40
 Duijn, Roel van 487
 Duinkerken, Anton van 76, 420
 Duisenberg, Wim 494
 Dziwisz, Stanislaw 470

 Eeden, Frederik van 19
 Egas, C. 291
 Eisenhower, Dwight D. 143
 Emanuels, Natascha 416
 Engels, P.J. 418
 Enklaar, Cas 425
 Ernst, H.C.A. 321, 455, 472, 503
 Etty, Elsbeth 19
 Eysinga, (commissie-)Van 178

 Faber, Mient-Jan 502
 Faber, Peter 425
 Federspiel, Per 145, 146
 Fehmers, A.M. (Ank) 43, 44, 109, 114
 Felici, Angelo 453, 456, 464
 Fens, J.J. 165
 Fens, Stijn 456
 Ferdinand, koning van Spanje 347
 Ferrier, J.H.E. 326, 328
 Ferrier, Joan 328
 Ferrier, Kathleen 328
 Finaly, broertjes 232
 Fiolet, H.A.M. (Herman) 461, 489,
 491, 516
 Fock, C.L.W. 202, 203
 Fokkema, J. 171, 286, 287
 Fontaine, Pascal 147
 Fontijn, Jan 19
 Fortanier-de Wit, A. 159, 171, 190, 195,
 196
 Franco 177, 344
 Fraser, Antonia 14, 205, 334

Frequin, Louis 32, 33, 320

Frost, John D. 35

Gaastra, Jikke 21

Gaay Fortman, W.F. de 204, 241, 332,

351, 354, 355, 357

Gandhi, Indira 205

García Meza 496

Gardeniers-Berendsen, M.H.M.F.

(Til) 175

Gaulle, Charles de 130

Geer, Ursul de 422

Gelissen, M.G.H. 475, 476

Genovese, Michael A. 527

Gerbrandy P.S. 201

Giebels, Lambert 33, 201, 203, 204

Gielen, J.J. 376

Gijzen, J.M. 404, 459-462, 464-469,

471-474, 476-479

Giobbe, Paolo 348, 356

Goddijn, Walter 343, 504, 505

Goes van Naters, M. van der 155, 165,

169, 171, 172, 178, 180

Gorbatsjov, Michail S. 504

Gorter, Janny 214, 522

Gorter, Sadi de 416

Gortzak, H. 304

Graaf, Th.M.J. de 159, 163, 164, 285

Grasveld, C.L.M. 464, 471

Gregoria (de Kort) 60, 70, 110

Gregorius xi 442

Gremillion, Joseph 450

Grieg, Edvard 64

Grinten, W.Ch.L. van der 407

Grondhuis, Wim 229

Groot, J.C. 354, 355

Guevara, Ernesto 'Che' 415

Haan, Ido de 413

Haarsma, Frans 461

Haasse, Hella 19

Haitink, Bernard 426

Halkes, Catharina J.M. (Tine) 505-511,

513

Hamer, J.J. 467

Harding, Esther Mary 223

Harmesen, E.J. 420

Hartgerink-Koomans, Maria 114, 115

Havinga, E. 433

Hazenbosch, C.P. 323

Heisch, Allison 14

Hellevoort, Marieke 18

Hendriks, Gradus 11, 222, 257, 281,

282, 290-292, 298, 485, 520

Heroma-Meilink, D. 190, 257, 259,

304, 305, 312-315

Heuvel, Albert van den 111, 222, 320,

467, 468, 490, 491, 493, 498

Hiltermann, G.B.J. 299

Hoekendijk, J.C. 352

Hoeven, J. van der 351

Hofmans, Greet 200-204, 330, 435

Hofstede, H.J.M. 455, 480, 520, 522

Hofstra, H.J. 168, 262

Hommes 112

Höppener, R.G.A. 323

Horbach, G.J.M. 340

Horst, J.R. ter 271, 273

Hulst, J. van 274

Iddekinge, P.R.A. van 83

Idenburg, Ph.J. 428, 429

Iersel, Kees van 423

Ionesco, Eugène 423

Iongh, Jane de 74, 75, 77, 92, 98-100,

107, 114

Irene, prinses 335, 337, 343-353, 355-357

Jackson, lady, zie: Barbara Ward

Jacobs, Aletta 18

Jansen, John 459

Johannes Paulus II 467, 470, 473, 487,

504, 506, 511

Johannes XXIII 336, 403, 444, 448

Jong, J. kardinaal de 76, 78, 103-105,

109, 112, 184, 186, 229, 402

Jong, P.J.S. de 321, 322, 383, 396-399,

406-412, 414, 430, 431, 433, 434, 465,

492, 500, 517, 531

Joosten, J.Th. 459, 461

Jordaan, L.J. 335

Jozef 51

Juliana, prinses, later koningin 102,

103, 183, 200-204, 244, 263, 265,

- 326, 335, 345-348, 351, 356-358, 398,
435, 436
- Jung, Carl 223
- Jungschleger, Ineke 17
- Jurgens, Erik 433
- Kaandorp, G.A. (Gerard) 222, 517, 518
- Kan, Wim 322, 379, 432, 433
- Karel v 316
- Kassies, Jan 414, 424
- Kasteel, Karel 506
- Kelly, Rita Mae 14, 526
- Kemenade, J.A. van 508
- Kennedy, J.C. 430
- Kerklaan, Marga 34
- Kernkamp, M.A.M. (Marga) 10, 52,
86, 325, 514, 517, 521
- Kernkamp, W.J.A. 182
- Kerstens, P.A. 165
- Kessel, A.A.M. 371, 372
- Kikkert, H. 267
- Kilsdonk, Jan van 504, 505
- Kleffens, E.N. van 124, 204
- Kleisterlee jr., C.F. 404
- Klompé, Charlotte (Donders-) 22, 40
- Klompé, Charlotte Maria Antonia
(Charlot) 10, 26, 28, 29, 32, 37, 40-
42, 47, 51, 53, 73, 79, 92, 209-211,
214-217, 220, 229, 307, 358, 359, 376,
377, 435, 516, 517, 519-522, 529
- Klompé, Elisabeth Theodora Maria
(Elsbeth) 28, 41, 73, 92, 209-214,
217, 271, 359, 456, 517
- Klompé, Franciscus Hermanus Maria
(Frans) 28, 41, 53, 73, 80, 86, 87, 92,
150, 209-211, 213-215, 217, 229, 341,
359, 385, 520, 521
- Klompé, Franciscus Ludovicus
(Frans), grootvader van Marga 22-24
- Klompé, Herman, broer van Jan 24,
39, 80, 88
- Klompé, Hermanus Henricus (Her-
man), oom van Jan 22, 23, 40
- Klompé, Hildegard Anna Maria (Hil-
de) 27, 29, 35, 37, 40, 41, 53, 73, 80,
86, 87, 91, 209-212, 214-217, 235,
307, 339, 359, 377, 433, 480, 517
- Klompé, Jo (Witte-) 40
- Klompé, Joannes Petrus Maria (Jan) 21-
24, 27-29, 32, 33, 37-41, 46, 53, 73,
75, 92, 150, 215-219, 229, 230, 307,
525, 529
- Klompé, Maria (dochter van Frans)
211, 521
- Klompé, Maria Angelique (Mietje) 24,
27
- Klompé, Marijke (Schoemaker-) 39,
54, 82, 88, 93
- Klompé, Paul, broer van Jan 23
- Klompé, Theo, broer van Jan 23
- Klompé-Verdang, Ursula Maria Josep-
ha Aloysia (Maria) 24-29, 32, 37, 39-
42, 46, 47, 51-54, 73, 75, 80, 82, 86,
87, 90, 93, 96, 210, 211, 213, 217-220,
229, 307, 320, 331, 339, 358, 359, 385,
515, 525, 526
- Klompé-Wiessing, Clarita, zie Wies-
sing, Clarita
- Kloos, A. 409
- Knuvelde, L. 444
- Koekoek, H. 375
- Koersen, Th.D.J.M. 192
- Kohl, Helmut 205
- Kok, J. A. de 507
- Kok, Marja 425
- Koning, Coen de 21
- Kool-Smit, Joke 402
- Koornstra, Metten 417
- Kors, J.A.A.M. 32
- Korsten, Ben 362
- Kort, W.L.P.M. de 272, 338-340, 341
- Kortenhorst, L.G. 251, 256
- Korthals, H.A. 190, 262, 322, 323
- Kossmann, E.H. 332
- Krol, T.J. 192
- Kruyt, H.R. 45, 57, 58, 116, 209
- Kuipers, H.W.J. 467, 468, 472
- Kwant, R.C. 375
- Laak, Jan ter 236, 482, 493, 497, 502, 505
- Laan, Th. 371, 372
- Laarhoven, J. van 467
- Lamers, Jan Joris 425
- Landsman, F.H. 346

- Lange, H.M. de 487, 495
 Langebent, Ad 377, 474
 Lanschot, W.M.W. (Wally) van 43,
 106-113, 157, 167, 191, 192, 517
 Laqueur, Walter 501
 Lataster, Ger 427, 428
 Laumann, Helmut 27
 Leeuw, Reinbert de 415, 416, 426
 LeGates, Marlene 20
 Leijenaar, Monique 528
 Lemaire, Th. F. 313
 Lenders, Marc 490
 Lennep-Kernkamp, Marga van, zie:
 M.A.M. Kernkamp
 Leydesdorff, Selma 17
 Liefstinck, Piet 130, 398
 Lier, Th.J.A.M. van 190
 Linders, Anneke 9, 17
 Lindner, J.J. 311
 Lips-Odinot, M.E. (Rie) 190, 191, 304
 Loerakker, Th. 465
 Lubbers, R.F.M. (Ruud) 43, 406, 451,
 494, 504, 532
 Luns, J.M.H.A. 182, 235, 242, 243, 265,
 273, 298, 299, 316, 318, 322, 323, 383,
 396, 410, 412, 414, 426, 455
 Luyckx, Ko 112
 Luykx, Paul 31
 Lyklema, J. 58

 Maarseveen, J.H. van 165, 166, 174
 Maas, P.F. 332, 365, 367
 Maenen, J.H.J. 339
 Magdalena 69
 Maj-Weggen, Hanja 333
 Man in 't Veld, Hans 425
 Mansholt, S.L. 203
 Mao Zedong 175
 Marcuse, Herbert 401, 430
 Margriet, prinses 349
 Maria 31, 32, 51
 Marijke, prinses (thans Christina) 102,
 200
 Marijnen, Jan 214
 Marijnen, V.G.M. 214, 335, 337, 341,
 344-347, 356, 357, 362, 382, 389, 392,
 393, 396

 Marta 60
 Martens, M.J.Th. (Maria) 498
 Matser, C.G. (Chris) 88, 91, 199, 329
 Max, dr. 77
 Medwick, Cathleen 442
 Meer, Sico van der 502
 Meerbergen, dr. 76
 Meijenfeldt, M.H. (Chiel) von 500, 501
 Meijer, Annie 106
 Meijer, Ischa 160, 186, 329, 373, 381
 Meijs, W. 461
 Meir, Golda 334
 Meljado, Rebecca 231, 232
 Mengelberg, Misha 415, 426
 Merkel, Angela 205
 Merriënboer, Johan van 187, 408
 Mertens, P.J.J. (Jan) 378, 387, 409,
 467, 469
 Meulenbroek, B.A. 476
 Meyden, Henk van der 415, 416
 Mindszenty, J. kardinaal 173
 Mitterrand, François 437
 Mohr, Daria 425
 Möller, J.B.W.M. 472
 Moltzer, M.J.A. 242, 313
 Mommersteeg, J.A. 372
 Monnet, Jean 147
 Moorman, H.C.W. 399
 Moors, P.J.A. (Petrus) 458, 459
 Moorst, gezusters Van 231, 232, 234
 Motz, Roger 141
 Muijsenbergh-Geurts, Maria van den
 325, 326, 518
 Mulisch, Harry 415, 417, 426
 Muller, Toon 22-24, 28
 Muller-Lulofs, Marie 245
 Munster, Hans van 11, 17, 213, 307,
 439, 447, 457, 458, 465, 467, 474,
 477, 506, 511
 Muskens, M.P.M. 454, 470
 Mussert, A.A. 196

 Naber-ten Berge, Tilly, zie: Tilly ten
 Berge
 Nagy, Imre 268, 269
 Nederhorst, G.M. 368, 371, 386
 Nelissen, R.J. 409, 467, 469

- Nierman, P.A. 354
Nispen tot Sevenaer-Ruys de Beeren-
brouck, Maria van 109, 112, 113
Nolte, Agnes 112, 158, 159, 206, 207, 255
Notenboom, H.A.C.M. 365, 368, 375
- Odijk, P. van 466
Onstenk, Trudy 62, 65
Ooijen, D.A.Th. van 293
Oomen, Antoine 511
Oosterbaan Martinius, W. 429
Oosterhuis, Huub 504, 505, 511, 514
Oostrum, Hilde van 17, 503, 523
Oostrveen, Noortje van 490
Oostrveen, Ton 356
Opland 374
Orunga, M.M. 490
Oud, P.J. 169, 179, 322
Oven, J.C. van 193
- Palar, L.N. (Nico) 165
Panhuis, W. van 344
Paujn, C.L. (Conny) 323, 351, 352, 354,
355, 357, 491
Paula 69
Paulus 63, 194, 353
Paulus vi 347, 403, 444, 448, 452-454,
456, 459, 473
Peters, J.M. 206
Picard, pater 63, 68
Pietersen, L.M. 320
Pinochet, A. 496
Pius xii 107, 141, 228
Planken, Ton 409
Plas, Michel van der 17, 325, 442, 505,
506, 511
Ploeg, C.J. van der 362
Ploeg-Ploeg, A.C. 190, 279-282
Poel, H.J. van de 413
Pol, W.H. van de 343
Poll, K.L. 414
Poorthuis, Marcel 77, 230
Pronk, Jan 333
Putten, J.Th.A.H. van der 316
- Quarles van Ufford, C.G.C. 303, 307
Quay, J.E. de 108, 239, 259, 261-265,
298, 306, 316, 318, 323, 324, 332, 335,
373, 382, 389, 390, 392, 396, 398,
434, 435, 465
Querido, A. 275, 276
- Rákosi, M. 268
Ramakers, Jan 10
Ramselaar, A.C. (Toon) 209, 222, 226-
234, 275, 340, 351, 354, 355, 448, 455,
533
Ratzinger, Joseph (later Benedictus xvi)
468, 469, 496
Raupp, J.V.W. 44, 212, 222
Reagan, Ronald W. 504
Reijntjes, Maria 109, 112
Remmerts 215
Renders, Hans 18
Renswoude, Jan van 227, 228
Reve, Gerard Kornelis van het 418-421
Reynaud, Paul 142
Ribberink, Anneke 9
Ribera, P. Francisco de 443
Riemsdijk, J. van 429
Righart, Hans 332, 378
Rijsdijk, Mink van 490, 523
Rilke, Rainer Maria 448
Ritmeester, G. 285, 286
Robinson, John A.T. 343
Roche, Laurence de 60, 62
Roemers, D. 190, 264
Roes, S. 23
Rogier, Jan 396
Rogier, L.J. 222
Roijen, Herman van 140
Roland Holst, Henriette 19
Romein-Verschoor, Annie 431
Romme, Carl 10, 14, 16, 18, 55, 95, 121,
126, 129, 130, 132, 151, 155-168, 170-
172, 174, 175, 177, 181-188, 190, 192,
193, 195, 204-209, 213, 236, 240-246,
255, 259, 261, 262, 297-299, 322-324,
329, 332-334, 338, 340, 372, 374, 382,
398, 399, 402, 527
Rookmaaker-van Leer, Miriam 230
Roolvink, B. 368, 369, 371, 409, 410, 485
Roolvink, E.G.M. 171
Roos, C.B. 503

- Roosevelt, A. Eleanor 123, 124, 129,
130, 131, 134, 135
Rooy, Ch.J.M.A. van 263, 264, 313, 396
Rooy, John de 358
Roy, Maurice 449
Royaards, Rense 423, 425
Ruding, Onno 43
Ruding-Fehmers, Ank, zie: A.M.
(Ank) Fehmers
Ruiter, J. de 492
Ruppert, M. 332
Rutten, F.J.Th. 164
Rutten, M.H.J.Ch. (Charles) 178
Ruygers, Geert 96, 154, 171, 175, 176,
222, 451

Sackville-West, Vita 442
Salemink, Theo 77, 230
Samkalden, I. 271, 417, 419, 431
Sardou, Victorien 423
Sassen, E.M.J.A. 108, 113, 121, 129, 154,
158, 167, 174
Schaik, Th.S.G.J.M. van 210
Schaik, Ton H.M. van 10, 228, 229,
233, 348, 353, 452, 455
Schakel, M.W. 309
Schat, Peter 414, 415, 426
Schaveren, Jos van 356
Schayk, Margot van 425
Scheepmaker, Nico 393
Scheffers, Victor 320, 437, 511, 518, 521
Scheps, J.H. 286-288, 294-296
Schermerhorn, W. 389
Schillebeeckx, Edward 504, 505, 511, 513
Schmal, J.J.R. 171
Schmelzer, W.K.N. 220, 244, 323, 324,
337, 342, 348, 361-371, 373-383, 387,
388, 392, 395-398, 404, 417, 434, 529
Schoemaker-Klompé, Marijke, zie
Klompé, Marijke (Schoemaker-)
Schokking, Jacqueline 108
Schols, F.G.L.L. 214
Scholten, Y. 346, 392
Schouten, J. 322
Schouwenaar-Franssen, J.F. 291, 341,
342, 531
Schreuder, Noor 10

Schreurs, M.G.G.J. (Jos) 478, 479
Schuman, Robert 147, 148, 179, 222,
297
Schure, J.G. ter 477, 478, 511
Schuyt, Kees 400
Schwarzhaupt, Elisabeth 205
Serrarens, P.J.S. 126, 165, 170, 171, 173
Shakespeare, William 423
Sharir, S. 165
Shaw, George Bernard 423
Siena, Catharina van 110, 441-443, 447,
505, 523, 533
Simonis, A.J. 404, 456-460, 462, 465-
470, 472, 473, 477, 505, 507-513, 518,
523
Smallenbroek, J. 345
Smit, Meta 89, 90, 327, 443
Smith, Ian 495
Smit-Kroes, N. (Neelie) 531
Soekarno 124, 125, 298
Soekoto, Leo 481
Somerén-Downer, Haya van 300, 317,
318, 393, 394
Sophokles 423
Spaak, Paul-Henri 131, 146, 149
Spanjaard, J. 476
Spit, Wim 465
Stael-Merkx, Wies 64-66, 505, 511-513
Staf, C. 203, 323
Stalin, Jozef 268
Steen, Paul van der 18, 362
Steenkamp, P.A.J.M. 444
Steggerda, J.J. 58
Stikker, D.U. 165, 173, 175, 177-179,
201
Stoel, Max van der 494, 495
Stokman, J.G. 108, 162, 183, 190, 191,
193, 207
Strategier, Herman 36
Strooker, Shireen 425
Struycken, A.A.M. 244
Suurhoff, J.G. 248, 264, 271, 272, 280,
333, 392
Symonds, Paul 519

Tardif, Émilien 481
Taverne, Ed 400

- Tellegen, Marie Anne 77, 78, 92, 98,
99, 114, 122, 137, 201, 203, 204
- Tempel, J. van den 157
- Tendeloo, Corry 128, 159, 168, 190-193,
243, 244, 251, 334, 335
- Thatcher, Margaret 16, 527
- Theeuwes, A. 464
- Theresia 31
- Thibon, Gustave 445
- Thiel, F.J.F.M. van 159, 189, 240, 248-
250, 257, 290, 301, 307, 308, 370,
383, 433
- Thompson, Denise 14
- Thoolen, Gerard 425
- Tijn, Joop van 408
- Tilanus, H.W. 261, 346
- Tilburg, J. van 164
- Tinbergen, Jan 380, 487
- Tinchen, zie Verdang, Hubertina
- Tissérant, Eugène 141
- Tjarda van Starckenborgh Stachouwer,
A.W.L. 201
- Tjeenk Willink, M. (Martina) 42, 153,
154, 201, 202, 204, 240, 249, 252,
254, 255, 282, 301, 316, 335
- Toon (verloofde van Marijke) 80, 82
- Toxopeus, E.H. 260, 306, 346, 348,
368-371, 375, 392, 396, 405
- Truman, Harry S. 176
- Udink, B.J. 410, 485
- Uyl, J.M. (Joop) den 397, 405, 436, 495
- Valk, Loes van der 312
- Veer, Ben ter 499, 500
- Veld, Elske ter 333
- Velde, Henk te 240, 319, 329
- Veldkamp, G.M.J. 259, 264, 265, 309-
314, 324, 325, 339, 341, 342, 362, 383,
392, 401
- Verdang, Hubertina 26
- Verdang, Maria Margaretha 25, 26, 27
- Verdang, Ursula Maria Josepha Aloy-
sia (Maria), zie Klompé-Verdang
- Verdang, Wilhelm 24-26
- Verdang, Wilhelm Heinrich (Willy)
25, 26, 40, 45
- Verdijk, A.A.M. 371, 372
- Verhey, Elma 231
- Veringa, G.H. 339, 398, 408, 410, 411,
417, 434, 465, 467, 469, 471, 472,
523, 531
- Vermeer, E.A. (Evert) 270
- Verplanke, L. 250
- Versluis, W.G. 30
- Versluys-Poelman, A.W.L. 246
- Verwey, E.J.W. (Evert) 58, 130, 167
- Verwey-Jonker, Hilda 58, 119, 122, 130,
131, 167, 204, 273, 287, 334, 335
- Vestdijk, Simon 419
- Videla, Jorge 496
- Villot, Jean-Marie 471
- Vinck, Herman 425
- Vink, J.C.H.H. (Netty) de 103, 107-
109, 158, 188, 190-194, 217-219, 241
- Visch, E. 192
- Vischer, Lukas 467
- Visser, E.C. 424
- Vlijmen, Jan van 415, 426
- Vogel, Cornelia J. de 448
- Vogels, Anna 23, 24
- Vondel, Joost van den 425
- Vondeling, A. 341, 345, 364, 365, 368,
369, 375, 383, 388, 392
- Vonk, Corry 432
- Voogd, J.J. 424, 491
- Voorst tot Voorst, Cunera van 52, 53
- Voss, Elfriede (Petit-) 91, 153, 211
- Voûte, A. 87
- Vriens, P.C.M.J. (Piet) 467, 474
- Vries, Jouke de 380
- Vrolijk, M. 248, 392, 419, 432
- Waal, Anna de 112, 183, 207, 230, 251,
297, 335, 357, 530
- Waaldijk, Bertheke 246
- Ward, Barbara 443, 451
- Wasser, Hedwig 511, 512
- Weerlee, Duco van 401
- Weijenburg-Pot, Philo 321, 518, 519
- Weil, Simone 445
- Welman, E.A.W. 32
- Werner, Ph.H.M. 249, 308, 385, 389
- Wesel, Alexander 215

- Westendorp, Nol 241, 242, 248, 342,
411, 420
- Wetering, F.H. van de 256
- Wiegel, Hans 333
- Wiegman, Antonia Maria (Ton) 156,
163, 208, 236
- Wiessing, Clarita 53, 213, 214, 359, 520,
521
- Wijffes, Huub 390
- Wijnaendts Francken-Dyserinck, E.W.
(Welmoet) 255
- Wilhelmina, koningin, vanaf 1948 prin-
ses 77, 99, 102, 117, 200
- Willebrands, Jo(hannes) kardinaal
460, 465-467, 469, 471, 474, 475,
479, 503, 523
- Willebrord, St. 30
- Wilmink, Willem 69
- Wirtz, Anna Maria Helene 24
- Wit-Lampe, Carla de 10, 480, 497,
516, 520, 522
- Witte, H.B.J. 271, 323
- Witteman, P.J. 154
- Witteveen, H.J. 392
- Woudenberg, Helmert 425
- Wright, J.J. 463
- Wttewaall van Stoetwegen, C.W.L.
159, 194, 202-204, 346
- Zeelenberg, J. 190, 335
- Zijerveld, J.P.J. 497, 501
- Zijlstra, Hetty 382
- Zijlstra, Jelle 260, 306, 322-324, 332,
363, 377, 381-383, 385, 386, 389, 392,
395, 396
- Zonneveld, Loek 423
- Zoonen, Liesbet van 19
- Zwanikken, J. 313
- Zwartkruis, Th.H. 417, 472

Over de auteur

Gerard Mostert (Batavia 1941) studeerde achtereenvolgens Nederlands en theologie. Nog tijdens deze laatste studie begon hij met een opleiding aan het conservatorium in Amsterdam, waarna hij in 1979 aan het conservatorium in Groningen het diploma Uitvoerend Musicus koordirectie behaalde. Ook gaf hij aan dit conservatorium les in de algemene (theoretische) vakken. Na de dood van zijn vrouw, de historica Anneke Linders, in 2005 zette hij haar onderzoek naar Marga Klompé voort als promovendus aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Marga Klompé (1912-1986) was de bekendste politica van haar tijd. Namens de Katholieke Volkspartij zat ze elf jaar in de Tweede Kamer, maar ze werd vooral bekend als Nederlands eerste vrouwelijke minister. Vijfentwintig jaar na haar dood verschijnt er nu een biografie van haar.

Na haar acties in het verzet in de Tweede Wereldoorlog, begon haar politieke loopbaan met haar inzet voor de economische en politieke integratie van Europa. Als minister van Maatschappelijk Werk schreef ze in 1963 de Algemene Bijstandswet op haar naam. En als minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk maakte zij de roerigste van de roerige jaren zestig mee. Omdat ze de tijd nog niet rijp achtte voor een vrouwelijke minister-president liet ze dat ambt aan zich voorbijgaan. Wel werd ze in 1971, opnieuw als eerste Nederlandse vrouw, minister van Staat.

Marga Klompé paarde haar kritische levenshouding, waarbij niets voor haar vanzelfsprekend was, aan een groot verlangen naar eenheid en harmonie. Een verlangen waarvoor de kiem al werd gelegd in het gezin waarin zij als klein meisje opgroeide.

Deze biografie beschrijft het leven van een vrouw die posities bekleedde die voorheen voor vrouwen onbereikbaar waren.

Gerard Mostert (1941) deed als promovendus aan de Radboud Universiteit te Nijmegen zelfstandig onderzoek naar leven en werk van Marga Klompé.

www.uitgeverijboom.nl

9 789461 051974